Темурийлар даврида яратилган "Хамса"ларнинг компаративистик тадқиқи ва уларнинг Шарқ адабиёти тараққиётидаги ўрни

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ЯРАТИЛГАН “ХАМСА”ЛАРНИНГ КОМПАРАТИВИСТИК ТАДҚИҚИ ВА УЛАРНИНГ ШАРҚ АДАБИЁТИ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ

мавзуидаги халқаро илмий-назарий анжуман

(6-7 ноябрь 2020 й)

СамДУ кенгашининг
2020 йил 29 сентябрдаги 2-сонли
қарорига асосан нашрга тавсия этилган.

Самарқанд - 2020

УДК: 891.709

Ушбу тўпламга Самарқанд Давлат Университети филология факультетида Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллиги олдидан 2017-2021 йилларга мўлжалланган ОТ-Ф1-138 – «Темурийлар даврида яратилган “Хамса”ларнинг компаративистик тадқиқи» номли фундаментал лойиҳа ижроси доирасида ташкил этилган ***«Темурийлар даврида яратилган “Хамса”ларнинг компаративистик тадқиқи ва уларнинг Шарқ адабиёти тараққиётидаги ўрни»*** мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжуман қатнашчиларининг мақолалари киритилган.

Тўпламдан ўрин олган мақолаларнинг савияси, сифати ва илмий далилларнинг аниқлиги юзасидан муаллифлар масъулдир.

Масъул муҳаррир:
Муслиҳиддин Муҳиддинов
филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:
Нурбой Жабборов
филология фанлари доктори, профессор
Нафас Шодмонов
филология фанлари доктори, профессор

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

Р.И.Халмурадов (таҳрир ҳайъати раиси)
М.Қ.Муҳиддинов (масъул муҳаррир)
Алмаз Улви Биннатова (Озарбайжон)
А.Абдуқодиров (Тожикистон)
В.Элбоев (Тожикистон)
Хон Ҳусайн Оқиб (Ҳиндистон)
И.К.Мирзаев, филология фанлари доктори, профессор
Ж.Ҳамроев, филология фанлари доктори, профессор
Ж.Д.Элтазаров, филология фанлари доктори, профессор
А.Б.Пардаев, филология фанлари доктори, профессор
И.И.Сулаймонов, филология фанлари доктори
Д.Юсупова, филология фанлари доктори
А.Эркинов, филология фанлари доктори

Нашрга тайёрловчилар:
С.Тоҳиров, филология фанлари номзоди, доцент
Г.Холиқулова, филология фанлари номзоди, доцент
Н.Муҳитдинова, PhD, доцент

Мусаҳҳиҳлар:
М.Ҳасанова, PhD, ўқитувчи
А.Раззоқов, PhD, ўқитувчи
Д.Муминова, ўқитувчи

© Самарқанд давлат университети,
«СамДУ» нашриёти,2020

СЎЗ БОШИ

Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий умумбашарий маданият хазинасидан муносиб ўрин олган ўлмас асарларини айнан она тилимизда яратиб, унинг шуҳратини бутун дунёга тараннум этди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини нишонлаш тўғрисида”ги Қарорида ҳақли равишда қайд қилинганидек, “буюк шоир ва мутафаккир, давлат ва жамоат арбоби Алишер Навоийнинг бебаҳо ижодий-илмий мероси нафақат халқимиз, балки жаҳон адабиёти тарихида, миллий маданиятимиз ва адабий-эстетик тафаккуримиз ривожида алоҳида ўрин тутади”. Ўзбек тилида яратилган ана шундай ноёб дурдоналардан бири Алишер Навоий “Хамса”си бўлиб, бу бешлик ҳақли равишда жаҳон адабиётининг энг йирик полотноларидан бири сифатида ҳар томонлама таҳлил ва тадқиққа муносибдир.

Низомий Ганжавий “Хамса”си яратилганидан кейин орадан бир аср вақт ўтиб, Амир Хусрав Деҳлавий унга жавоб ёзди ва шу билан хамсанавислик анъанасини бошлаб берди. Хусрав Деҳлавийдан кейин бу анъана бутун Шарқ дунёсига тарқалди ва жуда кўп халқларда Низомий достонлари мотиви асосида достонлар пайдо бўлди. Озарбайжон олими Ғазанфар Алиев жаҳон кутубхоналарида сақланаётган 300 га яқин ижодкорни аниқлади.

Хамсанавислик тарихида Темурийлар даври адабиёти айниқса, XV аср Ҳирот адабий муҳити алоҳида ўрин эгаллайди. Бу даврда 4 та тўлиқ хамса яратилди. Булардан иккитаси Навоий ва Жомий қаламига мансуб бўлса, қолган иккитаси – Жамолий ва Ашраф Марофий хамсалари у қадар кенг шуҳратга эга бўлмади. Бу хамсанавислар бар давр ва ягона адабий муҳитда яшаган бўлсалар-да, уларнинг хамсачиликка муносабатлари турлича эканлигини кўриш мумкин. Бу фарқланиш достонларнинг сюжетидан тортиб, ғоявий мундарижа ва шаклий атрибутларгача кўзга ташланади. Шу маънода Темурийлар давридаги ижодкорларнинг хамсанависликка муносабатини Ҳирот адабий муҳити фонида кузатиш фан учун керакли натижалар беради.

Умумий тарзда олганда, фақат 15-аср Ҳирот адабий муҳитининг ўзида йигирмага яқин ижодкор хамсанависликда ўз кучларини синаб кўрганлар. Гарчи бу ижодкорларнинг барчаси Низомийнинг барча достонларига жавоб ёзишмаган бўлсалар-да, лекин муайян достонга жавоб ёзиш билан мазкур анъанага ўз муносабатларини билдирганлар. Бу даврдаги низомий мавзуларига мурожаат қилган ижодкорлар ҳақида ўша даврнинг мўътабар адабий ва тарихий манбалар – Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”, Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро”, Ғиёсиддин Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр” асарларида алоҳида тўхталиниши хамсанавислик анъанаси Ҳирот адабий муҳитида ижоднинг асосий устувор йўналишларидан бири эканлигидан далолат беради.

Деярли бир даврда ижод қилган форсийзабон шоир – Абдибек Шерозий учта “Хамса” ёзгани, лекин унинг хамсалари кераклича шуҳрат топмагани, бу шоир ёзган достонларда сиёсий-мафкуравий мотивлар адабий-эстетик ниятлардан устун бўлганлиги ҳам Ҳирот адабий муҳитидаги ижодий эркинлик, ижодкорларнинг виждон ҳурлиги, имон ва эътиқод бутунлигига содиқ қолишларига имкон яратгани билан изоҳланади.

Бугунги кунга қадар қилинган тадқиқотларда Навоийнинг “Хамса”си учта салафи – Низомий, Амир Хусрав ва Жомий таъсирида ёзилган (айрим Ғарб олимлари тадқиқотларида эса, Навоийнинг достонларида оригиналлик йўқ, каби асоссиз даъволар ҳам учрайди), деган қараш устувор бўлиб, Навоий “Хамса”си шу учта машҳур хамсанависнинг ижодига қиёсий равишда таҳлил қилинди. Аммо Навоий “Хамса”си достонлари ўз даврида деярли бир вақтда яратилган бошқа “Хамса”лар билан солиштириш ва қиёсий таҳлил қилиш амалга оширилган эмас. Шунингдек, Навоий достонларининг “Хамса” таркибидаги муайян достонига жавоб ёзган замондош шоирлар (Ҳилолий, Оҳий, Ҳотифий, Биноий)нинг асарлари билан солиштирилмаган. Ҳолбуки, Навоий “Хамса”си ўз даврида энг машҳур асарлардан бири бўлганлиги, унинг лексик қатлами тадқиқи ўша даврдаёқ бошланганлиги, Навоий ҳаётлиги даврида кўчирилган нусхалар жаҳон кутубхоналари фондида энг кўп сақланадиган нусхалардан эканлиги Навоийнинг замондош шоирлар ижодига таъсирини энг аввало хамсачилик анъаналари билан боғлиқ ҳолда текширишни тақозо этади.

Низомий бешлигига форс-тожик адабиётида биринчи жавоб Амир Хусрав Деҳлавий, ўзбек адабиётида эса Алишер Навоий томонидан амалга оширилди. Бу икки муаллиф хамсанависликка

муносабат билдираётган биринчи ижодкорлар бўлганликлари учун анъананинг барча шартларига амал қилдилар, хусусан, олдиндан белгилаб берилган мавзу ва шеърий ўлчовларни тўлалигича сақлаб қолдилар. Деҳлавийдан кейин форс-тожик адабиётида Хожу Кирмоний, туркий адабиётда эса Навоийдан кейин Ҳамдуллоҳ Ҳамдийлар “Хамса” достонлари мавзулари ва шеърий ўлчовларини ўзгартирдилар.

XV аср Ҳирот адабий муҳитида Абдураҳмон Жомий бешлик таркибига янги мавзу ва вазнларни олиб кирди. 16-асрнинг бошида турк шоири Яҳёбей Тошлижоли Жомий анъанасини давом эттириб, турк адабиёти хамсанавислигига янги мавзу ва вазнларнинг кириб келишига сабабчи бўлди. Бунга биринчидан, Жомийгача форс-тожик адабиётининг хамсанавислигида анъанадан узоқлашиш тамойилининг мавжуд бўлганлиги сабаб бўлса, иккинчидан, шоирнинг дунёқараши ва турмуш тарзи ҳам муайян таъсир кўрсатган. Буни Жомий бешлиги таркибида учта фалсафий йўналишдаги достонларнинг мавжудлиги ҳам исботлайди.

Мусулмон Шарқи эпик поэзияси тарихи ва тадрижий тараққиёти хамсачилик анъанаси билан чамбарчас боғлиқ. Низомий ва Амир Хусрав Деҳлавийдан бошланган бу анъана замирида деярли саккиз асрга яқин вақт давомида юзлаб жавоб достонларга эга бўлди. Турли давр ва муҳитларда яратилган бу жавоб достонларни улар мансуб бўлган маданият вакиллари ўз халқлари бадиий тафаккурининг ажралмас ва муҳим қисми сифатида ўрганадилар, тадқиқ этадилар. Форсий тилда ёзилган бу типдаги достонларни адабиётшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ объектига тортишда биринчи эътиборни Низомий бешлигига қаратиш керак бўлса, туркий адабиётдаги хамсанавислик тарихида шу ролни Навоийнинг “Хамса” си бажаради. Чунки достонлардаги асосий ғоя ва йўналиш, улардан келиб чиқадиган хулосаларнинг туб илдизлари айнан ана шу икки муаззам асарга бориб тақалади.

Шуни алоҳида қайд қилиш керакки, Навоий “Хамса”сини яратишда фақат форсий салафлардан эмас, балки ўзигача бўлган туркий шеъриятнинг тажрибалардан ҳам ижобий фойдаланган. Жумладан, “Ҳайрат ул-аброр”да қўлланилган вазнда Навоийгача Саййид Қосимийнинг “Мажмаъ ул-ахбор” ва Ҳайдар Хоразмийнинг “Махзан ул-асрор” достонлари ёзилганлиги, “Фарҳод ва Ширин” достонидаги вазн ўлчови туркий халқлар орасида машҳур бўлган “Муҳаббатнома” қўшиғини ритмикасига мос тушишини Навоийнинг ўзи “Мезон ул-авзон”да қайд қилиб ўтгани “Хамса”ларни тадқиқида туркий манбаларга ҳам алоҳида эътибор қаратиш лозимлигини кўрсатади.

Темурийлар даврида яратилган “Хамса”лар ҳақида Ўзбекистон олимлари, шунингдек, Озарбайжон, Туркия, Эрон, Тожикистон, Россия шарқшунослари томонидан салмоқли ишлар қилинган. Бу олимларнинг ишларида асосан достонларнинг матншунослик тадқиқи, ғоявий-бадиий таҳлили, поэтикаси ва образлар оламига эътибор қаратилган бўлиб, муайян давр ва аниқ адабий муҳитда яратилган “Хамса” достонлари қиёсий-типологик метод асосида таҳлил қилинмади.

Ана шундай масалаларнинг ечимини фундаментал асосда ҳал қилиш мақсадида Самарқанд давлат университетида 2017-2020 йилларда “Темурийлар даврида яратилган “Хамса”ларнинг компаративистик тадқиқи” мавзуида фундаментал тадқиқот олиб борилди. Лойиҳа доирасида 2 та мақолалар тўплами, 1 та дарслик, 1 та ўқув қўлланма, 7 та монография нашр этилди. Монографиялардан иккитаси Германиянинг “LAP LAMBERT” халқаро академик нашриётида нашр этилгани хориж мутахассисларининг навоийшунослик ҳақидаги қарашларининг янада тўлиқ бўлишига ҳисса қўшди. Шунингдек, лойиҳа иштирокчилари томонидан қўлга киритилган илмий хулосалар илмий мақола ва тезислар шаклида республика ва халқаро илмий журналларда, илмий конференцияларда эълон қилинди.

Қўлингиздаги мақолалар тўплами ҳам мазкур фундаментал лойиҳа доирасида ўтказилиши режалаштирилган халқаро илмий-амалий конференция материаллари асосида тузилган. Мазкур тўпламда республикамизнинг атоқли олимлари ҳамда ёш тадқиқотчиларнинг мақолалари қаторида қатор хорижий давлатларнинг мутахассисларининг тадқиқотлари ҳам ўрин олгани эътиборга сазовор. Бу – навоийшунослик фан тармоғи сифатида нафақат республикамизда, балки чет элда ҳам Шарқ адабиётшунослигининг устувор йўналишига айланаётганидан далолат беради. Умид қиламизки, илмий ҳамкорлигимиз бундан кейин ҳам самарали давом этиб, Темурийлар даври хамсачилиги тадқиқининг янги уфқлари очилишига асос бўлиб хизмат қилади.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ЯРАТИЛГАН “ХАМСА”ЛАРНИНГ КОМПАРАТИВИСТИК ТАДҚИҚИ

«Хамса» ёзиш анъанасига Алишер Навоийнинг муносабати[1]

Валихўжаев Б.Н., академик

Шарқ халқлари оғзаки ва ёзма адабиётларида туркум асарлар яратиш тажрибаси қадимий тарихга эга бўлиб, бу анъана туфайли машҳур «Минг бир кеча», «Панча тантра», «Тўтинома» каби жаҳоний шуҳратга молик бадиий ёдгорликлар майдонга келди. X асрда форс-тожик шоири Абулқосим Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома»си яратилиб, у Шарқ халқлари эпик шеърияти тарихида улкан бадиий ҳодиса бўлибгина қолмай, балки кейинчалик, аниқроғи, XII асрдан бошлаб Шарқнинг кўпгина халқлари адабиётида панж ганж, хамса деб номланган янги туркум асарлар яратиш анъанасига ҳам маълум хизмат қилди. Тўғри, «Шоҳнома» ва панж ганж, хамса бадиий ёдгорликларнинг ўзаро умумий, ўхшаш томонлари бўлиши билан бир қаторда уларнинг ҳар бирининг, ўз навбатида, ўзига хос хусусиятлари ғоявий-сиёсий, адабий-эстетик ва фалсафий йўналишлари, замоналарига муносабати, муаллифларининг карашлари ва мароми ҳам бор. Шундай бўл- са-да, туркумлилик нуқтаи назаридан улар орасида маълум бир боғланиш кўзга ташланади. Аммо бу боғланиш айнан такрорда эмас, балки такрорламасликда кўринади. Бас шундай экан, панж ганж, хамса адабиёт тарихида оригинал ҳодиса сифатида туркумлиликнинг ўзигача мавжуд бўлган хусусиятларидан баҳраманд бўлган ҳолда уни янгича тарзда ривожлантирган адабий жанр бўлиб майдонга келди ва XII-XIX асрларда турли тарзда давом этган байналмилал бадиий ҳодисага айланди. Натижада, XII асрда Озарбайжонда бошланиб, XIII-XIX асрлар давомида Ҳиндистон, Хуросон, Мовароуннаҳр, Туркия, Озарбайжонда форс-тожик, ўзбек, турк тилларида яратилган достонлар туркуми — панж ганж ва хамсалардан ҳозирги кунда 60 дан ортиғи илм оламига маълум. Аммо уларнинг кўпчилигининг муаллифи ва таркибига кирувчи асарларнинг номи ва Низомий ё Хусрав Деҳлавий «Хамса»ларига жавобан ёзилганлиги тазкираларда келтирилган хабарлар орқали маълум бўлиб, ўзи аниқланганича йўқ. Масалан, XIX аср муаллифларидан Ҳусайнқулихон Азимободий «Наштари ишқ» номли тазкирасида Миннат тахаллусли Мир Қамариддин Сайид Машҳадий тўғрисида сўз юритиб, жумладан шундай ёзади: «(Миннат) даҳ маснавий ба таври хамсаи Низомий ва Хусрав ба қалам оварда» [1] (Миннат Низомий ва Хусрав хамсалари йўналишида ўнта маснавий ёзган).

Кўринадики, бунда шоир Миннат «Хамса»сининг таркибидаги дос- тонларнинг номи эслатилган эмас. Шунинг натижасида Миннат қаламига мансуб ўнта маснавий бир туркум ёки иккита бешлик туркумидан иборатми, деган саволларга жавоб топиш ҳозирча мушкул. Чунки бу асарларнинг ўзлари ҳозирча аниқланган эмас. Бундай мисолларни яна келтириш мумкин. Панж ганж ва хамса деб аталган туркум асарларнинг айримлари эндиликда аниқланмоқда. Мисол учун, Алишер Навоий томонидан эслатилган Ашраф Мароғавий «Хамса»сининг нусхалари ҳозирги кунда аниқланди ва улар озарбайжонлик адабиётшунос. Тоҳир Муҳаррамов томонидан ўрганилиб, нашрга тайёрланмоқда [2]. Шунингдек, Ашраф Мароғавийдан олдинроқ, яъни 1402-1417-йиллар орасида Жамолий Табрезий томонидан ёзилган «Хамса»нинг ҳозирча ягона нусхаси Буюк Британиядаги Индиа оффис кутубхонаси фондида сақланаётганлиги эндиликда маълум бўлди [3].

Шундай бўлсада, панж ганж ва хамсаларнинг ҳозирга қадар маълум бўлганларини умумий тарзда кузатишнинг ўзи ҳам бу анъананинг ниҳоят мураккаб бир жараён эканидан далолат беради. Шунинг учун бундай типдаги асарларнинг ҳаммасига бир меъёрда муносабатда бўлиш ва баҳолаш масаласига жуда эҳтиёткорлик билан ёндашиш талаб қилинади.

Иизомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Алишер Иавоий хамсалари ҳақида кейинги йилларнинг ўзида қатор тадқиқотлар майдонга келди. Аммо Шарқ халқлари адабиётлари тарихида хамса ёзиш анъанасини ўрганишда, юқорида эслатилганидек, мушкулотлар мавжудлиги туфайли бу бадиий ҳодиса кенг планда, яхлит бир жараён каби системали тарзда ўрганилганича йўқ.

Демак, панж ганж ва хамса деб юритилувчи туркум асарларнинг шакл ва мазмун жиҳатдан ривожи, улардаги ички ўзгаришлар ва янгиликлар, бу ҳодисанинг жанрий хусусиятлари чуқур ва ҳар томонлама текширишни тақозо этади. Бу анъанада майдонга келган туркум достонларнинг аксарияти ҳозирги кунда аниқланмаган ёки тадқиқот доирасига киритилмаган экан, бу ишни комплекс тарзда ўрганишни амалга ошириш кўпгина қийинчиликларни келтириб чиқаради. Шундай бўлса-да, маълум ёзма ёдгорликлар (бу

[1] Ушбу мақола “Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг 1990 йил, 1-сонида эълон қилинган (16-21-бетлар).

ўринда туркум ёдгорликлар назарда тутилмоқда) асосида ҳам дастлабки хулосаларга келиш мумкин кўринади.

XII-XV асрлар давомида, яъни Алишер Навоий «Хамса»си яратилгунга қадар, бир томондан, Низомий Ганжавий асос солган хамса ёзиш анъанаси, яъни ғоявий-бадиий жиҳатдан яхлит достонлар туркумини яратиш йўналиши давом этган бўлса (масалан, Хусрав Деҳлавий), иккинчи томондан, XIV асрдан бошлаб бу анъанага бешта достондан иборат туркум асарлар — панж ганж ёзиш (масалан, Ҳожуи Кирмоний) анъанаси ҳам бошланган эди. Алишер Навоий бадиий қомуси — «Хамса»сини хамсатайн (Низомий ва Хусрав Деҳлавий «хамса»лари йўналишида яратгандан сўнг, юқорида уқтирилганидек, туркум достонлар (хамсатайн, панж ганж) яратиш анъанасида янги — сабъа, яъни етти достондан ташкил топган туркум ва кейинчалик эса ситта, яъни олти достондан иборат туркум майдонга келди. Бундан Шундай хулосага келиш мумкинки, Алишер Навоий «Хамса»си бу янги туркумларнинг майдонга келишига туртки бўлган кўринади. Бу фикрни қувватлаш учуи хизмат қилувчи далилларга мурожаат қилайлик. Маълумки, Алишер Навоийнинг «Хамса»си 1484 йилда ёзиб тугатилган эди (буни «Хамса»нинг Абулжамил котиб томонидан кўчирилган нусхаси ҳам тасдиқлайди [4]). Шундан сўнг Алишер Навоий «Хамса»ни Абдураҳмон Жомий назаридаи ўтказади ва унинг юксак баҳосига сазовор бўлади. Бу баҳо:

Ба туркий забон нақше омад ажаб,
Ки чодудамонро бувад муҳри лаб...
Агар буди он ҳам ба назми дари,
Намонди мачоли сухангустар,

(Туркий тилда шундай ажойиб бир нақш майдонга келдики, у жоду-сеҳрли сўзлиларнинг лабларига муҳр босди. Агар бу ҳам дарий тилида назм қилинганда эди, унда сўз айтишга мажол қолмаган бўлур эди) тарзида бўлиб, у «Хирадномаи Искандарий» достонидан жой олган. Бу достон эса, жомийшунос Аълохон Афсаҳзоднинг аниқлашича, 1484 йилнинг декабрь ойида ёзиб тугаталган [5]. Бу далил, бир томондан, Алишер Навоий «Хамса»си 1484 йилнинг декабрь ойидан олдин ёзиб тугатилганини яна бир карра тасдиқлайди. Абдураҳмон Жомий Алишер Навоий «Хамса»сини мутолаа қилгач, ўзининг шу вақтгача бўлган Хамса — бешлик ёзиш ниятини ўзгартириб, бу анъанага «тарҳи тоза» киритиш мақсадида ўзи мўлжалланган хамса – бешликни еттилик – «Ҳафт авранг»га айлантиришни лозим топган кўринади. Жомийнинг Алишер Навоий «Хамса»сига берган баҳосида ҳам шунга ишора бордай туюлади. Натижада, «Ҳафт авранг» 1486 йилда, яъни «Силсилат уз-заҳаб» достонининг учинчи дафтари ёзилгандан кейин майдонга келди. Чунки Абдураҳмон Жомий 1468-1472-йиллар орасида ёзган «Силсилат уз-заҳаб» достонининг биринчи дафтари қисмини янада ривожлантириб, унинг иккиичи (1485) ва учинчи (1486) дафтарларини ҳам ёзиб тугатди ҳамда 1480 йилда битилган «Соломон ва Абсол» достонини ҳам аввал мўлжалланган хамсаси достонлари сирасига қўшиб, «Ҳафт авранг» номидаги еттилик туркумини майдонга келтирди. Бу фикрни адабиётшунос А.Афсаҳзод ҳам юқорида эслатилган китобида уқтириб ўтган [5: 59].

Демак, Алишер Навоий «Хамса»си яратилгунча бўлган даврда, бир томондан, Навоий ибораси билан айтганда. хамсатайн (Низомий Ганжавий ва Хусрав Деҳлавий хамсалари) анъанаси, иккинчи томондан, Ҳожуи Кирмоний, Жамолий Табрезий, Ашраф Мароғавий, Котибийларнинг панж ганж — бешликлари йўналиши давом этган бўлса, Алишер Навоий ўз «Хамса»си билан хамсатайн анъанасини юқори поғонага кўтариб, туркум достонлар ёзиш тарихининг бурилиш нуқтасини ҳам ташкил этди, бу йўналишда янги давр, янги анъананинг бошланишига туртки ҳам бўлди. Натижада, Абдураҳмон Жомийдан бошлаб, XIV-XIX асрлар давомида турли характердаги панж ганж — бешлик (Қосимий Гунободий, Яҳёбей Тошлижали, Ломеий, Атоий Навъизода, Биниш Қашмирий, Замирий Исфаҳоний, Ҳидоятулло Раъий, Мир Савбадорхон), ситта – олтилик (Фазлий Чалабий, Хокий Балхий, Ҳидоят Табаристоний), сабъа – еттилик (Абдураҳмон Жомий, Бадриддин Кашмирий, Зулолий Хонсарий) ва ўн-ўн бешта достондан иборат туркум бешликлар (Сайид Ҳасан бинни Фатхуллоҳ, Мир Қамариддин Сайид Миннат Машҳадий, Абдибек Шерозий) яратилган эди. Аммо XVI – XIX асрлар давомида том маънодаги хамсатайн, Навоий давом эттирган хамса типи анъанасида асарлар яратиш кўзга ташланмайди.

Эътибор қилинган булса, юқорида асосан туркум достонлар кенг маънодаги хамса анъанасининг шаклий-таркибий хусусиятларига кўпроқ тўхталдик. Бу анъананинг мазмуни, мундарижаси ва таркибидаги сюжет линияларига бўлган муносабат, уларни янгилаш, янги достонлар яратишга даъват ва уни амалга оширилгани ҳақида ҳам айрим мулоҳазалар баёнига ўтайлик. Чунки бу масала хамса деб номланган достонлар туркуми ўзгаришининг мураккаб бир жараён эканини идрок этишда кўмаклашур, деган умиддамиз.

Маълумки, ўрта аср адабиётшунослиги бадиий асар яратиш жараёнида унинг мазмун ва шакли масалаларига эътиборни қанчалик қаратган бўлса, асар яратишда такрордан кочиш, оригинал ёзишга интилишни ҳам шунчалик назарда тутган эди. Бу фикр адабиётшуносликда маълум, назарий масалалардан баҳс юритувчи асарларда ҳам, эпик шеърият намуналари бўлмиш достонларнинг кириш ёки хотима қисмларида ҳам, шу жумладан туркум достонлар – панж ганж, хамса, ситта, сабъа таркибидаги асарларда

ҳам баён этилган.

Бундай мисолларни Низомий Ганжавий достонларидан ҳам келтвириш мумкин. Масалан, у «Шарафнома»сида шундай ёзган эди:

Магӯ, он чи доной пешина гуфт,
Ки дар дур нашояд ду сӯрох суфт.
Магар дар гузарҳои андешагир,
Ки аз бозгуфтан бувад ногузир.
Дар ин пеша чун пешвои нави,
Кӯҳанпешагонро макун пайрави. [6]

(Олдинги донишмандлар айтганларини такрорлама, чунки қимматбаҳо дурда иккита тешик очмайдилар. Агар такрорлаш зарур бӯлиб қолганда ҳам андиша қилғил. Бу соҳада сен янгилик пешвоси экансан» ўтганларнинг пайрави бӯлиб қолма). Бундай тарзда мулоҳаза юритиш, янгилик яратишга даъват кейинги асрларда ҳам давом этди. Ана шунинг натижасида XIV асрдан бошлаб, Иизомий Ганжавий «Хамса»си ва унинг таркибига кирган достонларга бӯлган икки хил муносабат кӯзга ташланади. Булардан бири – Низомий Ганжавийни қӯллаб-қувватлаш ва «Хамса»си анъанасини давом эттиришга интилиш. Бу ҳолни Хусрав Деҳлавий ижодида учратиш мумкин [7]. Шунинг билан бир қа- торда, Хусрав Деҳлавий ҳам Низомий «Хамса»сидаги достонларга ижодий ёндашиш, ҳатто уларнинг номларига маълум ӯзгартириш киритиш («Лайли ва Мажнун» эмас, «Мажнун ва Лайли» ёки «Хусрав ва Ширин» эмас, «Ширин ва Хусрав») ва достонлар тартибини ҳам бошқача тарзда келтиришга (Баҳром гӯр ҳақидаги достонни 5-ӯрингa ӯтказиш) уринди, яъни у ҳам ӯз тушунчасида Низомий «Хамса»си анъанасига янгиликлар киритишга интилди.

Низомий Ганжавий «Хамса»сига иккинчи хил муносабат эса унинг «Хамса»сига, ундаги достонларга танқидий ёндашиш ва унинг поэмаларини такрорламаслик, уларнинг ӯрнига янги сюжет линияларини киритишга интилиш анъанасидир. Кейинги тенденция намояндаларидан Хожуи Кирмоний ва Салмон Соважийлар (XIV аср) бу соҳада очиқ-ойдин фикр билдирганлар. Жумладан, Хожу панж ганжидаги «Равзат ул-анвор» (1342—1343) достонида:

Гарчи суханвари номи туйи,
Мӯътақиди назми Низомий туйи.
Дар гузар ар «Махзани асрори» ӯ,
Бар гузар аз чадвалу паркори ӯ.
Хозини махзан дили донои туст,
Маҳрами асрори хирад рои туст. [8]

(Гарчи сен машҳур сӯз устаси бӯлиб, Низомий назмининг мӯътақиди бӯлсанг-да, унинг «Махзан ул-асрори»дан ва йӯл-йӯриқларидан воз кеч. Хазинанинг посбони сенинг доно кӯнглинг бӯлса, ақл сирларининг маҳрами сенинг хоҳишингдир), - деб қатъий равишда сӯз юритса, бундан олдинроқ— 1335-1336-йилларда ёзилган «Ҳумой ва Ҳумоюн» достонида эса: «Бу мавзуда ва бу вазнда ҳеч ким бундай асар ёзган эмас. Мен Хусравоний дебо тикиб, билимдан чироқ ёқдим. Янгича тарзда асар ёзиб, бошқа мулкка қараб йӯл олдим», - деб таъкидлайди [9].

Кӯринадики, Хожу Низомий асарларини такрорламаслик, унинг йӯлидан узоқ бӯлиш, янги майдонга қадам қӯйганлиги ҳақида сӯз юритмоқда.

Салмон Соважий эса 1362 йилда ёзган «Жамшед ва Хуршед» достонида:

Низомиро сияҳ шуд дурри шаҳвор,
Ривоже нест он сими куҳанро. [10]

(Низомийнинг қимматбаҳо дурлари қоралайди, у эски сим-кумушлар- нинг ривожи йӯқ), деб Низомий асарларини «сими куҳан» — эскирган кумуш деб даъво қилади ва А. А. Стариковнинг уқтиришича, Лайли ва Мажнун, Хусрав (Фарҳод) ва Ширин каби анъанавий образлардан қатъиян воз кечади [10: 64].

Бундай ҳол XV асрда ҳам давом этди. Натижада, XV аср шоирларидан Мавлоно Саккокий, Мавлоно Отоий ва Абдураҳмон Жомийлар ҳам Низомий «Хамса»сидаги айрим достонларга ишора қилиб, улар эскирдилар, энди тоза янги қиссалар яратиш лозим, деб уқтирдилар. Масалан, Мавлоно Саккокий ёзади:

Биздин эшитсун эмди жаҳон тоза қиссалар,
Чун куҳан бӯлди Лайлию Мажнун ҳикояти. [11]

Мавлоно Отоий эса:

Битисам билғай насиҳатномалар юз «Ганжи панж»,
Ӯзга қилмас Хусраву Ширин даҳонимдин кӯнгул [11: 377], -

тарзида мулоҳаза юритади.

Абдураҳмон Жомий ҳам «Юсуф ва Зулайҳо»сида:

Куҳан шуд давлати Ширину Хусрав,
Ба ширине нишонам Хусрави нав [12]

(Ширин ва Хусрав (қисса)си эскирди, энди мен янги Ширин ва янги Хусравларни яратаман), - деб айтса, «Хирадномаи Искандарий»да эса Баҳроми гўр ҳақидаги достонни «қиссаҳои куҳан» - эски қиссалар деб [12. 458], бу мавзуда алоҳида достон ёзмайди.

Келтирилган мисолларда «Хусрав ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Ҳафт пайкар» (Баҳромнома) каби Низомий ва Хусрав Деҳлавий хамсаларидан ўрин олган достонлар эскирган, энди янгиларини яратиш, янги қаҳрамонларни тақдим этиш, такрордан қочиб, оригиналликка интилиш лозим, деган муҳим бир фикр ифода этилган.

Демак, Алишер Навоийгача ва унинг замонасида Низомий «Хамса»си таркибидаги достонлар ва образларга икки хил муносабат мавжуд бўлиб, Низомий «Хамса»си таркибидаги асарларни янгилаш тўғрисидаги фикр анча устувор эди. Шунинг учун XIV-XV асрларда яратилиб, хамсатайн типига кирмовчи панж ганж бешликларнинг кўпи ана шу талабларга мувофиқ тарзда ёзилаётган эди. Буни Ҳожуи Кирмоний (XIV), Жамолий Табрезий, Кавкабий (XV аср) бешликлари ҳам тасдиқлайди. Алишер Навоий эса буларнинг ҳаммасидан хабардор эди. Бас шундай экан, нега Алишер Навоий ўша даврларда анча жонланган йўналиш – Низомий «Хамса»си достонларини янгилаш йўлидан бормай, балки Низомий ва Хусрав Деҳлавий асарларини – хамсатайнни ўз «Хамса»сини яратишда мезон-илҳом манбаи қилиб олди? Бизнингча. бу масалада Алишер Навоий, бир томондан, Низомий ва Хусрав Деҳлавий хамсаларининг моҳиятини чуқур тушунган ҳолда уларни ҳимоя қилишга чоғлади. иккинчидан ва энг муҳими, анъанавий мавзу ва қаҳрамонларни янги давр ҳамда талаблар асосида янгича талқин қилиш, шаклан ўхшаш, аммо оригинал, мазмунан ҳамоҳанг, аммо янги асарга, янги қаҳрамонларга айлантириш мумкин, яъни назираи беназирни майдонга келтириш лозим. деган ақидадан келиб чиққан эди. Бу билан у илмий-адабий меросни қадрлай билиш, ундан фойдалана олиш лозим, у эскирди деб баҳридан кечиш керак эмас, дегандай бўлади. Навоийнинг:

Кишилик будурким унутсанг ани,
Чу таркинг қилур тарк қилсанг ани [13], - деб ёзгани ҳам шу маънода катта ҳикматга моликдир.

XV аср ва хусусан XVI асрдан сўнг хамсатайнни янгилашга интилиш йўналиши УСТУНЛИК қилди. Бу ҳодисанинг сири асрорини аниқлаш эса чуқур таҳлилни кутмоқда.

Демак, кенг маънода достонлар туркуми маъносидаги хамса анъанаси XII-XIX асрлар давомида Ғарбда - Озарбайжон ва Туркияда, Шарқда эса Ҳиндистонгача бўлган жуғрофий регионда катта бир адабий ҳодисага айланиб кетди. Натижада хамса циклидаги асарларнинг турли типлари, уларнинг ўзига хос хусусият ва қонуниятлари хам мяйдонга келди. Шунинг учун эндиликда ана шу типлар ва уларнинг қонуниятларини ўрганиш, бу қонуният ва хусусиятларни майдонга келтирган тарихий, ижтимоий-сиёсий ва жуғрофий муҳит, адабий-эстетнк талаблар, муаллифларнинг позицияси, дунёқараши ва маҳоратини ҳар томонлама текшириш зарурияти ҳам келиб чиқади. Шу иш амалга оширилганда, ҳар бир муаллифнинг қўшган ҳиссаси, унинг бу анъана- да тутган мавқеи ва ўзи мансуб бўлган халқ руҳини, орзу-истакларини қай даражада ифодалай олганлиги, унинг асаридаги умумбашарий ва шунинг билан бирга, замонаси билан боғлиқ бўлган томонларни чуқур ва асосли тарзда ёритиш имконияти туғилади.

Адабиётлар:

1. Ҳусайнқулихон Азимободй. Тазкираи «Наштари ишқ» V жилд. Душанбе, 1988. 1526-б.
2. Муҳаррамов Т. Мароғали Ашраф ва унинг қўлёзмалари — «Адабиёт ва инжасанат», 1984 йил 24 ноябрь (озарбайжон тилида); Шу муаллиф. Хамса яратган иккинчи шоиримиз — «Адабиёт ва инжасанат», 1988 йил 29 январь: Нарзуллаева С., Нагиева Ж. Боз як хазинаи нодир — «Ҳақиқати Узбекистон», 1981 йил 10 сентябрь (тожик тилида); Нарзуллаева С. Яна бир «Хамса» то- пилди — «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1981 йил 11 сентябрь.
3. Козимов М. Буюк Британиядаги қўлёзмаларимиз — «Адабиёт ва инжасанат» 1988 йил 16 сентябрь.
4. Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. Тошкент, 1986, 27-29-бетлар.
5. Аълохон Афсаҳзод. Лирика Абд ар-Рахмана Джами. Проблемы текста поэтики. М., 1988, с. 65.
6. Низомий Ганжавий. Қуллиёт. Дар панч чилд. Чилди чорўм. Шарафнома, Душанбе, 1984, саҳ. 60.
7. Бу ҳақда тўлиқроқ маълумот олиш учун *қаранг:* Бақоев М. Ҳаёти ва эчо» диёти Хусрави Деҳлавй. Душанбе, 1975, саҳ. 115-121.

8. Ҳожу достонидан келтирилган мисоллар қуйидаги **манбадан** олинди: Доктор Ризозода Ш а ф а қ . Таърихи адабиёти Эрон, Чопи **дуввум. Теҳрон,** 1340 ҳ. ш —1962 **м,** 323-бет,
9. Ҳумой ва Ҳумоён аз Абул Ато Камолиддин Маҳмуд бин Али бин Маҳмуд Ҳочуи Кирмони. Бо тасҳеҳи Камол Айни. Интишороти буньёди фарҳаиг. Эрон, 1348 ҳ. саҳ. 233.
10. Бу мисол қуйидаги манбадан олинди: С т а р и к о в А. А. К вопросу о тра- диции эпической «Пятерицы» в литературах восточного средневековья (Низами - Хосрав Дехлеви и их подражатели) — В сб. ст.: Взаимосвязи литератур Востока и Запада. М., 1961, с. 64.
11. Ҳаёт васфи. Тошкент, 1988, 267-бет.
12. Абдураҳмон Ж о м и й . Ҳафт авранг. Тошкент, 1914, 293-бет.
13. Алишер Н а в о и й. Хамса. Тошкент, 1960, 650-бет.

«ХАМСА»ЛАРНИНГ БИРИНЧИ ДОСТОНЛАРИДА ҲАЗРАТИ ПАЙҒАМБАР СИЙМОСИ ТАСВИРИ

Самарқанд давлат университети профессори,
Муҳиддинов Муслиҳиддин Қутбиддинович

Image of the prophet

Annotasion

In this article, two great geniuses who contributed to the eastern classical poetic customs works as Amir Khusrav Dehlaviy were analysed. On this way, Alisher Navoi's first epics of “Khamsa” will be analyzed comparatively.

These investigations are written in points of the Hamsa’s traditions, which occupy a very large place in Oriental poetry. The image of this Prophet Muhammad s.a.v., perfect person is placed in the center of the theme of interpretation, and the similarities and differences of these two creators are reflected in the study.

Analysis in the article shows that these geniuses ' approach to the issue of Man, the principles and ideas that they put forward and are not losing their relevances even today.

Keywords: praise, nat, Prophet, perfect man, epic, idea, artistic image, interpretation.

Шарқ шоирлари асарлари аввал Тангри таолога ҳамд билан бошланиб, сўнгра Пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в.га бағишланган наътлар келтирилади. Ўзбек адабиётшунослик фанида ҳамд ва наътларга эътибор берилмасдан келинди. Фақат достонларнинг қурилиши ва тузилиши ҳақида гапирганда ҳамд ва наътлар «анъанавий кириш қисмлар» сифатида қайд этиш билан чегараланган эди.

Бизнинг фикримизча, ҳамд ва наътлар ҳам достонларнинг ажралмас қисми бўлиб, муаллиф дунёқарашини ойдинлаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Биз бу ўринда Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий достонлари, яъни «Матлаъ ул-анвор» ва «Ҳайрат ул-аброр» достонларидаги Муҳаммад Мустафо таъриф-тавсифлари – «наът»ларни чоғиштириб чиқишни лозим топдик. Зеро, Навоий ҳамд-наътлар ёзишда ҳам салафлар йўлини давом эттирган ва исломий ақидаларни баён этишда анъанадан фойдаланган наът ва ҳамдларни алоҳида жанр сифатида олиб қараш мумкин, аммо «меърожнома»лар алоҳида кўринишга эга, лекин «наът»лар аксар достонлар бошида бир ёки бир неча бобни ташкил этиб келган. «Ҳамд ва наът»да қасида хусусияти бор, яъни таъриф-тавсифи, тил услуби кўтаринки руҳ билан ёзилган. Лекин қасиданинг шакли қофияланиш тартиби бошқа (аа, ба, ва...) бундан ташқари қасида жанрининг объекти «наът-ҳамд»лардан фарқ қилади. Наът-ҳамдларда муаллифларнинг фалсафий мушоҳадалари ҳам ифодаланган.

Амир Хусравнинг «Матлаъ ул-анвор» достонида бир ҳамд (кириш) уч муножот ва уч наът мавжуд бўлса, Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонида «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» шарҳидан кейин бир ҳамд, тўрт муножот ва бешта наът келтирилади. Шундай қилиб, наътлар сони Навоийда Амир Хусравга нисбатан иккита ортиқ. Аммо байтларнинг умумий миқдори ҳисобидан олиб қараганда, фарқ унча катта эмас. Амир Хусравнинг учта наъти 133 байтни ташкил этади. Навоийнинг бешта наъти 147 байтдан иборат, 14 байт ортиқ холос.

Бунинг сабаби шуки, Амир Хусрав наътларида Пайғамбар ҳаётининг қисмлари, фаолияти даврлари алоҳида олиб баён этилмайди. Хусравда Пайғамбар ишларининг конкрет жиҳати воқеа сифатида олиб тасвирлаш фақат Меърожга кўтарилиш воқеаси тасвирида кўринади. Аввалги ва учинчи наътлар бир-бирини тўлдирадиган бўлиб, ҳазрати расулуллоҳнинг сифатларини таърифловчи байтлардан ташкил топган.

Алишер Навоийда бўлса «Аввалги наът»да олам бошида нури Муҳаммадиянинг мавжуд бўлгани, яъни Муҳаммад ҳақиқати барча мавжудотлардан бурун яратилгани ҳақида гап борса (бу ғоя Хусрав Деҳлавийда ҳам бор, бу ҳақида ҳали батафсил гапирамиз), «иккинчи наът»да Муҳаммад алайҳисаломда нубувват пайғамбарлик нишоналарининг юз бериши исломнинг жорий этила бошлаши, бутпараст кофирларга қарши кураши тасвирланади, «учинчи наът»да ислом дини ғалабаси, саводсиз одам бўлган Муҳаммад расулуллоҳнинг муъжизалар кўрсатишлари, шариатнинг жорий этилиши, Арабу Ажам янги динга кириб, шараф топгани баён қилинади. «Тўртинчи наът» исломнинг қудрати, Қуръон ва ҳадислар шуҳрати, Пайғамбар асҳоби, халифаларидан сўз очади, «бешинчи наът»да Меърож кечаси таърифи берилади. Амир Хусрав Меърож тасвирига кўп ўрин ажратган. «Матлаъ ул-анвор»да Меърож тасвирига бағишланган боб 70 байтдан иборат, қолган икки наът эса ҳаммаси бўлиб 66 байтдир.

Навоийда Меърож 53 байтдан иборат, яъни қолган наътлардан у қадар катта эмас. Лекин шуниси борки, ҳар икки шоирда ҳам Меърож ҳазрати Пайғамбар мўжизалари ва карамотининг энг чўққиси сифатида кўрсатилади. Аммо бу ҳақда кенгроқ тўхталиб ўтишдан олдин «Нури Муҳаммадия» тушунчаси устида мухтасар маълумот бериш жоиз деб ўйлаймиз.

«Нури Муҳаммадия» тушунчаси ислом уламолари ишларида тез-тез тилга олинади, айниқса тасаввуф таълимотида бу тушунча яхши ишланган. Тасаввуф аҳли фикрига кўра Тангри таоло оламларни яратишдан олдин Муҳаммад нурини яратган бўлиб, шу нур туфайли оламларни ва одамларни халқ этди. Бу нурни «Ҳақиқати Муҳаммадия» ҳам деб юритадилар.

Амир Хусрав эътиқоди бўйича, Худованди карим барча мавжудот – осмону ер, тоғу водий, ою қуёш ва ҳоказо, жонли ва жонсиз ашёларни Муҳаммад туфайли яратган. Муҳаммаднинг номида икки жаҳон (дунё ва охират) мужассам. Шоир ёзади:

Чарх, к-аз ин сон аҷаб оростанд,
Баҳри расули араб оростанд.
«Аҳмади Мурсал», ки набишта қалам,
Ҳамд ба номи ваю ҳо-мим ҳам.
Нуҳ фалак аз номи Муҳаммад муқим,
Ҳар ду ҷаҳон дар ҳади номаш ду «мим».
Гўйи замин бурда ба чавгони худ,
Арсаи майдон-ш азал то абад.
Мавҷи нахустин-ш зи дарёи нур,
Шуста бисоти адабу рафта дур. [3. С. 16]

(Бундай ажойиб кўринишда яралган коинот араб миллатига мансуб Расул учун бунёд этилган. Қалам унинг номини «Аҳмади мурсал» – «Элчи Аҳмад» деб ёзди: унинг номига мақтовлар бўлсин. Тўққиз фалак – осмоннинг тўққиз қавати Муҳаммаднинг номи билан муқим – мустаҳкам турибди, икки олам (дунё ва охират) номидаги икки «мим»да жойлашган. Ернинг коптокчасини ўз чавгони билан илиб олган (бунда ҳам чавгон ва «мим» ҳарфи қиёсланган), Муҳаммад фаолияти, мавжудлиги, майдонининг саҳни азалдан абадгача беҳудуддир. Нур дарёсидан биринчи тўлқинланиши адаб – анъаналар бисотини ювиб, ҳийла олдинга кетди).

Борлиқ шу Муҳаммадий ҳақиқати ичидадир, аммо биз уни сезмаймиз ҳам, бамисоли офтобнинг мавжудлигини зарра сезмагандай. Ақлли кулл, яъни одам асосида ётадиган Ақл ҳам шу ҳақиқатдан одоб ўрганади. Пайғамбарнинг ҳар бир сўзи мусулмонликнинг аслидир ва раббоний номаларнинг шарҳидир. Уммул китоб – Тангри таолодан таълим ва хирад олгандир, унинг сўзлари Тангри сўзи, унинг амрлари Тангри амри ҳазрати Расулуллоҳ – умматларининг ғамхўри, Аллоҳ таоло Муҳаммад туфайли умматларнинг гуноҳини кечиради. Пайғамбар нурининг сояси умматлари учун «урваи вусқо» мустаҳкам тутқичдир. Унинг Қуръони ва Ҳадислари «ҳабли матин» – мустаҳкам арқондир, бизни илоҳ амри билан боғлайдиган риштадир. Хуллас, Хусрав Деҳлавий учун Муҳаммад алайҳиссалом Худонинг бандалари ҳузурига юборган элчиси, ақлу фаросат, илму фазилатда бемисл комил бир инсон, унинг шарафи етти кўкка етади, барча мавжудот унинг туфайли нурли, мунаввар.

Аммо, Амир Хусравда «Нури Муҳаммадия» тушунчаси ёрқин акс этмаган, бу тушунча Алишер Навоийда анча ойдин ва шаклланган бир ҳолда мавжуд. «Ҳайрат ул-аброр»даги биринчи наътда қуйидаги байтлар бор:

Эй қилибон ламъаи нурунг зуҳур,
Андаки не соя бор эрди, на нур.
Нурунгга тоб икки жаҳондин бурун,
Ҳар не йўқ андин бурун, андин бурун. [2. С. 24]

Демак, Навоий фикрига кўра ҳали бирор мавжудот яралмагунча, соя ҳам, нур ҳам бўлмаган бир пайтда Муҳаммад нури «зуҳур қилди», барча қадимийлардан ҳам бу нур қадимийроқдир. Бу фикр олам асосида Муҳаммад нури ётади, деган қарашга мувофиқдир. Навоий давом этиб ёзадики, жисмоний ва руҳий оламлар шу нурдан зиё топган, ҳали ҳазрати Одам Сафиюллоҳ яратилмаган эди. Одам Ато ҳам Муҳаммад нуридан бино қилинди. Шунинг учун, «Аввал ўғил, сўнгра ато» яратилди дейиш мумкин. Бошқача шарҳлаганда, ҳазрати Муҳаммад Одам Атога ҳам ота ҳам ўғилдир. Шу маънода Одам Ато фарзандлари – бани Одам Муҳаммадга фарзанд ҳисобланади.

Навоий Одам Ато ва ҳазрати Муҳаммад орасидаги қариндошликни улар номидаги ўхшаш жиҳатлар билан қиёслаб тушунтирмоқчи бўлади: **Одам** ва **Муҳаммад** сўзларининг ёзилиши шаклида «дол» ва «мим» ўхшаш, агар биз Муҳаммадни Аҳмад шаклида ёзсак, (Аҳмад ҳам Пайғамбар исми шарифи), унда учта ҳарф – алиф, дол, мим ўхшаш бўлиб чиқади. «Ўғулда уч ҳарф атодин нишон», деб ёзади Навоий. Бироқ «ҳе» ҳарфи ҳам ортиқча эмас. Шоир кўрсатишича, бу «ҳабиб» ва «муҳаббат» сўзларига ишорадир. Зеро, Расулуллоҳ Аллоҳнинг дўсти – Ҳабибуллоҳ лақабини олган ва Расули акрам дилида Тангрига муҳаббат беҳадду ҳисобдир.

Ҳар неки Ҳақ важҳи аро мубҳам ул,
Зоҳир этиб юзда ҳабиби ҳам ул . [2.С . 24]

Демак, Муҳаммад пайғамбар сиймосида илоҳий важҳнинг қудрати ва жамоли акс этган, Пайғамбар Аллоҳнинг кўзгуси, Пайғамбарнинг ишлари ҳам Аллоҳ амаллари, амрининг ҳаётга татбиқи.

Муҳаммад нури Одам вужудига кириб уни шарафлайди, Одамдан Ҳаввога ўтади, унинг болаларига ҳам таралади. Шундай қилиб, барча инсонлар шу нурдан баҳраманд бўлдилар.

Алишер Навоий бу фикрларни «аввалги наът» деб номланган бобнинг насрий атамасида аниқ ва ихчам баён этади: «Ул ҳазратнинг нури қадимиятидаким, зот баҳрининг аввалги жумбушида ул дурри бебаҳо ламъаси хафо риштасин узди ва ул гавҳари якто ашиъаси ламъа кўргузди ва дурждин дуржга интиқол этди, то Сафиюллоҳдин Абдуллоҳга етти» *[2. С. 25]*. Маъноси: «Ул ҳазрат нурининг қадимийлиги ҳақидаки, зот – тангри денгизи биринчи тўлқинда бир ягона гавҳар нури яширинлик ипини узди ва ул ягона гавҳар порлаб кўринди ва сандиқчасидан буржларга йўналди, токим Одам Атодан Абдуллоҳга етди». Яъни оламдан аввал бу нур яратилиб, кейин оламларга ва Одамга сингиб кетди, токи Абдуллоҳга етди деганда Навоий ҳазрати Пайғамбарнинг туғилишини назарда тутади. Чунки Муҳаммад пайғамбар отасининг исми Абдуллоҳ эди, яъни Аллоҳнинг қули, шундай қилиб олам асосидаги нурдан то Муҳаммад бўлиб туғилгунча даврий бир замон кечади.

Шундан кейин, Алишер Навоий ҳазрати Пайғамбарнинг гўдаклик айёми, қирқ йилгача ҳар хил юмушлар билан шуғулланишлари, чунончи, чўпонлик қилиши, тижорат билан банд бўлиши ва бошқалар ҳақида ёзади. Шоирнинг тасвирига кўра, пайғамбарлик ёш Муҳаммад сиймосида муҳайё эди, ўнинг ақли, зеҳни одамларни ҳайрон қолдирарди:

Сурат аро тифл, вале ақли кул,
Қавлунг аро ғайри яли лам-яқул. [2. С. 25]

Пайғамбар бутпарастларга қарши жиҳод бошлаб, Аллоҳ ҳақиқатини ерда ҳукмрон қилди. Куфр тоғини талқон этароқ иймон боғини яшнатди. Муҳаммаднинг даъватлари элу халқлар орасида ғулғула солди, пайғамбарнинг мўжизали каломи дилларни ёритди ва айни вақтда душманлар ҳам пайдо бўлдилар. Бироқ Макка мушриклари охирул амр иймон келтиришга мажбур бўлдилар. Пайғамбар мўжизаларидан бири бармоқ учи билан ойни икки қисмга бўлганидир:

Меҳр мутии амру мисоли била,
Шақ бўлубон бадр ҳилоли била. [2. С. 25]

Учинчи наътнинг насрий сарлавҳаси мана бундай: «Ул нубувват қуёши соясизлигининг пояси, балки қуёш бўлмоқ анинг сояси ва беш бармоғига қалам тутмай ақолими сабъани якқалама қилғони, балки жамъи милал авроқиға насх қалами чеккони» *[2. С. 26]*, яъни: «Ул пайғамбарлик

қуёшининг сояси йўқлиги моҳияти, балки қуёш унинг соясидир ва бармоқларига қалам олмай, етти иқлимни забт этгани, балки барча миллатларнинг китобу дилларига инкор хатини чекканлиги».

Бу бобда шоир Муҳаммад жорий этган барҳақ диннинг улуғворлиги, пайғамбаримизнинг улвий-раҳмоний нажоди ҳақида жўшиб тавсифли сатрлар тизади:

Зотинг эди жавҳари улвий нажод,
Тутмади ер сояси бирла савод.
Қайда савод этгали чеккай рақам,
Қолди чу маҳрум илигингдин қалам.
Бўлмади гар хома бошин ёрмоғинг,
Ёрди қамар хомасини бормоғинг.
Қўймади гар бу қаламинг бир нуқат,
Лек милал насхиға кўп чекти хат. [2. С. 26]

Ушбу байтларда Ҳазрати Муҳаммаднинг хат танимаганлиги, аммо шунга қарамай олам асрори илоҳий илмий ҳикмат кони бўлганлиги ифодаланган. Муҳаммад алайҳиссалом хат танимасди, аммо ўнлаб халқлар унинг хати тобеълигига қўшилди. Ажамдан Арабгача, Машриқдан Мағрибгача ислом динини қабул қилдилар. Номаси қора бўлганлар ҳам бу хат тобеъига айланганда, шафоат топдилар. Лоту манот каби бутпарастлар минг балоларга дучор бўлдилар.

Тўртинчи наътда «Ҳайрат ул-аброр» муаллифи Пайғамбар сифатларини мадҳ этишни давом эттириб, Пайғамбар мўжизалари, ҳазрати расулуллоҳ фаолиятининг қизғин даврини қаламга олган:

Эй нафасинг мояи эъжоз ўлуб,
Руҳи қудус нутқунға ҳамроз ўлуб.
Гоҳи такаллум санга мўжиз калом,
Назми каломинг бори мўжиз низом...
Сиҳҳати ҳукм ичра ҳадисинг аҳиҳ,
Арзи фасоҳатда каломинг фасиҳ. [2. С. 27]

Пайғамбарнинг энг улуғ мўжизаси – бу каломи тариф, яъни «Қуръони карим». Бу сатрларда шунга ишора бор. Муҳаммад Мустафо пайғамбарлар силсиласида сўз сеҳргари сифатида шуҳрат қозонган. Ул жанобнинг нутқи, ваъзи, оятлари илоҳий ваҳийлик эди. Қуръон суралари Аллоҳнинг каломи бўлиб, Жабраил Алайҳиссалом Ҳазрати Муҳаммадга етказиб турган, Ҳазрати Муҳаммад Мустафо буни ўз навбатида халққа етказган. «Қуръон»да исломий ақидалар, ваҳдат ва тавҳид ғоялари, мўмин-мусулмонлик рукнлари, фалсафа ва ҳикмат, ғайб асрори ифодаси бўлган тилсимли маънолар, шунингдек мўминларнинг кундалик ҳаётига лозим бўладиган курсатмалар бор. Одам фарзандига керак бўладиган барча ахлоқий-маънавий нарсаларни бу муқаддас китобдан топиш мумкин. Шунга ўхшаш беҳисоб Ҳадислар ҳам инсон камолоти, унинг ҳаёт тарзини йўлга солувчи ўчмас чироқлардир.

Ҳазрат Навоий ушбу бобда ислом шариятининг беш рукн – намоз, рўза, закот, ҳаж ва калима келтириш шарофати ҳақида тўхтайди. Қайд этамизки, бу мавзу «Ҳайрат ул-аброр»да алоҳида бобда кенгрок, ёритилган. Бу ерда эса, шариатнинг аҳамияти ва Пайғамбаримизнинг бундаги улуғ хизмати тезислар шаклида ўртага ташланган. Пайғамбар шариатни жорий этиш билан инсоният маънавияти тарихида бурилиш ясади. Одамлар яхшини ёмондан, гуноҳни савобдан, ҳаромни ҳалолдан ажратадиган бўлдилар.

Алишер Навоий бу бобда Пайғамбар ҳаётидаги оғир дамлар душманлардан қочиб ғорда яшириниш, Абужаҳл бошлиқ мушриклар билан кураш, Пайғамбарга охиригача содиқ қолган Абубакр, Умар, Усмон, Али ҳақида ёзади:

Руҳ эди ул баҳри нубувват дури,
Тўрт рафиқи танининг унсури. [2. С. 27]

Навоийнинг наътлари мазмун жиҳатидан Амир Хусрав наътларига ҳамоҳанг. Амир Хусравнинг учинчи наътида ўқиймиз:

Эй суханат ганҷи худоро калид,
Гавҳари он ганҷ ту кардӣ падид,
Аз ту салое ба боло омада,
Нест ба меҳмонии ҳаст омада…
Ғарраи моҳ аз хами абрўйи туст,

Турраи шом аз шикани мўйи туст.
Моҳ ба тавқи хидамат чун ҳилол,
Шом ба доғи ҳабашат чун Билол... [3. С. 29]

(Эй сенинг сўзинг худо хазинасининг калиди, бу хазинанинг гавҳарини сен очдинг, Сендан абадиятга бир овоз етишди, йўқлик борликка меҳмон бўлиб қолди. Ойнинг ғурури сенинг қошинг эгилганидандир, шомнинг қора зулфи сенинг сочинг ҳалқасидандир. Ой хизматинг ҳалқасида ҳилол бўлиб эгилган, шом эса холинг ҳажрида Билолдай хизматда).

Амир Хусрав, шундай қилиб, Пайғамбар таърифи мадҳига кўпроқ эътибор беради, унинг илоҳий сифатларига шоирона санъатларни қаторлаштириб чизиб чиқади:

Ҳар ки ба фитроки ту кард эътисом,
Карда ба меъроҷ фалакро лагом.
Қулзуми раҳмат тўйи, эй бениёз,
К-аз ту намозӣ шуда ҳар бенамоз.
Ҳар кӣ тирози ту ба бозу ниҳод,
Нақди ду олам ба тарозу ниҳод. [3. С. 31]

(Кимки сенинг ўзангингга осилган бўлса, фалак зиналаридан ошиб қадамлади. Эй озод эр, раҳмат денгизи сенсан, чунки ҳар бир бенамоз сендан намозхон бўлди. Кимки сенинг этагингни қўлга киритган бўлса, икки олам накди-савобини қўлга киритади). Шундан кейин Хусрав Пайғамбар руҳидан мадад сўрайди, қиёмат куни Парвардигор олдида шафеъ бўлиб, гуноҳларини авф этишни илтижо қилади:

Рўй ба мо кун, ки туйи пуштибон,
Ҳам дили мо деҳ ба карам, ҳам забон.
Ин ҳама густоҳии мо бар гуноҳ.
З-он сабаб омад, ки тўйи узрхоҳ.
Такя чу бар мунъими худ кардаем,
Ғам нахўрем арчи ки бад кардаем. [3. С. 31-32]

(Бизга юзингни ўгир, чунки сен суянчиғимизсан, карам ила ҳам дил ва ҳам тил бергил бизга. Сен узримизни кечирувчи бўлганлигинг учун густоҳлик билан гуноҳ қиламиз. Ўз валинеъматимизга суянганмиз, шу боис гарчи гуноҳ иш қилган бўлсак-да, лекин ғам емаймиз).

Бу ерда икки жиҳатни таъкидламоқчимиз. Биринчидан, Амир Хусрав тарихий воқеалар, Пайғамбар ҳаётига оид конкрет тафсилотлар устида тўхталмаган, балки Ҳазрати расулуллоҳнинг умумий сифатлари, шаъну шарафини тавсиф этган. Навоий эса, Пайғамбар ҳаётига оид тарихий воқеалар, ривоятларни қўшиб тасвирлайди, Пайғамбарнинг фаолиятини исломнинг кириб келиши, ёйилиши ва мустаҳкамланиши билан боғлаб олиб боради. Иккинчи жиҳат шуки, Амир Хусравда Парвардигор сифатлари билан Пайғамбар сифатлари орасида қарийбки фарқ йўқ. Алишер Навоий достонида гарчи Муҳаммадий ғояси батафсил ёритилган бўлса-да, лекин Пайғамбарнинг инсоний сифатлари (изтироби, кураши, шодлиги) билан қўшиб олиб борилади.

«Матлаъ ул-анвор» ва «Ҳайрат ул-аброр» достонларидаги меърожнома бобларини қиёсласак, бу маънолар яна аниқроқ кўзга ташланади. Қайд этамизки, Пайғамбар меърожи ҳақида шоирлар кўп ёзганлар, бу воқеа ўзининг хаёлот ва тасаввуротларига бойлиги, сўфиёна каромату таважжуҳ ва ишқу ошиқлик тушунчалари билан яқинлиги балки бунга сабаб бўлгандир. Меърож кечаси ҳақида қасида ва ғазаллар ҳам ёзилган. Афтидан, бу анъанавий мавзулардан ҳисобланиб, ҳар бир шоир бунда ҳам кучини синаб кўрган.

«Матлаъ ул-анвор»нинг меърожга бағишланган боби иккинчи наътга «Ҳайрат ул-аброр»да эса охирги – бешинчи наътга тўғри келган. Бунда ҳам Навоийнинг тарихий мунтазамлик ва Пайғамбар ҳаёти тартиби билан вобасталик сақланганини кўрамиз. Амир Хусрав наътининг сарлавҳаси бундай: «Наъти дуввум дар меърожи султони анбиёки, қалби Арш маснади ўст ва шараф таҳ ва болойи фалак фарши пойи ў, Аҳмадеки алифи балош додан то бар кунгураи исро рост боистод ва Муҳаммадеки доли охираш ханданд то бар сари дунёи дурий пой ниҳат» *[3. С. 20-21]*. (Таржимаси: «Иккинчи наът анбиёлар султони меърожи ҳақидаким, Аршнинг қалби унинг тахтгоҳидир ва фалакнинг остию усти шарифи унинг оёғининг фаршидир, у шундай Аҳмадки, унга алифдай қомат берганлар, токи исро (осмон) кунгирасида тик турсин ва Муҳаммад деб атадилар, токи паст дунё бошига аёқ қўйган охирги пайғамбар бўлсин»).

Алишер Навоийда бешинчи наът бундай бошланади: «Меърож кечаси таърифидаким, каримаи: «Субҳаналлази асро» анга мусаддақи дурур ва «биабдиҳи лайлаи минал масжидил

ҳароми илал масжидил Ақсо» анинг субутига икки гувоҳи содиқ» *[2. 28]*. Маъноси: «Меърож кечаси таърифидаки, «Субҳаналлази асро»(кечки сафар шаъни-шарафи) ояти карима уни тасдиқ этувчидир ва кечаси ҳарам масжидидан Ақсо масжидига келиб ибодат қилди» (хабари) унинг собитлигига икки содиқ гувоҳдир»). Шундан кейин ушбу насрий сарлавҳанинг шеърий шарҳи бошланади. Хусрав Деҳлавийнинг Меърож ҳақидаги боби бошланмаси бундай:

Ними шабе, к-ин маҳи гардун ғулом,
Кард ба давлат сўйи гардун хиром.
Валвала дар олами боло фитод,
Ғулғула дар гунбади воло фитод.
Нўҳ табақу ҳафт санам хостанд,
Ҳафту нўҳи хеш биёростанд.
Собиту сайёра дар ин интизор,
Монда зи беруну дарун беқарор. [3. С. 20-21]

(Фалак соҳиби бўлган ул ой ярим тунда осмон томонга от қўйиб учганида, юқори оламда ғулғула-ғавғо кўтарилди, чарх гумбазлари чайқалди. Тўққиз қават осмон ва етти сайёра уни истадилар ва ҳар бири ўзига оро бериб кутди. Собиту сайёра бу интизорликда ичкаридан ва ташқаридан беқарор эдилар).

Алишер Навоий “Меърожнома”си эса мана бундай байтлар билан бошланган:

Бир кеча зулматга қолиб коинот,
Меҳр ниҳон ўйлаки айнулҳаёт
Гарчики ул чашма назардин қочиб,
Хизр кўк узра қатаротин сочиб.
Тун қилибон гардини анбарсиришт,
Бутратибон ерга насими биҳишт. [2. С. 28]

Маълум бўладики, бошланишдаёқ икки шоирда икки хил манзара тасвирига дуч келамиз. Яъни: Амир Хусрав Ҳазрати Пайғамбарнинг кўкка сафаридан фалак жисмлари коинотнинг шодланиши, интизорлик ҳолатини тасвирлайди. Жонлантириш (ташхис) санъати орқали ой, юлдузлар, сайёралар Аллоҳнинг Ҳабибини кўришга муяссар бўламиз деб гўё алоҳида ҳаракат бошлайдилар, улуғ меҳмонни кутаётган мезбонлардай тараддудга тушадилар. Жаннат хазинадори, – деб ёзади Деҳлавий, – бетоқатликдан гоҳ ташқари чиқар, гоҳ ичкарига кирарди. Жаннат боғлари топ-тоза қилиб супурилган, супурги ҳам ҳурларнинг сочидан. Ҳурлар қора кўзларини йўлга тикмоқдалар, интиқликдан кўзларида ҳалқа-ҳалқа ёш. Шу зайлда, шоир жамики коинот ашёлари фаришта – малакларнинг, жаннатдаги жонли ва жонсиз нарсаларнинг интизорлик ҳолатини бир-бир тасвирлайди. Кейин Муҳаммад Пайғамбар миниб кўкка кўтарилган Буроқнинг тасвири келтирилади.

Улуғ ўзбек шоири наътида аввалambор Меърож тунининг ўзи тасвирланган ажойиб пейзаж манзараси яратилган: осойишта ва қоп-қора тун. Ҳаёт чашмаси – қуёш яширинган, ой эса ҳали чиқмаган, лекин тун қоронғи бўлишига қарамай сафоли, худди Хизр зулматдан обиҳаёт олиб сепаётгандай. Ҳаводан хушбўй ҳид анқийди, жаннат шабадаси эсиб турибди.

Навоийнинг мана бу ташбеҳ-тасвири ҳам ажойиб:

Ер кураси шакл ила мижмар бўлуб,
Кеча саводи анга анбар бўлуб.
Ўт киби ер мижмари остида меҳр,
Ёпиб етак мижмара узра сипеҳр. [2. С. 28]

Яъни: ер курраси шаклан гўё учоққа ўхшаб қолган, кечанинг қоронғилиги бу ўчоққа сепиладиган анбар (анбар-оловга сепилиб, ўйни хушбўй қиладиган доривор) кабидир. Қуёш ўчоқ остидаги оловга ўхшайди, осмон эса ўчоқ устига ёпилган этаккга ўшаб турибди. Шундан кейин Навоий Пайғамбарнинг ваҳий олиб сафарга тайёргарлик қилаётгани, Аллоҳ васлига етишишдан ниҳоятда хушнудлиги айтилади. Жаброил Пайғамбар алайҳиссаломга осмоний от Буроқни келтиргани тасвирланган. Навоий осмон жисмларинг интизорлигини баён этишдан олдин Пайғамбарнинг ўз ички кечинмалари – Тангри билан мулоқот муждасидан юраги беором, жони ичига сиғмай қувониши кўрсатилган:

Чунки набий муждаи жонон топиб,
Муждаи жонон чу топиб, жон топиб.
Пайки ани қўлдабон отландуруб,

Рахшини келган сори – ўқ ёндуруб. [2. С. 28]

Кўп Мерожномаларда Муҳаммад алаҳиссалом кўкка сафар қилишдан олдин Ҳарам масжиди (Макка масжиди) ва Ақсо масжиди (Байтул муқаддасдаги масжид)ни зиёрат қилиб, намоз адо этгани баён қилинади. Амир Хусрави Деҳлавий ҳам шу йўлдан бориб, Пайғамбарнинг икки масжид сафарини тилга олиб ўтган (Биринчи ҳарам – масжиддан йўлга чиқди, Байтул ҳарам – Макка ёнидан учиб ўтди. Ул қудсий масжидни ортда қолдириб Муқаддас Ақсога ўз нурини тўкди).

Навоий бу воқеалар тасвирини четлаб ўтган. Унда Пайғамбар Ҳақ сари "жилвасоз" бўлиб йўлга чиққач, сайёраларнинг пешвоз чиқиши, ҳар бир сайёрада бир муддат тўхтаб ўтиши баён қилинган. Аввал Ой, кейин Зўҳра, кейин Баҳром сайёрасига ўтилади. Бирин – кетин Муштарий, Зуҳал, Ҳамал, Сарв, Жавзо, Саратон, Асад, Сунбула, Мезон, Ақраб, Қавс, Жади, Далв, Ҳуд буржларини саёҳат этади. Буларнинг ҳаммаси Ҳабибуллоҳ қадамидан шарафманд бўлади. Сўнгра Арш ва Лавҳу Қалам сари Буроқни буради:

Фарши бўлиб Арш ила лавҳу қалам,
Қўймоқ учун рахши аларға қадам. [2. С. 29]

Кейин Буроқни қолдириб, Ҳазрати Пайғамбар Рафрафга минадилар ва кўк пардаларини очиб, Парвардигор даргоҳига яқинлашадилар. Бу даргоҳ Ломакон даргоҳи, бу ерда вақт ва маъно тушунчалари амал қилинмайди:

Олти жиҳат қайдидин ихрож ўлуб,
Тўрт гуҳар тарки анга тож ўлуб.
Йўқлуғ аёғи била солиб қадам,
Андаки йўлу қадам ўлуб адам,
Ўзлугидин нақшу намудор йўқ,
Нақшу намудоридин осор йўқ.
Чун ўзини айлаб ўзидин халос,
Пардаи иззатда қилиб ўзни хос. [2. С. 29]

Шундай қилиб, Алишер Навоий, биринчидан, Ҳазрати Муҳаммад алайҳиссаломнинг Ёр васлига етишиш шодлиги, беҳудлигини кўрсатган бўлса, иккинчи томондан, то ўзидан кечмаса, Ёрга етишмайди деган сўфиёна ғояни олдинга сурган. Чунки Пайғамбар макон ва замондан холи оламга дохил бўлар экан, чор унсур билан боғлиқ башарий сифатлардан ҳам халос бўлади, яъни фоний бўлади – "баҳри иноятга" қўшилади. Бу ҳолат шоирда бағоят таъсирли тасвирланган. Шунча воқеалар, парвозу сайру саёҳат, илоҳиёт оламини кашф этиш бир лаҳзада кечади:

Барғонию келгани бир он ўлуб,
Ақл бу мансубада ҳайрон ўлуб. [2. С. 29]

Ҳазрати Пайғамбар бу илоҳий сафардан қайтиб, эл орсига шариатни яна кучлироқ ташвиқ қилдилар. Навоий хулосаси шу. Ўзбек шоири васл лаҳзаси ҳолатини кўрсатишга кўп эътибор берган. Камоли қониқиш билан қайд этамизки, Навоийдаги ушбу тасвирлар Хусрав Деҳлавий "наъти" – даги тасвирларга мувофиқ келади. Зеро, Амир Хусравда ҳам Пайғамбар алайҳиссалом Кўк сайёралари ва буржларини бир-бир айланиб чиқадилар ва Арш курсини босиб ўтиб, Ломакон оламига етадилар. Бу олам тасвири қуйидагича:

Шуд ба маконе, ки маконе надошт,
В-аз худии хеш нишоне надошт.
Гум шуд аз эҳсон, ки зи ҳад беш буд,
Гум шуданаш ёфтани хеш буд.
Тан шудаш аз ҳастии сурат барӣ,
Пок шудаш хона зи суратгарӣ,
Аз ҳама сӯ хост ҷиҳат хонахез,
Ҳар ҷиҳате кард ба сӯе гурез. [3. С. 25-26]

(Шундай бир маконга кирдики, унда макон йўқ эди. У ўзлигидан ҳам нишон кўрмади. Тангрининг беҳадду ҳисоб эҳсони ичра йўқолди, лекин бу йўқолиш ўз-ўзини топиш» эди. Танаси жисм суратидан холи бўлди, яъни гўё ўй қалбдан қутулди. Қайси томонга қараса, бу томон ундан қочарди, яъни «томон» ўлчови йўқ эди).

Амир Хусрав ана шундай тасаввуфий фалсафий тасвир билан бобни якунлайди. Жаноби Пайғамбар ёр васлига мушарраф бўлиб, қалби Парвардигор зиёси билан тўлишиб, ерга қайтади ва яна умматларининг иши билан шуғулланади.

Ҳар икки шоирда ҳам жаноби Пайғамбарнинг Парвардигор нурига ғарқ бўлиб, сингиб кетиш тасвири бор, аммо суҳбат берилмаган. Бошқа кўп «Меърожнома»ларда эса Парвардигор билан мулоқот, ғойибона суҳбат берилади. Пайғамбаримиз умматининг гуноҳини кечишни сўрайди.

Демак, Амир Хусрав учун ҳам, Навоий учун ҳам васлнинг ўзи ва бунда Муҳаммаднинг ҳолатини кўрсатиш муҳим деб ҳисобланган. Иккала шоирда Пайғамбар ғайритабиий қудратга эга, илоҳийлашган зот сифатида тасвирланади. Пайғамбар биринчидан фавқулодда одам, у оддий инсонларга ўхшамайди, иккинчидан, у – бир идеал, камолот идеали, «хайрул башар». Наътларда яхшилик ва улуғворлик, ҳақ йўли учун кураш ғояси акс этган.

Наътларнинг тили, услуби, поетикаси ҳам ўзига хос. Биз қисман бунга йўл-йўлакай тўхтаб ўтдик. Лекин фикримизча, бунга кенгрок, тўхтаб ўтиш керак, бу фойдадан холи эмас. Чунки наътларнинг ўз поетикаси, услуби бор. Аввало, шуни айтишни лозим топамизки, Пайғамбар – комил инсон тимсоли, идеал бўлгани учун тасвир ҳам шунга мувофиқ романтик кўтаринки кайфият қўзғатувчидир. Хаёлот ва муболағали тасвир етакчилик қилади. Муаллифлар ҳамду наътда энг муносиб ва «нажиб» сифатларни куллай Пайғамбарнинг улуғворлиги, бемисллигини тасвирлашга интиладилар. Романтик кўтаринки руҳ байтлар оҳангига ҳам таъсир этган.

Амир Хусрав Деҳлавий Муҳаммад Мустафо сиймосини тасвирлаганда «Аҳмади Мурсал», «хайрул башар»,«тожул анбиё» унвонлари билан бир қаторда унга нисбатан «дурри якто», «дурри ятим»,«жавҳари ислом» каби ибораларни қўллайди. Ҳазрати Муҳаммаднинг сўзлари энг қимматли нарсалар – лаъл, гавҳарга тенглаштирилади. У кишининг сўзларигина эмас, вужуди ҳам назокатли, файзли, вужудидан оламларга файз ёғилади деб ёзилади. Ҳазрати Пайғамбар умматларига меҳрибон ва ғамхур:

Пардакаши уммати шўридакор,
Зомани омурзиши омурзгор.
Бори жаҳон бар дили он нозанин,
Сийна чунон нозуку бораш чунин. [6. С. 16-17]

(Тўполончи умматнинг айбига парда тортувчи, кечирувчи Тангри олдида кечиришни сураб турувчи кафил. Жаҳоннинг юки – ташвиши ул азизнинг нозик дилига юклатилган – қалби шундай нозик, аммо юкнинг қанақалигини кўринг).

Унинг кокили, зулфидан атрофдагиларга нури илоҳий таралади, терлари гўё қуёш чашмасининг қатраларидай. Ушбу ташбеҳлар тасвир объектига муаллифнинг муҳаббатидан дарак бериб туради.

Дарҳақиқат, Амир Хусравнинг ҳам, Навоийнинг ҳам Пайғамбарга муҳаббатлари чексиз. Бу муҳаббат ҳар бир сайрда, ташбеҳ ва ифодада кўриниб турибди. Шоирлар иғроқ, ташхис, ташбеҳ ва китобат санъатларидан усталик билан фойдаланганлар.

Чунончи, Навоийда:

Инсу Малак жонию жононаси.
Икки жаҳон гавҳари якдонаси.
Маҳд санга лавҳаи фирузаранг,
Ким ҳаракатдин анга бўлмай даранг.
Сен киби бу гулшан аро тоза вард,
Умрида кўрмай фалаки солхўрд.
Сурат аро тифл, вале ақли кулл,
Қавлунг аро ғайри яли лам-яқул. [2. С. 25]

Бу парчани кўздан кечирсак, Шарқ адабиётида қўлланиб келинган бадиий санъатларнинг ажойиб намунасини кўрамиз. Чунончи: «инсу малак жони ва жононаси» иборасида ҳам тавсиф бор ва ҳам ташбеҳ. Ажойиб шоирона тасвир бу: одамларнинггина эмас, фаришталарнинг ҳам жони. Жонигина эмас, жононаси – маҳбуби ҳам. Пайғамбар зоти шунчалик шариф ва мўтабар қилиб тасвирланади. «Лавҳаи фирузаранг» – осмоннинг сифати. Бунда ташбеҳи том санъати ишлатилган. Аммо бу «лавҳаи фирузаранг» —«Зангори лавҳа» – Пайғамбарнинг бешиги. Мана бу муболағали ва муносиб ташбеҳни қаранг. Чунки гап Муҳаммад нури ҳақида бормоқда, бу нур учун бутун олам бешик вазифасини ўтаган. Пайғамбар бир тоза Гул. Ташбеҳ санъати яна ишга солинган. Аммо бу Гул фалак бағрида очилган. Ташбеҳ кенгайиб романтик тасвирни вужудга келтирган. Пайғамбарнинг туғилиши, гўдаклиги тасвирини қаламга олган Навоий шундай санъатларни тизиб ташлайди. Муҳаммаднинг сурати гўдак, аммо ҳақиқатда фалак бешигида у бир Ақли куллдир.

Алишер Навоий яна ҳар бир наътда ўзига хос ташбеҳлар қўллайди, чунки ташбеҳлар қаламга олинган мавзуга, воқеага муносиб бўлиши керак. Пайғамбарнинг туғилиши, чақалоқнинг ҳусну жамоли ва баркамоллиги, набийлик даври ҳақида ёзганда қуёшдай порлаш, мўжизалар, кароматлар намойиши, Меърож ҳақида ёзганда тун тасвири, чақмоқ ва яшин каби образ – ифодаларга мурожаат қилиш бор.

Хулоса қилиб айтганда, Хусрав Деҳлавийнинг «Матлаъ ул-анвор» достонида ҳам, Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонида ҳам наътлар муҳим аҳамиятга эга. Наът – бу достонларнинг таркибий қисми бўлиб, муайян ғоявий эстетик вазифага эга. Уларда шоирларнинг исломга муносабати ёрқин акс этган. Амир Хусрав билан Навоий Ҳазрати Муҳаммадни инсоният тарихида янги, барҳақ динни жорий этган улуғ зот, карамоатли ва шарофатли инсон сифатида қизғин муҳаббат билан тасвирлаганлар. Шу билан бирга, ушбу бобларда шоирларнинг кайҳоний тушунчалар тасаввуроти, хаёлот олами ҳам ифодаланади. Айни вақтда конкрет тасвирда Амир Хусрав билан Навоий тасвирларида фарқ ҳам бор. Амир Хусрав агар умумий йўсинда фикр юритган бўлса, Навоий Пайғамбар сиймосини тарихий воқеалар ичида олиб гавдалантиради, тадрижий тус беради.

Адабиётлар:

1. Абдураҳмон Жомий. «Ҳафт авранг». Тошбосма. - Тошкент. 1913 йил.
2. Алишер Навоий. Хамса. Танқидий матн. Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Тошкент: ФАН, 1960.
3. Амир Хусрав Деҳлавий. Матлаъ ул-анвор (Составление критического текста и предисловие Тахира Ахмед оглы Магеррамова. Вступительная статья Г.Ю.Алиева). - М.: Наука, 1975.
4. Амир Хусрав Деҳлавий. Осори мунтахаб. Дар чаҳор жилд. Жилди II. – Душанбе: Ирфон, 1971.
5. Доктор Ҳусайн Размжу. Инсони армоний ва комил дар адабиёти ҳамосий ва ирфонии форси. Теҳрон, 1348 ҳижр
6. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Movaraunnahr – O‘zbekiston, 2009. – 290 б.
7. Низомий Ганжавий. Куллиёт. Дар панж жилд. 5-жилд. – Душанбе: Ирфон, 1984.
8. Муҳаммад Хузарий. Нурул яқийн. – Тошкент: Чўлпон - Камалак, 1992.

АБДУЛЛОҲ ҲОТИФИЙ “ХАМСА”СИ

Абдуқодиров Абдусалом*,
филология фанлари доктори,
профессор. Тожикистон Республикаси
академик Б.Ғафуров номидаги
Хўжанд давлат университети.
E-mail: abdukodirov4-9@mail.ru

Abdullah Hatifi’s “Hamsa”

Annotation. In the article analyzed comparable poem “Hamsa” Abdullah Hatifi with Alisher Navoi’s “Hamsa” .

Key words. Navoi, Hatifi, Hamsa, tradition, news, craft.

Абдуллоҳ Ҳотифий(1453-1520) – Жомий ва Навоийдан кейин хамсачиликни давом эттирган тожик мумтоз шоири.

Ҳотифий Мавлоно Абдураҳмон Жомийнинг жияни бўлса-да, тоғасига нисбатан Алишер Навоийга ҳурмати, эътиқоди баланд бўлиб, унинг анъаналарини давом эттирган. Чунки Ҳотифий Навоийнинг яқин шогирдларидан бири эди. Навоий «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида Ҳотифий истеъдодига юқори баҳо беради [Навоий, 1997: 77].

Ҳотифий «Хамса»сида Навоий «Хамса»си анъаналари ижодийлик билан ривожлантирилган. Ҳотифий «Хамса»си «Лайли ва Мажнун» (1486), «Ширин ва Хусрав» (1490), «Ҳафт манзар» («Етти кўриниш», 1492), «Темурнома» (40 йил давомида ёзилган) ва «Шарафнома» (1512 йилда ёзила бошланган ва тугалланмаган) достонларини ўз ичига олади.

Ҳотифийнинг икки достони – «Лайли ва Мажнун» ҳамда «Ширин ва Хусрав» Навоийга бағишлаб ёзилган. Буни шу достонларда Ҳотифийнинг ўзи ҳам, унинг замондоши Хондамир ҳам таъкидлайди [Хондамир, 1967: 56].

Ҳотифий «Лайли ва «Мажнун» (2065 байт) достонида Навоийга «Дар таърифи Мир Алишер» («Мир Алишер таърифида») сарлавҳали алоҳида боб бағишлайди. Унда Ҳотифий Навоийнинг буюк инсоний фазилатлари ва шоирлик даҳосига юксак баҳо беради:

Дар фазлу ҳунар ягонаи даҳр,
В-аз хулқу карам фасонаи шаҳр.
Оби Хизр он қадар, ки хоҳї,
Килкаш бинамуда аз сиёҳї [Ҳотифї, 1967: 26-27].

(Навоий) етуклик (билим) ва шеърий истеъдод (бадиий маҳорат)да даврнинг ягонаси, (комил) хулқу саховатда мамлакатнинг машҳуридир. Қора қаламидан қанча хоҳласанг, ўшанча Хизр суви (умрни узайтирадиган (оби ҳаёт) сув) сингари ҳузурбахш асарлар яратилади).

Ҳотифий «Лайли ва Мажнун»ни Навоийга бағишлаб, унда устозини таърифлабгина қолмай, ўз достонида унинг анъаналарини ҳам давом эттирган.

Аввало айтиш лозимки, иккала достон ҳам анъанавий ҳамд ва наът билан бошланган. Шунингдек, муқаддимада Навоий хамсанавис салафлари, замон шоҳи ва унинг ўғлини таърифлагач, асарининг ёзилиш сабабига тўхталади. Унда бир зим-зиё тун пайти хаёл отига миниб сафарга чиққани ва ишқ тоғига бориб, у ерда ғойибдан Мажнун ва Лайли ишқини эшитиб келиб, ўз достонини ёзиши ҳикоя қилинган.

Ҳотифий муқаддимасида Ҳазрат Алини таърифлагач, ундан кейин асарининг ёзилиш сабабига тўхталади. Унда бир кеча тушида шоир Қосим Анвор (1355- 1433)ни кўрганини ва у Ҳотифийга бир китоб берганини баён қилади. Шоир «к-ин қиссаи Лайлї асту Мажнун» (бу Лайли ва Мажнун қиссаси эди) дея таъкидлагач, давом этиб ёзади:

Дидам чу дар он саҳифаи нав
На номи Низомию, на Хусрав.
Унвони саҳифа номи ман буд,
Он бода насиби жоми ман буд [Ҳотифї,1967: 24].

(Унинг янги саҳифасида (муқоваси устида) на Низомийнинг, на Хусрав (Деҳлавий)нинг номини кўрдим. Саҳифа (муқова) сарлавҳасида менинг номим бор эди, у бода (қисса) менинг қадаҳ (қалб, тафаккур)им насибаси эди).

Навоий достони экспозицияси Арабистондаги бир неча қабилаларнинг ҳукмрони бўлган, бадавлат ва сахий бир киши ҳақида маълумот бериш билан бошланади. Ҳотифий достони экспозицияси ҳам шундай маълумот билан бошланади. Ҳар иккала достонда ҳам бу бадавлат кишининг фарзандсизликдан эзилиши, кечаю кундуз Худодан фарзанд сўраши ва фарзанднинг ота-она учун зарурияти ҳамда аҳамияти ўхшаш ҳолда ёритилади.

Ҳотифий шу тарзда Навоий тасвирларини давом эттириб, у кишининг ниҳоят фарзанд кўриши ва уни Қайс деб аташини ҳам устози каби тасвирлайди. Шунингдек, иккала достонда ҳам Қайснинг гўзаллиги, қобилиятлилиги, ҳамманинг унга ҳавас қилиши муштарак ҳолда ёритилган.

Аммо Навоий Қайснинг 4-5 ёш оралиғида мактабга борганини тасвирласа, Ҳотифийда эса Қайс 10 ёшга тўлгач, отаси уни аввал суннат тўйи қилиб, сўнгра мактабга беради. Бироқ иккала достонда ҳам Қайс Лайлини мактабда севиб қолиши билан тугун бошланадики, бунда ҳам Ҳотифий Навоий анъанасини давом эттирган.

Навоий тасвирича, Лайли ҳам мактабда Қайсни севиб қолади ва қиз уларнинг ишқи ошкор бўлмаслиги учун чора изласа-да, дугоналари ва бошқалар уларнинг севгисидан хабардор бўлишади. Қайс эса севгисининг ошкор бўлишидан чўчимай, кечаю кундуз севгилиси яшайдиган уй томон боради, усиз бир нафас яшай олмайди. Шундай тасвирлар жараёнида шоир мажоздан ҳақиқатга кўтарилган ишқни кўрсатиб беради.

Ҳотифий тасвирига кўра Лайли ҳам мактабда Қайсни севиб қолади. Унда ҳам улар бир-бирисиз туролмайдиган даражага етишса-да, ғаразгўйлар, айб изловчилардан эҳтиёт бўлиб, яширинча учрашар, ҳатто дарс пайтида ҳам яширинча бир-бирларига қарашарди. Шунга қарамай,

улардаги ишқ шу қадар кучли эдики, натижада муҳаббатлари ўртоқлари ҳамда бошқаларга ошкор бўлади.

Демак, Ҳотифий икки ёш ишқининг дастлабки босқичи тасвирида Навоий анъаналарини давом эттирган. Шу билан бирга, бошданоқ Навоийда сўфиёна ишққа урғу берилган бўлса, Ҳотифий эса мажозий, дунёвий муҳаббатга кўпроқ урғу берган.

Навоий достонида Қайснинг ишқий кечинмалари, дард-азобларидан онасига нисбатан кўпроқ отаси қайғурса, ўғлининг ишқига хайрихоҳ бўлиб, қиз томонга совчиларини юборса, Ҳотифий достонида ҳам Қайснинг отаси унга ҳамдард бўлади ва қизнинг хонадонига совчиларини юборади.

Аммо Навоийда Қайснинг отаси ўғлини даволаш учун Маккага, Каъбага олиб борса, Ҳотифийда Қайснинг отаси ўғлини ишқ нашидасини тотган донишманд мўйсафиднинг олдига олиб боради. Бироқ ҳар иккала достонда ҳам Мажнун улардан даво топмаганлиги, ишқ аҳлини васлдан бошқа нарса билан даволаб бўлмаслиги муштарак тарзда берилган.

Навоий достонида Лайлига Ибн Саломнинг ўзи уйланса, Ҳотифий достонида Ибн Салом Лайлига ўғлини уйлантиради. Демак, Ҳотифий бу образни яратишда устозидан илҳомланса-да, уни янгича талқин қилади. Шундай янги талқин Навфал образида ҳам кўзга ташланади.

Навоийда Навфал Лайлига етиша олмаган Қайсга ўз қизини никоҳлаб берса, Ҳотифийда эса Навфал Лайлининг гўзаллигини кўргач, уни севиб қолади ва Қайсни заҳарлаб ўлдириб, унга ўзи уйланмоқчи бўлади. Лекин хизматкор топшириқни унутиб, Қайс учун тайёрланган заҳарли майни Навфалнинг ўзига узатади ва у ичиб қўйиб, шоир ёзганидек, «афтод дар он чаҳе, ки худ канд», яъни ўзи ковлаган чуқурга йиқилди ва ҳалок бўлди. Бироқ Ҳотифий ҳам Навфални адолатли ва инсонпарвар ҳукмрон, Қайс учун Лайли қабиласи билан урушган жасур инсон сифатида тасвирлашда Навоий анъаналарини давом эттирган. Шунингдек, Ҳотифий достонидаги Мажнун ва Лайлининг бир-бирларига ёзган мактублари тасвирида ҳам Навоийга издошлик кўзга ташланади.

Булардан ташқари, Мажнун ва Лайлининг саҳродаги пок висол дамлари, Лайлининг ўз ўлими олдидан онасига васият қилиши тасвирларида ҳам Навоий анъаналари ривожлантирилганини кўриш мумкин. Шунингдек, Ҳотифий ҳам Мажнунни қушлар ва ҳайвонларга меҳрибон, улар билан инсонларга нисбатан яқин ва дўст қилиб тасвирлашда Навоий каби йўл тутган.

Ҳотифий «Ширин ва Хусрав» (2004 байт) достонининг «Дар сабаби назми китоб» («Китоб назмининг сабаби ҳақида») бобида ҳам Навоийнинг шоирлик истеъдоди ва юксак инсоний фазилатларини улуғлаб, унинг саховатда Ҳотам Тойдан, ижодий камолотда буюк араб шоири Ҳассондан устунлигини ёритади [Ҳотифї, 1981: 9-10]. Шу билан бирга, Ҳотифий достонида Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони анъаналари ҳам ривожлантирилган. Буни Фарҳод ва Ширин ишқи тасвирида кўриш мумкин.

«Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам, «Ширин ва Хусрав» достонида ҳам Фарҳод ариқ қазиш жараёнида Ширинни севиб қолади. Навоий достонида Фарҳод ариқ ва ҳовуз қазишда жонбозлик кўрсатиб, икки юз тошкесар уч йилда қилган ишни бир кунда бажаради. Унинг бундай паҳлавонлиги ва ҳунармандлигининг овозаси Ширинга етгач, у Фарҳодни кўриш ва ишларини томоша қилишга келади.

Ҳотифий достонида ҳам Фарҳод ариқ ва ҳовуз қазишда шундай жасорат кўрсатади. Унинг қилган ишлари овоза бўлгач, Ширин уни кўргани боради. Ҳар иккала достонда ҳам Фарҳоднинг бунёдкорона ишлари, паҳлавонлиги, ҳунармандлиги ва гўзаллигини кўрган Ширин уни севиб қолади. Фарҳод шарафига зиёфат беради. Иккала асарда ҳам Фарҳод Хусрав билан баҳслашиб, уни енгади [Навоий, 1991:325; Ҳотифї, 1981: 59].

Навоий достонида Хусрав Фарҳодни Салосил қўрғонига банди қилса, Ҳотифий достонида Хусравнинг буйруғи билан Фарҳод чоҳга ташланади. «Фарҳод ва Ширин»да ҳийлагар кампир ёлғондан Ширин ўлди дея, Фарҳоднинг ҳалокатига сабабчи бўлганидек, «Ширин ва Хусрав»да ҳам маккора кампир Ширинниng ўлими ҳақида ёлғон хабар бериб, Фарҳоднинг ўлимига сабабкор бўлади. Бу ўхшаш тасвирларда жузъий фарқлар сезилса-да, Ҳотифий ўз достонини яратишда Навоийга изчил, шу билан бирга, ижодий эргашганлиги кўзга ташланади.

Ҳотифий «Хамса»синиng учинчи достони «Ҳафт манзар» (2224 байт) бўлиб, у номланишига кўра Низомийнинг «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») достонига ўхшаса-да, шоир тасвир жараёнида Навоийнинг «Сабъаи сайёр» асаридан андоза олганлиги сезилади. Воқеан, «Сабъаи сайёр»да шоҳ Баҳром Гўрга дунё кўрган ва донишманд кишилар афсона айтса, «Ҳафт манзар»да ҳам шундай

кишилар шоҳга афсона айтишади. Шунингдек, Навоий достонида адолат улуғланиб, шоҳнинг адолатсизлиги, айш-ишратга берилиб, тўғри йўлдан озиши мамлакатнинг хароб, халқнинг хонавайрон ва норози бўлишига олиб келиши кўрсатилса, Ҳотифий ҳам ўз достонида устози тасвирларини ривожлантириб, шоҳнинг адолатсизлиги халқни норози қилибгина қолмай, шу билан бирга, норозилик исёнга айланиши ва у шоҳнинг бадарға бўлишига олиб боришини кўрсатиб беради.

Дарвоқе, «Сабъаи сайёр»да Баҳром Гўрнинг ишратбозлиги, шафқатсизлиги жамиятгагина эмас, ҳатто табиатга ҳам мислсиз зарар етказиши унинг ўзининг, атрофидагиларнинг ҳалокатига, мамлакатининг эса завол топишига сабаб бўлади. Худди шунингдек, «Ҳафт манзар»да мамлакат жиловини маккор, золим, очкўз, ҳийлагар вазир ва бошқа амалдорларга бериб, ўзи айш-ишрат билан машғул бўлган Баҳром Гўр ҳам халқ нафратига дучор бўлади. Уни навкарлар ҳам, атрофидагилар ҳам ҳимоя қилмайди. Натижада, Баҳром Гўр қочиш йўлини тутиб, беному нишон йўқолади. Шоир ёзади:

Аз миён рафт он чунон Баҳром,
Ки аз ў не нишон бимонду на ном [Ҳотифї, 1976: 121].

Мазмуни: Шу тарзда ўртадан йўқолди Баҳром,
Ки ундан не нишон қолди ва на ном.

Ҳотифийнинг «Темурнома» (4700 байт) достони ўзбек халқининг ифтихори Соҳибқирон Амир Темурга бағишланган. Ҳотифий бу асарида Навоийнинг «Садди Искандарий» достони анъаналарини давом эттирган. Маълумки, Навоий «Садди Искандарий» достонида Искандарни ўз идеалидаги шоҳ сифатида тасвирлаб, унинг сиймосида халқпарвар, одил, донишманд, тинчлик ва ободлик йўлини тутган подшоҳ образини яратади. Ҳотифий эса «Темурнома»да Амир Темур образини ҳаёт ҳақиқати асосида тасвирлайди. Унда Соҳибқироннинг ҳаёти, амалга оширган ишлари, уруш ва юришлари тасвирга тортилган. Тасвир жараёнида Ҳотифий Амир Темурни одил шоҳ, мазлумлар ҳимоячиси, шаҳар ва боғлар бунёдкори, тинчлик ва осойишталик ўрнатувчи саркарда сифатида тасвирлаганки, бу ҳаёт ҳақиқати эди.

Ҳотифий «Хамса»сидаги охирги достон «Шарафнома» ҳам туркий уруғга мансуб шоҳ Исмоил Сафавийга бағишланган. Эрон шоҳи бўлган Исмоил Сафавий шоир ҳам эди. Унинг Хатоий тахаллуси билан ёзган шеър ва достонлари ўз давридаёқ туркий халқлар орасида кенг тарқалган эди. Ҳотифийнинг достоннавислик истеъдодини қадрлаган Исмоил Сафавий шоирга ўзи ҳақида достон ёзишни таклиф этади. Ҳотифий шоҳ таклифини қабул қилиб, у ҳақидаги достонни ёзишга киришади. «Шарафнома» достонининг ёзилиш жараёни узоқ давом этган бўлса-да, у тугалланмай қолган. Ҳотифийнинг «Шарафнома» достонидан 1120 байт бизгача етиб келган. Унда Исмоил Сафавий аждодлари, уларнинг улуғвор ишлари; Исмоил Сафавийнинг ғолибона уруш ва юришлари, одил шоҳ сифатида амалга оширган ишлари қаламга олинган бўлиб, нимагадир Ҳотифий ўз достонини якунламаган. Чунки асарни ёзиш 1512 йилда бошланган бўлса-да, у давом эттирилмай қолган.

Диққатга молик томони шундаки, «Темурнома»да ҳам, «Шарафнома»да ҳам Ҳотифийнинг турк-ўзбек халқи, шоҳ ва саркардаларига эҳтироми, ишонч ва эътиқоди сезилиб туради. Аммо, афсуски, ҳалигача бу асарлар чоп ҳам, тадқиқ ҳам этилмаган.

Гарчи шоирнинг Навоий анъаналари давом эттирилган «Лайли ва Мажнун», «Ширин ва Хусрав», «Ҳафт манзар» достонлари таниқли тожик олимлари Саъдулло Асадуллоев ва Жобулқо Додалишоев томонидан қисқартирилган ҳолда чоп қилинган бўлса-да, илмий тадқиққа тортилмаган.

Навоийнинг шогирдлари сифатида унинг тарбияси ва амалий кўмагида камолга етган ва анъаналарини изчил давом эттирган шундай тожик шоирлари анчагина бўлиб, улар ижодиётини илмий жиҳатдан ўрганиш, асарларини ўзбек тилига таржима қилиш ва тарғиб этиш навоийшуносликнинг навбатдаги долзарб масалаларидан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Навоий А. Мажолис ун-нафоис / Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик.-Т.13.-Тошкент: Фан,1997.-184 б.

2.Навоий А. Лайли ва Мажнун. / Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик.Т.9.-Тошкент: Фан, 1992.-356 б.

3.Навоий А. Фарҳод ва Ширин / Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик.Т.8.-Тошкент: Фан, 1991.-544 б.
4.Навоий А. Сабъаи сайёр / Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик.Т.10.-Тошкент: Фан, 1992.-448 б.
5.Навоий А. Садди Искандарий / Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик.Т.11.-Тошкент: Фан, 1993.-640 б.
6.Хондамир. Макорим ул-ахлоқ.-Тошкент: Бадиий адабиёт, 1967.-136 б.
7.Ҳотифї А. Лайлї ва Мажнун.- Душанбе: Ирфон, 1967.-112 с.
8.Ҳотифї А. Лайлї ва Мажнун. Матни илмї- интиқодї.(Илмий-танқидий матн). Бо тасҳеҳ (тузатиш) ва муқаддимаи Саъдулло Асадуллоев.-Душанбе, 1962.
9.Ҳотифї А. Ширин ва Хусрав.-Душанбе: Дониш, 1981.-116 с.
10.Ҳотифї А. Ҳафт манзар.- Душанбе: Дониш, 1976.-127 с.

НИЗОМИЙ ГАНЖАВИЙ ВА АЛИШЕР НАВОИЙ “ХАМСА”ЛАРИДА ИЖОД КОНЦЕПЦИЯСИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Нурбой Жабборов
филология фанлари доктори, профессор (ТошДЎТАУ)
Emayl: ***jabborov-nurboy@rambler.ru***

Specific features of creative concepts in "Hamsah" Nizami Genjevi and Alishera Navai

Abstract

The article analyzes an important scientific problem of the development of literary and aesthetic thinking - the concept of creativity, on the example of the works of two great poets and thinkers of the Turkic peoples Nizami Ganjavi and Alisher Navoi. The views of the creative essence and creative attitude of the two great thinkers have been investigated in accordance with the following requirements for artistic creation: 1) to know the honorable pen and the word, not to use it as a means of luxury; 2) a work of art must embody perfect art along with deep meaning; 3) a work of art must be based on the Almighty and the Truth; 4) the author must have his own way, being away from imitation.

The scientific solution to this scientific problem is based on the analysis of the poems included in the works of Nizami Ganjavi "Panj Ganj" and Alisher Navoi "Hamsa". As a result, it was concluded that the literary and aesthetic views of the great thinkers of the Azerbaijani and Uzbek peoples are equally important not only for the period in which they lived, but for all times. According to the author of the article, the deeper a young poet or writer enters the world of literature, the deeper he goes into the laboratory of creativity of Nizami and Navoi, the deeper he learns the secrets of the art of speech. This, in turn, will contribute to the formation of a new generation of writers with high potential, who will make a worthy contribution to the development of Turkic literature.

Key words: concept of creativity, pen, word, creative essence, creative move, creative concept, creative work, "Hamsa", poem, art, imitation, literary and aesthetic thinking, community, originality.

Кириш

Буюк озарбайжон шоири шайх Низомий Ганжавий жаҳон адабиётидаги ноёб поэтик ҳодиса – хамсачиликни бошлаб берди. Гарчи форсийда битган бўлса ҳам, улуғ шоирнинг “Панж ганж”ида туркий тафаккур, туркий руҳ акс этгани маълум (Nacafzada 2019). Улуғ ўзбек мутафаккири ҳазрат Алишер Навоий эса “Хамса”си билан Низомий Ганжавий бошлаган поэтик анъанани янгилаш баробарида юксак тараққиёт босқичига кўтарди. Озарбайжон-ўзбек адабий алоқаларига доир эътиборга молик илмий тадқиқотлар муаллифи профессор Алмаз Улвийнинг ёзишича, Алишер Навоий Низомий анъаналарини изчил давом эттириш билан чекланмай, туркий адабиётнинг тараққиёт даражасини янада юксалтирди (Улвий 2016: 17). Зеро, Навоий “...бутун ижоди давомида Низомий санъатидан илҳом олган, унга буюк ҳурмат билан қараган” (Сирожиддинов 2019, 642).

Икки буюк шоир “Хамса”ларида ижод концепциясига доир қарашлар қандай акс этгани ҳамда улар ўртасидаги муштарак ва ўзига хослик нималардан иборат эканини аниқлаш қиёсий адабиётшуносликнинг муҳим илмий муаммоларидандир. Мазкур илмий муаммонинг тадқиқ

қилиниши, биринчидан, туркий халқлар ўртасидаги ўзаро адабий таъсирнинг илдизларини аниқлаш учун асос сифатида хизмат қилса, иккинчидан, буюк ижодкорлар адабий-эстетик қарашларини қиёсий ўрганиш, назарий умумлашмалар чиқариш имконини беради. Табиийки, бизнинг бу борадаги мухтасар кузатишларимиз ушбу муаммо таҳлилини тўлиқ қамраб олишни даъво қилмайди. Мақоладаги фикрларни беқиёс уммондан олинган бир ҳовуч сувга қиёсланса бўлар, эҳтимол.

Ижодкор тутуми – поэтик тафаккур юксалишининг асоси

Низомий Ганжавий ва Алишер Навоийнинг ижод табиати ва ижодкор тутумига доир қарашлари бугунги кун учун ҳам катта аҳамиятга эга. Бизнингча, икки буюк адиб бадиий ижод олдига қуйидаги адабий-эстетик талабларни қўйган: 1) қалам ва сўзни муқаддас билиш, уни воситаи жоҳ этишдан сақланиш; 2) ижод намунаси мукаммал бадиият билан бирга теран маънони мужассам этмоғи зарурлиги; 3) бадиий асар Ҳақ ва ҳақиқатга таяниши; 4) ижодкор ўз мустақил йўлидан юриши, тақлиддан йироқ бўлиши кераклиги.

Ушбу мезонлар Низомий ҳамда Навоий ижоди ва адабий-эстетик қарашларининг моҳиятини белгилайди.

1. Қалам ва сўзни муқаддас билиш, уни воситаи жоҳ этишдан сақланиш. “Хусрав ва Ширин” достонида Низомий қаламнинг муқаддас экани масаласига алоҳида урғу беради. Буюк шоир таърифича, сўздаги хатолик қалам воситасида тузатилади. Ижодкор жумладан, мана бундай ёзади:

Сўзимда не хатолик учраса, кеч,
Қалам чек устига, то қолмасин ҳеч[2]. (Низомий 2019 (2): 20)

Низомий наздида сўзнинг қадри юксакдир. Буюк шоирнинг сўзни осмонга бойлаши сабаби шунда. Шу боис у қаламни ганжномалар қулфини очувчи олмос найзага ташбеҳ этади:

Ўшал муддатки хилват айламишдим,
Сўзимни осмонга бойламишдим...
Қалам илкингда олмос найзадир чин,
Очар ул неча бир ганжнома қулфин. (Низомий 2019 (2): 55-56)

Дарҳақиқат, сўз хазинасига элтувчи йўлнинг очқичи қаламдир. Бироқ бу хазинани қўлга киритиш осон эмаслиги аён. Ранж тортмай, роҳатдан воз кечмай туриб, бу мақсад ҳосил бўлмайди. Рақам чекмоқ ишида, яъни юксак бадиий асарлар ижод қилишда қалам ранж тортмоғи зарурлигини шунинг билан изоҳлаш мумкин.

Шайх Низомий қалам таърифига достоннинг турли бобларида мантиқ зарурати билан тўхталган бўлса, ҳазрат Алишер Навоий **“**Фарҳод ва Ширин”нинг алоҳида бобини *“Қалам васфида бир неча қалам сурмак ва ул рақамкаш таърифин рақамға кетурмакки, назм кишвари саводин якқалама қилиб эрди ва «Панж ганж» авроқиға гуҳарпош рақами тортилиб эрди ва ул роқим бобида ҳамки мунунг хатти маънисин рақам-барақам билди, балки қалам-бақалам нақл қилди. «Байязаллоҳу таоло авроқа жаройимиҳо”* деб номлайди. Аҳамиятли жиҳати, Навоий ушбу бобни қалам васфи билан бошлаб, икки буюк салафи Низомий Ганжавий ва Хусрав Деҳлавий фазилатлари таърифи билан давом эттиради. Достоннинг мазкур боби қуйидаги сатрлар билан бошланади:

Қаламким раҳнаварди тезтакдур,
Азалдин манзили фавқу-л-фалакдур. (Навоий 2011 (1): 323)

Яъни қалам энг илдам йўлчидир, унинг учун масофа аҳамиятга молик эмас. Қаламнинг манзили фалакдан ҳам юксакроқда – Аршдадир. Бу ўринда тақдир китоби – Лавҳу-л-маҳфузни ёзган илоҳий қалам назарда тутилган. Ҳазрат Навоий фикрича, қалам аҳли буни назарда тутмоғи, маскани фавқу-л-фалак бўлган қаламнинг шарафини ерга урмаслиги зарур. Бошқача айтганда, қалам билан фақат ва фақат муносиб сўзлар битилмоғи керак. Икки буюк ижодкор Низомий ва Деҳлавий ижоди бу борада барча замон ижодкорларига намуна бўла олади. Агар қаламга ана шу

[2] Низомий Ганжавий “Панж ганж”идан олинган мисоллар аслиятдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол амалга оширган таржима матни асосида таҳлил этилди: Manba: Nizomiy Ganjaviy. Xamsa. Besh jildda. Bako, 2019.

улуғ шоирлар каби муносабатда бўлинмаса, масъулият ёдда тутилмаса, ижод аҳли қўлидаги қалам дарёда ўсган оддий қамишдан фарқ қилмайди:

Қалам баҳри кафида турфа ишдур,
Магар дарё аро бутган қамишдур. (Навоий 2011 (1): 329)

Қаламни васф этар экан, ҳазрат Навоий қалам аҳлининг устози Низомий гарчи Ганжада ором топган бўлса ҳам, ҳар қадами ганж узра экани ҳақидаги фикрни илгари суради. Юлдузлар гуруҳи осмонни қоплагани сингари унинг хазинасидан сочилган гавҳарлар яксар жаҳонни тутгани бунинг исботидир. Бу хазинадаги гавҳарларнинг қиммати шундаки, сарфлаган билан адо бўлмайди. Ҳар кимки, бу гавҳарлардан насиба ола билса, юз йилда ҳам мингдан бири кам бўлмайди.

Шайх Низомий фикрича, қалам аҳлининг мартабаси беҳад юксак. Чунки улар икки жаҳон ганжинасининг калити ҳисобланган сўз билан иш кўради:

Аҳли қалам чекса-да сўз ранжини,
Сўзда очур икки жаҳон ганжини. (Низомий 2019 (1): 74)

Чунки улар қаламни эмас, аслида жонларини тарашлайди. Кўнгилларида сидқ, қалбларида фикрат бўлгани боис ҳам улар ҳар қанча ҳурматга муносибдир:

Жонни тарашлайди қалам тиғидин,
Фикрат ўқир қалби, кўнгил сидқидин . (Низомий 2019 (1): 74)

Ҳазрат Алишер Навоий таъбирича, Тангри таоло ўз сирларининг хазинаси бўлган инсонни яралмишлар ичида сўз туфайли мумтоз этди. Ҳатто оламнинг яратилиши ҳам сўз шарофатидан. Шунинг учун “Хазойин ул-маоний”даги лирик шеърларида ҳам, насрий ва адабий-илмий асарларида ҳам улуғ мутафаккир сўз қадри, сўз масъулияти масалаларига алоҳида диққат қаратади. “Хамса”нинг ҳар бир достонида сўз таърифига алоҳида боблар бағишлайди. “Назм ул-жавоҳир” асарида, жумладан, сўзга мана бундай таъриф берилади:

Сўздурки нишон берур ўлукка жондин,
Сўздурки берур жонға хабар жонондин,
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гуҳаре шарифроқ йўқ ондин. (Навоий 2011 (4): 32)

Улуғ мутафаккирнинг сўзга бу қадар эҳтиром билан муносабатда бўлиши замирида, биринчидан, инсон учун сўзнинг нечоғлик улуғ неъмат экани, уни қадрлаш зарурати ифодаланган бўлса, иккинчидан, ижод аҳли зиммасидаги улкан масулиятни таъкидлаш мақсади ётади.

“Ҳайрат ул-аброр”да буюк салафи, *ватани Ганжа, кўнгли ганжхез, хотири ганжуру тили ганжрез* шайх Низомийни васф этар экан, шоир мана бундай ёзади:

Ганжа қуёшики, кўтаргач алам,
Айлади сўз мамлакатин якқалам... (Навоий 2011 (1): 41)

Яъни Ганжа қуёши бўлган Низомий назм байроғини кўтаргач, сўз мамлакатини якқалам қилди. Буюк салафи шеъриятининг жаҳоний шуҳратини ҳазрат Навоий ана шундай таъриф этади. Бу орқали қалам ва сўзнинг қадри нечоғлиқ баланд эканига урғу беради.

2. Ижод намунаси мукаммал бадиият билан бирга теран маънони мужассам этмоғи зарурлиги. Сўз, ҳар икки ижодкор – Низомий ва Навоий наздида бирдай илоҳий неъмат сифатида қадрланади. Низомий талабига кўра, теран маънони ифода этмаган сўз ёзиб такрор этишга арзимайди. Сўзнинг назм ипига тизилиши ҳали шеър дегани эмас, чинакам шеър бўлиши учун поэтик матн замирида чуқур маънодан ташқари ихлос ва жонфидолик тажассум топмоғи зарур. Яна бир шарти, оз сўзда кўп маъно ифодаланмоғи *(Юз этма бир сўзингни, юзни бир эт),* меъёрга амал қилинмоғи *(Керакдир сўзга ҳам сув сингари ҳад)* лозим:

Суханким манбайи маъно эмас ул,
Ёзиб, такрор этишга арзимас ул.
Қийинмас сўз тизиб, назм айламак, лек
Керакдир сўзга ихлос, жонфидолик.
Сўзингни чўзма ортиқ, мухтасар эт,
Юз этма бир сўзингни, юзни бир эт.
Керакдир сўзга ҳам сув сингари ҳад,
Ошиб-тошганда ғарқ айлайди албат . (Низомий 2019 (2): 49)

“Низомийнинг доҳийлиги шундаки, унинг қалами жанрнинг шаклий қолипларига риоя қилмайди, аксинча жанрни қалам талабларига риоя этишга мажбур қилади” (Керимли 2019, 3).

Ҳазрат Алишер Навоий “Ҳайрат ул-аброр” достонида

Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур.
Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида хўб эмас (Навоий 2011 (1): 51) –

деб ёзар экан, бу орқали замонлар келиб назмнинг суратида янгиланишлар бўлишини башорат қилган. Буюк шоир назмнинг ранго-ранг либослар билан зийнатланиши табиий эканини таъкидлаш баробарида, ҳар қандай шаклда бўлишидан қатъи назар, “асл анга маъни” эканини алоҳида таъкидлайди. Маъни жиҳатдан марғуб бўлмаган назм маоний аҳлининг эътиборини қозона олмаслигига эътибор қаратади.

Алишер Навоийнинг бу масаладаги адабий-эстетик тутуми “Бадойиъ ул-бидоя” девони дебочасида ҳам қатъий ифодаланган: “*Яна бир буким, гўйиё баъзи эл ашъор таҳсилидин ва девон такмилидин ғараз мажозий ҳусну жамол тавсифи ва мақсуд зоҳирий хатту хол таърифидин ўзга нима англамайдурурлар. Девон топилғайким, анда маърифатомиз бир ғазал топилмағай ва ғазал бўлғайким, анда мавъизатангиз бир байт бўлмағай. Мундоқ девон битилса, худ асру беҳуда заҳмат ва зойиъ машаққат тортилғон бўлгай”.* (Навоий 2011 (3): 21)

Бу ўринда буюк адиб “*маъни*” тушунчасига янада ойдинлик киритади. Унинг *“маърифатомиз, мавъизатангиз”* бўлмоғи зарурлигига эътибор қаратади.

Таъкидлаш зарурки, шайх Низомий ҳам, ҳазрат Навоий ҳам “*маъни*”га урғу берар экан, зинҳор бадииятни инкор этмайди. Аксинча, назмда ёки насрда битилган бўлишидан қатъи назар, сўз санъати намунасида теран мазмун ва гўзал бадиият уйғунлиги талаб этилишини таъкидлайди. Ҳар икки мутафаккир ўз асарлари орқали бунинг беқиёс намунасини кўрсатади.

3. Бадиий асар Ҳақ ва ҳақиқатга таяниши. Ҳар икки мутафаккир таърифича, ушбу фазилатдан маҳрум асар ҳеч қандай қимматга эга эмас. Улар фикрича, ижод намунаси Ҳақ ва ҳақиқат нурига йўғрилмоғи шарт ва зарур. Акс ҳолда ижод аҳлининг сўзи эътиборга тушмайди, эътироф қозона олмайди. Низомий “Махзан ул-асрор”да бу борадаги қарашларини қуйидагича ифода этади:

Кажлигидин гулда тикан битди гар,
Ростлигидин топди шакар найшакар.
Қайдаки ростликка тикилгай алам,
Ҳақ ўша байроқни кўтаргай баланд. (Низомий 2019 (1): 194)

Улуғ шоирнинг мазкур байтларда қўллаган ташбеҳлари замирида ҳаётда ҳам, ижодда ҳам ростликка, Ҳақ ва ҳақиқатга риоя этиш зарурати ифодаланган. Унингча, каж, яъни эгри бўлгани боис гулда тикан битади. Тўғри ўсгани, ростлиги туфайли найшакардан шакар олинади. Қаердаки ростликка байроқ тикилса, Ҳақ таоло бу байроқни юксакка кўтаради. Бу фикрларни ижод жараёнига татбиқ этилса, ижодкор учун мезон – ростлик, Ҳақ ва ҳақиқат бўлмоғи керак.

Айни моҳиятни ҳазрат Алишер Навоий “Ҳайрат ул-аброр”да қуйидагича бадиий талқин этади:

Нукта су янглиғ эритур тошни,
Топса ҳақиқат ўтидин чошни.
Бўлса ҳақиқат гуҳаридин йироқ,
Ришта сўзин сўзламаган яхшироқ. (Навоий 2011 (1): 44)

Яъни, ҳақиқат гуҳаридин мосиво сўзни сўзлашдан наф йўқ. Бундай сўз на халойиқ олдида эътиборли, на Холиқ наздида. Инсоният тарихининг ибтидосидан то бугунга қадар қоғоз қоралаганлар сони қанча эканини Яратганнинг ўзи билади, улар орасида битиклари эл кўнглига малҳам бўлганлари эса бармоқ билан санарлидир. Чунки, ижод сир-синоатга тўлиқ жараён. Қалбида ҳидоят нури мужассам бўлганларгина ҳам халққа, ҳам Ҳаққа манзур асарлар битиш шарафига ноил бўлади. Шайх Низомий ва ҳазрат Навоий ижоди бунинг ёрқин исботидир, улар асарларининг умрбоқийлиги боиси ҳам шунда.

Рост сухан бирла амал айла, ҳой,
Пушту паноҳ сенга қодир Худой.
Табъи Низомийки, камарбастадир,
Ишлари ростлик ила орастадир. (Низомий 2019 (1): 197)

Мазкур байтларда Низомий зоҳиран ўз-ўзига хитоб қилаётгандек кўринса ҳам, аслида буни бутун ижод аҳлига мурожаат, дея қабул қилмоқ зарур. Буюк мутафаккир фикрича, рост сухан бирла қилинган амалгина Ҳақ таоло даргоҳида қабул бўлади. Модомики Низомийнинг табъи шеър ёзишга мойил экан, фақат ростликкина асарларини ораста этади ва айни шу фазилат уларнинг келажак наслларга-да маъқул бўлишини таъминлайди.

Ҳазрат Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида ижод аҳлига баҳо берар экан, уларнинг Ҳақ ва ҳақиқатга муносабатини асосий мезон деб билади. Жумладан, биринчи мажлис ибтидосида “*ҳақойиқ ва маориф адосида назм либоси дилпазирроқ”* эканини алоҳида таъкидлайди. Асарларида *“ҳақойиқ ва маорифни дарж этган”* шоиру адибларни алоҳида эътироф этади. Ҳусайн Бойқаронинг туғишган акаси Бойқаро Мирзо ҳақида ёзар экан, *“ҳақшунослиғи аъло мартабада”* эканини мамнуният билан таъкидлайди. Ўз навбатида, бу каби фикрлар ҳазрат Алишер Навоий адабий-эстэтик қарашларида ҳақиқат ва маърифат масаласи алоҳида мавқега эга бўлганидан далолат беради.

“Маҳбуб ул-қулуб”нинг “Назм гулистонининг хушнағма қушлари зикрида” сарлавҳали бобида эса, сўзлари ҳақиқат ва ростликдан йироқ қалам аҳли ижодкорларнинг “адно”, яъни энг қуйи табақаси сифатида таърифланади ва қаттиқ танқид қилинади: *“Яна адно табақаси, жамоатедурларким, назм била фақат кўнгуллари хушнуд ва хурсанд ва розию баҳраманддурлар. Ва юз машаққат била бир байтким боғлаштурғайлар, даъво овозасин етти фалакдин ошурғайлар. Сўзларида не ҳақойиқ ва маориф нўшидин ҳаловат ва назмларида не шавқ ва ишқ ўтидин ҳарорат. Не шоирона таркиблари аҳсан ва не ошиқона сўзу дардлари шуълаафган. Баъзидин агар гоҳи бирар яхши байт воқеъ бўлур, аммо ўн онча ямон даъво зоҳир бўлурки, у ҳам зоеъ бўлур”.* (Навоий 2011 (2): 465)

Низомий ва Навоий чиқарган муштарак хулоса шундан иборатки, назмдан мурод кўнгил хушлиги эмас. Юз машаққат билан ёзган шеъри учун шоирлик даъвосини қилиш ва овозасини етти фалакдан оширишга уриниш – уят. Шеър чинакам шеър даражасига кўтарилмоғи учун унда ҳақиқат ва маорифдан баҳра, шавқ ва ишқ ўтидан ҳарорат бўлмоғи талаб этилади. Ҳазрат Навоий фикрича, юқорида танқид қилинган адно тоифанинг қораламалари ана шу фазилатлардан маҳрум. Уларнинг баъзиси агар бир яхши байт ёзса, ўн ёмон байти билан ўша арзирли байтни ҳам зое қилади.

Умуман, Ҳақ ва ҳақиқатга таяниш – ижод намунасининг қимматини оширгани каби ижодкорнинг ҳам мартабаси юксалишига далолат қилади.

4. Ижодкор ўз мустақил йўлидан юриши, тақлиддан йироқ бўлиши. Шайх Низомий Ганжавий жаҳон адабиётида ўзига хос янгилик ҳисобланган хамсачиликнинг тамал тошини қўйди. Буюк мутафаккирнинг “Панж ганж”и жаҳон адабиётида янги юксак поэтик анъанани бошлаб берди. Зеро, “Шайх Низомийнинг асл муддаоси бетакрор бадиият намунасини яратиш эди. Шу боис у қалам урилганга қалам урмади. Дуру жавоҳирга тўла ганж топди ва уни ўз тарозисида тортди” (Жабборов 2019: 9).

Низомий риштага гавҳар тизган дам
Қалам урилганга урмади қалам.
Дуру гавҳарларга тўла топди ганж,
Ўз тарозусида ўзи тортди ганж.
“Шарафнома”син овоза айлади,
Эскини янгилаб, тоза айлади... (Низомий 2019 (3): 59)

Низомий “”Панж ганж”и хамсанавислик учун ижодий мезон этиб олинди. Унга кўра, “Хамса”га кирувчи бешала достон мавзу ва жанр нуқтаи назаридан “Панж ганж”га мувофиқ келиши, ҳар бешала достон вазни борасида ҳам анъанага риоя этилиши (“Ҳайрату-л-аброр” – сариъ, “Фарҳод ва Ширин” – ҳазажи мусаддаси маҳзуф, “Лайли ва Мажнун” – ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф, “Сабъаи сайёр” – хафиф, “Садди Искандарий” – мутақориб баҳрларида ёзилиши), сюжети, образлар тизими ва композицияси Низомий достонига мутаносиб бўлмоғи, шунинг баробарида, унга тақлид қилинмаслиги, бадиий-эстетик тафаккур тараққиётида мутлақ янги поэтик ҳодиса даражасида ижод этилмоғи шарт этиб белгиланди.

Табиийки, бундай мураккаб вазифанинг уддасидан чиқиш осон эмас эди. Кўпчилик ижодкорлар бу ишга уриниб кўргани маълум. Бироқ уларнинг аксари Низомий достонига муқобил асар яратишга ожизлик қилди. Низомий “Панж ганж”ни 1170-1204 йилларда яратган бўлса, орадан бир асрдан зиёдроқ вақт ўтиб, 1299-1301 йилларда туркийлардан чиққан улуғ мутафаккир Хусрав

Деҳлавий унга жавобан “Хамса” ярата олди. Ушбу поэтик анъанага жавобан асар ёзиш нечоғлик мураккаб эканини ҳазрат Навоий мана бундай ифода этади:

Кўп киши ҳам қилди татаббуъ ҳавас,
Сарву гул ўтрусиға келтурди хас. (Навоий 2011 (1): 42)

Яъни Низомийга эргашиб, татаббуъ ёзишга интилганлар, ҳавас қилганлар кўп бўлди. Бироқ уларнинг аксари сарву гул қаршисига хас келтира олдилар, холос.

Буюк бешлик – “Хамса”ни ижод этар экан, ҳазрат Навоий ўз олдига мана бундай бадиий-эстетик вазифа қўяди:

Ани назм этки, тарҳинг тоза бўлғай,
Улусға майли беандоза бўлғай.
Йўқ эрса, назм қилғонни халойиқ
Мукаррар айламак сендин не лойиқ.
Хуш эрмас эл сўнгинча рахш сурмак,
Йўлеким, эл югурмишдур – югурмак.
Биравким бир чаманда сойир эрди,
Нечаким гул очилғон – кўрди, терди.
Ҳамул ерда эмас гул истамак хўб,
Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп. (Навоий 2011 (1): 340)

Улуғ мутафаккир халойиқ назм қилғонни мукаррар айламоқ – такрорламоқ фикридан йироқ. Ул зотнинг эътиқодича, бировлар кетидан от сурмоқ, эл югурган йўлдан югурмоқ зинҳор маъқул эмас. Бошқалар гул терган чаманда гул истамоқ оқил иши саналмайди. Ваҳоланки, *“Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп”*. Яъни ҳар ким ўз дидига мос гулни изламоғи, термоғи зарур. Шоир фикрича, шеъриятда ўзгаларни такрорлаш *(“мукаррар айламак”)* айб. Чинакам шоир ўз сози билан куйлаши лозим. Бошқалар кетидан от сурмоқ, ўзгалардан туйғу олиш ҳақиқий ижодкор иши эмас. Тақлидчилик ижод табиатига зид. Ўз сўзини, ўзигагина хос услубда ифодалаган ижодкоргина адабиёт оламида ўз ўрнини топади, муайян мавқега эриша олади.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг ўзи бу борада барча замон ижодкорларига ибрат бўларли буюк ишни бажарди. Анъана замирида ўзига хос ижод мезонлари асосида оламшумул янгилик яратди, хамсанависликни юксак бир даражага кўтарди. Ваҳоланки, Низомий-Ганжавий, Хусрав Деҳлавий ва Абдураҳмон Жомийдай буюк ижодкорлардан кейин хамсачиликни янги босқичга олиб чиқиш осон бўлмагани аён. Ҳазрат Алишер Навоий буюк салафларини такрорлаш у ёқда турсин, уларга айрим эътирозларини ҳам билдиради. Жумладан, улар Хусрав образи талқинида *“Ки мулки андоғу ойини мундоқ, сипоҳи андоғу тамкини мундоқ”* тарзида мақтовни ҳаддан оширганини танқид қилади. Ана шу мавзудаги асарини “Фарҳод ва Ширин” деб атар экан, ўз ижод мезонидан келиб чиқиб, бош қаҳрамонликка Хусравни эмас, Фарҳодни танлайди. Баҳром образи талқинида ҳам 1) унда мояи дард йўқлиги ва ишқ оташидан маҳрумлиги; 2) етти қаср қуриб, ишрат суриши ва маст-аласт ҳолда афсона тинглашида ҳақиқатга номувофиқлик кўради. “Сабъаи сайёр” сюжети ва композициясини навоийёна асосга қуради. Булар барчаси Низомий ва Навоийнинг ижодкор ўз мустақил йўлидан юриши, тақлиддан йироқ бўлиши зарурлиги ҳақидаги хулосаси ўзаро уйғун эканидан далолат беради.

Хулоса

Мақолада қўйилган илмий муаммо таҳлили икки буюк мутафаккир Низомий ва Навоийнинг бири хамсачиликни бошлаб бериб, дунё адабиётидаги ушбу ноёб анъананинг тамал тошини қўйган бўлса, иккинчиси бу ишни инсон тафаккури етиши маҳол бўлган юксак мақомга кўтаргани ҳақидаги умумлашмага олиб келади. Озарбайжон ва ўзбек халқлари фарзандлари бўлган бу икки мутафаккирнинг ижод концепциясига доир адабий-эстетик қарашлари наинки улар яшаган давр, балки барча замонлар учун ҳам бирдай аҳамиятлидир. Зеро, адабиёт оламига қадам қўйган ҳар бир ёш шоир ёки адиб улар ижод лабораториясига қанчалик чуқур кирса, сўз санъати сирларини нечоғлик теран ўрганса, ижодда шунчалик камолга эришади. Бу эса, ўз навбатида, туркий адабиёт равнақига муносиб ҳисса қўшадиган, салоҳияти юксак ижодкорларнинг янги авлоди шаклланишига хизмат қилади.

Ҳазрат Алишер Навоий “Хамса”ни ижод қилиш билан эришиш осон бўлмаган ижодий мақсадини амалга ошириб, буюк салафи Низомий Ганжавий панжасига панжа урди. Икки буюк мутафаккирнинг дўстона ушлашган панжалари ўзбек-озарбайжон адабий алоқаларининг бугунги

кундаги ривожини таъминлашда ҳам асос-замин вазифасини ўтаб келаётир. Ушбу адабий ҳамкорлик яна кўп асрлар давомида юксак самаралар беришидан умидвормиз.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. / Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Биринчи том. - Тошкент: Фан, 1987.
2. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр, Фарҳод ва Ширин. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Олтинчи жилд. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
3. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис, Маҳбуб ул-қулуб. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
4. Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
5. Almaz ŰLvi. Őzbek adabiyyati. – Baki: Elm va tehsil, 2016/
6. Jabborov N. Nizomiy bolida halvo. /Nizomiy Ganjaviy. Искандарнома. - Bako, 2019.
7. Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. - Тошкент: Turon-iqbol, 2017.
8. Kerimli T. Muhabbat va insoniylik dostoni. /Nizomiy Ganjaviy. Xusrav va Shirin. - Bako, 2019.
9. Маллаев Н. Сўз санъатининг гултожи. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 1991.
10. Низомий Ганжавий. Махзан ул-асрор (Таржимон: Жамол Камол). - Бако, 2019.
11. Nacafzada Azizag`a. Nizaminin türklűyű va türklűya műnasibati azarbaycan nizamişünaslğinda. – Baki, 2019.
12. Nizomiy Ganjaviy. Xusrav va Shirin (Tarjimon: Jamol Kamol). - Bako, 2019.
13. Nizomiy Ganjaviy. Iskandarnoma (Tarjimon: Jamol Kamol). - Bako, 2019.
14. Sirojiddinov Sh. “Emas oson bu maydon ichra turmoq, Nizomiy panjasiga panja urmoq...”. /Nizomiy Ganjaviy. Iskandarnoma. - Bako, 2019.

KHAMSA-E-KHUSROW AND KHAMSA-E-NIZAMI: A COMPARISON

By:
Khan Hasnain Aaqib
G.N. Azad College,
PUSAD 445204. Maharashtra, India
Email: hasnainaaqib1@gmail.com

Abstract:

Khamsa is a set of five Masnavis particularly written in Persian. The name Khamsa derives its name from Arabic root Khams meaning five. The two Khamsas famous worldwide are those of Nizami and Amir Khusrow. Amir Khusrow wrote Khamsa following in the footsteps of Nizami. Nizami’s Khamsa has five Masnavis namely; Makhzan Ul Asrar, Khusrow-shirin, Laila Majnoon, Haft Paikar and Sikandar Namah. Amir Khusrow wrote the answer of Khamsa respectively Matla Ul Anwar, Shirin-Khusrow, Majnoon Laila and Aaina-e-Siknandari. Although being written on the topic seemingly similar, there is an obviously different style of each of the writer i.e Nizami and Khusrow. Both, Nizami and Khusrow wrote these Khamsas at the behest of their respective rulers. Despite being written at the gesture of political intervention, these Khamsas are way apart from each other in didactic style and techniques. The literary contribution of both the stalwarts of Persian classic literature.

The renowned scholar of Urdu, Hindi, Persian and English language Khan Hasnain Aaqib, who hails from India and has spent about more than two and a half decades in teaching language and literature to the graduating and post graduating students, has taken pain in collecting the books, material and information rarely available on the topic and also in analyzing the information with the essence of critical appreciation.

This abstract is of the original and detailed paper or essay entitled as Khamsa-e-Khusrow and Khamsa-e-Nizami: a Comparison.

روحِ لیلیٰ آید و آموزد آیت ہای عشق
شعرِ خسرو گر رقم بر تربتِ مجنوں کنم

I would like to start with this tribute to Khusrow that it is my favorite Persian couplet. Persian poetry began to influence the West centuries ago. The United Nations' Department of Culture (UNESCO) declared the year 2007 as the "Rumi Year" and declared that the materialistic West has been given its quiet embrace by Rumi's spiritual poetry. Rumi was not the only poet who has influenced the West. Iqbal found integrity of thought with the German thinker and poet Goethe whose philosophical approach harmonized his thinking; this same Goethe was so fond of Hafiz Shirazi that he named his poetry collection 'Diwan-e-Maghrib' in the style of Hafiz's poetry collection 'Diwan-e-Hafiz'. He was equally influenced by the other Persian greats Saadi and Jami. Although the Persian language and literature in Iran have its roots in ancient times, the direct connection of Persian language and literature with India started only after the arrival of sultans and Mughals in India after which India also played an important role in the development of Persian language and literature. Poets like Amir Khusrow, Abu Talib Kaleem, Bedel, etc. have given India a prominent place on the map of Persian poetry and literature by creating master pieces of Persian poetry in different periods. Amir Khusrow is a pioneer in all of this.

Khusrow's poetic universe is immensely vast. He has amassed a wealth of poetry and literature in Persian, of which poems, ghazals and masnavi have the largest share. His collection of ghazals, Gharat-ul-Kamal, is said to be a masterpiece of Persian poetry created in India. After Hafiz's ghazals, the name of Khusrow's ghazals can be taken without any hesitation.

To understand Khusrau's personality, it would be more appropriate to understand his historical background.

The Genghis Khan's invasion of Baghdad is a milestone in the history of the rise and fall of Muslims. This invasion and attack created a renaissance in the Islamic world. The most intelligent people in the world moved here and there in view of political instability and fear for their lives in their own respective countries. They settled where they felt safe and sought refuge.

In the same chaotic conditions, a tribe of Central Asian Turks left Balkh and migrated to India. The chief of this tribe was Amir Saifuddin Mahmood. At that time India was ruled by Sultan Shamsuddin Al-Tamish. He employed the best warriors who survived the Genghis invasion. Among them was Amir Saif-ud-Din Mahmood. Altamish bestowed a small Jagir of Patilai along the banks of the Ganges on the Mathura-Etta Highway. Saif-ud-Din Mahmood may have been living here with great satisfaction because India had somehow escaped the Mongol invasions and this deadly storm had not yet reached here, so it seems fair to say that there was peace here at the moment. Be whatever.

Although Saifuddin Mahmood was a Turk, he married Daulat Naz, the daughter of an Indian emir, Emad-ul-Mulk. They had four children; one daughter and three sons. Yamin-ud-Din Mahmud was one of them who was born in 1252 AD (according to 651 AH). The region in which he was born, raised and lived was the region of Brij Bhasha and Khari Boli. In other words, Khusrow's upbringing included naturally the knowledge of three languages. Later, he acquired the knowledge of two more languages and wrote poetry in five languages throughout his life, including Turkish, Hindi, Persian and Arabic. It was important to know this background without which the factors that were involved in the performance of Amir Khosrow's personality could not be properly understood.

The poetic asset that Khusrow left is composed of Ghazals, Qasidas, Mathnavis, Kah-makranis, Dohas, etc. Among his well-known works are five Diwans namely Tahafta Al-Saghr, Wast Al-Hayat, Gharrat Al-Kamal, Baqiya Naqiya, Nahayat Al-Kamal; Mathnavis namely Quran Al-Saadeen, Muftah Al-Fatuh, Dol Rani Khidr Khan, Nuh Sepehr and Tughlaq Namah along with other books. We are currently discussing five Mathnavis of Khamsa-e- Khosrow. These Mathnavis are in addition to the above mentioned Mathnavis of Khosrow. But before that, as an introduction, let's take a look at Nizami's famous five Mathnavis, which became the basis of Khusrow's khamsa.

Nizami Ganjavi wrote five Mathnavis (or Masnavis) in Persian.

1. Makhzan-ul-Asrar:

This Masnavi was written by Nizami in 1174 AD and attributed to Bahram Shah Rumi in return for which he was awarded five thousand red dinars and a camel.

2. Khusrow Shirin:

This Masnavi is based on the love story of Queen Shirin and the king Khusrow Pervez of Sassanid period. This Masnavi was written in 1180 in which there are about six thousand couplets. It was attributed to

Tughral bin Arsalan Seljuqi, in return for which he was granted fourteen villages in the jagir.

3. Laila Majnoon:

This is a Persian translation of an Arabic story written by Nizami Ganjavi in 1188. It is said that Abu Al-Muzaffar Ikhtasan bin Manuchehr asked Nizami to compile this story in Persian. This Masnavi consists of four thousand couplets. Its attribute goes to Sherwan Shah.

4. Haft Paiker:

In 1196, Nizami wrote the story of the Sassanid period in the form of Masnavi Haft Paiker and named it after Amir Maragha Allauddin.

5. Sikarndar Namah:

This Masnavi was written in 1200. It has two parts. In one part of it, Nizami describes Alexander the Great as the conqueror and in the other part Sikandar is described as the sage and prophet. This Masnavi is attributed to Naseer-ud-Din Abu Bakr Muhammad Jahan Pahlawan. Nizami also called these masnavis as Sharaf Namah, Maqbal Namah and Iqbal Namah. It is an obvious fact that Nizami wrote these Masnavis at the command of various rulers.

Now when we speak of Khusrau; Khusrau, like Nizami, wrote these Masnavis at the behest of the rulers, and he did so not with all his heart. Despite writing these Masnavis with semi-willingness, he wrote with the same caliber and class for which he was known. Something similar happened with this Khamsa. In the background of the introduction of Nizami's khamsa, let us now critically appreciate Khusrow's Khamsa.

1. Matla ul Anwar:

This is the answer to Nizami's famous Masnavi 'Makhzan-ul-Israr'. Khusrow wrote it in 1298 AD. The topic of this Masnavi was the subject of advice (Pind-o_Nasaih). Surprisingly, Khusrow completed it in a short period of just two weeks. This in itself is quite evident that Khusrow had tremendous command and mastery over the art of writing Masnavis. But it should not be forgotten that Khusrow's original field was not Masnavi. Nevertheless, he showed perfection in Masnavis, too.\

Matla Ul Anwar is the first in the set of Masnavis of Khamsa-e-Khusrow. Among the topics that have been established in it are Manajat Ha, two worlds of human beings, merits of speech, love, Gulkhni Kurd in royal look, Kinhai Baradar and Mehr e Dost, the thirsty young men , story of the young Sher-e-Khoda etc. are important. All these topics have a mystical temperament and lead to teachings and advice. According to the tradition of that time, this Masnavi also begins with the praise of the Almighty. Khusrow presents it in the Holy Court of God.

ای دو جہان ذرہ ی از راہِ تو
ہیچ تر از ہیچ بہ درگاہِ تو
پُشتِ فلک طوقِ سجود از تو یافت
شام عدم، صبحِ وجود از تو یافت

(O Lord, these two are the particles of your path. And before you they are the least of the least. The back of the sky has the shackles of prostration from you. Even the evening of non-existence finds the morning of its existence from you. .)

In this Masnavi, Khusrow has discussed in detail the various aspects of enlightenment and self-consciousness.

چو تنِ آدم ز گِل آراستند
خانہ ی جاں بہر دل آراستند
غمزدہ ہر جاں کہ غم اندوز نیست
سوختہ ہر جاں کہ دردو سوز نیست
سردیئ دل مردگیئ دل بُود خوں
چو بہ تن سرد شود، گِل بُود
زندہ آنست کہ جانے دروست
اوست کہ از عشق نشانے دروست

(When Adam's body was made of clay, the house of life was adorned for the heart. Every soul is sad that it has not accumulated the treasure of sorrow and every soul is burnt in which there is no pain. If the heart If it becomes cold, it is death of the heart. Just as blood becomes cold in a body devoid of life, that is,

when it becomes cold, it becomes dust. .)
At one place, Khusrow writes:

جائے بلندانت نہ باید نشست
چو زِ تو بے برگ بود زیردست

(You should not sit on such a high place that your subordinates will be useless because of you.)

After reading this couplet, I suddenly remembered one of my poems which is not exactly much relevant but is forced by the uniformity of meaning.

The unscrupulous are not convinced of the height of the head

In any case, apart from this, many other topics of this Masnavi are based entirely on the teachings and advice which Khusrau has tried to use in front of Nizami's art, in which he seems to be successful. The subjects and topics in the Matla Ul Anwar sparkle and twinkle as it is obvious by its name. That is, the subjects of Masnavi will be shining with the rain of light and revelation.

2. Shirin Khosrow:

It was written in 1298 in response to Nizami's famous Masnavi 'Khusro Shirin'. It contains about 4,000 couplets. The version of Masnavi Shirin and Khosrow that I have in front of me was published in 1961 in Moscow with the preface and criticism of Ghazanfar Aliyev. Holistically like the prelude of Khusrow's other Masnavis, this 406 pages fat Masnavi, traditionally, begins with the prayer. The opening verses are as follows.

خداوندا، دلم را چشم بگشای
بمعراجِ یقینم راہ بنمای
برحمت باز کُن گنجینہ ی جود
درونم خوان بشادروان مقصود
دلی بخش از ثنای خویش معمور
زبانی زا فرینِ دیگراں دور
دراآسانیم ، شُکر اندیش گرداں
بدشواری سپاسم بیش گرداں

(O God, open the eye of my heart and guide me to the depths of certainty. Open the treasure of existence and grace with your mercy, so that I may attain the goal within me. Give me a heart that is blessed by you.) Be full and he should refrain from praising others besides you. Consider me grateful in ease and include me in gratitude in difficulties.)

Khusrow's concept of unity is also a manifestation of the maturity of faith. He says about Tauheed (Monotheism):

بنامِ آں کہ جاں را زندگی داد
طبیعت را بجاں پائندگی داد

(Beginning is with the name of the One who gave life and made the temperament lively so making it perpetual and everlasting.)

He writes under the title of Naat Nabi:

محمد کاملِ ہستی شُد وجودش
جہاں گردی ز شادروان جودش
چراغی روشن از نورِ خدای
جہاں را دادہ از ظلمت رہای

(Muhammad's existence was the existence of a perfect being, the whole ageworld benefited from his generosity. You are a lamp that shines with the light of God. You saved the world from darkness.)

While praising Sultan Alauddin Mohammad Shah, Khusrow says:

چو در بگشاد بر من خازنِ راز
زدل گشتم چو دریا گوہر انداز
ہمہ دل چوں خرد شد مشتری ہوش
ہمہ تن چوں صدف گشت آسمانگوش

(When the treasurer opened his door to me, my heart became like a river. The whole heart became like a mind and the whole body became like an oyster.)

Khosrow also begins the story in a very beautiful way like an expert storyteller taking off on the runway to enchant listeners.

بتاریخِ عجم داننده‌ء راز
چنیں کرد ایں حکایت را سرآغاز
کہ چوں خورشیدِ ہُر مُز فوت در خاک
کشید اکلیلِ خصرو سربر افلاک
جہاں را خسرو از سرکارِ نو کرد
کرم را در جہاں بازارِ نو کرد
بترتیبِ جہاں بودی شب و روز
گہِ لشکر کش و گہ مجلس افروز

(The ones knowing the history of Ajam describe it so, that when the sun of Hurmuz's life set, the crown was put on the head of Khusrow Parwez. Khusrow reorganized his kingdom and his kindness became welcoming for everyone. Day in and day out, he was busy in reorganizing his country. Sometimes he would be busy in warfare and sometimes in festivities.)

There is a dialogue between Farhad and Khosrow which will not be without interest.

بگفتش، عشق بازاں را نشاں چیست؟
بگفتا آں کہ باید در بلازیست
بگفتش، عاشقاں زیں رہ چہ پویند؟
بگفتا، دل دہند و درد جویند
بگفتش، بر تو اندازد گہے نور
بگفت آرے و لیکن چو مہ از دور
بگفت از عشق جانت در ہلاکت
بگفتا عاشقاں را زاں چہ باکست

(When Khosrow Pervez asked Farhad what is the sign of lovers? He said that they like trouble for their life. He asked what do lovers get from this path? He said that they give heart and get pain. He said, "Sometimes light shines on you, that is, from the sight of the beloved." He said, "Yes, but like the moon, only from afar. He asked, because of love, your life is in danger. He replied lovers have no fear of this.)

3. Majnoon and Laila:

This Masnavi is the answer to Nizami's Masnavi Laila and Majnoon. It contains more than two and a half thousand couplets. The year of its authorship is 1299.

In this Masnavi too, Khusrow has integrated his philosophy of life well.

Khusrow says:

جان، حیف بو دبهای ایں غم
آخر غمِ تُست، چو زنم کم
ہر جا کہ کُنم نشست یا خاست
چوں در نگرم، غمِ تو آں جاست
در خواب چوں دامنِ تو گیرم
بیدار شوم، ولی بمیرم

(It is a pity that the price of this grief is life. After all, no matter how much your grief is, it is less. Every place where I sit and leave, when I look at it, your grief is visible. If I hold your flap in a dream, then I may wake up, but in fact I die, that this awakening is like death.)

When Khusrow begins the story, he starts it in the style of an expert storyteller.

گوینده ی ایں حدیثِ زیبا
زیں گونہ نگاشت روی دیبا
کاں زهره ی شب نشین بی خواب
چوں در غمِ دوست ماند بی تاب

(The narrator of this beautiful story describes her beautiful face in such a way that, that Venus

who keeps awake whole night was impatient and sleepless in the grief of her beloved.)
Here Khosrow immediately begins to present his point. This is the perfection of Khusrow. As soon as he grabs the opportunity, he does not waste time and starts scattering the words of his heart, his philosophy, the jewel of his innovation. In the above couplet, Khusrow spoke of grief and immediately, going beyond the time frame of the story, began to talk to the reader about the philosophical grief.
He says:

چوں غم زدگان ، بہ درد می بود
با نالہ و آہِ سرد می بود
بی وسمہ کمانِ ابروانش
بی سرمہ ، دو نرگسِ رُوانش
گردد چوں تنور بستہ سرگرم
پولادِ درشت را کند نرم

(When grief-stricken people are in pain, they are accompanied by sobs and cold sighs.)

Now here Khusrau's poetic aesthetics pays a visit to various similes. The bows of her (Laila's) eyebrows were without vasma , and her eyes, like a daffodil, without soot (Soorma). When heart becomes hot like an oven, it softens even the hardest steel.)

Khusrow repeatedly presents his philosophy.

مردہ است کہ بی خروش باشد
نشترِ خورد و خموش باشد

(He who has no excitement, there is no life in him, he is dead, like the needle of food is silent.)

Khusrow mentions an association where Laila is present with her friends. There is also a friend of Majnoon there who recognizes Laila and starts reciting the Majnoon's ghazal. The scene is beautifully illustrated by Khusrow.

در انجمنی کہ رشک مہ بود
یک سایہ و آفتاب دہ بود
شخصی زِ موافقانِ مجنون
صافی گہری چو در مکنون
زَسوزِ رفیق، سینہ پُر داغ
می گشت بہ جلوہ گاہِ آں باغ
بشناخت کہ آں بتاں کدامند
ہر یک بہ چہ نسبت و چہ نامند
در حلقہ شان نمود میلی
شُد در پیئ آموزنِ لیلیٰ
کاں بادہ کہ کرد قیس را مست
در لیلیٰ ازاں سرایتی ہست؟
سوزانِ غزلی ز قیسِ دلکش
می گفت چو شملہایئ آتش
خوباں کہ نوائے او شنیدند
در پردہ، جامہئ جاں دریدند
معشوقہ ئ چو نامِ یار بشنید
و اں نالہ ی جاں گزار بہ شنید
شوریدہ ز جائے خویش برخاست
سترِ ادبش، ز پیش برخاست

(At a party where she that envy of moon was present, there was also a friend of Majnoon. His chest was stained with the burning of his friend. He reached the courtyard of the garden. When he reached their circle, he identified these beautiful ladies with their names and relationships. He decided to sing a song to test Laila, whose beauty had intoxicated Majnoon, so that he could see its effect on Laila. He started singing a ghazal written by Qais (Majnoon) which worked like a fire. When these beauties heard this voice, they burst into tears on the screen. She got up from her seat and removed the veil of decency in front of him.)

This imagery is part of an expert storyteller. Khusrow has followed Nizami very successfully in this art as well. Khosrow opens the office of his philosophy of life, mystical sermons and moral teachings wherever he finds the opportunity. Since Khusrow has followed only Khamsa, he has openly given his innovation a chance.

4. Aaina-e-Sikandari:

This Masnavi is the answer to Nizami Ganjavi's most successful Masnavi 'Sikandar Nama'. The year of its authorship is 1299.

The version of Aina e Sikandari which is under study is dated back to 1917. It was published by Aligarh Press Institute (India) under the auspices of Muhammad Muqtada Khan Sherwani and is attributed to Nawab Mir Usman Ali Khan (Nizam (the ruler) of Hyderabad Deccan). It was corrected and critically appreciated by Maulana Muhammad Saeed Ahmad Farooqi. Apart from Hamd and Naat, in the first part of this Masnavi, the full details of Meraj of the holy prophet, qualities of the Burraq, qualities of the rider, the proof of Meraj, etc. have been discussed. This couplet written on the cover of this Masnavi reads:

مرایں نامہ را از اتفاقِ صواب
شُد آئینہ ہای سکندر خطاب

While describing the Burraq, Khusrow praises Burraq in this way:

براقی ز فکرت سبک گام تر
ز خورشید و مہ روشن اندام تر

(The Burraq on which the Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him) rode for Meraj was lighter and faster than you could think. It was brighter than the sun and the moon.)

Describing the attribute of a rider, Khusrow says:

سوارِ سبک رَو بعزمِ درست
شتابندگی را کمر کرد چست
براں رخش رخشندہ بر شُد چناں
کہ در لامکاں بر کشیدش عناں

(The light-hearted rider, with a good intention, set off for the journey of Meraj and was poised for devotion and obedience of Allah. He rode on this Burraq and started towards the La-makaan in such a manner that he pulled the bridle only at reaching the destination.)

The beginning of Alexander's war with the Khaqans of China and that in the Indian subcontinent is mapped out as if the poet himself was present in the field. And why not? Khusrow fought in many wars with the kings to whose courts he remained associated. Look at the imagery of the war and the army.

رسیدند لشکر بجائے مصاف
دو پرکار بستند چوں کوہِ قاف
خسک بر گزرگاہ کیں ریختند
رقیباں خروشیدن انگیختند
یزک بر یزک سو بہ سو در شتاب
نہ در دل سکونت نہ در دیدہ خواب

(When the two armies reached the battlefield and lined up, the scene was as if two armies were lined up like Mount Qaf. There was a scattering in the corridor to stop the enemy. The commotion of the movement of two groups of soldiers was such that neither their hearts were calm nor were dreams in their eyes)

Khusrow used his mastery and skill throughout the Masnavi to describe the events. A picture is drawn in front of the reader's eyes. Just as an artist uses his brush to visualize a scene, so Khusrow has taken the same work from his poetry. According to Syed Yusuf Kamal Bukhari, "Nizami Ganjavi's Masnavi Sikandarnama also contains complex and precise couplets which are not easy to understand. On the contrary, there is cleanliness in Khusrow's art. Even though he has used a lot of inventions and innovations in his Masnavi. It is not difficult to find the meaning. This is a proof of his complete power over the entire repertoire of language.

5. Hasht Behesht:

This is the answer to Nizami's Masnavi 'Haft Pekar'. The year of its authorship is 1301 and it

contains about 3350 couplets. In this Masnavi, in particular, the issues of governance and the requirements of justice are discussed in detail. Later, Masnavi begins with a story which mentions the entertainment and hunting of Bahram Shah.

در تماشاش روز و شب بہرام
ہمچو جمشید در نظارہ ی جام
راہ سوی صید گاہ بی گاہش
آھوی شیر گیر ھمراھش

(Day and night Bahram began to get lost in these spectacles. These spectacles were similar to, and such as if King Jamshed was enjoying watching spectacles from all over the world in his jam. Here the ever-living formula like 'Aahoo-e- Shergir' which means the deer which is used to hunt the lion, has added to the layering of the subject.)

شاہِ بہرام ھم بہ عادتِ خویش
توسنانِ شکار جست بہ پیش
نازنین را بہ ھم رکیبیء خویش
کرد ھمراہ ناشکیبیء خویش

(Bahram Shah, according to his habit, kept the hunt in front of him. He took his beloved maid with him. That is, he took his restlessness and impatience with him.)

Here too, since Khusrow is narrating only one incident, but his school of ethics and advice is always open in the mind. Therefore, in the second verse, he again taught a moral lesson that it is not right for a king to keep his girlfriends with him during hunting or during an important expedition. The reason for this is that due to impatience and restlessness, concentration is no longer possible. At a point, Khusrow advises the king through the shepherd in the Story of the Shepherd.

ہر کہ با مجرماں چنیں نہ کند
ہیچ کس بروی آفریں نہ کند

(If a ruler avoids punishing a criminal, no one in the world can praise him.)

That is, according to Khusrow, an important principle and the rule is that justice should be done to the oppressed but the guilty should not be forgiven, otherwise the fear of the king will vanish from the hearts of those who learn a lesson in the form of punishment and crimes will continue to be committed.

Through the anecdotes narrated by Khusrau in this Masnavi, even though he was not the master of this field, he did not fail to make his own mark. Following in the footsteps of Nizami, many other poets also tried to write khamsa, but the history of Persian language and literature bears witness to the fact that the position and status of khamsa of Khusrow was attained by no one else. Regarding Hasht Behesht, Syed Yusuf Kamal Bukhari is of the opinion that "Nizami has narrated the story of Hazrat Sulaiman in 'Haft Paikar'. He is full of eloquence and enjoys poetry but the reality of the events. And from a religious point of view, it feels empty. The critics can capture Nizami in many places. But there is a balance between Khusrow's religious traditions and their trustworthiness, and his enjoyment of the accessories of poetry and the chatter of language. ”

On the one hand, Khusrow's temperament shows a clear glimpse of poetic eloquence, an example of which is the first couplet of this essay, which does not feel any abomination in repeating.

روحِ لیلیٰ آید و آموزد آیت ہای عشق
شعرِ خسرو گر رقم بر تربتِ مجنوں کنم

(If I write Khusrow's couplet on the grave of Majnoon, then Laila's soul will come and learn the verses of love.)

It is awesome and wonderful! This is the highest!

But on the other hand, he does not hesitate to show humility. He says while reviewing his own word:

مشو خسرو بہ شعرِ خویش غرہ
کہ گویند بسے بست از پس و بیش
چو گفتِ خویش را بے عیب خواہی
بہ چشمِ دشمناں بیں گفتہء خویش

(Khusrow, do not be disproportionately proud of your poetry. Many people have said back and forth what you have said. If you want to see what you have said, flawless, then look at your words from the point of view of the enemy.)

At the same time, he pays tribute to Nizami. He does not hesitate to offer devotion. He says:

کشاد آں پنج گنج از گنجہ ء خویش
بداں پنج آزمایم پنجہ ء خویش
فرو گویم کہ شیریں تر بیانی
بغرضِ داستانی، داستانی

(Nizami took out five treasures (Masnaviyan) from his treasury. I also tried my hand at it. I say that this is the sweetest narration to tell the story of a story.)

Here, Khusrow makes his relation with Nizami stronger and expresses his affiliation to Nizami in this way:

کہ تا گوید مرا طفلِ گرامی
زہے شائستہ فرزندِ نظامی

Here Khusrau's humility has reached its limit, especially from a poet who was so proud of his mastery and skill and who could not be expected to be so humble. Here words like Tifl-e- Grami and Farzand-e-Nizami elevate Khosrow's moral status. If Nizami and Khusrow are compared in the context of the two khamsas, it will not be improbable to draw the equations and juxtapose. The requirement of justice is to keep in mind that Nizami was a full-time poet while Khusrow was always busy and engaged in other non-literary jobs too, due to his court affiliations. He could not stay in one place. Sometimes he would be in Razm (battlefield), sometimes in Bazm (celebrations). Despite this, the khamsa of Khusrow is much better than all the other khamsas written in Nizami's footsteps and is an eternal part of the world of literature, needless to doubt about it. Contemporary and later critics have very well acknowledged this fact.

Khusrow has attributed these five Masnavis to Allauddin Khilji, which proves that these Masnavis are of obligatory nature. Since Alauddin Khilji was a knowledgeable and literary Sultan, he persuaded Khusrow to break Nizami's spell and got him to respond to Nizami's khamsa. Otherwise, Nizami is Nizami and Khosrow is Khosrow. The creative dimensions of the two masters are different, the two are a century apart and despite some political and cultural similarities, there are many values that were not shared by both. As for status, it should be clear that Nizami's mother tongue was Persian and he was a native of Iranian society where rivers of knowledge and literature flowed, while Khosrow was a native of India, which was considered in Iran to be inferior to Iran, and his mother tongue was not Persian. However, it is not uncommon for Masnavi to compete with Nizami. It is possible that Khusrow used the weights and axes used by Nizami himself. If we talk about Matla Al-Anwar, then in comparison to Makhzan Al-Israr, Khosrow has not copied Nizami's topics in Matla Al-Anwar. For his part, he not only excelled in subjects but also showed the essence of his innovation and artistry. He also infused his personal philosophy. For example, in Makhzan al-Israr, Nizami narrates an instructive incident at the end of each statement, while Khusrow writes in response to the Masnavi Mutla Al-Anwar. He has not copied, in fact, he has added some points on his part which do not appear anywhere in Makhzan-ul-Asrar. I have already said before that Khusrow has presented his personal philosophy of life and his thought in all the Khamsa -Masnavis, adorning it with his innovative nature. In Mutla Al-Anwar, Khosrow discusses values such as knowledge, human status, greed, friendship, sincerity, various examples and new poetic techniques and references. Nizami says in Makhzan-ul-Asrar:

ما ز پئے رنج پدید آمد یم
ز جہتِ گفت و شنید آمدیم

(We have come into the world to live a life of hard work and not to sit, talk, eat and leave.)

Whereas Khusrow carries the same message with a slight difference in the following words:

ما نہ بہ دہر از پئے مال آمدیم
کز پئے تحصیلِ کمال آمدیم

(We have not come into the world to amass wealth, but to acquire knowledge and perfection.)

Here we can feel the difference between Nizami's and Khusrow's philosophy of life. Many of the

characters in this Masnavi are presented here in pure positive color. Khusrow has also shown his mettle in the execution of events and has proved that he has not only followed Nizami but has also used his creative abilities to the fullest. Even in Majnoon Laila, Khusrow made a conscious effort to deal with the subject of Masnavi. Despite being one, Khusrow changed the title back and forth, that is, Nizami's 'Laila Majnoon' to 'Majnoon Laila'. The reason for this is that there is a difference in the passage between the two Masnavis. If two poets narrate the same incident and story, there is complete and ensured chances of an abundance of repetition and recurrence, but keeping this in mind, Khusrow showed the essence of characterization and storytelling in his Masnavi despite the fact that both Masnavis are on the same subject. Despite the coverage, the events are full of modifications and variations. Some of them have changed the shades of the characters and some of them differ in the occurrence of the events. Apart from the incidents mentioned by Nizami, Khusrow added some incidents on his own behalf. Khusrow has maintained the same approach in Hasht Behesht. He has also given importance and status to Bahram, Dilaram and other important characters. In response to the last Masnavi of Nizami's Khamsa, 'Sikandar Nama', Khusrow wrote 'Aina-e- Sikandari' in which he has elevated Sikandar to a very high position. In the Masnavi, the two have shown their creativity by combining the conditions of war with the metaphorical elements. For example, Nizami has described in Sikandar Nama the appearance of the morning from the darkness of night:

کہ چوں شاہِ چیں زیں برابرش نہاد
فلک نعلِ زندگی بر آتش نہاد
سپہر از کمیں مہرہ بیروں جھاند
ستارہ ز کف مہرہ بیروں فشاند

Now, have a look at these couplets from the Aina-e-Sikandari in which Khusrow is mentioning the arrival of morning. This is how he portrayed this situation:

چوں زنگیء شب دید روی سیاہ
در آئینہء عالم آرای ماہ
زد آئینہء ماہ را بر زمین
بخندید ناگاہ صبح از کمین

Nizami has also placed the positive attributes of Alexander in the undercurrent of Masnavi but Khusrow has given a status to Alexander more than that which Nizami has given. He even gave him the status of a prophet. Aaina-e-Sikandari is considered to be the most important and a masterpiece of Khusrow's Masnavis. Both Khusrow and Nizami made a garland of five colorful flowers in which the colorful flowers are fragrant, each flower has its own unique fragrance. Nizami’s has its own color and Khusrow’s has its own color. The couplets that Khusrow recited at the end of his khamsa deserve special attention.

شکر حق را کہ از خزائنِ غیب
ریخت چندان جواہرم در جیب
کہ ازان نقدِ قیمتی بہ سہ سال
کردم ایں پنج گنج مالا مال
زیں ہمہ ناقدانِ نکتہ شناس
ہر کسی زد دمی بہ ہوش و حواس
من بدو عرضہ کردہ نامہ ء خویش
او بہ اصلاح راندہ خامہء خویش

(Thank God that I put some gems in my pocket from the treasures of the unseen. With this precious cash, in three years, I have filled five treasures (i.e khamsa). No matter how many critics there are, each one has his own consciousness. He is speaking in his senses. I have presented my writing to them. They may take out their pens for appreciating what I have written.)

Iqbal had said while paying homage to Khusrow.

رہے نہ ایبک و غوری کے معرکے باقی

ہمیشہ تازہ و شیریں ہے نغمہء خسرو

(In the world, the campaigns of Aibak and Ghauri are no more. But the songs of Khusrow will always be fresh in the world.)

But it would be more appropriate for me to conclude my essay on this couplet of Urfi in which he has paid homage and tribute to Khusrow.

بروحِ خسرو ازیں پارسی شکر دادم
کہ کامِ طوطیء ہندوستان شود شیریں

Sources:

1. Aaina-e-Sikandari; Amir Khosrow, Aligarh Press Institute, 1917 1 2
2. Sweet and sour Amir Khosrow, United Nations Institute of Asia, Moscow, (Ghazanfar Aliyev) Russia 1961
3. Diwan-e-Khusrow; Publisher, Munshi Nawal Kishore Press, 1920
4. Khusrow Shenasi; Urdu Development Bureau, New Delhi, 4
5. Majnoon and Laila. Aligarh Press Institute.5
6. Hayat-e-Khusro; Muhammad Saeed Ahmad Marharvi, Nawal Kishore Press, Lahore, 6 . 1909 (Raza Library, Rampur)
7. Masnavi Hasht Behesht. Aligarh Press Institute, 2, 918

ƏBDÜRRƏHMAN CAMİNİN "XİRƏDNAMEYİ–İSKƏNDƏRİ" ƏSƏRİ

Almaz ÜLVİ (BİNNATOVA)[3]

Ruhşanə VASİYEVA[4]

Açar sözlər: *Əbdürrəhman Cami, "Xirədnameyi İskəndəri" ("İskəndərin hikmət kitabı"), Əlişir Nəvai, Nizami Gəncəvi, teymurilərtr dövrü, "Xəmsə" ənənəsi.*

Kalit so'zlar: *Abdurrahmon Jomiy, "Xiradnameyi Iskenderi" ("Iskandarning donolik kitobi"), Alisher Navoiy, Nizomiy Ganjaviy, Teymuriylar davri, "Xamsa" an'anasi*

Keywords: *Abdurrahman Jami, "Khiradnameyi Iskenderi" ("Iskander's book of wisdom"), Alisher Navai, Nizami Ganjavi, the period of the Teymurids, the tradition "Hamsa"*

İskəndər haqqında yazılmış əsərlərdən daha birinin müəllifi fars-tacik şairi Əbdürrəhman Camidir. XV əsr ədəbiyyatının ən parlaq siması və Teymurilər dövrünün görkəmli şairi olan Mövlana Əbdürrəhman Cami müasirləri arasında nadir şöhrətə malik idi. Böyük söz ustasının alimlər, ədəbiyyatçılar, mistiklər və hakimlər də daxil olmaqla, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin təmsilçiləri arasında böyük nüfuzu vardı. Dövrünün böyük humanisti olan Əbdürrəhman Cami sadə adamların – sənətkarların, kənd əhalisinin, incəsənət nümayəndələrinin də məhəbbətini qazanmışdı. O, hələ sağlığında müasirləri, o cümlədən Teymurilər sülaləsinin təmsilçiləri tərəfindən tanınırdı. Əbdürrəhman Caminin Sultan Hüseyn (Bayqara) zamanında şairlərin rəhbəri

[3] *Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri" şöbəsinin müdiri*

[4] *ilologiya elmləri doktoru, professor*

və başçısı kimi nüfuzu o qədər böyük idi ki, o, Orta Asiyanın hüdudlarından xeyli kənarda – Xorasanda, İranda, Cənubi Qafqazda, Türkiyədə və Hindistanda da məşhurlaşmışdı və öz dövrünün görkəmli şəxsiyyəti, dahi şair və alim, ağsaqqal və müəllim sayılırdı.

Tanınmış ingilis şərqşünası Edvard Braunun fikrincə, "Cami dahi və məşhur insanlardan biridir, çünki o, həm böyük şair, həm böyük tədqiqatçı, həm də böyük mistikdir" [Браун, 1984:745].

Əbdürrəhman Caminin ədəbi fəaliyyəti Herat inzibati-ədəbi mərkəzində keçmişdir. O, öz zəmanəsində ədəbiyyatın inkişafına, ədəbi janrların təkamülünə və təkmilləşməsinə, ədiblərin yetişdirilməsinə, ədəbi məktəblərin yaradılmasına və

möhkəmlənməsinə, dövrünün ədəbi mərkəzləri ilə əlaqələrin genişlənməsinə layiqli töhfələr vermişdir. Həmin dövrdə ədəbiyyatçıların əksəriyyəti özlərini Caminin şagirdləri sayırdılar, onların bir hissəsi isə şairdən poetik sənətkarlığın sirlərini öyrənmişdilər.

Sultan Hüseynin hakimiyyəti dövründə Herat mədəniyyəti Samanilər və digər epoxaların mədəni irsinin sintezindən ibarət idi. O, özündə müsəlman Şərqinin, Xorasan, Mavəraunnəhr və Xarəzmin bir çox vilayətlərinin mədəni nailiyyətlərini birləşdirirdi.

Əbdürrəhman Cami öz istedadı sayəsində klassik fars-tacik ədəbiyyatının ali və ümumxalq dəyərlərinə istinad edən elmi-ədəbi məktəb formalaşdırmağa müvəffəq olmuşdu. Bu məşhur məktəbdə Mövlana Caminin ideyaları əsasında fars-tacik ədəbiyyatının ən vacib ənənələri və janrları yaradılmışdı.

Məhz buna görə də Caminin həyat və fəaliyyətinin araşdırılması ilə məşğul olan alimlər XV yüzilliyi "fars şeiriyyətinin dirçəliş əsri" adlandırır və Camini poeziyanın böyük ehyavericisi, Mavəraunnəhr və Xorasan elmi-ədəbi birliyinin başçısı hesab edirlər. Bu elmi-ədəbi mühitdə Dövlətşah Səmərqəndi, Hüseyn Vaiz Kaşifi, Abdullah Hatifi, Asəfi Xiravi, Nizaməddin Əhməd Süheyli, Əbdul-Qafur Lari, Mirxond, Kəmaləddin Binayi, Zeynəddin Mahmudi Vasifi kimi onlarca istedadlı şair və alim, özbək klassik ədəbiyyatının banisi Mir Əlişir Nəvai yetişmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, o dövrün ədəbiyyat və sənətinin inkişafına əsaslı təsir göstərən səbəblərdən biri həmin zamanın iki görkəmli şəxsiyyətinin - tacik şairi və alimi Əbdürrəhman Caminin və onun şagirdi, dostu və hamisi, özbək şairi və dövlət xadimi Əlişir Nəvainin dostluğu idi.

Caminin Nəvai ilə tanışlığı onları bütün həyatları boyu bir-birinə birləşdirən dərin bağlılığa çevrilmişdi. Bu iki tanınmış şəxsiyyətin sıx yaxınlığı onların yaradıcı düşüncələrində, dünyanı dərketmələrində, ədəbiyyata və sənətə baxışlarında, dövlət və şəxsi həyat məsələlərində də ümumiliyə gətirmişdi.

Cami və Nəvainin ətrafında şairlər, alimlər, tarixçilər, rəssamlar, xəttatlar və memarlar toplaşmışdılar. Cami və Nəvai mühüm görüşlərin, ədəbi müzakirələrin təşəbbüskarı və təşkilatçıları idilər. Bu tədbirlərdə mədəni həyat – poeziya, nəsr, musiqi və rəngkarlıq məsələləri müzakirə edilirdi.

Əbdürrəhman Cami o nadir şairlərdən biridir ki, onun yaradıcılığı ədəbiyyat tarixinin böyük bir dövrünü ümumiləşdirib. Gerçəkdən də, mədəni xalqların müəyyən tarixi dövrlərində elə simalar olur ki, onların yaradıcılıqlarında əvvəlki mədəni dövrün ənənələri cəmləşir. Əgər Firdovsi "Şahnamə" əsərində İran xalqlarının qədim dövrlərindən onun öz dövrünə qədər olan mədəniyyət, mifologiya və tarixini təcəssüm etdirmişdisə, Cami də öz növbəsində bu xalqların beş əsr ərzindəki ədəbi ənənələrinə yekun vurmuşdur. Şübhəsiz, Əbdürrəhman Cami özünün çoxşaxəli yaradıcılığı ilə təkcə tacik-fars ədəbiyyatının ən yaxşı ənənələrini sintez etməmiş, həmçinin həmin dövrün mədəni aləmini işıqlandıraraq, öz tarixi missiyasını yüksək səviyyədə icra etmişdir.

Caminin həyat və yaradıcılığı bir çox alimlər tərəfindən araşdırılmışdır. Fikrimizcə, Mövlana Caminin dünya şöhrəti qazanmasına xidmət edən əsas amillər onun ayrı-ayrı elm sahələrində, o cümlədən ədəbiyyatşünaslıq, linqvistika, musiqi, təsəvvüf və təfsir sahələrində, müxtəlif ədəbi növ və janrlarda, məsələn, poeziyada, başqa sözlə, qəsidə, məsnəvi, qəzəl, rübai və s. kimi şeiriyyət nümunələrində inanılmaz çoxşaxəli fəaliyyətidir.

Cami özündən sonra çox böyük sayda nəzm və nəsr əsərləri qoymuşdur. Ədəbiyyatşünaslar hesab edirlər ki, müəllifin elmi-ədəbi və sufiliklə bağlı əsərlərinin sayı əlliyə çatır. Eyni zamanda, Əbdürrəhman Cami üç Divan yaratmışdır. Bu Divanlar onun həyatının əsas mərhələlərinə uyğun bölünməklə –

"Fatihətəş-şəbab" ("Gəncliyin başlanğıcı"); "Vasitətul-ikd" ("Həmayılın ortası"); "Xatimatul-həyat" ("Həyatın sonu") – adlandırılmışdır.

Lirik əsərlərdən ibarət toplularla (divan) yanaşı, Caminin bədii əsərlərindən

"Həft övrəng" ("Yeddi taxt-tac"); "Baharistan" ("Yaz bağçası") – daha çox tanınmışdır.

"Həft övrəng" ("Yeddi taxt-tac") adı altında ("Yeddilik") şair romantik və sufi-fəlsəfi poemalar silsiləsi yaratmışdır.

Elə buradaca yada salmaq lazımdır ki, Caminin "Həft övrəng"inin yaradıldığı andan etibarən fars-tacik ədəbiyyatında poema yazılması sahəsində xüsusi mərhələ başlayır. Əbdürrəhman Cami "Xəmsəteyn"də böyük şairlərin, xüsusilə Nizami Gəncəvi və Əmir Xosrov Dəhləvinin ənənələrini davam etdirməklə yanaşı, poemalar silsiləsinə yeniliklər də gətirmişdir. Əgər Nizami ilk "Xəmsə"nin və ya "Beş xəzinə"nin yaradıcısıdırsa, Cami də ilk "Səb`e"nin ("Yeddilik") yaradıcısıdır. O, qarşısına poemaların sayını yeddiyə çatdırmaq və "Xəmsəteyn" çərçivəsindən çıxmaq hədəfi qoymuşdu. Şair əsərlərinin bir-birilə əlaqəsini və ayrılmazlığını aşağıdakı misralarda belə ifadə etmişdir:

Yeddi səma cismi tək bu yeddi poema da
Bu dünyada sözün qüdrətini artırdı.
Yeddi səma cisminin yada salınması da,
*Onlara doğru olan gizli bir işarətdi [*Джами, 1949*].*

Bu yeddi poema elə yeddi qardaş kimi "Yeddi taxt-tac" ("Həft övrəng") adlanmağa layiqdir. Qədim fars lüğətində bu, yeddi qardaşı – Şimal qütbündə yerləşən yeddi ulduzu rəmzləşdirir. Məhz bu misralar şairin poemalara "Həft övrəng" adı verməsini sübut edir. Caminin bu əsəri həm formaca, həm də məzmunca yenilikçidir. O, həqiqətən də tacik-fars poeziyasının qübbəsində Böyük ayı bürcünə bənzəyir. Yeddi poema yaratmaqla şair yüksək poetik məharət nümayiş etdirmişdir. Caminin "Həft övrəng"i sayəsində poemalara cavab verilməsi və ya nəzirə yazılması ənənəsi təqlidçilik çərçivəsindən çıxdı. Böyük sənətkar poemaların forma və məzmununa elə dəyişikliklər və əlavələr tətbiq etdi ki, nəticədə, onun "Həft övrəng"dəki əsərləri XV əsr məsnəvi yaradıcılığında xüsusi mərhələnin əsasını qoydu.

Əbdürrəhman Caminin "Həft övrəng"i yeddi hissəyə bölünən poemalar silsiləsindən ibarətdir:

1. *"Silsilətuz-zəhəb"* ("*Qızıl zəncir*"), üç hissədən olan əsər /1485-1486-cı illər;
2. *"Sələman və Əbsal"* / 1479-1480-ci illər;
3. *"Töhfətül-əhrar"* ("*Zadəganlara hədiyyə*") / 1481-1482-ci illər;
4. *"Subhətül-əbrar"* ("*Salehlərin təsbehi*"), 1482-1483-cü illər;
5. *"Yusif və Züleyxa" ("Aşiq və Məşuq")* / 1483-cü il;
6. *"Leyli və Məcnun"* / 1484-ci ildə tamamlanmışdır;
7. *"Xirədnameyi-İskəndəri"* ("İskəndərin hikmət kitabı") / 1486-1487-ci illər;

"Xirədnameyi İskəndəri" poeması Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" və Əmir Xosrov Dəhləvinin "Ayineyi-İskəndəri" əsərlərinə cavab olaraq yazılmışdır, 2315 beytdən ibarətdir. Bir çox tədqiqatçılar h.890 / m.1485-ci ili poemanın yazıldığı tarix hesab edirlər, bəzilərinin fikrincə isə, əsər 890/1485 və 895/1490-cı illər arasındakı dövrdə qələmə alınmışdır. Lakin Caminin "Külliyyat"ının ən qədim əlyazmalarından birində belə bir qeyd var: "889-cu ilin zilhiccə ayının 8-ci günündə tamamlanmışdır", bu isə 27 dekabr 1484-cü ilə uyğun gəlir. Deməli, adı çəkilən poema 889/1484-cü ildə başa çatdırılmışdır.

Poema dövrün iki hökmdarına həsr edilmişdir – Sultan Hüseyn Bayqara və Xoca Əhrara. Müəllif poemanın əvvəlində deyir ki, "onu İskəndər barədə nağıllar maraqlandırmır". Şair öyüd-nəsihət kitabı yaratmaq istəyirdi və bu məqsədlə İskəndərin tarixindən istifadə etmişdir. Caminin vəzifəsi ondan ibarət idi ki, hökmdarları həqiqət yoluna gətirə bilsin. Ona görə də o, yürüşlər haqda çox az məlumat verib və əsasən, hökmdarın necə olmasının təsvir edildiyi hekayətlərə önəmli diqqət yetirib.

Bu poema didaktik-fəlsəfi xarakterlidir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, burada müəllif İskəndərin həyat peripetiyalarını və onun yürüş əhvalatlarını ətraflı təsvir etmir, diqqəti İskəndərin ətrafındakı alimlərin və filosofların müdrikliklərinin açılmasına yönəldir. Mahiyyətcə, şair yunan filosoflarının sözləri ilə öz baxışlarını, bir sıra mühüm fəlsəfi, sosial-siyasi və etik məsələlərə şəxsi yanaşmasını təqdim edir.

Poemanın qısa məzmunu: "Qədim tarix"ə əsaslanan Caminin söylədiklərinə görə, İskəndər dünyaya gələndə atası Feylakus (Filipp) artıq yaşlı idi. Atası onu təlim-tərbiyə almaq üçün Ərəstunun (Aristotel) yanına qoyur. Aristotel İskəndərə həmin dövrün bütün elmlərini öyrədir. İskəndər fərasətli və bəsirətli olduğundan hər şeyi tez bir zamanda mənimsəyir, filosoflardan Evklid və Ptolomeyin əsərlərinə xüsusi diqqət yetirir. Nəticədə, o, görkəmli alim və uzaqgörən filosofa çevrilir. Atası Filipp ölümünün yaxınlaşdığını hiss edərək İskəndəri də, onun müəllimini də yanına dəvət edir və oğlunu imtahana çəkir. İskəndər imtahanı müvəffəqiyyətlə verdiyindən atası oğlunun biliyi və müdrikliyi ilə qürurlanır.

Feylakusun tapşırığı ilə Ərəstun (Aristotel) İskəndər üçün məsləhətlər kitabı – "Xirədnamə"ni ("Hikmət kitabı") yazır. Tezliklə Filipp dünyasını dəyişir. Onun ölümündən sonra İskəndər camaatı toplayaraq yeni şah seçmələrini istəyir. Xalq İskəndəri şah olmağa layiq bilir. Tacqoyma zamanı İskəndər vəd edir ki, onun üçün bütün insanlar eynidir. O deyir:

And içirəm, bütün həyatım boyu inan,
Haqq yoluyla, şərəflə gedəcəyəm mən!

And içirəm, pərişanlara olam bir məlhəm!
Bədbəxtləri qoruyam müsibətlərdən! [Джами, 1949].

Bundan sonra şair Aristotel, Sokrat, Evklid, Hermes və başqa filosofların hikmət ktablarına toxunur. Bu, Caminin fəlsəfi və siyasi dünyagörüşünün dərinliyini sübut edir.

Ərəstunun hikmət kitabında şair sözün məziyyətlərindən danışaraq, dili qeybətdən və gəvəzəlikdən qorumağa çağırır. Aristotelin hikmət kitabının davamı olaraq Cami şahı əvvəlcə öz qüsurlarını düzəltməyə çağırır, çünki əgər şah özünü islah etməsə, başqalarını da düzgün yola yönəldə bilməz.

Şaha tövsiyə olunan digər öyüd-nəsihətlər bunlardır: sözün və əməlin birliyi, pis əxlaqdan uzaq olmaq, comərdlik, çılğınlıqdan və cahillikdən yaxa qurtarmaq, dözüm və biliklərə tərəf getmək. Çünki əgər rəhbər pis işlərlə məşğuldursa, onun öyüd-nəsihətlərinin başqalarına heç bir təsiri olmayacaq: pis əməl ölümün, yaxşı əməl isə qurtuluşun səbəbkarı olacaq.

Mövlana Cami yunan filosoflarının hikmət kitabları vasitəsilə ən vacib fəlsəfi-mistik, siyasi və əxlaqi baxışlarını ortaya qoyur. Bu hikmət kitabları İskəndərin adı ilə adlansa da, Cami onları öz müasirlərinə, həmçinin gələcək şahlara və varlılara ünvanlamışdır ki, onlar bu siyasi və mənəvi, fəlsəfi və mistik nəsihətlərdən ibrət dərsi götürərək, sonradan həyatda və dövlət işlərində istifadə etsinlər.

Dövləti möhkəmləndirdikdən və ölkədə haqq-ədaləti bərqərar etdikdən sonra İskəndər Qərbə, Daranın torpağına, həmçinin Şimala və Şərqə yürüşə çıxır, dünya ölkələrini fəth etməyə başlayır. Bu böyük sərkərdə hər yerdə də yeni şəhərlər tikir və ya yeni yaşayış məskənlərinin əsasını qoyur. Bundan sonra isə İskəndər Yəcuc və Məcucun (Qoq və Maqoq) ölkəsini özünə tabe edərək, orada böyük bir sədd ucaldır. Daha sonra İskəndərin Xızır və İlyas peyğəmbərlərin, həmçinin filosof Bəlinasın rəhbərliyi ilə dəniz səyahətlərindən bəhs olunur.

Poemanın məhz bu hissəsində İskəndərin hikmət kitabı başlayır. Şair İskəndərin adından dövlətin idarə olunması barədə özünün dəyərli və qabaqcıl mülahizələrini təqdim edir.

Bu arada İskəndər Çinə də yürüşə çıxır. Çin hökmdarı – Xaqan tezliklə İskəndərin yaxınlaşacağından xəbər tutaraq, ona ənam olaraq cavan xidmətçi və iki kölə, eləcə də geyim və yemək ehtiyatı göndərir. Xaqanın kiçik hədiyyələrini alan İskəndər hiddətlənir. Lakin saray alimləri ona başa salırlar ki, bunlar rəmzi bəxşişlərdir ki, İskəndər aza qane olsun. Onların məsləhətinə qulaq asan İskəndər Xaqanla sülh bağlayır.

Belə bir vəziyyətdə o, müəllimi Ərəstuna məktub yazır:

Ərəstuna namə yazdı şah:
"Müəllimim, tərbiyələndirdin məni sən.
Məndədir verdiyin biliklər bütün
Zirvəyə yüksəldib məni məhz onlar...
İndi məsləhət ver, bəs nə edim mən,
Həyat yolumdakı işlərdə bütün" [Джами, 1949].

Cavab olaraq o, Ərəstundan məktub alır, burada müəllimin məsləhətləri və öyüdləri öz əksini tapmışdır. O, şagirdinə nəsihət verir ki, fəqir insanlara qarşı həmişə adil, ədalətli və rəhmli olsun.

Sonra İskəndər Hindistana yürüşə yollanır. Orada brəhmənlərlə görüşür ki, bu da Firdovsinin "Şahnamə"sində təsvir olunmuş İskəndərin ecazkar görüşünü xatırladır. Qeyd etmək vacibdir ki, bu süjetin qələmə alınmasında Firdovsinin "Şahnamə"sinin Caminin poemasına təsiri müşahidə olunur. Brəhmənlərin bütün müdrik fikirləri İskəndəri sonuncu səfərə hazırlamaq məqsədi daşıyır. Buna oxşar olaraq Firdovsi "Şahnamə"də İskəndərin yeddi ibrətamiz görüşünü təqdim edir. Bu görüşlərin hər birində İskəndərə gələcəkdə baş verəcək hadisələr barədə xəbərlər verilir. İskəndərin brəhmənlərlə - aza qane olan, təmtəraqlı həyatdan uzaq adamlarla, müdriklərlə və zahidlərlə görüşləri bu dünyadakı həyatın faniliyini, müharibə və qırğınların mənasızlığını vurğulayır.

Sonra İskəndər elə bir şəhərə gəlir ki, orada nə şah, nə yoxsul, nə əmir, nə fəqir var, çünki hamı bərabərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, "Xirədnameyi-İskəndəri"nin mühüm hissələrindən birini ideal şəhərin təsvir olunması təşkil edir. Camiyə qədər Nizami Gəncəvi də belə bir şəhəri vəsf etmişdi. Nizami İskəndərin ucqar şimala çatmasından, Yəcuc və Məcucun qarşısında sədd çəkməsindən sonra şəhəri təsvir edir. "Xirədnameyi-İskəndəri"də isə şah Hindistana yürüş etdikdən və brəhmənlərlə görüşdükdən sonra "ideal şəhər"ə gəlir.

Əbdürrəhman Cami İskəndərin bu səyahətini poemaya ayrıca fəsil kimi daxil edir və onu "İskəndərin təmiz əxlaqlı adamlar şəhərinə gəlməsi barədə hekayət" adlandırır. Bu fəsildə də Cami hadisələrin təfərrüatına böyük maraq göstərmir və problemin mahiyyətini İskəndərin şəhər sakinləri ilə

söhbətində verir. İdeal şəhərin sakinləri ilə, həmçinin taxt-tacdan imtina etmiş şahla görüş və söhbətlər İskəndərə öyüd-nəsihət vermək məqsədi daşıyır və Cami dövründəki hökmdarlar üçün ibrətamiz nümunə qismində çıxış edir. Orta əsrlərdə yaşayan insanların arzusunu qələmə almaqla ideal şəhəri və saf mənəviyyatlı insanları vəsf edən Nizami və onun ardınca da Cami gələcək nəsillərə üz tuturlar ki, onlar xoşbəxt həyat naminə, öz səadətləri naminə mübarizədən çəkinməsinlər.

Daha sonra poemada İskəndərin bir neçə şəhəri fəth edərək Qaf dağına yola düşməsi və oradan da qoşunu Romaya aparması təsvir olunur. Bir dəfə necə olursa, o, dağlardan və çöllərdən keçərkən qızmar bir səhraya düşür, burada onun üçün çox ağır, məşəqqətli keçir. Qəfildən huşunu itirir və bir müddət sonra özünə gələndə gözəgörünməz dünyadan səs eşidir: "Bura sənin öləcəyin yerdir".

Tezliklə öləcəyini anlayan İskəndər mirzəni çağırır və anasına məktub yazdırır. Məktubda yaxınlarına vəsiyət edir ki, ölümündən sonra onun əllərini kəfəndən kənara çıxartsınlar, qoy adamlar bilsinlər ki, o bu fani dünyadan boş əllərlə çıxıb gedir.

Vəsiyyətini qurtaran İskəndər bu dünyanı tərk edir. Hamı İskəndərin ölümünə görə matəmə qərq olur. Bundan sonra Mövlana Cami müdriklərin bu dünyanın faniliyi, İskəndərin böyüklüyü, onun həyatından götürüləcək ibrət dərsləri və başqa öyüd-nəsihət aforizmlərini ehtiva edən qüssə və kədərlərini təsvir edir. İskəndərin cəsədini İskəndəriyyəyə aparır və torpağa tapşırırlar.

Gördüyümüz kimi, Mövlana Cami İskəndərin qəhrəmanlıqlarından qısaca bəhs edir. Sərkərdənin şücaətlərinin təsvirindən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Caminin qəhrəmanı istilaçı, qurucu, müdrik və ədalətli hökmdardır. Şair İskəndər obrazı ilə özünün ideal şah nəzəriyyəsini kamilləşdirir. Caminin digər poemalarında da ideal şahın adil, vicdanlı, cəsur, hünərvər, bəsirətli, əxlaqlı, insanpərvər və səxavətlilik kimi keyfiyyət və məziyyətləri nəzərdən keçirilmişdir. Lakin İskəndər obrazı Makedoniya şahına həsr olunmuş müxtəlif poemalar silsiləsinin yazılmasının sonuncu mərhələsində Caminin yaratdığı xəyali şahın keyfiyyət və məziyyətlərinin ümumiləşdirilməsidir.

Poema "Hikmət kitabı" adlandırılmışdır, çünki burada məşhur yunan filosoflarının yeddi hikmət kitabına müraciət olunub. Şairin diqqəti bu kitablarda praktik müdrikliyin çox vacib problemlərinə yönəlmişdir. Cami poemada İskəndərin həyatını dünyaya gəldiyi zamandan öldüyü ana qədər təsvir edir, lakin əsas diqqəti isə yunan filosoflarının hikmət kitablarında əks olunan fəlsəfi problemlərə yönəldir. Şair yeddi müdrikin dili ilə hikmət kitablarına toxunur. Bu kitablar sosial-siyasi və əxlaqi problemləri araşdırır, bəzən isə mistik çalar kəsb edirlər.

"Aristotelin hikmət kitabı" əxlaqi-fəlsəfi məsələləri, dini müdriklikdən mənəvi və sosial problemlərə qədər olan məsələləri əhatə edir. Poemadakı bütün hikmət kitbları Allahın adı ilə və şaha həmd-səna ilə başlayır, sonra isə müdriklərin öyüd-nəsihətləri və aforizmləri gəlir.

Poemanı nəzərdən keçirərkən İskəndərin, necə deyərlər, kölgədə qaldığı müşahidə edilir. Əlbəttə ki, o, ideal və müdrik hökmdardır, amma müəllif onun fəaliyyətini demək olar ki, göstərmir. Camiyə görə, İskəndər təkcə qədim dövlət başçısı və sərkərdə deyil, həmçinin "həqiqət axtaran" müsəlman peyğəmbəridir. Müəllifin poemada adlarını göstərdiyi yunan alimləri və müdrikləri orta əsrlərin alim və islam ilahiyyatçıları üçün, sufi şeyxləri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətləri, əsasən, saxlayırlar. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Cami bu poeması ilə qarşımızda öz zəmanəsinin qabaqcıl adamı, həqiqət və xeyirxahlığın müdafiəçisi kimi dayanır:

Həyat elmiylə sən seçginən xeyri!
Xeyir yoluyla get, verginən xeyri!
Qızıldan və gümüşdən daha qiymətli
Şahlıqdan da ucadır – elmi-xeyirli!
İnsan ömrü bil, qısadır, qısa
Xeyirxah adsa əsrdən uca.
Bu nəhəng günbəzin süz altındaca
Əbədi həqiqətə, sevgiyə doğru [Джами, 1949:112-113].

Həqiqət və xeyirxahlığı təbliğ edən Cami öz növbəsində çox mühüm məsələlərin həllini təklif edir.

Səciyyəvi haldır ki, Nizaminin ardınca Cami də sələfinin necə parlaq və ifadəli şəkildə yaratdığı və sosial bərabərsizlikdən uzaq olan utopik bir ölkəni təsvir edir. Cami ideal saf əxlaqlı, qeyri-bərabərliyin nə olduğunu bilməyən xoşbəxt sakinlərin ömür sürdükləri şəhəri təsvir edir. Özlüyündə belə bir utopiyanın qələmə alınması böyük cəsarət tələb edirdi və bu, Caminin dünyagörüşündəki humanist xüsusiyyətləri göstərməyə bilməz.

Şair "Xirədnameyi-İskəndəri"ndə sərkərdənin anasının – ayrılığa və dərd-ələmə mətanətlə sinə gərən sevən, müdrik və mərd qadının cazibədar obrazını yaratmışdır.

Poemada, həmçinin, İskəndər barədə folklor ənənələrində geniş yayılmış bir sıra motivlər də möhkəm yer almışdır. Buna misal olaraq İskəndərin əllərinin tabutdan bayıra çıxarılmış halda basdırılması haqqında hekayəti göstərmək olar: qoy hamı görsün ki, onun əlləri boşdur, o, özüylə heç nə götürməyib, hər şeyi bu fani dünyada qoyub gedir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Mövlana Cami "Xirədnameyi-İskəndəri" poemasında İskəndərin həyat və qəhrəmanlıqlarını beşikdən qəbrə qədər təsvir etmişdir. Məşhur sənətkarlardan Əbülqasim Firdovsi, Nizami Gəncəvi və Əmir Xosrovun əsərlərindən bəhrələnən şair xüsusi diqqətə layiq olan əhəmiyyətli dəyişikliklər edib. İdeal şah və ideal cəmiyyətin təsviri, yunan filosoflarının və İskəndərin özünün hikmət kitablarının təfsiri əsərin ədəbi və fəlsəfi dəyərini xeyli yüksəltmişdir. Filosofların və İskəndərin hikmət kitablarında şairin praktik müdriklik problemlərinə böyük diqqət yetirməsi, İskəndərin brəhmənlərlə və azad insanlarla söhbəti, Makedoniya şahının vəsiyyəti, filosofların İskəndərə yas saxlaması, onların İskəndərin anasına başsağlığı verməsi Caminin bu əsərini eyniadlı poemalardan fərqləndirir.

Caminin poemasını Firdovsi, Nizami və Əmir Xosrovdan fərqləndirən başlıca xüsusiyyət bir də ondan ibarətdir ki, Cami fəlsəfi problemlərə böyük diqqət yetirir. Digər bir fərq isə İskəndərin şəxsiyyətinin təsvirindədir.

Firdovsinin "Şahnamə"sində İskəndərin iki xüsusiyyəti təsvir edilmişdir: müdrik və istilaçı.

Nizami Gəncəvinin poemasında oxucu İskəndərin üç keyfiyyəti ilə rastlaşır: ölkələrin fatehi, müdrik və peyğəmbər.

Əmir Xosrov Dəhləvidə İskəndər istilaçı, müqəddəs və müdrik-ixtiraçı kimi təqdim olunur.

Cami də həmçinin İskəndərin sosial istəklərinə uyğun olaraq onun üç xüsusiyyətini qələmə almışdır: müdrik, adil şah və ölkələri fəth edən sərkərdə.

Həmid Araslı bildirir ki, Əbdürrəhman Cami "Xirədnameyi-İskəndəri" əsərində qəhrəmanın həyatı ilə əlaqədar olaraq, didaktiki fikirlərin ifadəsinə daha çox yer vermişdir. Əsər Nizami poeması səviyyəsinə yüksələ bilməsə də, müəllif, bütün Nizami müaqiblərindən fərqli olaraq, İskəndərin ideal cəmiyyətə təsadüfü bəhsini saxlamış və böyük Nizaminin mütərəqqi fikirlərinə şərik olmuşdur" [Araslı, 1998:650].

Əbdürrəhman Cami "Baharistan"da İskəndər haqqında bir neçə hekayət verir. İlk olaraq, ikinci rövzədəki hekayət: "İskəndər Rumi (məşhur yunan sərkərdəsi Makedoniyalı İsgəndər nəzərdə tutulur (e.ə. 356-323) cahangirliyinin ilk illərində böyük hiylə işlədərək bir qalanı fəth etdi və onu viranəyə cevirməyi əmr etdi. Dedilər: "Orada çox bilikli, çətin məsələləri həll edən bir alim var". Onu cağırtdırdı. Gəldikdə çox çirkin, ürək bulandıran, zövq əhlində nifrət oyadan bir sifətə malik olduğunu gördü. Dedi: "Bu nə qəribə sir-sifət, nə eybəcər bir xilqətdir". Alim-həkim bu sözdən bərk tutuldu, pərt halda gülə-gülə dedi: Qitə -

"Cirkin" deyə vurma mənə tənə sən,
Ey fəzilət, mərhəmətdən bixəbər.
Bədən qındır, ruh isə iti qılınc,
Qılınc kəsər, qında olmaz bir təpər [Cami, 1970].

Sonra dedi: "Əxlaqı xalq ilə düz gəlməyənin dərisi bədəni üçün elə bir dar məngənəyə çevrilər ki, zindan onun yanında geniş bir istirahətgaha oxşar" [Cami, 2004:20-21].

İkinci rövzədə yenə bir hekayət verilir. Hekayət belə bir qitə ilə təqdim verilir-

Yaxşı dinlə sən bu sözü, ey könül,
Onu demiş arif, huşyar adamlar:
"Duşmənçilik xəncərini siyirən,
Duşmənçilik qılıncından məhv olar!" [Cami, 1970].

İskəndər öz qulaqlarının bu hikmət cəvahiri ilə dolduğunu hiss etdikdə, onun ağzını, öz qulağı kimi, cəvahirlə doldurdu və o qalanı viran etməkdən vaz kecdi" [Cami, 1970:23].

İkinci rövzədə başqa bir hekayət də var: "İskəndər öz məmurlarından birini böyük və şərəfli bir işdən götürüb, kiçik və hörmətsiz bir vəzifəyə təyin edir. Bir gun İskəndər həmin adama rast gəlir və soruşur: "İşlər necə gedir, vəzifəndən razısanmı?" Adam cavab verir: "Şahın ömrü uzun olsun, adamı vəzifə böyüdüb şərəfli edə bilməz, bəlkə adamına görə vəzifə böyük və şərəfli hesab edilər. Deməli, nə vəzifə olur-olsun, or-

da xoşxasiyyətlilik, ədalət və insaf olmalıdır". Bu söz İskəndərin xoşuna gəlir, onu əvvəlki vəzifəsinə qaytarır. Qitə –

Sənə böyük mənsəb, məqam gərəksə,
Çalış elmə, fəzilətə çatasan.
Hec bir insan mənsəb ilə yüksəlməz,
Mənsəbi yüksəldən insandır, insan" [Cami, 1970:36].

Üçüncü rövzədəki bir hekayətə diqqət edək: "İskəndərdən soruşdular: "Yaşının azlığına, təcrübənin yoxluğuna baxmayaraq, az muddətdə bu qədər dövləti necə ələ gətirdin, bu qədər məmləkəti necə fəth etdin?" Dedi: "Düşmənlərlə düşmənçiliyi azaltdım – ara qızışdırmaqdan əl cəkdilər; dostlarla dostluğu möhkəmlətdim – lazım olanda köməyə gəldilər..." [Cami, 1970:49].

Elə bunun ardınca başqa bir hekayət verilir: "Bir gun İskəndər öz sərkərdələri ilə bir yerdə oturubmuş. Onlardan biri deyir: "Allah sənə çoxlu dövlət və qüdrət vermişdir, sən də çox arvad al ki, övladların çox olsun, səndən dunyada yadigar qalsın". İskəndər deyir: "Kişidən yadigar övlad deyil, xeyir, əməl və yaxşı ad qalar, bir də yaxşı deyil ki, dunya kişilərinə qələbə çalmış bir adama qadınlar qalib gəlsin". Davamında bu qitəni yazır –

İndi ki ata bilmir, onun əziz övladı
Ağıllı olacaqdır, yoxsa səfeh bir axmaq.
Ariflərin gözündə yaxşı ad üstün olar,
Övlad üçün arvada nəyə lazım qul olmaq? [Cami, 1970:49].

Şair əvvəlcə onu geniş bilik sahibi kimi təsvir edir, filosofların və həmçinin İskəndərin hikmət kitablarını təqdim etməklə onun bu keyfiyyətini tamamlayır. O, qeyd edir ki, İskəndər hökmdarlığının lap başlanğıcından etibarən ədalət normalarına riayət etmiş və bu ədaləti insanlara münasibətində göstərmişdir.

Nizami Gəncəvi və Əmir Xosrov Dəhləvidən sonra onların ənənələrinin davamçısı Əbdürrəhman Cami olmuşdur. O, 1484-cü ildə "Xirədnameyi-İskəndəri" adlı əsər yazmışdır. Öz poemasında o, İskəndərin fəaliyyətinə dünyanın fatehi kimi diqqət yetirsə də, onu əsasən, müdrik və adil şah kimi vəsf etmişdir. Əbdürrəhman Caminin əsəri 2315 beytdən ibarətdir və yığcam öyüd-nəsihətə bənzəyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əbdürrəhman Cami və Əlişir Nəvai Orta əsrlər dövründə Orta Asiya poeziyasının son nəhəngləri idilər. Onların insanın həyat idealını vəsf edən və Nizami Gəncəvinin irəli sürdüyü fəlsəfəni davam etdirən İskəndər haqqında poemaları yüksək bədii və əxlaqi dəyərlərinə görə yetərincə fərqlənir.

Əvvəla, poemalar strukturuna görə oxşardır, giriş, əsas hissə və nəticədən ibarətdir.

İkincisi, onların hamısı əruzun bir vəznində yaradılmışdır – mütəqarib-i müsəmman-i məhzuf (faülün faülün faülün fail V – – V – – V – – V –) və mütəqarib-i müsəmman-i məqsur (faülün faülün faülün fail – – V – – V – – V~). Vəznin analoji olmasının səbəbi ondan ibarətdir ki, klassik Şərq ədəbiyyatında qəhrəmanlıq poemaları həmişə mütəqarib bəhrinin bu təqtisində yazılırdı və bu, bir ənənə idi.

Üçüncüsü, tədqiq etdiyimiz beş poemanın hər birində İskəndər adil şah və müdrik sərkərdə kimi təqdim olunmuşdur. Əsərlərin baş qəhrəmanları bu xüsusiyyətlə də bir-birilərinə bənzəyirlər.

Dördüncüsü, poemaların proloqlarında - onların həmd, minacat, nət, merac hissələrində həmin dövrün şahlarının təsvirində bütün müəlliflərin baxışlarının və fəlsəfələrinin eyniliyi görünməkdədir.

Bu analogiyalar əsərlərin xarici aspektləri ilə bağlıdır, lakin poemaların daxili aspektlərində, başqa sözlə, məzmununda isə bir-birindən kəskin fərqlənən xüsusiyyətlər vardır. Əks halda bu poemalar yeni əsər olmazdı, fəqət bir-birini yamsılayardı. Ənənəvi mövzuya yaradıcı yanaşmanın, ənənələrin tam olaraq yeniləşməsinin bütün baxımlardan müstəqil və mükəmməl poemaların yaranmasına necə gətirib çıxardığını aydın görmək olar.

Bütövlükdə, gördüyümüz kimi, Şərq poemalarında İskəndər haqqında rəvayətlər başqa cür inkişaf edir. İskəndərin – məşhur sərkərdə və Şərqin fatehi Makedoniyalı İskəndərin həyat yolunu və obrazını ideallaşdıran bütün müəlliflərin poemalarında o, təqlid olunası böyük şəxsiyyətin obrazı kimi vəsf edilir. Digər tərəfdən, Əbülqasim Firdovsi, Nizami Gəncəvi, Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami və Əmir Əlişir Nəvainin poetik əsərləri üzərində apardığımız tədqiqatlar sübut edir ki, böyük sərkərdə İskəndər qısa həyatı boyu dünya tarixinin inkişafına təkcə nəhəng töhfələr verməmişdir. Bu qüdrətli fateh sayəsində çoxlu sayda sivil şəhərlər yaranmış və yunan mədəniyyəti ilə Şərq mədəniyyətinin sintezi baş vermişdir. Həmçinin,

sərkərdənin obrazı, onun əməl və fəaliyyəti də Orta əsrlərin tacik-fars, Azərbaycan və özbək ədəbiyyatında - adlarını çəkdiyimiz müəlliflərin poemalarının timsalında dərin və nəhayətsiz okeanda poetik incilərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT:

Araslı, Həmid Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. – Bakı, Gənclik, 1998. - səh.167 (732 səh.)

Браун, Эдвард Дж. Литературная история Ирана (Тарихи-и адаби-йи Иран) / Пер. Рашид Йасими. Тегеран, б. г. Т. 4. 1363/1984.

Cami, Əbdurrəhman. Baharistan (farsc tərc. ed: Muallim Kilisli Rıfat Bilge Meral Yayinevi, İstanbul, 1970, 144 s.

Cami, Əbdurrəhman. Baharıstan (farscadan tərcumə, muqəddimə və qeydlər Rəhim Sultanovundur, redaktoru Ə. Mubariz). – Bakı, 2004, 101 səh.

Джами, Абдуррахман. «Книга мудрости Искандера». - Сталинабад, 1949, 125 стр.

Əbdurrəhman Cami və onun iki təzkirəsi // Almaz Ülvi Binnətova. Şərq təzkirəçilik tarixindən (dərs vəsaiti). – Bakı, "Avropa", 2019. - 166 səh. (səh.24-55).

ҚИССАЙИ ... ФАРҲОД ШЎРАНГИЗ ЭРУР

Сулаймонов Мўминжон Юсубжонович,
филология фанлари номзоди,
Наманган давлат университети доценти
тел + (99893) 705 25 55

The story ... Farhod, your salt melts

Resume. This article is about epic tradition bay poetry uzbek poet Hafiz Kharezmi and their role at lyric.

Key words: Hafiz Kharezmi, epic tradition, lyric, talmix, tamsil, folklore, epic

Низомий Ганжавий ўзининг "Хамса" асари орқали янги-янги мавзуларни бадиий адабиётга олиб кирди. Шундан кейин бутун шарқ адабиётида шоирга эргашиб "Хамса" ёзиш билан бирга, унинг достонлари сюжети ҳамда қаҳрамонлари номига тез-тез мурожаат қилиш одатга айланди. Анънавий муҳаббат мавзусида ёзилган шеърларда, жумладан, ғазалларда ҳам Мажнун, Лайли, Хусрав, Ширин, Фарҳод, Баҳром номлари тилга олинадиган бўлди.

Низомий достонлари сюжети XIV асрдан бошлаб туркий шеъриятга ҳам кириб келди ва қаҳрамонларининг номлари талмеҳ сифатида қўллана бошланди. Шу ўринда Қутб Хоразмий томонидан Низомийнинг "Хусрав ва Ширин" достони туркий тилга таржима қилингани жуда катта аҳамиятга эга бўлганлигини ҳам таъкидлаш лозим. [Маллаев, 1976:241-254]

Қутб Хоразмийнинг ҳамюрти бўлган, XIV аср охири, XV аср бошларида яшаган туркигўй шоир Ҳофиз Хоразмий ҳам ўз шеърларида кўп ўринларда Низомий достони қаҳрамонларининг номларидан талмеҳ ва тамсил санъати яратишда унумли фойдаланган. Шоир шеърларида Низомийнинг "Лайли ва Мажнун" достони билан боғлиқ жиҳатлар жуда кўп учрайди, достон қаҳарамонларининг номлари тез-тез тилга олинади. Низомий анъаналарига риоя қилган Ҳофиз Хоразмий аксарият ҳолларда ўзини Мажнунга, маъшуқасини эса Лайлига қиёслаш орқали ғазалларининг байтларини безайди:

Ман банда Ҳофиз сўрдум саниким,
Манман Мажнун, сенсен Лайло. [Ҳофиз Хоразмий, 1981: 54]

Низомий асаридан Лайлининг Мажнун ҳолидан хабардор бўлиб тургани маълум. Қуйидаги байтда ошиқ маъшуқасига: *Лайли Мажнуннинг ҳолини сўрганидек, сен ҳам мен ҳастанинг ҳолини бир-бир сўраб турсанг яхши бўлар эди*, – дейди:

Гаҳ-гаҳ бу хастани сўра келса бўлурким,

Мажнун била хуш борди бирор ҳолда Лайли.

[Ҳофиз Хоразмий, 1981: 2, 240]

Аслида Мажнун Лайлига кўнгил бермаган эди, аксинча, Лайли ўзининг гўзал ҳусну жамоли билан Мажнунни ошиқ қилганди:

Лайлога бермади Мажнун ўзи кўнглини, вале
Хаста Мажнун кўнглини ҳусн ила Лайло тилади.

[Ҳофиз Хоразмий, 1981: 2,153]

Ақлу ҳушини йўқотиб, ўзини билмайдиган ҳолга келган девонани занжирбанд қилганларидек, Лайли ишқида Мажнун бўлган ошиқни бандда тутиб туриш одатий ҳол ҳисобланган, шу сабабли маъшуқанинг узун сочлари билан ошиқ қўлини боғлаб қўйилиши лозим. Ошиқ ёридан айнан шуни илтимос қилади:

Зулфин кетармасин ман савдойи илгидин,
Мажнуни хастаға чун керакдур ҳамиша банд.

[Ҳофиз Хоразмий, 1981: 1,88]

Лирик қаҳрамонни замонасининг Мажнуни дейиш хато эмас, бу табиий бўлиб, ҳақиқатан ҳам, ошиқ ёрининг сочи савдоси – дардида жунун ҳосил қилган, яъни девона - Мажнунга айланган:

Гар манга Мажнуни вақт эрур тесангиз, айб эмас,
Зулфининг савдосидин ҳосил чун айлабман жунун.

[Ҳофиз Хоразмий, 1981: 2, 117]

Ошиқнинг маъшуқаси зулфини кўриши билан жунуни шундай кучаядики, натижада унинг ишқи олдида Лайли ва Мажнун ҳақидаги ҳикоят ҳам ҳеч нарса бўлмай қолади:

Хаёли зулфидин кўрсанг кеча шўру жунунимни,
Унут бўлғай ҳикояти била Мажнуну ҳам Лайло.

[Ҳофиз Хоразмий, 1981: 1, 26]

Шоир бу фикрларини қуйидаги байтда янада мустаҳкамлайди:

Ким кўрар бўлса ниёзин бирла нозин айтғай,
Лайлию Мажнун ҳикоёти эрур афсоналар.

[Ҳофиз Хоразмий, 1981: 1,188.]

Кўплаб шарқ шоирлари ижодида тасаввуф ғоялари етакчилик қилгани сингари, ўзини шерозлик Ҳофизнинг шогирди ҳисоблаган Ҳофиз Хоразмий шеърияти ҳам бундан мустасно эмас. Шоир ҳақиқий ишқ ҳақида фикр юритар экан, баъзан у мажозий ишқ шаклида ҳам намоён бўлишини Лайли ва Мажнун номи билан боғлайди:

Ишқи ҳақиқий ногаҳон сувратға келган орада,
Оламнинг ичра оти гаҳ Мажнуну гаҳ Лайло эмиш.

[Ҳофиз Хоразмий, 1981: 1, 277]

Ҳофиз Хоразмий Низомий Ганжавийнинг “Хусрав ва Ширин” достонидан ҳам жуда яхши хабардор бўлган ва бу асар қаҳрамонлари номини қўллаб кўплаб талмеҳлар яратиш орқали ўз фикрларини бадиий жиҳатдан гўзал бўлишига эришган. Қуйидаги байтда Низомийнинг “Хусрав ва Ширин” достони бош қаҳрамонлари номига ишора қилинган, шунингдек, байтда улар исмидан фойдаланиб ҳам сўз уйини қилинган, ҳам ошиқ ҳолати тасвирланган:

Қиссайи Ширину Хусрав асри ширинду, вале
Қиссайи пурғуссайи Фарҳод шўрангиз эрур.

[Ҳофиз Хоразмий, 1981: 1, 110]

Дарҳақиқат, Низомий достонида Хусрав ва Ширинниг севгиси бошқа ижодкорлар, масалан, Алишер Навоий асаридан фарқли ўлароқ, нисбатан бир мунча бахтли тасвирланган. Шу ўринда шоир мазкур байтда “Ширин” ва “ширинду” сўзларидан сўз ўйини қилганлигини ҳамда “ширин” ва “шўрангиз” (тўполонли, ғавғоли, бу ўринда аччиқ маъносида) [Навоий асарлари луғати, 1972:705] сўзлари воситасида қаршилантириш, яъни тазод санъати яратганлигини таъкидлаш лозим. Бир байтда учта санъатдан фойдаланиш шоирнинг бадиий маҳоратини намоён қила оладиган ўлчовдир. Қисқаси, бу байтнинг бадиий жиҳатдан гўзал бўлиши, шубҳасиз, Низомий достонидан олинган ижобий таъсир ва илҳомнинг самарасидир.

Қуйидаги байт мазмунан шоирнинг юқорида келтирилган фикрларини қувватлайди:

Шаккари лаъли лабининг сифатин қилмоқда
Бўлмадим Ҳофиз, ман Хусрави ширин бўлдум.

[Ҳофиз Хоразмий, 1981: 2, 42]

Баъзи ўринларда Ҳофиз Хоразмий Ширин билан Фарҳод афсонаси ҳам асли ширин – ёқимли эканлигини таъкидлайди:

Сучи лаълингни кўруб сўзласа ман айб этмаким,
Хуш келур Ширин била Фарҳоднинг афсонаси.

[Ҳофиз Хоразмий, 1981: 2, 207]

Шоир шеърларида Фарҳоднинг кўҳканлик – тоғ йўнувчилик ҳунарининг алоҳида таъкидланиши ҳам фикрларнинг жозибали ҳамда таъсирчан бўлишини таъминлаган:

Лаби ширин тилаю жон била Фарҳод бикин
Тоғни пора қилиб, лаъли Бадахшон сўрғил.

[Ҳофиз Хоразмий, 1981: 1, 285]

Ёки қуйидаги байтда агар ошиқликда Ширин ишқини жонинг билан туймасанг, ҳис қилмасанг, тоғ йўниш билангина Фарҳод бўлиб қолмайсан, – дейди шоир. Бу ўринда Фарҳоднинг Арман юртида Ширин учун тоғ қазиб, ариқ очиб, сув келтирганига ишора қилинганлиги ойдинлашади:

Ишқи Ширин асар этмаса санинг жонингга,
Кўҳканлик била Фарҳод қачон бўлғайсан.

[Ҳофиз Хоразмий, 1981: 2, 86]

Шоир ғазалларидан бундай мисолларни жуда кўплаб келтириш мумкин. Унинг рубоийларида ҳам Ширин ва Фарҳод сўзлари талмеҳ тарзида қўлланади:

Раҳм айламас ул кўнгули пўлод бикин,
Жоду қаро ҳинду кўзи жаллод бикин,
Ширин лаби лаълини тилаган ошиқ,
Жонин, не ажаб, берурса Фарҳод бикин.

[Ҳофиз Хоразмий, 1981: 2, 295]

Низомий достонида ҳам, бошқа шоирларнинг асарларида ҳам Фарҳоднинг Ширин учун қурбон бўлишга тайёрлиги таъкидланади. Дарҳақиқат, шундай ҳодиса ҳам рўй беради. Ҳофиз Хоразмийнинг кўплаб байтларида бу воқеага ишора қилиб, гўзал талмеҳлар яратилган.

Қуйидаги байтда талмеҳ санъатидан ташқари, “лаби ширин” бирикмаси орқали ийҳом санъати яратилган, яъни бу ўринда “малика Ширинниng лаби” ва “маъшуқанинг ширин лаби” маънолари назарда тутилган.

Лаби ширинни *сўрғали Ҳофиз*
Жон чакадур ҳамиша чун Фарҳод. [Ҳофиз Хоразмий, 1981: 1, 90]

Қуйидаги байтда эса “Лабинг ёди” бирикмаси орқали Ширинга ишора қилинган ҳам истиора санъати, қўлланган ҳам фикр гўзаллашган:

Лабинг ёди била жон бердим, орий,
Берур Ширин учун жонини Фарҳод. [Ҳофиз Хоразмий, 1981: 1,90]

Эроннинг машҳур шоҳларидан бири Доро номи ҳам ишққа боғлиқ ҳолда қўлланганлигининг гувоҳи бўламиз:

Доро мамоликини *қачон кўзга илмасанг,*
Ушшоқ аро ***мамолики Дорони*** *кўргасан.*

[Ҳофиз Хоразмий, 1981:2, 397]

Бу байтдан кўриниб турибдики, шоир биргина талмеҳ қўллаш билан чекланиб қолмаган. “Доро мамоликини” ва “мамолики Дорони” сўз бирикмаларининг ўрнини алмаштириб қўллаш билан тарди акс санъатини ҳосил қилган ҳамда бадиий маҳоратини намоён этган.

Шарқда тарихий шахслар – Ғазна ҳукмдори шоҳ Маҳмуд Ғазнавий ҳамда унинг донишманд вазири Аёз ҳақида халқ орасида жуда кўплаб ҳикоят ва ривоятлар тарқалган. Шеъриятда эса бу икки тимсолни талмеҳ ва тамсил сифатида қўллаш одат тусига кирган. Ҳофиз Хоразмий ҳам кўп ўринларда уларнинг номига ишора қилади:

Не ажаб, бўлса қул анга Ҳофиз,
Шоҳ Маҳмуду бандадур чу Аёз. [Ҳофиз Хоразмий, 1981: 1,253]

Юқорида эслатиб ўтганимиздек, Ҳофиз Хоразмий лирикасида тасаввуф билан боғлиқ байтлар етакчилик қилади. Шоир Аёз ва Маҳмуд номларидан ҳам илоҳий ишқ маъноларини баён қилиш учун фойдаланган. Зеро, одатда, сўфийлик таълимотида ошиқни маъшуққа, маъшуқнинг ошиққа эврилиши ҳақиқий ишқнинг камолоти сифатида талқин этилади. Шунинг учун ҳам Ҳофиз

Хоразмий шеъриятида куйланган Маҳмуднинг Аёзга бўлган ишқини ишқи мажозийнинг бир кўриниши деб тушунмоқ керак. Қуйидаги байтдан айнан шу маънони уқамиз:

Банда эрди Аёзу шоҳ Маҳмуд,
Банда Маҳмуд бўлди, шоҳ Аёз. [Ҳофиз Хоразмий, 1981: 1, 250]

Тарихий манбалардан маълумки, сўфий аллома Мансур Халлож "Ана-л-Ҳақ" дегани учун ўлимга маҳкум этилган. Унинг қарашлари ва фожиали тақдири ҳақида жуда кўп афсона ва ривоятлар тўқилган. Шарқ шеъриятида Мансур Халлож сингари ўз ғоясида собит бўлмоқ ва бу йўлда бошини дорга тутишга ҳам тайёр турмоқ ҳақиқий ошиқликнинг асосий белгиларидан бирига айланган ҳамда образ сифатида кенг қўллаш одат тусига кирган эди. Айнан шу ҳолатни Ҳофиз Хоразмий ижодида ҳам кузатишимиз мумкин. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихида ҳеч бир шоир Мансур Халложни Ҳофиз Хоразмийчалик ҳурмат билан тилга олмаган.

Шоир Мансур Халложга ишора қилиш билан ошиқнинг ишқда маъшуқага садоқатли ҳамда собитлигини таъкидлайди:

Фанойи ишқ бўлур нусрат изда, эй Ҳофиз,
Фанойи ишқ ила Мансур бўлди чун Халлож.

[Ҳофиз Хоразмий, 1981: 1,80]

Хулоса қилиб айтганимизда, Ҳофиз Хоразмийнинг ўзи йирик эпик асарлар ёзмаган бўлса-да, шеърларида Низомий Ганжавий, Хисрав Деҳлавий каби шоирларнинг асарларидан унумли фойдаланган: уларнинг асарлари сюжети, ғоялари, қаҳрамонларининг номларидан ўз шеърларини бадиий жиҳатдан сайқаллашда, фикрларини изоҳлашда, далиллашда, шунингдек, талмеҳ, тамсил ва бошқа санъатлар яратишда кенг фойдаланган.

Шоир лирикасида машҳур "Хамса" қаҳрамонлари номларининг келтирилиши бу асарларнинг XIV асар охири ва XV аср бошларида севиб ўқилгани ҳамда халқимиз орасида жуда машҳур бўлганлигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976,
2. Низомий Ганжавийнинг "Лайли ва Мажнун" достони О. Бўриев томонидан форсийдан ўзбек тилига таржима қилинди ҳамда 2005 йилда Теҳронда "Ал-ҳудо" халқаро нашриётида чоп этилди.
3. Ҳофиз Хоразмий. Девон. 2 жилдлик. – Тошкент: ЎзКПМИ нашриёти, 1981, 1-жилд.
4. Ҳофиз Хоразмий. Девон. 2 жилдлик. – Тошкент: ЎзКПМИ нашриёти, 1981, 2-жилд.
5. Навоий асарлари луғати. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.

НИЗОМИЙНИНГ «МАХЗАН УЛ-АСРОР» ВА НАВОИЙНИНГ «ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР» ДОСТОНЛАРИДА МУНОЖОТЛАР ТАҲЛИЛИ

***Султанов Тулкин Иргашевич*[*], *Рузманова Рохила Усмановна*[**]**

Analysis of munojots in the epics of Nizami "Mahzan ul-asror" and Navoi "Hayrat ul-abror"

Annotation

This article is devoted to the analysis of the influence of the classical traditions of Nizami Ganjavi's epic "Panj Ganj" on the work of the great poet of Uzbek literature Alisher Navoi. Nizami's "Mahzan ul-asror" and Navoi's "Hayrat ul-abror" explore the artistic development of the existing tradition of munojot. In the first epics of Ganjavi and Navoi, munojots are given comparatively on the basis of their interpretation in terms, genres and artistic symbols.

Keywords: munojot, epic, chapter, poetic art, weight, tradition, literary influence.

[*] «Ирак йўли» туризм халқаро университети доценти, tulkin.sultanov@univ-silkroad.uz.

[**] Самарқанд давлат университети доценти, r-roxila@samdu.uz.

Озарбайжон мумтоз адабиётининг буюк шоири Абу Муҳаммад Илёс ибн Юсуф ибн Закий Абулмуайяд, яъни Низомий Ганжавий томонидан XII-XIII асрларда форсий тилда бошланган хамсанавислик анъанаси XV асрда Алишер Навоийнинг юксак поэтик маҳорати туфайли илк марта туркий тилда давом эттирилди. Навоий шайх Низомийни устоз ва илҳом берувчи зот ҳисоблаб, уни «пир», «Хизр» сифатида эҳтиром қилган ва устодининг «беш маснавий»дан иборат асарини «Панж ганж» («Етти хазина») дея улуғлаган [Навоий, 2001: 466].

Низомий Ганжавий «Махзан ул-асрор» достонини 1173 йилда ёзишни бошлаб, 1176 йилда тугаллаган. Низомий бу достонини Кичик Осиёдаги Арзинжон шаҳри ҳокими Баҳромшоҳ (XII аср)га бағишлайди. Е.Э.Бертельснинг қайд этишича, «Махзан ул-асрор»нинг вужудга келишида XII аср классиги Ҳаким Саноий тахаллуси билан ижод қилган Абу Маждуд ибн Одам Ғазнавий қаламига мансуб «Ҳадиқат ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар боғи») достонининг таъсири бор [Бертельс, 1962: 174].

XII асрда Ҳаким Саноий тахаллуси билан ижод қилган Абу Маждуд ибн Одам Ғазнавий қаламига мансуб «Ҳадиқат ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар боғи») достони таъсирида 1173-1176 йилларда яратилган «Махзан ул-асрор» асари ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий достон бўлиб, сариъи мусаддаси матвийи мақсур (мавқуф) вазни (рукни: муфтаилун муфтаилун фоилун, тақтеъси: – V V – \ – V V – \ – V –) да яратилган ҳамда 2264 байт (4528 мисра), кириш, 59 боб, 18 муқаддима, 20 мақолат, 20 ҳикоят ва хотимадан иборат [Ганжавий, 2016: 11].

Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достони фалсафий-таълимий достон бўлиб, «Махзан ул-асрор» достонига ўхшаш тарзда сариъи мусаддаси матвийи макшуф вазни (рукни: муфтаилун муфтаилун фоилун, тақтеъси: – V V – \ – V V – \ – V –) да ёзилди. Бироқ «Ҳайрат ул-аброр» достонининг ҳажми ва таркибий тузилиши «Махзан ул-асрор»дан бироз фарқ қилади. «Ҳайрат ул-аброр» достони 3988 байт (7976 мисра), 63 боб, 20 мақолат, 20 ҳикоятдан иборат. Шундан кириш (муқаддима) 21 бобни ўз ичига олади [Юсупова, 2013: 99-100].

«Махзан ул-асрор» достони мундарижаси кириш, 2 муножот, Пайғамбар васфи, меърож таърифи, 4 наът, Малик Фахруддин Баҳромшоҳ ибн Довуд мадҳи, ўзининг таъзим адосидаги сўзи, асарнинг мақоми ва мартабаси ҳақидаги фикри, сўз фазилати баёни, назмнинг насрдан афзаллиги, тун тавсифи ва кўнгилни билиш, кўнгил тарбиясида илк хилват ва самараси, тунги ишрат асносида иккинчи хилват ва самараси, 20 суҳбат (мақолат), 20 достон (ҳикоят) ҳамда хотимадан ташкил топган.

«Ҳайрат ул-аброр» достони мундарижаси эса, 2 қисмдан иборат кириш, 4 муножот, беш наът, Ҳазрати Низомий мадҳи ва Амир Хусрав таърифи, Абдураҳмон Жомий мадҳи, сўз таърифи ва унинг маънолари, Султон Ҳусайн Баҳодирхон мадҳи, кўнгул таърифи, 3 ҳайрат, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд мадҳи, 20 мақолат, 20 ҳикоят ҳамда хотимадан тузилган.

Демак, ҳар иккала достоннинг 20 тадан мақолат ва ҳикоятлардан ташкил топганлиги, бир хил вазнда ёзилганлиги ўхшашлик жиҳати бўлса, достонлардаги мақолат ҳамда ҳикоятларнинг мавзу ва маъно жиҳатдан бир-биридан тубдан фарқ қилиши, шунингдек, «Махзан ул-асрор»нинг «Китоб интиҳоси» боби билан якунланиб, «Ҳайрат ул-аброр»да хотима сифатида яна иккита бобнинг келтирилиши фарқли хусусият ҳисобланади. Низомий сарлавҳаларни қисқа ва лўнда келтирса, Алишер Навоий ҳар бир бобнинг сарлавҳасида шу бобда айтилган масалани чуқурроқ ёритиб беради, яъни боблар мазмунини сарлавҳада ўзи қисқача насрий баён қилиб беради. Буни Навоийнинг хамсачиликка киритган янгилиги сифатида қайд этишимиз мумкин.

Достоннавислик тарихида «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» калимасини аруз вазнига мувофиқлаштирган, яъни, биринчи мисрани «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» сўзи билан бошлаб достон ёзган илк ижодкор Низомий Ганжавий ҳисобланади. Жумладан, унинг «Махзан ул-асрор» достони шундай бошланади:

Bismillahir-rəhmanir-rəhim,
Hikmət xəzinəsinə budur açar, ey həkim!
Odur fikrin əvvəli, odur kəlamin sonu,
Nə iş görsən, tanrının adıyla qurtar onu [Gəncəvi, 2013: 7].

Ўзбек тилидаги матн:

Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим
Бўлди калит очгали ганжи ҳаким.
Фотиҳайи фикрату сўз интиҳо
Номи Худо бирла бўлур, эт адо [Ганжавий, 2016: 24].

Биринчи бобда Низомий Аллоҳнинг ягоналиги, буюклиги ва ҳар ишга қодирлиги ҳақида шоирона сўз айтиб, қуръоний маъноларни гўзал назм либосига ўрайди. Шоирнинг нияти фақат Аллоҳ сифатларини санаб, оламу одам қандай ва нима учун яратилганини таъкидлашгина эмас, балки бу ўлмас ва барҳаёт ғояларни бадиий-тасвирий воситалар билан безаш орқали инсониятга асл ҳақиқатни англатишдир.

Алишер Навоий хамсанависликдаги салафи Низомий Ганжавий анъаналарига содиқ қолган ҳолда «Ҳайрат ул-аброр» достонининг **биринчи боб**ини Қуръони Каримдаги бош илоҳий жумла «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» («Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан бошлайман»)нинг поэтик шарҳига бағишлаган:

Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим,
Риштаға чекти неча дурри ятим.
Ҳар дур анга жавҳари жондин фузун,
Қиймат аро икки жаҳондин фузун [Навоий, 1991: 5].

Ҳазрат Навоий ҳидоят топганларни «аҳли қабул», гумроҳлик ва залолатга учраганларни «аҳли рад» деб атайди. «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» жумласини ҳар бир ҳарфга алоҳида маъно юклаш орқали қабул қилинганлар ва рад этилганлар нуқтаи назаридан тақлил қилади. Шоир дастлаб ҳидоят шарафини топмаганларга бериладиган азобларга тўхталганда, «س» – «син» ҳарфи наҳанг балиғининг умуртқа суягидаги аррадек бўлиб, ҳар бўлаги юз кемага офат солувчи; «م» – «мим» ҳарфи эса, илон нафасидек ўт сочиб, йўл бошида оғзини очган ҳолда ётувчи сингари **ташбеҳ**лардан фойдаланади. Навоийшунос Олимжон Давлатовнинг фикрича, «мим» ҳарфини оташнафас илонга ўхшатиш фақатгина **истиора** бўлмай, балки **талмеҳ** санъати ҳамдир. Навоий бу **истиора** орқали Мусо алайҳиссаломнинг ерга қўйилганда, илонга айланиб Фиръавн жодугарларининг уйдирмаларини ютиб юбориб, оғзидан ўт сочиб, кофирларнинг дилига ларза соладиган ҳассасига ишора қилган [Давлатов, 2017: 185]. Шу тарзда Навоий жумланинг қолган ҳарфлари («бе», «ё», «алиф», «лом», «ҳе», «нун», «ре»)нинг ҳар бирига маъно юклаш орқали **китобат** санъатининг ажойиб намуналарини яратади.

Шоир қабул қилинганларга нисбатан бу ҳарфларнинг ижобий маъноларини қўллайди. Жумладан, «س» – «син» ҳарфи саломат йўлининг зинаси ва саодат юзининг ойнасига қиёсланса, «م» – «мим» ҳарфи мақсад манзилига йўл очувчи ва ушбу манзилдаги булоқ бошига менгзалади.

Аллоҳнинг сифатларини бирма-бир таъриф этганидан сўнг, Низомий «Аллоҳнинг қаҳру ғазаби ва ундан қўрқиш баёнида» **(иккинчи боб)**, «Аллоҳнинг афви ва инъоми баёнида» **(учинчи боб)** сарлавҳали иккита муножотни келтиради. Илк муножотда Низомий «икки жаҳон кўйида ер ўпиб», Аллоҳдан кўнглини илм ила обод қилишини, бўйнини эса ғам домидан озод этишини сўраган бўлса, иккинчи муножотда гуноҳларини афв этишини, тўғри йўлга бошлашини илтижо қилади:

Əfv et suçlarımızı, ulu Tanrı, bağışla,
Sığınmışıq biz sənə ümidlə, yalvarışla [Gəncəvi, 2013: 14].

Ўзбек тилидаги матн:

Айбимиз афв айлаки, сўргучимиз,
Сийлаки, уммид ила тургучимиз [Ганжавий, 2016: 34].

Навоий ҳам салафининг анъанасига содиқ қолган ҳолда «Ҳайрат ул-аброр»нинг **иккинчи боби**ни Аллоҳ ҳамдига бағишлайди. Ушбу бобда шоир ҳамма нарсани яратган Холиқнинг осмон ва қуёшдан тортиб ҳар бир заррани, бутун ўсимликлар ва ҳайвонот оламини, кишилик жамиятини бир-бирига боғлаб ҳаракатлантириб туришини чексиз ҳайрат билан тасвирлайди.

Низомий «Махзан ул-асрор»да муножот учун икки боб (**2-3-боблар**) ажратган бўлса, Навоий ўз достонининг тўрт боби (**3-6-боблар**) муножотларни ўз ичига олади. Муножотларда дунёдаги жами мавжудотлар Яратганга ҳар доим сажда қилиши лозимлиги, агар Тангрининг қаҳри келса, «кўк бир этак кул» сингари совурилиб кетиши ҳеч гап эмаслиги таъкидланади. Навоий ҳам Низомий каби сўнгги муножотда Аллоҳга мурожаат этиб, гуноҳларини кечиришини сўрайди:

Гарчи гунаҳнинг ҳаду поёни йўқ,
Айламасанг раҳм ҳам имкони йўқ [Навоий, 1991: 29].

Ушбу достонларнинг бош ғояси инсонпарварлик, халқпарварлик, ватанпарварлик, ахлоқий баркамоллик, адолат, тинчлик, дўстлик, меҳр-муҳаббат, гўзаллик ва неъматларга шукроналик фазилатларини тарғиб қилиш орқали одамларни комил инсон этиб тарбиялашдан иборат.

Низомий Ганжавийнинг «Махзан ул-асрор» ва Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонлари шакл, вазн ва ғоя жиҳатдан муштарак бўлса-да, бироқ мазмун мундарижаси, мақолат ва ҳикоятларнинг номланиши жиҳатдан ўзаро анча фарқ қиладиган, бир-бирининг такрори ҳисобланмайдиган бадиий ижоднинг юксак намуналари сифатида эътироф этиладиган шоҳ асарлардир.

Умуман олганда, Низомий Ганжавийнинг «Махзан ул-асрор» ва Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонлари шоирларнинг Аллоҳ – Олам – Одам муносабатлари борасидаги кўп йиллик кузатишлари ва тафаккури натижасида англаганлари, ҳаёт моҳияти ва инсон умрининг мазмуни хусусида ўйлаганлари, идеал жамият ва комил инсон ҳақида истаганларининг бадиий образ ва тимсоллар воситасидаги назмий талқини бўлиб, улар фалсафий, ижтимоий ва ахлоқий қарашларнинг бадиий мажмуасидир.

«Махзан ул-асрор» ва «Ҳайрат ул-аброр» достонларининг муножотларида ифодаланган фалсафий, маънавий-маърифий ҳамда ахлоқий-таълимий ғоялар озарбайжон ва ўзбек халқлари орасидаги ижодий ҳамкорлик, маънавий-руҳий яқинликни мустаҳкамлайди.

Адабиётлар рўйхати

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Еттинчи том. Ҳайрат ул-аброр. – Тошкент: Фан, 1991. – 392 б.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн еттинчи том. Насойим ул-муҳаббат. – Тошкент: Фан, 2001. – 519 б.
3. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Фузули. – Москва: Наука, 1962. – 552 с.
4. Шайх Низомий Ганжавий. Махзан ул-асрор (Сирлар хазинаси). Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: Камалак, 2016. – 216 б.
5. Юсупова Дилнавоз. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври). – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 272 б.
6. Давлатов О. Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонидаги басмала бобининг қиёсий таҳлили. // «Ўзбекистонда хорижий тиллар» илмий-методик электрон журнал, 2017, № 1, 178-187-бетлар.
7. Nizami Gəncəvi. Əsərləri. 2 cilddə. 1-ci cild. Sirlər xəzinəsi. Xosrov və Şirin. Leyli və Məcnun. Lirik şeirlər. – Bakı: Şərq-Qərb, 2013. – 780 s.

«САДДИ ИСКАНДАРИЙ» КОМПОЗИЦИЯСИНИНГ КОМПАРАТИВИСТИК ТАҲЛИЛИ

Илёс ИСМОИЛОВ
филология фанлари бўйича PhD,
Алишер Навоий номидаги Тошкент
давлат ўзбек тили ва адабиёти университети
ismoilov_iles@mail.ru
93 587 25 89

Comparative analysis of the composition "Saddi Iskandariy"

Annotation

In this article, the composition of Alisher Navoi's epic called “Saddi Iskandari" has studied comparatively with the structure of Nizami, Dehlavi, and Jami's works titled “Iskandarnoma”. In addition to that, several views releted to the composition of the work in the literature are analysed in a comparative aspect.

Keywords: Alisher Navoi, "Saddi Iskandariy", composition, comparative study, synthesis, the art of writing “Khamsa”, poetry.

«Садди Искандарий» композициясини тўғри тушуниш Навоийнинг бадиий мақсади ва асар моҳиятини тўғри талқин этишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. «Садди Искандарий» композицияси деган тушунча мазмунан уч жиҳатни қамраб олади:

1. Дебоча (I – X боблар) композицияси.
2. Асосий қисм (XI – XXVIII боблар) композицияси.
3. Хотима (XXIX – XXXIV боблар) композицияси.

Мазкур мақолада фақат асосий қисмнинг композициясига тўхталамиз.

Асосий қисм композицияси бугунга қадар энг кўп баҳсга сабаб бўлган. «Асосий боблар композицияси» деганда XI – XXVIII боблар назарда тутилади ва уларнинг ҳар бири тўрт бўлимдан иборат. Адабиётшуносликда «Садди Искандарий» асосий қисмининг композицияси борасида икки хил қараш мавжуд. Биринчи қараш тарафдорлари асосий қисм композицияси **назарий масала**, **ҳикоя**, **ҳикмат**, **саргузашт** тартибида ташкил топган деса [13, 174 – 175-б.; 4, с. 349 – 382; 5, 503-б.; 10, 154-б.], иккинчи қараш тарафдорлари **саргузашт**, **назарий масала**, **ҳикоя**, **ҳикмат** тарзида тартибланган деган қарашни илгари суради [16, 252-б.; 17, 128-б.; 15, 169-б.]. Унутмаслик керакки, асар композицияси адабиётшунос томонидан эмас, балки адабий мақсаддан келиб чиқиб муаллиф томонидан белгиланади, у адабиётшуносга қадар аниқ конструкцияга эга бўлиб улгуради. Достон структураси онгимиздаги система эмас, балки объектив борлиқда мавжуд бўлган воқелик. Асарга ёндашув ва тушуниш тарзи туфайли мутахассислар фикри муаллиф қарашларидан фарқ қилиши ёки унга мос келиши мумкин, бироқ ҳар қандай талқин ёки таҳлилда муаллиф қарашлари бош мезон бўлсагина мазмун тўғри кашф этилади.

Навоий «Садди Искандарий» композицияси қандай тузилганини амалда кўрсатишдан ташқари, бу қарорга қандай келгани ҳақида ҳам махсус тўхталган. У бир ўринда достонни ёзишдаги асосий муаммолар хусусида шундай ёзади:

Бу янглиғ етиб тўрти итмомиға,
Бири етмамиш эрди анжомиға.
Шуруъи доғи нопадидор ўлуб
Ки, тағйир вазъиға душвор ўлуб.
Латойиф топилмас эди онча ҳам,
Яна тўртига лоҳиқ ўлғонча ҳам.
Кўнгулда топилмасдин озор эди,
Ва лекин топар фикрида бор эди [7, 61-б.].

Мана шу уч масала – нимани ёзиш, қандай ёзиш ва қай тарзда тартиблаш Навоийни жиддий ўйлантирган. Навоий юқоридаги муаммолар тўғрисида бош қотириб юрар экан, Жомийнинг искандарнома ёзаётгани, Искандарнинг ҳолоти (ишлари)га эътибор қаратмай, фақат мақолоти (сўзлари)ни қаламга олаётганини эшитади. Жомий тутган йўл Навоийнинг «Садди Искандарий»ни қандай ёзиш борасида бир қарорга келишига туртки бўлади. Навоий шундан сўнг қуйидагича йўл тутишга қарор қилади:

Йўнуб хома, коғаз нигориш қилай,
Ҳам ул достонни гузориш қилай.
Скандар жаҳондори кишварситон
Ишидин чу назм ўлса ҳар достон.
Сўзидин доғи яхши тақриб ила,
Ҳам ул достон зайлида зеб ила,
Сурай ҳикматосо мақолотини,
Сўз ичра ажойиб хаёлотини...
Ки, фарзоналар деб кўп афсона ҳам,
Сўзин назм этибдур бу фарзона ҳам.
Қадам урсам ушбу ики йўлға мен,
Неким борча дебдур, демиш бўлғамен [7, 62-б.].

Демак, Навоий Искандарнинг ҳам ҳолоти (саргузашти)ни, ҳам мақолоти (ҳикматли сўзлари)ни ёзишга қарор қилади, бу ўз навбатида Навоийга Искандарга оид беҳисоб материалнинг кенгроқ қамраб олиш имконини берарди. Бу қарор Навоийнинг Низомий, Деҳлавий ва Жомийлардан фарқли йўл тутгани ва достони оригиналлигини кўрсатувчи яққол далил. Чунки Низомий ва Деҳлавий асосий эътиборни Искандарнинг ҳолотига, Жомий мақолотига қаратган. Навоий эса салафларининг бу борадаги йўлларини бирлаштириш орқали, ўзига хос янги йўл кашф этган.

Юқоридаги парчада Навоийнинг достон композицияси борасида ҳам бир қарорга келгани акс этган: *қалам йўниб, қоғоз безаб достон ҳикоя қилай ва Искандар ишининг ҳар достони*

(қиссаси) назм бўлсин. Қисса зайлида[5] *– охирида (ортидан) яхши бир баҳона билан сўзларини, ундаги ажойиб хаёлотини зеб билан баён қилсам, достон зеби элга фириб берганидек сўзидан ҳам фириб етса, асарнинг зеби янада ортади. Агар фарзоналар (Низомий ва Деҳлавий – И.И.) кўп афсонасини айтган бўлса, бу фарзона (Жомий – И.И) сўзини назм этди. Мен ушбу икки йўлга қадам қўйсам, уларнинг барча айтганларини айтган бўламан*. Демак, Навоий дастлаб Искандар қиссасини ҳикоя қилиш ва ортидан *бир баҳона билан* илова сифатида Искандар сўзларини тасвирлашга қарор қилган. Бу фикр «Ҳикмат»лар «Саргузашт»дан кейин жойлаштирилганини тасдиқлайди, ўз-ўзидан, асосий боблар композицияси «Саргузашт», «Назарий масала», «Ҳикоя» ва «Ҳикмат» тарзида тузилгани маълум бўлади. Бундан Навоийнинг Искандар қиссасига асосий мақсад деб қарагани, кейинги уч қисмни эса қўшимча восита (зеб) деб билгани аниқ англашилиб турибди. Навоийнинг мазкур фикрлари асосий қисм композициясини белгилашда методологик асос бўлиши керак.

Агар «Садди Искандарий»нинг асосий боблари конструкцияси **назарий масала**, **ҳикоя**, **ҳикмат**, **саргузашт** тартибида тушунилса, достонни «Ҳайрат ул-аброр», «Қутадғу билиг» ёки «Насиҳат ул-мулук» типидаги асарлар сингари алоҳида мавзулардан таркиб топган ахлоқий-дидактик асар сифатида талқин этишга тўғри келади. Навоийнинг асосий мақсади эса ахлоқий-дидактик ғояларини ифодалаш эмас, Искандар тарихини назм қилиш эди, у буни XI боб сарлавҳасидаёқ махсус қайд этган. Иккинчидан, бундай ёндашув Искандар ҳикматлардаги саволжавоблардан маънавий қуролланиб, амалий ҳаракатга ўтган дейишни талаб этади, бу эса ўз-ўзидан достон сюжети ҳикматлардан бошланади дейишга олиб келади. Ҳолбуки, сюжет ҳикматлардан эмас, саргузаштлардан бошланади. Учинчидан, бунда бош қаҳрамон билан боғлиқ сюжетнинг узвийлигига путур етади, айни шу жиҳатга эътибор қаратилса, достон бирор назарий масала ёки мавзулар асосига қурилган, алоҳида-алоҳида йирик боблардан ташкил топган деган фикрни илгари суриб бўлмаслиги маълум бўлади. Тўртинчидан, модомики назарий қарашларга ҳикоят исбот экан, масаланинг ҳикматда яна муҳокама қилиниши нимани англатади? Афсуски, биринчи қарашга асосланиб, бу саволга жавоб бериб бўлмайди.

Дастлабки қараш тарафдорлари достоннинг асосий қисми «Ҳиммат ҳумойининг баландпарвозлиғи таърифидаким...» (XVI) бўлимидан бошланади деб ҳисоблашади. Навоийнинг ўзи эса XI бўлим сарлавҳасини «Бу гавҳарфишонликдин чун улуғ мақсуд тарих илми махзаниға вуқуф топмоғлиғ...» дейиш орқали асарнинг асосий қисмини тасвирлашга киришаётганига аниқ ишора қилади. Биринчи қараш тарафдорлари достонни кўпроқ ижтимоий-сиёсий панднома сифатида қабул қилишга мойиллик кўрсатишган, шу боис алоҳида мавзулардан таркиб топган асар дейишга имкон берувчи структурани ёқлашади. Бунда уларни икки омил чалғитган бўлиши керак, бири, Хусрав Деҳлавий достони композицияси, иккинчиси, дастлабки ҳикматнинг мазмунан кейинги бобдаги Искандарнинг тождан бош тортиши воқеаси билан мутаносиблиги.

Е.Э.Бертельс ўз тадқиқотида Хусрав достонидан сўнг «Садди Искандарий»ни таҳлил этади ва айни мана шу жараён олимни бироз чалғитган бўлиши мумкин. Бунда фақат таҳлилдаги кетма-кетлик эмас, Хусрав достонидаги учровчи баъзи образ, эпизод ва деталларнинг Навоий достонига ўтгани унинг Навоий композиция борасида ҳам Хусравга эргашган деган фикрга келишида туртки бўлган бўлиши эҳтимол. Бундай ўйлашга асос бўлган иккинчи омил достондаги биринчи ҳикмат бўлиши керак. Биринчи қараш тарафдорлари достоннинг дастлабки асосий боби «Ҳиммат таърифи...» (XVI), «Искандар ва ул гадолиғ ихтиёр этган подшо...» ҳикояти (XVII), «...мақсудға қайси мақом яқинроқ» экани тўғрисидаги ҳикмат (XVIII) ва «Искандарнинг хилофат тахтидин оёқ тортқони...» воқеаси (XIX) каби тўрт бўлимдан иборат деб қарашади. Мазкур тўртликнинг учинчи қисми бўлган ҳикматда гадолик шоҳликдан устун деган хулоса баён қилинган, ундан кейинги қисмда эса Искандарнинг шоҳликдан бош тортиши воқеаси тасвирланади. Айни мана шу кетма-кетлик ҳиммат ҳақидаги назарий боб, унинг мазмунига мувофиқ ҳикоя, уларнинг хулосасини жамлаган ҳикмат ва ундан сўнг уларга мос Искандар билан боғлиқ эпизод келади деган тасаввурни беради. Натижада достон композицияси **назарий масала**, **ҳикоя**, **ҳикмат**, **саргузашт** тартибидаги тўрт бўлакни ўз ичига олган алоҳида боблардан ташкил топган, деган фикр илгари сурилган. Аслида, саргузаштдан ташқари уч қисм воқеалар ривожи билан мазмунан алоқадор бўлиб, бевосита саргузаштга дахл қилмайди. Шу боис Искандарнинг тождан бош тортиш фикрига

[5] "Зайл" – доман, бирор нарсанинг охири, қўшимча, илова маъноларини англатади. Қаранг: [8, 240-241-б.; 12, с. 430 - 431; 6, с. 360]

келиши ундан олдинги қисмдаги ҳикоя ёки Арасту билан суҳбат натижаси, деб тушуниш тўғри эмас. Аслида, Навоий XV бўлимдаёқ XIX бўлимда тасвирланган Искандарнинг тождан бош тортишининг муҳим асосларига ишора қилиб кетган.

Искандар отаси вафотида дунёнинг фонийлиги борасидаги назарий қарашларининг конкрет ифодасини кўради, шу боис нафақат тахт, балки оламни тарк этиш фикрига тушади. Искандар бунга қадар дунёнинг фонийлиги, муқайяд жаҳондордан фақирнинг афзаллигини яхши тушунган. Искандарда дунёдан воз кечиш нияти бўлса-да, бундай қила олмайди, сабаби, Навоийнинг кўрсатишича, отасининг васияти ва Искандарнинг ҳиммати<u>дир</u>. Шунингдек, Искандар вазият тақозосига кўра ўзининг асл ниятини яширин тутиб, тахтга чиқишга мажбур бўлади. Навоий бобнинг хотимасида Искандарнинг ботиний кечинмаларини лўнда хулосалаб берган:

Навоий, жаҳоннинг фирибин ема,
Хирад оллида нақшу зебин дема.
Чу даврон иши бевафолиқдурур,
Фузун шоҳлиғдин гадолиқдурур.
Гадоеки қайд ўлғай андин йироқ,
Муқайяд жаҳондордин яхшироқ [7, 95-б.]!

«Ҳиммат таърифи...» (XVI), «Искандар ва ул гадолиғ ихтиёр этган подшо...» ҳикояти (XVII), «Мақсудға қайси мақом яқинроқ...» экани тўғрисидаги ҳикмат (XVIII) қисмлари, аслида, мана шу уч байтнинг назарий, кўргазмали ва фалсафий-ирфоний шарҳи, бошқача қилиб айтилса, буларнинг барчаси Искандар кечинмаларининг чуқур таҳлили.

Навоий Искандар саргузаштларининг дастлабки қисмида қаҳрамоннинг мазкур кайфиятига ишора қилади, холос. Бу ҳолатни батафсил тушунтириш вазифасини эса ундан кейинги уч илова зиммасига юклайди. Навбатдаги бобнинг дастлабки қисмида биринчи бобдаги Искандар билан боғлиқ сюжетнинг узвий давоми ҳикоя қилинади. Унда Искандар қалбида яширин қолган дарвешлик нияти қаҳрамон томонидан халққа ошкор этилади. Бу эса аввалги бобнинг хулосаси бўлган ҳикматда илгари сурилган «шоҳликдан гадоликнинг афзаллиги» ҳақидаги ғоянинг натижасига ўхшаб қолган. Шу боис биринчи қараш тарафдорлари, аслида, учинчи бобнинг боши бўлган саргузаштни иккинчи бобнинг якуни деб тушунишган[6]. Буни учинчи бобнинг тузилиши ҳам асослайди.

Агар достон улар айтганидек тузилган бўлса, учинчи боб адолат ҳақидаги назарий боб билан бошланиши керак, табиийки, бобнинг тўртинчи қисми ҳам Искандарнинг адолатга доир ишлари тасвиридан иборат бўлиши зарур. Аммо тўртинчи қисм адолат ҳақида эмас, балки Искандарнинг бутун фаолияти давомида амалга оширган ишларининг қисқача хронологиясидан иборат, адолат ҳақида умуман гап йўқ. Ҳолбуки, Навоий Искандарнинг адолатга доир ишларини адолат ҳақидаги назарий бобдан олдин, яъни учинчи бобнинг саргузашт қисми сўнгида батафсил тасвирлаган. Қолаверса, биринчи қараш тарафдорлари адолат ҳақидаги учинчи бобнинг тўртинчи қисми сифатида қараган Искандарнинг умумий тарихи баёни, аслида, тўртинчи бобнинг саргузашт қисми бўлиб, шу қисм охирида Доро ва Искандар мухолифати хусусида сўз боради ва кейинги уч илова мухолифат масаласининг назарий таҳлилига бағишланади. Шу ҳолатнинг ўзи ҳам боблар дастлабки қараш тарафдорлари айтганидек таркибланмаганини кўрсатади.

Достон конструкциясини бундай тушуниш Е.Э.Бертельсга достонни ўзига хос «Хираднома» сифатида тушунтириш, Навоийнинг ҳам асосий мақсади хираднома яратиш бўлган деган қарашни илгари суришига асос бўлиб хизмат қиларди. Е.Э.Бертельс Жомий учун дахмаза бўлган Искандар афсонасининг Навоий тамонидан сақлаб қолинишини улар ўртасидаги асосий фарқлардан бири сифатида кўрсатади, аммо Навоий нима учун шундай қилганини изоҳламайди. Гап шундаки, Навоий Жомий билан бу борада ҳаммаслак бўлса-да, унинг Искандар мавзусига муносабати Жомийникидан фарқ қилган. Навоий фақат «Насиҳат ул-мулук» типидаги асар яратишни мақсад қилганида Жомий йўлини тутган бўларди, яъни унга Искандар воқеасидан иллюстрация сифатида фойдаланишга эҳтиёж қолмасди. Навоий биринчи навбатда тарихий мавзуда асар яратишни мақсад қилган, чунки бу анъана талаби эди. Навоийнинг мақсади туркий тилда Шарқ бадииятининг энг юксак мезони бўлган хамсанавислик талабларига тўла жавоб бера

[6] Бизнингча, тўрт сулола ҳақидаги тўрт фасл “Садди Искандарий”нинг дастлабки асосий бобидир. Шу ердан бошлаб достон ҳар бири тўрт бўлимдан иборат боблардан таркиб топиб боради.

оладиган асар яратиш ва бунда бирор жиддий мулоҳазага ўрин қолдирмаслик эди. Хусрав ва Жомийларнинг янгиликларга дадил қўл уриши бир жиҳатдан табиий, чунки форс адабиёти бу борада муайян тажрибага эга бўлиб, намуна сифатида қабул қилинган «Хамса» шу тилда яратилганди. Навоий «Хамса»си эса туркий тилда биринчи намуна эди, шу боис у Хусрав ёки Жомийларга нисбатан бироз «масъулиятлироқ» бўлиши, туркий тилнинг имкониятини кўрсатиш учун «Хамса» яратишда жиддий эътирозга ўрин қолдирмайдиган йўлни танлаши, Низомий «Хамса»сидан келиб чиқувчи классик талабларни тўла бажариши лозим эди. Шу боис Навоий достонидаги тарихий қиссани «шунчаки иллюстрация» деб тушуниш ўзини оқламайди. Навоий хамсанавислик талабига кўра тарихий мавзуда ёзиши керак эди, иккинчидан, бу мавзу Навоийга ўзининг энг юксак идеалларни ифодалаш, қолаверса, йирик арбоб сифатида даврнинг муҳим масалаларига ўзига хос ечим кўрсатишида ҳам қўл келарди.

Е.Э.Бертельс «Садди Искандарий»даги Искандар биографияси тасвирига жиддий эътибор қаратмайди, унинг мавқеини камайтириб, фақат кўргазма вазифасини бажарувчи восита сифатида талқин этади. Бу табиий, чунки у достон композициясини назарий умумлашма, ҳикоя, ҳикмат ва саргузашт тарзида тушунган, бундай қараш дастлабки уч қисмни мутлақлаштиришга йўл очиб беради. Шунингдек, Шарқ адабиётида хамсанависликка қадар Искандар билан боғлиқ воқеалардан бадиий иллюстрация сифатида фойдаланиш анъанаси мавжуд эди [9, с. 142 – 143; 14, с. 40]. Структурани бундай тушуниш, табиийки, адабиётшунослигимизда урф бўлган *Навоий достонидаги Искандар тарихий шахс эмас, у ижодкорнинг идеаллик борасидаги қарашлари тажассуми* деган фикр мутлақлашиб кетишига олиб келди. Достоннинг тарихий илдизи масаласи, Навоийнинг бу масалага ёндашув принциплари, қисқаси, «Садди Искандарий»нинг аввало тарихий асосларга эга ўтмиш мавзуидаги асар экани «унутилди». Ҳолбуки, Навоий асарни ёзишда юзлаб тарихий асарлар билан танишиб, Искандар тарихи билан махсус қизиққан ва асосий қисмнинг I боби сарлавҳасида асарни ёзишдан мақсади *тарих илми махзанига вуқуф топмоғлиғ* эканини махсус қайд этган.

Дастлабки қараш тарафдорлари ўз тадқиқотларида кўпроқ асарнинг ижтимоий жиҳатларига эътибор қаратишган. Е.Э.Бертельсни Искандарнинг тарихий саргузаштига қараганда назарий масала, ҳикоя ва ҳикмат қисмлари кўпроқ қизиқтирган, чунки уларда муаллифнинг ўз даври ижтимоий-сиёсий ҳаётига оид қайдлари, муносабати аниқроқ кўзга ташланар эди. Айни мана шу омил достонда тарихий қисса ёки тарихий идеал масаласи асосий ўрин тутишини қайд этишига тўсқинлик қилган. Агар композиция **саргузашт**, **назарий масала**, **ҳикоя** ва **ҳикмат** тарзида қабул қилинганида достоннинг тарихийлик жиҳати биринчи планга чиқар, табиийки, кейинги уч қисм унга мувофиқ таҳлил этиларди. Ана шунда Навоий бу достонни ёзишда мамлакат ҳукмдори ёки шаҳзодаларга ўгит беришни ёки сиёсий ўгитнома ёзишни мақсад қилган деган фикрни илгари суришдан олдин Навоий, аввало, тарихий мавзуда асар ёзишни, бу борада ўз салоҳияти ва бадиий маҳоратини намоён этиш, «Хамса»ни муносиб якунлаш, пировардида туркий тил имкониятларини дунёга тараннум этишни мақсад қилган деган холис илмий фикр қайд этилган бўларди. Бизнингча, достоннинг асосий қисмлари билан бир пайтда иловаларни ҳам тенг таҳлил этиш, уларни мутлақлаштирмаган ҳолда ёндашиш объектив хулосаларга келиш имконини беради. Ана шунда достоннинг тарихийлиги ва муаллифнинг бадиий-эстетик ақидаларига ёндашув масаласи мўътадиллик касб этади.

Навоий шу тариқа XI бўлимдан XXVIII бўлимга қадар ҳар тўрт қисмни яхлит композицияга бирлаштириб боради, уларни ягона ғоя лейтмотив сифатида умумлаштиради. Тузилишдаги бундай ўзига хослик искандарномаларнинг ҳеч бирида учрамайди. Мақсаднинг бундай кўламдор ифодаси Шарқ адабиёти учун янгилик эмас, маълум мавзуга оид назарий фикр билдиргач, унинг исботи учун ҳикоя ёки бадиий лавҳа келтириш Шарқ мумтоз адабиётида кенг қўлланувчи усул. Масалан, Хусрав Деҳлавийнинг «Ойинаи Искандарий» ва Жомийнинг «Хирадномаи Искандарий» достонларида шу усул яққол намоён бўлган, уларда масаланинг назарий баёни билан амалий баёни аниқ чегараларга эга. Аслида, Навоий достонида ҳам шунга ўхшаш принцип мавжуд, яъни тафсилотларнинг бир қисми масаланинг назарий жиҳатини, иккинчи қисми эса амалий жиҳатини намоён қилади. Навоий Искандар саргузаштини ҳикоя қилар экан маълум вазият тақозоси, воқеалар мазмуни, «бирор баҳона билан» Искандарнинг хатти-ҳаракатини чуқурроқ ва кенгроқ тушунтириш мақсадида уч иловани олиб киради. Бунда назарий фикр ва уни исботлаш усули анча мураккаблашган, аслида, Искандар қиссаси амалий қисм ва қолган уч илова унинг назарий қисмлари, аммо Навоий композициясида иккинчи қисм бўлган

назарий қисмнинг ичида ҳам назарий фикр ва амалий исбот усули қўлланган. Навоий бунга ҳам қаноат қилмай тўртликнинг 2- ва 3- қисмларидан сўнг юнон ҳакимлари ва Искандар савол-жавоби эпизоди орқали масалани конкрет қўяди ва ҳал этади, натижада, боб композицияси янада яхлитлашган.

Навоий «Садди Искандарий»да Низомий ва Хусрав достонларидаги композицияга оид тажрибаларни ривожлантирган. Жомий ва Навоий достонлари мазмунида яқинлик бўлса-да, композициясига кўра бир-биридан бутунлай фарқ қилади [2, 10 – 14-б.; 11, 170 – 182-б.; 3, с. 121]. Навоий ўз достонини ҳам мазмунан, ҳам тузилишига кўра ривожлантирган, бадиий концепцияси учун мураккаб ва оригинал ифода танлаган [1, 82 – 93-б.]. Хусусан, Жомий асарида ҳаракатдаги воқелик – сюжет деярли учрамайди, муаллиф кўпроқ Искандар билан боғлиқ фалсафий сўзлар, воқеа-ҳодисалар ифодасига эътибор қаратади. «Хираднома» композицияси дидактик мақсад учун хизмат қилдирилган, яъни «Жомий достони ўзининг «Силсилат уз-заҳаб», «Туҳфат ул-аҳрор» ва «Субҳат ул-аброр» асарлари услубида ёзилган» [1, 91-б.]. Навоий достонида эса дидактика, панд-насиҳат мукаммал бадиий қобиқ – мураккаб композиция билан мувофиқлаштирилганки, у деярли соф (шаҳзодалар мадҳини эътиборга олмаганда) эстетик ҳодиса сифатида қабул қилинади.

Адабиётлар

1. Абдуқодиров А. Мавлоно Абдураҳмон Жомий ва Амир Алишер Навоий. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2014. – 208 с.
2. Абдуқодиров А. «Садди Искандарий»: анъана ва ўзига хослик // Ўзбек тили ва адабиёти, 2014. – № 1. – Б.10 – 14.
3. Азимов Ю. Абдураҳмон Жомий «Хирадномайи Искандарий» достонининг қиёсий-типологик таҳлили: Филол. фан. номз. ...дисс. – Самарқанд, 1996. – 143 с.
4. Бертельс Е.Э. Избранние труды. Том 4. Навои и Джами. – Москва: Наука, 1965. – 499 с.
5. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – 662 б.
6. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс ул-луғот. Иборат аз 3 жилд. Ж.1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
7. Навоий А. МАТ. 20 томлик. Т.9. – Тошкент: Фан, 1992. – 356 б.
8. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар Шамсиев П., Иброҳимов С. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 782 б.
9. Низомулмулк. Сиёсатнома. – Душанбе: Адиб, 1989. – 200 с.
10. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 414 б.
11. Тоутант М. Навоий ва Жомий // Жаҳон адабиёти, 2016. – № 2. – Б. 170 – 182.
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри Х то ибтидои асри ХХ). Иборат аз ду ҷилд. Дар зери таҳрири М.Шукуров вад. Ҷилди І. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 952с.
13. Шарафуддинов О. Алишер Навоий. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948. – 79 б.
14. Шерозӣ С. Гулистон. – Душанбе: Нашриёти давлати Тоҷикистон, 1962. – 141 с.
15. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти. – Тошкент: Tamaddun, 2016. – 304 б.
16. Қаюмов А. Навоий «Хамса»си. Асарлар. Т. І, К.2. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2008. – 400 б.
17. Ҳайитов А. Алишер Навоий «Хамса»сини насрийлаштириш: анъана, табдил ва талқин: Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2000. – 168 б.

“MANTIQ UT-TAYR” VA “LISON UT-TAYR”

DOSTONLARIDA ISHQ TALQINI

Qahhorova Shahnoza Abdimo‘minovna,
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Qarshi davlat universiteti
shahnozak69@mail.ru

Poetic interpretation of divine love (ishq) in the epic “Mantiq ut-Tayr’’ and “Lison ut-Tayr’’

Annotation: In the article It is conceived about the interpretation of the divine love in the epic poems of "Mantiq ut-tayr" and “Lison ut-tayr”.

Key words*:* wanderer, parking lots, wandering, nonexistence, eternity, proximity, love.

Tasavvuf insoniyat yaratgan ma’naviy-ruhiy kashfiyotlardan biri bo‘lgan murakkab ta’limotdir. Tasavvufni lo‘nda qilib ilohiy muhabbat haqidagi ilm deyish mumkin. Chunki tasavvuf ilohiy ma’rifatni egallash, Allohning sifat va ismlari orqali Uning zotini bilish va tanishni talab qilar ekan, buni aql va nazariy tafakkuriy bilimlar bilan emas, balki yashirin bir ichki tuyg‘u, botiniy basirat, ya’ni muhabbat vositasida amalga oshirish mumkin, deb ta’lim beradi [Komilov, 1:48]

Solikdan ma’lum bosqichlarni bosib o‘tishi talab etiladi. Lekin bu bosqichlar ichida ishq, tavhid, fano muhim ahamiyat kasb etadi.

Fariduddin Attorning “Mantiq ut-tayr” va Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostonlarida tasavvufning muayyan mavzulari, shu jumladan, ilohiy ishq nihoyat darajada yorqin badiiy talqin qilingan.

Tasavvuf ta’limotida ilohiy ishq solik ma’naviy kamolotining eng yuqori bosqichi fano uchun dominant vazifasini o‘taydi. Ishq oshiqni baqo olamiga olib boruvchi olov, Ishq solik shavqu zavqi, mushohada-mukoshifasini tezlastiruvchi kuch. Qalbda ishq olovi qanchalik kuchli bo‘lsa, solik haqqa yetishmoq pog‘onalaridan shuncha oson ko‘tarila boradi.

“Mantiq ut-tayr” va “Lison ut-tayr” dostonlari ilohiy jamolni bilish va uni tanishga intilishda ilohiy ishq asosiy kuch ekanligi o‘z badiiy ifodasini topgan. Ikki dostonda ham talab vodiysidan so‘ng ikkinchi bo‘lib ishq vodiysi ta’rifi beriladi. “Mantiqu-t-tayr” dostonida ishq ta’rifi yigirma bir bayt, “Lisonu-t-tayr”da yigirma besh bayt maqolatdan tashkil topgan. Ikki dostonda ham ishqning mohiyati aniq ifodalab berilgan. Attor ishq vodiysi ta’rifini *“Gar nasibing ersa g‘aybdin senga ko‘z, sen ko‘rarsen qaydin ermish ishqu so‘z”*deb ifoda etadi. Ya’ni: Agar kishida g‘ayb olamini ko‘rish fazilati ato etilsa, asl ishq ana shudir. Navoiy ishqning talqinini *“Ishq o‘tig‘a oshiqi pok o‘rtanur, barqdin ondoqki xoshok o‘rtanur”* ishq o‘tida pok oshiqning o‘rtanishi xirmonga chaqmoq tushgandek kuydirib yuboradi deb ta’riflaydi.

Attor ishqning mohiyatini olti hikoyat orqali ochib berishga urinadi. Birinchi hikoyat bir kishi Faqoiydan “ishq nima?” degan savoliga quyidagicha javob oladi:

Dedi: ishq ul, yuz jahon molingni, bas,
Bir qadah sharbatga etgaysen evaz…
Tushmaguncha boshiga savdoyu sir,
Kimsa bilmas ishq nadir, savdo nadir. [Attor, 2:295]

Ikkinchi hikoyat Majnunning Laylini ko‘rish uchun qo‘y terisini yopinib borib ko‘rgach ishqdan behush bo‘lgani, unga kiyim-bosh bermoqchi bo‘lishganda Majnun rad etib:

Ishq kerak aqlu xiradni haydasin,
Dil sifotingni mubaddal aylasin.
Bo‘lmagay oshiqda o‘zga fikr-uy
Jon tikarsen unga, o‘zga gapni qo‘y.
Qo‘y qadam, joning sarafro‘z ersa ul,
Bu o‘yinmas balki jonbozlik erur. [Attor, 2:296]

deb javob qaytargani haqida

Uchinchi hikoyat bir faqirning Ayozga oshiq bo‘lgani va Ayozning unga e’tibor ham qilmagani. Buni ko‘rgan Sulton Mahmud gadoga shoh bilan tenglashmoqni istaysanmi? Deb aytganda gado hech

qachon men shoh bilan tenglasha olmayman. Nima qilay aql bu yerga kelma desa ham ishq meni bu yo‘lga boshlayveradi deb javob berganligi haqida.

To‘rtinchi hikoyat bir arabning Ajam yurtiga borib guzarni sayr etib yurganda bir qalandarxona uning etiborini tortadi. U yerga yaqinlashganda “ichkari kir” degan ovoz ehitiladi. Qalandarxonaga kirganda unga may quyqasi ichirishadi. U bir ichishda mast bo‘lib qoladi. U hamma oltin kumushlarini sochib hech vaqosiz qoladi. Arab yurtiga qaytganda yaqinlari ajamga borish xayrsiz bo‘ldi deb aytishadi. U arab butunlay yo‘qlikka botgandi, uning yodida faqat “kir ichkari”degan so‘z qolgandi. Hikoyat oxirida ushbu misralar keltiriladi:

Yo‘lga kir yo bosh olib ket bir tomon,
Jonga qo‘sh joningniyu o‘t bir tomon.
Jon ila etsang qabul asrori ishq,
Jon berib, boshingni et darkori ishq.
Benavo qolsang yana, jondin nari,
Senga qolgan so‘z bo‘lur: kir ichkari… [Attor, 2:301]

Beshinchi hikoyat bir oshiq yigit mashuqasining og‘ir dardga chalinib darddan qiynalib o‘limi yaqinlashib borardi. Bu xabarni eshitgan oshiq qo‘liga pichoq bilan mashuqasini o‘ldirishga otlanadi. Odamlar unga o‘likni o‘ldirib nima qilasan deganlarida oshiq ularga:

Jonki ketsa o‘rtadin, bejon bo‘lur,
Xilvat aylar, maxrami jonon bo‘lur.
Xilvat etsa, yo‘lda bir dayyor yo‘q,
Ikki olam yoru bir ag‘yor yo‘q.
Kimki bu xilvatga topsa yo‘l dame,
Ko‘rmagay ul axli xilvatda g‘ame. [Attor, 2:302]

Oltinchi hikoyat Xalilullohning o‘lim vaqti kelib uning jonini olishga Azroil keladi. Xalilullohning Azroil jon berishdan bosh tortib, faqat jon ato etgan uni qaytarib olishga haqli deb aytgani haqida.

Alisher Navoiy ishq bobida faqat bitta hikoyat keltiradi. Asmaiy hajga ketayotganda bir gulzorda chashma yoniga hordiq chiqarayotganda chashma boshida bir toshga yozilgan xatni ko‘radi. “Ey ahli Hijoz, chorasin oning chu bilgaysiz bu roz. Kimsa bo‘lsa ishq zori naylasun? Bo‘lmasa sabru qarori naylasun?” [Navoiy, 3:206] deb yozilgan edi. Asmaiy qo‘liga qalam olib, bu xat ostiga bunday yozdi: “Kim bu varta ichra istar poklik, Qilmasun fosh etkoli beboklik” [Navoiy, 3:206]. Asmaiy ertasiga kelib qarasa, o‘sha kotib yana quyidagilarni yozib qo‘yibdi.

«Kim agar ul oshiqi ozurda jon,
Bo‘lsa poku tutsa ishqin ham nihon,
Lek ul shavqu muhabbat shiddati,
Tez o‘lub, toq o‘lsa oning toqati,
Vasl bo‘lsa ehtiyoji naylasun,
Topmasa bu ish iloji naylasun?» [Navoiy, 3:207]

Asmaiy bu sirni ko‘rgandan keyin, sehrli qalami bilan shunday yozdi:

«Ul notavoni dardmand,
Kim anga ishq ichra yozdim bo‘yla pand.
Topmasa ul pand birla ixtisos,
O‘lsunu ishq o‘tidin bo‘lsun xalos» [Navoiy, 3:207]

Berahm nasihatchi yana chashma yoniga kelib, oshiq javobini bilmoqchi bo‘ldi. Qarasaki:

Boshin ul tosh uzra ul yanglig‘ urub,
Kim ikisin bir-biridin sindurub.
Chashma suvin qoni aylab lolagun,
Suv sari tosh ustidin boshi nigun. [Navoiy, 3:208]

Har ikki dostonda ham ishqning badiiy talqini orqali uning mohiyati bir-biriga muvofiq keladi. Biroq ishqni yoritishdagi talqinlar farqlidir. Attor olti hikoyat orqali mavzuni ochib berishga urinadi. Navoiy bir hikoyat keltirib mohiyatni aniq ko‘rsatadi. Ayniqsa hikoyat oxirida:

Foniyo, ishq ichra foniy bo‘yla bo‘l,
Bo‘lmasa sabru shikebing, bo‘yla o‘l.
Kimga bu o‘lmak nasib etsa xudo,
Yuz tuman jon bo‘yla o‘lmakka fido,- [Navoiy, 3:208]

deb yakunlashi ishq dardiga mubtalo bo‘lgan solik vaslga yetishmoq uchun shu kabi foniy bo‘lish yo‘li ana shunday bo‘lishini takidlab yakunlaydi.

Dostonning ikkalasida ham baqo olamini anglashda, olam mohiyatini ochishda asosiy qurol bo‘lgan ishq go‘zal badiiy talqin qilingan. Chinakam solik – bu oshiq solikdir.

Adabiyotlar

1. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Ёзувчи, 1996.
2. Attor, Shayx Fariduddin. Mantiq ut-tayr (J.Kamol tarjimasi). – T.: Fan, 2006.
3. Navoiy, Alisher. Lison ut-tayr/ Navoiy, Alisher. To‘la asarlar to‘plami. Yigirma jildlik. O‘n ikkinchi jild. – T.: Fan, 1996.
4. Turor Usmon. Tasavvuf tarixi (Nodirxon Hasan tarjimasi). – T.: Istiqlol, 1999.

ISKANDAR HAQIDAGI SUJETNING PAYDO BO‘LISHI

U.B.Otayorova, SamDU magistranti.

Annotation: This article discusses the image of Alexander, his entry into the literature, carreer of conquest, and who paid attention to aspects of writing Hamsanavism.

Key words*: “Hamsa”, Alexander image, historicity, Islamic views, Hamsanavism, Alexander wall*

“Saddi Iskandariy” “Xamsa”ning yakunlovchi dostoni bo‘lib, 89 bob, 7215 baytdan iborat. Doston an’anaviy shohlar haqida yoziladigan bahr – mutaqoribda yozilgan. Unga qadar Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”i, Firdavsiyning “Shohnoma”si va “Xamsa” tarkibiga kiruvchi Iskandar haqida yozilgan dostonlar mana shu bahrda yaratilgan. “Saddi Iskandariy” Alisher Navoiyning ijtimoiy-siyosiy qarashlarining badiiy ifodasi bo‘lib, dostonda uning jahongirlik ishlariga emas, balki odilligiga, ilm-u kamol egasi ekanligiga ko‘proq ahamiyat qaratadi.

Iskandar nomi ostida, odatda, Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarida Iskandari Zulqarnayn, Iskandari Rumiy yoki Iskandari Maqdon deb yuritiladigan Aleksandr Makedonskiy tasavvur qilinadi. Biroq Navoiy Iskandari va tarixiy Iskandar o‘rtasida ayrim o‘xshash belgilar bo‘lsa-da, Navoiy qahramoni mutlaqo boshqadir. Xo‘sh, nega, aynan, Iskandar (Aleksandr) shunday mavqega ega bo‘lib, badiiy adabiyotda bosh obraz darajasiga ko‘tarildi? Buning uchun Aleksandr Makedonskiy va uning badiiy adabiyotda an’anaviy bir timsolga aylanishi haqida qisqacha bo‘lsa ham aytib o‘tishga to‘g‘ri keladi. Aleksandr Makedonskiy (356-323-yillar) qadimgi dunyoning mashhur lashkarboshisi va davlat arbobidir. Vafotidan keyin ko‘p o‘tmay uning hayoti va harbiy yurishlari haqidagi Kliparx va Oneskrit asar yaratadilar. Bu asar yunon yozuvchisi Plutarxning Makedonskiy haqidagi tarixiy-biografik asarlari bilan bir qatorda yaratildi. Afsona va rivoyatlar paydo bo‘la boshladi.

X asrdan boshlab Iskandar timsoli yozma epik she’riyatning an’anaviy timsoli sifatida takomillashib bordi. X asrning buyuk san’atkori Firdavsiy “Shohnoma”sida Iskandar haqida maxsus doston yaratdi. Firdavsiy dostonining asosini Iskandarning qahramonlik, fantastik sarguzashtlari tashkil qiladi. Firdavsiy Iskandarning Doroga qarshi jangi, Hindiston, Miyor, Xitoy va boshqa mamlakatlarga yurishi, zulmatga kirishi, g‘ov qurib, ya’juj-ma’jujlarning yo‘lini to‘sishi, turli dahshatli hayvonlarga qarshi jangi va boshqalarni hikoya qiladi. Qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy ham o‘zining “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida Iskandar Zulqarnayn haqida ham diniy, ham dunyoviy bilimlarga tayanib, ma’lumot berib o‘tadi. Avval Qur’oni Karimdagi ma’lumotlr haqida to‘xtalib, uning solih va diyonatli inson bo‘lganligini, kun chiqish va kun botish mamlakatlarini bir davlat ostida birlashtirganini va ya’juj-ma’jujlarga qarshi jang qilib, ularning chiqish yo‘lini berkitganligini gapiradi. Shundan so‘ng tarix kitoblarga tayanib: “Yunonlik Iskandar ibn Filif bir qancha mulklarga bo‘lingan Rum podshohligini qo‘lga olgach, Al-Mag‘rib tomondagi podshohlarga qarshi yurish qilib, ularni zabt etadi, yana oldinga bosib, Ko‘k dengizgacha yetib bordi. Keyin Misrga qaytdi. Iskandariyani bino qildi” [Абу Райҳан Беруний.1968:73.], - deya fikrini davom ettiradi. Barcha Iskandarga oid kitoblarda bayon etilganidek, qayerlarni bosib olganligi to‘g‘risida ma’lumot beradi. Beruniy ham uning ilm-hikmat sohibi ekanligini “U barcha maqsadlarini amalga oshirishda ilm va hikmatga asoslanib, o‘z muallimi Arastu maslahati bilan ish qilar edi. Shu aytilganlar sababli u Zulqarnayndir” [Абу Райҳан Беруний.1968:73.], deydi. Yana Beruniy Iskandar kun chiqish va kun botish tomonlariga borganligi, ikki nasldan (Rum va Eron) bo‘lganligi, ikki kokili borligi sababli ham shu laqabni olganligini aytib, bir necha farazlarni keltirib

o‘tadi. Makedoniyalik Iskandar Zulqarnayn va Qur’oni Karimda tilga olingan Zulqarnayn nomi qachon birlashib ketganligi haqida aniq fikr bildirmaydi.

Nizomiyning “Iskandarnoma”si bilan Iskandar timsoli Yaqin va O‘rta Sharq xalqlari adabiyotida yangi taraqqiyot pog‘onasiga kutarildi va xamsachilikning an’anaviy timsoli bo‘lib qoldi. Nizomiy Iskandar siymosida adolatli podshoh qiyofasini tasvirlashni maqsad qilib qo‘ydi. U tarxiy asarlardan, xalq og‘zaki badiiy ijodidan keng foydalandi. Biroq Nizomiy fantastik sarguzashtlarni kamaytirib, Iskandarning faoliyatini va Iskandar timsolining ichki mohiyatini to‘laroq va mukammalroq yoritishga intildi. Shoir Iskandar timsolini, to‘g‘rirog‘i bu timsoldan ko‘zda tutilgan maqsadni o‘z zamonasi va zamini bilan bog‘laydi. Nizomiydan taxminan yuz yil keyin 1300-1301-yillarda ulug‘ hind shoiri Amir Xisrav Dehlaviy “Oyinai Iskandariy” dostonini yaratdi. Nizomiyning Iskandar haqidagi tarixiy-afsonaviy manbalaridan mukammal foydalanganini qayd etgan Xisrav Dehlaviy o‘z dostoni sujetida asosan “Iskandarnoma” voqealariga tayanadi. Lekin shu bilan birga, “Iskandarnoma”dan erkin foydalanib, dostonga bir qator yangi hikoya va timsollar kiritgan Xisrav Dehlaviy Nizomiy dostonining kompozitsiyasini xiyla mukammallashtiradi. “Oyinai Iskandariy” ning tili ancha sodda, uslubi ravon bo‘lib, fors-tojik tilida yaratilgan. Dostonning yana boshqa fazilatlari ham bor. Bu birinchi galda Xisrav Dehlaviyning tabiatni, uning hodisalari va unsurlarini, ilohiylikni tasvirlashdagi mahoratida ko‘rinadi. A.Navoiy Iskandar timsolini tayyor holda bermaydi, uni voqealar rivoji bilan birga pog‘onama-pog‘ona o‘stirib, takomillashtirib boradi. Bu jihatdan, Navoiyning Iskandari Dehlaviynikidan farq qilib, Nizomiy qahramoniga yaqin turadi. Navoiy shahzoda Iskandar obraziga, uning go‘daklik yillari, ta’lim-tarbiyasi va balog‘atga yetishiga katta e’tibor beradi. Shahzoda toji-taxt va mol-davlatga emas, balki ilm-fanga, olijanob insoniy fazilatlarni egallashga intiladi.

Xullas, Iskandar timsoli Navoiygacha uzoq asrlar davomida sayqallanib, xamsachilikning an’anaviy timsoliga aylandi va shoir yaratgan obraz ana shu adabiy an’analar taraqqiyotida yangi va ulkan hodisa bo‘ldi.

Buyuk ijodkor o‘z obrazini yaratishda ko‘proq islomiy yo‘ldan borganini ko‘rishimiz mumkin. Jumladan, “Qur’oni Karim”da shunday sura bor:

93. To (ketayotib) ikki tog‘ o‘rtasiga yetib kelgach, u (tog‘lar ortida) biron gapni anglay olmaydigan qavmni uchratdi.

94. Ular: “Ey Zul-qarnayn, shak-shubhasiz, (shu tog‘lar ortidagi) Ya’juj va Ma’juj (qabilalari) Yer yuzida buzg‘unchilik qilguvchilardir. Bizlar senga bir (miqdor) to‘lov to‘lasak, (bilan ularning o‘rtasiga bir sad chekib (bir to‘g‘on qurib) berurmisan?” dedilar.

95. U (Zul-qarnayn) aytdi: “Parvardigorim menga ato etgan (saltanat) sizlar beradigan (mol-dunyodan) yaxshiroqdir. Bas, sizlar menga (mol-dunyo bilan emas, balki) quvvat bilan yordam beringlar, men sizlar bilan ularning o‘rtasiga bir devor bino qilay.

96. Sizlar menga temir parchalarini keltiringlar”. To (temir parchalari) ikkala tog‘ bilan barobar bo‘lgach, (Zul-qarnayn: “(Bosqonlar bilan) dam uringlar”, dedi. Bas, qachon u (temir-tersaklarni qizdirib) o‘t qilgach (eritgach), dedi: “Menga eritilgan mis (ham) keltiringlar, uni (temir parchalarining) ustidan quyurman.

97. Endi ular u (to‘siq) ustiga chiqishga ham, uni teshib o‘tishga ham qodir emaslar” [Qur’oni Karim.258].

Navoiy dostonining LXVIII bobi ham aynan shu masalaga bag‘ishlangan. Ammo diniy manbaalarda Zulqarnaynning ya’juj-ma’jujlar hujumidan himoya qilish uchun qurdirgan devor haqida qaydlar bo‘lsa-da, bu masalada tarixiy kitoblarda hech qanday ma’lumot yo‘qligi makedoniyalik Iskandar vafotidan so‘ng uning nomi afsonaga aylanib ketganligidan dalolat beradi. Bizningcha, bu ikki shaxs butunlay boshqa insonlar bo‘lib, makdeoniyalik Iskandarning islom dinini qabul qilgan mo‘min kishi ekanligi haqida ham biror ma’lumot yo‘qligi fikrimizni tasdiqlaydi.

Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonida Iskandarning tug‘ilishi, yoshlik yillari, ta’lim-tarbiyasi, Faylaqusning vafoti va Iskandarning taxstga chiqishi, uning Doro bilan to‘qnashuvi, Eronni egallab olib, u yerda adolat o‘rnatishi, Kashmirga yurish qilib zolim Malluni yengishi, Hind shohi va Chin hoqoni bilan do‘stona bitishuvi, Marg‘ibda vahshiylarga qarshi jangi, Qirvon o‘lkasida ya’juj va ma’jujlarning yo‘lini to‘sish uchun sa’d – devor barpo etishi hamda dengiz sayohati Iskandar sarguzashtlarining asosini tashkil qiladi. Navoiy haqiqiy inson va odil shoh haqidagi o‘y-fikrlarini, orzu-umidlarini Iskandar timsoliga joylaydi. Bir so‘z bilan aytganda, bir qancha shaxsga xos bo‘lgan sifatlarni bir insonda umumlashtirib beradi. Jumladan, Asarda bitilishicha, Iskandar Kashmir va Hind viloyatlariga yurish qilganda Kashmir sultoni Mallu ibn Mabok unga qarshi urush olib boradi. Iskandar uni mag‘lub etadi va

uning vasiyatiga koʻra qizi - Mehrnozni xotinlikka oladi, oʻgʻli - Feruzshohga otasining taxtini topshiradi. Jang maydonidan shahar ichkarisiga chekingan Malluxon yarim tunda shahardan ham qochib chiqib togʻdagi qal'aga bekinadi. Shunda uning a'yonlari Iskandarga quyidagi mazmunda xat yuboradi:

Ki: "Malluda boʻlgʻon zamon bu diyor,
Yoʻq erdi bu qullarga hech ixtiyor,

Ki qilgʻay eduk xizmat izhorini,
Ayon aylabon qulluq asorini.

Bu damkim ani shavkating qildi past,
Firor ixtiyor etti, topib shikast.

Necha bandalig' ichra sharmandabiz,
Nekim bizga hukm aylasang bandabiz.

Yorug' aylasang mulki vayronimiz,
Fidodur sanga mol ila jonimiz.

Vag ar bizni istarga farmon erur,
Boriga yuzing koʻrmak armon erur.

Erurbiz ne-hukm aylasang muftaxir,
*Bu noma javobiga biz muntazir".[*Alisher Navoiy.2006: 102*]*

Aslida miloddan avvalgi 327-yilda Makedon qoʻshinlari Hindiston togʻlaridan oshib Panjob-Hind vohasiga kirib boradi. Bu voha podshohlaridan biri Por bosqinchilarga juda qattiq qarshilik koʻrsatadi. Panjobni katta qiyinchilik bilan qoʻlga kiritgan Makedonskiy Gang vohasi va butun Hindistonni bosib olmoqchi edi. Ammo Gang vohasida kuchli Nand saltanati qoʻshinlari turardi. Boz ustiga, shu vaqtlarda askarlar ichida bezgak kasalligi tarqaydi. Aleksandr oʻz qoʻshinining qarshiligiga uchrab, ortga qaytishga majbur boʻladi. U Bobilda navbatdagi yurishga tayyorgarlik koʻrayotganda bezgak kasalligidan vafot etadi. Aleksandrning oʻlimidan soʻng saltanat parchalanib ketadi.

Salohiddin Toshkandiyning "Temurnoma"sida esa Malluxon bilan jang qilayotgan Sohibqironning oldiga kelgan Feruzshoh oʻzini Sulton Mahmudning oʻgʻli deb tanishtirib, undan otasining taxtini Malluxondan olib berishni soʻraydi. Aslida Dehlida 1351-1388-yillarda hukmronlik qilgan Tugʻluqlar sulolasi vakili Feruzshoh qazo qilganidan soʻng Multon viloyatining hokimi Sorang va uning ukasi Mallu Feruzshohning nabirasi Sulton Mahmudni podshoh koʻtarib, Hindiston hukumatini oʻzlari boshqarar edi. Sohibqiron bilan yuzlashganda, xuddi dostonda bayon etilganidek, Sulton Mahmudxon va Malluxon avval shahar ichiga qochib kiradi, soʻngra yarim tunda ikkalasi shaharning ikki darvozasidan: Sulton Mahmudxon - Havdoron, Malluxon - Baraka darvozasidan chiqib qochadi. Tongda esa Malluxonning noibi Fazlulloh Balxiy boshchiligidagi devonbegilar va shahar ulugʻlari chiqib Sohibqironga Malluxonning zulmidan toʻyganini izhor qiladi [Салоҳиддин Тошкандий. 1991:151]. Demak, bu oʻrinda Navoiy Amir Temur bobomizga xos fazilatlardan va uning qilgan ishlaridan oʻz asarida ijodiy foydalangan.

Xulosa qilib aytganda, Iskandar haqidagi sujet badiiy adabiyotda koʻplab ijodkorlar uchun ilhom manbayi boʻlib xizmat qilgan boʻlsa-da, barcha ijod ahli oʻz asarlarida turli yoʻldan foydalanib, orzu-umidlarini va gʻoyalarini shu obraz orqali ilgari surishgan.

Adabiyotlar:

1. Абу Райҳан Беруний танланган асарлар I. Т. Фан. 1968. – Б.269
2. Алишер Навоий. Садди Искандарий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. – Т.: Фан, 1993. 11-жилд.
3. Navoiy Alisher. Saddi Iskandariy. – T.: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2006.
4. Навоий Алишер. Садди Искандарий (насрий баёни билан). Таҳрир ҳайъати: А.Қаюмов ва бошқ. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991.
5. Салоҳиддин Тошкандий. Темурнома.Т.:Чўлпон, 1991.Б.350
6. Qur'oni karim. Alouddin Mansur tarjimasi. www.ziyouz.com kutubxonasi.
7. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 2-жилд (XV асрнинг иккинчи ярми). – Т.: Фан, 1977.

ШАРҚ МАСНАВИЙНАВИСЛИГИ ТАРИХИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ АДАБИЙ ТАЪСИР ВА ТИПОЛОГИЯ МАСАЛАЛАРИ

ТАСАВВУФИЙ ТАВБА ТИПОЛОГИЯСИ

(“Лайли ва Мажнун” ҳамда “Лисон ут-тайр” қиёси асосида)

Султонмурод ОЛИМ[7]

Typology of sufi repentance

(Based on the comparison of "Layli and Majnun" and "Language of the Birds")

Annotation

The report on the comparative-typological aspect studied the interpretation of Sufi repentance in the poems "Leyli and Majnun" and "Language of the Birds" by Alisher Navoi and similar and different aspects of these works. Also, the differences between repentance and Sufi repentance are highlighted. The role of Sufi repentance in the process of refusing oneself in Sufi love is analyzed.

Keywords: Allah taala, love, repentance, Sufi repentance, "The Five", "Leili and Majnun", "Farhad and Shirin", "The language of birds", typology.

Беайб – Парвардигор. Банда, ҳатто, пайғамбар(а.)лар ҳам, билиб-билмай қилган хато ва гуноҳлари учун ҳар куни тавба қилиши керак. Аммо *“тасаввуфий тавба”* – бундан бошқачароқ тушунча. Навоий “Насойим ул-муҳаббат мин шамойим ул-футувват” тазкирасида сўфийларнинг биринчи иши тавба эканини таъкидлайди: *“Буларнинг аввал ишлари тавбадурким, Ҳақ субҳонаҳу таоло борча манҳий ишлардин аларға ижтиноб* (сақланиш – ***С. О.***) *каромат қилғай...”* (1:15). Аксар шайхлар ҳаётларидаги бирор-бир ўта таъсирчан воқеадан кейин ўзларининг илгариги ҳаёт тарзларидан воз кечиб, тавба қилган ва сулук йўлига кирган, яъни бирор пир раҳнамолигида тариқат билан машғул бўлишни бошлаган. Ана шунга *“тасаввуфий тавба”* дейилади. “Насойим ул-муҳаббат...”да бунга кўп мисол келтирилади. Сулукка кирган киши энди ўзини бутунлай Худо васлига етиш йўлига бағишлайди. Энди олдинги ҳаётни қўмсаш ҳам, орқага қайтиш ҳам, пешомаддаги мушкулот-қийинчиликлардан қўрқиш ҳам йўқ.

Модомики, “Лисон ут-тайр” рамзан бошдан-охир тасаввуф йўлига кирган соликнинг қандай йўл тутиши лозимлигини шарҳлашга бағишланган асар экан, унда тасаввуфий тавба талқинларини излашга ҳақлимиз. Айтмоқчи, асарнинг 2-бобидаги муножотда лирик қаҳрамон Аллоҳдан тавбайи комил ҳидоят айлашини сўрайди:

Дардима дармон иноят айлагил,
Тавбайи комил ҳидоят айлагил (2:14).

Бу зимдан достонда тавба масаласига дахлдор талқинлар бўлишига бир ишора вазифасини ҳам ўтайди.

Достоннинг 14-бобида қушлар ўртасида тенглик, адолат, тартиб-интизом йўқлиги можароси қаламга олинган. Бу ноҳақликдан норозилик чиқиб, орада жанжал кўтарилади. Шунда қушлар бир доно – одил шоҳга эҳтиёж сезади, токи у ҳақни барҳақ қилиб, ҳар кимга ўз мавқеига яраша жой тайин этгай. Ҳудҳуд (Попишак) *“Симурғ”* деган шоҳ қушдан дарак беради. Шундан Ҳудҳуднинг, моҳиятига кўра, тариқатга, зоҳиран эса Симурғ шоҳга етиш йўлига тарғиби бошланади. Энди қушларнинг бари аввалги ишларидан тавба қилиши, илгариги ҳаётидан воз кечиши, янгича яшаш тарзини бошлаши лозим. Чунки уларнинг шу пайтгача кечган ҳаёти ғафлат эди.

16 – 18- ва 32-бобларда паррандалар галаси *“қушлар”* дея тилга олинган эди. Қушлар парвози бошланганидан кейин шоир уларни *“қавм”* дея тилга олади. Бу – амалда соликларнинг пир ҳузурида бирикканига ишора. Албатта, шоир бундан кейин ҳам унда-бунда *“қушлар”*сўзини ишлатади.

79-боб – Шайх Санъон ҳақидаги ҳикоят. Шундан кейин қушлар тамоман Ҳудҳуд измига юришга рози бўлишади. Чунки улар қалбида ҳақиқий ишқ ўти пайдо бўлади. Шу тариқа қушлар ҳақиқий қавмга айланди. Шоир уларни қайта-қайта *“қавм”* деб айтаверади. Бу қавмда энди ҳамма тенг, ҳатто, Ҳудҳуддек йўлбошчи ҳам! Чунки Аллоҳ таоло ҳузурида шоҳу гадо – баробар.

Бундан буёғига достонда Ҳудҳуддан бошқа ҳеч бир қушнинг оти йўқ. Энди шоир зарурат бўлганида уларни *“бир қуш”*деган умумий атама билан тилга олади, холос. 23 бор *“бир қуш”* савол беради, ҳар бир

[7]Филология фанлари номзоди, “Нақшбандия” журнали бош муҳаррири, smo54@mail.ru

саволга Ҳудҳуд жавоб қайтаради. Албатта, ҳар хил қушлар савол беради. Лекин энди улар номининг аҳамияти йўқ. Ишқ йўлида от, яъни ўзлик унутилган.

Адабиётшунослигимизда, *“Лисон ут-тайр” тасаввуфий асар, “Хамса” достонлари эса ундай эмас,* деган эски қараш бор эди. Ҳолбуки, тасаввуфий тавба масаласида “Лайли ва Мажнун”га назар ташласак, худди “Лисон ут-тайр”дагига ўхшаш ҳолга дуч келамиз.

Навоийшунослигимизда, *шоир қушларнинг ҳар бирини ўзига хос сифати, ҳаёти ва табиати билан тасвирлайди, бошқача айтганда, қушлар тимсолларида индивидуаллаштириш бор*, деган, ҳатто, *қушларнинг ҳар бири киши шахсига хос муайян бир иллатнинг ифодасидир: қузғун – очкўзлик ва шафқатсизлик, бургут – такаббурлик ва манманлик, товус – мақтанчоқлик ва ҳасадгўйлик ва ҳоказолар рамзи*, қабилидаги қарашлар ҳам мавжуд.Тўғри, лекин бу гаплар фақат асарнинг қушларда тасаввуфий тавба жараёни ниҳоясига етмаган давр тасвиригагина тегишли-да. Ахир, “Лисон ут-тайр” инсондаги ана шу индивидуаллик, яъни ўзликнинг йўқолиб бориши жараёни қаламга олинган асар эмасми?!

Умуман, ишқ йўлига киргандан кейин тинимсиз равишда ўзликни унутиб бориш – тасаввуфнинг асосий ғояларидан бири. Бу Навоий асарларида тўғридан тўғри тасвирлаб бериладиган эмас, шоир, ҳатто, баён ва ифодада ҳам, кўриб ўтилганидек, бунга қатъий амал қила боради.

Худди “Лисон ут-тайр”дагидек усул “Лайли ва Мажнун” достонида ҳам бор. Маълумки, Мажнуннинг отаси тилаб-тилаб эришгани – ўғли туғилгач, унга *“Қайс”* деб ўз отасининг исмини беради. Асарнинг 10-бобидан бошлаб то 15-бобигача насрий сарлавҳаларда*“Қайс”* сўзи қайта-қайта учрайди. 15-бобда шоир бу ошиқи бенавони болалару катталар*“Мажнун”*, яъни *“Жунуний” (“Жинни”)* деб чақира бошлаганини ёзади (3:378).

Қайс ҳақиқий ошиққа айланганидан (тасаввуфий маънода, яъни аналогик жиҳатдан сулукка кирганидан) кейин ўз оти нималигини ҳам унутган, унинг хаёлида фақат *“Лайли”* деган исм бор, холос:

Ул бўлуб отин билуридин ёт,
Мундан доғиким, не нимадур от.

Ўз отию қавму хайли оти,
Йўқ ёдида ғайри Лайли оти,

“Лайли, Лайли”, – дебон чекиб ун,
Эл деб: “Мажнундур, ушбу Мажнун”(2:378).

Ана энди Қайс ҳақиқий ошиққа айланди. Тасаввуфий маънода талқин этиладиган бўлса, у батамом сулукка кирди. Унда ўзлигини унутиш бошланди. Ўзликдан кечмай туриб, ёрга етиш мумкин эмас.

Навоий достоннинг 16-бобида Қайсни фақат *“Мажнун”* деб атайди. 16-, 17- ва 20 – 35-боблар насрий сарлавҳаларида ҳам энди Қайс номи *“Мажнун”* деб зикр этилади. Бу қисмда фақат 16-бобнинг бошроғида бир боб Лайли отасининг яқинлари нутқидагина*“Қайс”* (378) дейилади, вассалом.

Мажнуннинг элдан узилиб, демак, табиий ҳаёт тарзини унутиб, дашту биёбонда ваҳший ҳайвонлар билан дўст тутиниб юрган ҳолати тасвирида шундай байтларга дуч келамиз:

Йўқ ҳеч сўз айтмоққа майли,
Айтур сўзи бу қадарки: “Лайли”.

Ҳам Лайли ўлуб тилида зикри,
Ҳам Лайли ўлуб ичида фикри.

Ҳар ён назар этса ошкоро,
Лайли назарида жилваоро (3:393).

Бу типологик жиҳатдан худди “Лисон ут-тайр”да номлари саналиб турган қушларнинг бирдан номсиз бўлиб қолиши, яъни улардан қайси бири тилга олинмасин, фақат *“бир қуш”* деб кетилавериши билан айнан ҳодиса.

Энди яна бир нарсани эсга солайлик: Мажнун отини сўраганларида ўзини *“Лайли”* деб

атади, қаёққа қараса, Лайлини кўргандай бўлди. Хўш, бу талқин билан “Лисон ут-тайр”даги қушлар ўзлари *си* (ўттиз) ва *мурғ*(қуш), яъни Симурғ эканини англашгани, қайси тарафга боқишса, ўзларини, яъни Симурғни кўришганлари ўртасида нима фарқ бор?

Фақат бу тасаввуфий йўл “Лисон ут-тайр”да қушлар мажозида, “Лайли ва Мажнун”да инсон мажозида тасвирланган, холос. Навоийнинг бу мажозий ишқ талқинидан кўзлаган бош мақсади эса ҳақиқий ишқнинг моҳиятини очиб беришдан иборат эди.

Бежиз эмаски, шоир “Лисон ут-тайр”нинг 2 та бобида Лайли ва Мажнун (Қайс Омир) билан боғлиқ ҳикоят келтиради. 168-бобда баён этилишича, Мажнун даштда ҳамиша кимгадир гапирар эди. Ундан ким билан сўзлашаётганини сўрашди. *“Лайли билан”,* – деб жавоб берди. *“У сендан анча узоқда-ку”,* – дейишди. Бунга жавобан:

...Деди: “Эй ғофил, эрур жонимда ул.

Улки, онинг зикридур жонимда қут,
Йўл йироқ бўлғондин ўлғойму унут?!” (2:266).

178-бобдаги ҳикоятдаги савол-жавоб эса тубандагича кечади:

Ким бирав бир кун деди: “Отинг недур?”
Деди: “Лайли!” Деди: “Исботинг недур?

Деди: “Улким, Лайли ўлди зот анга,
Ҳожат эрмас айламак исбот анга.

Гар санга шакдур, манга будур яқин..!” (2:285).

Демак, воқеаларнинг инсонлар ўртасидаги муносабатлар тарзида кечишига қараб, “Фарҳод ва Ширин” ё “Лайли ва Мажнун”, айтайлик, “Лисон ут-тайр”дан кўра соддароқ асар, “Лисон ут-тайр” эса “мураккаб фалсафий асар” деган хулосаларга келиш учун ҳозирча ҳеч бир асос йўқ. Чунки “Фарҳод ва Ширин” ҳам, “Лайли ва Мажнун” ҳам – хоҳ фалсафий маънода, хоҳ мажозий маънода бўлсин, тасаввуфий асар.

Агар тасаввуф йўлларининг ошкор ва ё яширин тасвирини инобатга оладиган бўлсак, аксинча, “Фарҳод ва Ширин” билан “Лайли ва Мажнун”да Навоий ошиқнинг қайси воқеа орқали тасаввуфдаги қайси муайян босқични босиб ўтгани ёхуд тариқатдаги қай бир ақида, яъни шиорга амал қилганини аниқлаш у қадар осон иш эмас. Бу жиҳатдан “Фарҳод ва Ширин” билан “Лайли ва Мажнун” достонлари – “Лисон ут-тайр”га нисбатан ўта мураккаб асарлар.

Биргина тасаввуфий тавба масаласининг ўзини ана шундай жузъий типологик қиёсда кўриб чиқишки, масаланинг туб моҳиятига етишда шу қадар асқотдими, демак, “Лисон ут-тайр”ни шоирнинг бошқа асарлари, хусусан, “Хамса” достонларига қиёсан кенг ва атрофлича таҳлил этиш навоийшунослигимиз, қолаверса, умумадабиётшунослигимиз учун кўп янги хулосалар бериши – турган гап.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. *А л и ш е р Н а в о и й.* Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 17. – Тошкент: Фан, 2001.

2. *А л и ш е р Н а в о и й.* Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 12. – Тошкент: Фан, 1996.

3. *Алишер Н а в о и й.* Хамса. – Тошкент: Фанлар академияси, 1960.

МИР АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ФОРС-ТОЖИК АДАБИЁТИ

Жумъақул Ҳамроев, *СамДУ тожик тили ва адабиёти кафедраси мудири, филология фанлари доктори, профессор*

Аннотация: Алишер Навоий ўзининг “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида темурийлар даврида фаолият кўрсатган форс-тожик адибларининг ҳаёти ва адабий мероси ҳақида ўзининг қимматли фикрларини билдириб, баъзилари ҳақида бошланғич тадқиқот ишини амалга оширган. “Девони Фоний” асарини яратиб, форс-тожик ғазалчилигининг ривожига муҳим ҳисса қўшган. Шу нуқтаи назардан мазкур мақолада Навоийнинг форс-тожик адабиётшунослиги тарихидаги хизматлари, қардош халқнинг бадиий адабиётидаги ютуқлари ёритилган.

Калит сўзлар: Алишер Навоий, форс-тожик адабиёти, Жомий, халқлар дўстлиги, XV аср, Мажолис ун-нафоис, Фонӣ.

Mir Alisher Navoi and persian-tajik literature

Abstract: Alisher Navoi, in his treatise “Majolis un-nafois”, expressed his valuable views on the life and literary heritage of the Persian-Tajik writers of the Timurid period and conducted preliminary research on some of them. He created the work “Devoni Foni” and made an important contribution to the development of Persian-Tajik poetry of gazelles. In this regard, the article describes the contribution of Navoi to the history of Persian-Tajik literature, the achievements of the brotherly people in fiction.

Key words: Alisher Navoi, Persian-Tajik Literature, Jomiy, friendship of Peoples, XV century, Majolis un-nafois, Foni.

Мир Алишер Навоӣ ва адабиёти форсу тоҷик

Қаробат ва пайванди халқҳои тоҷику ўзбекро ҳеҷ кас мисли Алишер Навоӣ амиқу дақиқ баён накардааст. Аз ҷумла ў дар “Муҳокимат-ул-луғатайн” навиштааст, ки “Дар байни ҷавону пир, балки ҳамаи калону хўрди ин ду тоифа ихтилот(омезиш) ба як андоза аст. Ҳар қадар ин якро бо он як омезиш ва гуфтор бошад, он якро ҳам бо ин як ба ҳамон андоза такаллум ва гуфтор ҳаст”. Ин суханони Навоӣ қаробати ин ду миллатро дар сатҳи муомилот ва муошират рўзмара, ки воқеан ҳам аз рўзгорони қадим то ба имрўз идома дорад, дар назар дорад. Вале он чи ки дар заминаи алоқаҳои адабию фарҳангии ин халқҳо дар мисоли сарнавишти худи Навоӣ мавриди назар аст, масъалаест, ки ба ҳастии таърихӣ ва ҳамоиши адабию фарҳангии тоҷикону ўзбекон пайванд мехўрад.

Масъалаи пайвандҳои адабии тоҷикону ўзбекон, нақш ва ҷойгоҳи Навоӣ дар ин замина мавриди назари донишмандоне мисли С. Айнӣ, Е.Э. Бертелс, Н. И. Конрад, А. Мирзоев, Алӣ Асғари Ҳикмат, Р. Ҳошим, А.Саъдї, Воҳид Абдулло, Б. Валихўљаев, Н.Малаев, С. Ғаниева, А. Қаюмов, Н.Комилов, А. Ҳаитметов, А. Афсаҳзод, Р. Мусулмонқулов, Р. Воҳидов, М.Муҳиддинов, Д.Салоҳий, Ш.Сирољиддинов, А.Эркинов ва дигарон будааст. Ин донишмандон дар бештарин маврид доир ба таъсирпазирии Навоӣ аз адаби форсии тоҷикӣ, муносибати Ҷомию Навоӣ, ашъори форсии Навоӣ ва пайравии ў аз осори Ҳофизу Саъдӣ, Ҷомӣ ва дигарон сухан кардаанд. Вале, мутассифона, чеҳраи фардии ҳунарии Навоӣ дар матни робитаҳои адабию фарҳангии ин ду халқ, тозаҷўйиҳояш дар гуфтани шеъри форсии тоҷикӣ ва нақши ў дар равнақи адабу фарҳанги форсии тоҷикӣ дар замони зиндагӣ ва роҳбариаш камтар мавриди таваҷҷўҳ будааст. Дар ин замина мо хостем дар асоси ҳуҷҷатҳои таърихиву адабӣ ва фарҳангӣ нақши Навоиро аввалан дар равнақи ҳаёти илмиву фарҳангии тоҷикон, сониян дар ташаккули илму адаб ва шеъри форсии тоҷикӣ ба таври мухтасар муайян ва мушаххас намоем.

Ҳанўз Р.Брандес аз таҷрибаи тадқиқоташ доир ба робитаҳои адабии асри нуздаҳи Аврупо ба чунин хулосаи муҳим омада буд: “Даҳои халқ, ҳар қадар боистеъдод бошад ҳам, бояд аз таҷрибаи ҷаҳонии инсонӣ баҳра гирад. Худнамоии худхоҳона ўро маҳв менамояд; фақат қаробат ва дустӣ бо даҳои дигар миллатро ба ў нируи ҷавонии ҷовидона мебахшад”[4, 382]. Воқеан ҳам,

қаробат ва баҳрабардории Навоӣ аз адабу фарҳанги форсии тоҷикӣ ва пайванди маънавию ҳунариаш бо чеҳраҳои бузурги ин адабиёту фарҳанг чеҳраи ӯро дар матни гуфтугӯи тамаддунҳо ҷовидона кард. Ӯ на фақат, ба ифодаи худаш бо роҳи тайкардаи Хусраву Низомиву Ҷомӣ сафар намуд, балки ҷараёни “худмуайянкунии адабиёте”-ро(Н.И. Конрад) таъсис доду равнақ бахшид ва ҷойгоҳи таърихиашро дар ҳавзаи тамаддуни форсиву халқҳои тукнажод муайян намуд.

Донишманди машҳури Эрон Алӣ Асғари Ҳикмат хидматҳои бузурги Навоиро ёд карда, аз ҷумла навишта буд: “Дар осори дар ин даврони хуҷистабаён (манзур замони зиндагии Навоӣ аст,-шарҳи мо) нуктае ҷолиб худнамоӣ мекунад ва он таваҷҷӯҳ ва иноят, тарғиб ва ташвиқи марде олимақом ва некном аст, ки тавон гуфт асари вуҷуди ӯ дар пешрафти адаб ва ҳунари нимаи дуюми ин сад сол беш аз ҳар омили дигар муассир будааст ва он чи аз осори барҷастаи ҳунар ва адаб дар нимаи дуюми ин сад сол ба чашм мехӯрад, аксаран дар асари ташвиқ ва тарғиб ва хоҳишу истидъо(хости) ин вуҷуди арзанда падид омадааст”[5].

Чунон ки аз ин ишора бармеояд, ки хидматҳои Алишер Навоӣ барои тамаддуни форсӣ танҳо ба масъалаҳои пайвандҳои адабиву фарҳангӣ марбут намешавад. Дар матни фаъолиятҳои густурдаи ӯ мо хидматҳои бедареғи ӯро дар ду самт мухтасаран арзёбӣ мекунем.

Самти аввали фаъолияти ӯро,ба ифодаи устод Айнӣ “хидматҳои илмӣ-адабӣ ва мадании Мир Алишер” ташкил медиҳад, ки инкишофи илму адаб ва фарҳанги форсии тоҷикии садаи XV аз бисёр ҷиҳат ба ин паҳлуи саъю талоши Навоӣ вобаста мебошад. Навоӣ дар як давраи душвори таърихӣ ҳамчун “ҳомии соҳибталантҳо(соҳибистеъдодҳо-шарҳи мо)-[С. Айнӣ] дар тарбия ва дастгирии як насли адибон ва донишмандон хидмати бузурги инсониро анҷом додааст. Аз саҳифаҳои тазкираҳо, аз ҷумла “Маҷолис-ун-нафоис”-и Навоӣ мо бо исми шоироне мисли Мавлоно Алии Зардӯз, Қонеи Камардӯз, Шарқии Косагар, Ҳавоии Наққош ва даҳҳои дигар вомехӯрем, ки ба хориҳо зиста ва эҷод кардаанд, ки ба дастгирии моддӣ ва маънавӣ сахт ниёз доштаанд. Вақте ки Алишер Навоӣ ба сари кор меояд, “ ба тарбия кардани кадрҳои нав даромад ва ин кори худро бомуваффақият пеш бурд”[1, 376]. Дар интихоб ва тарбияи кадрҳо меъёри Навоӣ на миллат, балки ҳунари муосиронаш буд. Зайли намуна аз Саид Шамсиддин Муҳаммад метавон ёд кард, ки олими бузург ва шоири забардаст будааст ва бо кӯмаки бевоситаи Навоӣ аз гадоӣ ва хориву залилӣ раҳоӣ ёфта, ба кори эҷод ва хидмати ҷомеа пардохта будааст.

Хидматҳои амалии Навоӣ дар таълиф ва нашри осори илмиву адабӣ низ бузург буда, инсон ва шахсияти адабии беғараз ва беназир будани ӯро собит месозад.Осоре мисли “Шарҳи фароиз” (Аҳмади Тафтазонӣ), “Равзат-ул-аҳбоб”(Ҷамолиддини Асилӣ), “Тафсири форсӣ”(Ҳусайни Кошифӣ), “Шарҳи арбаъин”, “Ҳошияи мухтасар”, “Ҳошияи Чағминӣ” ва даҳҳо осори дигар, ки устод Айнӣ миқдори онҳоро 57 китоб донистааст, “бо ташаббус ва ёрмандии моддӣ ва маънавии Алишер Навоӣ таълиф ёфтаанд”[1, 379]. Дар ин радиф осори шуҳратманде мисли “Тазкират-уш-шуаро” ва “Анвори Суҳайлӣ”-ро низ метавон ном бурд, ки муаллифонаш аз ёрмандии Навоӣ баҳраёб шуда ва он китобҳоро ба номи ӯ бахшидаанд.

Доир ба китобҳое, ки бо ташвиқи бевоситаи Навоӣ таълиф ва чоп шуданд, суханро дароз накарда, ҳамчун санади хидматҳои моддӣ ва маънавии ин марди бузург дар ҳавзаи тамуддуни форсӣ гувоҳномаи муаллифи “Равзат-ус-сафо”-ро мухтасаран шарҳ медиҳем. Ба шаҳодати соҳиби ин китоб ба шарофати хидматҳои Низомиддин Мир Алишер “....гулзори арбоби ҳоли дониш аз хори номуродӣ пироста омад ва давҳаи(дарахти) омоли асҳоби дироят аз файзи абри инъоми ӯ тароват ва тозагӣ ёфт ва шаҷараи иқболи аҳли фазл аз насими риёзӣ(марғзорҳо) имтинонаш(неъматдиҳӣ ва мамнунгардонӣ) самар овард ва борвар гашт”[1, 380]. Аз шаҳодати муаллифи “Равзат-ус-сафо” ҳувайдост, ки Навоӣ ба ӯ ва бисёре аз муаллифони дигар танҳо ёрмандии моддӣ накардааст, балки дар эҷоди чунин осоре раҳнамо ва маслиҳатгар низ будааст.

Паҳлуи дигари фаъолияти амалии Навоиро дар роҳи пешрафти фарҳанги(маданияти) форсии тоҷикӣ бунёди биноҳое собит мекунанд, ки шоири бузург барои шукуфоии илму адаб бунёд кардааст. Ба шаҳодати китобҳои адабию таърихӣ Навоӣ баробари ба сари ҳукумат омадан аввал мадрасаҳои харобгаштаро обод сохта, донишмандонро ба таълиму тарбия ҷалб мекунад, баъдан ба бунёди муассисоти нави фарҳангӣ мепардозад. Аз ҷумлаи муассисоте, ки ӯ сохта буд, метавон аз мадрасаҳои Ихлосия, Шифоия ва Низомияи Ҳирот ном бурд. Ба ҷуз Ҳирот, ки пойтахт буд, дар шаҳрҳои дигар, аз ҷумла Марв низ ободкориҳо кардааст, ки мадрасаи бузурги Хусравия ёдгори он замон аст.

Навоӣ илова ба сохтани мадрасаҳо дар кори таълиму тарбияи толибилмон донишмандони бузурге, мисли Амир Бурҳониддин Атоулло, Ихтиёриддин Турбатӣ, Мир Мумтоз, Мавлоно

Фасеҳиддин, Мавлоно Ғиёсиддин Муҳаммад, Мавлоно Ҷалолиддин ва даҳҳои дигарро ҷалб намуда, имконоти моддӣ ва маънавиро барои онҳо муҳайё намудааст. Ба шаҳодати муаллифи "Макорим-ул-ахлоқ", ки худ шоҳид будааст, Навоӣ дар муддати бист сол чандин ҳазор толибилмонро ба таҳсил дар мадрасаҳои ҷалб карда, баъди хатм ба диёрашон ба кор фиристодааст ё худ дар мадориси Ҳирот ба кор ҷалб намуудааст.

Хидматҳои фарҳангии Навоӣ дар ҳавзаи тамаддуни форсӣ бо он чи ки гуфта шуд, маҳдуд намешавад. Вай дар Хуросони бузург 50 адад работ, беш аз 20 адад ҳавзи сангин, зиёда аз 10 адад ҳамом ва дар рудхонаҳо 15 адад пул(кӯприк) бино кардааст.

Ташаккул ва таҳаввули назария ва амалияи мусиқӣ дар замони Навоӣ низ ба ҳиммат ва талошҳои ӯ вобастааст. Мо метавонем исми садҳо навозандаву сурудгӯёнеро, ки ба туфайли дастгирии Навоӣ шӯҳрат ёфтаанд, зикр кунем. Вале дар ин боб суханро кӯтоҳ карда, танҳо ҳамин санадро зикр карданием, ки Ҷомӣ рисолаи "Адвор"-ро бо илтимоси Навоӣ навишта ва он хидмати бузурге дар равнақи мусиқии он замон кардааст. Равнақи рассомӣ дар ин замон низ ба ташвиқ ва мукофотҳои Навоӣ бастагӣ дорад, ки дар ин боб фақат зикри номҳои Маҳмуди Музаҳҳиб ва Камолиддини Беҳзод кифоя аст.

Хидматҳои бузурги Навоӣ дар ҳавзаи фарҳангии форсии тоҷикӣ ба фаъолияти раҳбарии ӯ ҳамчун вазири донишманд ва халқпавар вобастагӣ дорад. Бинобар ин, Абдураҳмони Ҷомӣ дар маснавии "Юсуф ва Зулайхо" аз ӯ ба некӣ ёд карда, равиши кори Навоиро ба тарзи кордории Юсуф муқоиса менамояд. А. Мирзоев дар ин замина менависад, ки "Агар Юсуф ҳамчун азизи Миср, яъне сарвазири донишманд дар натиҷаи хирадмандона идора намудани мамлакат халқро дар муддати ҳафт соли қаҳтӣ аз гуруснагӣ ва талаф шудан наҷот дода бошад, Алишер Навоӣ ҳамчун вазири донишманди асри XV барои нигоҳ доштани иқтидори ҳукумати марказӣ бо тамоми ҳастии худ мубориза бурд ва ба ин восита оромии мамлакатро то ҳадди имкон таъмин намуда, барои тараққии илм, адабиёт, санъат ва дигар соҳаҳои дониш заминаи мувофиқро ба вуҷуд овард"[3, 273].

Самти дуввуми фаъолияти Навоиро дар матни ҳавзаи фарҳангии форсии тоҷикӣ фаъолияти шоирии ӯ муайян мекунад, ки қисме аз ин осор бевосита ба забони форсии тоҷикӣ таълиф шудаанд. Бештарини муҳаққиқоне, ки дар ин боб сухан кардаанд, фақат аз боби таъсирпазирии Навоӣ аз шеъри форсии тоҷикӣ ёд кардаанд. Аз донишмандони тоҷик фақат А. Мирзоев масъалаи муайян намудани мавқеи адабии Навоиро дар ҳавзаи шеъри форсӣ ба миён гузошта, умед карда будааст, ки ин мавзӯъ "дар ояндаи наздик мавриди тадқиқоти васеъ қарор гирад"[3, 219]. Вале, мутассифона, ин нияти донишманди фақид то ба имрӯз амалӣ нашудааст. Мо низ ҳалли ҷомеъи ин масъаларо ба ӯҳда нагирифта, мухтасаран оид ба баъзе паҳлуҳои ҳунар ва имтиёзоти шоирии Навоӣ дар ҳавзаи шеъри форсӣ сухан карданием.

Нахуст бояд таъкид кард, ки Навоӣ фақат назирасаро ё худ пайравӣ беҳувияти шоирони форсу тоҷик набуд. Вақте дар ин замина оид ба ҷавобияҳои ӯ ба шеъри шоирони форсу тоҷик меандешем, пеш аз ҳама, назираҳои ӯ ба ғазалсарои бузург Хоҷа Ҳофиз ёд меоянд. Бо ин амал ӯ, мавқеияти шоириашро дар заминаи ғазали форсии тоҷикӣ собит кардан буд. Муқоисаи баъзе назираҳои Навоӣ ба ғазалҳои Хоҷаи Шероз мавқеияти шоирии ӯро дар таърихи адаб нишон медиҳанд. А. Мирзоев дар ин замина ду ғазали Ҳофизро, ки бо мисраъҳои "Воизон к-ин ҷилва бар меҳробу минбар мекунанд" ва "Биё то гул барафшонему май дар соғар андозем" сар мешаванд, бо назираҳои Навоӣ- "Воизон то чанд манъи ҷому соғар мекунанд" ва "Баҳорон гар ба гулшан тарҳи ҷому соғар андозем" муқоиса карда, тозакориҳои Навоиро дар ин ғазал эътироф мекунад ва ба хулоса меояд, ки "умуман маънои тоза ва тасвири латифи бадеъ дар ин ду ғазали ҷавобияи Алишер Навоӣ то дараҷае зиёд ва маҳирона оварда шудаанд, ки онҳоро ба ғазалҳои ба куллӣ мустақил ва ашъори дараҷаи якуми нимаи дуюми асри XV-и форсу тоҷик мубаддал гардонидаанд"[3, 222].

Навоӣ ба 30 ғазали Ҳофиз, 40 ғазали Ҷомӣ, 36 ғазали Амир Хусрав, 23 ғазали Саъдӣ, 4 ғазали Ҳасани Деҳлавӣ, 4 ғазали Камол ва дигарон ҷавоб навишта, ин иқдоми худро хоксорона "аз дари дилҳо гадоӣ" унвон мекунад. Вале назираҳои ӯ ба ғазали Хусрав "Ба рӯзам тобиши рӯйе басандааст", Камол "Гуфтам ба чашм" ва даҳҳои дигар далели онанд, ки Навоӣ тавонистааст, бо кашфи маъниҳои тоза ва тасвирҳои пурмаънӣ чеҳраи хоси шоириашро дар ҳавзаи адабии форсии тоҷикӣ ҳифз кунад.

Татаббӯъи шеъри форсии тоҷикиро аз ҷониби Навоӣ метавон мисли "Хамса"-и ӯ ҳамчун санади вуруди як адабиёт ба адабиёти дигар пазируфт, ки яке аз шаклҳои робитаи адабӣ аст. Вале

достонҳои Навоиро, ба таъкиди Н. И.Конрад наметавон тарҷума ё худ тақлиди достонҳои Низомӣ донист. Сарҳади ҳунари Навоиро дар ин достонҳо кашфиёти комили бадеии[4, 352] ӯ муайян мекунад. Ҳамин андешаро дар боби тазмини “Луҷҷат-ул-асрор”-и Ҷомӣ ва “Дарёӣ аброр”-и Хусрав аз ҷониби Навоӣ низ метавон гуфт, ки ба ифодаи хоксоронаи Навоӣ “Он ҳазрат (Ҷомӣ-шарҳи мо) муболиға ва таърифҳо намудаанд”.

Ғазалҳои форсии тоҷикии шоир, назираҳои ӯ ба “Хамса”-и Низомӣ, қасидаҳои Хусраву Ҷомӣ ва ғайра бо мазмуни тоза ва тасвирҳои хаёлангез, аз ҳама муҳимаш сабқати ҳунарӣ, далели шаҳомат ва мавқеи ин шахсияти бузург дар ҳавзаи адабӣ ва фарҳангии форсии тоҷикӣ низ ҳаст, ки бо гузашти замон қадру манзалаташ кам намешавад, балки меафзояд. Ин чанд ишораи мухтасар моро талқин мекунад, ки мақеияти ин шоири бузургро дар заминаи шеърҳои форсии тоҷикӣ, назираҳояш ва дигар осоре, ки пайванде бо адаби форсии тоҷикӣ доранд, муайян ва мушаххас созем. Ҳамчунон ки А. Афсаҳзод низ таъкид кардааст, “муайян кардани мақоми ҳақии аз муболиға барӣ ва аз кам ангоштан озоди Навоӣ дар тарбияи адибони форсу тоҷик, мусоидати ӯ дар пешрафти маданияти замонаш, иртиботи тамоми эҷодиёти адиби бузурги ӯзбак бо адабиёти форсӣ, нуфӯзи ин адабиёт дар ташаккули шахсият ва камолоти маънавии ӯ ва агар бошад, гардиши фикри вай дар ин бора барои муҳаққиқони ӯзбек ва пажуҳишгарони тоҷик фарзи айн аст. Дар ҳар сурат Навоӣ ва адабиёти форсу тоҷик аз ҳам ҷудоинопазиранд”[2, 130-131].

Адабиёт:

1. Айнӣ С. Алишер Навоӣ/С. Айнӣ//Куллиёт.11-жилд, биринчи китоб. -Душанбе: Нашр..Дав.Тоҷ.,1963-с.376.
2. Афсаҳзод/А. Пайванди қарнҳо.-Душанбе:Адиб,1989.-с130-131.
3. Мирзоев А. Сездаҳ мақола. -Душанбе: “Ирфон”,1977.-с.273.
4. Конрад Н.И. Запад и Восток. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1972.-с.382.
5. Ҳикмат А. Амир Низом Алишер Навоӣ-Фонӣ.Теҳрон,1964.

НИЗОМИЙ ГАНЖАВИЙНИНГ “ХАМСА” ИЖОД ҚИЛИШДАГИ АДАБИЙ МАҲОРАТИ

Шарипов Шариф Раҳмонович, *Тожикистон Республикаси Президенти ҳузуридаги давлатни бошқариш Академияси тожик тили ва ҳужжатчилик кафедраси мудири, филология фанлари номзоди, доцент*

Калонова Маҳина Ҷумабоевна *– Абуали Ибни Сино номидаги Тожикистон тиббиёт институти тожик тили кафедраси катта ӯқитувчиси, филология фанлари номзоди*

Аннотация: Мазкур мақолада Низомий Ганжавийнинг бадиий ижод маҳорати, шеъриятда қўлга киритган ютуқлари, шоирнинг шеъриятдаги эътибори, шоир шеъриятидаги хилма-хил маънолар жилоси, унинг шоирона тасаввур ва тахайюли “Хамса” мисолади кўрсатилган.

Калит сўзлар: Низомий Ганжавий, Хамса, шеър, шоир, маъно, адабиёт, таркиб, сабк ҳунар, ижод, тил, тасвир, таъбир, тасаввур, андеша, роман

Features of the literary work of Nizami Gangavi in the «Hamsa»

Annotation: In this article the authors focus on the origins of Nizami Gangavi poetry, his achievements in creating poetry through poetry, eloquence and greatness of the poets speech, the material of enlightenment and various meanings of poetry, the poets imagination to express an opinion.

Key word: *Nizami Gangavi, Hamsa, composition, poetry, style, art, creativity, image, throught, novel.*

Вежагиҳои ҳунари адабии Низомии ганҷавӢ дар эҷоди «Хамса»

Хостгоҳи вижагиҳои бунёдии шеър таҷассуми хасоиси забони шоир аст, ки на танҳо аз дастёбии ӯ дар ин офариниш шаҳодат медиҳад, балки паҳнои иқлими баёни ҳақоиқро густурдатар намуда, фавқоният ва улвияти суханро дар зарфи матлаби шоир ғунҷоиш дода, моддаи маърифати ҳастиро дар тобишҳои рангоранги маъноӣ равшантар ҷилва мебахшад.

Мусаллам аст, ки забонҳои мухталифи ҳар ҳавзаи дониш ва маърифат - илм, фалсафа, дин, ирфон, назм, наср, ҳар кадом дар ҳавзаҳои худ бо равиш ва услуби хос дар роҳи баёни матлаб корбаст мешаванд, ки дар зимни мақулаҳои мушаххас марбути зоти худанд.

Аз ин ҷо, дар шеър забон на танҳо вазифаи дизайн, балки ифодаи асли ҳақиқат, воқеият ва ҳолат, тасвири ҷараёни маънӣ, омезиши андеша ва ҳаракату таҷриба буда, фарогири услуби хоси нигориш аст, он гуна, ки дар фаҳми маъно ва дарки ҳақиқат хонанда ва ё шунавандаро ба тардид накашонад.

Ҳувияти вижаи Низомии Ганҷавӣ ҳамчун шоир ҳувиятест, ки ба ӯ истиқлолияти шахсӣ эҳдо карда, шахсияти Низомӣ ва шохиси шеъри ӯро аз шеър ва шахсияти соири шуарои бузург тамиз бахшида, дар забони хоси шеъри ӯ зуҳур карда, шеърашро хос намудааст. Ин забони ҳувиятофарин он асле аст, ки тамоми хасисаҳои шеъри Низомиро ба масобаи фурӯе аз он асл нашъат бахшида, дар густураи адаби форсӣ саҳми бориз гузоштааст.

Ҳунари шоирии Низомӣ дар ҳудуди шеваи баён ва мураккабии ифодаи матлаби ӯ мусаххар нагашта, балки тарзи тасвирофаринӣ ва маънибандии хос ҷаззобияти шеъри ӯро фаровоқеӣ ва бастаи рамзу розу шӯру ниёз гардонидааст. Маъно ва андеша дар шеъри Низомӣ бо сабки вежаи баён омезиш ёфта, барҷастагии ҳунари шоирии ӯро таҷассум намудаанд, ки дар маҷмӯъ ба шеъри форсии тоҷикӣ тозагии тасвир ва маъно эҳдо кардаанд. Агарчи мероси адабии шоир дар жанрҳои мухталифи адабӣ зуҳур намудааст, “Хамса”-и ӯро метавон оинаи таҷаллии ҳунари шоириаш маънидод кард, ки Низомӣ бешак комёрии бузург ва беназирро дар сурудани ин жанри ғиноӣ мушарраф шудааст. Агарчи маҳдудаи қолабҳои шеърӣ ба бархе аз шуаро даст надодааст, ки матолиби хешро дар он гунҷоиш диҳанд, Низомӣ тавонистааст, ки ҳарчӣ хоста ва пиндоштаашро дар жанрҳои шеърӣ, бавежа ҳамосаҳо ҷойгир намояд ва зиёда аз ин, хамирмояи сухан дар дасти афкори шоир мумеро мондааст, ки ба ҳар майли пиндори ӯ шакл гирифтааст. Нақши боризе, ки Низомӣ дар коргоҳи тавлиди маънии бикр ва тасвири бемонанд гузошт, нагузошт, ки чеҳраи шеъри ноби ӯ пинҳон монад ва ҳатто маъруфияти ҷаҳонӣ ва ҷовидонии ашъорашро таъмин кард.

Дар ин росто, дар шинохти истиораҳои таъвилӣ мавриди назар доштани мафҳумҳои «нигоҳи истиорӣ» ва «истиораҳои сайёл»[1, 75]. дар эҷодиёти Низомӣ аз аҳамият холӣ нест.

Дар ин ҳошия аз ибороти истиории Низомӣ истиқбол мекунем, ки дар абёти «Хамса» омадааст:

Аз он ҷумла чун дар шикор оварем,
Ба ***<u>миқдори ҳоҷат</u>*** ба кор оварем[8].
Ва:
<u>Дари каҷравӣ</u> дар ҷаҳон бастаем,
Зи дунё бад-ин ***<u>ростӣ рустаем</u>***[8].

Дар абёти боло нигоҳи истиории шоир, ки сайёлу таъвилпазир аст, дар ибороти «миқдори ҳоҷат», «дари каҷравӣ» ва «аз ростӣ рустан» гунае аз шигарди ошноизудоиро эҳдо кардааст.

Дар назарияи нақди ҳунарӣ ва адабӣ мафҳуми ошноизудоӣ, ки бунёдгузори он мунаққид, адиб ва формалисти бузурги рус Виктор Шкловский[8] аст, на донистани шакли чизҳо, балки интиқоли ҳисси ашёст, бад-он гуна, ки дар идрок маърифат меёбанд ва ҳунар бо афзудани печидагию душворӣ ва замони фароянди идрок аз онҳо ошноӣ мезудояд[9, 212; 13,16].

Низомии Ганҷавӣ гуфтааст:

Ба теша чун ***<u>сари санъат</u>*** бихорад,
Заминро мурғ бар моҳӣ нигорад.
Ба санъат ***<u>сурх гул аз ранг бандад</u>***,
Ба оҳан нақши Чин бар санг бандад[6].
Ва: Ба устоде чунин корат барояд,
Бад-ин чашма ***<u>гул аз хорат барояд</u>***[6].

[8]Шкловский, Виктор Борисович (1893-1975), муаллифи маќолањои «Растахези калима (калимот)» (“Воскрешение слова”) ва «Њунар њамчун шигард» («Искусство как приём»)

Дар абёти боло «ба теша сари санъат хоридан», «аз ранг гули сурх бастан», «аз хор гул баровардан(офаридан)» ҳамон ноошно кардани ашё, ҳолат, воқеот аст, ки ба андешаи Виктор Шкловский вазифаи ҳунари адабӣ ноошно ва дур намудани чизҳо аз сифоту хусусиёти аслии онҳо ва дар ин замина шинохти тоза ва маърифати ҷанбаҳои дигари айни ҳамон ашёст[2, 69-88].

Ба пиндори формалистони рус ҳунар (идрок) одатҳоямонро таѓйир мебахшад, ҳар чизи «ошно»-ро ба назарамон «бегона» месозад, дар миёни мо ва тамоми ашёи маърифатшуда дар зеҳни мо фосила бунёд мекунад, ашёро ба масобаи он ки «барои худ вуҷуд дорад» ба чашми мо таҷалло мебахшад, ҳама чизро аз ситраи одат, ки ношӣ аз идроки ҳиссии мост, мераҳонад ва ҳисси моро дубора сомон медиҳад ва дар ин масир қоидаҳои ошно ва сохтори ба зоҳир мондагори воқеиятро дигаргун мекунад ва дар ниҳоят мавҷудияти аҷсом, ашё ва падидаҳоро дар намуди дигар бароямон дубора «кашф» менамояд[9, 420; 10, 112; 13, 18].

Роҷар Форл мегӯяд, ки «ҳар чизи куҳна ва одиро бояд ончунон ба забон овард, ки гӯё тоза ва нав аст. Инсон бояд дар масоили маъмул ва мутадовил чунон сухан гӯяд, ки дар пиндори хонанда ё шунаванда тоза ва ѓариб намояд»[1,75; 2, 69-88].

Шигарди дигари шеърии Низомӣ дар эҷоди таркиб ва истилоҳоти ҷадид аст, ки ба ин васила тасвир ва маънои тоза офаридааст:

Куҷо он адлу он ***<u>инсофсозӣ</u>***,
Ки бо фарзанд ин сон рафт бозӣ[6].
Ба вақти зиндагӣ ***<u>ранҷури ҳолем</u>***,
Ки ***<u>бо гургони ваҳшӣ дар ҷуволем</u>***[6].

Дар абёти боло таркибҳои «***<u>инсофсозӣ</u>***», «***<u>ранҷури ҳолем</u>***» ва тасвири зебои «***<u>бо гургони ваҳшӣ дар як ҷувол</u>***» будан ҷолиб буда, ибораи «***<u>ранҷури ҳол</u>***» ҳамон ошноизудоист.

Азбаски талмеҳот баёнгари асотиру боварҳо, фарҳангу таърих ва одобу ақоид ва ба зиндагии инсонҳо марбут аст, наметавонад, ки аз такрору дуборагӯӣ иҷтиноб гирад ва асотиру таърих барои ҳамаи шоирон ҳамчун сарчашмаи ишорашаванда яксон хизмат менамоянд[11, 41-46; 12, 82-88].

Ба пиндори Ш.Ҳусейнзода «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ аввалин романи эпосию лирикии адабиёти Озарбойҷон аст, ки қаблан низ ин қисса дар китобҳои таърихию адабӣ (Фирдавсӣ ва Табарӣ) вуҷуд дошта, фарогири талмеҳоте чун Ҳурмузу Хисрав, Шопуру Фарҳод, Ширину Марям, Маҳинбон, Баҳроми Чӯбина аст[16, 132].

Ҳадиси Хусраву Ширин ниҳон нест,
В-аз он ширинтар, алҳақ, достон нест.
Агарчи достони дилписанд аст,
Арӯсе дар вафои хеш банд аст[9].

Яке аз равишҳои маъмули «бегонасозӣ» ва ё «ошноизудоӣ» ба пиндори Сирус Шамисо «таърифи дубора», ё «шиносонидани дубора» мебошад, ки дар ин равиш бо сабаби тозагии тасвир мухотаб эҳсос мекунад, ки чунин чизро бори аввал мешунавад ва ё нахустин маротиба эҳсос менамояд[11, 41-46; 15, 161].

Зи мазлумони олам ҷавр бардошт,
Ҳама ***<u>оини ҷавр</u>*** аз давр бардошт[6].
Зи ҳар ***<u>дарвозае бардошт боҷе</u>***,
Наҷуст аз ҳеҷ деҳқоне хироҷе [6].

Дар абёти боло таркиби «оини ҷавр» «таърифи дубора» буда, «аз дарвоза боҷ бардоштан», ки ба маънои хонавода омада, тасвири тозаи шоир аст.

Хулоса, тасаввур ва тахайюли шоирона аҷзои асосии шеър буда, фарогири фазои хосанд, ки бо болҳои дарк ва эҳсос ҳар намуна парвоз мекунанд ва меъёри завқи маърифати олам ва одам аз ҷониби адибанд, ки дар зуҳури ҳар чиз ва ё ҳодисоту воқеот мазмуни латифу нав, шинохти тозаю бикр ва ё шаклу ранги вежае мегиранд, аз нав ҷолибтару ҷаззобтар шинохта мешаванд.

Манзур аз ин мақола бозгӯи хостгоҳи вижагиҳои бунёдии шеъри Низомӣ дар паҳнои “Хамса”, таҷассуми хасоиси забони шоир тавассути бакоргирии иҳом, истиораҳои таъвилӣ, ошноизудоӣ, андозагирӣ, таркибофаринӣ, тасвирҳои бикр ва тавононии бузурги қувони тахайюли ӯст, ки шеъри ӯро бар мабнои ҳамин аносири қавии ҳунари адабӣ оламгир намудаанд.

Китобнома:

1. Акрамӣ, Муҳаммадризо.Истиораҳои таъвилӣ дар ѓазали Бедили Деҳлавӣ.Китобмоҳи “Адабиёт”.Шумораи 19, паёпайи 133.Обони 1387.-С.75.

2. Аҳмадӣ, Алиакбар, Ҳафтодар, Ғулобаббоси Ризоӣ, Номдорӣ, Иброҳим. Ошноиздоӣ ва нақши он дар халқи шеър.маҷалаи Сухан.-Теҳрон.Давраи 5. -№ 2. Зимистони 1392.-С.69-88.
3. Балхӣ, Ҷалолиддин.Девони кабир.
4. Ганҷавӣ, Низомӣ. Достони Лайлӣ ва Маҷнун. Муқаддимаи Бертельс Е.Э.-Сталинобод: Нашриёти давлатии Сталинобод.1947.-82 с.
5. Ганҷавӣ, Низомӣ. Махзан-ул-асрор. Матни илмӣ-интиқодӣ. Тартибдиҳанда ва муаллифи сарсухан А.Алдизода.-Боку.1960.-С.39-40.
6. Ганҷавӣ, Низомӣ. Хусрав ва Ширин. Куллиёт.-Душанбе.1983.
7. Зеҳнӣ, Т. Санъати сухан.-Душанбе: Адиб, 2007.-400 с.
8. Ганҷавӣ, Низомӣ. Искандарнома. Куллиёт.-Душанбе.1983.
9. Кадканӣ, Шафеӣ. Растахези калимот. Дафтари гуфторҳо дар бораи назарияи адабии суратгароёни рус.-Теҳрон:Сухан,1391. - 512 с.
10. Миқдодӣ, Баҳром. Фарҳанги истилоҳоти нақди адабӣ.Чопи аввал.-Теҳрон: Интишороти фикри рӯз, 1378.-С.138.
11. Шарипов, Ш.Р. Равишҳои ошноизудоӣ дар ғазалиёти Зуҳурии Туршезӣ /маҷ.Паёми Донишкадаи забонҳо.-Душанбе:Лингвопарк, 2017, -№ 2-3(26-27).-С.40-52.
12. Шарипов, Ш.Р. Хусусиятҳои хоси ғазалиёти Зуҳурии Туршезӣ /маҷ.Паёми Донишкадаи забонҳо.-Душанбе:Лингвопарк, 2017, -№ 1(25).-С.81-91.
13. Шарипов, Ш.Р.Навпардозиҳои Зуҳурии Туршезӣ дар жанри ғазал. - Душанбе: ҶДММ «Сармад-Компания», 2020. – 98 с.
14. Шерозӣ, Ҳофиз.Куллиёт.Мураттиб ва муаллифи сарсухан Ҷ.Шанбезода.-Душанбе: Ирфон, 1983.-С.542.
15. Юсуфӣ, Гуломҳусайн.Тасвири шоиронаи ашё дар назари Соиб/маҷаллаи Андеша.-№1.2012.
16. Ҳусейнзода Ш. Адабиёти тоҷик. Китоби дарсӣ барои синфи 8. –Сталинобод, 1956. – 184 с.

ҚОРИЙ ХЎҚАНДИЙНИНГ АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛИГА МУХАММАСИ ТАҲЛИЛИ

Сулаймонов И.И,
филология фанлари доктори,
СамДУ доценти

Annotation: The article analyzes the skill of the poet Kori Khokandi, who lived and worked in the literary environment of Kokand, in mukhammas, his mukhammas associated with the gazales of Alisher Navoi, in particular, mukhammas, who was not included in “Khazoyin ul-maoniy”.

Key words: Kori Khokandi, the tradition of the muhammas, tazmin muhammas, tabi khud muhammas, independent muhammas, Alisher Navoi, “Khazoin ul-maoniy”, art, poetic originalty.

Алишер Навоий лирик мероси кейинги даврларда яшаган шоирлар учун илҳомланиш манбаи бўлиб хизмат қилди. Хусусан, Қўқон адабий муҳитидаги ижод аҳли Навоийнинг асарларини ўрганиб, унинг ижодий анъаналарини давом эттирганлар, ғазалларига тахмислар боғлаганлар. Кузатишлардан маълум бўлдики, Қорий Хўқандий (1828-1906 йй) ҳам Алишер Навоийнинг бир қанча ғазалларига мухаммаслар боғлаган. Аҳамиятлиси, у Навоийнинг «Хазойин ул- маоний» асарига киритилмаган қуйидаги 2 та ғазалига ҳам тазмин боғлаган:

1.Бўлубман, дўстлар, девонаваш оламни расвоси,
Кўруб айб айламанглар шур эрур наҳн қисмноси,
Қизил юзлук, қаро кўз, лаъли хандони таманноси,
Мани маҳв айлагон ул дилбаримни чашми шаҳлоси,
Кўнгул мулкини тарож айлаган ишқини яғмоси. [3;123].

2.Муҳаббатингни қилай дилда жон қушиға маош,

Дуруду мадҳинг ила эътиқодим айлай фош,
Нечук тил очса бўлур Хазратингға бу қаллош,
На янглиғ айлади тасвир оразинг наққош,
Ки, наътинг айғали айлар кўнгил тил ила талош. [3;59-60.].

Бундан англаш мумкинки, Қорий ҳазрат Навоий ижодига катта ҳурмат билан қараган, ҳар бир асарини синчиклаб ўрганган ва унинг барча адабий меросидан бохабар бўлган. Шу ўринда Навоийнинг девонларига киритилмаган *«На янглиғ айлади тасвир оразинг наққош, Ки, наътинг айғали айлар кўнгил тил ила талош»* ҳамда *«Мани маҳв айлагон ул дилбаримни чашми шаҳлоси, Кўнгул мулкини тарож айлаган ишқини яғмоси»* матлаъли ғазалларини Қорийнинг мухаммаслари таркибидан айри ҳолда келтирамиз:

1.На янглиғ айлади тасвир оразинг наққош,
Ки наътинг айғоли айлар кўнгил тил ила талош,
Куйида ўлса эсурки мужда тонг эрмас ким,
Йўлида шаҳпа ила Жаброил айди фаррош.
Паямбар аҳлига Ақсодаким имом ўлдинг,
Алар кавокиб эдилар, сан эрдинг анда қуёш.
Ҳамиша йиғлар эди авжи кибриёға боқиб,
Ки анда уммат учун кўзларидан оқиб ёш.
Белиға боғлади маҳкам қаноат асбобин,
Муҳаммад очлигидин воқиф ўлмасин деб тош.
Малаклар узра чиқиб, умматим дейди йиғлаб,
Отини босган изиға тасаддуқ ўлсун бош.
Бу жоҳи салтанат ким Худо санга берди,
Ҳижоз ғайриҳижоз ичра йўқ санга ўхшош.
Қамар юзи ёруғ ўлди юзинг шуоъийдин,
Ул ақшомики малойик санга эди йўлдош.
Навоий йиғлади доим бу доғ маҳликдин,
Ул ойни суҳбатини топсам эрди кош.

2.Мани маҳв айлагон ул дилбаримни чашми шаҳлоси,
Кўнгул мулкини тарож айлаган ишқини яғмоси.
Ўлумдин зарра ваҳмим йўқ, вале қўрқунчим ондин кўб,
Қачон ўлгаймен кетгай бошимдин ёрни савдоси.
Заифи нотавон, бечораи бехонумондурман,
Неча ҳажрида йиғларман они йўқ зарра парвоси.
Неча жабру жафосига чидорга тоқатим йўқдур,
Қазоға розилар бўлдум тугонмас ишқни савдоси.
Фалак дорул-қазоға элтибон қатл айлади ўлдум,
Жазоси шул эрур ҳар кимки қилса ишқини даъвоси.
Манда дард фироқи андуҳ мотам чарх кажрафтор,
Ки қичқиритиб мани бозор ишқинг айюҳанноси.
Навоий дилфигор ўлгач, маломат новаки этгач,
Тилингон этга ўхшайдур ониким барча аъзоси.

Мазкур ғазалларнинг биринчисига Қорийдан ташқари яна, Юсуф Сарёмий ва Шайх Абдулазиз Мажзублар ҳам тахмис боғлашгани маълум. Бу ҳақда маълумот берган адабиётшунос олим А.Абдуғафуров «шеърлар Навоийники эмас» дея хато гумон билан қаралмаслиги кераклигини, ғазаллар мазмун, вазн, қофия, бадиият ва услуб жиҳатидан баркамоллиги ҳақида ўринли мулоҳаза билдиради [1;119-120.].

Умуман айтганда, Қорий Навоий ижодига, адабий меросига катта эҳтиромда бўлган, улардан таъсирланган, ўрганган. Шуларнинг натижаси ўлароқ, ўзининг ҳам мукаммал асарларини яратган. Шундай шеърларидан бири Навоийнинг «*Кўнгул кўзлар йўлин тутмоқға ҳажрингда штоб айлар, Бирин тутқунча бирни сел оламни хароб айлар»* матлаъси билан бошланувчи ғазалига битган мухаммасидир. Мухаммас 9 банд 45 мисрадан иборат бўлиб, у қуйидаги банд билан бошланади:

Муҳаббатнинг тузи жисми зоримни кабоб айлар,
Кўзим қони биёбон тошларини лаъли ноб айлар,
Таним ашжорини ишқинг гиёҳи печутоб айлар,
Кўнгул кўзлар йўлин тутмоқға ҳажрингда штоб айлар,
Бирин тутқунча бирни сел оламни хароб айлар [3;50-51].

Демак, ошиқ ўз маъшуқи ҳажрида куюб ёнмоқда. Ҳатто унинг қонли кўз ёшлари биёбон тошларини қизил майга айлантирган. Тан дарахти эса, маъшуқ ишқи туфайли бунёд бўлган гиёҳлар остида печу тоб (оёқ ости) этилган. Ошиқнинг кўнгли ҳам, кўзи ҳам маъшуқ висолидан ўзгасини истамайди. Уларнинг бирини тўхтатишга киришсанг, иккинчисининг сайли оламни вайрон этади.

Ичурдинг ғам шаробидин манга ҳижрон аёғинда,
Кўзинг хуммор этиб, оламни қўйдинг дард доғинда,
Эшитгайму каломи руҳ берур жон қулоғинда,
Қазо ташбиҳ этарга оразингни чарх боғинда,
Агарчи ўхшамас бир-икки гулни иттихоб айлар.

Мухаммаснинг мазкур банди бемисл гўзаллик соҳиби маъшуқа томонидан ошиққа етган жабру ситамлар тараннуми билан бошланади. У гўзал дам-бадам ошиққа ҳижрон косасида май тутқазади. Унинг хуммор кўзлари эса оламни дарду алам доғида ёндиради. Бемажол жон қулоқлари маъшуқа каломини эшитгач, қайтадан руҳланади.

Тақдир маъшуқа юзларини дунё боғи гўзалликларига ўхшатмоқчи бўлади, бироқ бу боғнинг гуллари унинг чиройи олдида лолу ҳайрон қолган.

Қаро кўзлар оқарди ҳурваш зебони ёдидин,
Жигар қони тўкулди ғам била кўзни давотидин,
Очилмай вожгун бахтим куюб фурқатни тобидин,
Ул ой ҳажри шканжида таноби зулфи ёдидин,
Фалак уздурди ханжори била жисмимни тоб айлар.

Мухаммас ошиқнинг ҳижрон азоблари тасвири билан давом этади. Ҳурваш зебонинг соғинчидан ошиқнинг қора кўзлари оқарди. Унинг ғами эса жигар қонларини кўз сиёҳдони орқали тўкди. Айрилиқ изтиробининг оташи эса бахт ғунчасини очилмасдан куйдириб сўлдирди. Фалак эса ёрнинг ҳажрида қолиб, хаёлан унинг зулфи толаларига банди бўлган жисмни ўз ханжари билан узиб олди (ҳалок қилди).

Мураттаб айлаган Устод ишқи ансури бирла,
Олиб қўлға асо боғлаб камар ҳиммат қури бирла,
Фано саҳросиға қилдим зироат кўз дури бирла,
Кўкартиргон муҳаббат даштин ашким ёмғури бирла,
Ҳар оҳим дудидин кўк бир баҳоросо саҳоб айлар.

Ушбу банда асосан муболаға санъати етакчилик қилган. Шоир бандни ишқ унсурлари Яратувчи томонидан батартиб ва мукаммал сувратда яратилганлигини айтиш билан бошлайди. Кейинги мисраларда эса ўзининг ишқ йўлидаги машаққатларини муболағали тасвирлашга ўтади.

Ошиқ қўлга таёқ олиб, белга ҳиммат камарини боғлади ва фано (йўқлик) саҳросига кўз дури (ёшлари) ёрдамида зироат (деҳқончилик) қилди. Ошиқнинг кўз ёшлари ёмғир каби ёғилиб, охир-оқибат муҳаббат даштига жон бахш этади (уни кўкартиради). Ошиқнинг изтироби шу қадар кучлики, унинг ҳар бир оҳи дудидан кўк (осмон)да баҳорий булутлари пайдо бўлади.

Эшитгон эрди руҳим жон қулоғида саволидин,
Тушуб юз шуври ғавғо завқ ила ширин мақолидин,
Етиб саргашталиғлар бошга уммиди висолидин,
Кетур, эй ҳурваш соқий, май кавсар зилолидин,
Ки дўзахдек хумор ҳажр жонимға азоб айлар.

Ушбу бандниng мазмуни мухаммас давомида тараннум этиб келинаётган ишқнинг илоҳий эканини аниқ ифода этади. Ривоятга кўра, яратган парвардигор аввалу охир барча инсонлар руҳини яратди. Уларни бир жойга тўплаб, барчаларига юзланиб, ألست ربكم (Аласту роббукум). Маъноси: *Мен сизларнинг Роббингиз эмасманми?* – дея хитоб этди. Шу чоқ аксар руҳлар قالوا بل لا (Қолув бал ла…). Маъноси: *йўқ, балки Сен бизнинг роббимизсан,* – дея Роббиларига жавоб қилишди.

Мухаммаснинг дастлабки мисрасида тасвирланган руҳнинг жон қулоғи билан эшитгани саволи Парвардигорнинг барча руҳларга хитобан айтган мазкур (Аласту роббикум) саволидир. Саволга мувофиқ завқ билан ширин сўз ила жавоб қила олган (қолув бал ла) руҳ соҳиблари қалби висол илинжида юз ғавғою нотинчликлар гирдобида қолди. Бу висол умиди эса ошиқ бошига саргашталикларни солди.

Шундай экан, эй ҳурваш соқий, Сен кавсар зилолидин май келтир. Чунки, ҳижрон хуммори жонга дўзах азобидек озор бермоқда.

Талабда дийдадин дурё тўкуб булбул наво этса,
Ризо ганжин топиб, вайронаи кўнгулда жо этса,
Кириб майхонаға бир жоми май бирла сафо этса,
Эрур косиб ҳабибуллоҳ агар касби фано этса,
Йўқ ул косибга дунё моли жоҳин иктисоб айлар.

Васл талаб этган булбул кўздан дарё каби кўз ёш тўкиб наво қилса, Ҳақнинг Ризо ганжига эришади ва уни кўнгил вайронасига жо этади. Қалб вайронасини майхона майи билан тозалайди.

Агар косиб фано (нафсни ўлдириш)ни ўзига касб этар экан, у Оллоҳнинг энг суюкли бандасига айланади. Бундай киши эса дунё мол-мулкини ҳисоб-китоб қилишдан беҳожатдир.

Фалак рафторидек иқболи пастим Биру бор бермас,
Жаҳон ўтхонаси оҳи саҳар янглиғ шарар бермас,
Агарчи нола қилғон бирла Қорий най шакар бермас,
Навоий ул кўз-лабни харобидур ажиб эрмас,
Агар маст ўлғоли ҳар дам ҳавойи лаъли ноб айлар.

Фалак айланишига ўхшаш паст даражали иқболимни Яратган ҳеч баланд этмади. Жаҳон ўтхонаси эса худди саҳар оҳи (шамоли) каби ҳеч учқун чиқармади. Эй Қорий, чунки най ҳам шунчалар нола қилишига қарамай (гарчи у ҳам қамишдан бўлса-да) шакар бермайди-ку. Навоий ўша кўзу-қошнинг ишқида хаста бўлди. Бу дарднинг дафъи учун у ҳар дам қизил майни орзу қилса арзийди.

Хуллас, Қорий мухаммаслари мавзуси ниҳоятда ранг-баранг. Уларда замон ва аҳли замон нодонликларидан нолувчи ҳажвлардан тортиб инсон камолотининг энг юксак нуқталари тавсиф этилган тасаввуфий ғоялар талқинигача учратиш мумкин.

Қорий мухаммаслари XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларидаги мумтоз мухаммасчилик анъанасининг маҳсули сифатида қимматлидир. Шоир тахмисларида илгари сурилган ғоялар, фалсафий мушоҳадалар бу давр адабиёти ҳақида тўлақонли тасаввур уйғотишга хизмат қилади. Шоир мухаммасларида ҳам мумтоз адабий анъаналарни изчил давом эттирган. У мухаммасларида орифона ғоялар билан бирга ижтимоий, олам ва одам ҳақидаги теран фалсафий ғоялар ҳам ўз ифодасини топган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдуғафуров А. “Хазойину-л-маоний”дан четда қолган ғазаллар // Навоийнинг ижод олами (мақолалар тўплами). – Т.: Фан, 2001.
2. Авлиёлар султони. Туронлик валийлар. Мажмуа. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. – 256 б.
3. Мирмаҳмуд Миршамсиддин ўғли Қорий. Девони Қорий. Тошбосма. Тошкентдаги Ғулом Ҳасан Орифжонов матбааси, ҳижрий 1330й (мил. 1912й) да чоп этилган. (Самарқанд давлат музейида 5512 / 327 инвентарь рақами билан сақланаётган нусха). 100 варақдан иборат.
4. Жўрабоев О. Қўқон адабий муҳитида девончилик анъанаси ва девонлар таснифига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2008. № 4. Б. 8-17.

TRADITIONS OF FIZULI IN CREATIVITY OF MEMBERS "MEJMEUSH-SHUARA"

Sabina Akhmedova
Institute of Manuscripts,
Department of Persian Manuscripts,
Doctor of Philosophy, Senior Researcher
ehmedova3@mail.ru

Annotation: Master Fizuli's influence on poets of Baku literary environment is immeasurable. It is no coincidence , and this group create that poetic scene "Mejmeush-Shuara", which began its activity in 1860, this group was created on Fizuli's poetry love , and boundless love for Fizuli. Therefore, it is an indisputable fact, that this poetic collection, which acting in the second half of the end XIX -and beginning of XX centuries, was also called "Fizuli Mejlis" throughout its existence. Every time they gathered at Jurmi's home - who led this group, but after his death , they began to gather at Meshedi Azer's home . They outlined the assumptions and views that they wrote about Fizuli's gazelles and then began to analyse them.

Key words: Mevlana (master) Fizuli, Turkish language, gazelle, poem, ode , written complaint.

This is fact , that in the Middle Ages, Turkic-speaking poets with Turkic origin created literary works mainly in Persian. Because, at that time Persian was considered the language of poetry, and it was formed thoughts , that there was no better language in poetry than Persian to create the lyrical world. So, one of the geniuses of the Muslim East, Nizami Ganjavi, in spite of the fact , that he was Turkic , created his pearls, which response all over the world, only in Persian.

One of the more lingual masters was Mevlana Fizuli . He was a trilingual poet and he created his pearls in Turkish, Arabic, Persian and his native language , since , he has " divan " (collection of poems, arranged in alphabetical order by the latest rhyme letters in Near and Middle East) in all three languages . But some Turkic-speaking poets were indifferent to the Turkish language, and didn't write poetry in this language, and the most importantly they didn't pay attention to the subtleties of the Turkish language, undoubtedly worried the genius poet:

Persian poetry is only prose - poetry ,
Prose-Persian poetry , diffeing from pearl Turkic ,

Alphs unconnecting , sloping and uneven
And ... if they give me that miracle too ...
the thorny branches ... the flower would become a tulip.

All years of his creative activity Mevlana (master) Fizuli created such spring of poetry , for Turkic poets , who would come after him, - with a flying angel over the head , and the poets - who drank water from this spring of poetry became to countless Turkic poets ,who created miracles.

It was very few poets can be found ,who came after Mevlana Fizuli and didn't benefit from master's creativity , amazing poetic heritage and didn't become to poet . Because Mevlana Fizuli was such a creator , that he was known and loved not only in the Muslim East, but also in Europe. Famous English scientist Gibb called Fuzuli " the poet of the heart, the sun, born in the East ", and praised him greatly:

“No one Turkish poet had ever wrote such beautiful gazelles as Fizuli. Fuzuli wasn't inspired from other's poetry , but from his own heart; Shining with the light of his greatness , he found a new way . He has no predecessors on this way ”(1. p. 286).

World famous European scientists Hartmann and H. Huar highly appreciated creativity of Fizuli, calling him an incomparable creator who shone from East to West.

Master Fizuli's influence on poets of Baku literary environment is immeasurable. It is no coincidence , and this group create that poetic scene "Mejmeush-Shuara", which began its activity in 1860, this group was created on Fizuli's poetry love , and boundless love for Fizuli. Therefore, it is an indisputable fact, that this poetic collection, which acting in the second half of the end XIX -and beginning of XX centuries, was also called "Fizuli Mejlis" throughout its existence. Every time they gathered at Jurmi's home - who led this group, but after his death , they began to gather at Meshedi

Azer's home . They outlined the assumptions and views that they wrote about Fizuli's gazelles and then began to analyse them.

The greatest literary critics of Azerbaijan during the period of socialist ideology, according to the requirements of time, the researchers of Fizuli , were obliged to call Fizuli as materialist, atheist, God-denier like Nizami and Nesimi , and had wrote, that he had denied God throughout his career and that Islam had led people into ignorance.Of course, under the poisonous sword of the Soviet regime, they wouldn't able to expose themselves to danger and declare ,that Fuzuli was created by the love of Almighty, and it could be scary both for them , the slaves of ideology immediately would arrested the scientists exploring Fizuli, slandered them, persecuted their families and at the same time erased Fizuli from Azerbaijani literature as the glorify poet.

According to the unjust demands of the brutal regime, as religious motives were removed from the creativity of Agani, Nizami, Nasimi, also had to erasi religious motives from the poetic heritage of Mevlana Fuzuli.Otherwise, these scientists wouldn't be able to pass on Fuzuli's poetry to future generations.It should be noted that , Fizuli's admirers had got detailed information about the poet and all his activities from the three-volume book of Firudin bey Kocharli whicn named "History of Azerbaijani Literature", who made an invaluable contribution to Azerbaijani literature.Firudin bey Kocharli had wrote in detail about Fizuli in his book , which is very valuable for our people and put a number of plates from Fizuli's creativity into this book.But , fact is that, there were some researchers of Fizuli , went to extremes and pretended that Fuzuli's work corresponded to the provisions of Marxism-Leninism.It was funny, although painful . Because Fizuli was reached to the peak of saint. He was so shrewd that , wrote his divan " (collection of poems, arranged in alphabetical order by the latest rhyme letters in Near and Middle East) in all three languages which began with " Tawheed " . (Faith in the oneness of God.)

Although, they loved reading from Nizami, Nasimi, Hafiz Shirazi, Sadi Shirazi, Rudaki, Omar Khayyam, poets of the Baku literary envirioment of the second half of XIX - early XX century, they chose Mevlana Fizuli as their teacher, benefited from him.For example, one of the members of "Mejmeush-Shuara" Hajiali Parisha (1876-1944), who was born in Nardaran village of Baku, devoted most of his activity to Fizuli. And one of his poems which named "My Motherland" from the literary genre " Tekhmis" (narrowly encompassing genre of literature) showed that, poet was closely to Fizuli's activity and was inspired from his poems:

Want getting meet in meadow in morning...
Fate got me moum to grief and sorrow...
Yearning to your face and to sweet - voice...
Hidden wound of deep pain ... burned my body ...
Will my vestment , while I live , but , when I will die, will my shroud .
(5.p.200)

Abdulhalig Jenneti wrote dozens of imitative poems on the creativity of Fizuli , not only in the literary environment of Baku, but throughout the country .But Fizuli's poem which named " Word" is a unique poetic treasure in essence of the word, Jannaty, who inspired from Fizuli poetry wrote gentle imitative poem :

Flies in my soul, in my heart ...pearl word...
Soul delighting ,when flys to owner .. word...
Using in every soul with worthy ... word ...
Again made my soul glad spoken on the spot word
Every word , that has been said fits into a happy heart
(5.p.79-80)

The most active member of the "Mejmeush-Shuar" was Samad Mansur, whch wrote many feedback imitative poems of Fizuli and gave to these masterpiece unique colors.

Word belongs to wises' which are in paradise ...
Word is like flowing river of wises' in paadise...
Word is creation of universe , gives view existings...
Word is cord , which opens hidden secrets...
(5.p.204)

Famous poets, literary critics and musicians were invited to the next mejlis of the literary group "Mejmeush-shuara", which was organized at home of Abdulkhalig Yusif in Baku, at the beginning of XX century. It is nessesary to note , that several founders of Baku Literature died, literary creators , including Jurmu, who led this mejlis for many years. Therefore, along with the older poets, young poets took part in this poetry mejlis also .One of them was Aliagha Vahid. Although Aliagha was very young, but he amazed his readers and listeners with his inspiring poetry.

Abdulkhalik Yusuf turned to Abdulkhalik Jenneti and said: "Open the rhyme". After a minute Abdulkhalik Jenneti said :

Youngmen wanted new word from me, on my age...
I thought ,they had measureless words on their age...

Abdulhalik Yusuf continued his feedback :

Wiseman honest to God! Would wrote thousnad new words everyday ...
when , wickedmen didn't write measureless .... words everyday ...

As soon as Abdulhalig Yusif finished the verse, he turned to young Aliaga and said: "My son Aliaga, may be you will continue feedback."

Of course Young Aliaga was realy agitated and began feedback calmly:

Rytm of word was late, bud got confuse...
Sweaty flower ,asked lips secret from everyone ...
But didn't find swety secret word ,as would dreamed ...
Wouldn't be master of word in mejlis, honest to God...accepting the word ...
Which .... wisemen wrote for youngs again the new word....

As soon as, feedback was ended, Abdulkhalig Yusif stood up, hugged young Aliaga and kissed her on the forehead:

“After that you - Aliaga became a member of our Mejlis, with the pen - name Vahid (means " one ") And then , they replaced the last word to the special noun Vahid , it was literary tradition to write the name of author at the end of poem :

Wouldn't be master of word , accepting Vahid in mejlis ...
Which .... wisemen wrote for youngs again the new word ...

Everyone began calling the young Aliaga - as Vahid, and soon Vahid became so famous , and was amazed from that day . It is not a secret for anyone , that Aliaga Vahid, who was considered the incomparable poet-gazelle of XX century, rose to the peak exploring the genius Fizuli , as an innate talent, and his gazalles played an exceptional role on formation as creators singers and as masters of Azerbaijan.

Talking about mastering the slimness of poetry and gazelles, Vahid always remembered his masters, Abdulkhalig Jenneti , Abdulkhalig Yusif, Mashadi Azeri and Samed Mansur, besides that also rememdered about his relation with Jafar Jabbarli, who left trace on Azerbaijani drama. Vahid said , that his friend J. Jabbarli had a strong character as a poet, he told, how much he was closely with literature, poetry and art.

Fuzuli, is the sun of all Turkic poetry world, has been giving invaluable lessons to Azerbaijani poets for five hundred years. Aliagha Vahid said , he was very happy ,because he was able to take the drop from Fizuli's ocean of pearl and he follower of this genius .And the fact is that , Baku poetic environment could take from this genius all the necessary literary pearls to create Azerbaijani poetry .

Used literature :

1.A.Safarli, H.Yusifov. "Ancient and medieval Azerbaijani literature" Publishing house "Maarif" Baku-1982. p.286 .
2. Dr. Javad Heyat . " View to Azerbaijani literature" Baku - "Writer" -1993. p. 55.

3.Y. Babayev . "Sect literature, Sufism, Hurufism", Baku- "Nurlan", 2006. p.
4. Mamed Jafar Jafarov "Fuzuli thinks". ANAS, Institute of Literature under the Nizami Ganjavi, physiology sector. "Science and Education" Baku-2019. Fuzuli Library. (series of books) III Book ,p. 100-101.
5. " Spoken words are memory " - 2019, ANAS , Institute of Manuscripts after name of Mohammad Fuzuli. Collecting by Jafar Remzi . Prepared and foreword author : Sona Hayal p. 200.
6. Bakir Nabiyev "Let Autumn didn't fall" ANAS . Institute of Literature named after Nizami, Baku- "Science" -2006. p. 246-247.
7. Rafael Huseynov "The hundred second night " Baku-1988. p. 218-219.

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА САИДАҲМАД ВАСЛИЙ ИЖОДИДА МАЪРИФИЙ ҒОЯ ҲАМДА БАДИИЙ МУШТАРАКЛИК

(ф.ф.н. доц. Муҳиддинова Б.М.)
Самарқанд Давлат Университети

Alisher Navoi and Saidahmad Vasli's creative educational idea and artistic common

Annotation

This article, based on a comparative analysis, reveals the educational views of Alisher Navoi and Saydakhmad Vasli, their creative communities and unique artistic diversity. It has been studied in terms of the moral and educational significance of the works of poets, their historical value and the promotion of popular ideas.

Keywords: educational idea, artistic community, ghazal, muhammas, human qualities, knowledge, moral purity, decency, similarity, harmony.

Ўзбек халқининг атоқли намояндаси, шоир ва мутафаккир Амир Низомиддин Алишер Навоий ўз умрини тўлалигича илм адабнинг ривожига ва унинг вакилларига ғамхўрлик қилишга бағишланганлиги билан бутун жаҳонда машҳур бўлган. Навоий илмий-адабий асарлар яратишда ўз давридаги олимлар, адиблар ва шогирдларига намуна кўрсатди. Унинг асарларининг деярли ҳаммаси тарбиявий ва илмий аҳамиятга эга бўлиб, халқ манфаати ва турмуш ҳақиқатларини куйлар эди. Алишер Навоий ўзининг бадиий асарларида кўпинча баркамол инсон тимсолини ифодаловчи ижобий тимсоллар яратди. Илм-маърифат, ахлоқ-одобга доир ўй-фикрларини эса илмий-фалсафий ҳамда дидактик асарларида илгари суради. Бир сўз билан айтганда, у ақл кучига чексиз ишонади, илм-фаннинг хислатини бағоят катта деб билади.

Навоийнинг ижодига унинг илғор ғояларига мафтун бўлмаган, унинг ижодини тарғиб этмаган ва ижодий издошлик қилмаган олиму шоирлар оз бўлмаса керак. Шу жумладан, XX асрнинг маьрифатпарвар намоёндаларидан бири, Самарқандда яшаб ижод этган нуктадон шоир Сайидаҳмад Васлий Самарқандий ҳам ўзининг сермаҳсул ва баракали ижоди билан адабиётимиз тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган. Адиб ишқий, ижтимоий, ахлоқий-маьрифий мавзуларда ижод қилган.

Васлийнинг туркий ва форсий тилда тартиб берган девонлари мундарижаси билан танишар эканмиз, унинг ўз даври қалам аҳли билан яқин ҳамкорликда бўлганини, ўзига замондош бўлган ва бадиий ижод майдонида ўзига тенг бўлган шоирларнинг асарларига мухаммаслар, назиралар ёзганлигининг гувоҳи бўламиз. Ахлоқий-тарбиявий руҳдаги мисралар шоирнинг соф ишқий мавзудаги ғазалларга ёзган мухаммасларида кўп учрайди. Чунончи, шоирнинг “Туҳфат ул- аҳбоб” деб номланган девонидан “Мухаммасот” (“Мухаммаслар”) деб номланган катта бир бўлим ўрин олган. Васлий девонининг “Мухаммасот” қисми “Мавлоно Навоий ҳазратларининг ғазалларига” боғланган мухаммас билан бошланади. Шоир уни машҳур салафининг *“Менга не манзилу маъво аён, не хонумон пайдо”* мисраси билан бошланадиган ғазалига боғлаган. Бўлим «Мавлоно Навоий ҳазратларининг ғазалларига мухаммас» сарлавҳаси остида Алишер Навоийнинг:

Менга не манзилу маъво аён, не хонумон пайдо,
Не жонимдин асар зоҳир, не кўнглумдин нишон пайдо

матлаъли ғазалига ёзилган мухаммассига:

Ҳувайдо бўлди жондин оҳу, кўнглимдин фиғон,
На тобъимда фараҳ ҳозир, на дардимға амин пайдо.
Вужудим тоириға на макон, на ошён пайдо.
Менга не манзилу маъво аён, не хонумон пайдо,
Не жонимдин асар зоҳир, не кўнглумдин нишон пайдо
Хаёлим лафзидин мазмуни роҳат бўлмади мафҳум,
Мани бекаслиғимға йиғлашурлар кабку чуғзу бум.
Жунун саҳросида Мажнун каби ҳолим эрур маълум
Хирад махфий, бадан фоний, кўнгул ғойиб, тараб маъдум,
Бори саҳл эрди, бўлса эрди ул номеҳрибон пайдо.
Мани тири фиғони шаст бирла осмон кетмиш,
Парешон хотирим зулфин торидек, ҳар қаён кетмиш.
Мани ҳажрида бетоб айлаб ул сарви равон кетмиш.
Шикебу сабру ҳуш этмиш, қарору ақлу жон кетмиш,
Не ғам, гар бўлса ул ороми руҳ, ул қути жон пайдо.
Висоли нақдиға муҳтождурлар шоҳу султонлар,
Нечук мен сарф қилмай нақди жон йўлида ўронлар?
Қилинглар куфр зулфидин ҳазар, эй пок иймонлар.
Ўлар ҳолатдамен онсиз, юз очти, эй мусулмонлар,
Бўлунг воқиф ки бўлди фитнаи охирзамон пайдо.
Не ҳикматдур, ки булбул кеча кундуз оҳ ила ҳамдам,
Ҳарими васл дилдорига ҳаргиз бўлмади маҳрам,
Машаққат чекмаюб ҳамқўш бўлди кул ила шабнам.
Кесар юз нахлни ҳар дам, қилур юз сарвни хуррам,
Таажжуб, кўрки, бу гулшанда эрмас боғбон пайдо.
Мурассаъ тахт узра шоҳ ғамгиндур, гадо масрур,
Хирад аҳли матоъу симу зарни айламас манзур,
Тирикликда маориф аҳли ҳаргиз бўлмади мағрур.
Ҳазар қилмоқ қазо жаллодидин бўлмаски, йиллардур
Қилур қатл, уйлаким, не тиғ ўлур пайдо, не қон пайдо.
Жаҳон аҳли ҳавасманд эрур, туни амалдинким,
Не ҳожат гўшмол айласам, забулмасалдин кам,
Не деб айлай шикоят Васлий тақдири азалдинким.
Санга жон шавқидин берди Навоий, йўқ ажалдинким,
Ажал топқунча эрмас ул заифи нотавон пайдо.

[Васлий Самарқандий, 1913. 57-58 б]

каби мисраларни илова қилади. Юқорида келтирилган мисоллар шоир Васлийнинг устозлар поэтик ижодига самимий муҳаббат билан қараганлиги, уларни чуқур ўрганиб, ижодий давом эттиришга уринганлигидан далолат беради.

Сайидаҳмад Васлий ижодини кўздан кечирар эканмиз, бевосита Алишер Навоий ижодига хайриҳоҳ эканлиги, улар яшаган замон орасида катта масофа бўлса-да, аммо куйлаган дардларнинг нақадар бир-бирига ўхшаш эканлигига амин бўламиз.

Бинобарин, Алишер Навоий достонларида ҳаётнинг энг муҳим томонлари ҳақида тарбия ва инсоний фазилатлар тўғрисидаги ғояларни олға сурди. Навоий “Ҳайратул аброр” (Яхши кишиларнинг ҳайратланиши) асарида болаларни ўқимишли, одобли, ростгўй, ҳалол, пок, сахий бўлишга; ота-онани, ўзидан катталарни ҳурмат қилишга инсофли ва адолатли кишилар бўлиб камол топишга ундайди. Достоннинг ўнинчи бобида тўғрилик, ростгўйлик ғояси илгари сурилади. Жумладан, “Шер ва Дуррож” масалида ёлғончилик ва эгриликнинг ёмон оқибатларини очиб боради. Ушбу мақолатида Навоий хилма-хил ўхшатишлар ёрдами билан ростгўйлик ва тўғриликнинг фойдаси, ёлғон сўзлаш ва эгриликнинг зарарини баён этади:

Ҳар кишиким, тузлук эрур пешаси,
Кажрав эса чарх, не андешаси?!
Ўққи, туз ўлди таярони анинг,
Бўлса ер эгри, не зиёни анинг?

Йўл неча туз, йўлчиға мақсад қариб,
Хамлиғидин тушса йироқ йўқ ажиб...[А.Навоий, 1989. 150-б.]
Кимки бу давронда қилур ростлиқ,
Йўқтур иши ғайри каму костлиқ.
Давр чу кажликка қилур иқтизо,
Сен тиласанг рост, эмастур ризо...[А.Навоий, 1989. 153-б]

Васлий талқинича, инсон қадру қимматини белгиловчи ташқи безаклар, молу давлат эмас, балки ички дунёдир, илмлилик, аҳлоқан поклик ва адаблиликдир. Шунинг учун у ўз шеърларидан бирида ёзади:

Атласу кимхоб қадри касс намесозад баланд,
Қимати одам фузун касби маонй мекунад
[Васлий Самарқандий, 1909. 30-б.].

(Мазмуни: Инсон қадрини атласу кимхоҳ эмас, балки маъни ва маърифат оширади.)

Алишер Навоий ҳам "Ҳайратул аброр" достонининг ўн биринчи ҳикоятида илм-фанга илм аҳлига юксак баҳо беради. Кишилардан илм олишга, олимларни иззат-ҳурмат қилишга чақиради. Илмни амалий фаолият билан боғлайди ҳамда илмини, шахсий интилиш йўлидагина сарф этган кишилардан ғазабланиб:

Илмни ким воситаи жоҳ этар,
Ўзинию халқни гумроҳ этар
Олим агар жоҳ учун ўлса залил,
Илми анинг жаҳлиға бўлғай далил...[А.Навоий, 1989. 164-б.]

Алишер Навоий ҳамда Васлий Самарқандийнинг шеърларида илм ва маьрифат, мактаб ва маорифнинг ажойиб фазилатлари, илм олишнинг аҳамияти, мактаб тарбиясининг ҳаёт учун, инсон камолоти учун зарурлиги уқтирилади.

Чунончи, Алишер Навоийнинг „Фарҳод ва Ширин" достони ҳам болалар учун ёзилмаган бўлса-да, ундаги айрим лавҳалар болалар китобхонлиги доирасига киради. Шоир достонда Фарҳоднинг болалик чоғлариданоқ илм-ҳунарга, меҳнатга бўлган муҳаббатини зўр маҳорат, самимият билан тасвирлаган.

Навоийнинг "Маҳбуб ул-қулуб" асаридаги йигирма тўққизинчи мақолатида эса қуйидаги ибратли гаплар бор: "Илм ўрганмоқ – эътиқодни мустаҳкамлаши учундир, аммо бойлик орттирмоқ учун эмас, саводсиз бой – ёғинсиз булутга ўхшайди. Илмга амал қилмаган олим – устига китоб орттирилган эшакка ўхшайди". *[А.Навоий, 1969. 20-21-б.]*

Бинобарин, юқоридаги мисралар Алишер Навоий ва Сайидаҳмад Васлийнинг ақл-заковат, илм-маьрифатга бўлган муносабатларини бир-бирига ҳамоҳанг эканлигини ўзида акс эттиради. Қолаверса, бу икки шоирнинг нафақат бу жабҳаларида, балки ҳаётни севишга, севги ва муҳаббат билан яшашга, зоминликни қоралаб, эзгуликни куйлашга бўлган муносабатлари улар ижодий йўлини уйғунлаштиради.

Ҳазрат Низомиддин Амир Алишер Навоий ўзларининг бутун ижодлари муқаддас ислом дини йўлида жиҳод қилишдан иборат эканлигини эътироф этиб, дурдона асарларидан бири "Фарҳод ва Ширин"нинг Султон Ҳусайн Мирзо фарзандларидан бири шаҳзода Шоҳ Ғариб Мирзога бағишланган 53-фаслида шундай ёзадилар:

Гузар қил ҳар неча илм ўлса ҳосил,
Чу дин илмига етсанг айла манзил
Шаҳ улдурким, шиори илми диндур,
Нединким илми дин илмул-яқиндур.
Улум ичра ўқусанг юз туман фасл,
Тамоми фаръу, дин илми эрур асл.
Бу дин илмики хамам қилди таҳрир.
Эрур фиққу сўнгра ҳадису сўнгра тафсир…

- "Барча илмларни ўрганмоқ ҳам яхши, илм-нурдур. Лекин, асл илм - дин илмидир. Агар одил шоҳ бўлмоқ ниятида бўлсанг, фиқҳ, Муҳаммад алайҳиссалом ҳадислари ва Қуръони Карим тафсирларини чуқур ўрган". Бу сатрлар улуғ Ҳазратнинг чуқур сўфиёна дунёқарашлари ва шу асосда ўтказган турмуш тарзларига ишора этади. Бу эса тасодифий бир ҳол эмас. Улуғ Ҳазрат исломнинг моҳиятан инсонсевар, комил инсон ва комил инсоний жамият тарбиясига ҳизмат

қилувчи илм эканлиги учун ҳам ўзларининг барча фалсафий қизиқишлари калидини ундан изладилар.

Хуллас, Алишер Навоий ҳамда Сайидаҳмад Васлий Самарқандий ижодиёти замонаси ва даври хусусиятлари билан изоҳланиши лозим бўлган айрим камчиликлар ва қарама-қаршиликлардан холи бўлмаса-да, у ўзига хос бадиий жиҳатлари, маърифий-тарбиявий аҳамияти, тарихий қиммати билан халқчиллик ғояларининг тарғиб этилиши нуқтаи назаридан бугунги давр адабиётшунослиги эътиборидан асло четда қолмаслиги лозим бўлган ҳодисадир. Алишер Навоий ҳамда Сайидаҳмад Васлийнинг илм-маърифатга бўлган қарашларидаги бундай муштарикликлар, уларнинг таъкидларидаги ўхшашликлар тасодиф эмас, албатта. Чунки илм-маърифатга бўлган ушбу ҳамоҳангликлар ҳамма вақт, ҳар қандай ривожланаётган жамиятда ҳам бир хил эканлигини кўрсатади. Бу эса икки шоирнинг ижодий фаолияти нечоғлик бир-бирига яқин, боқий, сермазмун эканлигидан далолатдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989
2. Васлий Самарқандий. Туҳфатул-аҳбоб. – Тошкент: Порцев матбааси, 1913.
3. Васлий Самарқандий. Армуғони дўстон. – Самарқанд: Демуров матбааси, 1909. *30-б.*

TRADITIONS OF THE NAQSHBANDI SECT IN THE WORKS OF ALISHER NAVOI

Muhammadiyev Ahadxon Mahmudovich
Dean of the Faculty of Pedagogy at the Shahrisabz branch of the Nizami Tashkent State Pedagogical University

Annotation

Navoi's work is valuable and noteworthy as a reflection of the philosophical and artistic thinking of the period, as a product of conceptual views and research of a talented person. In his poems he meets a philosopher, a lover, a beggar, the owner of a crushed heart; to see time, its vortex, its destruction; the ruins of wickedness, and the radiant waves of goodness. Navoi's lyrical protagonist is himself. It is as if he set out on a voyage in a vast ocean (world) with his ship (creation). This journey (life) forces him to draw conclusions about himself, the ocean (the world), the people of the ocean (humanity), and its variations and flashes (storm, flood, clarity, and so on). After all, indifference is a disaster of the soul, a catastrophe of the mind.

Key words: Sayyid Amir Kulol. Bahovuddin Naqshband, Khoja Abdulkhaliq Gijduvani, the path of contentment, "hush dar dam", Hayrat ul-abror, allegory.

The sect founded by Hoja Muhammad ibn Muhammad Sayyid Jalaliddin Bahovuddin Naqshband is one of the most widespread sects in Central Asia, the Middle East. According to sources [Salohi, 2017; Sadriddin Salim Bukhari, 1993; Bahauddin Naqshband, 2015.], Hoja Boboi Samosi Bahovuddin Naqshband predicted the birth of Naqshband and after the birth of Naqshband he was brought up by the blessed barakud. After Boboi Samosi, the upbringing of Bahovuddin was continued by his disciples Sayyid Amir Kulol. Bahovuddin Naqshband was also brought up by the sheikhs of Yasavi with the gestures of Sayyid Amir Kulol. Khoja Abdulkhaliq Gijduvani, on the other hand, was the leader of Bahauddin in his maturity.

Naqshbandi is a Sunni sect. The main motto of the sect is *"dil ba yoru dast ba kor"* (May your heart be in Allah, your hand in work). Nizamidin Mir Alisher Navoi in his "G'aroyib us-sig'ar[9]" under the heading "Disclosure of the pattern of satisfaction and the practice of the pattern of Naqshbandi" gave the following descriptions of this sect:

Qanoat tariqig'a kir, ey ko'ngul,
Ki xatm o'lg'ay oyini izzat sanga.
Desang shoh o'lay yeru ko'k basdurur,
Bu bir taxtu ul chatri rif'at sanga.

[9] The wonders of youth

(O heart, if you need glory, enter the path of contentment, if you want to be a horn, the earth is enough for you, the earth is enough for you, and the earth is your throne, and the sky is your dome.) [Navoi: G'aroyib us – sig'ar, 1998: 527.].

Navoi emphasizes that if a person seeks the path to glory, he should enter the path of contentment, be patient, be patient and tolerant, and refrain from eating. If man desires the kingdom of the heart, heaven and earth will suffice him. The earth is the throne, the sky is the chatri rifat (tent of exaltation, bliss).

Фано шўъласида ёшур жисмни,
Керак бўлса зарбафт хилъат санга.
Етар лола бутган қиё қулласи,
Мурод ўлса гулгун ҳашмат санга

(In the light of the absence of your body, if you need a gold robe. If you need luxury, a high peak with red tulips is enough for you.)

[Navoi: G'aroyib us – sig'ar, 1998: 528.]

According to Navoi's descriptions, if you want a royal life and a luxurious dress, it is enough to wrap your body in a ray of fano (transience). If you need colorful luxury, a rock top with tulips is enough.

Эрур бас ариғ нуктау қон ёшинг,
Дуру лаълдин зебу зийнат санга

[Navoi: G'aroyib us – sig'ar, 1998: 528.]

(Your pure words, your pure tears will suit you more than the precious jewels of the world)

It is noteworthy that Navoi skillfully compares the material world with the spiritual (satisfied) world through the means of allegory. It calls man to be content in any way, to be thankful for what he has. We know that the Naqshbandi sect is far from seemingly conspicuous behaviors and pays strong attention to conversation. This sect contains the basic principles developed by Khoja Abdulkhaliq Gijduvani and perfected by Khoja Bahovuddin. These are: hush dar dam, nazar bar kadam, Safar dar vatan, khilvat dar anjuman, yod kard, bozgasht, nigohdosht, yoddosht, vuqufi zamon, vuqufi adadiy, vuqufi qalbiy.

In this poem, which describes the Naqshbandi sect, Navoi commented on some of the principles listed above as follows:

Десанг хилватим анжуман бўлмасун,
Керак анжуман ичра хилват санга

[Navoi: G'aroyib us – sig'ar, 1998: 528.]

(Hilvatda hayol o'tirib dunyoga chalg'ib ketmasin desangiz, odamlar orasida bo'lib Alloh bilan yolg'iz qolishga o'rgan)

The byte is about one of the above principles - "a narrow meeting." According to him, it is meant to be with the people outwardly, inwardly with the remembrance of the Truth. Taxes take an active part in the life of society. Interferes with the people and fulfills the requirements of life. At the same time, he feels that his heart is always in the presence of Allah.

Ватан ичра сокин бўлуб сойир ўл,
Сафардин агар бўлса меҳнат санга

[Navoi: G'aroyib us – sig'ar, 1998: 528.]

(If you're having a hard time traveling, go into a corner and sit back and relax.)

This is the principle of "narrow homeland". According to him, the tax is a journey from bad morals to good behavior, educating the homeland, that is, the body. He has to travel physically until he finds a perfect piri (teacher). This principle means going through successive careers in hardening the will.

Назарни қадамдан йироқ солмағил,
Бу йўл азми гар бўлса рағбат санга

[Navoi: G'aroyib us – sig'ar, 1998: 528.]

(If your path is a pattern, if it is the path of truth, do not look away)

If the Naqshbandi sect is your goal, do not take your eyes off the step. In other words, it is a "step by step" principle. Its essence is that no matter where the tax is, it has to walk towards the tip of the toe when walking. So that the outward and the inward eye do not see what is impure. This principle includes humility, not being distracted, and being able to stand on the edge of modesty.

Дамингдин йироқ тутмағил ҳушни,

Ки юзланмагай ҳар дам офат санга

[Navoi: G'aroyib us – sig'ar, 1998: 528.]

(Never let disaster happen, keep yourself awake at all times)

The principle of "hush dar dam" is analyzed in the byte. Given that "consciousness" is the mind, "rest" is the breath, it means that for every breath taken, the tax must be awake. We must not be ignorant, we must remember the Creator with every breath. When the tax remembers Allah with every breath, surely Allah will not forget him. And the fact that Allah does not forget is a guarantee of recovery. Such a person will never face disaster.

Бу тўрт иш била рубъи маскун аро,

Чолинмоқ не тонг кўси давлат санга

[Navoi: G'aroyib us – sig'ar, 1998: 528.]

"Хилват дар анжуман" (jamoat ichida turib yolg'iz qola olish), "сафар дар ватан", (vatandan uzoqqa safar qilish), "назар бар қадам" (nazar oyoq uchidan nariga o'tkazmaslik) , "ҳуш дар дам"(har nafasda hushyor turish) – бу тўрт иш, тўрт тамойилни шиор қилган киши ер юзининг барча давлатини эгаллагандек, дейдилар Навоий. Ўзларининг ҳам нақшбандия тариқатига мансубликларини мақтада (g'azalning oxirgi bayti) қуйидагича изҳор этадилар:

"Hilvat dar anjuman" (being able to stand alone in the congregation), "safar dar vatan" (traveling far from the homeland), "nazar bar qadam" (not looking beyond the tip of the toe), "hush dar dam" (awakening with every breath) are four things, as if the person who chanted the four principles has taken over the entire state of the earth, Navoi says. They also express their affiliation with the Naqshbandi sect in maqta[10] as follows:

Бу оҳанг ила бўлғасен нақшбанд,

Навоий агар етса навбат санга [Navoi: G'aroyib us – sig'ar, 1998: 528.]

(O Navoi, if it is your turn and you fulfill all the above conditions, you will become as Naqshbandi)

Indeed, Nizamiddin Navoi, like Nuriddin Abdurahman Jami, who made a worthy contribution to the spread of the sect in Khorasan, India and other Islamic worlds in the 15th century, wrote a number of his works - Nasayim ul-muhabbat [Navoi: Nasayim ul-muhabbat, 2011], Hayrat ul-abror. "[Navoi: Hayrat ul-abror, 1991] and other epics, in their poetry, analyzed and interpreted the rules of the Naqshbandi sect. They also made their worthy contribution to the popularization of this sect.

References:

1. Alisher Navoi. Badoyi' ul-bidoya. A perfect collection of works. Twenty roofs, first roof. - Tashkent: Fan, 1987. - 724 p. Page 20
2. Alisher Navoi. A perfect collection of works. Twenty volumes. The third roof. Strange us-sighar. - Tashkent: "Science", 1998.
3. Alisher Navoi. A complete collection of works. Volume 10: Volume 9. - Tashkent: G. Gulom, 2011.
4. Vohidov R.J. Uzbek-Tajik poetry of the second half of the XV century and the beginning of the XVI century. - Tashkent: Fan, - 1983. - 143 p. Page 66.
5. Ishakov Yo. Navoi poetics (on the basis of "Khazoinul maoniy"). –Tashkent: Fan, 1983. - 168 p. Page 19.

[10] the last verse of the ghazal

МИРИЙ МАСНАВИЙЛАРИ

Холиқулова Гулсанам Ёрқуловна,
филология фанлари номзоди,
СамДУ доценти

Miri’s masnavies

Annotation: In this article , it analyzed Miriy Kattakurgoniy`s (Miriy was name of person , Kattakurgoniy was nichname of person . Kattakurgon is the name of place which located near Samarkand. Given nickname by origined the name of place) masnaviy (classic poem form) works , namely " Gulnoma , " Choynoma", "Salomnoma ("Kuyovsalom"), "Chorshanbat" ("Sharbatnoma) (all of them are name works), explained about creator`s skill and approached in masnaviy`s traditions

Key words: mas`naviy (classic poem form) dream , spiritual help of teachers , flower - man , flower garden - where dreaming social life , tea

Очилдимурод Мирий Каттақўрғоний (1841-1899) ўзбек ва тожик тилларидаги гўзал шеърлари қаторида эпик поэзияда ҳам бир қанча асарлар яратган ижодкор. Унинг “Каки кўҳзод”, “Анвори Суҳайлий”, “Раъно ва Зебо”, “Қиссаи Салим Жавҳарий”, “Мажидиддин ва Фахруннисо”, “Рустам ва Сўҳроб” номли достонларидан ташқари, “Гулнома”, “Чойнома”, “Саломнома” (“Куёвсалом”), Чоршарбат (“Шарбатнома”)[11] каби кичик ҳажмли маснавийлар яратганлиги маълум. Бу маснавийлар ўз даврининг муайян масалаларига бағишланган бўлиб, Мирий ижодида алоҳида ўрин тутади. Ана шу маснавийлардан айримларига тўхталиб ўтсак.

Жумладан, Мирийнинг “Шаби бисти якўми моҳи муҳаррам воқеаи хоб дидан” номли тожикча маснавийси 50 байтдан ортиқ бўлиб, унда шоирнинг ижод майдонига, айниқса, достончиликка алоҳида адабий-маънавий тайёргарлик билан кириб келгани маълум бўлади. Маснавий мумтоз адабиётда анъанага айланган туш кўриш усули асосида ёзилган бўлиб, ўзига хос кичиккина сюжет чизиғига эга. Унда шоирнинг тушида кечган воқеалар, жумладан, унинг ижодга бўлган иштиёқи, жўшқинлиги, устозлари Жомий, Навоийларга бўлган муҳаббати акс этган. Ёзилишича, бир кеча ижодкор туш кўради. Тушида 40 кишидан иборат ажойиб инсонлар гуруҳи унинг эътиборини тортади. Уларнинг ҳар бир сўзига маҳлиё бўлган шоир бевосита бу давра иштирокчисига айланиб, у ерда устози Навоий билан суҳбат қуради. Навоий ўзини таништириб, унга раҳнамо эканлигини таъкидлайди:

Манам Мири Алишери Навоий,
Амирам бо ту, худ мири навоий.
Паи дастгирият умрест дастам,
Қалам бар каф куни, ман сафҳабастам[Мирий, 1965:305].

Мазмуни:

- Мен - Мир Алишер Навоийман,
Сенга амир бўлсам-да, ўзим бир куйчи мирман.
Сени қўллаш учун бир умр қўлимни чўзганман,
Сен қаламни қўлга олсанг, мен саҳифа қуювчи бўламан.

Маснавийнинг аҳамиятли томони шундаки, ижодкор тушларини талқин қилиш орқали ўз борлиғида кечаётган руҳий ўзгаришларни таҳлил этиб, ижодий қобилиятини тарбиялаб боради. Адабиётшунос А.Мажидий “Шоир Мирий” мақоласида Навоийнинг Мирий ижодига бўлган адабий таъсири ҳақида гапириб, шундай ёзади: “… у Навоийни бир неча қатла тушида кўриб, адабий таълим олғон. Шундай тушларини жуда кўп ғазалларида ёзади. Бу тўғрида унинг “Шарбатнома” деган ярим манзум бир асари ҳам бўлғон”[Мажидий, 1927:36].

Мирий доимо Жомий, Навоий каби устозлари ижодидан руҳий мадад олади, ҳар гулистондан гулдасталар ясашга ҳаракат қилиб, бадиий адабиётнинг турли жанрларида ўз иқтидорини синайди. Ижод майдонига, айниқса, достон яратишга алоҳида тайёргарлик билан

[11] Мирийнинг “Чоршарбат”, “Анвори Суҳайлий” асарлари ҳамда “Каки кўҳзод”нинг катта қисми топилмаган.

киришади. Шоир худди устози Навоий сингари дастлаб лирикада қалам чархлаб, ўзини катта асарлар яратишга тайёр деб билгандан сўнг бу ишга киришади. Шу нуқтаи назардан қараганда, юқоридаги маснавийни шоирнинг эпик поэзияга киришдаги дебоча асари деб айтиш ўринлидир.

Мирий “Гулнома” ва “Чойнома” маснавийларини ҳам ўз достоннавислик фаолиятининг дастлабки поғоналарида яратади. Бу маснавийлардан “Гулнома” 1878 йил (ҳижрий 1295)да шоирнинг моддий қийналган вақтида ёзилган бўлиб, у пайтларда ижодкор мирзабошилик ва имомликдан четлаштирилади. Шунда шоир отасидан қолган ерда деҳқончилик билан рўзғор тебратиб, ярим танобга яқин ерда гулзор яратади. Асар шоирнинг Каттақўрғоннинг Эшонқишлоғидаги мана шу уйининг тасвири ҳақида. Маълум бўлишича, “Гулнома” яратилган йили Мирий кичик ўғли Қудратулладан ажралади. У ўзининг бу асарини ўғлининг хотирасига бағишлайди. Гарчи бу ҳақда асарда аниқ айтилмаган бўлса-да, Аллоҳдан ўтганларнинг руҳи шод бўлишини сўрайди:

Ё раб, караминг паноҳим этғил,
Лутфунгни худ узрхоҳим этғил.
Ўтганларимизга нури иймон,
Бўлганларимизга хайру эҳсон.
Ўтганларимизни айла масрур,
Бўлганлара бер сурурдин нур. [Мирий, 1965:264-265]

Асарда ижодкорнинг фалсафий мушоҳадалари, ички кечинмалари табиат билан боғлиқ ҳолда ўз ифодасини топган. Мирий гулзорни таърифлаб, гуллардан нозбу, гултожихўроз, қошғаргул, садбарг, жаъфаргул, хиноларнинг таърифи, ўзига хос хислатлари, гўзаллик ва фазилатлари ҳақида сўз юритади. Булардан шоирнинг гулларга бўлган қизиқиши ва гулшунослик соҳасида анчагина билимга эга эканлигини билиш мумкин. Асарда тасвирланишича, гулзор ҳовлининг марказида бўлиб унинг ғарбида хонақоҳ жойлашган. Гулзор ўртасида суфа. У ерда Мирий ижод билан шуғулланган, чамаси:

Ул суфаки жавфи гулшан эрди,
Доно элига нишиман эрди.
Ғарбида гулу шимоли гулшан,
Шарқию жануби сарву савсан…
Ҳар ён чу назарни сен очарсен,
Гул кўргайсену гул сочарсен [Мирий, 1965:258-259].

Ушбу парчадан шоирнинг гўзал табиат ошуфтаси, нозиктаъб инсон эканлиги аёнлашади. Унинг мана шу табиат қучоғида гўзал асарлар яратгани, шубҳасиз. Асарда муаллиф бу фикрлар билан чегараланиб қолмайди. Шоир гул ва гулзорнинг ҳаётийлигидан ташақари, рамзий образ сифатида ҳам талқин этади. Буни қуйидаги байтлардан билиш мумкин:

Бу барчаси бу жиҳатму эрмас,
Ишрат сори маслаҳатму эрмас.
Ҳар чанд фаҳфизо эрур гул,
Кўп рамзга ошно эрур гул [Мирий, 1965:250].

Шу жиҳатдан асар янада қимматлидир. Чунки рамзий образлар шоир ижодий ниятини амалга оширишда қўл келган. Гул – турли хил характердаги инсонлар, гулзор – инсонларнинг маскани, гулзор жойлашган ҳовли эса мавжуд ижтимоий муҳитдир. Мирий гулзорнинг таърифу тавсифи орқали орзусидаги ҳаётни – гўзал турмушни тараннум этади. Ўзи яшаб турган ижтимоий муҳитни гулистонга айлантириш жамият аъзолари қўлида эканлигини уқтиргандек бўлади. Чунончи, гул бўлсагина гулистон вужудга келади. Шундай экан инсонлар гулистонга лойиқ бўлмоқлари, гўзал ҳаёт учун курашмоқлари лозим. Мирий асар сўнгида ўзи севиб яратган гулзорнинг хазонга айланиши, уни сақлаб қолишнинг иложи йўқлиги ҳақида афсусланиб гапиради. Гулзорнинг кузги аҳволи орқали инсон ҳаётининг ўткинчилигига, шунингдек, XIX аср II ярмидаги ижтимоий ҳаётга ишора қилиб, фалсафий мушоҳадага берилади ва асарга якун ясайди:

На гул қолғай жаҳонда, на гулистон,
Ҳаво қилган қушумга донадур бу [Мирий, 1965:266].

Ижодкорнинг яна бир кичик ҳажмли маснавийси “Чойнома” бўлиб, унда жамият учун фойдаси тегмайдиган, бирор касб билан шуғулланмай фақат ўз роҳатини ўйлайдиган кимсалар ҳақида сўз юритилган. Шоир асар бошиданоқ бундай кимсаларни аччиқ кулгу билан аёвсиз танқид қилади:

Аблаҳи нону ошу чой талаб,
Кона фи кулли боб ман ярғаб.
Одамийлиғ ишида беидрок,
Бедилу бетамизу бас бебок…
Ўзи деҳқон, одам авлоди,
Бул башар наслидин, ғам авлоди…
Чарх аноси топмай ҳамсанги,
Айламиш отини Шукур ганги.
Емак ичмакка эрди бас машғул,
Йўқ эди хотирида жуз маъкул [Мирий, 1965:267-268]. Кўриниб турибдики, шоир емак-ичмакдан бошқа ғами бўлмаган, эътиқодсиз кишиларни жасорат билан фош этган. Ҳатто улардан бирининг номини (Шукур) тилга олиб, ўз нафратини аччиқ сўзлар орқали ифодалайди. Асарда Мирий ижодий ниятини амалга ошириш учун чойдан рамзий образ сифатида фойдаланади. Қизиғи шундаки, асосий эътиборни чойга эмас, чойхўрга қаратади. Унинг чойга ружу қўйганлиги, тун – кунини чойхўрлик билан ўтказиши қораланади.

Тутиб ўзни соҳиби фитрат,
Чой ичар эрди ҳар кун уч навбат.
Ичиб уч чойнакни субҳ дами,
Пешину шом ҳам бу эрди ғами [Мирий, 1965:268].

Маълумки, чой образи ўзбек адабиётида Огаҳий ижоди билан боғлиқ. Унинг “Чой” радифли ғазали чойнинг таърифу тавсифига бағишланган биринчи асар ҳисобланади. Унда чойнинг фойдали хусусиятлари поэтик жиҳатдан гўзал, таъсирчан баҳоланган [Валихўжаев, 90:16]. Мирий ҳам маснавийда чойнинг фойдали хусусиятларини инкор этмайди. Ўз фикрларини китобат санъати орқали шундай ифодалайди:

Чой уч ҳарфдурки, жиму алиф,
Охир исмини ё тутиб мунсиф.
Жимидур жомеъи ҳавоси хамс,
Уч ададдин топиб асоси хамс.
Алифи хаймаи тарабга сутун,
Сарв қад қомати киби мавзун.
Ями роҳатни ё эрур ариғи,
Ё эрур баҳри завқнинг балиғи [Мирий, 1965:273-274].

Асарда чой ҳақида ижобий фикрлар билдирилган бўлса-да, чойга ружу қўйган кишилар қаттиқ танқид қилинган. Бунга сабаб Мирийнинг ўз ҳузур – ҳаловатидан бошқа нарсани ўйламайдиган кишиларга бўлган нафратидир. Ижодкор маърифатсиз, манқуртларча яшайдиган, маънисиз ўйинлар ва ичимликлар билан машғул кишиларнинг ҳаётига бефарқ қарамай, уларнинг қиёфасини хазин ҳолатда тасвирлайди, ножўя ҳаракатларини қоралайди. Жамият учун кераксиз инсонларга эргашмаслик, балки уларга қарши курашиш лозимлигини уқтиради. Бу эса асарнинг тарбиявий, бадиий қимматини янада оширган.

Хулоса қилиб айтганда, Мирий дастлаб шеъриятда ижодий маҳоратини ошириб, кейинчалик кичик ҳажмли маснавийлар яратади. Шу асосда эпик поэзияга қадам қўяди. Мирийнинг кичик ҳажмли маснавийлари шоир достоннавислик фаолиятининг дастлабки поғоналарида яратилган. Улар орқали лирикада ифодаланган муҳим ижтимоий-сиёсий, фалсафий фикрларини давом эттиради, адолатсизлик, зулм, зўравонликка қарши курашади. Бу фикрлар шоир достонларида ҳам кенг кўламда давом эттирилган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирий. Танланган асарлар. Тошкент, БАН, 1965. 305 – бет.
2. А.Мажидий. Шоир Мирий. “Маориф ва ўқитувчи” журнали, 1927. 6-сон, 36- бет .
3. Валихўжаев Б. Огаҳийнинг бадиий маҳоратига доир. // Адабий мерос, 1990. №4 (54) 10-16-бетлар.

МУМТОЗ ДОСТОНЧИЛИК АНЪАНАЛАРИНИНГ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДАГИ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

(Икром Отамурод ижоди мисолида)

Сувонова Жумагул Рашидовна,
Ўқитувчи, Филология фанлари номзоди
Самарқанд давлат университети,
Самарқанд, Ўзбекистон
E-mail: *Jumagul-Suvonova@rambler.ru*

Annotation. Exploring the nature of the unparalleled expanses of the world of poetry, looking at its ground and sky, reveals not only the poet's creative world, but also his inner world. The poetics of lyrical feelings and experiences of the poet Ikrom Otamurod, who has his own word and voice from the 70s of the XX century to the present day, is unique in his style of artistic expression. This article discusses the new style and form that emerged as a result of research, creative experiences and unique poetic findings, the achievements of the poet and the breadth of creativity. There is a clear, understandable, international direction in the teaching of literature, such as epic poetry, which is an example of folklore, and the poet completely reformes this direction. At the same time it creates expressions of a new style and form that are unique to the epic. Such innovations serve as a special creative tool in strengthening the notions of patriotism, humanity, faith in the hearts of young people in today's education. After all, the issue of virtues has always been a hot topic in literature. Our goal is to contribute to this movement.

Key words: *Kangul, Kasbi, Dashtlar, armon, by default, soil, part, sparrow, flower, childhood.*

Бугунги ўзбек адабиётига XX асрнинг 70-йилларида ўз ижод намуналари билан кўзга яққол ташланган шоирлар Усмон Азим, Шавкат Раҳмон, Хуршид Даврон, Азим Суюнлар билан бир қаторда Икром Отамурод ҳам кириб келди. 70-йилларда бу янги адабий авлод вакиллари ҳақида шоир Эркин Воҳидов ўзининг "Шоиру, шеъру шуур" китобида шундай деган эди: "Оҳиста ийманиб, улуғлар қошида чўчинқираб эмас, шахдам, дадил, бамисоли тўйхонага келган ўспирин куёвнавкарлардек олатасир ва сурон билан кириб келди".[6, Б.117].

Ҳа, ҳақиқатан ҳам бу авлод ҳар бири бир дунё бўлиб, уларнинг ижодида табиат, ватан ва халқ тушунчалари, севги-муҳаббат тушунчалари ўзига хос тарзда янгича услуб, оҳанг ва рангларда куйлана бошлади.

Бугун шу авлоднинг бир фаол аъзоси сифатида ижод оламида ўз ўрни ва овозига эга бўлган шоир Икром Отамурод ижоди ҳақида тўхталар эканмиз, бир ҳодисани тан олмай иложимиз йўқ. У ҳар бир ҳолатни кўнгил кўзи билан кузатади, юраги билан ҳис қилади, дилдан баён этади. Шу ҳодиса ўлароқ, шоир кўнгил куйчисига айланади. Ана шу йиллар мобайнида шоир кўпгина сафдошлари қатори ўз ижод намуналари орқали шеъриятга мураккаблик тушунчасини олиб кирди. Бугунга келиб бу тушунча бадиийликнинг асосий шартларидан бири сифатида муҳим аҳамият касб этади. Шу туфайли бугунги давр кишисининг образли харакатлари, шакл ва мазмун уйғунлигини яратишдаги маҳорат тамойиллари таълимнинг бадиий таҳлил, таҳлилий ўқиш каби бўлимларига ҳам шитоб билан кириб келди. Чунки бу тамойиллар шоирлар ижоди, улар яратаётган бадиий асарлар билан бирга бизнинг онг ва шууримизга кириб келаётган эди.

Шу маънода "Кўнгил куйчиси" деб ном олган шоир Икром Отамурод ижоди янги услуб ва шакл яратишда мураккаблик поғоналарини бир неча баробар кўтариб юборди. Бу ҳодиса ҳозирги замон ўзбек адабиёти таълимида давр янгилиги сифатида ҳам қаралади. Ва у ўзининг юракларда Ватан туйғусини меҳр-оқибат, иймон-эътиқод, ишқ-муҳаббат туйғуларини тарбиялашдаги ўзига хос жихатлари билан ҳам аҳамиятлидир.

Шоир Икром Отамурод 1951 йил 5 май куни Қашқадарё вилоятининг Касби туманидаги Касби қишлоғида туғилган. ТошДУнинг журналистика факультетида таҳсил олган. Илк шеърий тўплами –"Вақт ранглари"(1982). Ундан сўнг "Жануб қушлари"(1983). "Тўрғайли манзиллар"(1984). "Уфқлар орти бепоён"(1987). "Руҳимнинг қайғуси" (1995). "Сен" (1999). "Канглум ўзинг"(2002). "Тавр"(2005). "Муқаддар" (2013) каби шеърий китоблари чоп этилган. Бундан ташқари таниқли шоир ўз халқона анъаналарига асосан ёзилган; "Тағаззул", "Муқаддар", "Доғ", "Ичкари...Ташқари..." , "Истарам", "Харитага тушмаган жой", "Қуш" достонлари билан ўзбек адабиёти ҳазинасининг бойитишга муносиб ҳисса қўшиб

келмоқда. Шунингдек П.Неруда, Ў. Сулаймон, Е. Евтушенко, М. Бсису, У. Уитмен каби чет эл шоирлари ижодидан қилган таржималари билан ҳам кўпчилик мухлислари қалбидан чуқур жой эгаллаб келмоқда.

Шеърият ҳамиша юксак эҳтиросларни, шавқ-завқни, ғалаёнли туйғуларни севади. Булар шеърнинг ҳар бир мисрасига, сўзига синг-дирилсагина сеҳрлилик вужудга келади. Танқидчи Абдулла Матёқубов айтганидек, «шеърдаги сеҳрлилик умумхалқ руҳидаги тебранишларни олдиндан кўра билиш, ҳаёт тараққиётини тўғри идрок этиб, ундан жамиятга, одамларга фойдали фикрларни дадил айта билишдан иборат. Фақат бугина эмас, албатта. Сеҳрлилик буларни умумлаштириб шеърият тили билан бийрон сўзлашга қодир бўлган маҳоратдир».[3, Б.13-14].

«Бир вақтлар «содда», «равон», «тушунарли» деган тушунчалар бадиийликнинг муҳим шарти саналар эди. Эндиликда «мураккаблик» ҳам бадиийликнинг муҳим фазилатларидан бири бўлиб бормоқда», деб ёзади Эркин Воҳидов [6, Б.144]. Биз адабиёт тарихига чуқурроқ назар ташлар эканмиз, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Уйғун ва Зулфия каби шоирлар ижодида ҳам содда ва равон услубда ёзилган шеърларни кўп учратамиз. Бироқ услубнинг соддалиги шеър гўзаллигига соя солмайди. Мана шундай услуб 70-йиллар авлодига мансуб шоирлар, хусусан, Икром Отамурод, Усмон Азим, Шавкат Раҳмон, Хуршид Даврон, ижодида мураккаблик билан қўшилиб кетди. Лекин ушбу мураккаблик, оддий шаклбозлик ёки тақлидчилик эмас, балки халқ оғзаки ижоди, мумтоз адабиёт ҳамда жаҳон адабиёти билан тўйиниш, улардан баҳраманд бўлиш меваси эди. 70-йиллар авлодининг услуби шундай бир услубга айландики, энди улар ҳар қандай мавзуда - хоҳ у ошиқона бўлсин, хоҳ ижтимоий, хоҳ сиёсий мавзу, бундан қатъий назар, ортиқча қийинчилик ва зўрланишсиз қалам тебрата бошлашди.

Шоирнинг 2011-йил нашр этилган “Харитага тушмаган жой” номли шеърлар ва достонлар туркуми ҳам юқоридаги фикримизнинг яққол исботи бўлибгина қолмай, йиллар давомида шоир тафаккурининг нақадар кенг қамров ва юксалиш касб этганини кўрсатиб беради.

У ўзининг ушбу китобига киритилган аксарият шеърларида Ватан меҳрига омихта тарзда ўзбек халқи характерини очиб беришга ҳаракат қилади. Неча вақтлардан буён ўзбек адабиёти таълимида характер яратиш масаласи таҳлил ва тадқиқ этиб келинмоқда. Шоир Икром Отамурод ана шу масалага бир мунча ойдинлик киритиб, ўз онаси тимсолида ўзбек аёли характерини ёрқин сиймосини яратиб беради.

Шоир онаси хотирасига бағишлаб ёзган шеърида Касби тупроғини улуғлар экан, бутун ҳаётини биттаю битта ўғлига бағишлаган муштипар она портретини чизади. Бу шеърдаги ҳар бир сатр, ҳар бир фикр характер яратади. Шоир ўз онаси тимсолида ўзбек аёли характерини очиб берар экан, унинг сахий, бағрикенг, меҳрибон, болажонлик сифатларини тиниқ, тоза ва мунгли оҳанглар билан намоён этади. Шоир қаламга олган барча сифатлар нафақат унинг ўз онаси, балки ҳар бир ўзбек аёлига мансуб бўлган хусусиятлар эканлиги барчамизга аён ҳақиқатдир. Зотан ҳар бир ўзбек аёли ўзининг юқорида эътироф этганимиз сифатлардан ташқари, меҳнаткашлиги, уйим-жойим, юртим ва тупроғим дейиши билан ҳам шарафланади.

Касбининг бежирим, қадим туфроғи,
Қон-қонига сингиб кетганди қат-қат.
Дерди: “Мен Касбининг битта урвоғи,
Кўз юмсам Касбига қўясан фақат!”[4, Б.13].

Шоир ушбу жумлаларга нафақат онасининг васияти, балки ўзининг кўнгил изтироби-ю, турмуш ташвишлари, армон ва умидларини ҳам сингдириб юборади. Ва энг муҳими бу сатрларда тупроққа бўлган меҳр, унга ҳурмат ва муҳаббат, унинг хислатлари қон-қонигача сингиб кетган руҳнинг оҳангларини намоён этади.

Ранж-у ситам ичра титраган яфроқ –
Кўникмоқ ҳассаси суяр танамни.
Авайла, ўкситма, эй улуғ туфроқ,
Ишониб топширдим сенга онамни.

-дея, қилган кўнгил хитобида [4, Б.14]. Ватанга бўлган ишонч, киндик қони тўкилган тупроққа ҳар қандай ҳолатда ҳам қондошлик, жондошлик ришталари билан боғланган каби суяниш мумкинлиги ҳисси, ҳатто онасини ҳам фақат унгагина ишониб топшириши туйғуларигача қоришиб кетган.

Агар бу шеърга янада чуқурроқ бадиийлик кретерияларига асосан қарайдиган бўлсак, бадиийликнинг энг муҳим шартлари–ҳаққонийлик ва самимийлик билан образли ҳаракатларда мазмун ва шакл уйғунлигига эришиш бўлса, шоир бу ҳодисаларнинг барчасини воқеликнинг ҳақиқий инъикосини кўрсатишга, ичида пишиб етилган ҳолат, онасига бўлган меҳрини очиб беришга хизмат қилдиради. Бу кечинмалар эса таълимда ёш авлод қалбида буюк тушунчалар, оламшумул тафаккур ва тиниқ туйғуларни юзага келтиришда асосий омил сифатида аҳамият касб этади..

Бу эса Ҳазрат Навоий айтганларидек, шеърдаги фикр “хос ҳол”га эмас, “хос маъно”га хизмат қилади. Чунки “хос маъно” оддий, сийқа, аҳамияти кам фикр эмас, балки чуқур ва

салмоқдор мазмундир. “ Ҳақиқий поэзия юзада ётган нарсани, сийқа ҳақиқатларни, жўн фикрларни шунчаки қайд қилишдан ёхуд баландпарвоз ҳайқириқлардан узоқ туради» - деган эди профессор Озод Шарафиддинов. Ҳақиқатдан ҳам чуқур фалсафий маънога эга бўлган, тиниқ ташбеҳлар, жўшқин пафос билан ёзилган асарларгина бадиий қимматга эга бўлиб қолади.

Шунинг учун ҳам шеър шоир билан мухлис орасини яқинлаштиради. Биз асл ҳақиқатни у орқали англаймиз ва тушунамиз.

Яна бир ўринда шоир ўз қалбида ҳаётнинг дардлари ташвишларидан улкан бир армон тоғини яратади. Ва уни сўзлатади, сукутларни эса тинглатади:

Тўйиб-тўйиб сўзласин армон,
Тўйиб-тўйиб тингласин сукут-дея,

армон ва сукутни образли ҳаракатлар орқали жонлантиради [4, Б.14]. Шеърдаги оҳанг, ритм, ташбеҳ унинг маъносини кучайтиришга хизмат қилади.

Икром Отамурод файласуф ва донишманд шоир, шу билан бирга ҳокисор ва қудратли қалб эгаси. Унинг “канглу” қанчалар нозик бўлса, шунчалар қудрат кашф этади.

Унинг ижодидаги мураккаблик, ҳаётийлик ва табиийлик билан соддалик ҳамда равонлик билан биргалашиб, жумлаларга шундай сингиб кетадики, натижада жумлалар ортига яширинган маъно шеърдаги бадиийлик сарҳадларидан ошиб, шакл ва услуб сарҳадларини ҳам ишғол этади.

Сен бу гапни айтдинг…
Бир,
ўн,
юз,
минг марталар
такрор ва такрор [4, Б.16].

Шоир айтган бу гап қандай гап эди?! Ҳақиқатми? Адолатми? Шеъриятми? Балки ўлимдир ёки кўнгилми? Шоир сатрларга сингдириб юборган жумбоқ, унинг ўзи эмасми?

Мен бу гапни эшитдим ҳар гал,
Ҳар гал эшитдим,
Эй дариғ -
Ичим ичимга ўприлиб [4, Б.17].

Шоир нимани эшитди. Ҳар гал ўзи айтган ҳақиқатни эмасми?

Ва ҳар гал ўйладим,
зил кетиб канглум [4, Б.17].

Ҳа, шоир ҳар гал ўз кўнглидаги ҳақиқатни ўзи айтиб ва ҳар гал уни ёлғиз ўзи эшитади. Бу ҳақиқат ДАРД. Шеър ДАРДи. Бу ДАРД қанчалик оғир бўлмасин, шунчалик тотли ва ёқимлидир. У нозик кўнгилдан чиқиб, уни ёлғиз шу нозик кўнгил эшитиши бу фожиа эмас. Ундан баҳорги найсон янглиғ тўкилиш, қизғалдоқ янглиғ ёрилиш, шу нозик кифти узра тоғдек дардларни кўтариб юрган “кангул” эгаси учун эриш туюлади. Шунданми у кўнглига қарата яна ўз гапини айтади.

Наҳот бу гапга тўкилсанг фақат,
Фақат бу гапга ёрилсанг, наҳот?!.
Тупроққа тўкилган найсонга менгзаб.
Сабога ёрилган қизғалдоқ янглиғ?![4, Б.17].

Ушбу шеърда нафақат шоир тафаккури кечинмалари, балки унинг янгиликка ташна, изланувчан ва ўжар руҳи ҳам кўзга ташланиб туради. Бир қарашда сокин ва босиқ кўринган камтарин қиёфа кашф этувчи бу сиймода янгича шеъриятга, янгича йўл ва услуб яратишга яқинлик руҳи жуда кучли. Бу ўз ўрнида шоирнинг ўзига хослик жиҳатини очиб бериб, ўзига даврдош бўлган шоирлар ижоди билан фарқини ҳам яққол кўрсатиб туради. Биз мудом тўқнаш келганимиз шеъриятда “виждон”, “виждонсиз”, “виждони йўқ” ва “виждонли” сўзлари Икром Отамурод ижодида бутунлай бошқача, тусда яъни, “виждон ўлчагич” сифатида намоён бўлади. Энди бу асбоб ўзини мавжуд эмаслиги билан, шоир ҳаётидаги қанчадан қанча ноҳақликлар, зиддиятлар, гап-сўзлар, манфаатлар, ташвишлар, афсуслар, ўтинчлар ва дардлар намунасини ифода этишда воситачи вазифасини бажаради.

Ҳамон сирли қолар Бермут бурчаги:
Фаразлар, таҳминлар бермас тасалли.
Шундай бир ихтиро-виждон ўлчагич
Олимлар фикрига келмаган ҳали [4, Б.19].

Дарҳақиқат дунёда қанчадан-қанча илмлар, кашфиётлар, ихтиролар яратилади. Бироқ энг керакли бўлган, инсонларни барча кўнгилсизлик ва фожеалардан сақлагувчи, ҳаётига мазмун ва жило бағишлагувчи шундай бир нарса, ҳамиша адолат мезонлари билан одимлашга ундагувчи виждон ўлчагичдек, бир ноёб асбобни яратиш хаёлларига келмайди. Шоир шулар ҳақида ўйлар экан, дунёдаги ноҳақликлар, зиддиятлар, кўнгилли-кўнгилсиз воқеа-ҳодисалардан кўнгли чўкиб кетади. Барчасини мулоҳаза қилади ва руҳан ўзини тиклашга ҳаракат қилади.

Миянгни қоплаган туманни тарқат,
Орзудан,
Ҳавасдан,
Ишончдан гапир.
Ташвишларни четга суриб бир муддат,
Бир муддат ўзингга яқинроқ ўтир.

– дея, ўз-ўзида ўзини тиклаш учун куч топади... Ҳам ўзини топади... [4, Б.19]. Ушбу мисралар шоир ижодидаги ўзига хосликни намоён қилиш билан бирга унинг ижодидаги “ўз”лик тушунчасининг ҳам ўрнини белгилаб беради.

“Ўзини топган ижодкорлар буюк ижодкорлардир”. Шоир Икром Отамурод ҳам ана шундай ижодкорлардан. У ўзи эътиқод қилган ҳаётидан ҳам устун билган шеърият оламининг сарҳадларига юқоридан эмас, заминдан туриб бўйлайди, кўнгил заминидан.

Унга ошно бўлган, ундан гўзаллик қидирганлар қалбига ўзидаги ҳақиқий шеърга шинавандалик кайфиятини юқтира олади.

Юрак дард тоғидан чекмаса озор,
Ёнмагай,
Қуймагай тортган билан уҳ.
Ўзлик деган туйғу бўлади бекор,
Бирлашмаса агар вужуд ила руҳ, – дейди у [4, Б.22].

Шоирнинг “ўз”лигида бунёд бўлган куч, унинг ўзи билан курашмайди. Аксинча, бу куч унинг вужуди ва руҳини бирлаштиради ҳамда бир бутун бўлиб канглуни куйлайди. Сочилган, чил-парчин бўлган канглуни бутлайди. Имон-эътиқод туйғуларини юксалтиради.

Даштлар, тўрғайлар, болалик –
Олисларда қолган дунёлар.
Канглумнинг йўлларин молалаб
Канглумда ётади синолар [4, Б.64].

Олис хотиралар, дунёлар, тўрғайлар ва болалик шоир кўнглида кўнгил йўлларини, унинг далаларини омоч билан шудгорлаб, мола билан молалаб, текислаб – не-не синолар ётганини бир-бир айтади. Балки шоирнинг дарди, армонлари, айтмоқчи бўлаётганлари ҳам ўша олис хотираларга боғлиқдир. Ўша олисда бўлса-да, яқин ва қадрдон туйғулар шоир кечинмаларини жунбушга келтираётгандир. Ўша болалик, далалар, ишқ-муҳаббат, юрагига битмас жароҳат солган дардлар, ҳануз у билан бирга, ҳануз уни азоблаётгандир. Ёки ўша ўтмишида ўзи улуғлаган, ўзи сиғинган буюклар сиймоларининг хотираларидир.

Шоир “канглу”нинг туб-тубидан чиқаётган сўзлар гоҳ армон, гоҳ ўтинч, гоҳ изтироб, гоҳ умид бўлиб камалак рангида товланади. Муҳаббат қўшиғидек тўрғайлар тилида оҳангга айланиб, қўзигулларга йўналади.

Дилида соғинч мўл тўрғайлар сайраб,
Изҳор айлар қўзигулларга зорин.
каби ёки:
Канглум тўрғайларга тутиндик сирдош,
Шайдоси бўлдик қўзигулларнинг [4, Б.58].

каби. Шоир ижодида тўрғайлар муҳаббат куйчиси сифатида рамзий маъно кашф этса, қўзигуллар эса севги, садоқат, муҳаббат тимсоли бўлиб тасвирланади.

Кўнгилдан дунёга бўйлаётган шоир Икром Отамурод ижодида кўнгил кенгликлари ва юксакликлари ҳақида қатор таҳлилий мақолалар ёзиш имкони бор. Зотан, унинг “Харитага тушмаган жой” тўпламига киритилган “Ичкари…Ташқари…”, “Истарам”, “Харитага тушмаган жой”, “Қуш” номли достонларини бугунги ўзбек адабиётининг муҳим янгилиги сифатида қабул қилиш ва уни ана шу нуқтаи назардан ўрганиш жоиз деб ўйлаймиз. Шунинг ўзиёқ шоир ижодига берилган юксак баҳо бўларди десак муболаға бўлмайди.

Зотан “Қуш” достонида шоир достончиликнинг қадим анъаналари халқ оғзаки ижодининг содда, равон, тушунарли услубидан бутунлай узоқлашиб, шеъриятда янги йўл, услуб, шакл ва мазмун кашф этади. Бу унинг барча достонларига хос хусусиятдир.

Юқоридаги достонда “қуш” образи орқали шоир ўз маънавий тимсолини яратади. Унда қуш ҳолатини тасвирлар экан, шундай дейди:

...Қуш,
олисдан келаётган сўқмоққа менгзар,
менгзар олисдан келаётган хотирга,
қуш...
...Қуш,
олисдан келаётган саҳрога менгзар,
менгзар олисдан келаётган дарёга,
қуш... [4, Б.179].

Дарҳақиқат бундай тасвирлар барча шоирларнинг одатдаги бадиий тасвири бўлиши мумкин. Бироқ, бу сатрларда янгича шакл билан бирга, файласуфона ташбеҳлар мавжуд. Яна шоир айнан ушбу достонида кун сайин унитилиб бораётган жуда кўп туркий сўзларни қайта янгилаб, истемолга киритади. Ушбу сатрлардаги менгзар сўзи ҳам шулар жумласидандир.

Шоир Икром Отамурод достонда қатор қўшма, жуфт ва янги сўзлар яратадики, булар нафақат достон оҳорини белгилаб беради. Балки, шоирнинг сўз қўллаш қобилияти ва маҳоратини ҳам кўрсатиб туради. Яна достонга кўз ташлайдиган бўлсак, биргина осмон сўзини қатор сифатларини ифода этар экан, унинг кенглиги, баландлиги, мовийлиги, анворлиги, сокинлиги каби белгиларини қушнинг орзулари, умидлари,завқи, ҳаяжони ва барча гўзал кечмишлари кечинмаларига маҳорат билан боғлайди.

Провардида шоир достондаги қуш образи орқали ўз канглу билан юзма-юз турар экан, барча эътирофларини, эътирозлари, меҳри, бардоши, дардлари, ва дунё камчиликлари-ю азобларини ҳам ифода этиш йўлини, услубини топади:

...Қуш чирқирайди
изосин йўниб,
канглум зирқирайди
решига дўниб...
Ёки:
...Мен-
нодармон,
тураман қараб,
андуҳин канглумга
жойлаб –
жобажо.
Зорларига зорим қўшилар яраб,
қиламан қушга илтижо:
сен – малулсан,
мен - да,
малул,
сен менга,
мен сенга
кангул [4, Б.188-184].

Бундан ташқари, ушбу китобда шеърий сатрларда фойдаланилган бир қанча сўзлар борки, булар: мустағрақ, ҳумум, гайбури, йўрар, суқба, мазаллат, тайрона-тайрона, қайрона-қайрона, дайрона-дайрона, тарган, бовлама, човлама, парчин арз, рангпар ашк, қўғи, тавин, чигиб, ўрғаб, йўндар, сунут, синат, бурмуч, ирғанди, нопоид каби сўзлар бўлиб, булар жуфт сўз, янги сўз бирикмаси, ибора, ташбеҳ ҳамда шева ва жаргон сўзлар сифатида ҳам қўлланади. Бу ҳодиса китобнинг муҳим янгиликларидан бири бўлиб, адабиёт-сўз санъатига хизмат қилади. Зеро, сўзга садоқатли шоир сўз қадрини ўз қадридан устун қўйиб, сўз тақдирини ўз тақдири билан уйғун кўради.

Бироқ шоирнинг услубига айланиб улгурган, бугунги ўзбек шеъриятига янгилик бўлиб кирган, унинг ўзига хослигини кўрсатиб турувчи ҳодиса аксарият шеърларидаги ортиқча такрор ва

қайтариқлар сўзнинг қадрини тушириб, шеър мантиқига ҳам таъсир этадики, натижада ўқувчи кўнглида қатор саволлар туғилади. Шоир Икром Отамурод қаламига мансуб бўлган баъзи шеърлар ўзининг ўта мураккаблиги билан ўқувчига тушуниш борасида бир оз қийинчилик ҳам туғдиради ва бу ўз ўрнида "Санъат санъат учун эмас, санъат халқ учун" деган ақидага қарши туриб қолади.

Аммо бу қарама-қаршиликлар китобнинг маъносига заррача ҳам таъсир этмайди, аксинча шакл ва услуб жилолари билан унинг туб илдиз маъноларини ҳам очиб беришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари" тўғрисидаги қарори. – "Халқ сўзи" газетаси, 2017- йил, 21-апрел.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида" ги 2017-йил 7-февралдаги фармони.
3. Матёқубов А. Ҳаёт ва бадият. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.
4. Отамурод Икром Харитага тушмаган жой. – Тошкент: Шарқ, 2011.
5. Отамурод Икром Хувият. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2019.
6. Воҳидов Эркин Шоиру шеъру шуур. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987.

"ТАРЖЕЪБАНДИ ХОМИСА" "ХАМСА"ГА ИЗДОШЛИК МАҲСУЛИ

Тожибоева Озода Тоҳировна*

"Tarje'bandi khomisa" "Khamsa" search product

Annotation: This article deals with the issue of following Alisher Navoi's epics "Khamsa" in the literary environment of Khorezm. Avaz Otar's "Tarje'bandi Khomisa" has been analyzed in terms of form and content. It is shown that the poet used the general spirit of the epics "Khamsa" to express his experiences.

Key words: lyric type, genre, epic, tarje'band, composition, content.

Бадиий ижод оламида адабий таъсир масаласи ижобий ҳодиса ҳисобланади. Маълум бир халқдан етишиб чиққан ижодкор ўша халқ адабиётини юксак поғонага олиб чиқади, давр адабиёти тараққиётига ҳам сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Ижодий таъсир барча даврларда анъаналар замирида янгиликлар сари етаклагани яхши маълум. Шарқ адабиётининг бой мероси, анъаналаридан озиқланган Алишер Навоий ижоди ана шундай таъсир доираси чегара билмас илҳом манбаи ҳисобланади. Адабиётшунос олим Н.Комиловнинг Алишер Навоий "Хамса" достонлари борасидаги қуйидаги фикрлари шоир ижодий меросининг барчасига тегишли десак, янглишмаган бўламиз: "Қадим Шарқнинг кўп асрлик бадиий-эстетик тажрибалари, адабий анъаналари, ҳикмат ва заковатини яна бир карра якунлаган қомусий мазмундаги "Хамса" айни пайтда сўз санъатининг бебаҳо ганжинаси ҳамдир" [Комилов, 2005: 283].

Алишер Навоий ижоди кейинги даврлар адабиётига ҳам кучли таъсир кўрсатди. Қўқон адабий муҳити, Хоразм адабий муҳити деган катта бир ижод майдони Навоийга издошлик масаласида ворисликни маҳорат билан ўзлаштирди ва қатор ижод маҳсуллари вужудга келди. Агар адабий таъсир уйғур адабиётида достончилик тараққиётига таъсир кўрсатган бўлса, Қўқон адабий муҳитида лирик асарлардан иборат девон тузиш ишлари самарали олиб борилди. Хоразм адабий муҳити Навоий анъаналарини давом эттиришда етакчилик қилади. Бу адабий муҳитда адабий таъсир бир неча босқичларда намоён бўлади: 1. Шоир лирик меросидан руҳланиб, оригинал ғазаллар яратиш; 2. Шоир ғазалларига тахмислар (назира) боғлаш; 3. Лирик турнинг барча жанрларида ижод қилишга интилиш; 4. "Хамса" достонларини насрий баён қилиш.

* Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ўқитувчиси. ozoda@navoiy-uni.uz.

Алишер Навоий ижодий меросини тарғиб қилишда эса шоир асарларини кўчиртириш ва хосу авом ўртасида навоийхонлик, хамсахонлик кечаларининг ўтказилиши каби кенг кўламдаги фаолият давом этди. Шарқ мумтоз адабиёти тарғиботи Хоразм адабий муҳитида етакчилик қилади. Хоразм адабий муҳитининг етук шоирлари Мунис Хоразмий, Огаҳий, Табибий каби истеъдодли шоирлар қаторида Аваз Ўтар номини ҳам таъкидлаш мақсадга мувофиқдир. Аваз Ўтар лирикада Навоийдан ижодий таъсирланиши баробарида "Хамса" достонларига эргашиб таржеъбанд ҳам боғлаган. Шоир ҳар беш достонга таржеъбанд боғлаб, "Таржеъбанди Хомиса" деб номлайди. Аваз Ўтар шеърияти билан махсус шуғулланган М.Юлдашева "Авазнинг эпик анъанага ижодий ёндашуви ва новаторлигини кўрсатувчи бу таржеъбандлар махсус туркум бўлиб, Навоийга издошлик масаласини ўрганишда алоҳида ўрин тутади", дея таъкидлайди [Юлдашева, 2006: 79]. Мазкур асар Аваз Ўтарга хос ижод қирраларини таҳлил қилишда муҳим аҳамиятга эга. Эътиборлиси, Навоий ғазалларига тахмис боғлаш, "Хамса" достонларига эргашиб маснавийда ёки насрда назира достонлар яратиш, лирик асарларидан ижодий фойдаланиш анъанавий жараён ҳисобланиб, йирик достонларга таржеъбанд боғлаш Аваз Ўтардан бошқа ижодкорда такрорланмайди. Тадқиқотчи М.Юлдашева асарни тўлиқ ўрганиш учун дастлаб қўлёзмадаги матнни тиклаш лозимлигини уқтиради.

"Таржеъбанд ҳар бир банди бутун бошли ғазалга тенг (7-12 ва ҳ.) ва ғазал каби қофияланган кўплаб бандлардан таркиб" топган лирик жанр бўлиб кам сонли шоирлар ижодида учрайди [Исҳоқов, 2014: 217]. Асар "Хамса" достонларининг шакли ва мазмунидан келиб чиқувчи беш қисмдан таркиб топган. Жумладан, 1-қисм 8 байт 7 банд; 2-қисм 8 байт 7 банд; 3-қисм 8 байт 6 банд; 4-қисм 7 байт 6 банд; 5-қисм 7 байт 5 банддан иборат. Таржеъбанд жанри талабига кўра ҳар бир банд ўзаро такрорланиб келувчи якуний байтдан иборат, яъни беш қисм ҳам ички якуний байтларига эга.

Ахлоқий-фалсафий, ижтимоий, диний-тасаввуфий мазмундаги боблар билан бир қаторда йирик эпик воқеълик асосига қурилган "Хамса" достонларининг қайси жиҳатлари кичик ҳажмли таржеъбандда акс этган, деган савол туғилади. Бу борада "Хамса"га таржеъбанд боғлаш ҳам мўъжаз адабий ҳодиса дейиш мумкин. "Таржеъбанди хомиса" ягона воқеабандликка асосланган эмас, асосан лирик қаҳрамоннинг кечинмалари, туйғулар, таъриф-тавсифлардан иборат. Лирик қаҳрамон шоирнинг ўзи – Аваз Ўтардир. Ошиқни ҳижрон азобида қийнаган маъшуқага дил сўзлари, дард-кечинмалари, дунёнинг вафосизлиги ҳақидаги сатрлар автоинтерпретацион талқинларга ҳам кенг йўл очади. "Ҳайрат ул-аброр"га мазмунан боғланиши талаб этилувчи биринчи бандда илоҳий гўзаллик мадҳ этилади. Бу ўткинчи дунёнинг фонийлиги, бевафолигини уқтиради ва такрорланиб келувчи якуний байтда ўз фикрларига хулоса ясайди:

Шўхи жаҳонки, бор эрур бевафо,
Золими, бедодгару пуржафо [Ўтар, 1984: 289].

Шоир бу гўзал дунёнинг ўткинчи эканлигини таъкидлаш учун энг таъсирчан сўзларни қўллаб, улар орқали жонли таассурот уйғотади. Яна "*Умр санга ўткусидур, билмагунг*", "*Ғайр сори боқмағил*" каби мисралар шоирнинг мақсадини янада аниқроқ ифода этади. Мантиқан олиб қаралганда, "Ҳайрат ул-аброр" достони кейинги достонларга дебоча, кириш вазифасини бажарса, мазкур етти банддан иборат қисм таржеъбанднинг композицион қурилишида ҳам дебоча вазифасини бажаради. Кейинги бўлимлар учун китобхонни руҳан тайёрлайди. Иккинчи қисмдаги етти банд тўлиқ маъшуқа таърифига бағишланган. Ўн олти мисрадан иборат байтларда шоир ёрни "*Паривашларни яктойи замони*", "*киприки ўқ, қоши ё*", "*Сочи мушкин сунбул*", "*Рухи гул, лаъли ғунча, қадди шамшод*" каби таърифларни кучайтирар экан, такрор келувчи якуний байтда ёрдан раҳм сўрайди:

Агарчи сен эрурсан мисли Ширин,
Вале мен хайли ошиқ ичра Фарҳод.
Тараҳҳум айла аҳволимға изҳор,
Ки ҳижрон ранжиға бўлдум гирифтор [Ўтар, 1984: 292].

Кейинги бандларда ҳам ёр таърифи давом этиб, қисмлар шоирнинг ўз-ўзига мурожаатидан иборат хотима билан якунланади. Бандлараро қисмлар гарчи ишқ-муҳаббат мавзусида бўлса ҳам, мазмун жиҳатидан фарқланади. Гўзал ёр таърифидан сўнг "Лайли ва Мажнун" достонига боғланган учинчи қисм таржеъбанддаги энг авж нуқта дейиш мумкин. Сабаби унда ошиқ маъшуқ ҳажрида ўртанади, нола чекади, дарду нолаларини тўкишни бошлайдики, шоир бу ўринда ўзини Мажнуннинг аҳволига яқин даражада тутади. "*Бўлдум ғами ишқнинг асири, Мен телбау бенаво ул*

ҳангом”, “*Булбул киби этсам оҳу афғон, Қурбони бўлур эдим бу соат*” каби мисралар лирик қаҳрамоннинг руҳиятида кечаётган дардни чуқурроқ ҳис қилишга кўмаклашади. Кейинги қисмда шоир ёрни таърифлаб, унга етишиш йўлларини излайди. Якуний қисмда Искандардек олам шоҳлари ҳам дунёда кетди, оқил одамлар мақбул йўлдан борурлар, дея хулоса ясайди. Ҳар бир қисм мазмунан ички ва ташқи жиҳатдан боғланади. Аваз Ўтарнинг бадиий маҳорати шунда кўринадики, Алишер Навоийнинг “Хамса” достонлари умумий руҳиятидан таъсирланиб, ўз кечинмаларини ўша фонда тасвирлайди. Умуман олганда, “Таржеъбанди хомиса” асарини мазмун ва композицион қурилишига кўра текшириш Аваз Ўтарга хос истеъдод қирраларини очишга хизмат қилади. Асарда қўлланилган бадиий санъатлар уйғунлигидаги мисралар жозибаси кишига эстетик завқ бағишлайди, ундаги маъно олами маърифий таъсир кўрсатади. Аваз Ўтар ижодидаги “Соқийнома”, ғазаллар, мусамматлар, рубоий ва қитъаларни ғоя ва мазмун жиҳатидан текшириш Алишер Навоийга издошлик масаласида турфа талқинларга йўл очиши шубҳасиз. Таҳлиллар ҳар икки шоир ижодидаги маъно нозиклари, Аваз Ўтарнинг бадиий маҳорат қирраларини намоён этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

Аваз. Сайланма. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. - 366 б.

Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: 2014.

Комилов Н. Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005. - 320 б.

Юлдашева М. Аваз шеъриятида анъана ва маҳорат. Филол. фан. номз. дисс... – Тошкент, 2006. - 147 б.

АЛИШЕР НАВОИЙ “ХАМСА” ДОСТОНЛАРИ МУМТОЗ АНЪАНАЛАРИНИНГ МИРҲАСАН САДОИЙ ИЖОДИДАГИ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

СамДУ доценти,
Назмия Мухитдинова

Artistic interpretation of the classic traditions of the epic "Khamsa" by Alisher Navoi in the work of Mirkhasan Sadoi.

Annotation

This article is devoted to the analysis of the art of classical traditions in Alisher Navoi's epic “Khamsa” in the works of Mirkhasan Sadoi, one of the leading representatives of the literary environment of Kokand. In the poetry of the poets, along with the widespread mystical melodies, the artistic perfection of the tradition of addressing the pir in the epic "Khamsa" is explored. Sadoi's poetry is based on the interpretation of the image of Pir in terms of plot, genre and artistic symbols.

Key words: theme, genre, image, artistic emblem, tradition, innovation.

адабиёти Алишер Навоий асос солган Ҳирот адабий муҳитидан кейин Қўқонда Амир Умархон ва Моҳларойим Нодира замонида ривожланишнинг янги чўққисига кўтарилди. Ҳирот адабий муҳитидан фарқли ўлароқ, Қўқон адабий муҳитида ўзбек тилида яратилган адабий асарларнинг салмоғи ҳамда ўзбекзабон шоирларнинг миқдори ошиб борди. Натижада, ушбу даврда 20 дан ортиқ соҳибдевон ўзбек шоирлари мумтоз шеъриятимизни бойитишга бақадри ҳол ҳисса қўшдилар. Бинобарин, мазкур адабий муҳитда тасаввуфий-маърифий шеърияти билан ўзига хос ўринга эга бўлган намояндаларидан бири - Мирҳасан Садоийдир.

Тасаввуфий шеърият ўзбек мумтоз адабиётининг муҳим бир қисмини ташкил этади. Айниқса, Мавлоно Лутфий ва Алишер Навоийларнинг баракали ижодлари туфайли ушбу йўналишда қалам тебратиш, ирфоний ғоя ва маслакни бадиий йўсинда ифода этиш ҳодисасини деярли ҳар бир ўзбек шоирининг ижодида мушоҳада этиш мумкин.

Шарқ тасаввуф шеъриятининг салмоқли қисмини тариқатда юксак мақомларга эришган авлиёлар, тариқат шайхларининг бадиий ижоди ташкил этади. Ирфоний шеъриятни юксак даражаларга кўтарган Аҳмад Яссавий, Абусаид Абулхайр, Жалолиддин Румий, Нажмиддин Кубро каби зотлар ўз навбатида муайян тариқатнинг пешволари, ўз замонасида маънавий раҳнамоси ва

пиру муршидлари ҳисобланардилар. Садоий шеърияти эса – муридлар тоифасига мансуб дарвешларнинг руҳий изтироблари ва эврилишларининг бадиий ҳосиласи. Садоийнинг қатор шеърлари ўз пири муршиди Ҳувайдонинг васфига бағишланган бўлиб, уларда муриднинг чексиз меҳр-муҳаббати ва садоқатга йўғрилган иродати ўз аксини топган.

Пирга мурожаат, уни барча сирлар кошифи сифатида мадҳ этиш Шарқ мумтоз адабиётида кўп асрлик анъаналардан ҳисобланади. Жумладан, Алишер Навоий "Хамса" достонларини муқаддимавий бобларида устози ва маънавий раҳнамоси Абдураҳмон Жомий зикрида алоҳида боб ажратган. Шарқ ғазалнависларининг устози ҳисобланган Хожа Ҳофиз Шерозийнинг ғазалларида ҳам пир образи кенг қўлланилади. Аммо Ҳофиз Шерозийнинг пири ким бўлганлиги ҳақида ғазалларида ҳам, бигорафиясига оид манбаларда ҳам аниқ ишора бўлмагани сабабли, шеършуносслар Ҳофиз ғазалларидаги пирни умумлашма образ, бадиий тимсол ўлароқ талқин қилишни маъқул кўрадилар. Садоий ғазалларида эса пир – конкрет шахс, тарихий сиймо. Унинг ишораларидан ҳам бу ғазаллар ирфоний мавзуда битилиши баробарида ғазал-бағишлов эканини англаш қийин эмас:

Юруб чўллар аро сарсон бўлуб йўлдин озиб кетсам,
Бориб бир пири раҳбар, соҳиби кенгашдин сўргил.
Мани бечорани токи агар ҳар ким талаб қилса,
Бориб ул Турк кентида, Булоқни бошидин сўргил.
[Садоий Мирҳасан, 2010: 59]

Садоий ўз ғазалларида пирига нисбатан ёр, дилбар, ой каби анъанавий тимсоллар ва тавсифларни қўллайди. Шунинг баробарида нозик ишоралар орқали бу сатрлар аниқ бир кишига, яъни пири – Ҳувайдога бағишланганини билдириб ўтади:

Агар даргоҳингга борсам қилиб ман шаъну шавкатни,
Булоқбошидаги юргон эшигингда гадо дерлар.
[Садоий Мирҳасан, 2010: 35]

Садоийнинг ижодий услуби айнан Ҳувайдо таъсирида шаклланган, бу зотнинг илму ирфони, тариқатдаги мақоми, иршодлари ҳамда баракали бадиий ижоди ҳамиша маҳорат ва ўрнак намунаси бўлганини эътироф этиб ёзади:

Садоий сўзлари, жоно, санга ҳаргиз эмас манзур,
Ўқуб кўрган халоиқлар дегай мисли Ҳувайдодур.
[Садоий Мирҳасан, 2010: 36]

Мазкур мавзуда ёзган шеърлари Садоийнинг таржимайи ҳоли ҳақида ҳам муайян тасаввур беради. У ғазалларнинг бирида маънавий камолот истагида юрган пайтларида Ҳувайдога учрагани, унинг руҳий оламининг азамати ва қурбатини кўриб, истаганини айнан Булоқбошидан топгани, бу зот Садоийнинг ҳаётида алоҳида ўрин эгаллаганини таъкидлаб, Булоқбошини бу зот шарофати билан ҳикмат ва маърифат булоғига айлангани васф этади:

Озиб йўлларда ман қолдим, пири раҳбарга учрабман,
Жавоҳир конида ё бир қади гавҳарга учрабман.
[Садоий Мирҳасан, 2010: 78]

Муршиднинг васфи фақат ғазаллар доирасидагина эмас, балки бошқа жанрларда битилган шеърларда ҳам учрайди. Жумладан, мураббаълар туркумида шоир пирнинг ҳузурига бориб, ундан касби камол қилиш иштиёқини баланд пардаларда куйлаган. Пирни зиёрат қилиш улкан маънавий эҳтиёж туфайли пайдо бўлгани, ўзининг ботиний оламини басират кўзи билан тафтиш этиб, нуқсонларини ошкор этган ориф зотнинг туйғуларининг ифода этиш йўлида яратилган ушбу мураббаъ ҳам давр адабий ҳаётида ўзига хос бир воқеликка айланган:

Биродарлар, пир қошиға борғум келур,
Жон кўзи бирлан ани кўргум келур.
Умид айлаб жамолини кўрган вақтда,
Маърифатнинг баёнини сўрғум келур.
[Садоий Мирҳасан, 2010: 123]

Умуман олганда, мураббаъ жанри Қўқон адабий муҳитида ривожланган жанрлардан ҳисобланади. Айниқса, Муқимийнинг мураббаълари адабиёт тарихида ўзига хос ўрин тутгани адабиётшунослар томонидан эътироф этилган. Қўшимча равишда Садоийнинг мураббаълари ҳам бадиият ва мавзу кўламдорлиги бобида адабий муҳитда ўзига хос мавқени эгаллаганини таъкидлашни жоиз деб топдик.

Мана бу ғазалдан эса, Ҳувайдо вафотидан сўнг унинг фарзандига мурид тушгани ҳақида маълумот олиш мумкин:

Ки шайтони лаъин қўймай, олибдур садди роҳимни,
Тутуб бу дасту пойимга солиб ҳар қайсига занжир.
Бу золим илгидин манго қутулмоғлиқ маҳол ўлди,
Магар қутқорсалар шояд, ки Маҳдумзодадек бир пир.

[Садоий Мирҳасан, 2010: 40]

Садоийни сўфий шоирлар сирасига мансуб деб ҳисоблаш лозим. Унинг девони мисолида Қўқон адабий муҳитида бадиий ижод билан шуғулланувчиларининг тасаввуфга бўлган муносабатлари ранг-баранг бўлгани, бу ранг-баранглик фикрий ва ижодий-бадиий хилмахилликка олиб келганини билиш мумкин.

Инсон ва унинг маънавий камолоти масаласи Садоий лирикасининг асосий мавзуси ҳисобланади. Шоирнинг орифона ғазалларида, бир томондан, унинг комил эътиқоди, тасаввуфий дунёқараши, баркамол фуқаролик жамияти ҳақидаги идеаллари ўз ифодасини топса, иккинчи томондан, уларда шоирнинг Шарқ мумтоз шеърияти анъаналари, Алишер Навоий асарлари моҳияти асосида шаклланган юксак бадиий маҳорати намоён бўлади. Шоир шеъриятни фақат кишиларга бадиий завқ берувчи, ҳис-туйғуларни ифода этадиган бадиий санъат туригина, - деб тушунмайди, балки унга ижтимоий ҳаёт муаммоларига ҳам фаол муносабат билдирувчи восита сифатида қарайди. Бу эса шоир меросининг бугун учун ҳам маънавий-маърифий, ахлоқий-тарбиявий аҳамияти кучли эканини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик, еттинчи том. – Тошкент: Фан, 1991. – 390 б.

2. Валихўжаев Б. XIX асрнинг 2-ярмидаги ўзбек поэмачилигида Алишер Навоийнинг традициялари // Адабиёт ва ҳаёт. – Самарқанд, 1969. – Б. 13-20.

3. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Movaraunnahr – O‘zbekiston, 2009. – 290 б.

4. Орзибеков Р. Ўзбек лирик шеърияти жанрлари. – Тошкент: Фан, 2006. – 352 б.

5. Садоий Мирҳасан. Девон. Нашрга тайёрловчи Муҳитдинова Н. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. – 168 б.

МУМТОЗ ЭПИК ПОЭЗИЯ ТАРКИБИДА УЧРОВЧИ МАДҲЛАРНИНГ ТУРКИЙ ҚАСИДАЛАР ТАРАҚҚИЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ

СамДУ ўқитувчиси, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Хасанова Машхура Жумановна

Annotation. This article discusses the role of madh in the development of Turkish classical poetry created before the XV century. The author has scientifically proved and analyzed that such madh were an important stage in the development of Turkish poetry.

Keywords: nasib, madh, request matlab, pray, masnavi, ode, ruler

Туркий ёзма адабиётнинг энг гўзал намуналари асосан бирор бир ҳукмдорнинг илтимоси билан битилган ва унда шу ҳукмдор мадҳ этилган. Масалан, Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билиг» достони Қашғар ҳукмдори Табғач Буғрохонга, Адиб Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асари Дод Сипоҳсоларбекка, Рабғузийнинг «Қиссаси Рабғузий» асари мўғул ҳукмдори Носируддин Тўғбўғабекка, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си Олтин Ўрда ҳукмдори Муҳаммад

Хўжабекка бағишланган ва уларда туркий адабиётдаги қадимги қасида ҳамда форс ва араб адабиёти орқали кириб келган қасида жанрининг хусусиятлари намоён бўлган мадҳ айтилган. Фақат уларнинг кўпчилигида мадҳлар маснавий шаклида берилган.

Жумладан, Юсуф хос Хожибнинг «Қутадғу билиг» [6, 72-80] достонидаги Қашғар ҳукмдори Табғач Буғрохонга бағишлаб ёзган 58 байтлик қасидаси шундай бошланади:

Лихақан-ил-ажалл-илмузаффар-ил-муаййад, насир-ул-ҳаққ ва-д-дин Тавғач улуғ Буғра Қарахан аба Али Ҳасан бинни Арсланхан раҳматуллаҳи ъалийҳим[12]
Туғардин эса келди ўнгдун ели,
Ажун этгука ачти ужмаҳ йўли.
Яғиз йер йипар тўлди кафур кетиб,
Безанмак тилар дуня кўркин этиб.
Еринчиг қишиғ сурди язқи эсин,
Яруқ яз яна қурди давлат ясин.
Яшиқ энди бўлғай яна ўрнига,
Балиқ қудруқиндин Қўзи бурнига [5, 72]
(мазмуни:
Есиб келди Шарқдан баҳорнинг ели,
Жаҳон кўрки чун очди фирдавс йўли.
Ифор тўлди бўз ерга кофур кетиб,
Безанмоқчи дунё чирой касб этиб.
Зерикарли қишни баҳор қувлади,
Чиройли баҳор ўз ёйин созлади.
Қуёш қайта келгай яна ўрнига,
Балиқ қуйруғидан Қўзи бурнига) [5, 73]

Мадҳнинг насиб қисмида баҳор тасвири берилиб, баҳорнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўз боради. Хусусан, қуёш балиқ (ҳут буржи) қуйруғидан қўзи (ҳамал буржи) бурнига қайта келаётганлиги, яъни, қишнинг ортидан баҳор келаётганлиги таъкидланиб, қора ерга яшил ёпиниши (баҳор) Табғач ҳукмдорларининг Хитой карвонига ўхшатилади. Яна жаҳон кофур, ифор ҳид билан тўлганлиги, чиннигуллар бўй таратаётганлиги, ғоз, ўрдак, оққушлар ҳавони қучаётганлиги, каклик кулаётганлиги, булбул Исрофил сурини чалиб сайраётганлиги, ҳаёт гўзалликлар билан тўлганлиги таъкидланиб, шоир ўзига уйқуда бўлса, уйғониши кераклиги, хоқоннинг юзини кўриш зарурлиги, неча йиллар давомида тул кийимини кийиб, қон бўлиб юрган шоир, энди уни ечиб, оқ кийим кийганлигини айтади. Бу мадҳга ўтишда гурезгоҳ ролини ўйнаган. Шундан сўнг мадҳ бошланади:
Безандим, бегим бўлди хақан улуғ,
Ўтундум, муну, кулса жаним юлуғ.
Булит кўкради урди хақан туғи,
Яшин яшнади, тартти хақан тиғи.
Бири қинда чиқди, сунуб эл тутар,
Бири қуси, жави ажунқа етар.
Ажун тутти Тавғач улуғ Буғрахан,
Қутадсу ати, берсу экки жаҳан.
Тирилсуни туркан қути минг қутун,
Телинсуни кўрмаз қарақи ўтун.
Севинчин, авинчин, куванчин эли,
Ашасу, яшасуни луқман йили[5, 79].
(мазмуни:
Безандим, улуғвор бегим бўлди хон,
Бағишладим, унга фидо ушбу жон.
Булут гулдираб урди хоқон туғин,
Яшин яшнади, тортти хоқон тиғин.

[12] Шавкатли, зафарли, мададли, ҳақиқат ва дин таянчи Тавғоч улуғ Буғра Қорахон або Али Ҳасан бинни Арслонхон раҳматуллоҳи алайҳим шаънига

Бири чиқди қиндан, у эллар тутар,
Бири довруғи нақ жаҳонга етар.
Жаҳон олди Тавғоч улуғ Буғрахон,
Қут олсин, насиб бўлсин икки жаҳон.
Яшасин бу турклар қути қут билан,
Тешилсин кўролмас кўзи ўт билан.
Севинч-ла, овинч-ла, қувонч-ла эли,
Ошасин, яшасин у Луқмон йили[5, 80].

Бу мадҳ маснавий йўлида, яъни «Қутадғу билиг»нинг вазни ва шаклида ёзилган.

Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ»и ҳам ана шундай асарлардан бўлиб, Амир дод Сипаҳсолорбекка бағишланади ва асарда унинг мадҳи келтирилади [1, 362]. Мадҳда ўқимишли кишининг руҳи севинсин (деб) шоҳ мадҳи учун китоб безаганлигини айтиб, уни йўл-йўриқ билмас кишига билим ўргатадиган, йўл кўрсатадиган, вужуди эҳсонга тўла, ҳиммати баланд, ақл, хуш, яхши хислат макони, билим манбаи, фазилат кони деб таъриф этади. Шоир «Китобнинг ёзилиш сабаби ва зарурати ҳақида»ги бобда китоб Дод Сипаҳсолорбекка бағишланганлиги, унинг дунёда номи қолиши, ўқиганлар шоҳни дуо билан ёдга олиши, кейинги кишилар ичида унинг номи яхшилик билан эсланиши учун шоҳга атаганлигини, унинг ҳаммаслаги, тарафдори эканлигини билиши учун ёзганлигини таъкидлайди:

Додиспаҳсолорбек учун бу китоб,
Чиқардим ачунда ати қалсу теб…
…Белак еттим они шаҳимға мен-ўқ,
Ҳавадарлиғимни тугал билсу теб. [1, 362].

Айтиш мумкинки, ушбу мадҳ қасида шаклида (аа, ба, ва...) ёзилганлиги билан аҳамиятлидир.

Носириддин Рабғузийнинг «Қисас ар-Рабғузий» асари мусулмонлашган чингизийлардан Носируддин Тўқбўғабекка бағишланиб унинг мадҳи берилади [5, 240]. Мадҳ мусамматнинг мусалсал шаклида, ражази мураббаи солим (мустафълун, мустафълун) вазнида, б,а,в, г,а,в, д,а,в қофияланиш тартибида ёзилган бўлиб, унда Тўқбўғабекнинг инсоний фазилатлари, комил мусулмон эканлиги таъкидланади. Уни билим, поклик манбаи, ҳиммати кўкдан ҳам баланд, сурати арслондек, ёши кичик, ўзи улуғ, зоти покиза, кундуз ўқиб, тунда ибодат қилувчи сифатлари билан таърифлайди. Мадҳ сўнгида бекка дуо қилинади:

Эл ошасун, юз яшасун
Бўлуб мутеъ мавлосиға
Мундин зиёда қурбати [4, 240].

Хоразмий ўз «Муҳаббатнома»сида Олтин Ўрда ҳукмдори Муҳаммад Хўжабекни мадҳ этиб [2, 46], уни давлат ҳумойи, арслонюрак қўнғирот уруғи, кичик ёшдан улуғларнинг улуғи, саодат маъдани, иқбол ганжи, олам кунжи, Жамшеди соний, жаҳоннинг орзуси, халқ хони деб атайди ва Ҳотами Той минг йилдан кейин тирилса ҳам сенинг номингни эшитса ер ўпади, агар мадҳингни Уторуд котиб, Ноҳид барбатчи (чолғучи, созанда) бўлиб битмоқчи бўлса, минг йил ичра мингдан бири ҳам тугамайди, дея илтифот қилади. Мадҳ сўнгида шундай дуо қилинади:

Қуёштек давлатинг тобанда бўлсун,
Эшикингда ети кўк банда бўлсун [2, 64].

Бундан ташқари, асар сўнгида Аллоҳга муножот келтирилиб, унда ҳам Муҳаммад Хўжабекка:

Аё фархунда толиь, тальати кун,
Сени Тенгри муродингға тегурсун…
Аёйин эмди бир қитьа эшитғил,
Нечукмен ҳол-у аҳволимни билғил[2, 64].

- дея мурожаат этади.

Бир неча йиллар давомида қасида жанри бирор давлат арбобини ўта муболағалар билан мадҳ қилиш, унинг обрў-эътиборини оширишга ҳаракат қилиб, эвазига инъомлар олиш учун ёзилган, фақат сиёсий жанр сифатида баҳоланиб келинди. Хоразмий ҳам худди шунга эътироз билдиргандек, қуйидаги қитъасида мадҳдан мақсад оддий таъма эмаслигини таъкидлаб, шундай дейди:

Тамаь доминда қолур қуш эмасман,

Талим айвон уза учқон ҳумомен.
Қиличтек тил била туттум жаҳонни,
Қаноат мулки ичра подшомен.
Харобот ичра масжидда ерим бор,
Ким уш ҳам риндмен, ҳам порсомен.
Неча ҳашматли султон бўлса бўлсун,
Айитмон мол учун мадҳ-у сано мен.
Қиёматқа текин қолсун отинг теб,
Сенинг табқунгда бўлдум ошно мен[2, 65].

Демак, «қиличтек тил била жаҳонни тутган» шоирнинг ҳукмдорни мадҳ этишдан бирор бир таъмали мақсади йўқ экан, чунки у ўз аҳволига рози, яъни «қаноат ичра подшо…»дир. Унинг ягона орзуси одил ҳукмдорнинг номи қиёматгача қолиши экан.

«Муҳаббатнома»да асосий мадҳ маснавий шаклида ёзилган. Кўриниб турибдики, туркий шеъриятда қасида жанри XV асрга қадар ўзининг қофияланиш тартибида эмас, балки, асар қайси вазн ва шеърий шаклда ёзилаётган бўлса, айнан унинг вазни ва шаклида ёзилган. Чунончи, «Муҳаммад Хўжабек мадҳи» ҳам. Чунки, асарда ғазал, қитъа жанрларида ҳам мамдуҳнинг номларини кўришимиз мумкин.

Яна шундай мадҳлардан бири Қутб Хоразмийнинг «Хусрав ва Ширин»и таркибидаги «Шаҳзода Тинибекхон мадҳи» ва «Малика марҳума Хонималик мадҳи» [3, 335-339] дир.

«Шаҳзода Тинибекхон мадҳи» 38 байт (76 мисра) бўлиб, саҳар насимига мурожаат билан бошланади.

Равон бўл, эй саҳарнинг хуш насими,
Ўтунсун шоҳқа мадҳ тил уш надими[3, 335].

Кейин Тинибекхоннинг васфи берилади. Васфда кун шаҳзоданинг юзи билан нурли бўлганлиги, ундан дину давлат ғолиб эканлиги, эл-улус эрклиги, султони, хони эканлиги, жаҳон халқи бир тан бўлса, унинг ичидаги жон эканлиги таъкидланади. Шаҳзодага етти иқлиму жаҳонда тенги йўқ, жону жаҳон деб мурожаат этиб, унинг жанг майдонидаги жасоратларини, унинг хон эканлигида барча халқ мамнунлигини зўр ташбеҳлар билан таърифлайди ва мақтайди:

Зиҳи хулқу зиҳи фаҳму зиҳи илм,
Зиҳи ақлу зиҳи табъу зиҳи ҳилм.
Зиҳи хонлиқ, зиҳи шафқат, зиҳи дод,
Дуо бор ҳақингда, йўқ уш фарёд[3, 336].

Кейинги мисраларда Чин Хусрави ҳам сендан подшоҳликни ўрганса арзийди. Чунки унда сендаги сийрат қаердаю Ширинда малакдек малика сингари суврат қаерда?

Сен бу халқнинг Сулаймонисан, у малика (Малика Хонималик) Билқисдек ой бўлиб турибди.

Кейинги мисраларда шоир шаҳзодага бу дамни ғанимат билиш зарурлиги, чунки, томни шамол билан ёпиб бўлмаслигини, бу оламга ишонч йўқлиги, яхши ном билан тирик бўлишликни, йигитлик ҳам ғанимат эканлигини таъкидлаб насиҳат қилади:

Фалак маккор эрур, зинҳор инонма,
Бу қоч кун хуш тирикликдин ўсонма.
Изи бермиш қамуғ иш ичра нусрат,
Танаъум қил ўзунг тобмишча фурсат.
Анинг бермишинга шукр эт, юзунг сил,
Кучунг етмишча тангри қуллуғин қил.
Яратғон Тангри мундоғ шод тутсун,
Фалак нардин сенинг толеъинг утсун[3, 337].

Сўнгги 8 байтда шоир Тинибекхонни етти иқлим узра фармон юритгин, халқингга бошқа хон бўлмасин; қуёш ва ой кўкда бўлгунча то, малика билан хуш, кўролмаганларни бағрин тилиб яшагин, Мисру Шомда фармонинг ўтсин деб дуо қилади:

Жаҳон ҳоқонлари бўлсун қулунгуз,
Фалакка етсун ҳукм ичра қўлунгуз.
Бу подшоҳликда бархурдор бўлунг,
Ўкуш йил соғ-саломат бор бўлунг.
Қутб ҳам давлатингиз соясинда,
Ёш ўғлонтек иноят доясинда

Тутуб жон парвариш, ўгрансун одоб,
Нетакким тобти гул хуш йизғи гулоб[3, 339].

Қутб Хоразмийнинг кейинги мадҳи «Малика марҳума Хонималик мадҳи» сарлавҳаси билан берилган бўлиб, Тинибекхоннинг хотини Малика Хонималикка бағишланган ушбу мадҳ 28 байтдан иборат. Мадҳда маликани аср хотини, дунёда ягона, бахт ўрки, Оқ Ўрда тахтининг кўрки, ҳусну лутф аро тенги йўқ, юлдуз аро ой, жаҳон хотинлари сурату у жон, ҳуснига лойиқ лутфу ахлоқли, билимни қадрига етувчи сифатлари билан мақтайди. Сўнгги 4 байт дуодан иборат:

Қабул қилса малак табғинда доим,
Кучум етмишча ман ҳам мадҳ аёйим.
Малика давлати асрор бўлса,
Яна ҳиммат бу қулунгға ёр бўлса.
Нечага еткур тирик бўлса ўзум,
Дуо бўлғай ҳамиша тилда сўзум.
Малика, Тинибек шоҳ бор бўлсун,
Ҳамиша соқчиси Жаббор бўлсун[3, 339].

Қутб Хоразмийнинг ушбу мадҳлари маснавий йўлида ёзилган бўлса-да, қасида жанрининг бир нечта қисмларини ўзида мужассам этгани билан аҳамиятлидир. Хусусан, унда насиб, мадҳ ва дуо қисмлари мавжуд бўлиб, қасида жанрининг такомилида маълум бир босқич бўлганлиги билан характерланади. Қасидачилик анъанаси замон подшоларининг номларини абадийлаштириш ҳисобига тараққий этган экан, Низомий Арузий Самарқандийнинг қуйидаги фикрини келтиришни жоиз топдик:

«...Подшога унинг номини абадийлаштирадиган, зикрини эса девонлар ва китоблар ичра боқий қолдирадиган салоҳиятли шоирга эга бўлишдан ўзга чора йўқ! Чунки, подшо қочиб қутулиб бўлмайдиган ўлим фармонини олгач, унинг лашкаридан, хазинасидан ва қимматбаҳо нарсаларидан ҳеч вақо қолмайди, фақат номигина шоирларнинг шеърлари орқали боқий қолади... ». [4;29]

Хулоса ўрнида таъкидлаш зарурки, туркий шеъриятда қасида жанри XIV-XV асрларга қадар алоҳида жанр сифатида ўз ўрнини топмаган. Асосан катта асарларнинг вазни ва шаклида, асарнинг бир узвий қисми сифатида ёзилган бўлса-да, туркий қасидаларнинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аҳмад Югнакий, Ҳибат ул-ҳақойиқ. –Тошкент: «Фан», 1971. 362-б.
2. Китобда: Навоийнинг нигоҳи тушган, Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986
3. Китобда: Уч булбул гулшани, Қутб Хоразмий, Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986, 335-339 бетлар
4. Низомий Арузий Самарқандий, Нодир ҳикоятлар, Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1985 й.
5. Рабғузий Носириддин Бурҳониддин, Қисаси Рабғузий. 1-китоб. – Тошкент: «Ёзувчи», 1990 й.
6. Юсуф Хос Ҳожиб, Қутадғу билиг, Т, Фан, 1972 й.

БОБУР ВА МУМТОЗ ДОСТОННАВИСЛИК
BABUR AND CLASSICAL EPICS

Гулсанам Қосимова,
ФарДУ Гуманитар йўналишлари бўйича
чет тиллар кафедраси ўқитувчиси.

Abstract. *The article deals with Zahiriddin Muhammad Babur's attitude to the epics of his time, his worldview and creative position.*

Key words. *Literary environment, social-political situation, outlooking, critical look, creative process.*

XV асрнинг иккинчи ярми адабий муҳити ҳақида кенгроқ тасаввурга эга бўлишимиз, шу давр ижодий маҳсули бўлмиш айрим асарлар мазмун-моҳиятини тўғри англашимизда Заҳириддин Муҳаммад Бобур мероси муҳим аҳамиятга эга. Чунки "Бобурнома" муаллифи ўз даври адабий муҳити, ижодий жараён ҳақида холис ва одилона баҳо бериши эътиборга лойиқ. У ҳатто улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий ижодий меросига ҳам танқидий ёндашиб, ўз нуқтаи назарини билдира олган. "Навоийнинг ўзи ҳам Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавийдек улуғ зотларни устод сифатида тан олгани ҳолда, уларнинг асарлари ҳақида танқидий фикрлар айтишни ғайри ахлоқий ҳол деб ҳисобламаган эди." [2. 113]

Бадиий асар яратилиши, муаллифнинг ғоявий-бадиий позициясигина эмас, балки унинг китобхон томонидан қай йўсинда қабул қилиниши ҳам дунёқараш, муносабат, савия билан боғлиқлигини "Бобурнома"даги айрим лавҳаларда кузатишимиз мумкин. Масалан, Бобурнинг Муҳаммад Солиҳ шахсияти ва ижодий фаолиятига берган баҳоси адабиётшунослар томонидан таҳлил этиб берилган. Аммо текширувчилар бу баҳони икки мухолиф томон қарашлари сифатида талқин этадилар. Биз қуйида Бобур таърифи акс этган ўша лавҳани келтирамиз: "Яна Муҳаммад Солиҳ эди. Чошнилиқ ғазаллари бор, агарчи ҳамворлиғи чошнисича йўқтур. Туркий шеъри ҳам бор, ёмон айтмайдур. Шайбонийхоннинг отиға бир туркий маснавий (достон) айтибтур. Бисёр суст ва фурудтур, ани ўқуғон киши Муҳаммад Солиҳ шеъридан беэътиқод бўлур..." [1.165]

Тадқиқотчиларнинг икки ашаддий ғанимнинг ўзаро муносабатлари билан боғлиқ қарашларини рад этмаган ҳолда, шуни ҳам айтиш керакки, Бобурнинг бундай хулосага келиши унинг дунёқараши, адабий жараёнга, муҳитга муносабати, қолаверса, ижодий тамойили билан ҳам боғлиқдир. Чунки Бобур сал юқорида анъанавий "Искандарнома" ўрнига "Темурнома" битган Ҳотифий ижодига ҳеч қандай муносабат билдирмайди. Ҳотифий достонининг фақат "латофати шуҳратича йўқ"лигини айтиб ўтади, холос. Агарда шахсий ғараз Бобурнинг кенг, холис дунёқарашидан устун турганида эди, у ўз бобокалони Амир Темурни Искандардан ҳам юқори кўтариб достон ёзган Ҳотифийни таҳсинга кўмган бўлур эди.

Муҳаммад Солиҳ бевосита Шайбонийхон хизматида бўлиб, кўрган-кечирганларини бадиий асарда реалистик тасвирлаши, бошқача айтганда, ўз даври адабий анъаналари қобиғидан чиқиб кетишини "Бобурнома" муаллифи ҳазм қилолмаган кўринади. Бобурнинг ўзи "Бобурнома" асарида қанчалар реалист бўлмасин, аксарият лирик асарларида бундай ижодий принципни қўлламаган, анъанавий романтик ифодадан узоқлаша олмаган эди. Шунинг учун ҳам Муҳаммад Солиҳнинг шеърий асарда реалистик принциплар асосида иш кўрганлиги, руҳий олам талқинларидан кўра воқеа-ҳодисаларни ҳаққоний тасвирлаш тамойилида бўлганлиги унинг замондоши бўлган Бобурга, эҳтимол, унча маъқул келмаган.

Бобур яна бир замондоши бўлмиш мавлоно Ҳилолийга, аксинча, ўз даври тасвир анъаналаридан чекинганлиги учун эътироз билдиради. "Бир маснавийси бор, - деб ёзади "Бобурнома" муаллифи, - ҳафиф баҳрида, "Шоҳ ва Дарвеш"қа мавсум. Агарчи баъзи байтлари тавре воқеъ бўлубтур, вале бу маснавийнинг мазмун ва устихонбандлиғи (сюжети) бисёр ковок (бўш) ва харобтур." [1.163] Шундан сўнг Бобур ўз баҳосини қуйидагича изоҳлайди: Шуаройи мотақаддам (аввал ўтган шоирлар) ишқ ва ошиқликни ўз маснавийларида эрга ва маъшуқликни хотунга нисбат қилибтурлар. Ҳилолий Дарвишни ошиқ қилибтур, Шоҳни маъшуқ. Абётеким, шоҳнинг афъол ва ақволида дебтур, ҳосилким, шоҳни жалбий ва фоҳиша қилибтур. Ўз маснавийсининг маслаҳатиға бир йигитни ва яна шоҳ йигитини бисёр бесураттурким, ...фоҳишалардек таъриф қилғай..."

Агарда Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳисор ҳукмдори Хисравшоҳнинг феъл-атворидаги нуқсонларни “асли-насли тоза эмас”лигидан дея ҳисоблашидан, Ҳусайн Бойқарони “каримутттарафайн” – ҳам ота, ҳам она томондан шоҳ авлоди дея эҳтиром кўрсатишидан, Бадиуззамонни собиқ ғунчачи-канизак Хадичабегимнинг фарзанди Музаффар мирзодан ортиқроқ кўришидан ҳам маълум бўладики, Ҳилолийнинг “шоҳ йигит”ни “бесурат” таъриф қилиши унинг дунёқараши ва тушунчасига мос келмаган, тўғрироғи, бирмунча нафсониятига теккан.

Бобурнинг Ҳилолий асарига юқори баҳо бермаслигига дунёқараш билан бирга ижодий услуб масаласи ҳам алоқадор. Ҳилолий ўз даври учун хос ва мос бўлган услубий хусусиятлардан ҳам бирмунча чекинган. Гарчи “Шоҳ ва Дарвеш” ишқий-романтик асар бўлса-да, бироқ у ўзининг тасвир тарзи билан бошқа шу типдаги достонлардан тафовутланади. Гап шундаки, Ҳилолий анъанавий бадиий санъатлардан ҳаддан зиёд баландпарвоз тасвирлар, хаёлий гўзалликлар яратиш учун фойдаланган. Бироқ Шоҳ образини васф этганда уни самовий фаришталардек эмас, балки реал инсон сифатида кўрсатади. Шу билан бирга, Шоҳ ўз ошиғи Гадо учунгина гўзалдир. Муаллиф Шоҳни ҳар қадамда таъриф-тавсиф қилмасдан, унга дастлабки боблардагина айрим ўринлар ажратган.Ошиқ Гадода эса гўзаллик ва нафосат сифатлари деярли йўқ. Чунки Шоҳ ва Гадонинг ишқи ташқи гўзалликка эмас, балки маънавий юксаклик, руҳий поклик, қолаверса, ишқи илоҳийга асосланган. Ҳилолий шу тариқа ўз даври анъаналаридан анчагина олға кетган. Ўша давр фарзанди бўлмиш Бобур ҳазратлари эса бу янгиликни ижобий қабул қила олмаган.

Демак, шоирнинг дунёқараши, ғоявий мақсади асар характерига, тасвир воситаларига, фалсафий-эстетик жиҳатларга таъсир кўрсатганидек, асарни қандай қабул қилиш, баҳо бериш муайян давр билан боғлиқ равишда китобхон савияси ва нуқтаи назарига ҳам боғлиқдир.

Темурийлар ҳақидаги бир неча манбаларни кўздан кечириб, шундай хулосага келдикки, тарихий шахслар ҳақида сўз борганда, уларнинг ижтимоий-сиёсий воқеликдаги нуфузлари, мавқеси ҳамда хатти-ҳаракатлари, турмуш ва яшаш тарзлари бадиий асарлардаги ифодасидан фарқ қилиши мумкин. Аммо “Бобурнома” муаллифи ушбу асар муқаддимасида ҳаётда рўй бераётган воқеаларни қандай бўлса шундайлигича қоғозга туширишга аҳд қилади ва асар охиригача ана шу аҳдига содиқ қолади. Унинг бундай позицияси ва нуқтаи назари ўз даврида яратилган бадиий адабиёт намуналари, хусусан, эпик достонларга баҳо беришда ҳам яққол кўзга ташланади.

Адабиётлар

1. “Бобурнома”. Тошкент. “Юлдузча” нашриёти. 1989.
2. Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. Т.: “Фан”. 1996
3. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Т. 2005

АМИР ТЕМУРНИНГ АДАБИЁТ АҲЛИГА МУНОСАБАТИ

Фозилжон Шукуров, СамДУ Хорижий шарқ тиллари кафедраси ўқитувчиси.

Annotation. The article deals with the attitude of Amir Temur to the representatives of literature, especially poetry, during his reign, and refutes the misconceptions of some foreign researchers with convincing evidence. Sahibkiran's policy had a positive effect not only on science, but also on literature.

Keywords: Isami, “Futuh us-salotin”, masnavi, qaseeda, ghazelle, marsiya, qita.

Маълумки, Амир Темурнинг (1336-1405) ҳукмронлик даврида Мовароуннаҳр, хусусан, Самарқанд илм-фан маркази сифатида шуҳрат қозонди. Унинг сиёсати асосан мамлакатнинг ободонлиги ва фаровонлигига қаратилган эди ва доимо илм-фан намояндалари ва диннинг машҳур уламолари билан суҳбатлашар, саройида забардаст олимларни йиғарди, меъморчилик, хаттотлик, наққошлик каби ҳунарларга, қурилиш-бунёдкорлик ишларига кўпроқ эътибор берарди. Бу ерга Яқин ва Ўрта Шарқнинг кўп минтақаларидан илм-фаннинг турли соҳаларидаги таниқли олимлари жалб қилиниб тадқиқ ва таҳқиқ ишлари билан машғул эдилар.

Табиий савол туғиладики, Соҳибқироннинг илм-фандан ташқари адабиёт хусусан шеър ва шоирларга муносабати қандай бўлган? Унинг сиёсати адабий муҳитга қандай ижобий таъсир

ўтказган? Шоир ва адиблар ўзларини унинг салтанати остида қандай ҳис этганлар? Одатда, Амир Темур ҳукмронлиги даври хусусида гап кетганда, кўпинча сиёсий-иқтисодий вазиятнинг ўнгланиши, халқ аҳволининг яхшиланиши ва ҳаётнинг турли соҳалари ривожланиши хусусида гап кетади. Аммо бу кўҳна заминнинг қадимдан машҳур бўлган адабиёт ва шеърият соҳасидаги, хусусан адабий муҳитнинг вазияти қандай ҳолатда бўлганлиги хусусида кўп муаллифлар ва ҳатто тадқиқотчилар ҳам умумий гапларни такрорлаш билан ўқувчиларни қониқтиришга ҳаракат қиладилар. Айтиш керакки, шу масала Соҳибқирон давридаги муҳим ва ўз навбатида чуқур тадқиқотга эҳтиёж сезадиган жиҳатларидан саналади. Дарҳақиқат, манбаларнинг келтиришича, бу ҳақда келтирилган маълумотлар бир-бирига айрим ҳоллатларда қарама қаршиликка ҳам учрайди. Илм-фан аҳлига Амир Темурнинг муносабати бир даража маълум эди, аммо адабиёт аҳлига бўлган муносабати маълум эмас эди. Ҳатто айрим тадқиқотларда унинг адабиёт аҳлига умуман эътибори йўқ эди деган фикрлар ҳам мавжуд.

Илмий изланишлар шуни кўрсатадики, Амир Темур адабиёт аҳлига бепарво бўлмаган. Бизга Амир Темурга атаб шоирларнинг айтган қасидаларини топиш муяссар бўлди ва бу масала ҳаққоний равишда ўз ечимини топди. Темур ҳаёти давомида ободончилик ишлари машғул бўлган. У ҳарбий сафарлардан қайтиб келганидан кейин кўпроқ шаҳарлар, жумладан Самарқанд ободончилигига кўпроқ шуғулланади. Адабиёт билан шуғулланишга, агар у ўзи хоҳлаган бўлса ҳам имконият бўлмаган. Аммо шоирларни ҳузурига қабул қиларди, қасидаларини эшитарди. Бисотийнинг Амир Темур даврида самарали ижод қилгани билан бирга, мавжуд адабий муҳитнинг ривожига ҳисса қўшгани, Темурга атаб ёзган қасидалари катта янгилик ҳисобланади.

Бундан ташқари, Самарқанддаги мавжуд адабий муҳит ҳам маълум эмас эди. Манбалар маълумотига кўра, фақат шоирлар Хожа Исмат ва Бисотий маълум эди. Аммо иккита шоир билан адабий муҳитнинг мавжудлигини исботлаб бўлмаслиги маълум. Илк марта бу даврдаги Мовароуннаҳрнинг буюк шоири Абдулмалик Исомий номини маълум қилиб, икки тилда – араб тили ва форс тилида девон қолдиргани ҳамда шу девонлар бугунги кунда Бейрут шаҳри кутубхонасида сақлаб келаётганлигини аниқладик. Исомий яна ўзидан 10 минг байтдан ташкил топган “Футуҳ-ус-салотин” номли маснавий ҳам қолдирган ва бу маснавий Лоҳур шаҳрида нашр ҳам қилинган. Лекин афсуски бу буюк самарқандлик шоирнинг ҳаёти ва адабий мероси бугунгача тожик адабиётида номаълум. Бу буюк шоир борасида изланишлар олиб бориб унинг мероси маълум қилинди.

Бисотий каби буюк шоирнинг Амир Темур ва темурийлар даврида яшаб ижод қилгани, устози Абдулмалик Исомий, машҳур шоир Хожа Исмат ҳамда Хожа Бурундуқ ва адабий муҳитнинг бошқа намоёндалари билан бирга Самарқандда кучли адабий марказни вужудга келтирганлари юқоридаги саволларга далиллар билан тўғри ва илмий жавоб беришга кўмаклашади. Бисотий XV аср бошларидаги йирик ғазалнавис шоирлардан бўлиб, Самарқандда туғилиб бу ердаги адабий муҳити доирасида ўсган ва катта шўҳрат қозонган.

Давлатшоҳ Самарқандий маълумот берадики, Амир Темурнинг энг яқин кишилари даврнинг машҳур шайхлари Сайид Али Ҳамадоний, олимлардан Сайид Шариф Журжоний ва аллома Тафтазоний, шоирлардан Бисотий Самарқандий, Исмат Бухорий, Лутфуллоҳ Нишопурий, Ҳайдар Хоразмийлар саналади. Бу тўртта машҳур шоирлар қаторида биринчи бўлиб Бисотий номи келтирилгани шундан далолат берадики, у Темур давридаёқ буюк шоир сифатида тан олинган. Тарихчи Г.Вебер айтади: “Унинг саройида шоирлар, олимлар, машшоқлар ва суфийлар кўп эди” (Бартольд, 1964, 430). У бошқа соҳалар қаторида адабиёт ва санъат аҳлига нисбатан бефарқ эмас эди ва доим уларнинг суҳбатидан баҳраманд бўларди.

Маълум бўлишича у шиддатли сиёсий фаолият билан бирга, шеърият ва адабиётга рағбат кўрсатган ва ҳатто унинг сиёсий фаолиятида катта мавқега эга бўлган. Жумладан, Камол Хўжандий (1318-1401) каби буюк шоирга дарвеш ва маънавий муршид каби ҳурмат ва эътибор кўрсатарди. Бу фикримизни “Темурнома” муаллифининг Камол Хўжандий дарвешлик либосида Самарқанд бозорида одамлар жамоаси олдида бир рубоийни қироат қилгани ҳақида келтирган далили билан тасдиқлаш мумкин. Чунончи, муаллиф ҳикоя қиладики, бир куни ёш Темурни отаси қўйларни сотиш учун бозорга юборади ва у қўйларни сотиб пулини белига боғлаб Самарқанд бозорида айланиб юрарди. Шу пайт у Камол Хўжандийни қаландарлик либосида кўради, қўлида бир васиқа бор эди ва “кимки минг олтин танга берса шу қоғознинг эгаси бўлади” дерди. Темурнинг ғайрати жўш уриб пулни бериб қоғозни сотиб олади. Бу ривоят айрим тадқиқотчилар таъкидлашича Темурнинг қай даражада шеъриятга иштиёқмандлигини кўрсатади. Қаландар

таъкидлаганидек, у фақат уйига бориб отасининг олдида қоғозни очиб ўқийди. Унда қуйидаги рубоий ва Хожа Камол Хўжандий номи битилган эди:

آن کس که تمام دهر بکرفت نخست
زاوراق زمانه ستم و ظلم بشست.
جمشیدو سلیمان و سکندر بگزشت
برخیزمیان بند که تا نوبت تست. [Темурнома, 1991, 75].

Таржима: Дунёни бундан олдин забт этганлар зулм ва ситамни замон саҳифаларидан бутунлай ўчирдилар. Жамшид, Сулаймон ва Искандар бор эдилар, энди сен тур ва белингни маҳкам боғла, чунки энди сенинг навбатингдир.

Асарда келтирилишича, Соҳибқирон Камол Хўжандийга ўз маънавий пири сифатида муносабат қиларди ва шеърларининг мухлиси саналарди. Шу сабабдан ҳарбий сафарлари давомида Табриз об-ҳавоси ёдида жонсўз шеърлар ёзган шайх Камолни Сарой шаҳридан озод қилиб Табризга қайтариб олиб келади ва мазкур далиллар тарихий ҳақиқатга мосдир. Камол Хўжандийнинг ҳам унга нисбатан самимий муносабатини "Биҳамдиллаҳ, ки дигар бор рўйи дўстон дидам" – "Биҳамдиллаҳки, яна бир бор дўстлар дийдорини кўрдим" мисраси билан бошланган ғазалнинг мақтасидан ҳам билиб олиш мумкин:

کمال آن دم که خواهی دید با یاران قرین خودرا
بگو این دولت از یمن شه صاحبقران دیدیم. [Камол Худжанди, 1986, 255]

Таржима: Камол, дўстлар дийдоридан баҳраманд бўлганингдан кейин айт, бу давлат менга Соҳибқирон шоҳ туфайли насиб этди.

Темур ва темурийларга атаб ёзилган даврнинг Абдулмалик Исомий (тав. 711 ҳ. – 1311 м.), Хожа Исмат Бухорий ва уларнинг шогирди Бисотий, инчунин Барандақ Хўжандий каби таниқли шоирларнинг бир неча қасидаларни келтириш мумкин. Бундан олдин Амир Темурнинг адабиётга бўлган муносабати ҳақида керакли далиллар етарли бўлмагани учун ечилмаган масала ҳисобланарди. Энди унга атаб ёзилган айрим қасидалар қўлимизда мавжудлиги ва Исомийнинг бир қатор мадҳиялари маълум бўлгани боис, бу масала қатъий равишда ижобий ҳал этилди. Чунончи, "Зафарнома"да Исмат Бухорийнинг Соҳибқирон вафотида айтган марсияси ҳақида шундан ёзилади: "...ва аср фузалолари ва давр шуаролари марсиялар айтдилар ва қасидалар ёздилар. Жумладан, Хожа Масъуд Бухорийнинг ўғли – Хожа Исматуллоҳ бу таржеъни назм силкига киргизди" (28,). Сўнг Али Яздий мазкур марсияни тўлиқ шаклда - 40 байтни асарида келтиради:

ای فلک خرگاه ویران کن که سلطان غایبست
تخت گو بر خاک بنشین چون سلیمان غایبست. [Али Яздий, 1336, 993-994]

Таржима: Эй фалак, чодирингни буз, чунки султон бўлди ғойиб, тахтга айтгин, (қора) тупроққа яксон бўлки, Сулаймон бўлди ғойиб.

Хожа Исматнинг шогирди – Бисотий ҳам аксарият қасида ва таржиъотини темурийлар, хусусан Темурнинг мадҳида ёзиб эзгу ишлари ва бунёдкорликларининг асосий васфчиси сифатида намоён бўлган. Айтиш жоизки, у даврда Соҳибқирон мадҳига ҳар қандай шоир ҳам журъат ва иқдом қилолмас ва керагича бу буюк ишнинг уддасидан чиқолмасди ҳам.

Шарафуддин Роқимийнинг "Таърихи томм" асарида қайд қилишича: "Шоирлар жумласидан Бисотий Самарқандий, Хожа Исмат Бухорий, Мавлоно Лутфуллоҳ Нишопурий, ҳар бир фузало ва зурафо Соҳибқирон вафотига тарихлар ёздилар" [Роқимий, 1998, 34]. Бу ерда яна бир диққатга сазовор далил шуки муаллиф даврнинг машҳур шоирлари қаторида биринчи ўринда Бисотийнинг номини ҳатто ўша даврнинг энг машҳур шоирларидан бири Хожа Исматдан ҳам олдин келтиради. Бу шуни кўрсатадики, Бисотийнинг шуҳрати бошқа буюк шоирлардан кам эмас эди. Шу каби шоир Озарий Исфароинийнинг Мовароуннаҳр адабий муҳити ривожида қатнашгани ва ҳисса қўшганини акад. Б.Валихўжаев "Доир ба як шарҳи ашъори Камоли Хуҷандӣ ва Бисотии Самарқандӣ" номли илмий мақолаларида айтиб ўтганлар [Валихўжаев, 1981, 5-12]. Озарий Исфароиний "Жавоҳир-ул-асрор" асарида Бисотийни даврнинг энг буюк ғазалнавислар қаторига киритган. Яҳё Себакнинг Самарқанд адабий муҳитига алоқадорлиги билан боғлиқ ишончли далиллар мавжуд чунки Амир Темур Эронга қилган юришларидан кейин Яҳё Себакни ҳам 6-7 яшарлигида кўпчилик қаторида Самарқандга келтирган. Яҳё шу ерда мадрасада таҳсил олиб буюк хаттот, олим ва шоир сифатида ном таратди ва 40 йилдан кўпроқ умри Самарқандда ўтди. Ҳатто машҳур "Дил ва Ҳусн" достонини ҳам айнан шу шаҳарда ёзганлиги аниқланди. Умуман, агар Мовароуннаҳрнинг буюк намояндаларини жамласак, Озарийнинг айтган сўзлари, хусусан,

Мовароуннаҳр ғазалнавислари бошқаларга намуна эдилар деганининг ҳақиқатга яқинлиги, шу нуқтаи назарнинг қуруқ субъект эмаслиги исботланади. Шоир Хаёлий Бухорий ҳам Бисотийнинг муосири ҳисобланади. Шоир ҳаёти ҳақидаги энг қадим манба Давлатшоҳ тазкираси ҳисобланиб у шундай ёзади: “Хожа Исматуллоҳ Бухорий шогирдларидан. Истеъдодли ва хушгабъ эди, дарвишона ва равон покиза сўзлари бор... аммо яна бир Хаёлий Сабзаворда яна бошқаси Тунда эди ва ёмон сўзламасдилар, аммо Мавлоно Хаёлий Бухорий олдида уларнинг хаёллари маҳолдир” [Давлатшоҳ, 1338, 394].

Мовароуннаҳр, хусусан, Самарқандда вужудга келган адабий муҳит анча қувватланиб, ҳатто Хуросон ва Эрон каби кучли адабий доиралар билан рақобатлашга қурби етарди. Камол, Исомий, Исмат, Бисотий, Барандақ каби унинг машҳур шоирлари адабий анъаналарни давом эттириш асосида ўзлари бадиий ва услубий янгиликлар вужудга келтириб давр адабиёти ва унинг кейинги ривожига катта ҳисса қўшадилар. Шу боисдан, биз айрим муҳаққиқларнинг Темур даврида Мовароуннаҳрда, айниқса Самарқандда адабиёт таназзулга учраган эди, деган фикрларини қабул қилолмаймиз. Аксинча, Темур даврида адабиёт ривожланиб адабий ҳаёт жонлана бошлаган эди. Хусусан, салтанат маркази бўлмиш Самарқандда турли соҳалар олимлари қаторида, Ибн Арабшоҳ таъкидлаганидек, саноқсиз аруз илми билимдонлари ва шоирлар йиғилган эди. Бу борада алоҳида тазкиранинг мавжуд эмаслиги боис бизга фақат бир неча машҳур намояндалари маълум холос. Сарой адабиёти ҳали шаклланмаган бўлса ҳам, шеърият халқ ўртасида, ҳунармандчилик дўконларида, мадрасаларда авж олиб хусусан ғазал катта мавқеъга эга эди ва мушоиралар бўлиб ўтарди.

Шеърият ва адабиётга Амир Темурнинг рағбати баланд эди, аммо тарихий шароит ва унинг масъулияти шуғулланишга имкон бермасди, зеро маҳаллий ҳокимларнинг марказдан узоқлашиш ҳаракатларини бостириш зарур эди. Ишонч билан айтиш мумкинки, айрим манбаларнинг муаллифларининг гўё Темур адабиётга камроқ эътибор қилгани фақат назарий асосга эга. Амалда эса у ҳеч қачон шеъриятга ва шоирларга бефарқ бўлмаган ва унинг ривожига кўмаклашган. Шу боисдан, унинг ҳукмронлик даврида адабиёт ўз мавжудлигини Мовароуннаҳрда, хусусан, Самарқандда нафақат сақлаб қолган, балки унда забардаст шоирлар етишиб чиққан ва унинг ривожига катта ҳисса қўшганлар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бартольд В.В. Бартольд В. В. Сочинения. — М.: Наука, 1964. – Т. ИИ, Ч. 2: Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии.
2. Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират-уш-шуаройи Давлатшоҳ Самарқандий. Ж.1. – Теҳрон: Чопи Муҳаммад Аббосий, 1338. - 394 б.
3. Камол Худжанди. Диван: В двух томах. Т. 1-й. (на арабской графике). – Душанбе: Ирфон, 1986. – 512 с.
4. Масъалаҳои робитаи адабӣ. Кафедраи забон ва адабиёти тоҷик. Университети Давлатии Самарқанд. – Самарқанд: 1981.
5. Темурнома. Амир Темур Кўрагон жангномаси. Тошкент, “Ҷўлпон” – 1991.
6. Шарафуддин Роқимий ҳам “Таърихи томм” (Т.”Маънавият”, 1998)
7. Яздӣ, Шарафуддин Алӣ. Зафарнома. Ҷ.2. Ба тасҳеҳ ва эҳтимоми Муҳаммад Аббосӣ.–Теҳрон: муассасаи матбуотии Амири Кабир, 1336.
8. مجموعهٔ اشعار یازده نفر شعراو معروف // کتابخانهٔ ملیی شهر تهران. دستنویس, ۱۳۰۰۳ . – ۷۹۰ سحیفه

МУМТОЗ АДАБИЁТИМИЗДА МАСНАВИЙНАВИСЛИК ВА НОМАНАВИСЛИКНИНГ ЎРНИ

Муминова Дилором,
СамДУ Мумтоз адабиёт
тарихи кафедраси ўқитувчиси

Annotation: This article deals with the essence of the genre of masnavi and epistolary in the works of Khorezmi, Alisher Navoi and Sayyid Kasimi, the outstanding representatives of Eastern classical literature.

Keywords: rare, majestic, genre, masnavi, epistolary, common, story, rhythm

Шарқ мумтоз адабиётида жуда кўплаб ижодкорлар маснавий жанрида (Алишер Навоий, Фирдавсий, Жалолиддин Румий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Хоразмий, Хўжандий, Саййид Қосимий ва бошқалар) ижод қилишган. Булардан кўплаб адабиёт ихлосмандлари қалбидан жой олган ижодкорлардан бири Алишер Навоийдир. Маснавий ижодкор учун ўз фикру ғояларини батафсил ифодалашга имконият беради. Шунинг учун ҳам, адабиётнинг кўп асрлик тарихида маснавий шаклида кўплаб лиро-епик характердаги асарлар яратилган [2; 72]. Навоийнинг ўз ижодидаги нодир дурдоналар билан китобхонлар еътиборини жалб этганлиги, ундаги ноёб қирралар, ижодидаги жозиба ва куч қудрат бутун адабиёт ихлосмандлари тафаккурини юксалиши учун асарларидан асосий манба сифатида фойдаланиш мумкин. Мисол учун унинг “Хазойин ул-маоний” куллиётидан жой олган маснавий 148 байт бўлиб [3; 277], ҳар бир байтдан бир олам маъно ва хазиналарни уқиб олиш мумкин.

Шу қатори ўзбек адабиётининг юксак ўрингa эга бўлишида ўз хиссасини қўшган ижодкорлардан бири бу Саййид Қосимийдир. Унинг маснавий жанрида салмоқли ижод қилган ижодкорлар қаторида кўриб ўтишимиз мумкин.

Ўзбек адабиёти тарихида тематик жиҳатдан бир-бирига яқин жанрда ёзилган Хоразмий “Муҳаббатномаси ва шу анъана таъсирида яратилган асарларга ўхшайди. “Гулшани роз”нинг ўн бобдан иборат эканлиги ва турли жанрлардан фойдаланилганлиги, “Ҳақиқатнома” ва “Илоҳийнома”нинг вазни шундай муштарак хусусиятлар сирасига киради. “Ҳақиқатнома” маснавийси эса айнан “Муҳаббатнома” вазнида ёзилганлиги асарнинг ўзида ҳам қайд этилган.

“Маъоний дуррини оламга ёйсам,
“Муҳаббатнома”нинг баҳринда айсам [4; 145].

“Муҳаббатнома” атамаси ўрта асрларда нома жанрининг юқори чўққисида бўлган. Бинобарин Саййид Қосимий ижодида номанавислик анъанаси таъсирини ҳам эътироф этмаслик мумкин эмас. Нома жанри тараққиётига Саййид Қосимий ҳам ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган. Унинг “Садоқатнома” ва “Ҳақиқатнома” асарларида номанавислик анъанаси билан биргаликда тасаввуфий руҳ, хусусан, Фаридуддин Аттор асарларининг таъсири ҳам сезилади. Тасаввуф адабиётининг гулшани ҳам шу даврга тўғри келади, хусусан Фаридиддин Аттор, Аҳмад Яссавий ва Жалолиддин Румий каби улуғ сўфийлар тасаввуф илмининг доирасини кенгайтирдилар, уни фалсафа ва ҳикмат билан бойитдилар [1;15].

Қосимий ҳам мумтоз ҳикоят жанрининг имкониятларидан кенг фойдаланиб, ижтиомий ҳаётнинг муҳим масалалари, жамиятдаги айрим иллатларини танқид қилиш воситасига ҳам айлантирган. Уларни шартли равишда ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий характердаги ҳикоятларга бўлиш мумкин. Хусусан, “Шоҳ Қубод”, “Ришта касалига мубтало бўлган шоҳ”, “Хўжа ва Гадо”, “Ҳотам Той” ҳақидаги ҳикоятлар кучли ижтимоий моҳияти, ахлоқий-дидактик мазмундорлиги билан ажралиб туради.

“Махзан ул-асрор”ининг деярли барча назираларида мавжуд Ҳотам Той тимсоли Саййид Қосимийнинг “Мажма ул-ахбор” достонида ҳам мавжуд. Асарда Яман подшоҳи ва Ҳотам ҳақида ҳикоят мавжуд бўлиб, у Саъдийнинг “Бўстон” асаридаги ҳикоятнинг бадиий ишланмасидир. Ҳикоятда Ҳотам нафақат саховат балки фидойилик, меҳмондўстлик, юксак инсонпарварлик тимсоли сифатида ҳам гавдаланади.

“Ҳақиқатнома”нинг умумий ҳажми 1114 мисрадан иборат бўлиб, асар кириш,12 боб ва биттадан ҳикоя, хотимадан ташкил топган. Шоир асарнинг асосий қисмидаги бобларни мавзу жиҳатидан олтига бўлган, улар қуйидагилар:

1. Кириш

2. 1-8 боблар “Дар баёни жавонмардий” (Мардлик баёнида) деб номланиб, буларда шоир инсон табиати ва унинг характеридаги мардлик, камтарлик, саховат каби инсоний фазилатларни мадҳ етувчи ҳикояларни келтиради. Бу ҳикоялар тарихий шахслар, давлат арбоблари, халқ қаҳрамонлари ҳаётида юз берган турли ибратли воқеа ва ҳодисалар асосида тузилган. Шоир бу мотивларни Шоҳимардон, Ҳасан Басрий, Иброҳим Адҳам, Басраи Хофий, Арастуйи ҳаким, Қайсари Рум ва Сангсор, Маҳмуд Ғазнавий каби тарихий шахсларнинг саргузаштлари орқали образли қилиб баён этади.

3. Тўққизинчи боб, “Дар баёни аҳли ботин”да шоир Муҳаммад Ғаззолий ҳақидаги ибратли ҳикояни келтиради.

4. Ўнинчи ва ўн биринчи бобларни “Дар баёни суфийи мукаллид” (Тақлидчи сўфилар баёни) сарлавҳасидаги ҳикоялар ташкил етади. Бу бобларда шоир ўзи яшаган феодал жамиятдаги айрим дин пешволарининг кирдикорларини фош этади.

5.Ўн иккинчи боб “Дар баёни укбаи гуноҳъъ, (Гуноҳ ишларнинг оқибати баёнида) деб аталади. Қосимий бу бобга кирган ҳаётий эпизодлар асосида шоҳ ва оддий халқ вакили бўлган қариянинг образини яратади.

6. Хотима. Саййид қосимийнинг “Ҳақиқатнома” асари маълум бир сюжет ва композицион тузилишга эга бўлган мустақил асардир. Унда билдирилган ғоя воқеаси, ҳикоя билан тасдиқланади ва “Тамоми сухан” бобида сўз боши ва ҳикояда баён этилган умумий ғояга ибратомуз хулоса чиқарилади. Инсоннинг улуғ фазилатлари олқишланади, камчилик ва нуқсонлари танқид қилиниб, ундан қутулиш йўл-йўриқлари кўрсатилади.

“Ҳақиқатнома”даги энг характерли ҳикоялар ҳақида шоир камтарликни инсоннинг энг гўзал фазилати деб билади. Бу фикрининг далили сифатида “Арастуйи ҳаким” ҳикоясини келтиради. Мазмуни: Арастудан одамлар “Сен бутун илм-фандан хабардорсен, ҳаёт тажрибанг бизга нисбатан кўп, инсон учун одоб бобида қайси фазилат яхшироқ”, деб сўрадилар. Уларнинг бу саволига Арасту қуйидагича жавоб берибди:

Айитди марди доноким, хомуший,
Шикасти нафсу тарки худфуруший.
Фасоҳатдин ерур дармонда булбул,
Кеча кундуз қилур бехуда ғулғул,
Мунингдак тўтиким, ширин нафасдур,
Тилидин ул гирифтори қафасдур [4; 158].

Шоир ҳикоя давомида ўз фикрини ривожлантира бориб инсон учун енг улуғ фазилат камтарлик еканини, агар инсон сергап, маҳмадона, ўйламасдан кўп сўзласа у ўзининг жоҳиллигини сўзидан билдириб қўяди, дейди:

Нечаким одамий бўлса сухандон,
Сўзинда бортурур бир турлу нуқсон.
Қизил тил югруги нуқсони жондур,
Тилин тийган киши доим омондур [4; 158].

”Ҳақиқатнома”даги ҳикоялардан бири “Саховат” бобига бағишланган. Ҳикояда шоир “Бир бадавлат, лекин жуда зиқна остондор” ҳақида ҳикоя қилади. Кунлардан бир куни унинг уйига гадо тиланчилик қилиб келади. Шайх ҳассаси билан гадони уриб, ҳайдайди, шунда гадо:

На ҳосил одамий беқадамдин,
Ки бермас бир таҳи ноне карамдин?!
Ниҳол аслиндинким, бесамардур,
Кесиб ташла агар шохи шакардур [4; 175].

деб бош олиб кетади.

Шоир инсон бир-бирига меҳрибон, ғамхўр бўлмас экан, қўлида мол-мулки, бойлиги бўлатуриб етим-есирларга кўмак қўлини чўзмас экан, у инсон жамият учун ҳам ҳеч қандай фойда келтирмайди, “У сўзловчи ҳайвондир” деб саховат бобига хулоса ясайди:

Кима ким лутфу хидмат хамдам эрмас,
Эрур хайвони нотиқ, одам эрмас [4; 176]

”Ҳақиқатнома”нинг ўн иккинчи бобида келтирилган ҳикояда шоир “Адолат, шафқат ва мурувват” борасида фикр юритади. Бу бобда шоир ”Хизр” ҳикоясини мисол қилиб келтиради. “Тамоми суҳан”да шоир шоҳнинг одил, билимдон, уни тўғри йўлга бошловчи вазири бўлмаса, у эл ҳурматини қозона олмайди, унинг ҳокимияти инқирозга учрайди, деган фикр билан ҳикояга якун ясайди:

Зиҳий ҳушдавлат ул подшое,
Анга бўлса вазир некрое.
Шаҳиким, йўқ турур яхши вазири,
Ерур бечоралар оҳи асири.
Мусалламдур анга мулки вилоят,
Раъият ҳолина қилса ҳимоят [4; 180]

Шоир инсон характеридаги энг улуғвор, энг ижобий хусусиятлардан бири “камтарлик” эканини асосли ва ибратли, ишончли мисоллар асосида зўр маҳорат билан хулосалайди:

Огиз очма тишингни синдирурлар,
Сани бу дарди сардин тиндирурлар.
Қабул ецанг нафас давлат ҳаминдур.
Саодат бандаю нусрат қариндур.
Насиҳат жомидин мадҳуш бўлғил,
Тилингни асрағил сен гўш бўлғил [4; 159].

”Ҳақиқатнома” хотимасида Саййид Қосимий асарни тугатгани ҳақида сўзлаб, бу асар келгуси авлодга ёдгорлик сифатида қолишини ва китобхон уни ўқиб шоирни ёдга олиб эслашидан умидвор эканлигини шундай мисралар билан ифодалайди:

Муҳаббат куйида қилдим иқомат,
“Ҳақиқатнома”ни этдим тамомат.
Маъоний дуррини оламға ёйдим,
Кўнгулнунг дардини бир шамма айдим [4; 181].

Кўриб ўтганимиздек ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намояндаларининг ижодлари билан танишар эканмиз, ундаги чуқур маъно ва инсон тафаккурини бойитувчи фикр тушунчалар борлигини кўришимиз мумкин. Бундан ташқари мумтоз адабиётимиздаги маснавий жанрининг бойлиги, қанчалик қадимий эканлиги ва ундаги оҳангдорлик катта аҳамият касб этади. Бундан ташқари ундаги киши маънавият чўққисини эгаллаш учун асосий манба ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Н.Комилов Тасаввуф Т.: “Моваройуннаҳр” – “Ўзбекистон” 2009.
2. Ё.Исоқов Сўз санъати сўзлари Т.: “Ўзбекистон” 2014.
3. Д.Юсупова Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти (Алишер Навоий даври) Т.: “Тамаддун”2016.
4. Муборак мактублар Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти” 1987.

I. XV АСР ХУРОСОН АДАБИЙ МУҲИТИ ВА УНДА ЖОМИЙ ҲАМДА НАВОИЙНИНГ МАВҚЕИ. АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ АДАБИЙ МЕРОСИ

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙНИНГ АЛИШЕР НАВОИЙГА ЁЗГАН МАКТУБЛАРИ ТИЛИНИНГ АЙРИМ ХУСУСИЯТЛАРИ

Дилмурод Ҳомидов,
Тожикистон миллий университети
профессори, филология фанлари доктори

Summary. The article refers to the role of Abdurrahmon Jami in the development of the epistolar genre (epistole) and notes that epistole is an important element of ancient history in the culture of the Tajik people, which served as one of the best sources for the written transmission of human thoughts and feelings throughout history. The theory and practice of the Tajik epistole also developed in subsequent years and reached its height in the 15th century thanks to the efforts of scientists of that period Abdurrahmon Jami, Mir Alisher Navoi and others. The total number of letters-autographs of Abdurrahmon Jami is known as Rook'aot, and their number is about 440. Most of the letters-autographs of the poet are written in prose, another part of them are poems. Jami's letters-autographs are diverse in subjects, they are devoted to the problems of protection of environment, landscaping of the native land, prevention of drying of gardens, repairing of roads and buildings, the literary environment, the history of travels of Jami, Navoi and Ali Kushchi, the history of poetic works, the problems of friendship, justice, poetry.

Key words: autograph letter, communication, Tajik language, epistole, master, his Highness, respect, dream, speech, structure, complaint, people, interpretation, research, study, learning, students.

БАЪЗЕ ВИЖАГИҲОИ ЗАБОНИИ НОМАҲОИ АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ БА АЛИШЕРИ НАВОӢ

Номанигорӣ ҳамчун унсури коргузорӣ таърихи қадимаро дар фарҳанги халқи тоҷик доро буда, ба сифати аз омилҳои беҳтарин барои интиқоли хаттии андешаву эҳсосоти инсонӣ дар тӯли таърих ҳидмат намудааст. Таъли- фи номаву номанигорӣ ба забони форсии дарии тоҷикӣ соҳиби таърихи ғановатманди тӯлоние буда, аз замони пайдоиши хатту алифбоҳои гуногуни мардуми эронинажод ибтидо мегирад. Мувофиқи маълумоти дастрас, иншо- нависии расмии форсӣ (тоҷикӣ) ҳанӯз дар замони ҳукуматдории Сосониён (226-651) ба ҷараён даромада, дафтари алоҳидаи девони давлатӣ ба номани- горӣ вобаста шуда будааст. Баъдан дар замони ҳукмронии Сомониён низ яке аз девонҳои давлатӣ барои коргузорӣ ё мактубот равона гардида, котибону мирзоён ва хушнависон ба ин самт фаъолият мекарданд ва аз ҳамин даврон доираи номанигории хусусиву расмӣ доман густурда гардида, ба як шохаи назарраси фарҳанги мардум табдил ёфтааст. Назария ва амалияи номанигории тоҷикӣ дар даврaҳои минбаъда низ рушду нумӯъ карда, дар асри XV бо сайъю кӯшишҳои донишмандони давр Абдурраҳмони Ҷомӣ, Мир Алишери Навоӣ ва чанд нафари дигар ба авҷи аъло расидааст.

Аз ин ҷост, ки як қисми мероси адабии Абдурраҳмони Ҷомиро, номаҳо фаро мегиранд ва номаҳои ӯ таълифнамуда бо номи «Руқъаот» маълуму маъруф аст. «Руқаъот» инчунин боз бо номҳои «Рисолаи руқъаот», «Рисолаи муншаот», «Мактубот» ва «Муншаот» низ машҳуранд. Аз Мавлоно Ҷомӣ номаҳои зиёде (аз 403 то 432) боқӣ мондаанд. Бештари номаҳои адиб мансур буда, як қисми онҳо ба назм навишта шудаанд. Номаҳои Ҷомӣ аз ҷиҳати мавзӯъ гуногун буда, ба масъалаҳои ҳифзи табиат, ободонии диёр, пешгирии хушкидани боғу дарахтон, таъмири роҳу биноҳо, муҳити адабӣ, таърихи мусофиратҳои Ҷомию Навоӣ ва Алӣ Кушчӣ, таърихи асарҳои манзуму мансур, масъалаҳои дӯстӣ, адлу дод, шеъру шоирӣ бахшида шудаанд. Як қисми номаҳои шоир дар шакли дастхат боқӣ мондаанд, ки миқдори онҳоро муҳаққиқон 336-то гуфтаанд. Ҳанӯз дар замони худ Алишер Навоӣ ин номаҳо ва мактуботи ашхоси дигари давраи худро ҷамъоварӣ карда, дар «Маҷмӯаи мурассалот» ҷой дода буд. Ин маҷмӯа дар байни донишмандону муҳаққиқони илм бо номи «Албоми Навоӣ» машҳур буда, ҳоло дар Ганҷинаи дастхатҳои

Институти шарқшиносии Академияи илмҳои Ӯзбекистон нигоҳ дошта мешавад. Мувофиқи гуфтаи мураттиби мактуботи Ҷомӣ, «Номаҳои дастнависи Ҷомӣ, ки барои Алишер Навоӣ нигошта шудаанд, як навъ ҳуҷҷати нодири таъриханд, ки дар авроқашон аҳволи аҳли замон, рухдодҳои сиёсию адабӣ, вазъи боҷу хирочситонӣ, тарзи давлатдорию ҳукуматронӣ, ҳолати ободонии шаҳру деҳот, низоми кори идораҳои давлатӣ, оқибати ғоратгарию лашкаркашиҳо, симои аҳли рикобу ҳунару адаб ва паҳлуҳои дигари ҳаёту иҷтимоиёт аз забони шоҳиди зинда басо муҷаллалу муътамад ба қалам омадаанд» [6, 302]. Ҳарчанд иншои нома ва номанигорӣ дар асри XV чун асрҳои пешин ба ҳукми анъана даромада буд, бо вуҷуди ин Ҷомӣ сабаби таълиф ва тартиб додани номаҳои хешро чунин шарҳ медиҳад: *«Ҳарчанд ин калима бар асрори синоати иншо иттилоъ наёфта ва бар осори муншиёни фазилатинтимо (бофазилат) ба қадами итбоъ нашитофта, аммо чун ба зарурати ҳукми вақт ва иқтизои (талаби) ҳол руқъае чанд дар мухотабаи (гуфтугӯи) арбоби ҷоҳу ҷалол ва муҷовабаи (гуфтугӯи) асҳоби фазлу камол иттифоқ афтода буд, ба меъёри табъи салим ва зеҳни мустақими (дурусти) баъзе аҷаллаи (шитобкорӣ) муходим тамомъиёр (баландқадр) менамуд ва дар ин авроқ ҷамъ карда шуд ва тартиб дода омад. Шояд, ки бад-ин васила бар хотири муқбиле убур афтад (гузарад) ва хутур (ёд) бар замири соҳибдиле сармоя ба ҷамъият ва ҳузур гардад» [6, 145]*.

Номаҳои Абдурраҳмони Ҷомиро, ки то замони мо боқӣ мондаанд, асосан ба се қисм ҷудо кардан мумкин аст. Ба қисмати якум номаҳоеро дохил кардан лозим аст, ки дар “Рисолаи муншаот” ҷой дода шудаанд. Қисми дуюми номаҳо ҳамонҳое мебошанд, ки аз ҷониби худи Ҷомӣ дастнавис шудаву то замони мо омада расидаанд. Қисмати сеюми номаҳо ҳамон номаҳоеанд, ки дар осори адибию таърихӣ, ҳуҷҷатҳои давлатӣ, маҷмӯаҳои мухталифи иншо, ёддоштҳои дӯстону шогирдону алоқамандони шоир маҳфуз мондаанд.

Аз мутолааи номаҳои Ҷомӣ маълум мешавад, ки ӯ дар зиндагии шахсӣ ва дар ҳаёти нависандагии худ марди якрӯ, фарди ҳақҷӯ будааст. Вай пайваста бо ғаму шодии мардуми одӣ шарик буда, мекӯшидааст, ки ба дарди мардум марҳаме бошад, ҳоҷати ҳоҷатмандонро адо кунад. Аз мазмуни номаҳои ӯ бармеояд, ки баъзе кӯшишҳои шоир ба ҳадаф нарасидааст, аммо аксари корафтодагоне, ки бо дархости ӯ муроҷиат мекарданд, ба мақсади хеш мерасиданд.

Рисолаи **«Мактубот»,** асосан, дар охирҳои умри шоир,тахминан, солҳои 1490 ҳангоми тартиб додани куллиёти осораш аз тарафи худи Ҷомӣ мураттаб карда шудааст. Мувофиқи гуфтаи маҳаққиқони эҷодиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ, ӯ сиёҳнавис ё нусхае аз номаҳояшро нигоҳ медоштааст, ки баъдан баъзе намунаҳои онҳоро бо номи **«Рисолаи муншаот»** мураттаб кардааст. Ба ақидаи Абдулғафури Лорӣ: *«Баъзе аз афзоили (донишмандони) аср, ки аз таломизаи (шогирдони) ҳазрати эшон будааст ва бузургон ба эшон навиш- таанд, ҷамъ карда ва тартиб додаю рисолае навиштааст»* [14, 146]. Дар баъзе китобҳои адибони муосири Ҷомӣ, алалхусус, дар «Хамсат-ул-мута- ҳайирин»-и Навоӣ номаҳои шоир ва ҷавобномаҳои онҳоро пайдо кардан мумкин аст. Мазмуни номаҳои Ҷомӣ ин ҳақиқатро талқин мекунад, ки ӯ дар баробари шоирию олимӣ, қариб дар тамоми ҷабҳаҳои ҳаёти сиёсӣ-иқтисодӣ, муборизаҳои мафкуравӣ фаъолона ширкат варзида, дар бештари маврид аз мавқеи аҳли меҳнат баромад карда, ғояҳои пешқадами замонро ривоҷ медиҳад ва ҳамеша деҳқонону касибону толибилмону мазлумонро пушти- бонӣ мекардааст. Ба мазмуни ин нома диққат диҳед, ки дар ҷавоби мактуби Қозӣ Исои Ироқӣ навишта шудааст:

«Килкат, ки ба коми дӯстон ком ниҳод,
Бар ғурраи субҳ турраи шом ниҳод.
Не, не, ки зи ҷаъди ҳур бар сафҳаи нур,
Мурғони улоаҷнаҳоро дом ниҳод.

Мактуби марғуби (писандидаи) мабнӣ (дар асоси) бар қавоиди ихлосу муҳаббат ва мубаннӣ (иборат) аз шавоҳиди (шоҳидҳои) ихтисосу муваддат фӣ (дар) аймани (мубораки) ҳолу аксари соат бад-ин залили (ҳимояти) қалилулбизоат (камбизоат) расид. Ҳар сатре бар шарте (баъзе) аз мавоҷиби (воҷиботи) ҳурмату таъзим ва ҳар ҳарфе ба тарфе аз маросими убудийяту (бандагию) таслим муқобил гашт ва чун пораи такаллуф дар муросалот (навиштаҳо) даъби (одати) муншиёну дабирон аст, на шевои шикастагону фақирон, аз он эъроз (эътибор) намуда мегӯяд:

Ҳудо ёр бодат, ки то метавонӣ,
Ба неку бади халқ некӣ расонӣ. Вассалом». [12, 400]

Аз мазмуни номаи фавқ маълум мешавад, ки Ҷомӣ аз ҳокимону сардорони давр фақат як чиз, ба халқ некӣ карданро хоҳиш мекунад.

Мактубҳои Ҷомӣ аз ҷиҳати ҳаҷм низ гуногунанд. Номаҳое ҳастанд, ки хеле тӯлонианд ва номаҳое низ мавҷуданд, ки хеле мухтасаранд, ҳатто номи ашхосе, ки номаҳо ба онҳо равона карда шудаанд, сабт наёфтаанд. Инчунин, номаҳое вуҷуд доранд, ки танҳо қисмҳои манзуми онҳо нақл шудаасту халос. Масалан, номае, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ ба Султон Ҳусайни Бойқаро навиштааст, ҳамагӣ аз як рубоӣ иборат аст:

«*Файёзи карам зи файзи беандоза,*
Андохт зи мақдамат ба шаҳр овоза.
Шуд боғи умеди номуродон хуррам,
Шуд шохи умеди ноумедон тоза.

Муродифоти сурию маънавӣ мутазаммини саодати динию дунявӣ муяс- сар бод!» [2, 428].

Баъзе мактубҳои мансури Ҷомӣ низ аз ҳад зиёд кӯтоҳанд, ҳамагӣ аз ду ҷумла иборатанд. Ба ин қатор чунин номаҳоеро мансуб донистан мумкин аст, ки бо як муҳаббату эҳтиром ва лутфомез ба нишонии Алишери Навоӣ, сарвазири давр равона гардидааст. Аз ҷумла, мактубҳои мазкур ба ҳамин гурӯҳ шомиланд, ки ба нишонии Алишери Навоӣ ирсол гардидааст: *«Баъд аз арзи ниёз маъруз (гуфтанӣ) он, ки дорандагон мардуми ғарибу толибилму фақиранд. Агар чунончи иноят (марҳамат) намуда, нисбат ба эшон навъи эҳсоне воқеъ шавад, бисёр дармаҳал менамояд. Тавфиқ рафиқ бод, вассалом».*

Баъзе мактубҳои шоир хеле кӯтоҳу содаанд, аз он ҷумла, ин нома: *«Баъд аз арзи ниёз (майлу хоҳиш) маъруз (арз) он ки ҷамояти ғарибзодагон тазаллуме (шикояте) доранд, ки бар эшон тааддӣ меравад (зулм мекунад). Илтимос, он ки иноят (лутф) намуда, ба ғаври (ҳақиқати) эшон бирасанд ва нагзоранд, ки бар эшон тааддӣ равад (зулм кунанд).Тавфиқ рафиқ бод, вассалом».*

Номаҳои Абдурраҳмони Ҷомӣ ба Мир Алишери Навоӣ аз нигоҳи истифодаи воҳидҳои луғавӣ ва ҷиҳатҳои забонӣ дорои вижагиҳои зеринанд:

-Дар номаҳои мазкур арз, ниёз, дархост, таманниёт ва монанди инҳо бо як самимияту эҳтиром ва муҳаббату лутфомез ирсол гардида, бетакаллуф бо воҳидҳои луғавии зерин, аз қабили *замири мунир, ҳазрат, ҳазрати зулҷалол, валикром, умедворӣ, фатҳу нусрат, иноятномаи ҳумоюн, ҳақири фақир, матлаби арҷманд, ҷазабот, сипеҳрмартаба* ва ғ. ифода ёфтаанд;

-Таносуби истифодаи вожаҳои арабӣ дар номаҳои мазкур бо вожаҳои тоҷикӣ қариб мувозӣ аст, яъне дар ифодаи матлаб нигоранда аз вожаҳои арабӣ фаровон корбурд намудааст;

-Барои нишонрас гардидани матлаб дар номаҳо нигоранда аз пораҳои манзум, яъне пораҳо аз жанрҳои рубоӣ, қитъа, байт, ғазал, қасида ва ғ. фаровон иистифода карда, муассирии навишторро беш намудааст;

-Дар номаҳо воҳидҳои наҳвӣ, чун ибораю ҷумлаҳои бо вожаҳои арабӣ шаклгирифтаро дидан мумкин аст, ки нигорандаи номаҳо онҳоро аз рӯйи зарурат ва тақвият додани андеша истифода кардааст: «Баъдаҳу маъруз…» [Ҷомӣ 1990, 323], «Нафаҳот ал-унс мин ҳазарот ал-қудс», «Ло зола фӣ ҳулуди давлатуҳу ва шумули неъматуҳу ъавиалислома валмуслимин ва ъави алас- ҳобиссидқи ва арбобиляқин» (тарҷумааш: Вусъати давлату доманаи неъмати ӯ барои аҳли ислому асҳоби сидқу арбоби яқин безавол бод!) [Ҷомӣ 1990, 323];

-Дар матни номаҳои Абдурраҳмони Ҷомӣ вожаҳои таърихӣ, чун ***порин***, ***порина***, ки дар забонҳои қадимаи эронӣ вуҷуд дошт ва ҳоло дар гӯйишҳо чун моли таърихи забон боқӣ мондааст, ба назар мерасанд. Ин вожаҳо дар матнҳои қадимаи тоҷикӣ дар шакли ***paruviyata*** дучор мешавад ва ба маънои ***дербоз***, ***кайҳо*** далолат мекунад. Аз ин вожаи қадим дар гӯйишҳои забони тоҷикӣ ***порин*** ва ***порина*** ба маънои соли гузашта боқӣ мондааст [Каримов 1986, 28].

-Дар матни номаҳо баёни бо вожаҳои саҳъдор ифодаёфтаро дидан мумкин аст, ки ба ҳусни нома боз манзалати иловагӣ илҳоқ намудааст: «Ҳар гоҳ ки қалам ***метарошам,*** то дар ҷавоби номаи шарифа варақе ***бихарошам***, ҳеҷ ***наёбам***, ки борҳо нагуфта бошаму нанавишта ***бошам***…» [Ҷомӣ 1990, 323].

-Дар матни номаҳои Абдурраҳмони Ҷомӣ калимаҳои мураккаби навъи тобеъро нисбат аз калимаҳои мураккаби навъи пайваст бештар мебинем. Калимаҳои мураккаби навъи тобеъи номаҳои Ҷомӣ аз нигоҳи шаклгирӣ бештар дар қолаби дуҷузъа *(давлатхоҳ [386], дуогӯй [386], нусратшиор [385], иноятнома [385], мушкилкушо [390], сеҳрандӯз [393], ширинзабон [393], гавҳарнамо [393], камолпӯшида [395], фақирпарварда [407]*) *мавриди корбурд қарор гироифтаанд.*

-Калимаҳои мураккаби навъи тобеи номаҳои Ҷомиро боз метавон аз нигоҳи мансубият ба ҳиссаҳои нутқ ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо намудан мумкин аст: **исм-асоси замони ҳозираи феъл**

(давлатхоҳ [386], дуогӯй [386] мушкилкушо [390], сеҳрандӯз [393] гавҳарнамо [393]), **исм-исм** *(нусратшиор [385],иноятнома [385], ширинзабон [393], исм-сифати феълӣ (камолпӯшида [395], фақирпарварда [407]*) ва ғ.

-Калимаҳои мураккаби навъи тобеи номаҳои Ҷомиро боз метавон аз нигоҳи мансубият ба забонҳо ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо намудан мумкин аст: **арабӣ-тоҷикӣ** *(давлатхоҳ [386], дуогӯй [386] мушкилкушо [390],сеҳрандӯз [393], ғарибнавозӣ [322] камолпӯшида [395], фақирпарварда [407], иноятнома [385]),* ***тоҷикӣ-тоҷикӣ*** *(гавҳарнамо [393], рӯзафзун [322],заминбӯсон[323], ширинзабон [393], борёфтагон[322]),* ***арабӣ-арабӣ*** *(нусратшиор [385]*) ва ғ.

Хулоса, дар эҷодиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ номанигорӣ ҳамчун унсури коргузорӣ мақоми муайянеро молик буда, дар асри XV ин навъи нигоришро Абдурраҳмони Ҷомӣ ба авҷи аъло расонидааст ва аз ин ҷост, ки як қисми мероси адабии ин адибро номаҳо фаро мегиранд ва номаҳои ӯ таълифнамуда бо номи «Руқъаот» маълуму маъруф аст. Номаҳои Ҷомӣ аз ҷиҳати мавзӯъ гуногун буда, ба масъалаҳои мухталифи давр равона гардидааст. Як қисми номаҳои шоир дар шакли дастхат боқӣ мондаанд, ки миқдори онҳоро муҳақ- қиқон 336-то гуфтаанд. Тавре маълум гашт, номаҳои дастнависи Ҷомӣ, ки барои Алишер Навоӣ нигошта шудаанд, як навъ ҳуҷҷати нодири таъриханд, ки дар авроқашон аҳволи аҳли замон, рухдодҳои сиёсию адабӣ, вазъи боҷу хироҷситонӣ, тарзи давлатдорию ҳукуматронӣ,ҳолати ободонии шаҳру деҳот, низоми кори идораҳои давлатӣ, оқибати ғоратгарию лашкаркашиҳо, симои аҳли рикобу ҳунару адаб ва паҳлуҳои дигари ҳаёту иҷтимоиёт аз забони шоҳиди зинда басо муҷаллалу муътамад ба қалам омадаанд. Инчунин номаҳои Абдурраҳмони Ҷомӣ хусусияти панду ахлоқӣ, маърифатӣ, таълимӣ дошта, барои тарбияи мардум намунаи беҳтарини осори ахлоқӣ маҳсуб меёбанд.

Адабиёт:

1.Донишпажуҳ Манучеҳр. Сайри номанигорӣ дар адабиёти форсӣ./ М. Донишпажуҳ. –Теҳрон, 1372. – 409 с.
2.Мактуботи Мавлоно. /Бо кӯшиши Абдулбоқии Гулпинорлӣ. –Теҳрон,1375. – 329 с.
3.Нарзиқул М. Таърих ва назарияи номанигорӣ. / М. Нарзиқул. - Душанбе: Сино, 2009. – 137 с.
4.Низомии Арӯзии Самарқандӣ. Чаҳор мақола. - Душанбе, 1986. - С. 3- 45.
5.Ҷомӣ Абдурраҳмон. Осор. Ҷ. 8-9. - Душанбе: Адиб, 1990. – 496 с.
6.Ҷомӣ Абдурраҳмон. Рисолаи муншаот./Мусаҳҳеҳ Абдулалӣ Нури Аҳрорӣ. – Теҳрон: Интишороти Шайхулислом Аҳмади Ҷом, 1383. – 292 с.

ИККИ МИЛЛАТНИНГ УЛУҒ СИЙМОЛАРИ

Абдуҳамид ХОЛМУРОДОВ,
Навоий Давлат педагогика институти профессори,
филология фанлари доктори

Annotatsion: The article is dedicated to literary significance of works br Navoiy and Jomiy in Xuroson in the fifteenthcentury. The article opens the characters of two great masters and their activities. The main features of literary atmosphere based on the historical resources are researched in this article.

Key words: poets, writers, taskira, historian, master, gazal, ode, epic poem.

Ўзбек миллий давлатчилигига асос солган, улуғ соҳибқирон Амир Темур барпо этган қудратли империя гарчи вафотидан кейин парчаланиб кетишга юз тутган бўлса ҳам, нисбатан узоқ вақт давом этган тинчлик, осойишталик Хуросон ва Мовароуннаҳрда илм-фан, санъат, маданият ва адабиёт гуллаб-яшнашига кенг имкониятларни яратди. Айниқса, XV аср Хуросон адабий муҳити темурийлар даврининг энг ёрқин саҳифаларини ташкил этади.

Амир Темур ўз салтанати қудратини ошириш мақсадида бошқа мамлакатларни бўйсундириш учун тинимсиз жангу жадалларда юрди. Бироқ у қайси мамлакатни забт этмасин, у ердаги илм-фан аҳлига, олиму фузалоларга ҳурмат билан муносабатда бўлди, уларнинг кўпчилигини салтанати пойтахти Самарқандга олиб келди, илм-фан билан шуғулланишлари, ижод қилишлари учун шарт-шароитлар яратиб берди. Суриядан 13 ёшида келтирилган ўсмир кейинчалик Ибн Арабшоҳ номи билан машҳур муаррих бўлиб етишди. Темурийлар даври тарихи

билан қизиққан Ғарб олимлари ҳам тарих китоблари ва солномалардаги маълумотларга таяниб, Амир Темурнинг маърифатпарвар, зиёли инсон бўлганлигини эътироф этишади.

“Амир Темурнинг илм аҳли ва уларнинг асарларига ўзгача муносабатда бўлиши ҳамда уларни аҳолининг бошқа ижтимоий гуруҳларидан афзал кўриши диққатга сазовордир” [1;227.] , деб ёзади француз адиби Л.Керен. Амир Темурга замондош бўлган тарихчи олим Шарафиддин Али Яздий “Зафарнома” асарининг муқаддимасида “У илм-фанни ҳам, илм аҳлини ҳам ҳурмат қилар, энг эзгу мақсади эса бутун салтанатида маданият ва санъат гуллаб-яшнашига эришиш эди”, деб таъкидлайди. Шоирлар, адиблар, файласуфларга юксак эҳтиром кўрсатиб, ижод қилишлари, изланишлари учун кенг имкониятлар яратиб беришга ҳаракат қилган. Бунинг натижасида улкан империя ҳудудларида адабий муҳит илгари кўрилмаган даражада юксалди, истеъдодли шоирлар, рассомлар, тарихчи олимлар етишиб чиқди. XV аср темурийлар даврининг маданият, санъат ва адабиёт энг гуллаб-яшнаган даври бўлиб тарихда қолди. Салтанат пойтахти Самарқанд илм-фан марказига айланди. Амир Темурнинг энг кичик ўғли Шохрух Мирзонинг 15 ёшида Самарқанд тахтига ўтирган фарзанди Мирзо Улуғбек фалакиёт илми равнақига буюк ҳисса қўшди. У қирқ йил ҳокимиятни адолат билан бошқарди, тинчлик, осойишталик барқарор бўлишини таъминлади. 1420 йилда фаолиятини бошлаган Мирзо Улуғбекнинг ўз ташаббуси билан қурилган мадраса том маънода ўша даврнинг дорилфунуни – университет эди. Бу ерда Амир Темур салтанатининг турли ҳудудларидан келган машҳур олимлар дарс беришган. Мадрасада аниқ фанлар – математика, геометрия, астрономия ва бошқа фанлар ўқитилишига катта эътибор берилган. Мирзо Улуғбек мадрасада таълим жараёнининг боришини шахсан ўзи назорат қилиб борган, ўзи ҳам маърузалар ўқиган. Илм ва адабиёт аҳлига доимий ғамхўрлик кўрсатган. Шу сабабли бу даврда Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий сингари шоирлар етишиб чиқди. Самарқанд илм-фан маркази ҳисобланса, Хуросон пойтахти Ҳирот адабиёт, санъат ва маданиятнинг маркази сифатида шуҳрат топди. Айниқса, Ҳирот адабий муҳитида форс-тожик адабиётининг улкан вакили Абдураҳмон Жомий ва туркий адабиётни жаҳон миқёсига олиб чиққан, бу тилда ўлмас бадиий обидалар яратган Алишер Навоийнинг мавқеи жуда баланд бўлган.

Алишер Навоий Жомийни ўз устози деб билган ва ундан доимий маслаҳатлар олиб турган, ижодий режаларини ўртоқлашган, уни маънавий пири ҳисоблаган. “Насойим ул-муҳаббат” асарида берилган маълумотлар Навоийнинг устозига бўлган буюк ҳурматини ифодалайди: “Бу бебизоат ва қалил ул-иститоатнинг яқини мунга содиқ ва таҳқиқи мунга мувофиқдурки, бу умматда аларнинг камоли сувари ва истикмоли маънавийлари жомеъияти била турамамиш бўлғай. Чун аср фузалосидин ва замон уламосидин ким аларнинг шогирдлиғиға муаззазу мумтоз ва мушаррафу сарафроз эрдилар. Неча киши аларнинг сийрату камолоти шарҳида расоилу кутуб битибдурлар ва тасониф сабт этибдурлар, ародадур” [2; 480.].Навоийнинг устозига бўлган ҳурмати ва эҳтироми акс этган бу маълумот Жомий ўз даврининг буюк сўз санъаткори бўлганлигини тасдиқлайди. Навоий устозидан доим маслаҳатлар олиб турган, “Хамса”яратиш истагини ҳам илк бор устозига билдиради, уни туркий тилда яратмоқчи эканлигин ва бунинг учун оқ фотиҳа беришини сўрайди. Жомий нафақат оқ фотиҳа беради, балки бу орзусини тезроқ амалга оширишига рағбатлантиради. Навоий устози олдида ниҳоятда камтарлик қилади ва ҳамиша шогирд одобига қатъий риоя этган. “Насойим ул-муҳаббат” асари Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот ил-қудс” тазкирасининг эркин таржимасидир. Унда Навоий Жомий тазкирасида келтирилган 618 та шайхлар ҳақидаги маълумотларни 770 тага етказади. Таржимага ижодий ёндашиб, туркий тилда янги оригинал асар яратишга эришади. Асарнинг вужудга келишига илҳом бағишлаган устозини эркин таржима қилишга журъат этган асарида алоҳида ҳурмат билан тилга олади ва унга ўз эҳтиромини ғоят назокат билан изҳор этади: “Бу заиф дағи ҳам бу бобда “Хамсат ул-мутаҳаййирин” рисоласи битибмен. Анда филжумла густоҳлиғ юзидин алар зикри била қаламни гавҳарнисор этибмен. Турк улусида иродат аҳли ва ихлос хайли ул паришон авроқдин ва пароканда ажзодин иликка олсалар ва кўз солсалар, бирор нима била олурлар ва шуур ҳосил қила олурлар” [2;480.]

Жомий ҳам Навоийнинг юксак истеъдодини қадрлаган, уни нафақат шогирди, балки ижодий дўсти, ҳамкори, яқин маслаҳатгўйи деб билган. У ўзининг “Фотиҳат уш-шабоб”, “Лайли ва Мажнун”, “Ҳафт пайкар” асарларида Навоий ҳақида илиқ фикрлар билдиради. “Фотиҳат уш-шабоб” дебочасида девонларини тартиб берганида Навоийнинг ёрдами катта бўлганлигини қайд этиб ўтади. Яъни: “...адади учтага етган ғазал ва қасидалардан иборат девонларни бир пўст ичида уч мағиз етишгани каби бир жилдга жамлаган, ўз шарофатли ҳиммати билан бу фақирдан ҳар

бирига бир хос ном қўйилса, деб илтимос қилди. Фикрлашиб ва биргалашиб шундай қарорга келинди. У кишининг мулоҳазаси бўйича ёшлик ва умидлар ва омонликларнинг бошланиши даврида тузилган аввалги девонни “Фотиҳат уш-шабоб”(“Ёшликнинг бошланиши”) деб номланди, ҳаёт айёми дур шодасининг ўрталарида тартиб берилган иккинчи девонни “Востатул-икд”(“Дур шодаси ўрталиғи”), ҳаёт охирларида тузилган учинчи девонни “Хотимат ул-ҳаёт” деб атади” [3; 11.] , деб ёзади.

Жомий “Ҳафт авранг”(“Етти тахт”) таркибига кирувчи “Лайли ва Мажнун” достонида Навоийга бўлган ҳурмати ва муҳаббатини шундай ифодалайди:

То хотимати вужуд аз оғоз,
Мурғе накунад чу ёр парвоз.
Хоса ки, ба боғи ошнойи
Бар шохи вафо бувад Навоий.
Яъни ки, навоийи лутф созад,
Дилҳойи шикастагон навозад.
Коре набувад ба жойи ин кор,
Ёрони жаҳон фидойи ин ёр.

Таржимаси: Аввали ҳаётдан топгунча барҳам,
Парвоз эта олмас ёлғиз қуш бардам.
Хуллас, ошнолик, дўстлик боғида
Навоий нағмасоз вафо шохида.
Яъни ки, навоийи лутф этгай,
Шикасталар кўнглин овутгай.
Бундан соз иш бўлгайми зинҳор?

Бу дўстнинг фидоси бўлсин дўсту ёр. [3;11.]

“Ҳафт пайкар” достонининг хотимасида ҳам Навоий даҳоси қошида бош эгажагини эътироф этади. Келтирилган парчада Жомийнинг Навоийни қанчалик қадрлаганлигини ва унга хайрихоҳ бўлганлигини, ҳамиша унинг ижоддаги ютуқларидан қувонгани ва фахрланганлигини ҳис этиш мумкин: “Бу қаламга фалакдан офаринлар ёғилсин! Чунки бу ёқимли нақшни ўша қалам яратди ва форсий тил эгалари, форсча назм дурларини тизувчиларга раҳм қилди, у ҳам шу форсий тилда ёзганида бошқаларга сўз айтишга мажол қолмасди. Бу мўъжизакор назм тарозиси қаршисида Низомий киму, Хусрав ким бўлди? У бошқа тилда сўз юритганидан ақлга орадаги фарқни ажратиш учун йўл қолмади”. [3;13.].

Хуросон адабий муҳитида Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомийларнинг ўрни, нуфузи ғоят буюк бўлган. Бу икки буюк сўз санъаткорларини икки миллатнинг фахрига айланган улуғ сиймолар дейиш мумкин. Чунки улар бу муҳитга раҳбарлик қилишди, форс-тожик тилида ижод қилувчи шоирлар билан туркий тилда ижод қилувчи шоирлар ўртасидаги дўстлик, биродарлик, ижодий ҳамкорлик теран илдиз отишига ҳисса қўшишди. Навоий туркий тилда сўзлашувчи шоирларнинг форс-тожик тилида эмас, ўз она тилларида ижод қилишларига мунтазам даъват этди, уларни илҳомлантирди. Шу билан бирга, форс тилини ҳам камситмади, балки бу тилнинг гўзаллиги, нафислигини намоён этувчи ғазалларни форс тилида яратиб, форсчада ижод қилувчиларга намуна бўлди. “Муҳокамат ул-луғатайн”да туркий тилнинг имкониятлари ниҳоятда кенг эканлигини исботлаб берди. Навоий даврида бу жуда муҳим эди. Чунки Навоийгача форс-тожик тилининг мавқеи жуда баланд бўлиб, туркий тилда форс тилидагидек йирик эпик асарлар яратиш қийин ҳисобланарди. Шунинг учун туркийча сўзлашувчи шоирлар ҳам асарларини форс тилида ёзарди. Навоий туркий тилга қанот бағишлашга, унинг бошқа ҳеч бир тилдан қолишмайдиган имкониятларга эга эканлигини исботлашга жазм этди ва бунга муваффақ бўлди. Аммо бу билан форс-тожик ва туркий адабиёт вакиллари ўртасига нифоқ солмади, балки бу икки халқ ижод аҳли ўртасидаги дўстлик ва ижодий ҳамкорлик мустаҳкамланишига хизмат қилди. Унинг устози ва ижодий ҳамкори Абдураҳмон Жомий ҳам уни доим қўллаб-қувватлаб турди, “Хамса”ни тезроқ яратишга даъват этди, илҳомлантирди. Шогирднинг устозга садоқати шу қадар бўлдики, “Хамса”ни яратиш учун ижодий тайёргарлик пишиб етилгач ҳам устоз ҳузурига бориб, ундан оқ фотиҳа сўрайди. Жомий туркий тилда бу буюк обиданинг юзага келишини сабрсизлик билан кутди ва бу ижодий режа ниҳоясига етганида биринчи бўлиб унинг ижодкорини қутлади, туркий тилдаги янги “Хамса”ни Хусрав Деҳлавий, Низомий Ганжавий “Хамса”ларидан юқори

қўйди. Навоий ва Жомий ўртасидаги дўстлик тожик ва ўзбек халқлари дўстлигининг XV асрдаги ажойиб тимсоли эди.

Икки буюк сиймо раҳбарлик қилган Хуросон адабий муҳити ўша даврда гуллаб-яшнади. Ҳиротда Навоий раҳбарлигида адабий машваратларда форсий ва туркий шоирлар мунтазам қатнашиб, баҳсу мунозара олиб бордилар, адабий ҳаётнинг жўшқин кечишини таъминладилар. Ҳусайн Бойқаро ўзи ҳукмронлик қилган даврда Ҳирот ва унинг атрофида мингдан ортиқ киши шеър билан машғул бўлганлигини фахрланиб ёзган. Бу даврда ижод аҳлига кенг имокниятлар яратиб берилган. Хусусан, Алишер Навоий ўзи бош бўлиб барпо этилган “Ихлосия” мадрасаси ва “Халосия” хонақосини ижод аҳлига бериб қўйган. Форсийда ижод қилган муаррих Хондамир ана шундай ғамхўрликдан баҳраманд бўлганлигини “Макорим ул-ахлоқ” асарида алоҳида таъкидлайди. Олим Навоийнинг ўзига қилган яхшиликлари беҳад беканор бўлганлигидан масрур бўлиб. “...то қиёматгача ва қиёматда ҳам улуғ ҳазратнинг яхши ишлари ва ёқимли фазилатларининг зикри замон саҳифаларида, кечаю кундуз варақларида мангу қолур” [3;80.], дейди.

Навоий Жомийга бағишланган “Хамсат ул-мутаҳаййирин”(“Беш ҳайрат”) асарида уни “нуран махдум” деб таърифлайди, ўзининг пири, маънавий отаси деб эътироф этади. 1492 йилда Жомий вафот этганида жанозаси бошида туради, ҳамдардлик билдириб келганларнинг таъзияларини қабул қилади. Устози вафотидан кейин унинг фарзанди Зиёвуддин Юсуфга ғамхўрликлар кўрсатди, унга маънавий оталик қилди. Навоий туркий тилда ижод қилса ҳам форс-тожик тилини мукаммал билган, бу тилда Фоний тахаллуси билан гўзал ғазаллар яратган. Форсийда ёзилган 600 та ғазални жамлаб, “Девони Фоний”ни тузди. У устозлик маснадининг энг баланд чўққисига қадар кўтарилди. Чунки у шогирд танлашда ҳеч қачон миллат айирмади, барчага бирдек муносабатда бўлди. Форсий шоирлар, муаррихлар, мусаввирлар унинг раҳнамолигида тўлиб-тошиб, завқ-шавққа тўлиб ижод қилишди ва гўзал асарлар яратишди. Хондамир “Хулосат ул-ахбор”, “Макорим ул-ахлоқ” асарларида Навоийнинг хаттотлар, мусиқачилар, ҳунармандларга ҳомийлик қилгани, уларнинг ўз ҳунарларида ажойиб натижаларга эришганликларини ҳикоя қилади. Навоийнинг ўзи ҳам мусиқани жуда севган ва шу сабабли, ғижжак, уд созларини маҳорат билан чалувчиларга алоҳида эҳтиром кўрсатган. Хондамир ўз асарларида ана шундай ўнлаб Навоийнинг дўстлари, яқин ҳамкорлари ҳақида қимматли маълумотлар беради. Буларнинг барчаси Навоий ва Жомий ўртасидаги мустаҳкам дўстлик ришталари билан боғланиб, Хуросон адабий муҳитининг ўз даврида юксак чўққига кўтарилишига сабаб бўлди. Бу дўстлик анъанаси бугунги кунда ҳам Ўзбекистонда яшаб, тожик тилида ижод қилаётган шоир ва адиблар билан ўзбек шоирлари ва адиблари ўртасидаги дўстликда намоён бўлиб келмоқда. Навоий давридаги зуллисонайнликнинг ҳозир ҳам бардавомлиги асрлар оша ёнма-ён яшаб келаётган икки буюк халқ–тожик ва ўзбек халқлари дўстлиги абадий эканлигининг бир нишонасидир.

А д а б и ё т л а р:

1.Люсьен Керен, Амир Темур салтанати, Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, Тошкент, 2018 й.

2.Алишер Навоий, Насойим ул-муҳаббат, Мукаммал асарлар тўплами, 17-том, Тошкент, “Фан” нашриёти, 2001 й.

3. Навоий замондошлари хотирасида, Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985 й.

4.Ё.Исҳоқов, Навоий поэтикаси(“Хазойин ул-маоний” асосида), Тошкент, “Фан” нашриёти, 1988 й.

УСМОНЛИ ТУРКЛАР ХАМСАНАВИСЛИГИДА АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ АНЪАНАЛАРИ

Юсупова Дилнавоз Раҳмоновна*

Abstract: The article discusses the role of Abdurakhman Djami's "Khamsa"(Quintuple) in the literary environment of the Ottoman Turks, which had a special place in the learning Khamsa (Quintuple) literature of the Timurid period. It is said that by the XVIth century. the Ottoman Turks had created Khamsa (Quintuple) under the influence of the Djami's quintuple. The quintuple of Yakhyobey Toshlidjoli is studied comparatively with Djami's Khamsa (Quintuple). The author of article concludes that the attitude towards learning Khamsa in Turkish literature is in many ways reminiscent of Persian literature.

Key words: learning Khamsa (Quintuple), Ottoman Turkish literature, tradition, meter, mystical and philosophical theme, romantic poems, meter hazaj.

Мусулмон Шарқи эпик поэзияси тарихи хамсанавислик анъанаси билан чамбарчас боғлиқ. Даставвал XIII асрда Низомий Ганжавий бешлиги орқали вужудга келган хамса жанри саккиз асрга яқин вақт давомида ўзининг юзлаб жавоб достонларига эга бўлди [Алиев, 1985].

Форс-тожик адабиётида Низомий бешлигига биринчи жавоб битган ижодкор Хусрав Деҳлавий бўлса, Навоий бу вазифани туркий тилда адо этди. Гарчи туркий адабиётда Навоийгача "Хамса"нинг муайян достонига жавоб ёзилган бўлса-да (Аҳмадий. "Искандарнома"(XIV аср), Қутб. "Хисрав ва Ширин" (XV аср), Ҳайдар Хоразмий. "Махзан ул-асрор" (XV аср), Саййид Қосимий. "Мажмаъ ул-ахбор" (XV аср), лекин тўлиқ бешлик яратилмаган эди.

Алишер Навоий бешлигида хамсанависликнинг барча шартларига қатъий амал қилинганликни кўрамиз, хусусан, достонларда қўлланилган вазнлар ҳам Низомий бешлиги ўлчовларига мос келади. А. Эркиновнинг фикрича, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоийлар саройга яқин шоир бўлганликлари учун уларнинг хамсанавислик шартларидан чекиниш имкониятлари нисбатан камроқ бўлган [Эркинов, 1988:122]. Дарҳақиқат, бу фикрда жон бор. Чунки Деҳлавий ҳам, Навоий ҳам сарой талабига кўра шоҳлар билан боғлиқ достонларни ёзишлари қайсидир даражада шарт эди.

Шу ўринда яна бир жиҳатга эътибор қаратиш керак бўлади. Деҳлавий ҳам, Навоий ҳам хамсанависликка муносабат билдираётган биринчи ижодкорлар эди. Шу жиҳатдан бу икки ижодкор "буюк Низомий билан адабий мубоҳасага киришиш жараёнидаги мураккаб вазифа"ни [Алиев, 1985:57] амалга оширишда бир хил позицияда турганлар деб айтиш мумкин.

Деҳлавийдан кейинроқ анъананинг бузилиш ҳоллари учрай бошлади. Хусусан, XIV асрнинг форсигўй адиби Ҳожу Кирмоний (баъзи манбаларда Ҳожу Ҳимматий)нинг 1332-1345 йиллар оралиғида яратилган бешлиги кўп жиҳатлари билан Низомий бешлигидан фарқ қилади.

Кирмоний "Хамса"си "Ҳумой ва Ҳумоюн", "Гул ва Наврўз", "Равзат ул-анвор", "Камолнома" ва "Гавҳарнома" каби достонлардан иборат бўлиб, достонларнинг номланишиёқ анъанага муносабатдаги ўзгачаликни кўрсатяпти.

Кирмоний бешлигидаги биринчи достон "Ҳумой ва Ҳумоюн" деб аталиб, унда шаҳзода Ҳумой билан хитой маликаси Ҳумоюн орасидаги ишқий саргузашт қаламга олинади. Достон Низомий "Искандарномаси" битилган мутақориб баҳрида яратилган [Алиев, 1985:231]. Аслида ишқий достонларни мутақориб баҳрида битиш тамойили ғазнавийлар даври адабий муҳити (XI аср) учун хос хусусият бўлиб, бу давр ижодкорларидан Айюқийнинг "Варқаъ ва Гулшоҳ", Унсурийнинг "Вомиқ ва Узро" достонлари шу шеърий ўлчовда яратилган эди. Бу ҳолат мазкур баҳрда биринчи бўлиб тўлиқ маснавий-достон яратган Фирдавсий анъанаси билан боғлиқ деб айтиш мумкин. Кирмонийнинг сўфиёна қарашларини ўз ичига олган "Камолнома" достони эса хафиф баҳрида яратилган.

Кирмоний достонларидаги шеърий ўлчов билан боғлиқ бу ўзгаришлар муаллифнинг хамсанавислик анъанасига муносабатда ўз йўналиши бўлганлигини кўрсатяпти.

*Филология фанлари доктори, ТошДЎТАУ доценти
mumtoza_dil@mail.ru

Хамсачилик тарихида форс-тожик адабиётининг йирик намояндаларидан бири Абдураҳмон Жомий (1414–1492) бешлиги алоҳида ўрин тутади[1]. “У – шоир, у – файласуф, у – филолог, у – мусиқашунос. Лекин шу билан бир қаторда у кўпроқ сўфий. Унинг учун борлиқни англашнинг икки кўриниши мавжуд – борлиқ сирлари ва ижод сирлари” [Конрад,1972: 276].

Абдураҳмон Жомий “Хамса”сининг биринчи достони “Туҳфат ул-аҳрор” 1481 йилда яратилган эди. Фалсафий-ахлоқий масалаларга бағишланган бу достон Низомий “Махзан ул-асрор”ига жавоб тарзида вужудга келди. Достонлар номланишидаги оҳангдошлик, композицион қурилишдаги ўхшашлик ва қўлланилган шеърий ўлчов бу фикрни тасдиқлайди. Умуман, Жомийгача ҳам форс-тожик адабиётида Низомий бешлигидаги биринчи достонга муносабатда ўзгачалик сезилмайди. Бу жиҳат бевосита достонларда қўлланилган шеърий ўлчовга ҳам тегишли. Демак, Жомийнинг “Туҳфат ул-аҳрор” достони анъанага мувофиқ сариъ баҳрининг сариъи мусаддаси матвийи макшуф вазнида яратилган эди:

Гар–чи қа–лам| до–ди су–хан| до–да аст,
– V V – – V V – – V –
Бе–су–хан ў | ҳам зи су–хан| зо–да аст...
– V V – – V V – – V –

1482-83 йилларда “Хамса” нинг иккинчи достони “Субҳат ул-аброр” (“Яхши кишиларнинг тасбеҳи”) майдонга келди. Анъанага мувофиқ, хамсанинг иккинчи достони ишқий мавзуга бағишланиши керак эди. Лекин Жомий бу ўринда анъанадан бутунлай чекиниб, фалсафий йўналишдаги яна бир достон яратади. Лекин у биринчи достон каби 20 та мақолатдан эмас, балки 40 та бўлим – “икд” (тасбеҳ донаси)дан иборат бўлиб, ҳар бир назарий қисмдан кейин алоҳида ҳикоят ва муножот илова қилиб борилади.

Достон Жомийгача форс-тожик адабиётида деярли қўлланилмаган рамали мусаддаси махбуни маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: фоилотун фаилотун фаилун *–V– – VV– – VV–*) вазнида яратилган эди. Навоий “Хамсат ул–мутаҳаййирин”да Жомийгача бу вазнда ҳеч ким маснавий-достон яратмаганлигини таъкидлайди [Навоий, 1999: 58]. Дарҳақиқат, форс-тожик эпик поэзиясида Жомийгача мазкур вазнда яратилган достонни учратиш қийин. Бобур “Мухтасар”да Амир Хусрав Деҳлавий “Нўҳ спеҳр”ининг бир спеҳрини ушбу вазнда битганлигини айтиб ўтади. Дарҳақиқат, “Нўҳ спеҳр”нинг 4-қисми рамали махбун вазнида яратилган. Навоий бу ўринда тўлиқ маснавий-достонни назарда тутганлиги учун Деҳлавий асарини эслаб ўтмаган бўлиши мумкин. Кўринадики, Жомий форс-тожик адабиётида мазкур вазнда биринчи эпик достон яратган ижодкор экан[1].

---

[1] Адабиётшуносликда Жомийнинг “Хамса” ёзган-ёзмаганлиги билан боғлиқ баҳсли фикрлар мавжуд. Хусусан, М.Имомназаров ўзининг “Жомий “Хамса” ёзганми?” номли мақоласида Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” ҳамда “Садди Искандарий” достонида келтирган фикрларига суяниб, Жомий достонларига “Хамса” тарзида эмас, балки еттилик –“Ҳафт авранг” шаклида қараш зарурлигини таъкидлайди [Имомназаров, 2005: 4]. Дарҳақиқат, Навоий “Лайли ва Мажнун”ни ёзаётган пайтида Жомий ҳақида сўзлар экан, уни “Гар “Хамса”ни этмайин мураттаб” деб эслаб ўтади ва Жомийнинг ҳали “Хамса” тартиб бермаганлигини айтади. Лекин Жомий вафот этгач, унга бағишлаган “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асари хотимасида Жомий ёзган ва Навоийнинг ўзи бевосита “алар хизматида таълим ва истифода юзидин ўқубмен” деб баҳо берган асарларни санаб ўтар экан, аввал “Хамса”, сўнгра “Ҳафт авранг” номларини келтиради ва уларни “муқобала” (жавоб) деб ҳисоблайди. Жомийнинг ўзи эса “Хирадномаи Искандарий” хотимасида ўз асарини “Панж ганж” деб атайди:

Биё, Жомй, эй умрҳо бурда ранж,
Зи хотир бурун дода ин “Панж ганж”.
Шуд ин “панж”ат он панжаи зўрёб,
К-аз ў дасти даръё кафон дида тоб.

Шунингдек, Г.Алиев ўз тадқиқотида Низомий мавзуларига жавоб ёзган ижодкорлар қаторида Жомийни ҳам тилга олиб, унинг бешлиги “Туҳфат ул-аҳрор”, “Субҳат ул-аброр”, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Лайли ва Мажнун” ҳамда “Хирадномаи Искандарий” достонларидан таркиб топганлигини таъкидлайди. Жомийшунос А.Афсаҳзод ҳам Жомийнинг бадиий асарлари рўйхатини келтирар экан, юқорида санаб ўтилган достонларни “Хамса”ни ташкил қилувчи достонлар деб ҳисоблайди [Алиев, 1985: 100-104; Афсахзод, 1988: 60-65]. Биз ҳам юқоридаги фикрларга таянган ҳолда Жомийни бешлик яратган ижодкорлар қаторига киритиш тарафдоримиз.

[1] Али Асғар Ҳикмат Абдураҳмон Жомийдан кейин ҳам форс–тожик адабиётида мазкур вазнда маснавий - достон яратилмаганлигини таъкидлайди [Афсахзод, 1988: 62]. Ўзбек адабиётида Жомий достонидан чорак

Ҳақли савол туғилади: Нима учун Жомий “Субҳат ул-аброр” достонида анъанавий “Хамса” вазнларидан бирини қўлламади? Бу масалани икки жиҳатдан ўрганиш керак бўлади: биринчидан, “Субҳат ул-аброр” достони ғоявий-мундарижаси ва тузилиши жиҳатидан “Хамса” достонларидан ҳеч бирига жавоб бўла олмасди, шу сабабли унинг шеърий ўлчовини “Хамса” таркибидан қидириш унчалик тўғри бўлмайди. Достон янги (ноанъанавий) бўлганлиги учун унинг вазни ҳам ўзгача (эпик поэзияда қўлланилмаган) бўлиши керак эди. Шу сабабдан Жомий мазкур достон учун Шарқ адабиётида ўзигача маснавий-достон битилмаган рамали махбун вазнини танлади. Иккинчидан, “Субҳат ул-аброр” фалсафий йўналишдаги достон эди ва бундай достонлар учун хафиф баҳридан фойдаланиш анъанаси Жомийгача мавжуд эди. Лекин Жомий мазкур достонда хафиф баҳрини қўллай олмасди, чунки унинг аввалроқ яратилган яна бир фалсафий йўналишдаги достони “Силсилат уз-заҳоб” (1472) да шу шеърий ўлчов қўлланилган эди [Афсахзод, 1988: 58]. Шу сабабли Жомий ўз фалсафий хулосалари жамланган “Субҳат ул-аброр” достонини ноанъанавий рамали махбун вазнида яратади[3].

Рамали махбун вазни оҳанг жиҳатидан ҳам, тузилиш жиҳатдан ҳам хафифи махбун вазнига ўхшаб кетади. У ҳам худди хафиф сингари 8 та ритмик вариациядан иборат. Қиёслаш учун қуйидаги жадвални келтирамиз:

№	Рамали махбун			Хафифи махбун		
	I рукн	II рукн	III рукн	I рукн	II рукн	III рукн
1.	– V – –	V V – –	V V –	– V – –	V – V –	V V –
2.	– V – –	V V – –	V V ~	– V – –	V – V –	V V ~
3.	– V – –	V V – –	– –	– V – –	V – V –	– –
4.	– V – –	V V – –	– ~	– V – –	V – V –	– ~
5.	V V – –	V V – –	V V –	V V – –	V – V –	V V –
6.	V V – –	V V – –	V V ~	V V – –	V – V –	V V ~
7.	V V – –	V V – –	– –	V V – –	V – V –	– –
8.	V V – –	V V – –	– ~	V V – –	V – V –	– ~

Агар эътибор қаратиладиган бўлса, ҳар иккала вазн бўғин миқдори жиҳатидан ўзаро тенг эканлиги маълум бўлади. Биринчи ва учинчи рукнлардаги бўғинларнинг сифати ҳам бир хил. Фақат иккинчи рукнда: рамали махбун вазни иккита қисқа, иккита чўзиқ бўғиндан иборат, хафифда эса қисқа ва чўзиқ бўғинлар ўзаро алмашиниб қўлланилади. Буларнинг барчаси бу икки баҳр орасидаги ритмларнинг ҳам ҳамоҳанглигини таъминлаяпти.

Бундай ўхшашлик эса бевосита Абдураҳмон Жомийнинг фалсафий йўналишдаги “Субҳат ул-аброр” достони учун рамали махбун вазнини танлашига олиб келган деб айтиш мумкин.

Абдураҳмон Жомий бешлигидаги учинчи достон “Юсуф ва Зулайҳо” деб аталиб, 1483 йилда яратилган. Низомий бешлигида бундай мавзу ва сюжетдаги достон учрамайди. Жомий “Хусрав ва Ширин” мавзусидаги анъанавий достон яратишдан воз кечиб, Қуръонда “аҳсан ул-қисас” – “қиссаларнинг сараси” деб таърифланган Юсуф қиссаси баёнига бағишланган “Юсуф ва Зулайҳо” достонини яратади.

аср вақт ўтиб яратилган Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” достони биз юқорида тилга олган вазнда ёзилган бўлиб, Фитрат ўзининг “Муҳаммад Солиҳ” мақоласида достонда қўлланилган ушбу вазн унинг “муваффақиятсизлиги”га сабаб бўлган деб ҳисоблайди: “Асар учун қабул қилинған вазн “Рамали мусаддаси махбун” урушға оид мавзуларға муносиб оҳангдан маҳрумдир. Отларнинг чопишида, қиличларнинг шақиллашида, ботирларнинг қичқиришида бўлған ҳайбатли оҳангни бу вазнда сиғдирмоқ мумкин эмас” [Фитрат, 2000: 80].

[3] Бу жиҳат кейинчалик турк адабиётида анъана тусини олди. Тўлиқ бешлик муаллифи сифатида танилган Яҳёбей Тошлижолининг 1550 йилда яратилган “Ганжинаи роз” достони Жомий достони сингари 40 бўлимдан иборат бўлиб, унда айнан биз фикр юритаётган рамали махбун вазни қўлланилган [Арасли, 1980: 206]. Худди шу ҳолат яна бир турк шоири Навизода Атоийнинг “Суҳбат ул-абкор” (1525) достонида ҳам кўзга ташланади [Бертельс, 1962: 214; Араслы, 1980: 206].

Шарқ адабиётида бу мавзу алоҳида йўналишни ташкил этади. Абдураҳмон Жомийгача форс-тожик адабиётида Абулқосим Фирдавсий[1], Амъақ Бухорий, Абулмуайяд Балхий каби ижодкорларнинг мазкур мавзуга мурожаат қилганлари ҳақида манбаларда маълумотлар учрайди [Самарқандй. 1371:112].

Жомийшунос А. Афсаҳзод форс-тожик шоирларидан Масъуд Ҳиротий (1220 в.э.) ва Шоҳин Шерозий (XIV аср)ларнинг ҳам бу мавзуда маснавий-достон битганликларини таъкидлаб ўтади [Самарқандй, 1371:63].

Абдураҳмон Жомий юқорида тилга олинган достонлардан қай даражада фойдаланганлиги ҳақида маълумотга эга эмасмиз. Лекин Жомийнинг мазкур достони бу йўналишда яратилган достонлар орасида алоҳида ўрин эгаллайди. Унгача бу мавзуда яратилган достонлар мутақориб баҳрида битиларди[4]. Жомий ўзигача мавжуд форс-тожик эпик поэзиясида ишқий достонларни ҳазажи маҳзуф вазнида битиш анъанасини ўз достонига олиб кирди. Достондан олинган бир байтни тақтиъи билан кўриб чиқсак:

Чи хуш вақ–те|ву хур–рам рў|з–го–ре
V – – – V – – – V – –
Ки ё–ре бар | ху–рад аз вас| ли ё–ре.
V – – – V – – – V – –

Абдураҳмон Жомийдан кейин форс-адабиётида бу мавзуда яратилган деярли барча достонларнинг ҳазаж баҳрида яратилганлигини кўрамиз.

Абдураҳмон Жомий “Хамса”сидаги тўртинчи достон “Лайли ва Мажнун” мавзусига бағишланган бўлиб, 1483 йилда яратилган. Достон барча жиҳатлари, жумладан қўлланилган вазни: ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: мафъулу мафоилун фаувлун – – *V* *V* – *V* – *V* – –) билан ҳам Низомий достонига жавобдир:

Ҳар–чан–д| ки иш–қ дар| д–нок аст
– – V V – V – V – –
О–со–йи | ши си–на–ҳо| и пок аст.
– – V V – V – V – –

“Хамса”даги сўнгги – бешинчи достон “Хирадномаи Искандарий” ҳам Жомийнинг анъанага риоя этиши билан характерланади, у шу типдаги достонлар яратиладиган мутақориби мусаммани маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: фаувлун фаувлун фаувлун фаал *V – – V – – V – – V –*) вазнида яратилган:

Шиносо | йи таъри | хҳои |куҳан,
V – – | V – – | V – – | V –

Чунин рон| дааст аз |Сикандар| сухан.
V – – | V – – | V – – | V –

Кўринадики, Абдураҳмон Жомий яратган маснавий-достонлар орасида фалсафий йўналишдаги достонлар етакчи ўринда туриши билан характерланар экан. Мавзу ва ғоявий йўналиш ўзгариши билан боғлиқ бу ҳолат достонлардаги шеърий ўлчовларнинг ҳам ўзгаришига олиб келди. Жомий ҳатто Искандар воқеаси билан боғлиқ “Хирадномаи Искандарий” достонида ҳам асосий эътиборни Искандарнинг юришларига эмас, балки унинг донишмандлигига қаратади, буни асар номланиши ва қуйидаги мисралар ҳам тасдиқлаб турибди:

Хираднома з-он ихтиёри ман аст
Ки афсонахонй на кори ман аст.

[1]Адабиётшуносликда Фирдавсийга нисбат бериладиган “Юсуф ва Зулайҳо” достонининг муаллифи масаласида баҳсли фикрлар мавжуд. Яқин йилларгача бу достон Фирдавсий қаламига мансуб деб келинарди. Шарқшунос олим А.Тоҳиржоновнинг бу масалага бағишланган махсус мақоласи ҳам бор [Тагирджанов, 1979: 95-96]. Лекин сўнгги изланишлар мазкур фикрнинг янглиш эканлигини кўрсатяпти. Тожик адабиётшунослигида Фирдавсийга нисбат бериладиган “Юсуф ва Зулайҳо” достонининг муаллифи XI аср шоири Омоний деган сўнгги тўхтамга келинди [Афсахзод, 1988: 63].

[4]Юқорида саналганлардан фақат Амъақ Бухорийнинг достони рамал баҳрида яратилган бўлиб, уни сариъ баҳрига мослаб ўқиш ҳам мумкин бўлган.

Демак, юқоридагилардан маълум бўляптики, Жомийнинг анъанавийликдан вазн нуқтаи назаридан чекинганлигига Низомий бешлигидаги сюжет ва мавзуларни ўз шахсий позицияси (дунёқараш ва турмуш тарзи) билан боғлиқ ҳолда ўзгартирганлиги ва энг асосийси анъанадан узоқлашиш тамойилининг Жомийгача мавжудлиги сабаб бўлар экан.

Туркий адабиётдаги хамсанависликка муносабат ҳам кўп жиҳатлари билан форс адабиётини эслатади. Алишер Навоий бешлиги яратилгандан кейин орадан ярим аср вақт ўтмай, хамсанавислик анъанасидан узоқлашиш ҳоллари учрай бошлади. Бу хусусият, айниқса, усмонли турклар адабий муҳити учун хос эканлиги билан характерланади. “Қайд этмоқ лозимдирки, турк адабиётида “Хамса” ёзмоқ анъанаси бирмунча фарқли инкишоф этди ва турк шоирлари ўз “Хамса”ларидаги достонлар мавзуларининг ўзгачалиги билан Низомийдан фарқландилар” [Араслы, 1980: 80].

Табиийки, бу фарқланиш “Хамса” достонлари учун танланган вазнларда ҳам кузатилади, хусусан, тўлиқ бешлик муаллифи Ҳамдуллоҳ Ҳамдийнинг 1500 йилда яратилган “Лайли ва Мажнун” достони шу типдаги достонлар яратиладиган вазнда бўлмай, Низомийнинг “Хусрав ва Ширин” достони ёзилган ҳазажи маҳзуф вазнида яратилган. Ўша давр адабиётининг яна бир йирик вакили Лорендели Ҳамдийнинг шу номдаги достони ҳам мазкур вазнда ёзилган.

Ҳазажи маҳзуф вазнининг халқона оҳангга яқин туриши турк шоирларининг мазкур вазнга кўпроқ мурожаат қилишларига олиб келган бўлиши мумкин, зеро бу давр адабиётида халқ оғзаки ижодининг таъсири кучлироқ сезилади, “турк шоирлари Низомий мавзусини ишларкан, ўз салафларининг асарларини такрор этмадилар, турк халқ оғзаки ижодидан олинган мотивлар билан уни қайта ишладилар” [Араслы, 1980: 81].

XVI аср турк адабиётининг йирик вакили Яҳёбей Тошлижолининг хамсанависликка муносабати ҳам ўзига хос. Бу ижодкорнинг бешлиги 1550–1551 йиллар оралиғида яратилган бўлиб, “Гулшан ул-анвор”, “Ганжинаи роз”, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Шоҳ ва гадо” ва “Усулнома” достонларидан иборат. Адабиётшуносликда Тошлижолининг “Гулшан ул-асрор”, “Ганжинаи роз” ва “Усулнома” достонларининг ҳар учаласи ҳам Низомий “Махзан ул-асрор”ига жавоб тарзида вужудга келган деган қараш бор [Араслы, 1980: 91]. Лекин “Ганжинаи роз”нинг яратилишида Низомий достонидан кўра Жомий “Субҳат ул-аброр”ининг таъсири кучлироқ сезилади. Достоннинг композицион қурилиши (Жомий достони сингари 40 мақолатдан иборат эканлиги) ва унда қўлланилган шеърий ўлчов ҳам фикримизни тасдиқлайди. Муаллиф ушбу достонида Низомий ва Деҳлавийлар қаторида Абдураҳмон Жомийнинг номини ҳам алоҳида эҳтиром билан ёдга олади:

Јарашур Чамији ербаби низам,
Олса зеррин налеһ ол баға мудам.

Умуман, Яҳёбей Тошлижолининг хамсанависликка муносабати кўп жиҳатдан Жомийни эслатади, хусусан, унинг достонларида фалсафий йўналишга кўпроқ урғу берилганлиги ва Юсуф пайғамбар қиссасига доир алоҳида достон яратганлиги мазкур муаллифнинг бешлик яратишда Низомийдан кўра кўпроқ Жомийга эргашганлигини кўрсатади. Бу икки ижодкор бешлигидаги ўзаро ўхшаш жиҳатлар ҳақида тўлиқроқ тасаввур ҳосил бўлиши учун қуйидаги жадвални келтирамиз:

№	Жомий бешлигидаги достонлар	Тошлижоли бешлигидаги достонлар
1.	“Туҳфат ул-аҳрор”	“Гулшан ул-анвор”
2.	“Субҳат ул-аброр”	“Ганжинаи роз”
3.	“Юсуф ва Зулайҳо”	“Юсуф ва Зулайҳо”
4.	“Лайли ва Мажнун”	“Шоҳ ва гадо”
5.	“Хирадномаи Искандарий”	“Усулнома”

Энди шу достонларда қўлланилган шеърий ўлчовларни ҳам қиёсласак:

№	Жомий бешлигида қўлланилган вазнлар ва уларнинг тақтиъи	Тошлижоли бешлигида қўлланилган вазнлар ва уларнинг тақтиъи
1.	“Туҳфат ул-аҳрор” сариъ баҳри	“Гулшан ул-анвор” сариъ баҳри

	–VV– –VV– –V–	–VV– –VV– –V–
2.	“Субҳатул аброр” рамали махбун – V – – VV– – VV–	“Ганжинаи роз” рамали махбун –V – – VV– – VV–
3.	“Юсуф ва Зулайҳо” ҳазажи маҳзуф V– – – V– – – V– –	“Юсуф ва Зулайҳо” ҳазажи маҳзуф V– – – V– – – V– –
4.	“Лайли ва Мажнун” ҳазажи ахраб – –V V–V– V– –	“Шоҳ ва гадо” ҳазажи ахраб – –V V–V– V– –
5.	“Хирадномаи Искандарий” мутақориб баҳри V– – V– – V– – V–	“Усулнома” мутақориб баҳри V– – V– – V– – V–

Кўринадики, Яҳёбей Тожлижоли бешлиги ҳам Жомий бешлиги сингари 3 та фалсафий йўналишдаги ва иккита ишқий достондан иборат.

Юқоридаги ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда форс–тожик адабиёти ва туркий адабиётдаги хамсанависликка муносабатни қуйидаги фонда кўриш мумкин:

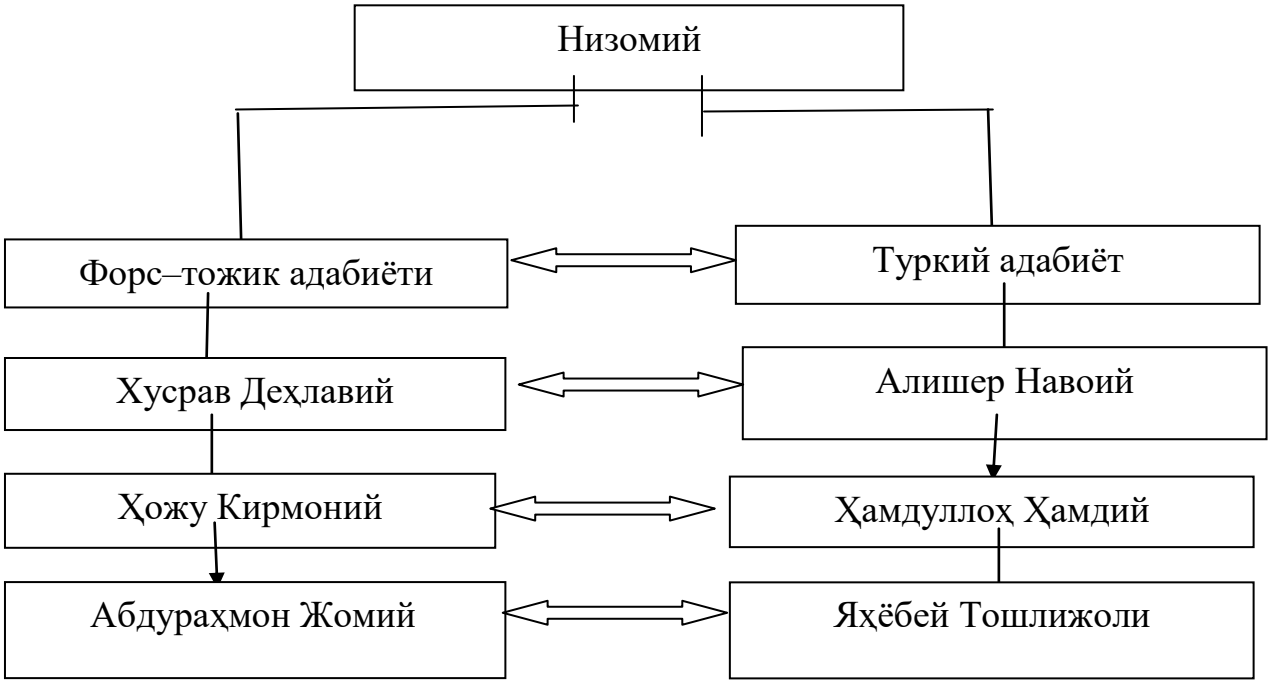

Бунда Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий хамсанависликка муносабат билдираётган биринчи ижодкорлар, Ҳожу Кирмоний ва Ҳамдуллоҳ Ҳамдий – анъанага мавзу ва вазн нуқтаи назаридан ўзгача муносабат тамойилининг вужудга келтирувчилари, Абдураҳмон Жомий ва Яҳёбей Тошлижоли хамсанависликда юқори мавқега ва ўзига хос позицияга эга бўлган ижодкорлар.

Демак, юқоридагилардан маълум бўляптики, “Хамса” 1170-1203 йилларда Низомий Ганжавий томонидан вужудга келтирилди, форс-тожик адабиётида унга биринчи жавоб Хусрав Деҳлавий, ўзбек адабиётида эса Алишер Навоий томонидан амалга оширилди. Бу икки муаллиф хамсанависликка муносабат билдираётган биринчи ижодкорлар бўлганликлари учун хамсанависликнинг барча шартларига амал қилдилар, хусусан, олдиндан белгилаб қўйилган мавзу ва шеърий ўлчовларни тўлалигича сақлаб қолдилар.

Деҳлавийдан кейин форс-тожик адабиётида Ҳожу Кирмоний, туркий адабиётда эса Навоийдан кейин Ҳамдуллоҳ Ҳамдийлар “Хамса” достонлари мавзулари ва шеърий ўлчовларини ўзгартирдилар.

XV асрнинг иккинчи ярмига келиб, Ҳиротда Абдураҳмон Жомий бешлик таркибига янги мавзу ва вазнларни олиб кирди. Орадан чорак кам бир аср вақт ўтмай, Яҳёбей Тошлижоли Абдураҳмон Жомий анъанасини давом эттириб, турк адабиёти хамсанавислигига янги мавзу ва вазнларнинг кириб келишига сабабчи бўлди. “Хамса” таркибига янги сюжет ва мавзуларнинг олиб кирилиши ўз навбатида достонлардаги шеърий ўлчовнинг ҳам ўзгаришига олиб келяптики, бу ҳолат вазн ва мазмун ўртасида уйғунлик борлигидан далолатдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алиев Г. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – М.: Наука, 1985.
2. Араслы Н. Низами ва турк эдабяти. – Бакы: Элм, 1980.
3. Афсахзод А. Лирика Абд Ар-Рахмана Джами.– М.:Наука, 1988.
4. Бертельс Е.Э. Низами и Физули.– М.: Наука, 1962. – С. 214.
5. Имомназаров М. Жомий “Хамса” ёзганми? // ЎзАС. – 2005. – 16 дек.
6. Ҷомӣ. Осори мунтахаб. Ҷ. 1-5. – Душанбе: Ирфон, 1964.
7. Конрад Н.И. Запад и Восток. – М.: Главная редакция Восточной литературы, 1972.
8. Навоий Алишер. Хамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1999. Т. 15.
9. Самарқандӣ Давлатшоҳ. Тазкират уш-шуаро. – Теҳрон, 1371 (форс тилида).
10. Тагирджанов А. Фирдавси. – М.: Наука, 1979.
11. Фитрат Абдурауф. Танланган асарлар. Ж.2. Муҳаммад Солиҳ. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Т.: Маънавият, 2000.
12. Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқинининг XV-XX аср манбалари: Филол. фан. док. дисс... – Тошкент, 1988.

СУФИЙСКИЕ МОТИВЫ В ПОЭМЕ «ЮСУФ И ЗУЛЕЙХА» АБДУРРАХМАНА ДЖАМИ

Элбоев Вафо Джуракулович,
доктор филологических наук, профессор
кафедры теории и истории литературы
Таджикского государственного
педагогического университета
имени Садриддина Айни

Annatation

Abdurahmon Jomi is one of the greatest poets of XV century which left huge literary heritage after himself. «Seven thrones» indubitable is masterpiece of Percian and Tajik and world literature. According to most of orientalists and philologists the poem «Yusuf and Zulaikho» is one the prominent poems. Abdurahmon Jomi emphasized the topic of ground and divine love in this poem. Thesufi motiftakes an important place in the poem of «Yusuf and Zulaikho».

Key words: poem, Yusuf, Zulaikho, Jomi, plot, motif, sufizm, God, love, composition.

Поэма «Юсуф и Зулейха» Абдуррахмана Джами состоит из 77 глав, написана метром шестистопный усеченный хазадж**,** парадигма которого следующая: мафоъилун мафоъилун мафоъил или мафойл**.** При создании этой поэмы Джами не вышел за рамки коранического сюжета, лишь кое - где внес незначительные дополнения.

«Юсуф и Зулейха» Джами, как и другие поэмы персидско-таджикской литературы, начинается с молитв, славословия и дифирамбов всевышнему и его посланнику, пророку Мухаммаду. Первые 10 глав (415 бейтов) поэмы относятся к теме «Причина написания книги». Поэма Джами начинается бейтом:

Илоҳӣ ғунчаи умед бикшой,
Гуле аз равзаи ҷовид бинмой. [Джами, 1988:137]
О боже, раскрой бутон надежды,
Цветок из сада бессмертия покажи.[13]

[13] Стихи приведени в подстрочном переводе автора статьи.

В последующих бейтах Джами просит у Всевышнего, чтобы он сделал его «природу думающим о благодарности и язык, пригодным для восхвалений» и чтобы «в пространстве слова одарил его победой»:

Замирамро сипосандеша гардон,
Забонамро ситоишпеша гардон,
Зи тақвими хирад бехрӯзиям бахш,
Ба иқлими сухан фирӯзиям бахш.
Диле дорӣ зи гавҳар ганҷ дар ганҷ,
Зи ганҷи дил забонро кун гуҳарсанҷ. [Джами, 1988:137]

Мою натуру сделай думающим о благодарности,
Язык мой пригодным для восхвалений.
От календаря разума благосостояние подари,
В пространстве слова победу мне подари.
У тебя сердце из жемчуга, полное кладов,
От клада сердца своего сделай мой язык рассыпающим жемчуга.

В части «Причина написания книги», приводя ниже следующий бейт, он призывает свою природу к красноречию:

Чу тӯтӣ табъро созам шакархо,
Зи ҳусни Юсуфу ишқи Зулайхо. [Джами, 1988:149]

Как попугай природу свою услащу,
От красоты Юсуфа и любви Зулейхи.

И создал поэму, которой «свежую свечу зажег на могиле старой любви, лик невесты старой любви заново украсил любезными украшениями своей натуры и перед взорами заставил её заиграть молодой, сочной, достойной лицезрения и прослушивания» [Афсахзод, 1989: 5].

После части прославлений и славословий поэт переходит к описанию любви и, посвятив отдельную главу любви, считает всё сущее держится на любви и блеск этой любви ведом лишь Богу:

Ҷамоли ӯст ҳар ҷо ҷилва карда,
Зи маъшуқони олам баста парда,
Ба ҳар парда, ки бинӣ пардагӣ ӯст,
Қазоҷунбони ҳар дилбурдагӣ ӯст.
Ба ишқи ӯст дилро зиндагонӣ,
Ба ишқи ӯст ҷонро комронӣ. [Джами, 1988:145-146]

Его красота блещет повсюду,
Из влюбленных мира он сделал завесу,
На каждой занавеси, как видишь, его завеса.
Вершитель судьбы каждого влюбленного – он.
С его любовью живет сердце,
С его любовью душе счастье.

В последующих бейтах Джами даже говорит, что сердце, свободное от страданий любви – это не сердце, мир любви – это приятный мир и провозглашает, что сердце без любви не должно существовать в мире:

Дили фориғ зи дарди ишқ дил нест,
Тани бедарди дил ҷуз обу гил нест.
Зи олам рӯят овар дар ғами ишқ,
Ки бошад оламе хуш олами ишқ.
Ғами ишқ аз дили касс кам мабодо,
Дили беишқ дар олам мабодо! [Джами, 1988:146]

Сердце свободное от страданий любви – это не сердце,
Тело без сердечной боли, ничего, кроме воды и глины.
От мира отверни лицо свое в горе любви,
Хотя прекрасный мир – это мир любви.
Муки любви в сердцах людей пусть не уменьшатся,
Сердца без любви пусть в мире не будет!

Поэт свою поэму называет книгой о любви и после восхваления любви, переходит к основному сюжету. Поэма Джами по содержанию и композиции схожа с предыдущими поэмами:

Тамаъ дорад, ки ҳар ногаҳ шигарфе,
Бихонад з-ин муҳаббатнома ҳарфе. [Джами, 1988:151]

Любой жадный до чудес, приятностей,
Вычитает из этой книги любви что-нибудь.

Думается, что Джами, в основном, хочет рассказать о любви и из предыдущих бейтов видно, что основу поэмы составляют два основных понятия и слова существования: красота и любовь. Поэтому поэт называет свое творение «книгой любви» и для Джами другие аспекты сюжета второстепенны и потому на них поэт обращает не много внимания.

Повествование о красоте и любви, которые характеризуют высокие человеческие качества и являются сильным источником духовности, придало произведению Джами необыкновенную интригу, сделало его необычно волнительным, действенным, а содержание поэмы более эмоциональным, изящным:

Зи маъшуқон чу Юсуф касс набуда,
Ҷамолаш аз ҳама хубон фузуда.
Набуд аз ошиқон касс чун Зулайхо
Ба ишқ аз ҷумла буд афзун Зулайхо.
Зи тифлӣ то ба пирӣ ишқ варзид,
Ба шоҳию асирӣ ишқ варзид.
Ба ҷуз роҳи вафои ишқ наспурд,
Дар он зоду дар он буду дар он мурд. [Джами, 1988:150]

Среди возлюбленных подобного Юсуфу не было,
Красота его превзошла красоту всех красивых.
Среди влюбленных не было человека как Зулейха,
Любовью была полна Зулейха.
С детства и до старости любила,
Любила и царя, и пленного.
Кроме пути верности, она любовь никому не отдала,
С ней она родилась, с ней жила и с ней умерла.

В образах Юсуфа и Зулейхи – этих двух верных и терпеливых влюбленных, Джами показал образец высочайшей любви, любви суфийской, любви в вечном поиске и приключениях ради постижения Истины, т.е. Бога. Именно в этом разница в интерпретации сюжета сказание о Юсуфе поэмы Джами от других одноименных поэм.

Исследователь М.Б.Руденко исследовал первую поэму «Юсуф и Зулейха» на курдском языке, созданной поэтом ХУ11 в. Салимом Сулейманом. Характеризуя поэмы на сюжет любви Зулейхи к прекрасному Юсуфу, он так сказал: «Многочисленные повествования восточных поэтов, написавших поэму «Юсуф и Зулейха», в соответствии с идеей и развитием сюжетной и композиционной линий, можно разделить на две группы. В центре первой группы стоит поэма, приписываемая Фирдоуси, основная тема которой не любовь Зулейхи к Юсуфу и боль и печали, связанные с ней, а трагедия Яъкуба, потерявшего на долгие годы любимого сына. Вторую группу поэтического переложения сказание составляют поэмы, созданные после поэмы Джами, в которых основное внимание направлено на горячую любовь Зулейхи к Юсуфу и в некоторых из них основное место занимают тайны суфийской любви, растворение собственного «Я» в «Боге» [Руденко, 1986: 49).

Действительно, в поэме «Юсуф и Зулейха» Джами мысли о суфийской философии занимают важное место, поэтому в содержании и композиции его поэмы просматриваются отличия от поэм других авторов. Как известно, Джами был последователем суфийского течения накшбандия, в своей поэме он выделил отдельную главу «О поиске благословенности при упоминании Ходжа…», посвященную описанию своего течения и восхвалению своего наставника Ходжа Убайдуллаха Накшбанда:

Китоби фақрро дебочаи рост,
Саводи нури килки хочаи мост.
Касе чун ӯ ба лавҳи арҷмандон
Назад нақши бадеи нақшбандон.
Чу фақр андар қабои шоҳӣ омад,
Ба тадбири Убайдуллоҳӣ омад. [Джами, 1988: 138]

Для бедной книги правильное начало,
Свет образованности пера нашего ходжи.
Никто как он на доске достойных
Не оставил художественный след накшбандийцев.
Раз нужда в царской одежде пришла,
По настоянию Убайдуллаха пришла.

После восхваления Ходжа УбайдуллахаНакшбанда, Джами, как ученик – последователь, у своего наставника просит поддержки и требует молитву, чтобы его (Джами) и других последователей этого течения судьба не дала свернуть с пути праведности и чтобы приблизил их к Всевышнему:

Ба худ дармондаем аз нафси худрой,
Бубин дармондае чанду бубахшой.
Агар набвад чу лутфат дастёре,
Зи дасти мо наёяд ҳеч коре,

Қазо меафканад аз роҳ моро,
Худоро, аз Худо дархоҳ моро.
Ки бахшад аз яқин аввал ҳаёте,
Диҳад он гаҳ ба кори дил суботе. [Джами, 1988: 139]

Мы зацепились за себя из-за своевольного характера,
Посмотри на некоторых оставшихся и прости их.
Если не будет помощи как твоя милость,
Мы не справимся с никаким делом.
Рок заставляет свернуть с пути нас,
О Боже, у Бога попроси для нас,
Чтобы подарил сначала уверенность в жизни,
Затем даст душевной работе устойчивость.

Если М.Б.Руденко в поэме Джами «Юсуф и Зулейха» увидел место «Я» в «Боге», то таджикский ученый Ш.Мухтор «мистические приключения «души» увидел в поисках «Бога»: «В достижении славы суфизмом литература сыграла большую роль и романы, которые поднимают в памяти приключения знаменитых влюбленных пар «Юсуф и Зулейха», «Лейли и Меджнун», воспринимаются как примеры мистических приключений души в поисках Бога» [Мухтор, 2000: 112].

Нам представляется, что мнение обоих исследователей правильно. Потому что Джами и его соратники в созданном ими образе Юсуфа показали реальное духовное совершенство людей, описали трудные пути достижения этой ступени и таким образом, по словам Джами, человека споткнувшегося, запутавшегося, потерявшего свой путь призывали к поиску и нахождению правильного пути и жизненной правды.

Так как поэма Джами посвящена описанию суфийской любви, которую проповедуют сторонники течения накшбандия, и имеет много закрученностей и трудностей, то на эту поэму были написаны комментарии, в том числе:

1. Мухаммад Гулхави написал книгу под названием «Комментарий к «Юсуфу и Зулейхе» Джами», которая была издана в 1900 г. в г. Лахор (Пакистан) .

2. Кази Абдулкарим ибн Кази Нурмухаммад Сахиб Пулбандари также сочинил книгу, названную им «Юсуф и Зулейха» (комментарии к тексту поэмы)», опубликована в 1330 г.с.х. (1952) в Бомбее (Индия) и впервые об этой книге сведения привел афганский ученый Мухаммад ХусайнБехруз [Бехруз, 1342 хиджри (1968 м.):24-32].

Этот комментарий содержит убедительные филологические изыскания, особенно в объяснении проблем суфизма ветви накшбандия, потому обладает большой научной ценностью. Комментатор на полях страниц книги указал номера комментируемых бейтов, что намного облегчает работу с поэмой.

Также, некий Мир ибн Хасан написал «Словарь «Юсуф и Зулейха» Джами», сведения о нем привел Саид Нафиси в своей книге «Персидские словари» («Фарҳангномаипорсӣ») [Нафиси, 1319 хиджри (1947 м.) : 236-239].

Заголовки глав «Юсуфа и Зулейхи» Джами отражают содержание поэмы и очень поэтичны. Большая часть поэмы озаглавлена красивыми выражениями, как «Ценители жемчужин моря стилистики», «Читатели страниц небесного откровения», «Так сказал тот поэт, знаток слова», «Красноречивый создатель этой сладкой сказки», «Украшатель цветников сада этого рассказа», «Красноречивый творец этого гнезда тайн» и т. п., действительно, они, привлекая читателя, дарят какие-то эстетические и духовные чувства. Эти красивые выражения свидетельствуют о том уважении Джами, которое он испытывал к поэтам – предшественникам, написавшим произведения на данную тему и ещё о высоком поэтическом мастерстве литераторов прошлого.

Логически выстроенные события поэмы начинаются после традиционных глав. Начинается основной сюжет с рождения Юсуфа и безмерной любви его отца Яъкуба к нему, затем идет рассказ о смерти матери Юсуфа:

Чу Юсуф бар замин омад зи модар,
Ба рух шуд моҳи гардунро баробар.
Зи гулзори Халиллулоҳ гуле руст,
Қабои нозукандомӣ бар ӯ ҷуст.
Баромад ахтаре аз бурҷи Исҳоқ,
Зи руи ӯ мунаввар чашми офоқ.
Алам зад лолае аз боғиЯъқуб,
Аз ӯ ҳам марҳаму ҳам доғи Яъқуб. [Джами, 1988: 154]

Как только Юсуф родился,

Лицом уже был равен небесной луне.
Из цветников Всевышнего цветок вырос,
На его тонкий стан стали искать кабо.
Зажглась звезда, выйдя из созвездия ……
От его лица засияли глаза мира.
Ушел тюльпан из сада Яъкуба,
От него и радость, от него и горе для Яъкуба.

Смерть матери Юсуфа описана в четырех строчках:

Чу дидаш дар канори ҳуд дусола,
Дамид айём заҳраш дар навола.
Гиромй дурре аз баҳри каримй,
Зи модар монд бо ашки ятимй. [Джами, 1988: 155]

Как увидела около себя его двухлетнего,
Жизнь пролила свой яд в тесто,
Дорогой жемчуг ушел к Всевышнему,
Без матери остался с сиротскими слезами.

После этих эпизодов идут подробные описания жизни Юсуфа у тети, затем его возвращение к отцу. Джами вклинивает главу, озаглавленную «О качествах рода Зулейхи», в которой поэт вновь подробно описывает происхождение семьи и рождение Зулейхи, её красоту:

Зулайхо ном зебо духтаре дошт,
Ки бо ӯ аз ҳама олам саре дошт.
На духтар, ахтаре аз бурҷи шоҳй,
Фурузон ахтаре аз дурҷи шоҳй.
Қадаш нахле зи раҳмат офарида,
Зи бӯстони латофат сар кашида.
Ду гесӯяш ду ҳиндуи расансоз,
Зи шамшоди сарафрозаш расанбоз. [Джами, 1988: 158]

По имени Зулейха красавицу дочь имел,
С ней он считал себя выше всего мира.
Не девушка, а звезда из царского созвездия,
Сверкающая звезда из царской шкатулки
Ростом пальма, созданная милостью божьей,
В цветнике любезности вытянувшаяся.
Две косы два индуса, плетущих нити,
Обвивают её самшитовый стан.

В поэме ДжамиЗулейха три раза видит сны и влюбляется во сне в Юсуфа. Юсуф в её сне представляет себя Зулейхе, назвавшись Азизом Египта, этого эпизода в поэмах, созданных до АбдуррахманаДжами, нет. С точки зрения содержания, это отличие поэмы Джами от других одноименных поэм:

Бигуфто: «Гар бад-ин корат тамом аст,
Азизи Мисраму Мисрам мақом аст,
Ба Миср аз хосагони шоҳи Мисрам,
Азизй дод, иззу ҷоҳи Мисрам».
Зулайхо чун зи ҷонон ин нишон ёфт,
Ту гӯи мурдаи садсола ҷон ёфт. [Джами, 1988: 180].

Он сказал: «Если этим твое дело закончится,
Я – Азиз Египта и Египет мое местожительство,
В Египте я один из избранных царя Египта,
Он дал пост министра, уважение и богатства Египта».
Зулейха как нашла адрес любимого,
Ты скажешь, будто столетний мертвец ожил.

В последующих шести главах, после радости Зулейхи от того, что она нашла Юсуфа, её отец посылает письмо Азизу Египта, Зулейха прибывает в Египет, приём Азизом и египтянами Зулейхи, встреча её с Азизом Египта и её разочарование, что это не тот человек, которого она

видела во сне, описание жизни Зулейха в разлуке с Юсуфом, все эти эпизоды выстроены Джами подряд, логическисвязанные между собой.

Страдания Зулейхи от разлуки с Юсуфом и её состояние поэтом описаны так:

Бад-ӯ гуфтӣ, ки: Эй мақсуди ҷонам,
Ба Миср аз хештан додӣ нишонам.
Азизи Миср гуфтӣ хешро ном,
Азизи рӯзият бодо саранҷом!
Ба Миср имрӯз маҳҷуру ѓарибам,
Зи иқболи висолат бенасибам.
Надонам то ба кай сӯзам бад-ин доѓ,
Чароѓи меҳнатафрӯзам бад-ин доѓ. [Джами, 1988: 203-204]

Она сказала: О, цель моей жизни,
В Египет о себе дал знак мне.
Назвал себя Азизом Египта,
Да завершится твоя судьба добром!
Сегодня я в Египте страдаю и чужестранка,
Счастья встречи с тобой обделена я.
Не знаю я до каких пор буду страдать от этой боли,
От этой боли зажгу свечу страданий.

После описания страданий Зулейхи вдали от Юсуфа, Джами использует лирическое отступление, кстати, излюбленный поэтом прием в его поэтическом стиле, чтобы перейти к основной цели поэмы:

Биё, Ҷомӣ, ки ҳиммат баргуморем,
Зи Канъон моҳи Канъонро биёрем.
Зулайхо бо диле уммедвор аст,
Назар бар шоҳроҳи интизор аст.
Зи ҳад бигзашт дарди интизораш,
Давобахшӣ кунем аз васли ёраш. [Джами, 1988: 206-207]

Давай Джами, отдадимся благородству,
Из Канаана луну Канаана приведем.
Зулейха с надеждой в сердце,
Всё смотрит на дорогу, ожидает.
Чрезмерны стали её страдания от ожидания,
Станем целителем, чтобы встретилась с любимым.

Вслед за лирическим отступлением, Джами в шести последующих главах подробно описывает события, связанные с завистью братьев к Юсуфу, его сон, как братья, с целью избавления от него, бросают Юсуфа в колодец, его освобождение оттуда с помощью караванщиков, прибытие Юсуфа вместе с караваном в Египет. С этих глав начинается вторая завязка сюжета. Первая завязка сюжета начиналась со снов Зулейхи и её прибытия в Египет.

Постепенно, с момента вывода Юсуфа на продажу и прибытия на невольничий рынок Зулейхи, где в продаваемом рабе она узнала юношу, в которого влюбилась во сне, описания событий становятся динамичнее, развитие сюжета убыстряется. Как только Зулейха увидела Юсуфа, вскрикнув, она упала без сознания и затем рассказала всё няне:

Зулайхо домани ҳавдаҷ бипардохт,
Чу чашмаш бар ѓулом афтод, бишнохт,
Бигуфт:- Эй, меҳрубон модар чӣ гӯям,
Ки гардад офати ман ҳар чӣ гӯям.
Дар он маҷмаъ ѓуломеро, ки дидӣ,
Зи аҳли Миср васфи ӯ шунидӣ,
Зи олам қиблагоҳи ҷони ман ӯст,
Фидояш ҷони ман, ҷонони ман ӯст. [Джами, 1988: 228]

Зулайхо край паланкина откинула,
Как только взгляд её упал на раба, узнала,
Сказала: «О, любезная матушка, что сказать,
Разве горе мое отступит, что бы я не рассказала.

В той толпе раба, которого ты увидела,
От египтян ты много о нем слышала,
В мире он единственный возлюбленный моей души,
Я пожертвую жизнью ради него, он мой возлюбленный.

В двух главах поэмы, в которых речь идет о том, что Зулейха узнала в выставленном на продажу раба Юсуфа и о том, что Азиз Египта, муж Зулейхи, за очень дорогую цену купил его, Джами использовал поэтический приём мунозаре, т.е диалог, в виде вопросов и ответов:

Чу дид он анҷуман гуфт: «Ин чӣ ғавғост,
Ки гӯи растахез аз Миср бархост?»
Яке гуфт: «Ин паи фархунданомест,
Бисоти арзи канъониғуломест». [Джами, 1988: 228]

Как увидел толпу, сказал: «Что это за гвалт,
Будто в Египте настал Судный день?»
Кто – то сказал: «Это из-за того благословенного имени,
Устанавливают цену рабу из Канаана»

Или:

Бигуфт: «Эй меҳрубон модар, чӣ гӯям,
Ки гардад офати ман ҳар чӣ гӯям» [Джами, 1988: 228]

Сказала: «О, любезная матушка, что сказать,
Разве горе мое отступит, что бы я не рассказала».

Такого рода диалогов (мунозара) в поэме Джами и в поэмах, созданных до него, много.

В поэме «Юсуф и Зулейха» Джами имеется глава под названием «Повесть о девушке по имени Бозга из рода Од, которая по красоте не имела себе равных и заочно влюбилась в красоту Юсуфа», этого эпизода мы не встретим ни в одной из поэм, написанных до Джами и после него. Это одно из явных отличий в содержании поэмы Джами от других одноименных поэм.

Цель Джами, от ввода в сюжет поэмы эпизода, которого нет в сказание о «Юсуфе», на наш взгляд состоит в том, что через этот образ передать свои размышления о суфизме, о мистической, божественной любви и рассмотреть проблему единства всего сущего – вахдативучуд. Содержание этого эпизода таково: Эта красавица из рода Од по имени Бозга, увидев красоту Юсуфа, влюбляется в него и ищет встречи с ним. После встречи с Юсуфом, между ними завязывается много бесед, в процессе которых Юсуф убеждает её не предаваться внешним признакам красоты, а найти, уважать и преклоняться перед внутренней красотой, искать путь к Истине и посвятить себе её познанию. Бозга поддается наставлениям Юсуфа, строит для себя храм, в котором проводит время в молитвах и поклонении Богу.Надо отметить, что в этом рассказе Юсуф представлен в роли наставника (муршид), а Бозга выступает как ученик, последователь (мурид), стремящийся к познанию Истины. Она становится суфием, о чем говорится в ниже приведенных бейтах:

Бигуфт: «Эй, аз ту кори некуй рост,
Бад-ин хубӣ ҷамолатро кӣ орост?»
Чу Юсуф ин суханҳо кард аз ӯ гӯш,
Ғизои ҷон фишонд аз чашмаи нӯш.
Бигуфто: «Санъати он сонеам ман,
Ки аз баҳраш ба рашҳе қонеам ман» [Джами, 1988: 236]

Сказала: «Оты, вершащий добрые и праведные дела,
Таким красивым кто тебя создал?»
Когда Юсуф послушал такие речи от неё,
Духовную пищу он добыл из источника питья.
Ответил: «То искусство Творца моего,
Я довольствуюсь каплей, просачивающейся от него».

В последующих бейтах Джами отмечает, что все люди едины и всех создал Творец и, если хочешь любовь и расположение, то постоянно обращайся к своему Богу:

Бақо хоҳӣ, ба рӯи асл бингар,
Вафо ҷӯӣ, ба сӯи асл бингар.
Чу донодухтар ин асрор бишнид,
Бисоти ишқи Юсуф дарнавардид. [Джами, 1988: 236]

Хочешь бессмертия, гляди в лицо настоящему,
Верность ищешь, гляди в сторону настоящего.
Как мудрая девушка выслушала эту тайну,
Любовь к Юсуфу предала забвению.

Ниже приведенные бейты подтверждают признание этой девушкой мистической, божественной любви:

Кунун бар ман дари ин роз боз аст,
Ки бо ту ишқ варзидан маҷоз аст.
Ҷазокаллоҳ, ки чашмам боз кардй,
Маро бо ҷони ҷон ҳамроз кардй.
Зи меҳри ѓайр бугсастй дили ман,
Ҳарими васл кардй манзили ман. [Джами, 1988: 237]

Теперь для меня дверь этой тайны открыта,
В любовной связи быть с тобой мне невозможно.
Да воздаст, тебе Аллах благодати, что ты мне открыл глаза,
Меня душе своей наперсником сделал.
От ложной любви освободил сердце мое,
Священным местом встречи сделал мое жилище.

Эта девушка, послушав речи Юсуфа, резко сменила свое поведение и отдалась всецело плотскому и духовному воздержанию и постепенно постигла смысл сути Бога и единства всего сущего:

Чу дар тоатгарй умраш сар омад,
Ба ҷон додан чу мардон хуш баромад.
Напиндорй, ки ҷонро ройгон дод,
Фурўѓи рўи ҷонон диду ҷон дод.
Ба ҳар дам ҳусни суратро заволест,
Зи ҳоле ҳар замон гардон ба ҳолест.
Нишеман бартар аз кавну макон гир,
Фарози кохии маънй ошён гир.
Бувад маънй яке, сурат ҳазорон,
Маҷў ҷамъият аз суратшуморон. [Джами, 1988: 238]

Так в воздержании прошла её жизнь,
При смерти, как мужчины, храброй была.
Не думай, что напрасно отдала жизнь,
Сияние лица любимого увидела, затем умерла.
В любой миг красота лица может завянуть,
Одно состояние сменяется каждый миг на другое.
Место, где живешь, лучше вселенной,
Высоту дворца смысла своим гнездом сделай.
Смысл всегда один, а обликов тысяча,
Не ищи общество, где жалуют только внешность.

В последнем бейте в выражении «маънй яке» - «смысл один» изложено понятие единства всего сущего. Как видно из приведенных примеров, поэма АбдуррахманаДжами имеет в композиции отличия от одноименных поэм «Юсуф и Зулейха», созданных до поэмы АбдуррахманаДжами.

В других главах изложены пребывание Юсуфа в доме Азиза Египта, занятие Юсуфа пастушеством, объяснение Зулейхи в любви к Юсуфу, непринятие Юсуфом её любви, посещение Юсуфа няней Зулейхи, вторичное объяснение Зулейхи в любви. Однако, Юсуф, как честный и преданный человек, просит у неё прощение и напоминает, что Азиз Египта принял его как сына, он не может и не хочет предавать его. Зулейха, не успокоившись, посылает Юсуфа в сад и вслед за ним нескольких служанок, чтобы Юсуф заинтересовался ими, далее, не получив желаемого результата от своих действий, Зулейха решает одну комнату в своем доме отделать зеркалами и приглашает туда Юсуфа, в седьмой комнате она вновь пытается удовлетворить свою страсть, но Юсуф не поддается и бежит, она же, ухватив его рубашку сзади за полу, рвет её, в этот момент в дверях появляется Азиз Египта, муж Зулейхи. Зулейха решает добиться расположения Юсуфа

запугиванием и клевещет на него мужу, в итоге Юсуф попадает в тюрьму. Однако грудной младенец, лежавший в колыбели и видевший всё происходящее, приобретя способность говорить, выступает со свидетельством о безвинности Юсуфа, сожаление Зулейхи о содеянном и так далее описаны с большим художественным мастерством и эмоциональностью.

В этих частях поэмы, коротко о которых мы упомянули, Юсуф не активен и по содержанию поэмы видно, что Зулейха непрестанно что-то придумывает, старается достичь своей цели, завоевать любовь Юсуфа, она активна в формировании логической линии сюжета, находясь в эпицентре событий. В изложении событий, в их решении и в диалогах Зулейха всегда побеждает. Юсуф же основой своего поведения избрал терпение и выдержкуи, как терпеливый ученик – последователь своего наставника, он отстраняется от поклонения внешней красоте и, вообще, всему показному, он постоянно со своим Богом. Необходимо подчеркнуть, что эти моменты присутствуют во всех четырех одноименных поэмах четырех разных авторов.

После кратко упомянутых эпизодов, сюжетная линия продолжает развиваться, но после правильного толкования Юсуфом снов заключенных товарищей по тюрьме и сна Фараона, развитие событий убыстряется и достигает кульминации.

Наконец, несколько глав поэмы посвящены состоянию Зулейхи после смерти мужа, строительству ею дома на пути Юсуфа, ожиданию ею голоса Юсуфа и, в конце концов, снисхождению Юсуфа и признанию им её любви. Зулейха, таким образом, достигает своей цели, более того, за свою верность, она получает вторую молодость и красоту. Юсуф и Зулейха вступают в брак. В знак своей неимоверной большой любви, Зулейха строит храм и проводит много времени за молитвами и поклонением Богу, поэма завершается смертью обоих героев.

В конце поэмы Джами привел главы, содержащие жалобы на судьбу, наставления о необходимости укрощения алчности, общие наставления своему малолетнему сыну. Среди последних глав выделяется глава под названием «Об укрощении алчности и сохранении себя от низости себялюбия и самовлюбленности силой благородства». Джами эту главу привел, по нашему мнению, намеренно в конце поэмы, чтобы читателю дать наставление, что алчность – причина многих бедствий в жизни общества и алчность необходимо укрощать, сдерживать. Джами в этой главе призывает читателей к самопознанию, изучению наук, держаться подальше от незрелых и слепых сердцем людей, быть великодушным и благородным, агитирует придерживаться учения о единстве всего сущего и быть совершенным учеником- последователем своего наставника:

Ба кори пухтагонрӯ ор, Ҷомӣ,
Макун з-ин бештар дар кор хомӣ.
Ба шаҳристони ҳиммат соз хона,
Ба узлатгоҳи онҳо ошёна…
...Диле, гар марди ин роҳӣ, ба даст ор,
Ки пеши кордонон ин бувад кор.
Чунон дилро, ки шарҳаш бо ту гуфтам,
Ба васфаш гавҳари асрор суфтам.
Бичӯй аз паҳлуи пири мукаммил,
Ки ин бошад ба даст овардани дил. [Джами, 1988: 377-379]

К делам зрелых повернись лицом, Джами,
Не совершай более в делах незрелости.
В городе благородства построй дом,
Для них этаж для уединения…
…Если ты вступил на этот путь, сердце возьми в руки,
Перед знатоками дел, это и будет делом.
Какое сердце, я тебе объяснил,
В восхваление его жемчужины тайн рассыпал.
Ищи под боком совершенного наставника,
Это и есть взятие сердца в руки.

Поэма «Юсуф и Зулейха» АбдуррахманаДжами написана стилем, присущим только этому великому поэту. Хочется отметить, что Джами в своей поэме отступил от подробного и широкого описания событий, как это мы встречаем в Торе и Коране и в многочисленных комментариях к суре «Юсуф». Он остановился на основных моментах сюжета и большей частью касающихся любви Юсуфа и Зулейхи. Особенно, поэт – суфий, преуспел в описании суфийской любви, отраженной в образе Юсуфа, как ученика и верного последователя этого учения. Основная идея Джамипри описании божественной любви – её может достичь лишь тот, кто вступил на путь праведности, отрешения от плотских страстей, на путь воздержания и твердости духа. В этом смысле ярким примером является образ Зулейхи, которая пока была одержима страстью к красоте, т.е. внешности, Юсуфа, игнорируя его внутренний мир и принципы, она не смогла достичь своей цели. Стоило ей встать на путь благочестия и отрешения, принять условия суфийского учения, как в конце жизни исполнились ее желания и надежды.

Список использованной литературы:

1. АбдураҳмониҶомй. Осор дар ҳаштҷилд. Ҷилдичорум. «Субҳат-ул-аброр» ва «Юсуф ваЗулайхо». Мураттибон: З.Аҳрорйва М. Мамедова.-Душанбе: «Адиб»,1988. -384 саҳ.

2. Афсаҳзод А. Ҷомй-адибвамутафаккир. - Душанбе: «Ирфон», 1989.- 384 саҳ.

3.Муҳаммад ҲусайнБеҳрӯз. Такмилаи «Юсуф ваЗулайхо»-и Ҷомӣ. «Ориёно».-Кобул, 1342 ҳиҷрӣ (1968 м.).-№8, саҳ.24-32. (на арабском графике)

4.Мухтор Ш. ШӯҳратиРумй дар Фаронса. - Душанбе: «Сино», 2000. - 214 саҳ.

5.Руденко М.Б. Литературные и фолклорные версии курдской поэмы «Юсуф и Зелихи». - Москва: «Наука», 1986. - 318 стр.

6.Саид Нафисӣ.Фарҳангномаипорсӣ.-Теҳрон, 1319 ҳиҷрӣ (1947 м.).-472 саҳ. (на арабском графике)

ИЖОДИЙ ҲАМКОРЛИКНИНГ ГЎЗАЛ ВА ИБРАТЛИ ТИМСОЛИ

Абдусалом САМАДОВ,
филология фанлари номзоди, доцент.
Самарқанд давлат университети,
Самарқанд,Ўзбекистон.
E-mail: abdusalomsamadov0@gmail.com

Annotation: The article discusses the problems of literary interrelations and mutual influences of Tajik and Uzbek literature on the example of the creative community of Abduraxman Jami and Alisher Havai.

Particular attention is removed national and universal human features of the works of these writers , as they were original creative individualities: being the sons of their own people. They perceived world literature experience and relied on it. This artigle disgusses the friendly relations and cooperation of representatives of the Uzbek and Tadjik literatures, literary connections between mentors and students.

Key words: Interliterary relations, cultures interaction, bilingualism, tolerange, literaru translation.

Кейинги йилларда Ўзбекистоннинг Марказий Осиё минтақаси давлатлари доирасидаги адабий алоқалари кенгайиб, фаоллашиб бормоқда. Чунки Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг таъбири билан айтганда: “Бизнинг тарихий меросимизни ажратиб бўлмаганидек, мамлакатларимиз ва халқларимизнинг бугунги куни ва келажагини ҳам айро ҳолда тавааввур этиб бўлмайди “(Мирзиёев, 2017: 377). Шу маънода, 2018 йил 7 мартда Самарқандда Алишер Навоий номидаги боғнинг очилиши, унда Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий ҳайкалларининг ўрнатилиши, ўша йилнинг 27 сентябрида Тожикистонда худди шундай боғ ташкил этилиб, унда ҳам бу икки

сиймонинг ҳайкали қўйилиши, икки давлатдаги тадбирларда ҳам Президентлар Ш.Мирзиёев ва Э.Раҳмоннинг иштирок этганликлари дўстона адабий алоқаларимизда бу икки буюк зотнинг ижодий ҳамкорликлари, меҳр-садоқати, устоз ва шогирдлик тажрибалари орадан қанча асрлар ўтса ҳамки ўз аҳамиятини йўқотмасдан айни даврда ҳам халқларимиз ўртасидаги адабий алоқаларни янада чуқурлаштиришда пойдевор вазифасини ўтаб келаётганининг исботидир.

Маълумки, Алишер Навоий қадим тарихга эга бўлган туркий ва форсий шеърият ҳамда насрни ўзининг том маънодаги адабий дурдоналари билан энг баланд чўққиларга олиб чиққан, ўзбек ва тожик адабиётларининг беқиёс имкониятларини жаҳон аҳлига манзур этган улуғ сиймодир. Навоий ижодий маҳоратининг юксалишида форс-тожик шеърияти ва унинг буюк намояндалари ижодининг файзли таъсири муҳим ўрин тутади. Айтишларича, ёш Алишер ҳали уч ёшлигида отаси Ғиёсиддин кичкина адабий суҳбатида Саидқосим Анворнинг форсий бир ғазалини маҳорат билан ўқиб бериб, меҳмонларни қойил қолдирган экан. Ана шу оиладаги илиқ адабий муҳит Навоийнинг кейинги форсигўйлик фаолиятида муҳим аҳамият касб этиб, унинг шоирлик табъига сайқал берган, шеъриятга булган шавқ-завқини оширган. Ана шунинг натижасида у саккиз ёшида Саъдий Шерозий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий ижодига ихлос билан меҳр қўйди, уларнинг «Бўстон», «Гулистон», «Мантиқ ут-тайр», «Маснавийи маънавий» ва бошқа асарларини синчиклаб мутолаа қилди. Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Камол Хужандий, Ҳофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомий сингари буюк шоирлар назмидан баҳраманд бўлди. Болалик йилларининг ширин таассуроти умр бўйи Навоийни тарк этмади. Кейинчалик у «Насойим ул-муҳаббат», «Лисон ут-тайр» асарларини яратишда Фаридиддин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё» ва «Мантиқ ут-тайр» китобларига суянди, бу мутафаккир шоирнинг тажрибаларидан фойдаланди. Таниқли адабиётшинос Атоулло Маҳмуд Ҳусайнийдан аруз, бадеъ илмларидан сабоқ олди.

Адабий алоқаларимиз тадқиқотчиси Р.Воҳидовнинг фикрича: “Ўзбек адабиётининг равнақига форс-тожик адабиёти вакиллари ҳисса қўшиб келганидек, форс-тожик адабиётининг мазмунли саҳифаларини бунёд қилишда ўзбек адиблари ҳам муносиб улуш қўшиб келганлар. Бу, ўз навбатида, адабиёт оламида зуллисонайнлик анъанасининг шаклланишига олиб келган. Ўзбек ва форс-тожик адабий алоқалари тарихида ушбу анъана ғоят мазмунли саҳифаларни ташкил этади” (Воҳидов, 1983: 66). Навоий-Фоний ҳам икки тилда баракали ижод қилган ноёб истеъдод эгасидир. У ана шу икки тилда яратган асарлари бадиий қиймати ҳақида камтарлик билан шундай ёзган эди:

Маънии ширину рангинам ба туркӣ беҳад аст,
Форсӣ ҳам лаълу дурҳои симин чун бингарӣ.
Гўиё дар раста бозори сухан бикшодаам,
Як тараф дўкони қаннодию як сў заргарӣ
(Мирзоев, 1968, 34) .

(Туркийдаги ижодимда ширин ва рангин маъноли асарларим кўп. Форсийдагиси ҳам қимматбаҳо тошу дурлар билан безанган. Гўё сўз бозори растасида қаннодликлик(қандалотчилик) ва заргарлик дўконини очгандайман).

Тожик адабиётшунос олими, академик А.Мирзоевнинг фикрича, Навоий ғазалда Ҳофиз Шерозийни ўзининг буюк устози деб эътироф этган. Унинг форсий девонидаги 485 ғазалдан 220 таси бевосита Ҳофиз ғазаллари таъсири ва пайравлигида ёзилган. Навоий-Фоний бир қитъасида назира ва татаббўълари хусусида мулоҳаза юритиб, ўта камтарлик билан шундай ёзади:

Татаббўъ кардани Фонӣ дар ашъор
На аз даъвию не аз худнамоист,
Чу арбоби сухан соҳибдилонанд,
Муродаш аз дари дилҳо гадоист (Мирзоев, 1968: 45).

(Назмда Фонийнинг татаббуъ қилиши (жавобия шеърлар ёзиши) даъвогарлик ва манманликдан эмас. Одатда бадиий сўз арбобларига бағрикенглик, гўзал кўнгил соҳиби бўлиш хос. Менинг мақсадим эса, уларнинг дил сўзларидан баҳраманд бўлишдир).

Шунинг учун ҳам унинг жавобия шеърларида буюк салафлари Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий қаторида мутафаккир Саъдий, устози Жомий ҳам ҳурмат билан тилга олинади, улар таълимидан баҳраманд бўлгани ифтихор ҳисси билан изҳор қилинади. Масалан:

Фонӣ ба раҳи Саъдӣ агар зад қадаме чанд,
Бо ў суханаш бин, ки чу ширу шакар афтод.

(Фоний Саъдий тарзида бир неча шеърлар битди. Қара, унинг сўзи Саъдий сўзига нақадар ўхшаш, гўё ширу шакардек тотли).

Ёки:

З-ин назми нав чархи куҳан якбора гў ҳайрат макун,
Фонӣ, чу таълими сухан, дорад зи Ҷомӣ борҳо.

(Мирзоев, 1968: 55).

(Эй кўҳна дунё, менинг янги назмимдан бирдан ҳайратга тушма. Чунки Фоний кўп марталар сўз таълимини Жомийдан олган).

Академик устозимиз Воҳид Абдуллаев шундай ёзган эдилар: «Устод кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар, - дейилганидек, назира айтмай, пайрав айтмай, татаббуъ тутмай, бировдан ёки бирор нарсадан ўрганмай устодликка кўтарилиш бўлмаган ва бўлмайди ҳам» (Абдуллаев, 1977: 3). Бу сўзларда устозу шогирдлик муносабатлари ҳаётий зарурият сифатида таъкидланиши билан бирга, унинг айрим кўринишлари ҳам кўзда тутилган. Шу маънода, Навоийнинг форс-тожик адабиётининг буюк намояндалари ижодидан баракали таъсирланишини далилловчи мисоллар анчагина. Улардаги хулосага кўра, рангли маъно ва ғоялар, образлилик ва бадиийликда бой форс-тожик адабиёти Навоий шоирлик маҳоратининг юксалишида муҳим роль ўйнаган. У бу шеъриятдаги ижодий анъаналарни қунт билан ўзлаштириб, унинг мактабида камол топган. Шунинг учун ҳам Навоий “Хамса” достонларининг муқаддимотларида анъанавий ҳамду наътлар қаторида буюк хамсанавислар мадҳини ихлос ва садоқат билан бажо келтиради. Айниқса, «Ҳайрат ул-аброр» достонида адабиёт майдонида унга “Ганжанинг қуёши”(Низомий Ганжавий), “Исо нафаслиқ Ринди Шероз” (Хусрав Деҳлавий), “қудсий асарлиқ Орифи Жом” (Абдураҳмон Жомий) ларнинг раҳнамолик қилганини самимият ва чексиз муҳаббат билан изҳор қилади, улардан шундай мадад истайди:

Менки талаб йўлида қўйдум қадам,
Бордур умидимки, чу тутсам қалам.
Йўлдаса, бу йўлда Низомий йўлум,
Қўлдаса, Хусрав била Жомий қўлум.

(Жомий ва Навоий, 1989: 64).

Алишер Навоийнинг форс-тожик адабиётига бўлган муносабати хусусида гапира туриб, унинг улуғ устози, пири раҳнамоси Мавлоно Абдураҳмон Жомий билан билан дўст-биродарлиги, ижодий ҳамкорлиги ҳақиди гапирмасликнинг иложи йўқ. Маълумки, адабиётлар тарихида замондош сиймоларнинг ўзаро ижодий ҳамкорликлари ҳодисаси кўплаб учрайди. Шундай бўлсада, бу икки буюк сиймонинг ўзаро ижодий ҳамкорликлари бир неча омил ва фазилатлар билан бошқалардан ажралиб туради. Шу маънода,, Жомий ва Навоий ўртасидаги ўзаро муносабатлар доираси кенг ва ранг-баранг. Бу муносабатлар орасида ижодий ҳамкорлик, айниқса, ажралиб туради. Бу соҳада улар ўртасида яқинликнинг вужудга келишида ҳар иккала шоирнинг дунёқараши, ғоявий позициясидаги яқинлик, шоирнинг бурчи ва адабиёт-санъатнинг вазифаларини тушунишдаги ўхшашлик, идеалларидаги монандлик ҳал қилувчи роль ўйнаган.

Буюк озарбойжон шоири Низомий Ганжавий бошлаб берган хамсачилик анъанаси Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий достонларида бир хилда эҳтиёткорлик билан ижодий давом эттирилиши ҳам ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликнинг ёрқин мисолидир. Уларнинг ҳар бири яратган «Ҳафт авранг» ва «Хамса»-да ХУ аср тожик ва ўзбек халқи тарихий тараққиётининг долзарб масалалари - адолат, инсоф, инсонийлик, дўстлик ҳақидаги илғор ғоя ва қарашлар ўз аксини топди.

Навойидек улуғ шоир ва мутафаккирга муршиди комил бўлган Жомий фазлу ҳунарда ҳам ягона эди. У фақат шоир сифатида эмас, улуғ файласуф, диний арбоб, сиёсатдон табаррук сиймо сифатида ҳам ўз замонасининг нодири даврони эди. Шунинг учун ҳам Навоий ўз устозидан фахрланиб, зикрида «алар васфида хома тили лол ва тил хомаси шикаста мақолдур» дейди. Ё худ “Қудс шабистонининг шамъи анвари ва унс гулистонининг андалиби суханвари, балоғат шакарристонининг тўтийи ширинкаломи” (“Бадоеъ ул-бидоя”) дея таъриф-тавсиф этади.

Ҳазрат Навоий ўзининг кўпгина асарларининг дунёга келишида туртки бўлган омиллардан бири Мавлоно Жомий эканлигини ихлос ва садоқат билан таъкидлайди. Муболағасиз айтиш мумкинки, Навоийнинг бирон-бир салмоқли асари йўққи, унда Жомийнинг номи муҳаббат ва самимият билан тилга олинмаган бўлса. Устозининг «Нафаҳот ул-унс» асарини айрим тўлдиришлар билан «Насойим ул-муҳаббат» номи билан ўзбек тилига таржима қилинишиа,

«Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарини тўлалигича бу “васфи васфға сиғмас” ва “таърифи таърифға рост келмас” улуғ инсонга бағишланиши,”Тўҳфат ул- афкор” ва “Арбаъин”да, шунингдек, “Хазойин ул-маоний” ва “Девоний Фоний”га кирган бир қатор шеърларида пири раҳнамоси номини чексиз ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олиниши устоз ва шогирдлик мактабининг энг ибратли рамзидир.Қуйидаги таъриф-тавсиф эса устози шарафига айтилган юксак муҳаббат, садоқат ва самимият эҳтиросидир:

Кўкси ҳақойиқ дури ганжинаси,
Кўнгли маоний юзи ойинаси.
Олий анга етти фалакдин маҳал,
Етти фалак мушкили олдида ҳал. (Навоий, 1991:53).

Чиндан ҳам бу икки буюк зот – ХУ аср адабиёти ва санъати осмонидаги “қўш офтоб” (Ғафур Ғулом) нинг ўзаро самимият ва қадрият, ҳамкорлик бобидаги муносабатлари одамийлик ҳақидаги нодир бир дастурдир. Унда бу икки аллома ижодкорнинг дўстлиги, ижодий ҳамжиҳатлиги ўзбек ва тожик халқлари дўстлиги, яқинлиги тимсоли сифатида яққол намоён бўлади. Шунинг учун ҳам замондошлари ва кейинги давр адабиёти вакиллари улар ижодидан самарали фойдаланиб, баҳраманд бўлишган.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш ўринлики, бу дўстлик-биродарлик, ижодий ҳамкорлик ўзаро ҳурмат-эҳтиром доирасида икки томонлама давом этган. Шу маънода, Жомий ҳам ўз шогирдининг шахси ва шаънини эъзолаган, унинг ижодига юқори баҳо берган. Масалан, у «Баҳористон» асарида Навоий хусусида фикр юритар экан, унинг буюклигини ниҳоятда гўзал ва мазмунли таърифлайди: «Ва яна бири соҳибдавлатким, унинг вужуди билан бизнинг замонамиз мушаррафдир. Унинг номи мақтовлардан баланддир… Унинг табиат ва қобилияти икки навъ шеърга мойил: туркий ва форсийда шеър айтиш унга муяссардир. Аммо форсийга нисбатан туркийда табъининг майли кўпроқ… Низомий «Хамса»си муқобаласида маснавиёте айттиким ўттиз мингга (байт) яқиндир ва ҳалигача бу тилда ҳеч ким бунча кўп ва хўп шеър айтган ва назм гавҳарини сочган эмасдир» (3, 14-15).

Ўз асарларида дўстлик, ҳамкорлик, адолату эҳсон, ишқу муҳаббат, покизалик ва осойишталикни тарғиб этган Мавлоно Жомий ўзининг шогирдидаги эзгу фазилатларни юқори баҳолаб, унинг ижодий муваффақиятларидан фахрланади. «Ҳафт авранг» таркибидаги достонларда Навоий «Хамса»сига самимият билан тўхталиб, бу шоҳасарни Шарқ халқлари адабиётларида яратилган асарлардан юқори ҳисоблайди, сўз санъатининг буюк намунаси сифатида улуғлайди. У шогирдининг «Хамса»сини юксак баҳолар экан, унинг сўз айтиш қудрати, ижодий маҳоратини юксак қадрлаб, унинг ушбу адабий кашфиёти барча замондошларини ҳайратда қолдирганини шундай ифодалайди:

Зи чарх офаринҳо бар он килк бод,
Ки ин нақши матбў аз он килк зод!
Бубахшид бар форсигавҳарон,
Ба назми дарӣ дурри назмоварон.
Ки гар будӣ он ҳам ба лафзи дарӣ,
Намонди маҷоли сухангустарӣ.
(Жомий ва Навоий, 1989:20)

(Бундай гўзал обида - «Хамса»ни яратган ул қаламга фалакдан офаринлар бўлсин. Унинг натижасида шоирларга шу тилда гўзал асарлар яратиш имконияти инъом этилди. Форсийда гавҳар терганлар, дарий назмида дурру гавҳар берганлар бизни кечирсин. Агарда бу асар ҳам дарий, яъни форсий тилда ёзилганда эди, унда уларда бу тилда сўз айтиш, шеър ёзишга мажол қолмас эди).

Шу ўринда айтиш жоизки, Жомий ва Навоийларнинг ўзаро ҳамкорлиги, инсоний ҳамда ижодий муносабатлари кўпдан буён адабиётшунослар диққатини жалб этиб келмоқда. Ҳозирга қадар ушбу масала бўйича қатор илмий тадқиқотлар яратилгани ғоят қувончли ҳодисадир. Шунга қарамай, Навоий ва форс-тожик адабиёти масаласи тўлалигича ўз ечимини топган эмас. Бу соҳада ҳали қилинадиган ишлар бор. Чунончи, Навоийнинг ўзбек тилидаги мероси тожик тилига ва форсий мероси ўзбек тилига тўлалигича таржима қилинмаган. Амалга оширилган таржималар ҳам шўро даври сиёсати туфайли айрим камчиликлардан холи эмас. Уларнинг айримлари янги таҳрирга мўҳтож, баъзиларида аслиятдаги нафис ва тоза фикрлар таржимада тўласинча ўз ифодасини топмагани кўзга ташланади. Шунингдек, Навоий меросини ҳам ўзбек ва ҳам тожик

тилларида гўзал полиграфик ҳолатда нашр этиш ва кенг китобхонлар оммасига етказиш давр талабидир. Масалан, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони тожик тилига Муҳиддин Аминзода таржимасида айрим камчиликлар билан ўгирилган эди. Ёки мустақилликнинг дастлабки йилларида истеъдодли шоир Жонибек Қувноқ томонидан тожик тилига ўгирилган ва Самарқанднинг «Суғдиён» нашриётида чоп қилинган «Лайли ва Мажнун» достони ҳам эстетик дид билан нашрдан чиқмаган. Ана шуларни назарда тутган ҳолда, Навоий ижодий меросини икки тилда камчиликларсиз юксак бадиий-эстетик дид билан нашр этиш мақсадга мувофиқдир.

Хулоса, Шарқ халқлари маънавий оламида, бадиий тафаккур осмонида ёрқин нур сочиб, ўчмас из қолдирган Абдураҳмон Жомий билан Алишер Навоий ижодий ҳамкорлиги қадимдан бу икки халқ тақдир ва қисмати бир-бирига пайваста эканлиги, бир-бирининг ижодларидан баҳраманд бўлганининг ифодасидир. Бу ижодий ҳамжиҳатлик ва самимий дўстлик бутун беғуборлиги, эзгу эҳтироми билан асрлар оша давом этади. У на фақат туркий ва форсий адабиётлар тарихидагина , балки жаҳон тамаддуни зарварақларида ҳам нодир ва ибратли тимсол сифатида ёрқин мисол бўлиб қолаверади.

Адабиёт:

1. Абдуллаев В. Навоий ва назирачиликнинг баъзи масалаларига доир // Адабиёт ва ҳаёт. 2-китоб: Илмий мақолалар тўплами. - Самарқанд: СамДУ нашри, 1977, 3-бет.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 7-жилд.- Тошкент, 1991.
3. Воҳидов Р. ХУ асрнинг 2-ярми ХУ1 аср бошларида ўзбек-тожик шеърияти. – Тошкент: Фан,1983. -143 б.
4. Жомий ва Навоий. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. - 112 б. (64-бет.)
5. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. -Тошкент: Ўзбекистон, 2017. - 377 б.
6. Мирзоев А. Алишер Навоӣ ва Абдураҳмони Ҷомӣ. – Душанбе: Ирфон, 1968.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ ВА АЛИШЕР НАВОИЙ ЖАВОБИЯ ҒАЗАЛЛАРИДА ТАВСИФ ВА МАҚТОВЛАР ИФОДАСИ

Солежон Собиржонов,
Тожикистон давлат педагогика институти
доценти, филология фанлари номзоди

Annotation: This article notes the role and place of two great teachers - ustods Abdurahman Jami and Alisher Navoi in the development of science, literature, culture, and the prosperity of the Persian-Tajik language. The subject of the research as the main means of complimentary combination - the elements of praise: words and complimentary combinations in the response gazelles of Abdurahman Jami and Alisher Nawai from examples and analyzes it is understood that the complimentary combinations in the gazelles of Abdurahman Jami Alisher Navai in melodiousness, rhyme, the features of versification are very close and testify to the sincere love and respect that existed between these two great people Jami and Navai.

Key words: complimentary combinations, complimentary units, complimentary words, gazelles, basic meaning, figurative meaning, complimentary designations in the response gazelles of Abdurahman Jami and Alisher Nawai.

ИФОДАҲОИ СИТОИШУ ТАВСИФ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ ҶАВОБИЯИ АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ ВА АЛИШЕРИ НАВОӢ

Ҷашни 580-солагии соли таваллуди асосгузори адабиёти ӯзбек Амир Низомуддин Алишер Навоӣ барои мардуми мо - тоҷикон низ ҷашни муборакуфархунда ва ифтихорӣ аст. Зеро мо-тоҷикон низ аз осори пурғановату пурмӯҳтавою пурҳикмат ва ҳаловатбахшу наҷотбахши шоири

нозукбаёну зулисонайни устод Алишери Навоӣ бархурдорем. Ба қавли устод академик Абдулғанӣ Мирзоев “Хизмати таърихии ин марди бузург танҳо дар гузоштани асоси адабиёти ӯзбек нест, балки ӯ яке аз он шахсиятҳои тавонои таърихист, ки дар маданияти гузаштаи халқҳои Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон ва Афғонистон, ҳамчунин дар таърихи тамаддуни ҳамаи мардуми туркизабон роли фавқулодда бузурге бозидааст. Алишер Навоӣ барои мо-тоҷикон боз аз он ҷиҳат азиз аст, ки ӯ дӯсти наздик ва ҳамкори тавонои Абдураҳмони Ҷомӣ 816-898 ҳ.қ. баробари 1414-1492 мелодӣ аст. Ҳамкории ин ду марди таърихӣ намунаи беҳтарини ҳамкорӣ ва муносиботи бародаронаи ду халқи қадимии Мовароуннаҳр-тоҷикон ва ӯзбекон мебошад. Хизмати фидокоронаи ин ду шахси олиқадрро мо дар тамоми соҳаҳои дониши ин давра (асри XV) айнан мушоҳида карда метавонем. Дар адабиёт, илм, мусиқӣ, наққошӣ, фанни таърих- нависӣ, тазкиранигорӣ, санъати меъморӣ, сиёсат ва амсоли он, ки дар ин давра пешрафти азиме пайдо карда буданд, ҳеҷ як соҳаеро пайдо карди наметавонем, ки бешу кам бо номи ин ду симои бузург алоқае надошта бошад [2, 6].

Дар бобати бузургии шахсияту камолоти эҷодию маърифатӣ-фарҳангии ин ду чеҳраҳои намоёни адабиёти асри XV-и форсу тоҷик олимони зиёди ватанию хориҷӣ бо далелу муҳаббати беандоза маълумот додаанд [1, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 20]. Аз ҷумла адабиётшиноси маъруфи тоҷик, шодравон Аълохон Афсаҳзод, ки дар таҳқиқи асарҳои Абдурраҳмони Ҷомӣ кори бағоят арзишмандеро иҷро намудааст, дар бобати маҳорати баланду эҷодӣ ва бузургии Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ чунин зикр намудааст: “Абдураҳмони Ҷомӣ дар осмони паҳновари илму адаби форсу тоҷик аз ситораҳои дурахшонтарин буда, бо андешаҳои олӣ, нерӯи халлоқонаи сухан, дониши доманадор ва ҷомеияти фавқулодда дар фарҳангу адабиёт, дар силсилаи суханварони бузург ва донишмандони сутург... ба чунин мақоми арҷманде сазовор аст, ки ӯро дар Шарқу Ғарб баъзеҳо хотиматушшуаро, ҷамъе дар назм баъди Фирдавсию Анварию Саъдӣ пайғамбари чаҳорум ва гурӯҳе ҷамъбасткунандаи тамоми муваффақиятҳои даврони классикии адабиёти форсу тоҷик медонанд ва эҷодиёти ӯро барҳақ тирамоҳи заррини пурҳосили ин адабиёти гаронқадри оламшумул мешуморанд [6, 3].

Забоншиноси маъруфи тоҷик, академики АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон, профессори шодравон Бобоҷон Ниёзмуҳаммадов ҷиҳати мақому мартабаи устод Алишер Навоӣ чунин изҳори ақида намудааст: «Алишери Навоӣ классики барҷастаи адабиёти ӯзбек, олими намоёни замони худ, забоншинос, адабиётшинос ва муаррих мебошад. Эҷодиёти вай ҳамчун “баҳри кабир” ҳадду каноре надорад. Навоӣ бо шоҳасарҳои абадзиндаи бадеию илмии худ шӯҳрати умумиҷаҳонӣ пайдо карда, хазинаи илму маданияти ҷаҳонро бо дурдонаҳои гаронбаҳо бой кард ва ҳиссаи арзандае гузошт [20, 360].

Академик Бобоҷон Ниёзмуҳаммадов ҷиҳати забондонии устод Алишер Навоӣ чунин зикр намудааст: «Забони модарии дувуми Алишер Навоӣ, забони адабии тоҷик-форс мебошад. Вай аз синни бачагиаш забони тоҷик-форсро низ хеле хуб медонистааст ва, пеш аз ҳама, “Гулистон” ва “Бӯстон”-и Саъдии Шерозиро бодиққат хондааст ва, махсусан, асари Фаридаддуни Аттор “Мантиқут-тайр”-ро бо шавқу завқ борҳо хонда ва ёд кардааст. Вай шеърҳои тоҷикӣ-форсии худро бо тахаллуси “Фонӣ” навштааст. Фонӣ дар девони худ ба аксари шоирони намоёни тоҷику форс шеърҳои ҷавобӣ навиштааст. Ин девони Фонӣ дар таърихи дӯстии халқҳои тоҷику ӯзбек як мероси муҳимми адабӣ ва ифодакунандаи рамзи ҳамин муносибатҳо мебошад. Навоӣ аввалин шахсест, ки анъанаи бо забонҳои ӯзбекӣ ва тоҷикӣ асар эҷод карданро ривоҷ додааст. Барои ҳамин ҳам беҳуда нест, ки ба вай лақаби зуллисонайн (соҳиби ду забон)-ро додаанд [20, 360].

Адабиётшиноси маъруфи ӯзбек Маллаев Н.М. низ дар ин бобат чунин таъкид намудааст: «Алишери Навоӣ шоири забардасти зуллисонайн аст. Забони форс-тоҷик забони дуюми модарии Навоӣ буд. Эҷодиёти бадеии Навоӣ, ки бо ҳамин забон оғоз ёфтааст, то охири умраш шоир дар қатори асарҳои бо забони ӯзбекӣ эҷод кардааш бо забони форс-тоҷик шеърҳо эҷод намуда, ба хазинаи адабиёти ин забон низ саҳми бузург гузошта ба китобхонаҳо манзур намудааст» [17, 411].

Доир ба ҳаёту фаъолияти адабӣ ва сиёсии Алишери Навоӣ ва ҳамкорию муносибатҳои самимию сидқии ӯ бо Абдурраҳмони Ҷомӣ таҳқиқоти зиёде нашр шудааст [2, 5, 8, 9, 10, 17, 20].

Ҳамчунин оид ба паҳлуи гуногуни рӯзгор ва осори Абдурраҳмони Ҷомӣ низ асарҳои зиёде бахшида шудаанд. Вале дар бобати хусусиятҳои забонӣ ва услубии осори Абдураҳмони Ҷомӣ ва «Девони Фонӣ»-и Алишери Навоӣ ба ғайр аз баъзе мақолаҳои алоҳида [12, 15. 120-124; 13. 134-136; 14. 105-118; 18. 127-144] ва ду рисола оид ба “Хусусиятҳои лексикию семантикии “Нафаҳот-ул-унс”-и Абдурраҳмони Ҷомӣ”, “Муродифот дар ашъори Абдурраҳмони Ҷомӣ” “Маънои феъл

дар “Баҳористон”-и Абдурраҳмони Ҷомӣ” [21, 27] таҳқиқоти ҳамаҷониба ва мукаммал ба назар намерасад.

Ҳол он ки ду устоди сухан, суханварону забондонони варзида Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ дар рушду нумӯи забони форсӣ-тоҷикӣ ва ӯзбекӣ саҳми арзанда доранд. Ҳар ду бузургон ба сухан эҳтироми хосаю беандоза дошта, дар васфи он ситоишҳои зиёд кардаанд ва аз тарзи баёни осори пурмӯҳтавояшон бӯйи хуши гулҳои сухан ба димоғу эҳсоси ҳар хонандаи ашъорашон мерасад. Дар бобати содаву равон ва оммафаҳм будани забони осори Абдурраҳмони Ҷомӣ забоншиноси шинохта В.А. Капранов ва адабиётшиноси мумтоз Абдунабӣ Сатторов баҳои баланд додаанд. Аз ҷумла Абдунабӣ Сатторов Ҷомиро шоири маънигаро, на лафзгаро шуморидааст [14, 105-117; 23, 61].

Далели гуфтаҳои боло сатрҳои зерини худи шоир Абдураҳмони Ҷомӣ мебошад:

Боядат дар сухан осудагие,
Пок кун дил зи ҳар олудагие.
То дар ин марҳалайи машғаланок,
Пок хезад гуҳарат аз дили пок.
Покбозон ҳама хоки ту шаванд,
Хозани гавҳари поки ту шаванд. [1. 63]

Аз ҳар олудагие покдил будану дар сухан осудагие доштанро дар осори Абдураҳмони Ҷомӣ, аз ҷумла дар ашъори ҷавобияи Абдураҳмони Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ-қасидаҳои “Туҳфат-ул-асрор”, “Тӯҳфат-ул-афкор ва бист ғазали онҳоро, ки академик Абдулғанӣ Мирзоев ба тариқи армағун-идона дар китоби “Алишер Навоӣ ва Абдураҳмони Ҷомӣ” овардааст, дарк кардан мумкин аст [2]. Дар ин ашъори ҷавобия, ки маъноҳои ситоишу тавсиф ба назар мерасад, ҷолиб буда, омилҳои баёни ифодаҳои мазкур ба таҳқиқ ниёзманданд. Аз ин рӯ, мо лозим донистем, ки дар ин маърӯза оид ба баъзе омилҳои баёни ифодаҳои ситоишу тавсифи ашъори ҷавобияи Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ чанде аз мушоҳидаҳои хешро иброз намоем.

Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ аз Худованди меҳрубону бахшанда чунин сифати олии инсониро талаб карда будаанд:

Замирамро сипосандеша гардон,
Забонамро ситоишпеша гардон.

Аз ин рӯ, ифодаҳои ситоишу тавсиф дар осори Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ мавқеи муайянро ишғол намудааст. Аз ҷумла ситоиши сухан, каломи манзум, сифати ишқ, шавқ, маъшуқаю ошиқ, китобу дониш, одоби ҳамида ва ситоишҳои дигар ҳусни маъшуқаю узвҳои он басо ҷолибу назаррасанд. Ифодаҳои мазкур дар осори Алишери Навоӣ низ кам нестанд.

Ифодаҳои ситоишу тавсифи ашъори ҷавобияи Абдураҳмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ тавассути воҳидҳои гуногуни тавсифӣ, аз ҷумла калимаю ибораҳои тавсифии ҷолиб баён гардидаанд.

Калимаҳои тавсифӣ. Калимаҳои тавсифӣ дар ашъори ҷавобияи Абдураҳмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ калимаҳои умумиистеъмолу оммафаҳм буда, дар баёни ҳусни узвҳои маъшуқа ба кор рафтаанд. Калимаҳои мазкур асосан ва бештарашон сифатҳои мураккаб буда, аз исму исм, сифату исм сохта шудаанд. Дар ашъори ҷавобии Абдураҳмони Ҷомӣ **сифатҳои мураккаби ташбеҳии анбарбӯ, ширинДаҳон, нозукбадан, дилкаш, дилкаштар** ва чанде сифатҳои содаю сохтаи дигар низ аз ҷумла **раъноён,** лаълат дар ифодаи ситоишу тавсиф мавриди истифода қарор гирифта бошанд, дар ашъори ҷавобияи Алишер Навоӣ **сифатҳои мураккаби симтан, оташинрухсор, сарбаланд, софкавсар,** калимаҳои маҷозии парӣ, ҳур ва монанди инҳо дар баёни ситоишу тавсиф ба кор рафтаанд:

Мисолҳо аз ашъори ҷавобияи Абдураҳмони Ҷомӣ:

Чунин к-аз тешаи ғам синаам садпора шуд охир,
Аз он **ширинДаҳон** бо доғу дарди Кӯҳкан мирам. [2. 62]
Бод **анбарбӯ** чаро шуд, гарди мушкин баҳри чист?
Гар на аз саҳро ғазоли **мушкбӯи** ман расид. [2. 56]
Мани дилхаста ҳар дам баҳри он **нозукбадан** мирам,
Гаҳ аз ранги қабо, гоҳе зи бӯи пираҳон мирам. [2. 62]
Шуд насх хати **ёқут**, акнун ҳама **раъноён**
Таълими хат аз лаълат гиранд ба мактабҳо. [2. 46]

Дар байту мисолҳои боло калимаҳои тавсифии ситоишкунандаи **ширинДаҳон,** анбарбӯ, нозукбадан сифатҳои мураккаб буда, ҳамгун пуркунанда ва хабари ҷумла дар баёни ситоишу тавсифи узви маъшуқа истифода гардида тавассути ифодаи аломат (ширин, анбар, нозук) ситоишу тавсиф бо роҳи баходиҳӣ сурат гирифтааст: Калимаи **лаълат** ҳамгун истиора **раъпоён** дар вазифаи исм маҷмӯи зебоҳоро баён кардааст.

Мисолҳо аз ашъори ҷавобияи Алишери Навоӣ:

Мани бедил, ки баҳри қомати он **симтан** мирам,
Гаҳ аз рафтори **раъно**, гаҳ зи андӯҳи бадан мирам. [2. 63]

Арақ ҳар сӯ давад аз **оташинрухсори** зебояш,
Чу он тифле, ки сӯзад дар замини тофта пояш. [2. 61]

Парӣ ё **ҳур** бошад, ё **малак,** он **маҳ,** ки ақли кул
Даме н-ояд ба ҳоли худ зи шакли ҳайратафзояш [4. 61]

Дар мисолҳои овардашуда сифатҳои мураккаби **симтан, оташинрухсор, ҳайратафзо** ҳамчун вожаҳои тавсифӣ-монандкунӣ ё ташбеҳӣ ситоиши тану рухсори маъшуқаро ифода кардаанд. Вожаҳои **парӣ, ҳур, малак** ҳамгун вожаи тавсифӣ дараҷаи баланди ҳусни зеборо таъкид кардаанд.

Ибораҳои тавсифӣ:

Дар ашъори ҷавобияи Абдураҳмони Ҷомӣ ва алишери Навоӣ ибораҳои тавсифӣ назар ба калимаҳои тавсифӣ бештар буда, маъмулаи бо алоқаи изофӣ сурат гирифтаанд. Бо алоқаи ҳамроҳӣ таркиб ёфтани ибораҳои тавсифӣ гоҳо дар ашъори ҷавобии алишер Навоӣ ба назар мерасад, ки дар ин қолаби ибораҳо муайянкунанда-вожаи тавсифу ситоишкунанди одатан пеш аз муайяншаванда меояд: **оташин** лаъле, **мушкин** парда, **оташин** рухсор ва ғайра. Бартарии ибораҳои тавсифии мазкур аз ибораҳои тавсифии изофӣ дар он аст, ки дар инҳо ҷузъи тавсифу ситоишкунанда таъкид ёфта, ҷиҳати ифоданокии ибораи тавсифиро меафзояд.

Ибораҳои тавсифӣ дар ашъори ҷавобияи Абдураҳмони Ҷомӣ:

Дар ашъори ҷавобияи Абдураҳмони Ҷомӣ Ибораҳои тавсифӣ асосан бо алоқаи изофӣ сурат гирифта дар қолаби исму сифат ва исму исм маънои тавсифу ситоишро маҷозан ифода кардаанд, ки намунаи он мисолҳои зерин мебошанд: **сарви қабопӯш, сарви равон, сарви чаман, мушки ноб, ғазоли мушкбӯи ман, саманди ноз, гарди мушкин, сумбули сероб, назми хуш** ва ғайра.

Ҷилоҳои маънои тавсифу ситоишии ибораҳои мазкурро дар байтҳои зерини шоир дидан мумкин аст:

Танҳо зи куҷо мерасӣ, эй **сарви қабопӯш,**
Дардо, ки ту меоиву ман меравам аз ҳуш. [2. 58]

Чу соя аз сарам бардошт он **сарви равон** боре,
Равам бар ёди ӯ дар сояи сарви чаман мирам. [2. 62]

Зулфи ту бар маҳ парешон карда **мушки нобро,**
Шох-шох афганда бар гул **сунбули серобро.** [2. 48]

То **лаъли шаккархоҳи** ту шуд қимати колои ту
Дар ҳар сар аз савдои ту шӯрест дар бозорҳо [2. 44]

Ибораҳои тавсифии **сарви қабопӯш, сарви равон ва сарви чаман** аз ду ҷиҳат байни ҳамдигар фарқ мекунанд: якум, ибораҳои тавсифии **сарви қабопӯш ва сарви равон** ба маънои маҷозӣ, яъне қомати зебои маҳбуба, маъшуқа омада бошад, ибораи **сарви чаман** ба маънои аслӣ, яъне дарахт омадааст, дуюм, вожаи сарв дар ду ибораи аввал дорои маънои шабоҳат, монандкунӣ, яъне истиора бошад, дар ибораи охир вожаи **сарв** ба маънои аслӣ омадааст. Ибораҳои тавсифии **мушки ноб, сунбули сероб ва лаъли шаккархоҳ** дар баёни ситоиши зебоию хушбуйии зулф ва зебоию ширинии лаб кор фармуда шудаанд.

Ибораҳои тавсифӣ дар ашъори ҷавобияи Алишер Навоӣ

Алишер Навоӣ дар ғазалҳои ҷавобии хеш ба ғазалҳои Абдураҳмони Ҷомӣ ибораҳои тавсифиеро сохтааст, ки онҳо ба ибораҳои тавсифии дар ғазалҳои Ҷомӣ зикршуда ҳамвазну ҳамқофия, ҳамрадифу ҳаммаъною муродиф мебошанд, ки далели онро дар мисолҳои зерин дидан мумкин аст:

Ибораҳои тавсифӣ дар ғазалҳои А. Ҷомӣ	Ибораҳои тавсифӣ дар ғазалҳои А. Навоӣ
Сарви қабопӯш он нозукбадан	Шӯхи қадаҳнӯш қамоти он симтан
	Ранги қабо рафтори раъно
Танҳо зи куҷо меравӣ, эй сарви қабопӯш,	Ё раб чӣ балоест, ки он шӯхи қадаҳнӯш
Дардо, ки ту меоиву ман меравам аз ҳуш. [2. 58]	Ҳар бода, ки бо ғайр хӯрад ман раван аз ҳуш [2. 59]
Мани дилхаста ҳар дам баҳри он нозукбадан мирам	Мани бедил, ки баҳри қомати он симтон мирам
Гаҳ аз ранги қабо, гоҳе зи бӯи пираҳои мират. [2. 62]	Гаҳ аз рафтори раъно, гаҳ зи андӯҳи бадан мирам. [2. 63]

Ибораҳои тавсифии ғазалҳои ҷавобии Алишер Навоӣ низ хеле ҷолибу чаззоб буда, бештар бо алоқаи изофӣ ва гоҳо бо алоқаи ҳамроҳӣ таркиб ёфта, дар қолаби исму исм, исму сифат маънаи тавсифу ситоишро бо тобишҳои рангини эҳсосӣ ва хеле латифу гуворо ифода карда, чиҳати муассирию хушбаёнии ғазалҳоро афзудаанд. Дар қатори ибораҳои зиёди дигари тавсифи дар ғазалҳои Навоӣ назарраборо ибораҳои тавсифии зерин равшантар аст: **зулфи сумансояш, сарви раъноят ақли маслиҳатзояш, боғи ҳусн, шакли ҳайратафзояш, шӯхони чапан, хоки даргоҳи шоҳи фалакҷаноб, меҳри анвор, шӯхи қадаҳнӯш, соғари ёқут, оташин лаъле, оташин рухсор, соғари ёқут.**

Хулоса, дар ғазалҳои ҷавобияи Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ ифодаҳои тавсифию ситоиш мавқеи муҳимму намоён дошта, дар бунёди ҷилоҳои хусни баён мақоми шоиста доранд. Омилҳои муҳимму асосии баёни ифодаҳои тавсифу ситоиш асосан ва бештару ҷолибтар воҳидҳои тавсифӣ-вожаю ибораҳои тавсифӣ мебошанд. Ибораҳои тавсифии ғазалҳои ҷавобияи Абдураҳмони Ҷомӣ танҳо бо алоқаи изофӣ сурат гирифта бошанд, ибораҳои мазкур дар ғазалҳои ҷавобияи Алишер Навоӣ бо алоқаи изофию ҳамроҳӣ ташкил ёфтаанд. Ифодаҳои тавсифию ситоишҳои пур- маъниву пурмӯҳтаво ва басо хушоҳангу хушрас ва тарзи баёни зебову бо ҳам пайваста аз дӯстии самимию садоқати бепоёну беназири тарафайни ду устоди сухан гувоҳию шаҳодат медиҳад.

Рӯйхати адабиёт:

1. Абдураҳмони Ҷомӣ (Интихоб аз асарҳо)-Сталинобод: Нашрдавлтоҷ, 1956-493с.
2. Абдулғанӣ Мирзоев. Алишер Навоӣ ва Абдураҳмони Ҷомӣ. Равобити адабӣ.-Душанбе: Ирфон. 1968.-64с.
3. Абдураҳмони Ҷомӣ. Баҳористон. Таҳиягари чоп, муаллифи сарсухан ва шореҳи тавзеҳоту луғат Аълохон Афсоҳзод. - Душанбе: Адиб, 1987.-157 с.
4. Абдураҳмони Ҷомӣ. Маҷмӯаи мақолаҳо.-Душанбе: Ирфон, 1965-210с.
5. Алишер Навоий. Асарлар ўн беш тонлик учунчи том-“Тошкент” бадии адабиёт нашриёти 1965-414с.
6. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. - Ўзбекистон Компартияси марказии Комитети нашриёти. - 158
7. Афсаҳзод А. Ҷомӣ-шоири ғазалсаро. - Дуушанбе: Маориф, 1989. – 256 с.
8. Айнӣ С. Алишер Навоӣ. Куллиёт. Ҷ. 11. Китоби якум. - Душанбе: Нашрдавлтоҷ, 1963. С. 271-484.
9. Бертельс. Избранные труды. Навоӣ и Джами. Восточной литература. 1965.-498с.
10. Воҳидов С. Равоботи адабии халқҳои тоҷик ва ўзбек дар асри XV.-Душанбе: Ирфон, 1974.-130с.
11. Воҳидов А. Корбасти калимаҳои мураккаб дар осори Ҷомӣ // Материалҳои анҷумани илмию назариявии байналхалқӣ.-Самарқанд. 2004.-С. 137-141)
12. Зоҳидов А. Лексикаи шоирона дар назми Ҷомӣ // Материалҳои анҷумани илмию назарии байналхалқӣ.-Самарқанд. 2004.-С. 120-124
13. Истамова М. Ифодаҳои маҷозӣ дар ғазалиёти Абдураҳмони Ҷомӣ. // Материалҳои анҷумани илмию назарии байналхалқӣ.-Самарқанд, 2004.-С. 134-136
14. Капранов В.А. К вопросу о воззрениях Джами на язык // Абдураҳмони Ҷомӣ-Душанбе: Ирфон. 1965-С. 105-118

15. Карамшоев Д. Муносибати Ҷомӣ ба забон // Маҷ. Мақолаҳо. Душанбе: Ирфон, 1973.-С. 127-144
16. Қосимова М.Н. Ганҷи сухан.-Душанбе: Маориф ва Фарҳанг, 2013.-639с.
17. Маллаев Н.М. Ӯзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб (XV асргача)-Тошкент: Уқитувчи, 1976. С. 411
18. Меҳроб Ҷумъаев. Хусусиятҳои лексикию семантикии “Нафаҳотулум”-и Абдураҳмони Ҷомӣ.-Душанбе: Эҷод. 2009-158
19. Навоий асарлари луғати.-Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1972-782с.
20. Ниёзмуҳаммадов Б. Забоншиносии тоҷик. Асарҳои мунтахаб.-Душанбе: Дониш, 1970.-С. 357-369
21. Нуров А. Фарҳанги осори Ҷомӣ-Душанбе: Сарредаксияи илмии энқиклопедияи советии тоҷик, 1983-Ҷ.1.-536с.
22. Нуров А. Фарҳанги осори Ҷомӣ-Душанбе: Сарредаксияи илмии энқиклопедияи советии тоҷик.-Ҷ.2.-609с.
23. Сатторов А. Абдураҳмони Ҷомӣ дар бораи мазмун ва шакли бадеӣ // Садои Шарқ, 1964. №5. - С. 55 - 62.
24. Собирҷонов С. Хелҳои воҳидҳои тавсифӣ ва сохтору дараҷаҳои маъноии онҳо дар ашъори Камоли Хуҷандӣ // Камоли Хуҷандӣ. Фаслномаи илмӣ-адабӣ. №4 (8). -Хуҷанд, 2016. - С. 64-73.
25. Ҳомидов Д. Нақши Ҷомӣ дар рушди забони коргузории тоҷик // Материалҳои анҷумани илмию назарии байналхалқӣ. - Самарқанд, 2004.-С. 143-149.
26. Ҷӯраева С. Муродифот дар ашъори Абдураҳмони Ҷомӣ. - Хуҷанд, 2011. – 171 с.

ХАРАКТЕРИЗАЦИЯ ИМЕНИ ЗУЛЕЙХА И ЕГО КОНТЕКСТУАЛЬНЫЕ СИНОНИМЫ В «ЮСУФ И ЗУЛАЙХА» АБДУРАХМАНА ДЖАМИ

Джураева Сарвиноз Бобокуловна
к.ф.н., доцент, заведущей кафедры
культурологии ХГУ им. акад. Б. Гафурова;
тел: +992 774-05-01; e-mail: sarvinoz.79@mail.ru

Annotation: In the article, the author notes that Abdurahmoni Jami used many different words and phrases to express the unique face of his hero Zulaikho in his story “Yusuf and Zulaikho”.

Key words: synonym, Persian-Tajik language, the concept of “names”, structure, phraseological phrases forming variable elements, native Tajik vocabulary, Arabic borrowings.

Универсальный характер синонимии, её полевая структура, многообразие разноуровневых средств её выражения представляются очевидными в характеризации имени Зулейха, внося дополнения в предложенный ранее набор синонимических единиц, их признаков. Между тем совершенно ясно, что без широкого применения и анализа художественного контекста поэзии Джами трудно добиться объективных, детализированных описаний языковых правил, новаций эпохи поэта в создании высокохудожественных образов героев, в ряду которых привлекает своеобразностью образ Зулейха в дастане «Юсуф и Зулейха». Джами своим высококачественным поэтизированным языковым арсеналом в нем выдвигает принципиально новую схему разветвления и группировки лексических ресурсов, участвующих в создании синонимизированных характерностей имени Зулейха. Через призму языковых арсеналов дастана поэту удается уточнить детали характеризации имени Зулейха и его контекстуальных синонимов, которые в бейтах имеют свои закономерности, определяемые функционально – стилистической балансировкой языковых средств контекста. Подобный анализ синонимических единиц раскрывает обусловленность семантической избирательности субзнаков при подборе лексики, образующей синонимию в контексте, формы косвенной их символизации, вызывая необходимость рассмотрения стилистической содержательности единиц, участвующих в синонимизации словесных знаков контекста, рассмотрения необходимости обоснования стилевой позиции синонимических единиц в различных горизонтах текста дастана.

Интерпретация и художественная характеризация образов в дастане особенно сложна. Проникновение в многоплановый и многоаспектный мир языковой панорамы художественных образов дастана «Юсуф и Зулейха» представляет особые трудности, выдвигая в передний план проблему осмысления семантической ориентации всех уровней синонимических единиц

контекста, предлагая, кроме традиционного рассмотрения логико – понятийного ядра значения синонимизированного словесного знака, включение в семантический анализ и различного рода коннотаций («семантические ореолы»), без знания которых представление о значении слова и его функционировании в контексте дастана остаётся весьма сложным специфическим ситуативным моментом.

Так, описывая восхитительную красоту Зулейха, поэт посредством контекстуальных синонимов «мах», «офтоб», «бону», «сарвиноз», «сарвкад», «шамъ», «он дилфиреб» воссоздает образ «ёр» (спутницы), «маъшуқа» (возлюбленной), «маҳбуба» (желанной). В контекстуальных горизонтах дастана при характеризации имени героини Зулейха Джами использует 10 синонимичных слов, 6 изафетных конструкций, 15 словосочетаний, образованных синтаксической связью примыкания, 9 трехкомпонентных словосочетаний, в совокупности около 40 слов и различных конструкций, служащих в качестве контекстуальных синонимов, приведших Джами к дальнейшей координации семантики синонимических единиц контекста и их дифференциации по следующим классам.

1.1. Характеризация имени Зулейха посредством слов.

Богатый языковой материал, носящий характер синонимов, представленный в поэзии Джами, продемонстрировал семантические возможности синонимичных слов «боғбон», «давлат», «маҳ», «навҳагар», «офтоб», «паризод», «парирўй», «сарвиноз», «шамъ барин», участвующих в характеризации имени Зулейхи :

Бощбон :

Ба изни **боғбон** ногашта мўҳтож,
Барад сунбул ба ғорат, гул ба торож. (4,286)

В этом бейте прослеживаются способы реализации эстетической символики имени Зулейха, поскольку поэт посредством слова «боғбон» отсылает нас к образу Зулейха, без воли которой Юсуф водворяется в её обитель с целью созерцания прелестей её лица и локонов. Или :

Давлат :

Бад-ин ороиши шоҳона рафтанд,
Ба давлат сўи давлатхона рафтанд. (4,180)

Здесь посредством понятия «ба давлат» поэт описывает приемы синонимической семантизации имени Зухра с помощью языкового материала, реализуя соотношение образных и вербальных форм репрезентации слов и их синонимов в освоении значений. Так, в бейте сочетание «ба давлат» означает совместное движение Зулейхи и Юсуфа ко дворцу. Или :

Маь :

Азиз омад ба фарри шаҳриёрй,
Нишонд аз хайма **маҳро** дар иморй. (4,384)

В данном же бейте предложена система семантического представления образа Зулейхи, красота которой в бейте уподоблена «маҳ» (месяцу). В бейте описывается эпизод из жизни Зулейхи и Азиза Мисри.

Констатация такой зависимости языковых явлений от поэтических параметров бейта представляется важной, ибо именно эти символико – синонимические признаки, приписываемые персонажам произведения, создают национальный колорит и высокую образность последнего.

Например, устанавливается, что слово «навҳагар» означает в данном ниже бейте «плакальщика»:

Навҳагар :

Ҳар он наҳва, ки баҳри Юсуф ў кард,
Ҳаме карданд бар вай бо дусад дард,
Ҳаме карданд навҳа **навҳагарро**,
Ба сони **навҳагар** он **симбарро**. (4,362)

На наш взгляд, в данном контексте оба слова «навҳа», «навҳагар» и словосочетание «он симбар» не представляются контекстуальными синонимами лексической единицы «Зулейха», так как поэт посредством этого бейта описывает мученическую смерть «навҳагар» (плакальщика), глубоко и остро переживающего кончину Юсуфа, воссоздавая картины «навҳа» (переживания и плача) Зулейхи и других «симбар» (красавиц).

Здесь во избежание повторного описания события и употребления однообразных слов «навҳа», «навҳагар» Джами в одном бейте использует как индивидуализированные синонимы два

слова и одно словосочетание, не являющиеся в действительности синонимичными. Этот способ выражения мысли является индивидуальным стилем поэта, раскрывающим богатство и разнообразие творческих приёмов поэта, заключающихся в одновременном использовании синонимических и несинонимических единиц в контексте бейтов дастана «Юсуф и Зулейха».

Джами выявляет наиболее проницаемые звенья системы поэтического контекста, звенья, обусловливающие новое направление в русле синонимии лексических единиц и всеми мерами содействует лингвистически образной характеризации преимущественных внешних и внутренних особенностей своих персонажей, показывает сферы варьирования синонимических единиц, представленные своеобразием контекстуальной их стратиграфии. Например :

Шамъ:

Бигуфт : «**Эй шамъ**, сӯзи худ ниҳон дор,
Ғами шаб, ранжи рӯзи худ ниӯон дор». (4,229)

В данном бейте, воспевая, красоту и восхитительные черты внешнего облика Зулейхи, Джами использует в контексте слово «шамъ» (свеча) в качестве контекстуального синонима имени «Зулейха». Главный упор делается здесь на типологизацию внешних черт героини дастана и символизацию их контекстуальным синонимом «шамъ», на сопоставление конситуативно дифференциальных признаков, выявляя их символические сходства в условиях характеризации субъекта описания (Зулейхи).

Параметры поэтического контекста, дающие возможность определить основные позиции и условия бытования в бейте различных классов синонимических единиц, показывают статику и динамику контактологии лексики, семантики, синтаксиса и стилистики :

Офтоб :

Маро дар буржи исмат **офтоб** аст,
Ки маҳро дар жигар афканда тоб аст. (4,186)

Здесь слово «офтоб» (солнце) использовано в переносном значении в контекстуальной ситуации, когда отец Зулейхи описывает её красоту Азизу Мисри, уподобляя её солнцу. Это же языковое явление параллельно прослеживается при характеризации достоинств Зулейхи посредством слова «сарвиноз» (властительница кокетства) и адаптации данной лексической единицы в контекстуальных условиях нижеследующего бейта :

Сарвиноз :

Равон шуд ҳамчу с**арвинозу** доя,
Фитон-хезон зи дунболаш чу соя. (4,314)

Здесь справедливо указать, что в бейтах дастана господствует оригинальный подход к употреблению лингвосинонимичных обозначений. Это приводит к тому, что характеризация качеств персонажей не только символично идентично, но нередко выступает как выражение личной позиции поэта в истолковании характерностей героев.

Словом «сарвиноз» Джами отражает одно из достоинств лирической героини, используя его в качестве контекстуального синонима лексической единицы «Зулейха».

Таким образом, устанавливается, что распространенность, частотность, статика и динамика синонимических контекстуальных единиц имеют прямую зависимость от таких факторов : а) от этно-поэтизированных ситуаций; б) от специфики и целей эмоционально-образного описания характерностей персонажей; в) прогнозирования их дальнейшей эволюции; г) от той или иной «идиомной» тактики и стратегии автора дастана; д) общекультурологической ценности используемых синонимизированных единиц; е) от потенциальных возможностей указанных единиц в механизме отражения описываемых характерностей. Реализация их всегда имеет своей целью достижение частных задач автора по ходу развертывания основного тезиса, темы, замысла контекста в его композиционном развертывании.

1.2. Характеризация имени Зулейха посредством словосочетаний.

Выявлению оценочно и эмоционально–квалифицирующей роли словосочетаний, характеризующих имя Зулейха в тексте дастана, способствует наличие синонимической мозаики единиц, связанных с оценочностью, семантической акцентностью, авторизацией и логизацией, приёмами и способами развертывания текста бейтов.

В поэтизированном описании имени Зулейха Джами использует множество словосочетаний в функции контекстуального синонима к слову Зулейха, которые по способу и

средствам связи, количеству структурных компонентов можно дифференцировать в следующие классы:

а) Изафетные словосочетания –

Бути Чин :

Бути Чин бо ҳазорон нозанинӣ,
Ба жавлон омад аз дебои чинӣ. (4,172)

Или :

Маҳпояи хуршедсоя :

Бад-ӯ гуфт он баландиқбол доя,
Ки эй **маҳпояи хуршедсоя**. (4,242)

В данных бейтах находят своеобразное выражение синонимы имени Зулейха, потому контекст дает представление о синонимически обусловленном употреблении метафорических словосочетаний «бути Чин» и «маҳпояи хуршедсоя», интерпретируя восхитительную красоту Зулейха, подобную луне и солнцу.

Или :

Товуси хиромон:

Шуд аз гавҳар мурассаъ жайбу домон,
Ба саҳни хона **товуси хиромон**,
Хиромон мешуду оина дар даст,
Хаёли ҳусни худ бо худ ҳамебаст. (4,273)

Помимо экономности, простоты и изящества формальных и содержательных средств символизации и характеризации имени Зулейха, предлагаемых автором, в бейтах привлекает внимание и выход синонимичных изафетных словосочетаний в «пространство» языкового диапазона контекста как носитель экспрессивно – образной информации.

Для раскрытия языковой ситуации контекста при этом принципиальное значение имеет учет следующих факторов:

1) Уровень лексического разнообразия словесных единиц контекста;
2) Степень семантической близости реальных и символически синонимизированных словесных единиц контекста;
3) Количественно – качественное равновесие в контексте бейтов реальных и символически синонимизированных лексических единиц или их констатирующих символов;
4) Пространственно-функциональное распределение языковых единиц в диапазоне бейтов;
5) Наличие или отсутствие поэтически обработанных лексических единиц;
6) Степень их функциональной нагрузки.

Синонимические отношения в структуре бейтов Джами и частных их системах изоморфны по своему устройству, универсальны по характеру проявления.

Контекстуальные синонимы поэзии Джами характеризуются своего рода уникальностью и неповторимостью, поскольку они отражают поэтизированный символико–оценочно–образный мир, где практически отсутствует абсолютная словесная дублетность и повторяемость.

Библиография:

1. Абдуқодиров А. Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода. –Душанбе: Дониш, 1988. –124 с.
2. Абдуқодиров А., Давронов А. Каломи Камол.- Хужанд, 1998. –215 с.
3. Абдуқодиров А., Давронов А. Услубиёти забони тоҷикӣ .Хуҷанд, 2006. 224 с.
4. Аминов С. Баъзе хусусиятьои услубии ҷуфтҳои муродифӣ. Мактаби Совети, 1981, №3, с-35-39.
5. Апресян Ю.А. Проблема синонима// ВЯ. 1957, №36, 84-88.
6. Брагина А.А. Синонимы в литературном языке. – М.: Наука, 1986. – 127 с.
7. Булаховский Л.А. Введение о языкознание. М.: 1954. -с 58.
8. Ғаффоров Р. Калимаҳои синонимӣ ва хусусияти услубии онҳо. Мактаби
9. Джуразода Ш. Лексика грамматические особенности «Маснавии Маънави» Джалоладдина Руми. – Душанбе. 1998. –144 с.

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ АБДУРАХМАНА ДЖАМИ

Рахмонова Дилбар Зикриёевна *– кандидат педагогических наук, доцент кафедры социальной и профессиональной педагогики Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова»*
dilbar_sns@mail.ru

Resume: *This article, from a pedagogical point of view, examines and analyzes the quatrains of the poet Abdurahman Jami. The author provides examples in which it is proved that the work of Abdurahman Jami is considered the pinnacle of the classical period in the development of persian-tajik poetry.*

Key words: *poet, thinker, pedagogical worldview, education, science, craft.*

Нуриддин Абдурахман Джами (1414-1492) принадлежит к блестящей плеяде великих поэтов и мыслителей средневекового Востока, таких как Фороби, Рудаки, Фирдоуси, Абуали ибн Сина, Бируни, Носир Хусрав, Низами, Анвари, Саади, Джалалидин Руми, Убайд Зокони, Хафиз, Камол Худжанди и других. Творения Абдурахмана Джами явились достойным завершением, своего рода венцом классического периода персидско-таджикской литературы, которая, возникнув в IX веке, блистательно развивалась на протяжении шести столетий.

Этот известнейший деятель своего времени является самым известным поэтом эпохи поздних тимуридов, пользовавшимся большим авторитетом среди различных слоев общества XV века, начиная с пределов Западной Индии до Хорасана и Мовароуннахра, доходя до Малой Азии. Он сыграл заметную роль в развитии персидско-таджикской поэзии XV века, возглавлял литературную школу Герата, под его влиянием выросла целая плеяда литераторов эпохи. Е.Э.Бертельс считал его великим исследователем и поэтом, а также великим представителем суфизма: "Это был один из наиболее замечательных гениев, рожденных Персией, одновременно великий поэт, великий ученый и мистик". [3,34]

Анализ педагогических воззрений Абдурахмана Джами о приоритетности изучения науки способствует выявлению особенностей и цели педагогических мировоззрений поэта о необходимости изучения наук в жизни человека и их роли в формировании научного мировоззрения учащихся в современном обществе. Абдурахман Джами, как один из проповедников суфийского течения в философской науке, во всех своих произведениях выдвигал идеи воспитания нравственных качеств молодого поколения, развития их познавательных способностей, овладения молодёжью ремеслом и подготовки их к самостоятельной жизни.

Активная творческая деятельность Джами, начавшись в ранней молодости, продолжалась свыше пятидесяти лет. Литературное наследие его обширно и сложно, до настоящего времени нет четкого представления о полном его составе.

Рукописи произведений Джами до самых последних лет не подвергались развёрнутому технологическому анализу.

Взгляды Джами на воспитание подрастающего поколения отражены в его произведениях «Хафт авранг» и особенно в «Бахористон», который следует за «Гулистоном» великого Саади.

К примеру, призывая подрстающее поколение к учению и познанию, Абдурахман Джами в свуоих произведених пишет, что наука облегчает жизненные проблемы, освещает людям жизненный путь. Если бы в мире не было науки и учителей, жизнь была бы омрачена невежеством и незнанием.

Такая оценка науки и знаний, а также необходимость их жизни и совершенствования была самой передовой и ценной идеей, которая в наше время обретает ещё большую значимость.

Здесь Джами демонстрирует свою веру в великую силу науки и человеческого интеллекта и показывает решающую роль науки в развитии человеческого общества и улучшении жизни, в подчинении сил природы и использовании их на благо человечества.

Кто силу знания отверг тот обделён умом,
Он счёл что сущее кругом –обманчивый фантом.

Но если этот зримый мир –воображенья плод,
Как с вечной истиною быть вне нас живущий в нём?

Джами испытывает особое уважение и любовь к людям, которые зарабатывают себе на жизнь честным трудом. Он считает дехканство наиболее честным и полезным занятием своего времени, а труд фермера и его продукты - основой и источником жизни:

Крестьянский труд -основа всех забот,
Зимой и летом пот крестьянин льёт.
Но если пашню пот не окропит,
Судьба нам голод и беду сулит

Джами своим волшебным пером изображает завораживающие пейзажи природы, различные аспекты жизни в очень гибком и сложном стиле, но очень просто и понятно.

В сердцах читателей его стихов Джами пробуждает горячую и страстную любовь к жизни, семье и людям. Читатель чувствует пульс жизни в каждом слоге газелей Джами, и в его сердце живет страсть к жизни и человечности.

О милая, взгляни как мир красив,
Вот строки трав легли на слитки нив.
Весна, как ученик мелком зелёным,
На поле учиться писать "алиф"

Народный мыслитель о значении честности, смелости, добра, трудолюбия, знания и науки писал:

Не тот мужчина, кто бренчит набитым кошельком,
Мужчина тот, кто знаменит отвагой и трудом.
Не будь невеждой не сиди на шее у отца,
Трудом и знаньем превзойди любого молодца.
Венец дерзания и помыслов заря – наука!
Ключи познания к воротам бытия – наука!

Абдурахман Джами, продолжая традиции создания поэм, в жанровом и тематическом отношении обогатил их, ввел новые темы и сюжеты, совершенствовал традиционные языковые и художественные особенности языка и стиля поэзии. Его творчество считается вершиной классического периода развития персидско-таджикской поэзии.

Золотые россыпи народной педагогики до сегодняшних дней не утратили свою глубочайшую значимость. Они по сей день являются необходимым атрибутом воспитания подрастающего поколения. В процессе преподавания в вузе важно использовать народное творчество, так как они выражают нравственные, этические и эстетические взгляды таджикского народа.

Список литературы:

1. Абдурахман Джами// Сост.Балуева Л.А. и др.; отв.ред. Афсахзод А.А. Душанбе, 1989
2. Афсахзод А.А. Лирика Абдурахмана Джами: Проблемҷ текста и поэтики. М., 1988
3. Бертельс Е.Э. Джами (1414-1492): Эпоха, жизнь, творчество//Под общей редакцией академика Е.Н. Павловского. Сталинабад, 1949. –С.34
4. Брагинский И.С. Двенадцать миниатюр: От Рудаки до Джами. М., 1976.-С.78
5. Раджабов З.Ш. Об эпохе А.Джами. Душанбе, 1964.-С.26-32

НАВОИЙ АСАРЛАРИДА АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ

Фаррухбек ОЛИМ[14]

ABDURAHMON JOMI IN THE WORKS OF NAVOI

Annotation

This article discusses the work of the great poet and thinker Alisher Navoi dedicated to his mentor Abdurahmon Jomi, as well as other works about his teacher. The places of the works devoted to the Jomi are studied by mutual comparison.. The literary influence between the two writers is examined.

Keywords: Navoi, Jami, pir, mentor, literary influence, prose, poetry, ghazal

Алишер Навоий ижодини унинг пири ва устози Абдураҳмон Жомийнинг бевосита таъсирисиз тасаввур этиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам шоирнинг ўзи аксарият асарларида устозини таърифу тавсиф этади, унга алоҳида сатрлар бағишлайди. Бу зотга бўлган чексиз эъзоз Навоийнинг шеърий меросида ҳам, насрий асарларида ҳам бирдек кўзга ташланади. Алишер Навоий устози хотирасини абадийлаштириш мақсадида унинг вафотидан икки йил ўтиб, 1494 йили “Хамсат ул-мутаҳаййирин” [Навоий, 1] (“Ҳайратланарли бешлик”) асарини ёзади. Бироқ унинг бошқа асарларида ҳам Жомийга бағишланган ўринлар талайгина. Жумладан, шоир “Ситтаи зарурия”(2)нинг дебочасида ҳам устозини ёдга олади. Гарчи, Навоий “Ситтаи зарурия”ни устозининг тириклигида ёзмаганидан афсус чекса ҳам, асар таркибидаги қасидаларнинг айримлари Жомий ҳаёт пайтида битилган ва унинг назаридан четда қолмаган эди. Навоий Хусрав Деҳлавийнинг “Дарёйи аброр” қасидасига жавобан “Туҳфат ул-афкор” қасидасини ёзишда устозининг шу асарга жавобия тарзида битилган “Лужжат ул-асрор” асаридан таъсирланади. Шунингдек, “Туҳфат ул-афкор”ни ёзиш учун устозидан мактуб орқали изн сўрайди. Бу воқеа “Хамсат ул-мутаҳаййирин”нинг “Иккинчи мақолат”идаги 4-ҳикоятда келтирилган [Навоий, 1: 34].

“Маҳбуб ул-қулуб”да [Навоий, 3] эса Жомий асарнинг “Аввалги қисм”и, “Назм гулистонининг хушнағма қушлари зикрида” деб номланган 16-фаслида тилга олинади. Бунда шеърият оламида мислсиз ижод қилган қаламкашларнинг ижодий йўналиши гуруҳлаштирилади. Мажоз ва ҳақиқат каби тариқларда назм боғлаган шоирлар санаб ўтилади. “Муншаот”да [Навоий, 4] 74-бўлиб жой олган хатда (Юсуф Турсуновнинг “Муншаот” асарининг матний тадқиқи» китобида ушбу хат 75-ўринда келган). [Турсунов, 5: 110]. Навоий Жомийнинг вафоти ҳақида сўраган бир кишига устозининг ўлими, дунёнинг ўткинчилиги ҳақида насиҳатомуз гапларни битади.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Навоийнинг туркий назмига ҳам, форсий тилдаги шеърий асарларига ҳам Жомийнинг таъсири жуда катта бўлган. Шоир девонларининг тартиб берилишига ҳам бевосита устози сабабчи эканини қайта-қайта такрорлашдан чарчамайди. “Бадойиъ ул-бидоя” девони дебочасида, “Хазойин ул-маоний” таркибидаги “Ғаройиб ус-сиғар”, “Наводир уш-шабоб”, “Бадоеъ ул-васат” девонларининг 650-ғазалларида устозини таърифу тавсиф этади. “Хамса”даги ҳар бир достонда устозига махсус боб бағишлайди.

2. “Арбаъин” орқали, биринчидан, Жомий мисралари мазмун-моҳияти, бадиий-табъий жозибаси ўзбек ўқувчиларига етказилгани, иккинчидан, Навоийнинг юксак таржимонлик маҳорати намоён бўлгани, учинчидан, бадиий матн яратиш жараёнига шогирд ва муриднинг устоз ва пирга садоқатини, яъни таржимага руҳий (психологик) омилнинг таъсирини илмий ўрганиш мумкин.

3. Буюк ўзбек шоирининг форсий шеъриятида устозининг таъсири янада яққолроқ намоён бўлади. Жумладан, “Девони Фоний”дан Жомий ғазалларига қилинган 31 та татаббуъ, унинг таврида ёзилган 10 та ғазал ўрин олган. Бундан ташқари, девонда Жомий вафотига бағишланган марсия, 2 та таърих, унинг номига битилган муаммо ҳам бор. “Ситтаи зарурия” дебочасида,

[14] филология фанлари бўйича фалсафа доктори, Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети докторанти, farolimbek@gmail.com

шунингдек, асар таркибидаги “Минҳож ун-нажот”, “Насим ул-хулд” қасидаларида ҳам устозини таърифу тавсиф этади.

4. Навоийнинг насрий асарларидаги Жомий таърифи ўзининг кенгроқ, батафсилроқ, маълумотларга бойроқ экани билан ажралиб туради. Булар орасида “Мажолис ун-нафоис”, “Насойим ул-муҳаббат...”даги Жомийга бағишланган парчалар алоҳида ўрин тутади. Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”, “Муҳокамат ул-луғатайн” асарларининг бир неча жойида устозини мадҳ этиб тилга олади, “Мезон ул-авзон”, “Муншаот” асарларида ҳам устозини ёд этади.

5. Алишер Навоий ўзининг аксарият асарларида устозини таъриф-тавсиф этган бўлса ҳам, улар орасида “Хамса”, “Мажолис ун-нафоис”, “Насойим ул-муҳаббат...” асарлари алоҳида ажралиб туради. Чунки “Хамса” достонларининг ҳар бирида устозга бағишланган махсус боб, икки тазкирада эса бу зоти шарифга алоҳида саҳифалар ажратилган.

6. “Хамсат ул-мутаҳаййирин” – тўлиғича Жомий ҳаёти ва ижодига бағишланган асар. Шунинг учун ҳам икки шахс муносабатлари доирасини янада кенгроқ ва ёрқинроқ ёритиш учун энг ишончли адабий-илмий манба бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 15 -жилд. Хамсат ул-мутаҳаййирин. − Тошкент: Фан, 1999.

2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 20-жилд. Девони Фоний (давоми). – Тошкент: Фан, 2003.

3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 14-жилд. Маҳбуб ул-қулуб. – Тошкент: Фан, 1998.

4. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 14-жилд. Муншаот. – Тошкент: Фан, 1998.

5. Юсуф Турсунов. “Муншаот” асарининг матний тадқиқи. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2016.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙНИНГ БИР ҒАЗАЛИДА “ИШҚ” ТИМСОЛИНИНГ ТАЛҚИНИ

Мажитова С.Ж*[15]*.

Annotation: *The purpose of the article is to display the different usage of «love», to comment norious meanings and understand them. The given article choses any ghazels by Djami and tries to analire the word «love» used it in different ways.*

Keywords and expressions: love, ghazel, sumbols, an image, Sufizm, dictionary, education, essence, mysterious ray, meaning of discripsion.

“Ишқ” мумтоз поэзиянинг асосий мавзуларидан бўлиб, дурдона каби ўзида бир олам маъно ва мазмунларни мужассамлаштиради, ноёб жавҳар каби инсон дилини пок, руҳини шод, ҳаёт йўлини мунаввар қилиб, унинг воқеъликда ўз йўлини топишига ва мақсад сари интилишига мададкор бўлади. Шунинг учун мумтоз шоирлар поэзиясида “ишқ” маънолар хазинаси, илҳом ва ижод сарчашмаси, ботиний ҳиссиётларни ошкор этиш омили саналган. Адиблар азалдан шеъриятда ўзларининг камолот ва ҳиссиётларини бир-бирига ўхшамайдиган, яхлит қолипда баён этиб келганлар ва бугун бу ноёб хазинани таҳқиқ ва тадқиқ этиш, ўрганиш олимларнинг асосий тадқиқот мавзуси саналади. Бу жабҳада кўплаб тадқиқотлар, илмий қарашлар, изланишлар ва талқинлар мавжуд. Жумладан, филология фанлари доктори, проф. А.Қуронбеков “Маснавийи маънавий”да тасаввуф тимсоллари” асарида “ишқ” сўзининг таҳлил ва тадқиқи, Мавлоно Жалолиддин Румий ашъорида унинг ўрнини таъкидлаб, “Ишқ тимсоли” номи остида ҳартомонлама хусусиятларини очиб берган. Нажмиддин Комиловнинг “Тасаввуф” китобида ҳам Алишер Навоийнинг “ишқ” сўзи жило берган ғазаллари ўз шарҳини топган бўлиб, бу тадқиқот ҳам диққатга сазовор ҳисобланади. Шунингдек бу мавзуда “Сино”

[*] Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

журналида [2004,16. 32-36 б.] нашр этилган И.Убайдуллаеванинг “Ишқ маънавият гавҳари” номли мақоласини таъкидлаб ўтиш мумкин. Бизнинг фикримизча, мазкур масаланинг тадқиқ ва таҳлил этилиши бир ёки икки тадқиқот мисолида тўлиқ ҳал этиладиган муаммо эмас.

Мазкур мақолани ёзишдан мақсадимиз ҳам улуғ мутафаккир Абдураҳмон Жомий ғазалиётида ишлатилган “ишқ” тимсолини шарҳлаш ва асл моҳиятини англашдан иборат. Бунинг учун даставвал бу истилоҳнинг луғавий ва маъновий хусусиятларини ўрганган хорижий ва маҳаллий луғатшунос олимлар, тасаввуф алломалари ва файласуфларнинг қарашларига эътибор қаратишимиз лозим. Жумладан, Саид Жаъфар Сажжодий ўзининг “ فرهنگ اصطلا حا ت و تعبر ا ت عرفا نی китобида “ишқ” сўзига шундай таъриф беради:

عشق شوق مفرط و میل شد ید به چیز ی. عشق آ تشی ا ست که د ر قلب وا قع شو د ومحبو ب را بسوزد. عشق د ریا ی بلا وجنو ن ا لهی و قیا م قلب ا ست با معشو ق بلا و ا سطه.

*“**Ишқ** عشق - бу муфрит шавқи ва бирон нарсага шадид майлдир. Ишқ оташдирким, қалбда жой олиб маҳбубни куйдиради. Ишқ бало дарёсидир, илоҳий жунун ва қалб қиёмидир маъшуқ билан билвосита.”[8, 580 б.]*

Шунингдек Муҳаммад Муъиннинг “فرهنگ فا رسی” китобида “ишқ” сўзига шундай таъриф берилган:

عشق ۱- بحد ا فرا ط د وست د ا شتن. ۲- د و ستی مفرط , محبت تا م. ضح ۱.- یگی ا ز ع و ا طف ا ست که مر کب میبا شد ا زتما یلا ت جسما نی , ح س جما ل , ح س ا جتما عی , تعجب , عزت نفس و غیره. علا قه بسیا رشد ید وغا لباً نا معقو لی ا ست که گا هی هیجا نا ت کد و ر ت ا نگیز را با عث میشود , و آ ن یکی ا ز مظا هر مخ تلف تما یل ا جتما عی ا ست که غا لبا جز و شهو ا ت بشما ر آ ید. ۲.- بع قید ه صو فیا ن ا سا س و بنیا د جها ن هستی بر عشق نها د ه وجذ ب و جوشی که سرا سر و جو د را فرا گرفته بهمین منا سبت ا ست. پس کما ل و ا قعی را د رعشق با ید جستجو کرد.

*“**Ишқ** عشق - 1 – ҳад-ҳудудсиз муҳаббат, қаттиқ севиш. 2 - чин дўстлик ва ҳақиқий муҳаббат. (1-тавзеҳ) Меҳрубонлик ва илтифотлардан бири, у жуда мураккаб тушунча бўлиб, жисмоний тамоилот, жамол эҳсоси, ижтимоий эҳсосот, тааҷҷуб, нафсни бошқариш ва бошқалардандир. Жуда яқин ва шадид номаъқул алоқадирким, ғолибан шаҳват жузви саналади. (2-тавзеҳ) Тасаввуф аҳли ва сўфийларнинг ақидаларига кўра, борлиқ дунёсининг асос ва пояси ишқдан яралган ва инсон вужудини қуршаб олган жазба ва жўш ҳам шу муносабатдандир. Шундан келиб чиқиб, маънавиятни, камол топиш йўлларини ишқдан излаш керак.”[7,2303 б.]*

Диққатимизни Деххудо луғатномасига қаратиб, “ишқ” сўзининг ирфоний шарҳи бу ерда ҳам жолиблигига шоҳид бўламиз:

عشق ذ ا تست صر ف وخا لص که تحت ا سم و رسمی ولغت و وصفی د ا خل نشود. و د ر آ غا ز پید ا یش عا شق را به وا د ی فنا محض کشا ند بنحوی که نا م و نشا ن و وصفی ا ز ا و با قی نگذ ا رد و ذ ا ت ا و را محو کند و د ر پا یا ن ا مر نه عا شقی و نه معشو قی د ر کا ر با شد , آ نجا ست که عا شقی و نه معشوقی د ر کا ر با شد , و آ نجا ست که عشق به هر د و صورت جلوه گر گردد و بهر د و وصف متصف شود زما نی بصورت عا شق و زما نی بصورت معشوق د رآ ید. ومرا تب آن را پنج د رجه نو شته اند : ا ول , فقد ا ن د ل ; د وم تأ سف ; سوم وجد ; چها رم بی صبری ; پنجم صبا بت. و عشق را جمعیت کما لات نیز گفته ا ند , و ا ین جز حق را نبود. و آ ن را ذ ا ت ا حد یت نیز ذ کر کرده ا ند. و عا شق آ ن را گو ید که ا سر عقل د ر ا و نبا شد و خبر ا ز سر و پا ند ا رد و خو ا ب خود بر خود حرا م گرد ا ند , زبا ن به ذ کر و د ل بفکر و جا ن به مشا هد ۀ ا و مشغو ل د ا رد. ... عشق مهمتر ین رکن طریقت ا ست که آ خرین مرتب آ ن عشق پا گ ا ست و ا ین مقا م را تنها ا نسا ن کا مل که مرا تب تر قی و تکا مل را پیمود ه ا ست د رک می کند. و شکی نیست که محبت و عشق و علا قه پا یه و ا سا س ذ ند گی و بقا ء موجود یت عا لم ا ست زیرا تما م حرکا ت و سکنا ت و جوش و خروش جها نیا ن برا سا س محبت و علا قه و عشق ا ست و بس.

“... ишқ шундай бир покиза ва холис хилқатдирким, унинг замирида на бир расму русум ва на бир сурат ва на бир шарҳу тафсир ва на тавсиф мавжуд. Ишқнинг аввали - муқаддимаси ошиқни фано водийси томон тортади, бу тортиш кучи шу даражадаким, ундан, яъни ошиқ аслидан на бир ному нишон ва на бир асар қолади. Ишқнинг икки жилваси мавжуд, у гоҳ ошиқ тимсолида гоҳ маъшуқ жамолида намоён бўлади ва унинг беш даражаси бор. Биринчиси дил фақдлари (қалбини бой бериш), иккинчиси таъассуф (афсусу надомат), учинчиси важд (жазаба, тортиш), тўртинчиси сабрсизлик, тоқатсизлик, бешинчиси сабобат (ошиқнинг мадҳушлиги ва ишқ ғалабасидан беҳушлик). Машойихлар ишқни камолот мажмуаси деб тавсифлаганлар ва бу сифат фақат ҳақ зотига тааллуқлидир. Ошиқда ақл жавҳари бўлмайди, ақли бор зот ошиқ эмас, унинг на бошидаги савдолардан, на рафтору кирдоридан хабари бор, ўзи учун уйқу ва ҳузур ҳаловатни ҳаром айлагай, унинг тили зикрда, дили фикрда, жони эса мушоҳадада бўлгай. («Истилоҳот-ал-фунун» -дан). Ишқ тариқатнинг энг муҳим рукнларидандир, унинг охирги манзили ҳақиқий маънодаги поклик, софлик, озодалик, ҳар қандай ғашликлардан холисликдир. Бу мақом комил инсонларгагина хос бўлган сифатдир. Бу шундай

мартабаки инсон унда барча тариқат ва тамоилларни босиб ўтган. Демак ҳеж қандай шакку шубҳа йўқдирким, ишқ ва муҳаббат инсон ва одам мавжудотининг бақоси ва унинг ҳаёти асоси ҳисобланади, зеро барча ҳаракат ва сукунатлар, қайналишлар, тебранишлар ва жунбушлар ишқ ва муҳаббат асосида, унинг замирида вужудга келади." [9, 14025 б.]

Луғатлардаги шарҳлардан аён бўладиким, "ишқ" тимсолини тасаввуф алломалари ҳақ висолига етиш учун асосий жавҳар ва поя деб билганлар. "Ишқ тасаввуф аҳлининг назарида моддий дунё ривожидаги ботиний куч ва қудрат манбаидир, зеро у бирламчи манбаъ ҳисобланиб, хайр нуридан ҳусн каби вужудга келади."[5,102 б.] Жумладан, ҳазрат Абдураҳмон Жомий ҳам муттасаввиф шоирлардан бўлиб, "ишқ"ни мавжудотнинг яратгувчиси ва коинотни айлантирувчи куч, меҳр ва муҳаббатни ҳаракатлантирувчи манбаъ деб билади. Ҳамда шоир "ишқ"ни ҳаммани домига ютадиган ва тортадиган гирдобга ва унинг жазабасини энг даҳшатли ҳамда қудратли аждарга ўхшатади. Жомийнинг фикрича суфий асосий борлиқни "ишқ" деб билади ва ўзининг энг сара ғазалларини ишқ дардидан куйлайди ва ишқни абадбунёд, ишқ сир-асрорини, ишқ рамзини кашф бўлмайдиган, ошкор бўлмайдиган "жумбоқ" деб тушунади. Бу жумбоқни моҳиятини очишга ва шарҳлашга эса ўзини ожизлигини, бизнинг таҳриримизга ҳам сиғмаслигини таъкидлайди. "Ишқ" рамзини очиш ва шарҳлаш учун аввал қалб пардаларини покиза этиб, огоҳ ва озода қилиш лозим, зеро бу тариқатнинг асосий шартларидан биридир.

Сажжодий "дил"ни "илоҳий ҳақиқат асрорининг махзани" деб билади ва шу билан бирга у Ансорий фикрларини қувватлайди. Бизнинг фикримизча, бу мақсадга мувофиқдир: "Ансорий инсон қалбини тўрт пардадан иборат деб билади: биринчи парда садрдирким, илҳом аҳдининг мустақирридир; иккинчи парда қалбдирким, имон нурининг махзанидир; учинчи парда фуъоддирким, Ҳақ мушоҳадасининг бошланишидир; тўртинчи парда шағафдирким, ишқ маконидир." [8, 388 б.]

Абдураҳмон Жомий ҳам ўзининг ғазалларида сўфий ва орифларнинг "ишқ"га, "ишқи пок"га эга бўлишни бир-бирига ўхшамаган маънолар билан тасвирлаган. Жумладан:

چون جما ل خود هم اندر خود تما شا کرد عشق — رفت ونا م عا شق ومعشق پید ا کرد عشق
بود عا شق با طن و معشق ظا هرشد به عکس — سر با طن را چو در ظا هر هوید ا کرد عشق
خود به خود مید ید خود را بهرتکمیل ظهور — بر من و تو جلوه د ر مرآ ت ا شیا کرد عشق
چون ز ا شیا هر یکی مرآ ت ا سم دیگر است — زان مرا ئی برد ل ما کشف ا سما کرد عشق
چون ز ا سما حصب الا مکا ن خط خود برد ا شتم — روی سیر ما ز ا سما بر مسمی کرد عشق
خوا ست تا بیند به چشم ما جما ل خویش را — لا جرم جا د ر سوا د دید ۀ ما کردعشق
تا نبیند د ر همه کون و مکا ن جز نور او — چشم جا می را به نور خویش بینا کرد عشق

[6, 324 б.]

Етти байтли бу ғазал рамали мусаммани мақсур баҳрида ёзилган. (фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун). Бу ғазалнинг асосий мавзуси "ишқ" бўлиб, Мавлоно Жомийнинг ўзи айтганидек бошдан охиригача "ишқ" дан яралган ва ғазалнинг аслу жавҳарини топиш, қулфини очиш учун ҳам, ҳар бир байтдаги "ишқ" сўзининг туб моҳиятига этишиш керак. Бу ерда шоир "ишқ" сўзининг лексик маъносига эътибор қаратмасдан, унинг замирида жуда баланд ва маънавий юксак тасаввуфий ва ирфоний маъноларни жойлаган. Биз унинг калитини юқорида келтирилган ирфоний шарҳлардан топишга, шу билан бирга шоир ихтироларини англашга ҳаракат қиламиз. Шундай қилиб, мазкур ғазал ишқ васфи, яъни ишқнинг илоҳий неъмат ва ҳақиқат нури эканлигини ифодалаган. Биринчи байт:

چون جما ل خود هم ا ندر خود تما شا کرد عشق
رفت ونا م عا شق ومعشق پید ا کرد عشق

(Ўз жамолига назар ташлаб, тамошо қилди ишқ,
Ном бериб, ошиқ ила маъшуқни пайдо қилди ишқ.[16])

Бу байтда "ишқ" сўзи байтнинг умумий мазмунидан келиб чиққан ҳолда "илоҳий ишқни яратувчи манба" маъносини ифодалайди. Яъне тасаввуф аҳлининг ақидасига кўра, борлиқ дунёсининг асос ва пояси ишқдан яратилган. Бу ақида Муҳаммад Муъин луғатида шундай келтиради:

[16]Ғазалнинг ўзбек тилига таржимаси Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол қаламига мансуб.

"بعقید ه صو فیا ن اسا س و بنیا د جها ن هستی برعشق نها د ه وجنب و جوشی که سرا سر و جو د را فرا گرفته به مین منا سبت ا ست. پس کما ل وا قعی را د رعشق با ید جستجو کرد."

“Тасаввуф аҳли ва сўфийларнинг ақидасига кўра, борлиқ дунёсининг асос ва пояси ишқдан яралган ва инсон вужудини қуршаб олган жазба ва жўш ҳам шу муносабатдандир. Шундан келиб чиқиб, маънавиятни, камол топиш йўлларини ишқдан излаш керак.”[7,2304]

Бундан келиб чиқадиким, ўзининг жамолини ўзида тамошо қилиш, кўриш ва ошиқу маъшуқ номини пайдо қилиш, Оллоҳга ишорадирким, Оллоҳ ўзининг жамолига маҳлиё бўлиб, ошиқ бўлиб, инсонни яратади ва унинг жасадига, унинг қалбига ўз руҳини пуфлаб киргизади. Бу маъно “Қуръони карим” даги Сод сурасининг 72 оятида ҳам аксини топган:

“Бас қачон уни (одамни) ростлаб, унга Ўз руҳимдан пуфлаб киргизганимдан сўнг унга сажда қилинглар.”[1,337 б.]

Яъни, Жомий ҳазратлари ана шу илоҳий нур, Ҳақнинг маърифатини, инсон жисмида, инсон қалбида жойлашганини “ишқ”нинг бошланиши, севги муҳаббатнинг пайдо бўлиш манбаи деб билади. Иккинчи байт:

بود عاشق با طن و معشق ظا هرشد به عکس
سر با طن را چو د ر ظا هر هوید ا کرد عشق

(Эрди ошиқ ботину маъшуқ зоҳир этди акс,
Сирри ботинни зуҳур айлаб, ҳувайдо қилди ишқ.)

Бу байтда “ишқ” инсон азалий тақдирининг соҳиби, яъни яратувчиси ва ёзувчисидир. “Ишқ” бу ботиний асрор, илоҳий нурдир, яратган Аллоҳ уни фақатгина инсон қалбида жой айлади ва ўзининг ниҳоний асрорини ошкор етди. Яъни “ошиқ” пинҳон эди ва унинг акси “маъшуқ” симосида зоҳир бўлиб, шу билан ниҳоний сир ошкор бўлди. Бу ерда “ишқ” яратувчи, инсон муносабатининг жавҳари, асрор калидидир. Учинчи байт:

خود به خود مید ید خود را بهرتکمیل ظهور
بر من و تو جلوه د ر مرآت ا شیا کرد عشق

(Ўзида ул ўзини кўрди, жилвалар кўрсин дебон,
Сену менга бир ажиб миръоти дунё қилди ишқ.)

Яъни Аллоҳ илоҳий нур, “ишқ”ни инсон қалбида жойлаштириб, ўзини ўзида кўрарди ва мукаммал зоҳир этиш учун бизга “ишқ”ни ашё ойнасида ҳам кўрсатди. Тасаввуф аҳли учун дунёнинг барча мавжудотлари азиздир, зиро таъкид этганимиздек Худо олий ҳақиқатдир ва ҳақиқат нурининг тажаллийсини барча мавжудот, махлуқот ва набототда акс этган. Бу фикрни профессор Аҳмаджон Қуронбеков “Маснавийи маънавий”да тасаввуф тимсоллари” китобида қўллаб шундай ёзган: “Тасаввуф аҳли дунёдаги мавжудот ва ашёларга меҳр кўзи билан қарайди. Чунки буларнинг барчаси ягона ҳақиқатнинг зарралари, булар инсонга яхшими-ёмонми, фойдалими-зараралими, дўстми-душманми фарқи йўқ.” [2,104 б.]

Бу талқинлардан келиб чиқадиган бўлсак, дунёдаги барча зарраларда Аллоҳнинг жамоли акс эттирган ва инсон ойнадек жилодор ва покиза қалби билангина бу жамолни – Ҳақ нурини ҳис эта олади. Бу мазмунга “Мирсод-ул-ибод” (бандаларнинг катта йўли) китобида шундай таъриф берилган: “Дил ойна ва ҳар икки жаҳон ойнанинг ғилофидир. Илоҳиятнинг барча жамол ва жалоли сифатлари мана шу ойна орқали юзага чиқади.”[2, 65 б.] Яъни Аллоҳ инсонга жуда яқин, унинг жисм-жонидадир, бу ғоя “Қуръони карим”нинг Қоф сураси 16 оятда ҳам ўз аксини топган:

“Биз унга (инсонга) жон томиридан ҳам яқинроқдирмиз.”[1,395 б.]

Тўртинчи байт:

چون ز ا شیا هر یکی مرآت ا سم دیگر است
زان مرا ئی برد ل ما کشف ا سما کرد عشق

(*Эрди ҳар ашёву ҳар миръот исми ўзгача,*
*Ул сабабдин қалбимизда кашфи асмо қилди ишқ.****)***

Байтда инсонни ҳушёр қалбининг ўрни алоҳида бўлиб, бу иккинчи парда “қалб”нинг очилишига ишорадир, бу мартабада солик қалбини кина, ҳирсу ғараздан, кибру ғурур ва нопокликлардан ойнадек покиза этиб, асмў кашфи учун тайёрлайди ва Ҳақ йўлига равона бўлади. “Дил”нинг маъноси ҳам байтдаги “кашфи асмў” иборасида ифодаланган бўлиб, “асмў” сўзини Сажжодий шундай шарҳлайди:

"اسماء - صوفیه گویند: وخود حق را ا سماء و صفا تی ا ست که لوازم ذات او است و مراد از اسماء در کلمات آنها, الفا ظی ما نند عا لم و قادر و غیره نیست بلکه مراد آ نها ازاسماء حق, مثلا معنی عا لم و قادراست هما نطور که مراد از صفات, اعراض زائده برذات نمی باشد."

“Асмўни сўфийлар шундай таърифлайди: Ҳақ вужудининг асмў ва сифоти бордирким, унинг зотига керакдир ва уларнинг сўзларида асмўдан мурод олиму қодирга ўхшаган ва бошқа алфоз емас, балки уларнинг мақсади ҳақ асмосидан олим ва қодир маъносини дарк этишдир ва аёндирким сифотдан мурод аърози зоида бар зот емас.”[8,95 б.]

Бундан хулоса келиб чиқадики, Аллоҳ инсон қалбини огоҳ ва кашшоф қилиб яратган ва таълими асмў берган ва бу ишора “Қуръони карим” нинг Бақара сураси 31 оятда шундай келтирган:

“Ва У зот Одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди...”[1,9 б.]

Яъни байтда ҳазрат Жомий “Одам” “Аллоҳ” томонидан яратилган энг олий махлуқотлардан эканлигини ва бу ерда унинг баланд мартаба ва мақомини, ҳаммадан фарқли ҳамда ақлли ва доно эканлигини таъкидлаган. Бу “Қуръони карим”нинг Сод сурасида – шайтони лаъиннинг “Одам”га сажда қилишдан бош тортиши ва Аллоҳнинг лаънатига гирифтор бўлишида ҳам намоён бўлади:

“Аллоҳ деди: “Эй иблис, Мен ўз қудрат қўлим билан яратган нарсага – Одамга сажда қилишдан нима сени манъ қилди?! Кибру ҳаво қилдингми, ёки сен (одамга нисбатан) юксак мартабали зотлардан эдингми?!” У айтди: “Мен ундан яхшироқдирман. Сен мени оловдан яратгансан, уни еса лойдан яратдинг.””[1,337 б.] Бешинчи байт:

چون ز ا سما حصب الا مکا ن خط خود برد ا شتم
روی سیر ما ز ا سما بر مسمی کرد عشق

(*Ул исмлар берди имкон, бўлди ҳосил хаттимиз,*
Чеҳрамизни сўнг исм бирлан мусаммо қилди ишқ.)

Бу байтда “дил” нинг маъно белгиловчиси “сайр” сўзи бўлиб, бу сўзга Сажжодий шундай таъриф берган:

سیر - نزد صوفیان بردو معنی اطلاق می‌شود: یکی سیرالی‌الله, و دیگری سیر فی‌الله. سیرالی‌الله نهایت دارد وآ ن است که سیر فی الله آغا زگشته‌است. وسیر فی‌الله را انتهاء و سالک چندان سیر کند که خدای‌را بشناسد, وچون خدا را شناخت, سیرتمام شده غا یت نیست.

“Сайр сўфийлар олдида икки маънони билдиради: Илаллоҳ сайри سیر الی الله *ва фи оллоҳ сайри* سیر فی الله *. Илаллоҳ сайрининг ниҳояти бор ва бунда солик чандон сайр қилсинким, Аллоҳни танийди ва оллоҳни танигандан сўнг бу сайр тугаб, фи оллоҳ сайри бошланади. Фиоллоҳ сайрини интиҳоси йўқ бепоёндир.”[8,489 б.]*

Шу асосда, биз “ишқ” орқали асмо оламида сайр этдик ва ундан имкон борича хат, яъни тўғри йўлни ва ўзликни англаб, илоҳий маънавият ва маърифатни дарк этиб, оллоҳ исмлари билан ошно бўлдик, бу илаллоҳ сайридир. Адашмай юришимиз учун асмодан мусаммо томон йўл оламиз, токи Аллоҳ сифатларини дарк этсак, аммо айтиб ўтганимиздек бу йўлимизни интиҳоси йўқ, бепоёндир. “Мусаммо” сўзини Муҳаммад Муъин шундай эзоҳлайди:

مسمی- رسم الخطی از مسمی. و مسمی نا میده شده است; ... نزد یک اهل حق اسم و مسمی یگی است, نام و نامور.

“Мусаммо мусаммидан расм ва хатдир. Ва мусаммо номдор ва улуғ. ... Ҳақ аҳли олдида исм ва мусаммо бир мафҳумдир, яъни ном ва номвар ва улуғдир.”[7,4119 Б.]

Яъни тўртинчи байтнинг мазмунидан келиб чиққан ҳолда, бу мартабада солик маъноларни дарк этиб огоҳ бўлди, қалбини нурга тўлдириб, илоҳий маърифатни жой етди, ўзини англаб ризоият ҳиссини пайдо қилди, бу ҳақиқий ишқнинг каромотидир. Бу ерда эса, ўзининг огоҳ ва покиза қалби билан “фуъод” пардасини очишга мушарраф бўлди ва қалбини ҳидоят нури билан жилолаб, Муҳаммад ҳазратлари билан арвоҳ оламида, ирфон аҳли билан муроқабада бўлади. “Қуръони карим”нинг Ван-нажм сурасидаги 11 оятда ифодаланган: *Яъни “пайғамбарнинг кўнгли кўрган нарсасини инкор етмади”[1,404 б.]* Олтинчи байт:

خوا ست تا بیند به چشم ما جما ل خویش را
لا جرم جا د ر سواد دید ۀ ما کردعشق

(Кўзимиз бирлан магар кўрмоқчи бўлдик ҳуснини,
Сингиди кўз гавҳарига, ўзни чун жо қилди ишқ.)

Байтда “ишқ”дан “илоҳий нур манбаи” маъно белгиси намоён бўлганким, бу ана шу илоҳий нурдир, Аллоҳ уни бизни қалбимизда жой этиб, ўзининг жамол ва жалолини инсон ботиний кўзи билан, кўришни истади. Яъни инсон қалбини “илоҳий ишқ” нури, илоҳий файз ва маърифат билан ёруғлантирди. Бу Ансорий қайд этган тўртинчи “шағоф” пардасининг очилишидир ва бу манзил “ишқ” макони ва манзилгоҳидир. Ориф бу манзилда камол топиб, унинг қалби “илоҳий нур тажаллийгоҳи”га айланади ва орифнинг “фано филлоҳ” мартабасига етганидан дарак беради.

Мазкур манзилда у ўз ишқида, ўз илоҳига фано бўлиб, “Ҳақ” висолига мушарраф бўлади. Еттинчи байт:

تا نبیند د ر همه کون و مکا ن جز نور او
چشم جا می را به نور خویش بینا کرد عشق

(Кўрмасин деб бу жаҳонда нури ишқдин ўзгасин,
Нуридин Жомий кўзин кўргувчи, бино қилди ишқ.)

Бу байтда ҳам “ишқ” “илоҳий ишқ манбаи” маъносини ифодалаган. Бу илоҳий маърифат, илоҳий файз, илоҳий нур сифатида кўринади, ҳар бир комил инсон қалбидан жой олади ва инсон шу билан мумтоздир. Яъни Ҳақ нуридан бошқа ҳеч нарсага қарамаслиги учун лирик қаҳрамон кўзларини ўз нури билан бино қилди. Жомий тариқат шайхларидан бўлганлиги сабаб, илоҳий ишқни жуда муқаддас биларди ва унинг огоҳ ва покиза қалбида бу нурнинг жилоси порлоқ ва бутун борлиғини ўз нури билан бино қилганди.

Шоир илҳомланиб, жуда катта маҳорат билан “ишқ” сўзи орқали янги маъно ва мазмунларни кашф этиб, нозик дид билан маърифат соҳиби – орифни ҳақ манзилига этишининг ҳолат ва мартабаларини васф қилади. Бунга юқоридаги ғазалнинг ҳар бир байтда алоҳида, ўзига хос оҳанг ва шаклу мазмун билан садо бериши далилдир. Зеро “ишқ” бу илоҳий неъматдир, Аллоҳ уни севган бандаларига ҳадя этади, токи улар борликдан огоҳ бўлиб, тўғри йўлдан адашмай, ростгўйлик ва нармдиллик билан қадам қўйсин. Жомий кўпроқ илоҳий ишқ ва муҳаббатни тавсифлаб, таъкид этадиким, ҳамеша ҳаёт гавҳари ва ганжини севги, ишқ ва муҳаббатдан талаб этиш керак, зеро севги ва муҳаббатни эъзозлайдиган қалбнинг тўрида, вафо гули, ишонч, матонат ва инсоннинг яхши фазилатлари гуллаб яшнайди ва юқорида мушоҳада этганимиздек Жомийнинг ўзи ҳам ғазалларини “ишқ” билан безаб, унинг далил ва исботи учун “Қуръони карим” оятлари билан мустаҳкамлаган. Танлаб олган ғазалимиз диний-ирфоний эканлиги сабаб, биз сўз ва ибораларни фарҳанг ва луғатлар билан шарҳлаб, ҳазрат Жомийнинг диний-ирфоний ишқини кенгроқ талқин қилишга, “ишқ” рамзини ўзида мужассамлаштирган маънолар мажмуасини имкон борича кенгроқ очишга ҳаракат қилдик.

Адабиёт:

1. Қуръони карим маъноларининг таржимаси. (Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур). – Т.: Чўлпон, 1992. 544 б.
2. Қуронбеков А.“Маснавийи маънавий”да тасаввуф тимсоллари.–Тошкент: 2011.-216 б.
3. Комилов Н. Тасаввуф. – Т: “Мавароуннаҳр” – “Ўзбекистон”: 2009. -448 б.
4. Фарҳанги забони тоҷикӣ. I-II. қисм. Москва, 1969.
5. Ҳазратқулов М. Тасаввуф. – Душанбе:.Маориф,1988.-128 б.
6. Жомӣ А. Воситат-ул-иқд. – Душанбе: Ирфон, 1988.- 560 б.
7. دکترمحمد معین. فرهنگ فا رسی.ج-۲, تهران.۱۳۸۶
8. دکترسید جعفرسجا دی. فرهنگ اصطلاحات و تعبرات عرفا نی. تهران. . ۱۳۸۳
9. لغتنا مه د هخد ا. تهرا ن.. ص. ۱۴۰۲۵.

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ЖАМИЯТ РАВНАҚИ ЙЎЛИДАГИ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ФАОЛИЯТИ ХУСУСИДА (ФАЛСАФИЙ-ТАРИХИЙ ТАҲЛИЛ)

Турсунов Бахтиёр Темурович
Ўзбекистон Республикаси
Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги
Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий котиби
E-mail: bakhtiyortursunov@yandex.ru

Abstract: The article provides philosophical and historical analysis of the contributions of the great thinker and poet Alisher Navoi to the society and it's development on the example of the work of a historian Giyosiddin Khandamir - “Makorim ul-akhloq” (“Noble behaviors”).

Keywords: "Mahbub ul-qulub", "Makorim ul-akhloq", the principle of "the simplicity is the beginning of complexity", the state of fulcification, the principle of "the impact of the future on the present".

Буюк мутафаккир ва шоир Алишер Навоий бутун ҳаётини ўз халқининг илм-фани ва санъатини ривожлантиришга, мамлакат равнақи, халқ ва миллатнинг тинч – тотув яшаши ҳамда давлат қудратини мустаҳкамлашга бағишлади. Шу боис, мутафаккирнинг бағрикенглик, эзгулик, инсонпарварлик ғояларига йўналтирилган ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш ўта долзарб бўлиб, - “Улуғ шоир ижодий мероси халқимиз маънавиятини юксалтириш, ёш авлодни Ватанга садоқат ва миллий қадриятларимизга ҳурмат руҳида тарбиялашда алоҳида аҳамият касб этади” [Мирзёев, 2019].

Ҳазрат Навоийнинг бошқа асарлари каби “Маҳбуб ул-қулуб” [Навоий, 2018] асарида ҳам одамийлик, сахийлик, ҳимматлилик, саховатлилик каби эзгу фазилатлар кенг тараннум этилади. Хусусан, “саховат фақат ҳиммат аҳлида бўлади ва бу улуғ сифат покиза кишиларга хосдир. Одам бир бадан бўлса, ҳиммат унинг жонидир. Ҳимматлилардан олам аҳли учун юз минг шараф ва шукуҳ етишади” [Навоий, 2018: 108], - дея мутафаккир сахийликни улуғласа, эҳтиёждан ортиқ қилинган саховатни ўринсиз совириш, исроф қилиш эканлигини таъкидлаб, саховатлилик ва исрофгарчиликнинг аниқ чегараларини белгилаб беради [Турсунов, 2020: 137-139 б.]. Шунингдек, эҳсон ҳақида “Бой киши тириклигида эҳсон қилиб кўнгилларни шод қилмас экан, вафотидан кейин ҳеч ким уни дуо билан ёдга олмайди. Эҳсон тириклик чоғида кишига яхши ном келтиради, вафотидан кейин эса унга дўзахдан нажотдир” [Навоий, 2018: 152-153], -дея кишиларни эҳсон қилиш, ҳиммат ва саховат кўрсатиш орқали саодатга эришиш йўлларини кўрсатиб беради.

Мутафаккир шунчаки умуминсоний қадриятларни тарғиб этиш билангина чекланиб қолмайди, балки ўзининг бутун ҳаёти ва фаолияти давомида эзгуликнинг чинакам тимсоли, беҳисоб саховат соҳиби ва давлат арбоби сифатида намоён этганлиги замондош тарихчи Ғиёсиддин Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” *(Олийжаноб хулқлар)* асарида (1501) батафсил баён қилинади [Хондамир, 2018].

Шундай қилиб, “Макорим ул-ахлоқ” асари Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди, буюк шахсияти, олий инсоний фазилатлари, ёзган асарлари, эл-юртга қилган хизматлари тўғрисида энг кўп [4, 80 б.], бунинг устига бошқа асарларда учрамайдиган маълумотларни ўз ичига олган нодир асар ҳамда темурийлар ҳукмронлиги даври фан, таълим, адабиёт ва ижтимоий муносабатлар тарихига доир муҳим тарихий манба ҳисобланади.

Асарда Навоий машҳур олимлар ва ҳурматга сазовор фозилларнинг обрў-эътиборини ошириш ва мартабаларини юксалтиришга қўлидан келганича ғайрат ва ҳиммат кўрсатган ҳамда *(талабаларнинг моддий қийинчиликларга учрамасдан)* хотиржам ва бемалол таълим олишлари учун уларга нафақалар тайинлаб, кўплаб мадрасалар ва хонақоҳлар қурдирганлиги қайд этилади. Ҳижрий 906 йил (*милодий 1500 йил)*да Ҳирот шаҳридаги Инжил ариғи бўйида чиройли безаклар берилган ҳолда қурилган “Ихлосия” мадрасаси, ушбу мадраса қаршисида ўта чиройли бир тарзда барпо этилган “Халосия” хонақоҳи, “Ихлосия” мадрасасининг ғарбий томонида қад кўтарган тиббий илмлардан таълим беришга ихтисослашган “Шифоия” мадрасаси, пойтахтнинг ичкари қисмида қурилган “Низомия” мадрасаси, Марв шаҳрида бунёд этилган “Ҳусравия” мадрасалари шулар жумласидандир. Мазкур олий даргоҳларда минглаб талабалар таҳсил олган ва уларнинг орасидан кўплаб илму-фозиллар етишиб чиққанлиги [Хондамир, 2018: 81-82] таъкидланади. Бу мутафаккирнинг илм-маърифат жамият тараққиётининг асосий таянчи эканлигини яхши англаганлигидан далолат беради.

Булардан ташқари Алишер Навоий давлат лавозимида ишлаб юрган чоғларида қашшоқлар ва дарвешларга моддий ёрдам бериш ҳамда йўловчилар ва мусофирлар учун қулай шароитлар яратиш мақсадида Хуросон ҳудудида кўплаб хонақоҳлар, работлар, ҳовузлар, кўприклар ва ҳаммомлар қурдирган, беҳисоб хайри-эҳсонлар қилган.

Биргина “Халосия” хонақоҳида ҳар куни мингдан ортиқ қашшоқ ва мискинларга овқат улашилиб, уларни лаззатли таомлар билан сийлаган. Бундан ташқари муҳтожларга ҳар йили икки мингга яқин пўстин, чакмон, кўйлак, иштон, енгил дўппи ва оёқ кийимлар улашилган [Хондамир, 2018: 121].

Шунингдек, Ҳирот шаҳри хиёбонида “Жамоатхона” хонақоҳи, Ҳазрат Махдумий иморати, ушбу бино яқинида жойлашган “Фаноия” иморати, “Ҳавзи моҳиён” *(Балиқчилар ҳовузи)* иморати,

мужаррад пир Хожа Абдулвалид Аҳмад, Амир Абдулвоҳид ибн Муслим, Хожа Юсуф Ҳамадоний қабрлари бошида қурилган иморатлар, “Зиёратгоҳ” хонақоҳи, Марв шаҳрида Мавлоно Сиррий хонақоҳи, Нишопур шаҳрида шайх Фаридиддин Аттор қабри бошида қурилган хонақоҳ, Машҳад шаҳрида Разавия мақбарасини бунёд этган. Разавия мақбараси яқинида қурилган мусофирхонада ҳар куни қашшоқлар, муҳтожлар ва етимларга таом улашилган [Хондамир, 2018: 121-122].

Ҳазрат Навоийнинг ташаббуслари билан мамлакатнинг турли ҳудудларида Сарихиёбон, Ҳавзак, Дараи Зангий, Чилдухтарон, Тарноб, Панждеҳ, Қутулмиши, Мурғоб, Марвчоқ, Пули Аҳмад Муштоқ, Ябғу, Зоҳид, Хожа Дука, Чаҳоршанба, Бобо Бўри, Дараи қўрқуш, Кандаги, Муздурон Ёнбулоғ, Дашти Шорахт, Адраскан, Фармоншайх, Абдулвалид, Париён, Пули Ғуриён, Поёбак, Тирпул, Шутурхони тирпул, Саҳрои боғанд, Жом, Харгирд, Бикробод, Саъдабод, Ҳазира, Сангбаст, Машҳади муқаддаса, Тепаи Чавк, Дизбод, Келидар, Санглидар, Руниз, Исфаройин, Чинорон, Ишқ, Даҳани Тахти Сулаймон, Журмжўй, Оҳувон, Аломат, Пули Нигор, Пуҳра, Деҳлар, Оқработ, Туғўзработ каби 52 та работ, шунингдек, Сепулак, Тулки, Соқисламон, Чилдухтарон, Тарноб, Қаландарон, Қозбонон, Пойихожа, Жузжонон, Нигор, Фужанж, Тир, Наҳри араб, Чахчарон, Туруқ кўприги ва тўғони, Хайробод ги ва тўғони каби 16 та кўприк ва 2 та тўғон ҳамда Зиёратгоҳ, Дараи зангий, Тувучи, Чилдухтарон, Тарноб, Панждеҳ, Файзабод, Саъдабод, “Шифоия” мадрасаси ҳаммоми номлари билан аталган 9 та ҳаммом қурилган [Хондамир, 2018: 123-125].

Хондамирнинг маълум қилишича, Алишер Навоийнинг кўрсатмаси билан Ҳиротдаги Марғаний боғи қаршисида жоме масжиди қурилган ва шаҳарнинг жоме масжиди қайта қурилган. Мазкур масжидни таъмирлаш ишларини кузатиш учун Навоий деярли ҳар куни ушбу маконга ташриф буюрган, аксар ҳолларда этагини қайириб бошқа ишчилар қаторида ишлаган. Ҳар неча кунда бир марта у ерда ишлаётган меъморлар ва усталардан тортиб ҳунармандларгача қимматбаҳо кийимлар кийгизиб, кўплаб мукофотлар тақдим этиш орқали уларнинг кўнгилларини шод ва дилларини обод қилган. Натижада уч-тўрт йил чўзилиши мумкин бўлган қурилиш ишлари олти-етти ойда поёнига етказилган [Хондамир, 2018: 128-130].

Таъмирлаш ишларини якунланиши муносабати билан “эллик бош қўй ва тўққиз бош от сарфланган катта зиёфат маросими ўтказилган. Масжид биноси қурилишида ишлаган ишчилар ва усталарга қимматбаҳо кийимлар кийдирилиб тақдирлаш ва (*бу иш чоғида уларга етказилган айрим заҳматлар учун)* кечирим сўраш маросими ўтказилганлиги” [Хондамир, 2018: 132-134] бугунги кун учун ҳам ўта ибратли бўлиб, айни бу жиҳат Навоий даҳоси улуғлигининг яна бир исботидир. Навоий ҳар бир тадбирга ҳар томонлама, комплекс ёндашишга, мазкур жараённинг ҳар бир кичик деталини ҳам инобатга олишга интилган. Унинг фикрича, катта ишларнинг замирида кичик элемент, арзимас тасодиф муҳим роль ўйнаши мумкин. Бундай ёндашув синергетик тамойил - “оддийлик мураккабликнинг ибтидоси” тамойилига мос келади.

Ҳазрат Навоий Хуросон музофотидаги шаҳар ва қишлоқларда бир қанча масжидлар бунёд этилишига бош-қош бўлган. Хусусан, Инжил кўприги ёнидаги масжид, Талли Қутиён масжиди, Улуғ ота кўчасидаги масжид, Амир Ислом Барлос кўчасидаги масжид, Мирзо Алоуддавла чорраҳасидаги масжид, Кўшки Жаҳоннамой атрофидаги масжид, “Боғи Зоғон” яқинидаги масжид, Қаландарон маҳалласидаги масжид, Тархониён маҳалласидаги масжид, Миродил маҳалласидаги масжид, Пули Кортаҳ жоме масжиди, Пулидарқаро жоме масжиди, Зиёратгоҳ маҳалласидаги ийдгоҳ, Пуҳра қишлоғидаги масжид, Исфизор жоме масжиди, Ғурда қурилган масжид, Фушанж қасабасидаги масжид, Жом ийдгоҳи, сарахс масжиди, Куроти Туршиз жоме масжиди, Астробод жоме масжиди шулар жумласидандир. Булардан ташқари ўзлари қурган барча мадрасалар, хонақоҳлар ва работларда ҳам масжидлар бино этганлар [Хондамир, 2018: 134-135].

Навоий ҳазратлари қўли очиқлик борасида ҳам кўпчиликка наъмуна бўлган. Чунончи, саховатли шоир сон-саноқсиз боғлар ва кўплаб маконларни саййидлар, олимлар ва фозилларга, бир қанча яхшигина экинзорлар ва қулай кориз[17]ларни аъло ҳазратлари, шаҳзодалар ҳамда подшоҳ оиласига мансуб аёллар ва қизларга инъом қилганлар.

Шундай ҳолатлар ҳам кўплаб юз берганки, сарой амалдорлари айрим зарурий харажатлар учун катта миқдордаги пулни солиқ сифатида тўлаш учун халқ зиммасига юклашмоқчи бўлишганида, амир Алишер ўша пулни ўз хазиналаридан тўлаб юборганлиги ҳам таъкидланади [Хондамир,2018: 176-177]. Бу келажакда рўй бериши мумкин бўлган фулуктуация ҳолатининг

[17] Кориз – ичимлик суви олинадиган қудуқлар мажмуаси. – Б.Т.

олдини олишга интилганлигидан далолат беради. Навоий ҳазратлари ижтимоий тараққиёт келажагини тўғри башорат қила олганлар ва буни синергетикадаги “келажакнинг бугунга таъсири” тамойили дейиш мумкин.

Жумладан, ҳижрий 906 (*милодий 1500)* йилнинг бошларида подшоҳ Ҳусайн Бойқаро Мозандарон вилоятига ташриф буюрганларида амир Муборизиддин Муҳаммад Валибек номига зарур ҳаражатлар учун Ҳирот шаҳри ва унинг атрофларидаги қишлоқлар аҳолисидан юз минг динор миқдорида пул ундирилсин, деган фармон эълон қилади. Ушбу маблағнинг ярмини амир Ҳирот атрофидаги қишлоқларда яшаган ер эгалари ҳамда бойлардан ундиради, қолганини эса Ҳирот шаҳри аҳолисидан йиғишга қарор қилади. Аммо бирор бир ишга амир Алишер билан маслаҳатлашмасдан киришмасликлари сабабли ҳазратнинг ноибларидан бири орқали маслаҳат сўраш мақсадида ушбу режани унга маълум қилади. Навоий ҳазратлари бунга жавобан –“шу пайтда халққа ўринсиз солиқ солинишини подшоҳлик салтанати учун муносиб иш деб билмайман”, - дея ўша эллик минг динорни ўз ёнларидан тўлаб юбориб [Хондамир, 2018: 177-178], юксак саховат кўрсатадилар.

Шунингдек, “Макорим ул-ахлоқ” асарида муаллиф Алишер Навоийнинг юксак ҳиммат ва саховат соҳиби бўлганлигига доир кўплаб мисоллар ва ҳикоятлар келтиради. Булардан маълум бўладики, Навоий наздида олам аҳлининг камчилик ва нуқсонлари бағрикенглик ва очиққўллик туфайли одамлар кўзидан яширин бўлиб қолса, одам болаларининг ютуқ ва фазилатлари қизғанчиқлик ва паст ҳимматлилик туфайли кўзга нуқсондек бўлиб кўринади. Саховат бирор бир мақсад кўзламасдан ва эвазига бирор нарса сўрамасдан туриб, гарчи кўзланадиган бу мақсад ва сўраладиган бу нарса муносиб мақтов ва катта савоб бўлса-да, бирор нарсани *(бирор кишига)* совға қилишдир [Хондамир, 2018: 168-169], - дея таъкидланади.

Қитъа:

Сахий кимдир, удир мукофот олмай
Ҳар саховат келар қўлидан унинг.
Мақтов, савоб учун қилинган ишни
Хайру саховатмас, олди-сотди бил [Хондамир, 2018: 169].

Асарда Навоийнинг “чексиз яхшиликлари бу борлиқ оламда шуҳрат топиш ёки абадий оламда катта савобга эришиш учун қилинган эмасди. Чунки бу дунё ва ундаги нарсалар табаррук зотнинг ҳиммат назарида бир сомон хасичалик қимматга эга эмасди. Чексиз очиққўлликлари ва сахийликларига қарамасдан, ҳеч қачон ҳеч кимга бир арпа доничалик ҳам миннат қилмасди” [Хондамир, 2018: 169], -дея қайд этилади.

Ҳаёти ва фаолияти, кучи ва иқтидорини ўзгаларни тўғри йўлга бошлашга, муҳтожларга кўмаклашишга, адолатли ва маърифатли фаровон жамият қуришга сафарбар этган Алишер Навоий ўзининг сиёсий фаолияти давомида кўплаб хайрли ишларни амалга оширган, асарларида том маънода эзгуликни куйлаган ва айни бу жиҳатлар замондош олимлар, шоирлар, тарихчилар томонидан ўша даврдаёқ юксак эҳтиром ила эътироф этилган.

Шундай экан, Навоийнинг хайрли ишларини, панду-насиҳатларини шунчаки гапириб юриш учун, эшитиш учун, ўқиб қўйиш ёки ёзиб қўйиш учунгина эмас, балки уқиш, билиш, ҳис қилиш, амал қилиш учун, қисқаси, яшаш учун улкан восита эканини теран англаш ва мазмун-моҳиятини ёшлар қалби ва онгига сингдириш вазифаси ҳамон долзарб бўлиб қолаверади.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар:

1. “Адабиёт, санъат ва маданият яшаса, миллат ва халқ безавол яшайди”. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев маърузасидан // Халқ сўзи. 2019 йил 9 феврал, № 28 (7258).
2. Навоий, А. Маҳбуб ул-қулуб. (Қалбга маҳбуб ҳикматлар ва ҳикоятлар). Ҳозирги ўзбек тилига табдил. -Тошкент: Sano-standart. 2018. -189 б.
3. Турсунов, Б. Алишер Навоийнинг мураккабликдаги оддийлик тамойили (“Маҳбуб ул-қулуб” асари мсиолида) // Имом Бухорий сабоқлари журнали, 2020, №3. 137-139 б.
4. Хондамир, Ғ. Макорим ул-ахлоқ. Тошкент: Akademnashir, 2018. -372 б

ТЕМУРИЙ ИЖОДКОРЛАР НАВОИЙ ТАВСИФИДА

Ҳалимов Сулаймон Ғуломович
СамДУ филология факультети
хорижий шарқ тиллари
адабиёти кафедрасининг
мустақил тадқиқотчиси)

Annotation: We all know that Alisher Navoi focused on the life and creative activity of the Temurid princes, the main part of the work “Majalis un nafahis” (Meeting of good men). Alisher Navai connects the main basis of the flourishing of art in the Timurid empire with Amir Temur, saying that “a reader of a byte like him has a thousand good bytes” and emphasizes that he paid special attention to art. The 7th session of the work provides information about 22 Temurids and their associates. Among the Timurid princes in the article are Shakhrukh Mirzha, Ulugbek Mirzha, Abdulatiff Mirzha, Sayyid Akhmad Mirzha, Sultan Akhmad Mirzha, Sultan Hussein Baykara’s brother Baykara Mirzha, Miranshah’s grandson Muhammad Sultan, Prince Sultan Badiuzzaman Mirzha, Sultan Mashud Mirzha, Sultan Ali Mirzha an attempt was made to explain it briefly.

In addition, the play contains valuable information about one of the sons of Sultan Hussein Boykaro, Faridun Hussein Mirzha, Muhammad Hussein Mirzha and Shah Gharib Mirzha. In particular, it is said in the play that Shah Gharib Mirzha is unique in prose and poetry, and that he also compiled a devan[1]. ([1]Alisher Navai. All composition. 13th volume. Tashkent: “Fan”, 1977. 162-163 p.)

As noted above, this article seeks to shed light on the attitude of several Temurid princes, including Navoi, to the life and work of the Temurid Prince Shah Gharib, under his patronage and guidance. Mir Alisher Navai has always been a supporter of Hussein Boykaro’s activities in the management of the society. By the time of Hussein Baykara, the literary environment had flourished. In particular, not enough information has been provided aboud the great poet Shah Gharib Mirzha and his works. Only in recent years have Fakhri Hiroti, Shafiqai Yarkin, Khayrulla Ismatullayev and Suyima Ghaniyeva attempted to provide a range of information through their research. Through this article, we once again have the opportunity to study the life of the Timurid princes and creative poets.

Keywords: Shakhrukh Mirzha, Ulugbek Mirzha, Abdulatiff Mirzha, Sayyid Akhmad Mirzha, Sultan Akhmad Mirzha, Sultan Hussein Baykara, Faridun Hussein Mirzha, Muhammad Hussein Mirzha, Shah Gharib Mirzha, “Majalis un nafahis” (The meaning of this wordbuilding is “Communication between wellknown persons, thoughts of scients about upbringing of persons”.).

Мумтоз адабиётимиз тарихидан барчамизга маълумки, Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”нинг 7-мажлисини “Салотини изом ва авлоди вожуб ул-эҳтиромлари зикридаким, баъзи яхши маҳалларда хуб байт ўқубтурларким, филҳақиқат ўзлари айтқондек хубдур ва баъзи назм латойифига машғул бўлубтурларким, ул дағи матлуб ва марғубдур” деб номлайди ва дастлабки таърифни “Мулук шажарларининг бўстони ва салотин гавҳарларининг уммони, хоқони жаҳонгири соҳибқирон” Амир Темурга бағишлайди. Навоий таърифича, “Темур Кўрагон – агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хуб маҳал ва мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор”. Шоир Ҳоқони Саид Шоҳруҳ Мирзо ҳақида “ким, авлоди ваамжод орасида соҳибқирон отасининг қойим мақоми бўлди. Ҳам назмға машғуллуқ қилмас эрди, аммо хуб байт ва яхши сўзлар кўп ул ҳазратдин ҳам воқеъ бўлур эрди.”– дейди.

Кўринадики, Алишер Навоий темурийлар салтанатида бадиий ижод гуллаб-яшашининг бош асосини Амир Темурга боғлайди, “анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор” дейиш билан унинг бадиий ижодга алоҳида эътибор билан муносабатда бўлганлигини таъкидлайди. Асарнинг 7 – мажлисида 22 темурийзодалар ва уларга алоқадор бўлган кишилар тўғрисида маълумот берилади.

Шу ўринда, Амир Темур вафотидан сўнг мамлакатни идора қилиш услуби ўзгарганлиги, мамлакат Самарқанд ва Хуросонга ажратилиб бошқарилганлигини ҳам ёдда тутиш лозим. Хуросонда Шоҳруҳ Мирзонинг, Самарқандда Улуғбек Мирзонинг ҳукмронлик қилиши, айниқса, уларнинг бадиий ижодга мойиллиги илм-фан, ижод аҳлига бир қатор имкониятлар яратиб берган.

Бу икки ҳукмдор ижод аҳлига яхши муносабатда бўлган, уларни моддий ва маънавий рағбатлантириб турган ҳамда мамлакатда парокандаликнинг олдини олишга ҳаракат қилган. Шоир Улуғбек Мирзонинг донишманд подшо ҳамда диний ва дунёвий илмларни эгаллаган, назмга мойил киши эканлигини “Улуғбек мирзо – донишманд подшоҳ эрди. Камолати бағоят кўп эрди. Етти қироат билан Қуръонни мажид ёдида эрди. Ҳайъат ва риёзийни хўб билур эрди. Андоқким зиж битиди ва расад боғлади ва ҳоло анинг зижи орода шоеъдур. Бовужуди бу камолот гоҳи назмға майл қилур” деб таърифласа, Шоҳруҳ Мирзонинг ўғли Бойсунғур Мирзо ҳақида “хуштабъ ва сахий ва айём ва ҳунарпарвар подшоҳ эрди. Хаттот ва наққош ва созанда ва гўяндадин мунча беназир кишиким, анинг тарбиятидан ороға кирди, маълум эмаским, ҳеч подшоҳ замонида пайдо бўлмиш бўлғай. Улча имкон бор, оламни хушлуқ била ўткарди”деган фикрларни билдиради. Бойсунғур Мирзонинг ўғли Абулқосим Бобур ҳақида: “Бобур Мирзо – дарвешваш ва фоний сифат ва карим ул-ахлоқ киши эрди. Ҳиммати олдида олтуннинг дағи кумушнинг тош ва туфроғча ҳисоби йўқ эрди. Тасаввуф рисолаларидин “Ламаъот” била “Гулшани роз”ға кўп машъуф эрди. Табъи дағи назмға мулойим эрди” – деб ёзади. Унинг Абулқосим Бобурнинг тасаввуф илмига бўлган қизиқишини алоҳида таъкидлаши ўша даврда кўплаб ижодкорларнинг тасаввуф аҳли, пирлари билан доимий муносабатда бўлганлигидан далолат беради.

Алишер Навоий Абдуллатиф Мирзо ҳақида тўғри ва холис фикрларни билдиради:“Абдуллатиф Мирзо – савдойи мизож ва васвасий таъб ва девонасор киши эрди. Мундин ўзға дағи ғариб бадфеълликлари бор эдиким, зикридин беҳижоблиқ лозим келур. Ўтар дунё маслаҳати учун донишманд ва подшоҳ отасин ўлтурди. Ҳар ойинаким, салтанат Шируяға вафо қилғонча анга қилди. Аммо табъи назм эрди ва шеърни ободон айтур эрди”. Алишер Навоий Жаҳоншоҳ Мирзо ҳақида қисқагина “...дағи шеър айтур эрди” дея унинг бир байт мақтаъсини мисол келтиради.

Алишер Навоийнинг Сайид Аҳмад Мирзога берган таърифи ҳам эътиборли: “ салим табъ ва пок зеҳн киши эрди. Хили машҳур назмлари бор. Ҳам ғазал, ҳам маснавий, ҳам туркий, ҳам форсий ғазал таврида девони бор. Ва маснавий таврида «Латофатнома» анингдур.” Шоир Абу Саид Мирзонинг ўғли Султон Аҳмад Мирзо ҳақида “дарвешваш, яхши ахлоқлик, писандида атворлиқ, одамишева кишидур. Ота жонибидин хуштабълиқ анга маврўсийдур. Йиллар Хуросон тахтида ҳукумат қилдиким, ҳеч киши андин шикоят қилмади ва таън этмади. Ва султон соҳибқиронға ота масобасидадир ва икки девон ихтиёри ва мулку мол мушорун илайҳи ва сипоҳи ва черик муътамаддун алайҳи улдур ва гоҳи назм ҳам айтур” дейди. Алишер Навоий Султон Ҳусайн Бойқаронинг акаси Бойқаро Мирзога “бовужуди улким, Султон Соҳибқироннинг туғқон оғаси эрди. Йиллар Балх (қуббат улисломий)да салтанат қилди. Ва лекин шикаста нафслиқ ва кичик кўнгуллук, тавозуъ ва таъзимлиқ киши эрди ва ҳақшунослиғи аъло мартабада эрди. Табъи дағи назм ҳулъясидин муарро эмас эрди” деб берган таърифидан унинг Балхда ҳукмронлик қилгани ҳамда “шикаста нафслиқ ва кичик кўнгуллук, тавозуъ ва таъзимлиқ киши” эканлиги маълум бўлади. Мироншоҳнинг набираси асл исми Муҳаммад Султон бўлган Кичик Мирзони “хуб табълиқ, тез идроклиқ, шўх зеҳнлик, қавий ҳофизалиқ йигит эрди. Оз фурсатда яхши толиби илм бўлди ва кўпроқ улум ва фунундин ўз мутолааси билан вуқуф ҳосил қилди. Шеър ва муаммони хуб англар эрди, балки кўнгли тиласа айта ҳам олур эрди. Бовужуди бу фазойил дарвешликларга мойил бўлуб, Макка зиёрати шарафиға мушарраф бўлди. Аммо бағоят мустағни киши эрди. Бўла олурким, фақир истиғноси эркан бўлғай” дея тавсифлайди. Асарда шаҳзода Султон Бадиуззамон Мирзонинг ижодга мойиллигига алоҳида урғу берилади: ” ҳусни сурат ва ҳусни сийрат била ороста ва жамоли зоҳирий ва камоли ботиний била пийроста йигитдур. Разматворидин отар-тутарда дил писанд ва базмас бобидин ичмак ва бағишламоқ да бемонанд. Табъи ҳам наз муслубида мулойимдур.”

Навоий Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўғилларидан бири Фаридун Ҳусайн Мирзони “ Фаридун ҳасаблиқ ва Ҳусайн насаблиқ. Зоти таъзим ва виқорлиқ ва хулқи адаб ва ҳурмат шиорлиқ, ёй кучида ягона ва ўқ отарда замона аҳлига нишона. Тоат ва тақвийға мойил. Зикр ва тиловатқа машғул йигитдур. Хуб табъи ва мулойим зеҳни бор.” [18] дея таърифлайди. Шоир дўсти Ҳусайн Бойқаронинг яна бир ўғли Муҳаммад Ҳусайн Мирзо ҳақида “халойиқ ани адолат ва шижоат ва салтанат ойинида кўп таъриф қилурлар, аммо улча зоҳир бўлди- бағоят саркашлик ва бегонавашлик гўё гўё зотида бор. Ҳар тақдир била дерларким, бу матлаъ анингдурким ва яхши

[18] Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 13-жилд. Тошкент: “Фан”, 1977.Б.162.

тушубтур”, дейди. Шу ўринда Алишер Навоийнинг бу шаҳзода ҳақида “бағоят саркашлик ва бегонавашлик гўё зотида бор ” дея таъриф бериш билан ўзининг унга бўлган салбий муносабтини билдириши сабаби Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “...сўнгра ғализ рофизий бўлуб эди. Бовужудким, ото-оға-иниси бори сунний, бумундоқрофизий” деб берган таърифидан англашилади[19].Алишер Навоий Абу Саид Мирзонинг набираси Бойсунғир Мирзонинг “...табъи диққатлиқ ва зеҳни жавдатлиқ. Салтанат тахтида фақр пешали ва макрумат бисотида фано андешали йигитдур. Фазойил ва ҳунарларга роғиб ва фазлаҳли тақвиятига муртакиб. Назмойинидағи анга мақбул ва гоҳи ул фикрга табъи машғул” эканлигини таъкидлайди. Алишер Навоий фикрича, Султон Масъуд Мирзо “...равшан зеҳнлик ва мустаҳсан табълиқ ва покиза ҳисол ва маҳмуд фаол йигитдир. Вафо ва дил жўйлиқанинг шиори, саховадарвеш хўйлуқанинг атвори мулк равнақ ва интизомида ахтари масъуд. Назм зеб ва зийнат ит момида абноижинсқа мақсуд”. Султон Али Мирзо эса “ҳоло Самарқанд мулкида салтанат тахтида мутамаккиндур. Дерларки, табъи назмға мойилдир”.

Асарда Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Шоҳ Ғариб Мирзо тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган. Унда Шоҳ Ғариб Мирзонинг насрда ва назмда беназир эканлиги, девон ҳам жам қилганлиги айтилган.[20] Унинг бу фикрларини Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам тасдиқлайди.[21]

Юқорида келтирилган маълумотлардан маълум бўладики, Ҳусайн Бойқаро саройи адабий муҳитида кўплаб маърифатга интилувчи, ижод қилувчи ва илм-фан, санъат ҳамда ижод аҳлига раҳнамолик қилувчи темурийзодалар етишиб чиққан. Ҳусайний ҳукмронлиги даврида турли юртлардан Ҳиротга юзлаб олимлар, санъаткорлар тўпланишган. Зероки,бу ерда илм-фан, маънавият юксак даражага кўтарилган эди. Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий каби қатор устодлар атрофида кўплаб ижод аҳли тўпланган эди. Бундан ташқари Камолиддин Беҳзод, Маҳмуд Музоҳҳиб, Султон Али Машҳодий, Биноий, Восифий, Кошифий, Ҳикомий сингари алломалар ҳам шу муҳитда камолга етганлар. Ҳусайн Бойқаронинг жамият бошқарувидаги фаолиятига Мир Алишер Навоий ҳамиша сарпорлик, ҳамрозлик вазифасини ўтаган ва юксак ҳисса қўйган. Ҳусайн Бойқаро даврига келиб адабий муҳит ҳам гуркираб ривожланди. Жумладан, зуллисонайн шоир Шоҳ Ғариб Мирзо ва унинг асарлари тўғрисида бугунги кунга қадар етарлича маълумотлар берилмаган. Фақат кейинги йилларда Фахри Хиротий, Шафиқаи Ёркин, Ҳайрулло Исматуллаев ва Суйима Ғаниевалар ўз изланишлари орқали бир қатор маълумотлар беришга ҳаракат қилган.

Шоҳ Ғариб Мирзо асарлари ва ижод намуналарини тўплаш, бу асарларнинг чет элларда сақланаётган асл нусхаларини қайтадан нашр эттириб, махсус тадқиқ этиш бугунги адабиётшунослигимиз олдидаги долзарб вазифалардан бўлиб турибди.

Фойдаланилган адабиётлар

1.{Алишер Навоий.} Мукаммал асарлар тўплами. 13-жилд. Тошкент: “Фан”, 1977.Б.162-163.
2. {Бобур З.М.} Бобурнома. –Т.: Юлдузча, 1989. – Б. 150 .
3.{Ғаниева С.} Алишер Навоий насрида назмнинг ўрни.https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/suyima-ganieva-alisher-navoiy-nasrida-nazmning-orni.html

[19]Бобур З.М. Бобурнома. –Т.: Юлдузча, 1989. – Б. 150 .

[20] Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 13-жилд. Тошкент: “Фан”, 1977.Б.162-163.

[21] Бобур З.М. “Бобурнома”.Тошкент: “Юлдузча”, 1989. Б.149.

IV. АЛИШЕР НАВОИЙ "ХАМСА"СИ: АРХИТЕКТОНИКА ВА КОМПОЗИЦИЯ, ОБРАЗЛАР БАДИИЯТИ, МАЗМУН ВА ҒОЯЛАР ОЛАМИ

ХАМСА"ДАГИ РОМАНТИК ЭПИЗОДЛАРНИНГ ҲАЁТИЙ МОҲИЯТИ[22]

Тоҳиров Қ.Т.
Филология фанлари номзоди, доцент

Алишер Навоий "Хамса"си кўп вақтдардан бери турли пландаги илмий мушоҳадаларнинг объекти бўлиб келаётган бўлса ҳам, фақат кейинги йиллардан бошлаб бу соҳада жиддий илмий тадқиқотлар вужудга кела бошлади. Бу изланишларда "Хамса"нинг ўзига хос хусусиятлари, унинг яхлитлиги, умуман хамсачиликнинг энг муҳим ананалари ҳақида диққатга сазовор фикрлар эълон қилинмоқда.

Навоий "Ҳамса"сининг энг муҳим хусусиятларидан бири ундаги асосий масалаларнинг бевосита шоир яшаган давр муаммоларига, инсониятни ҳаяжонлантирувчи ғоялар ифодасига қаратилганлигидир. Буюк шоир ўз асарларининг афсонагўйлик истаги билан, эрмак, қиссахонлик мақсадида яратилмаганлигини, уларда ўзини ҳаяжонлантириб келган ғоялар: инсон ҳаёти, давлат ва жамият ҳақидаги чуқур мулоҳаза ҳамда мушоҳадалар бадиий ифодасини топганлигини баъзан бевосита ва баъзан турли киноявий йўллар билан қайта-қайта уқтиради.

Шу жиҳатдан, айниқса, "Хамса" поэмаларининг анъанавий қисмлари, поэмалар олдида ва сўнгида берилган хаёлий сюжетлар ва хулосаловчи боблар ғоят характерлидир.

Жумладан, "Сабъаи сайёр" поэмаси сўнгида келтирилган туш эпизоди ҳам асарнинг ғоявий-бадиий вазифасини белгилашда катта аҳамиятга эга, бу эпизодни ҳар томонлама таҳлил қилмасдан туриб, бу поэма орқали шоирнинг қандай мақсадларни кўзда тутганлигини тўла тушуниш қийин.

Навоий ўз ўрнида бадиий ижодни кон қазувчининг машаққатли меҳнати билан тенглаштиради, шу билан ижодкордан оригинал маҳсул беришни талаб этади. Кон қазувчи ер бағрида яшириниб ётган фойдали маъданларни қазиб чиқаргани сингари, шоир ҳам ҳамма нарсани эмас, инсонга фойдаси тегадиган, унга эстетик завқ ва таълим берадиган, озиқлантирадиган асар ёзиши керак. Инсон ишонмайдиган, унинг турмуши билан боғланмаган воқеаларни, ғояларни эмас, балки ҳаётдан олинган фикр-ғояларни бадиий ифодалаши лозим.

Шоир "Сабъаи сайёр"ни ёзиб тугатганидан кейин қаттиқ чарчоқ ҳис этиб, дам олмоқчи бўлади. Яна муболағали тасвир билан ҳужрасига кириб бир эски бўйра устида боши остига тош қўйган ҳолда ухламоқчи бўлганлигини ёзади. Бироқ:

Уйқу этмай ҳануз кўзга нузул,
Кўнгил ўлмай хаёлдин маъзул.
Жилва қилди назар фазосинда,
Навму уйғоғлиғ аросинда.
Шўру ғавғода бир гуруҳи касир,
Бошлари узра бир баланд сарир.[23]

Бу ўринда Навоий ўзининг ҳали уйғоқ эканлигини таъкидлашига диққат қилинадиган бўлса, шоирнинг бу эпизодда келтирадиган воқеалари оддий туш таъсири эмас, балки диққат қилиш лозим бўлган тарбиявий эпизод эканлигини усталик бидан қайд қилиб, ўқувчи фикрини шу воқеага тортганлиги сезилади.

Бир гуруҳ одамлар саккиз зиналик ҳашаматли тахтни кўтарган ҳолда шоирга яқинлашадилар. Тахт ўртасида шон-шавкатини намойиш этиб Баҳром ўтирибди, тахтнинг саккиз поясида саккиз гўзал жойлашганки, уларнинг юзи шуласидан осмоннинг 8 буржи ҳам ёришиб кетади. Тахт томондан бир йигит ва қиз шоирнинг ёнига келишиб, уни Баҳром ҳузурига таклиф қиладилар.

---

[22] Марҳум олимнинг ушбу мақоласи “Алишер Навоий “Хамса”сини ўрганиш масалалари” (- Самарқанд: СамДУ, 1987. 41-49-бетлар) китобидан олинди.

[23] Алишер Навоий. Хамса. – Тошкент: Ўзбекистон ФА нашриёти, 1958. Бундан сўнг шу манбадан олинган мисолларнинг саҳифалари қавс ичида кўрсатилади).

Шоир ҳаяжон билан ўзи тирилтирган образларнинг ҳузурига йўл олади. Баҳром уни ҳол-жонига қўймай ўз ёнига таклиф этади.

Шоир шоҳга ғоят камтарлик билан ўзининг тахтга муносиб эмаслигини билдириди, лекин Баҳром уни ўз ёнига ўтқазар экан, дейди:

К-эй билик мулкини айлаган тасҳир,
Найзаи килк бирла оламгир!
Чун чекиб тил салойи наам солиб,
Даҳр мулкин бу тиғ бирла олиб,
Назм кишварситони ҳам сен-сен!
Балки соҳибқирони ҳам сен-сен! (1179-1180)

Шундан кейин шоир Баҳром тилидан бу қиссани назм қилишга ҳаракат қилган муаллифлар ва уларнинг асарларига ўз муносабатини билдиради. Навоий даврида кўпгина шоирлар Баҳромгўр қиссасини назм қилган, бироқ муваффақиятсизликка учраган эдилар. Навоий уларнинг Баҳромгўр қиссасини ҳар томонлама синчиклаб ўрганмаслик, эшитган нарсаларини оригинал ғояларни ифодалаш учун бўйсундирмасликда ва изчилликнинг йўқлигида айблайди. Навоийнинг фикрича, бу поэмада асосий эътибор Баҳромнинг фожиаси нимадан иборат эканлигига қаратилиши, бу образ орқали маишатга берилган шоҳ тақдири кўрсатилиши керак эди. Баҳром ҳақида асар ёзганлар эса ана шу томонга эътибор қаратмай, Баҳромга маддоҳлик қилганлар, уларнинг асарларида ана шу асосий ғоя ўз ифодасини топмай қолган:

Бу жиҳатдан басе ғариб умур,
Қолди олам эли аро мастур.
Сен бу ишнинг пайига чун бординг,
Эски дафтар басе кўп ахтардинг.
Ложарам кўп ғаройиб ўлди аён,
Ки бу афсона ичра топди баён. (1180-бет)

Шунингдек, бу ўринда "Сабъаи сайёр"да келтирилган етти ҳикоятнинг Баҳромгўр образига алоқадорлиги ҳам қайд қилинган, уларнинг катта ғоявий-бадиий, маърифий-тарбиявий аҳамиятига ишора қилинган. Шоирнинг киноясига кўра, Баҳром афсонагўйларнинг ҳикоясидан тегишли хулоса чиқариб олиши керак эди. Чунки афсонагўйлар воқеаларга маълум даражада алоқадор кишилар эди. Аммо Баҳром уларнинг ҳикоясига бир эрмак сингари муносабатда бўлди. Дилором висолига қайта эришгач, яна аввалгидек маишатга берилди. Натижада, у фожиали ўлимга дуч келади. Баҳром ана шу хатосини фақат ўлганидан кейин тушунади. Шунинг учун ҳам у Навоий олдида ўз айбига иқрор бўлади ва Ҳусайн Бойқарони бундан огоҳлантиришни сўрайди.

Бу ўринда айрим адабиётшуносларнинг "Сабъаи сайёр"да Навоийнинг кўзда тутгани етти ҳикоя эди, деб Баҳромгўр образини иккинчи планга туширишга ҳаракат қилганликларига эътироз билдиришга тўғри келади. Тўғри, Навоий афсонадан мақсад етти ҳикоя эди, деб айтган. Бироқ шу етти ҳикоянинг Баҳром учун келтирилганини қайта-қайта уқтирган эди.

Баҳром монологи орқали шоир адабий манёвр қилиб, Ҳусайн Бойқаро кўнглида шубҳа уйғотмайдиган воситилар ишлатиб, шоҳга мурожаат қилади. Баҳром сингари ва поэма ёзилаётган даврларда бўлгани сингари Ҳусайн Бойқаро ҳам айш-ишратни давом эттирса, инсоф ва адолат йўлига кириб, халқ тўғрисида қайғурмаса, тақдири Баҳром сингари бўлажаклигидан огоҳлантиради.

Баҳром ўз фожеасининг Навоий томонидан тўғри ёритилганлигини тан олар экан, Навоий хизматини юксак қадрламоқчи бўлади.

Бўлса эрди менинг чоғимда бу иш,
Ганжлар айлагай эрдим бахшиш (1181-бет).

Мукофотлаш деталини киритиш билан Навоий ғоят усталик кўрсатиб, гапни хазинага буради. Баҳром етти иқлим подшоси бўлгани билан хазинасида ҳеч нарса йўқ. У қабрга ўзи билан ҳеч нарса ҳам олиб кетолмади. У жаҳон бойлигини йиғиб, беҳуда айш-ишрат, қасрбозлик йўлида сарф қилди, хазондек совурди.

Навоий даврида айрим ҳукмдорлар халқнинг меҳнати, кўз ёши эвазига келган бойлик, мулкни ўз маишатлари йўлида аямай сарфлар, дабдабали қаср ва ишратхоналар қурар ёки ҳокимият талашиш йўлида фойдаланиш учун йиғиб, яшириб келар эди. Шоир ана шуларни очиб ташлаб бир томондан, халқ бойлиги совурилаётган ва, иккинчи томондан, "пўшида маслаҳатлар"учун сақланиб келаётганлигини қоралайди.

Баҳром Навоийни тақдирлаш, унинг бошидан дур сочиш учун бойлиги йўқлигидан шикоят қилар экан, шоирнинг бойликка ва амалга ўч эмаслигини эшитиб, бир қадар ўзининг енгил тортганлигини билдиради:

Гарчи сендин басе хижилдурмен,
Шукурунг айтурда мунфаилдурмен.
Бири бу ким бу навь дерлар хайл,
Ки санга йўқ эмиш жаҳон сари майл.
Даҳр ишидан малолатинг бор эмиш,
Жоҳидин саъб ҳолатинг бор эмиш.
Йўқ эмиш жаҳон сори парвойинг,
Молидин мужтаниб эмиш ройинг (1182-бет).

Баҳромнинг бу сўзларида Навоийнинг давлат ишларидан безганлиги, мансабпараст амалдор фитнасидан малоли келиб, тинч ҳаётни орзу қила бошлаганлиги ҳам сезилади, вазирликдан истеъфо берганлигининг сабабларига ишора қилади.

Баҳром шоирга ўз таржимаи ҳолидан икки лавҳани ҳикоя қилиб, шу ҳолатлар Ҳусайн Бойқарода ҳам бўлганини таъкидлайди. Баҳром билан Ҳусайн Бойқаро ўртасида ғоят ўхшашлик борлигини айтади. Бу билан Баҳромнинг поэмада келтирилган саргузаштидан ғоят усталик билан фойдаланади:

Шоҳлар ким жаҳон аро эдилар,
Даҳр мулкига кадхудо эдилар.
Мисли Жамшид ё Фаридун ҳам,
Ё Скандар, йўқ эрса Хорун ҳам.
Борчадин бордурур нишон анда,
Йурғузуб бахти комрон анда.
Борига гарчи бор мушобаҳати,
Манга кўпрак дурур муносабати. (1183-бет)

Баҳром тахтга чиққанидан кейин айш-ишратга берилиб, давлат ишлари билан шуғулланмай қўйган, натижада, зулм-ҳақсизлик, қашшоқлик авж олиб кетган эди. Унинг устига қўшин тортиб келган Чин ҳоқони халқнинг Баҳромни қўлламаслигидан фойдаланиб, уни тор-мор келтириб, мамлакатни эгаллайди. Баҳромнинг қўшини ҳам ундан норози эди, шунинг учун парокандалик юз бериб, Баҳром озгина одамлари бидан мамлакатни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади. У бир неча муддатлар турли ўлкаларда кезиб юриб, охири тадбиркорлик ишлатиб, Чин ҳоқонини енгади ва яна подшоҳликни қўлга киритади.

Худди шундай ҳодиса Ҳусайн Бойқаро даврида ҳам юз берган эди. Ҳусайн Бойқаронинг кетма-кет солиқ солиши натижасида Ҳирот аҳолиси қўзғолон кўтарган, бу қўзғолон Ёдгор Муҳаммаднинг Ҳиротни эгаллашини осонлаштирган эди. Ҳусайн Бойқаро бир неча муддатлар Баҳром каби кезиб юриб, охири Алишер Навоийнинг тадбиркорлиги туфайли озгина одам билан Ёдгор Муҳаммадни енгган ва ҳокимиятни яна қўлга киритган эди.

Баҳромгўр ва Ҳусайн Бойқаро ҳаётларидаги бу ўхшаш воқеани келтириш орқали Навоий Хусайн Бойқарога ўтмиш сабоқларини эслатади. Кейинчалик шоир "Садди Искандарий"да халқни ҳам, қўшинни ҳам қийнаган Абу Саид Мирзонинг тақдиридан ҳикоя қилиб, Искандарни шу типдаги подшоҳларнинг акси қилиб тасвирлаган. Шоир Баҳромгўр ва Ҳусайн Бойқаро фаолиятидаги ўхшашликни давом эттириб, Баҳромнинг Хаварнақ саройи ва етти қасри билан Ҳусайн Бойқаронинг Боғи Жаҳонороси ва унда қурилган қасрлар ўртасида яқинлик топади. Баҳромники сингари Ҳусайн Бойқаро қасрлари ҳам, фитна-фасод, айш-ишрат маконига айланганлигини кўрсатиб, шоҳни бу маишатпарастлик оқибатларидан огоҳлантиради.

Навоий ушбу асарни ёзаётган йилларда Ҳусайн Бойқаро хазинасида ҳам ҳеч нарса қолмаган, бойликнинг ҳаммаси "айш ила тарона" йўлида "эл дуру лаъли била гавҳарнигор" қасрлар қурилишига сарф қилинган. Натижада, Мажидиддин Муҳаммад кабилар халқни талаш ҳисобига тўплаган бойликларини хазинага топшириб, шох олдида обрў қозониш ва юксак лавозимни эгаллашга муваффақ бўлган эдилар.

"Хайрат ул-аброр" поэмасидаги золим подшоҳлар танқидига бағишланган бобда ана шундай қасрлар тасвири маҳорат билан берилган.

Қасрки базм анда муҳайё бўлуб,
Зийнати фирдавси муалло бўлуб.

Пардалари риштаси эл жонидин,
Лаълию шингарфи улус қонидин.
Шамсаси эл моли била зарнигор,
Эл дуру лаъли била гавҳарнигор.
Хиштини масжид бузубон келтириб,
Тошини эл марқадидин ектуруб (44-бет).

Бу мисралар шу эпизоддаги ишорага кўра реал ҳаётий воқеалар асосида юзага келиб, "Сабъаи сайёр"да ҳақиқатнинг бадиий реалистик ифодаси даражасига кўтарилган ва унинг киноявий тиғи ҳукмдорларга қаратилган эди.

Баҳром тилидан келтирилган байтлари орқали Навоий Хусайн Бойқарони яна ҳам Баҳромга яқинлаштиради:

Менга бўлса хизона гар нобуд,
Анга йўқтур хизона худ мавжуд...
Шаҳлар ичра манга эрур монанд,
Дей олурман: эрур манга фарзанд (1185-бет).

Шу хаёлий эпизодда шоир Ҳусайн Бойқаронинг хотинларига ҳам киноя қилган. Ҳусайн Бойқаронинг хотинлари, айниқса, Бека Султонбегим ва Хадичабегимлар мамлакатда фитнанинг авж олиши, Ҳусайн Бойқаро фарзандлари ўртасида низонинг кучайиши, тарқоқлик ва парчаланишнинг ривожланишига сабаб бўлган эдилар. Уларнинг ҳар қайсиси ўз манфаатини кўзлаб, Ҳусайн Бойқаронинг эътиборини суистемол қилиб, давлат ишларига ҳам аралашар эдилар.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам "Бобурнома"да Бека Султонбегимнинг ниҳоятда кажхулқ хотин бўлганлигини, Хадичабегимнинг эса беобрў ва ақлсизлигини қайд қилган. Навоийнинг таърифича, Баҳромнинг хотинлари аксинча, ақлли, камтарин, иззат-ҳурматини биладиган. Улар шоирни ҳурмат билан ўринларидан туриб қарши оладилар, кўзларини ердан кўтармай таъзим қиладилар.

Шоҳ бирла, қучушқучи бирла,
Ҳўблар ҳам илик учи бирла.
Кўпубон уни кўруштилар маҳжуб,
Турубон ерга тикти кўз ҳар хуб (1179-бет).

Бу ўринда Баҳромнинг етти хотини Хусайн Бойқаронинг бошқа хотинларига ва Дилором Хадичабегимга киноя қилинади. Дилором Баҳромнинг ҳамма ишларида бирга бўлиб, охири унинг фожиасига сабаб бўлгани сингари, Хадичабегим ҳам Ҳусайн Бойқаронинг деярли ҳамма ишларига аралашар, маълум даражада унинг хонадони ҳалокатига сабаб бўлган ҳамда Мўмин Мирзо унинг иштироки билан ўлдирилган эди.

Навоий шу ишорасини эпизоднинг сўнгида янада моҳирлик билан билдиради. Баҳром Навоий билан хайрлашар экан, унинг хотинлари:

Шоҳ чун сўзни мундоғ этди тамом,
Ул секкиз сарв каду сийм андом,
Ҳам қўпуб ҳамд ила сано дедилар,
Махди улёга кўп дуо дедилар (1186-бет).

Бунда Маҳди улёдан киноя Хадичабегимдир.

Демак, бу эпизод орқали Навоий Хусайн Бойқаро хотинларини ҳам тартибга чақирган, уларни ҳар томонлама баркамол бўлган гўзаллардан ўрнак олишга даъват этган. Бу эпизоддаги энг муҳим момент Баҳромнинг Ҳусайн Бойқарога қилган насиҳатларидир. Бу насиҳат Навоий ижодининг ўзига хос гимни бўлиб "Сабъаи сайёр"нинг асосий мақсади ҳамдир:

Энди шоҳинга де саломимни,
Сўнгра мундоқ етур паёмимни:
Ки жаҳон кимсага вафо қилмас,
Шоҳлиғ таркига киро қилмас.
Шоҳки минг йил анинг ҳаётидур,
Ғараз ўлганда яхши отидур.
Минг йил ўлса ҳаёт маддига печ,
Ул замонким ўлар эрур бари ҳеч.
Яхшилик била гар қолур оти,
Бу эрур мужиби мубоҳоти.

Ана шу ғоя умуман "Сабъаи сайёр" поэмасини ёзишда кўзда тутилган ғояларки, бундай идеал шоҳнинг қандай сифатларга эга бўлиши, давлатни қандай қилиб бошқариши лозимлиги "Хайрат ул-аброр"да назарий жиҳатдан асослаб берилган ва "Садди Искандарий" поэмасида шундай шоҳнинг бадиий образи яратилган.

Демак, "Хамса"да тез-тез учраб турадиган бундай алоҳида характердаги хаёлий романтик сюжетлар поэмаларнинг умумий руҳини белгилайди ёки поэмалардан чиқарилиши лозим бўлган хулосаларни бадиий ифодалайди.

“ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН” ДОСТОНИ СЮЖЕТИ ВА ҒОЯСИНИ ШАКЛЛАНТИРГАН БАЪЗИ ОМИЛЛАР ХУСУСИДА

Шодмонов Нафас Намозович
филология фанлари доктори, профессор, ҚарДУ

Annotation: The article discusses the genesis of the plot of the poem "Leyli and Majnun", some factors that formed the image of the poem and its main character, as well as factors of Sufism that formed the views of Alisher Navoi on the truth and essence of love.

Keywords: *poem, novella, story, plot, idea, sufism, love, reach, fano, baqo.*

Буюк мутафаккир Алишер Навоий ижодида ишқ талқини етакчи мавзулардан биридир. Бу талқиннинг бениҳоя мукаммаллиги ишқ мавзусининг қайси сатҳда текширишдан қатъи назар, олий даражада мувофиқлигини кўрсатади. Буни “ишқнома”, “дарднома” каби сифатлар билан тавсифланувчи биргина “Лайли ва Мажнун” достонини кузатиш ҳам тасдиқлайди. Бу ерда биз достон ва унинг бош қаҳрамони образини шакллантирган баъзи омиллар хусусида фикр юритамиз.

Достон сюжети генезиси тўғрисида XX аср бошларидан буён бир тезис у ёки бу шаклда айланиб юради. 2019 йил “Хамса”нинг озарбойжон тилига қилинган таржимаси беш китобда чоп этилди. Ҳар бир китобга кирган достонга алоҳида сўзбоши ёзилган. Учинчи китобда “Лайли ва Мажнун” достони жой олган бўлиб, унда ҳам алоҳида сўзбоши бор. Таржимон, профессор Рамиз Аскар ўз сўзбошисида ўша тезисни яна такрорлаган. Унда жумладан қуйидаги фикрлар билдирилган: “Бутун Шарқда машҳур бўлган “Лайли ва Мажнун” достони муосир филология илмида араб ҳикоятларидан келиб чиққани ҳақида сўзлаб келинади. Лекин бу сюжет асосида Бобил (ҳозирги Бағдодга 90 чақирим яқинликдаги қадимий шаҳар ва мамлакат)да майдонга келган, сўнгра араблар юртига кириб борган Нажад ва Тоиф ўлкалари ва атроф вилоятларда яшаган араб қабилалари, жумладан Бани Омир қабиласи орасида оммалашгандир. Бу сюжет Бобил миххат ёзувли адабиётида ўз аксини топган. Бу фикр илк бор Ю.Дунаевский томонидан 1935 йил достоннинг рус тилига А.Глоба амалга оширган таржимасига ёзган сўзбошисида илгари сурган эди. У филолог Мир Муҳаммад Ҳижозийнинг бир журналда “Кашфи адабий” сарлавҳаси билан чиққан мақоласида даниялик шарқшунос Грин томонидан Лайли ва Мажнун миххат ёзувида ёзиб қолдирилгани ҳақида маълумот берган. Унда бу сюжет қаҳрамонлари Кис ва Лилакс исмли ёшлар Бобилнинг Гунеш маъбади (ибодатхонаси)да Аштарфалазар деган коҳиндан дин асосларини ўрганар экан, бир-бирларини севиб қоладилар. Коҳин бундан хабар топиб, Кисни ҳайдаб юборади ва Лилаксни маъбадда ҳибсда тутади. Кис ҳар ерда юриб Лилаксни ахтаради. Бош коҳиннинг амри билан унга ўлим жазоси тайинланади. Лекин Киснинг отаси эл улуғларидан бўлгани учун ўлим жазоси саҳрога сургун билан алмаштирилади.

Лилакс ҳибсдан қочиб отаси уйига боради. Кис эса уни қочирмоқ учун маъбадга келади. Уни ўлимчил ҳолда калтаклаб, яна саҳрога қувадилар. Киснинг отаси Лилаксни ўғлига олиб беришни истаса-да, қизни қувғиндаги ўғилга бермайдилар. Кис саҳрода ваҳший ҳайвонлар билан дўстлашади. Лилакс Саламиснинг ўғлига эрга берилади. Кис овчи ва жангчи Нўфал билан танишади ва ундан кўмак сўрайди. Эвазига ўзининг жайрон сурувини беришини ваъда қилади. Нўфал куч ишлатиш билан Лилакснинг уйига кириб унинг эрини ўлдиради ва ўзини қочиради. Кис ва Лилакс саҳрода топишиб бахтиёр яшай бошлайдилар. Орадан маълум вақт ўтиб, Кис бир чўпоннинг қизини севиб қолади. Чўпонни ўлдириб унинг қизига уйланади. Лилакс саҳрода ёлғиз қолиб вафот этади.

Е.Э.Бертельс бу маълумотга ҳақиқий Бобил миххат ёзувли матнлари топилмагунча қўшилиб бўлмаслигини айтади. Лекин мазкур ҳикоят қаҳрамонлари исмлари билан “Лайли ва Мажнун” достонидаги образлар исмлари орасидаги ҳайратланарли даражада ўхшашлик мавжудлиги диққатни жалб этмасдан қолмайди: Кис – Қайс, Лилакс – Лайли, Саламис – Ибн Салом, Нўфал – Навфал. Бу фактнинг ўзи адабиётшунослардан Бобил ҳикоятига эҳтиёткорлик билан ёндашишни тақозо қилади”[24].

Қисса ёки ҳикоянинг Бобил варианти мавжуд бўлганда ҳам, бундай маълумотларни моҳиятан катта янгилик сифатида қабул қила олмаймиз. Чунки Бобил Месопотамиянинг жанубий қисми (ҳозирги Ироқ ҳудуди)да, Фурот дарёси бўйида жойлашган милоддан аввалги иккинчи минг йилликнинг бошидан милоддан аввалги 538 йилгача мавжуд бўлган қадимий давлат бўлиб, унинг номи марказий шаҳри Бобил номидан олинган. Бу ҳудудларда ҳам сомийлар – яҳудийлар ва арабларнинг тарихий аждодлари яшаган. Бобил номи ҳам сомийча (Бобу Ил) бўлиб, “Тангри дарвозаси” деган маънони англатади. Бинобарин, бу факт ҳам, яъни қиссанинг сомийларга тегишлилиги ҳам у тарихан арабларга тегишлилигини далиллайди. Бироқ тадқиқотчиларнинг Мажнун тахаллуси билан шеърлар ёзган Қайс (вафоти ҳижрий 70 йил) ҳақидаги маълумотлари ҳақиқатдан узоқлашади. Қисса уч минг йилдан кам бўлмаган тарихга эга бўлади.

Энди Навоийнинг ишқ мояси, моҳияти ҳақидаги қарашларини шакллантирган тасаввуфий омиллар хусусида. Булар Абдулкарим Қушайрий, Муҳийюддин ибн ал-Арабий, Садриддин Қунавий, Фахриддан Ироқий, Абулмаолий ал-Жийлий (ал-Гилоний – Шайзала), Фаридуддин Аттор, Жалолиддин Румий, Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий ва бошқа кўплаб олиму адибларнинг илмий-фалсафий, тасаввуфий ва адабий-бадиий асарлари эди. Улар орасида фақат илоҳий ишқ мавзусида араб тилида яратилган “*Лавомеъу анвори-л-қулуб фи-жавамеъи асрори-л-муҳибб ва-л-маҳбуб”* (“Муҳиб (ошиқ) ва маҳбуб сирлари йиғиндиси ҳақида қалб нурлари шўълалари)[25]асари ҳақида қисқача тўхталамиз. Бу асар Шайзала лақаби билан ҳам юритилувчи Абулмаолий Азизий ибн Абдулмалик ибн Мансур ал-Жийлий ал-Гилоний (гилонлик, Бағдодда 494/1100 й.в.э.) томонидан ёзилган. Асар “Ҳақни севиш” тушунчасининг кўплаб қирраларига бағишланган ўн бобга ажратади ва Ҳаққа етказувчи йўлдаги соликнинг мақомлари, манзиллари ва ҳоллари “Ҳақ ошиқлари” тилида тушунтирилади. Унинг бешдан уч қисмини (206 варақдан 125 тасини) эгаллаган энг катта боби (7-боб) “Ҳаққа муҳаббат моҳияти” (*ҳақиқату-л-маҳабба*) ҳақидаги мутасаввифлар мулоҳазаларидан иборат. Боб 114 фаслдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирида Фузайл ибн Ийод (188/803 й. в. э.)дан Абул Қосим ал Қушайрий (465/1072 й. в.э.)гача бўлган тасаввуф намояндаларининг ушбу муҳим масала (*ал-маҳабба*) бўйича билдирган фикрлари баён қилинган[26].

Тариқатда Ҳақ томон солик ҳолдан ҳолга, манзилдан манзилга, мақомдан мақомга то Ҳаққа етиб (васл мақомига), *У билан бирлик* ҳосил қилгунча (*висол*) ва Унга сингиб (*фано*), У билан абадий туриш (*бақо*) мақомигача бўлган жараёндан ўтади. Ҳақни топиш ва У билан топишиш (*важд*) жараёни *ал-вожид* – сўфиёна жазба ҳолида бўлишга ҳам етказади.

Баъзи таснифларда Ҳаққа интилиш *даража*си билан боғлиқ ҳолда бир тушунча ҳам “ҳол”, ҳам “мақом”, ҳам “манзил” сифатида талқин қилинади. Асосий “ҳол”, “мақом” ва “манзил”ларнинг сони турли мутасаввиф муаллифлар томонидан 4 тадан 100 тагача талқин қилинади. Навоий жиддий эътибор қаратган ҳанбалий мазҳабли таниқли мутасаввиф шайхлардан Абдуллоҳ ал-Ансорий ал-Ҳиравий (481/1089 й. в.э.) анъанавий тариқат йўлида 100 та манзил борлигини 10 қисмга бўлиб тақдим қилади. Бу манзиллар айни ўринда ҳам “ҳол”, ҳам “мақом” билан бир хиллик касб этади[27][Бертельс Е, 152-156]. Эътиборлиси шундаки, муҳаббат ёки ишқ

[24] Ҳозирча қўлимизда “Хамса таржимаси бўлган китоб нашри манзилини тўлиқ кўрсата олмаймиз. Биз ундаги сўзбошининг суратига эгамиз. Келтирилган маълумотлар суратнинг 3 – 4-бетларида берилган. Иқтибос ана шу суратдан таржима қилиб олинди.

[25] Асарнинг Доғистонда 954/1547 йил кўчирилган нусхаси ҳозирда Россиянинг Санкт-Петербург шаҳрида – Эрмитажда сақланади. Асарни рус шарқшуноси С.М.Прозоров тадқиқ этган.

[26] Муаллиф кўрсатишича, у еттинчи бобни 113 фаслга ажратган, лекин унда 114 фасл мавжуд. Матнда фаслларнинг рақамланмаслиги муаллиф “хато”сини келтириб чиқарган бўлиши мумкин, бироқ, шубҳасиз, бу “номувофиқлик” – ўзига хос парда Қуръони Карим суралари сонига ишора борлигига тўсиқ бўла олмайди (мусулмон муаллифларнинг рақамлар символикасидан шу тахлит фойдаланишини ҳисобга олиш лозим).

[27] Шайхулислом Ҳирот атрофида Пири Ансор сифати билан қадр топган Абдуллоҳ ал-Ансорий ал-Ҳиравий (481/1089 й.в.э.) ҳанбалий мазҳабининг энг етук намояндаси эди. Абдуллоҳ ал-Ансорий илмий битиклари орқали шуҳрат топди. Унинг тасаввуф бўйича асосий асарлари: тариқат босқичларини изчил ва батафсил ёритган “Манозилу-с-сойирийн”

ҳам ҳол, ҳам мақом, ҳам манзил сифатида кўп ўринда таъкидланади. Тариқат йўлини бутунлай ишғол қилган, ундаги ҳамма “мақом” ва “ҳол”ларни қамраб олувчи ҳамда турли сулук ва мактабларга тааллуқлилигидан қатъи назар, иттифоқий эътирофдаги арбоби суфия сўзларига кўра, асосий ғоя Ҳаққа бўлган муҳаббат ҳисобланади. Таъбир жоиз бўлса, агар муҳаббат ғалтон (шар) шаклига эга бўлса, барча “манзил”, “мақом” ва “ҳол”лар унинг ичида мавжуддир ва ундан ташқарида бўла олмайди. Лекин бу умумий моҳиятга ва мазмунга эга *ал-маҳабба* атамаси баъзи сулукларда “мақом”лардан бири сифатида қўлланади. Бунда муҳаббатнинг эҳтиросли севги сифатида таърифланувчи *ишқ*, ёки нозик севги ҳисобланган *сабоба* ва бошқа шуларга ўхшаш муайян хоссаси назарда тутилади.

Тасаввуфий муҳаббатнинг объекти Қуръоний Илоҳ талқини *Аллоҳ, ал-Ҳаққ, ар-Раҳмон, ал-Карим* кабилардир. Улар қаторида энг устувор талқинлардан бири *ал-Маҳбуб*дир. Тасаввуфий муҳаббат объекти “Маҳбуб” мумтоз асарларда ўнлаб бирикмалар орқали турли шаклларда тавсифланади.

Жуда кўп сўфийларнинг таъкидларига кўра, Ҳаққа муҳаббат – ҳайвоний нафсни, нафсоний сифатни (*сифоту-н-нафсийя*) тарк этиб, руҳоний сифатни (*сифоту-р-руҳонийя*) тўла эгаллашдир. Шунингдек, Ҳаққа муҳаббат бу – “сархушлик” ва “ҳушёрланиш”. “Сархушлик” *манзил*и ҳақида айтиш мумкинки, кимки “Ҳаққа муҳаббат” жомидан ичиб сархушланса, у фақат ўз Маҳбуби хаёли (*ал-мушоҳада*) билангина ҳушёрланади.

Лайли ва Мажнунда худди шу сифатлар энг юқори даражада намоён бўлади.

Навоийнинг ишқ борасидаги қарашлари ҳам салафлари нуқтаи назарларига кўп жиҳатдан мос. Мутлақ ўзига хослиги шундан иборатки, у ишқни сўз тимсолида гавдалантиради. Бунга “Маҳбубу-л-қулуб” асаридаги ишқ таърифида айтилган сўзлар далил бўла олади: “Ошиқ кўнглига маъшуқ ҳавосин солғувчи ҳам ул (*ишқ – сўз*) ва бир жилваси била нақди ҳаётин олғувчи ҳам ул. Ва ошиқ мундоқ балонинг гирифтори ва мундоқ офатнинг беихтиёри, мундоқ тўфоннинг ғариқи ва бу навъ соиқанинг ҳариқи, мундоқ ғаддорнинг забуни ва мундоқ паризоднинг мафтуни ва мундоқ девкирдорнинг мажнуни. Ва мунунгдек ошубнинг шефтаси ва бу янглиғ қотилнинг фирефтаси, бу тавр хунрезнинг ҳалоки ва бу турлук балоангезнинг дардноки” [Алишер Навоий, 2011:497]. Достонда эса шоир ишқни сўз тимсолида гавдалантиради. Шунинг учун, эҳтимол, Мажнуннинг ҳам, Лайлининг ҳам шоирлик қобилияти, шеър ёзиш истеъдоди урғуланади.

Маълумки, Алишер Навоий ишқни мажозий ва ҳақиқий сифатида таснифлайди. Шоир ўз қаҳрамонларини ҳақиқий ишқ соҳиблари эканига урғу беради. Масалан, “Фарҳод ва Ширин” достонида Суқрот ҳаким Фарҳодга шундай дейди:

Йиғилса ишқ эли хайлу сипоҳи,
Сен ўлғайсен борининг подшоҳи.
Мажозий ишқдин ўртанса жонинг,
Бориб сели фаноға хонумонинг.
Ҳақиқий ишқдин эсгай насиме,
Етиб онинг насимидин шамиме.
Бўлуб маъшуқи асли чорасозинг,
Ҳақиқатқа бадал бўлғай мажозинг.
Етиб мазҳарға бехудлуқ қиёси,
Келиб музҳирға ишқинг интиҳоси.
Бақо мулкида топқунг қаҳрамонлиқ,
Ҳақиқат тахтида соҳибқиронлиқ [Алишер Навоий, 2011:465].

Мана шу талқин Мажнун учун ҳам истисносиз тааллуқлидир. Бинобарин, у соликдир. Ошиқ солик ёки ишқ мақомидаги солик. Сўфиёна талқин қилинса, Лайли Мажнуннинг ёки Мажнун Лайлининг ўзидир.

Мажнун соғиниб ўзини Лайли,
Айлар эди нозу ишва майли.
Лайли ўзини соғинди Мажнун,
Шукр эттики, ёри эрди мақрун.

(Йўлчи манзиллари); тавҳид йўлида солик учун тўсиқ бўладиган ширк ва худбинлик кўринишидаги “иллатлар” баёнидан иборат “Илалу-л-мақомот” (Мақомлар иллатлари); “Табақоту-с-суфия” (Суфийлар табақаси). Қ.: *Бертельс Е.Э.* Суфизм и суфийская литература. – Москва: “Наука”, 1965. - С. 300 – 301; *Кныш А.Д.* Мусульманский мистицизм. – СПб.: “ДИЛИЯ”, 2004, – С. 152 – 156.

Ул бу бўлдию лек бу ул,
Топмади арода иккилик йўл [Алишер Навоий, 2011:465].

Демак, достон ваҳдатул-вужуд назариясига асосланган тасаввуфий талқинида яратилган. Профессор У.Жўрақулов “Лайли ва Мажнун” достонини тадқиқ этар экан, ёзади: “Оллоҳ висолини мақсад қилмиш инсон учун бу дунё синовлар, машаққату изтироблар майдони. Уни мудом висол соғинчи изтиробга солади. Мақсади йўлидаги ягона тўсиқнинг ўзи экани унинг ечимсиз вазиятда эканидан далолат. Бунда одамнинг ихтиёрсизлиги, бутун қудрат ва инон-ихтиёрнинг Ёрда эканлиги вазиятни янада тараңглаштиради. Аммо солиҳ ошиқ бундан умидсизликка тушмайди. Дунё неъматлари, жамиятдаги ёзилган ва ёзилмаган қоидалар, ҳатто ақл номли метин девор оша Ёр висоли сари интилишни қўймайди. Гарчи трагик хронотоп замин мезонларига кўра ўта узоқ ва ечимсиз туюлгани билан, илоҳий мезонларга кўра ўз ечимига эга. Унинг ижобий ёки салбий ниҳояланиши эса инсоннинг ўзига ҳавола”[http://e-adabiyot.uz/adabiyotshunoslik/844-maqola.html].

Достон сюжети Навоийдан олдин ёзилган барча “Лайли ва Мажнун”лардан мукаммал ишлаб чиқилганини тадқиқотчилар кўп бор эътироф қилганлар[28][Аҳмедов Т, 1970:15 – 32]. Бунга биринчи омил шоирнинг мислсиз истеъдоди бўлса, иккинчиси тўпланган билим ва тажрибадир. Шуни таъкидлаш лозимки, достон яратилишига асос бўлган ҳикоятлар нечоғли содда, жўн бўлишига қарамай, форсий ва туркий ёзма адабиётда уни энг буюк ижодкорлар қаламга олди. Улар орасида Алишер Навоий тасаввуфий ғоялари ўз феноменологик характери билан жуда кўп ўзига хосликларга ҳам эга.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аҳмедов Т. Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони. – Тошкент: Фан, 1970.
2. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1965.
3. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик, VI ж. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
4. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик, IX ж. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
5. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик, VII ж. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
6. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. – СПб.: ДИЛИЯ, 2004.
7. http://e-adabiyot.uz/adabiyotshunoslik/844-maqola.html

НАВОИЙ “САБЪАИ САЙЁР” ДОСТОНИНИНГ ОВ ЛАВҲАСИДАГИ РАМЗИЙЛИК

Эркинов А.С.
филология фанлари доктори,
Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги ҳузуридаги
Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ
этиш маркази етакчи илмий ходими

Алишер Навоий (1441–1501) “Хамса”си (1483–1485 й. яратилган) ўзининг нафақат бадиий жозибаси, балки ҳали тўла англаб етилмаган фикр ва рамзий ишоралари билан ҳам бой ва боқийдир. Қуйида “Хамса” таркибидаги тўртинчи достон – “Сабъаи сайёр” сўнгидаги рамзий маънога эга лавҳа тўғрисида сўз юритамиз.

Навоий “Хамса”си ва унинг достонлари бўйича амалга оширилган тадқиқотлар анча [Алишер Навоий, 2016]. Лекин улар ичида Навоий рамзий маънолари қатламларини очиб берувчилари кўп эмас.

Эътиборимизни Навоий “Сабъаи сайёр” достони сўнгидаги ов лавҳаси ва ундаги рамзийлик жалб этди. Алишер Навоий Темурийлар (1370–1506), айниқса, темурий Ҳусайн Бойқарога (1469–1506) яқин бўлган. Болаликдан Ҳусайн Боқаро билан бирга ўсганлиги сабабли ўз фикрини, саройдаги бошқа аъёнлардан фарқли тарзда, нисбатан очиқроқ айта оларди. Шунга қарамай, бунда ҳам маълум бир меъёр мавжуд бўлгандир. Чунки Ҳусайн Бойқаро ўрта аср шарқи ҳукмдори – монарх эканлиги сабабли унга нисбатан танқидий фикр билдириш анча мураккаб

[28] Қаранг: Аҳмедов Т. Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони. – Тошкент: “Фан”, 1970. – Б. 15 – 32.

бўлганлиги эҳтимоли катта. Унинг Навоий танқидларини “кўтара” олиш чегараси қаергача борганлигини биз аниқ била олмаймиз.

Шуниси маълумки, Навоий мусулмон Шарқи бадиий асарларида учрайдиган ҳукмдорларга насиҳат қилиши тарзидаги фикрларни ўз асарларига, хусусан, “Хамса” достонларига киритган. Улар муносабати билан Ҳусайн Бойқаро фаолиятига ҳам ишора қилиб ўтган. Ҳусайн Бойқаро атрофидаги сарой аъёнлари ичида Навоийга қарши бўлганлари ва унинг ҳукмдорга қилган бирор панд-насиҳатини ёмонликка йўйишлари мумкинлигини ҳам унутмаслик керак. Шу боис, Навоий ўз фикрини асарларидаги афсонавий қаҳрамонлар ва воқеаларни ўрнак этиб кўрсатиш орқали рамзий тарзда билдирган ўринлари ҳам мавжуд. Мана шундай восиатлардан бири “Сабъаи сайёр” ва ундаги Баҳром образи эканлиги ҳақида ўз вақтида тадқиқотларда айтилган.

ХХ асрда Евгений Бертельс (1890–1957) ва Натан Маллаев (1922–1996) айни ов лавҳаси ҳақида ўз илмий ишларида фикрлар билдирганда, қайсидир даражада, рамзийликка ҳам тўхталганлар. Е.Э.Бертельс ов лавҳасидаги ҳамманинг ер ютиши темурийлар давридаги сарой аъёнларига ўгит сифатида яратилган, деб таъкидлаган [Бертельс, 1965: 165]. Н.Маллаевнинг ёзишича, “Баҳром сарой аҳли, қўшин ва Дилором билан катта овга чиқади. Лак-лак ҳайвонлар, қушлар қириб ташланади, қон ариқ бўлиб оқади. Бу овлоқ бир вақтлар ботқоқ ер экан. Кўп қон тўкилиши ва қаттиқ ёмғир ёғиши билан ернинг устки қатлами юмшаб, ботқоқлик очилади. Натижада, Баҳромни ҳам, унинг ҳамроҳларини ҳам, халқ таъбири билан айтганда, ер ютади. Бу билан Навоий Баҳромнинг ҳалокатини янада даҳшатлироқ қилиб тавсирлайди...” [Маллаев, 1976: 481] Баҳром образининг салбий жиҳатлари орқали “темурий шоҳ ва шаҳзодаларга хос салбий қирраларни танқид қилади. Баҳром айрим жиҳатлари билан Ҳусайн Бойқарони эслатади, Навоий Баҳром орқали темурий шаҳзодаларни огоҳлантирмоқчи бўлади [Маллаев, 1976: 481]. Навоий “Сабъаи сайёр” достони сўнгида – 30-бобда [Алишер Навоий, 1992: 423-438] туш эпизодини келтиради ва тушида Баҳромни кўрганини ёзади. Шунда Баҳром Ҳусайн Бойқаро ҳақида Навоийга гапиради. Ҳусайн Бойқаро фаолиятининг ижобий томонларини таърифлайди. Сўнг ўзидаги бор нуқсонларнинг Ҳусайн Бойқарода ҳам мавжудлигини айтади ва бундан афсусланади [Маллаев, 1976: 481].

Е.Э.Бертельс ва Н.Маллаев таҳлиллари қизиқарли. Бунда Баҳромни ер ютиши кўпроқ Дилоромга етказган жабр учун жавоб сифатида баҳоланиб (Н.Маллаев), ов эпизодининг ижтимоий жиҳатига (Е.Э.Бертельс) ҳамда рамзийлик масаласига тўхталинган. Ов саҳнасига умумийроқ таъриф берилган. Мазкур олимлар ўз қарашларини ифодалаган даврдаги совет мафкурасида подшоларга салбий қараш, ҳукмдор фақат ёмон бўлади, деган типдаги манфий баҳоланиш мавжуд бўлган. Бунинг таъсири ўша давр тадқиқотларида ҳам сезилиб туради. Биз ов лавҳаси ҳақидаги баъзи қарашларимизни ўз вақтида қисман ва илмий-оммабоп тарзда билдирган эдик [Эркинов, 1991; Erkinov, 2018]. Айни мақоламизда уларни илмий жиҳатдан ривожлантирдик.

Достон воқеалари бизга яхши маълум. Севгилиси Дилором билан аразлашиб қолган шоҳ Баҳром уни чўлга ташлаб кетиб, сўнг йўқотиб қўяди. Баҳромнинг ёри дардида ўртаниб, тушкун аҳволга тушишига қарши ва ҳасратларини унутиши учун етти қаср қурилади. Баҳром уларда айш-ишрат қилади, кунларини вақтихушликда ўтказиб, давлат ва халқ тақдири билан иши бўлмай қолади. Оқибатда халқнинг аҳволи оғирлашади. Асар сўнгида Баҳром Дилоромни топишига қарамай, ишратпарастликни давом эттираверади. Шикор – катта ов уюштиради. Ана шу ов лавҳасидаги яширин маъно халқи тақдирига бефарқ подшолар, тор маънода олганда, Ҳусайн Бойқарога қаратилганлиги эҳтимоли катта. Достон айнан ов қилиш манзараси ва шоҳ Баҳромнинг ўлими билан якунланади.

Навоий “Сабъаи сайёр”ининг 28-бобида Баҳром уюштирган ов тасвирланган [Алишер Навоий, 1992: 408-417] Баҳром ўз кишилари билан катта яйловда кийиклар ва гўр номли ҳайвонларни овлай бошлайди. Овчилар кўплаб жониворларни ўлдирадилар, ер улар қонидан лолазордек қизаради:

Захм ила сайд баски зор ўлди,
Марғзор ўйла лолазор ўлди.

Навоий ов жойида, яъни яйлов ўрнида бир даврлар ботқоқлик бўлганини таъкидлайди. Яйловга тўкилган қон ерга сингади ва у ер остидаги нам билан қўшилиши натижасида яйлов юзаси юмшай бошлайди. Боз устига осмонни булут қоплаб, кучли ёмғир туфайли яйлов яна янгидан ботқоққа айланади ва барча жонзот ер қаърига чўка бошлайди:

Чарга даврики халқдин тўлди,

Ер юки оғир эрди хам бўлди.
Ўйла юмрулди ерга юз минг хайл,
Қилдилар бир йўли су қаърига майл.

Ҳамма – Баҳром ва Дилором, овнинг бошқа ҳамма қатнашчилари, кийиклар ҳамда бошқа жонзотлар боқоқ қаърига чўкиб ҳалок бўлади. Шоҳ Баҳромнинг табиатга қилган зулми ўзининг ҳам, аъёнлар ва ҳайвонларнинг ҳам бошига етади. Бу лавҳа асарнинг зоҳирий, табиатга етказилган жабр учун унинг одамлардан ўч олиши билан боғлиқ юзаки маъносидек кўринади.

Айни пайтда, ов манзараси иккинчи, ботиний маънога ҳам эга. Унга кўра яйловдаги ов ва у билан боғлиқ воқеаларда Навоий қайсидир даражада, ўз жамиятига ишора қилган, ёмонликдан огоҳлантирган. Баҳром Дилоромни йўқотганидан кейин ишратпарастлик қилганди, халқ аҳволи оғирлашиб, унинг юрти қора гўрга айланган эди:

Неча йил бўйла комлар сурди,
Ҳой- ҳуйин фалакга еткурди.
Оқибат ҳе дегунча чархи даний,
Тийра гўр айлади унинг ватани.

Баҳромнинг халқ ва давлат ишларига бефарқлиги ов манзарасидаги рамзий образларда акс этган. Ҳар бир образнинг рамзий маъноси қуйидагилардан иборат деган фикрдамиз:

кийиклар (ва овланаётган жонзотлар) – халқ;
кийиклар қони – халқ қони, халқнинг азобланиши;
ёмғир – халқ кўз ёши;
яйлов – жамият, ҳукмдор қўли остидаги мамлакат;
ботқоқ – шоҳ давлатининг муваққат, ўткинчилиги.

Дилором ва сарой аъёнлари асл қиёфалари билан иккинчи, рамзий маънода ҳам иштирок этадилар. Баҳром, қайсидир даражада, Ҳусайн Бойқарони акс эттиради. Энди шу рамзийлик асосида ов лавҳасини кузатайлик. Демак, кийиклар қони ерга тўкилади, яъни, ҳукмдорнинг бефарқлиги оқибатида халққа бўлган жабр кучаяди. Яйлов (шоҳ қўли остидаги мамлакат) ўрнида қачонлардир ботқоқ бўлганди, яъни бу давлат муваққат эди. Халқ кўз ёши ва қони муваққатликка қўшилиб давлатни емиради. Шоир давлатнинг муваққат асосига эътиборни қаратиб ёзади:

Чун гияҳ бутмиш ўйлаким беша,
Тубини маҳкам айламиш реша.
Бир қориға яқин захомат анга,
Реша бандидин истиқомат анга.

Бу ҳам давлатнинг ўзини зўр-базўр ушлаб турганлигига ишорадир. Қон ерга сингиб, ер остидаги ботқоқ намига бориб қўшилади. Навоий ботқоқ тушунчасини тасвирга катта нарсани ўйлаб киритгандир. Ботқоқнинг устки қисми, одатда, оддий ўтлоқдан айтарли фарқланмайди. Лекин оёқ қўйилса, у қалқиб, одамни зўрға ушлаб туради, ёки домига тортади. Шу маънода, Навоийнинг фикри шундай: шоҳ ҳокимиятининг (бунда Баҳром кўзда тутилаяпти) пойдевори муваққат. Шоҳ давлат ишларига аҳамият бермаса, халқи эътиборсиз қолади ва амалдорлар уни талон-тарож қилади. Кийикларнинг қони тўкилса, бунинг оқибатида зўрға барпо этилган яйлов (жамият) барбод бўлади.

Тасвирда ботқоқликнинг тикланишини тезлаштирган омиллар қаторида ёмғир суви (халқнинг кўз ёши) ҳам тилга олинади. Юқоридан ёмғир суви ва қон ерга сингиб, ер остидаги намилик билан қўшилади:

Қуйидин суву юқоридин нам,
Юқоридин наму қуйидин ҳам.

Лавҳадаги рамзийликка яна бир ишора бор. Бошқа ҳайвонлар қаторида, ботқоққа чўкаётган шер ва жайрон қандай бўлмасин жон сақламоқчи бўладилар. Улар табиатан ўзаро дўст бўлмайдиган ҳайвонлардир. Шер кийикни овлаб ейиш илинжида бўлади. Шу сабаб кийик доим таъқиб остида бўлиб, шердан узоқроқда яшашга интилади. Лекин мана шундай ўзаро зид ҳайвонлар ўлимлари олдидан бир-бирларига чирмашиб, чўкиб кетишдан сақланмоқчи бўладилар. Аммо ҳаракатлар зое кетади. Барча ов олиб борилаётган ботқоқлик устидагилар қатори улар ҳам чўкиб ҳалок бўладилар. Навоий бу билан кучли ва ожиз жонзот ўртасида ўлим вақтида фарқ йўқ, дейди. Бундаги шер – ҳукмдорлар, аъёнлар, жайрон-оддий халқ рамзи. Ҳокимият едирилгач, ҳоким ҳам, оддий кишилар ҳам бирдек, ҳатто шу вақтда бир-бирларини қўллаб-қувватласалар ҳам ўладилар, дейилмоқда. От тасвири асарнинг бутун воқеаларидан келиб чиққан мантиқий якун

сифатида намоён бўлади. Навоий бу фикрларни Баҳромдек шоҳ орқали Ҳусайн Бойқарога таъсир этиш осонроқ эди.

Достон сўнгида Навоий Баҳромни тушида кўрганлигини айтади. Тушида Баҳром келиб Навоий билан суҳбат қуради. Баҳром Навоийга ўзининг асардаги тасвирланиши борасида миннатдорчилик билдиради. У Бойқарони тилга олиб, унинг ўзига ўхшашлигини айтади. Шу билан бирга, Баҳром Навоийга шоҳингга бориб айт, шоҳлар минг йил яшасалар ҳам ўлар чоқда ҳаммаси тамом бўлади, улардан фақат яхши номгина қолиши мумкин, дейди.

Хуллас, достондаги ов манзарасининг ботиний маъноси ва унда қатнашганларнинг рамзий талқини шулардан иборат. Навоий асарларидаги рамзларга яширин маъноларни ўқиб олиш доим ҳам осон кечмас. Зеро, шоир буюклигининг сабабларидан бири ҳам шунда.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Қомусий луғат. Икки жилдлик. Тошкент: Шарқ, 2016.
2. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Тошкент: Фан, 1992.
3. Бертельс Е.Э. Избранне труды. Навои и Джами. Москва: Наука, 1965.
4. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент: Ўқитувчи, 1976.
5. Эркинов А. “Рамзларга яширинган маъно” // “Фан ва турмуш”. 1991 йил, 1-сон. 16-17-б.
6. Erkinov A. “Padişahlara Sembolik Nasihat Verme Vasıtaları (Özbek Mümtaz Edebiyatı Misalinde)” // I. Milletlerarasi Türkiye-Özbekistan münasebetleri sempozyumu (8-10 kasim 2018) özet/bildiriler kitabi. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2018, ss.318-329.

АЛИШЕР НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА “ХАМСА” ҚАҲРАМОНЛАРИ ТАЛҚИНИ

Қобилов У.У.

СамДУ, филология фанлари доктори.

Abstract: This article is dedicated to the tradition of Hamsa, to the heroes of the work of Hamsa Alisher Navoi and their interpretation as an artistic image in the poet’s lyrics. It emphasizes the symbolic reflection of the image of Farhad and Shirin, Leyli and Medjnun, Iskander in the poetry of Alisher Navoi.

Key words: Hamsa, tradition, epic hero, lyrical interpretation, lyrical divan, dastan, metaphor, image, embodiment, theme and idea.

Шарқ-ислом мумтоз адабиётида “Хамса” бетакрор бир ҳодиса, супержанр (Сувон Мели таърифи – таъкид бизники), бадиий тафаккурнинг янги кашфиёти сифатида пайдо бўлди. Унда воқелик муайян сюжет ва қаҳрамонлар асосида юзага чиқарилган бўлса-да, ижтимоий-маънавий ҳаётнинг барча масалалари асарда яхлит ҳамда алоҳида достон шаклларида таҳқиқ этиб берилади. Одатда хамсачилик ахлоқ-одоб ва ҳикмат фалсафаси, комил инсон сиймоси талқини, мажоз ва ҳақиқат ишқи таърифи, одил шоҳ ва адолатли жамият тавсифи сингари барҳаёт, умрбоқий масалалар ифодасига бағишланган ўлмас анъанадир. Гарчи хамсачилик анъанаси буюк озар қалам соҳиби ижодида бошланган бўлса ҳам, унинг маънавий-маърифий асос замини узоқ тарих билан боғлиқ эди. Боиси бу анъанага тегишли мавзу, сюжет ва образлар тарҳи ва тарихи қадим оғзаки ижод ҳамда муқаддас манбалар орқали бадиий адабиёт оламига кириб келади. Шу билан бирга турли давр ва халқлар ҳаётидан олинади. Адабий-бадиий қонуниятларга мувофиқ “Хамса” қаҳрамонлари ва улар воситасида талқин этилган ғоявий-бадиий муаммолар одам ва олам, жамият ва ҳаёт, кеча, бугун ва келажак билан боғлиқ масалалар моҳиятига қаратилади. Айни анъана XV асрда мутафаккир ижодкор Алишер Навоий талқинида юксак чўққига кўтарилишига сабаб темурийлар даврида ижтимоий-маданий ҳаётдаги туб ўзгаришлардир. Маълумотларга кўра, жаҳон тарихида буюк империя яратган бешта жаҳонгир шахс (Александр Македонский, Чингизхон, Амир Темур, Кир II, Отелло) номлари қайд этилади. Шулар орасида фан, маданият, санъат тараққиёти Амур Темур ва унинг даври билан боғланади. Бу даврда инсониятнинг моддий-маънавий бойликлари бир ҳудудда жамулжам бўлганлиги айтилади. Шундан бадиий-фалсафий тафаккур тараққиёти учун ҳам улкан имкониятлар эшиги очилади. Натижада, бадиий тафаккурда якка қаҳрамон ҳис-туйғулари ифодаси бўлиб келган жанрлар билан бирга, воқеликни кенг қамровли, эпик усулларда талқин этувчи асарларга эҳтиёж сезилади. Бу ҳодисани Алишер Навоий “васеъ” – кенг майдон деб баҳолайди. Гап шундаки, Алишер Навоийга қадар яратилган маснавий ва “Хамса”лар ҳаётий воқеа-ҳодисалар талқинларида оламшумул улуғворликка эришиш билан

биргаликда бу борада бадиий тахайюл уфқларининг янада кенгайишига ҳам йўл очиб беради. Алишер Навоий буни чуқур ҳис этади ва хамсачилик анъанасини ҳам композицион-шаклий, ҳам ғоявий-бадиий жиҳатлардан юксакликка кўтаришга эришади. Мутафаккир талқинида хамса-бешлик таркиби, достон-маснавий сарлавҳалари, воқелик ва образлар талқини, характер ва сюжет қирраларида бутунлай янгича ёндашиш, ўзгача муносабат қарор топади. Бу янгича талқинлар эҳтиёжини Алишер Навоий бир неча ўринда алоҳида таъкидлаб ўтади. Маълумки, “Хамса”лар ва Алишер Навоий “Хамса”сида мавжуд беш достоннинг биринчиси ижтимоий-фалсафий масалалар талқинига, охиргиси эса якка қаҳрамон етакчилигидаги мавзуга бағишланади. Асар марказида жуфтликлар тақдири ифода этилган достонлар ўрин олади.

Маълумки, Жаҳон ва Шарқ адабиётида ижтимоиёт ва илоҳиёт масалаларини бадиий ифода этувчи кўплаб ишқий-саргузашт сюжетлар талқин этилади. Мисол учун араб адабиётида пайдо бўлган “Лайли ва Мажнун”, юнон адабиёти маҳсули “Саломон ва Абсол”, иброний манбалар намунаси “Юсуф ва Зулайҳо”, ҳинд халқи ёдгорлиги “Калила ва Димна” ҳамда бошқа халқларга тегишли “Хусрав ва Ширин”, “Вомиқ ва Узро”, “Баҳром ва Дилором”, “Вис ва Ромин” ва бошқа ёдгорликларни айтиш мумкин. Шулардан Алишер Навоий “Хамса”сида “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин”, “Баҳром ва Дилором” мавзуси билан боғлиқ саргузаштлар янгича талқин этилади. Шарқ адабиётида сайёр сюжетли асарлар туркумига, одатда, бир фабула ва ёки бир хил номдаги образлар иштирокидаги хилма-хил асарлар, ижод намуналари киради. Жумладан, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр”, “Искандарнома” каби мавзуларда ўрта асрлар адабиётида кўплаб бадиий асарлар вужудга келган. Бу асарлардаги мавзу ва образлар бир хиллиги ташқи белгиларига кўра, моҳиятан эса уларнинг ҳар бири ўзига хос мустақил асарлар саналади. Бу қонуният бадиий ижодда сюжетлар миграцияси ва образлар трансформацияси ҳодисаси ҳисобланади. Бир томондан Алишер Навоий ижодида хамсачилик ва бу образлар талқинидаги янгиликлар умуман Шарқ бадиий тафаккуридаги янгиланиш ва ўзгача руҳ касб этиш жараёни ҳам эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, қайд этилган образлар фақат эпик талқинлар маҳсули эмас, балки лирик ифодалар учун ҳам энг сермаҳсул тимсоллар ҳисобланади. Бу ҳолат Шарқ ва умуман бадиий адабиёт қонунияти эканлигини қайд этиш лозим. Чунки буюк асарлар ва чинакам бадиий образлар ўз даврида ҳам, ундан кейин ҳам халқ онгидан, бадиий талқин оламидан ҳеч вақт узоқлашмайди, яшашда давом этади. Бунда мавжуд сюжет ва образларга ўзгача бадиий ният ва нуқтаи назарлар билан ёндашув кўлами кенгаяди. Фикримизча, айнан шу характерли асарлар ўз мукаммаллиги ва қиёмига етган бадиий нафосати билан бутун ижод жараёни ва бадиий-эстетик тафаккур оламида асосий ўрин тутади. Сайёр сюжетлар борасида Алишер Навоий ижодида фабула ҳам, образлар ҳам, талқин ҳам мутлоқ янгиланганлиги фақат хамсанависликда эмас, балки умуман бадиий тафаккурда вужудга келган янгиланиш эди. Мисол учун Навоийгача анъанавий талқинларда “Хусрав ва Ширин” достончилиги ва бу қаҳрамонлар лирик ифодаси мавжуд бўлган бўлса, Навоийдан кейин “Фарҳод ва Ширин” достонлари ва уларнинг шеърий ифодалари пайдо бўлди. Шу фикрни мумтоз анъаналарнинг бошқа мавзу ва образлар талқинига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Шу маънода бу анъана шаклан ўзгармаслиги, барқарор сюжет ва образларга эгалиги билан характерланади. Бу сюжетлар асосида яратилган асарлар ранг-баранг мотивлар касб этади. Унда инсон ва ҳаёт учун зарур барча масалалар талқини мавжуд бўлиб, эътиборлиси бундай ҳодиса Шарқ адабиётига хос бўлиб қолмасдан, балки дунё халқлари адабиёти тажрибасида ҳам муҳим аҳамият касб этган. Уни жаҳоннинг даҳо ижодкорлари бадиий адабиёт қонуниятлари орасидаги энг мақбул услуб ва ижобий ҳодиса эканлигини таъкидлайди. Адабиётшунос Иброҳим Ғафуров айтганидек, “Улуғ асарларга “жавоб” ёзиш фақат Шарқдагина жорий бўлган эмас. Бу ҳодиса жуда қадим замонлардан бери бор. Унинг энг улуғ ва илк намуналаридан бири Гомердан кейинги иккинчи буюк шоир Вергилийнинг “Энейнома” асаридир. Вергилий бу асарни Гомернинг “Илиада” ва “Одиссея” достонларига жавоб тариқасида яратган. “Энейнома”га ҳам ўз навбатида юзлаб жавоблар яратилган”. Бундай сюжетлар, биринчидан, узоқ давр ва ҳаётий босқичларни бошидан ўтказса, иккинчидан, турли даража, қараш, талқин ва маҳорат тажрибалари билан бойиб борди. Бу сюжет ва образ ифода оламининг рангинлашувига ҳар жиҳатдан имкон яратиб беради. Буни Алишер Навоий “Хамса”си қаҳрамонларининг шоир ва умуман мумтоз шеъриятдаги бадиий талқинлари яққол исботлайди. Алишер Навоийнинг ўзи ҳам “Вомиқ, Фарҳод, Мажнун қиссаларини кўп ўқиганлигини” айтиб ўтади. Шоир шеъриятида Мажнун, Фарҳод, Лайли, Ширин, Вомиқ, Искандар, Баҳром сингари қаҳрамонлар “кўп ва хўп” тасвир этилади. Бу тимсоллар ва

айниқса Мажнун, Фарҳод, Вомиқ шоирнинг мавжуд лирик девонларида энг сермаҳсул ўрин эгаллайди. Мисол учун “Бадойиъ ул-бидоя” девонида “”Хамса”нинг асосий қаҳрамонлари бўлган Искандар 5 марта, Лайли 22 марта, Мажнун 90 марта, Фарҳод 40 дан ортиқ, Ширин 10 га яқин, “Наводир ун-ниҳоя” девонида эса Искандар атиги бир марта, Мажнун 100 марта, Фарҳод 47 марта, Ширин 14 марта, Лайлига 20 марта мурожаат кўзга ташланади. Бу икки девонда Мажнун 200 га яқин, Фарҳод 90 га яқин тилга олинади. Алишер Навоийнинг “Хазойин ул-маоний” куллиёти таркибига кирган лирик девонлари ёки “Девони Фоний”га мансуб лирик жанрлардаги мурожаатларни ҳам ҳисобга олсак, бу анчагина катта рақамларни ҳосил қилади. Ҳатто, “Фарҳод ва Ширин”да Фарҳод, “Лайли ва Мажнун”да Мажнун образлари номи бу қадар кўп қайд этилмаган ҳам бўлса керак. Бундан кўринадики, бу тимсоллар мумтоз лирик қаҳрамон дарду ҳолига жуда яқин, туйғу-кечинмалари учун мос ва хосдир. Шунинг баробарида бу образлар эпик талқинда ҳам ўз ифодасига (ишқ, комиллик, адолат) қойимдир. Шу сабабдан ҳам адабиётнинг, шеъриятнинг муқим образ-тимсолларидан ҳисобланади. Эътиборли томони шундаки, “Хамса” қаҳрамонлари лирик ифодаларда ранг-баранг мавзулар учун мотив бўлиб келади, талмиҳ-тазмин саналади. Уларда лирик қаҳрамон туйғулари мажоздан ҳақиқатгача бўлган ифодалар оламида бу тимсолларга мурожаат этади. Масалан, “Бадойиъ ул-бидоя” ҳамд ғазалларидан бирида шоир маъшуқани “топиш мушкил, топмаслик осон”лиги, “пайдолиғи пинҳон, пинҳонлиғи пайдо” эканлиги айтилиб, ёр “юзи кўзгусида Лайли аксини кўрсатганлиги учун Мажнуннинг кўзгу аксидек беоромлиги” ёки “сўзи Ширин лабида яширинмаган, балки Фарҳоднинг қон ёшидан товланганлиги” орқали тамсил қилинади.

Не ишга бўлди беором кўзгу аксидек Мажнун,
Юзи кўзгусида аксингни гар кўргузмади Лайло.
Каломингни агар Ширин лабида қилмадинг музмар,
Недин бас лаъл ўлур Фарҳоднинг қон ёшидин хоро?[2.27]

Шоир “Наводир ун-ниҳоя” девони ҳамд ғазали мақтасида Лайли ва Мажнун тимсолларига мурожаат этади. Унда Мажнун – “аҳли жунун”га, Лайло – ишқ маҳзарига нисбатан тимсол қилиб олинади. Шоир “илоҳий жунун аҳли гуруҳида намоён бўлади, уларни Мажнун ва ўзингни уларга Лайло қил”, - дейди. Шеърда жунун аҳли – ошиқлар сифатида талқин этилиб, уларнинг Ҳаққа оташин ишқи Мажнун ва Лайло мажозий тимсолларида акс эттирилади.

Навоий, аҳли жунун зумрасиға кирди илоҳи,
Чу айладинг ани Мажнун, ўзингни қил анга Лайло[3.25].

Айтиш керакки, Алишер Навоий лирикасида “Хамса” қаҳрамонлари тимсоллари тасвир этилар экан, ишқи илоҳий мавзуларида кўпроқ Лайло ва Мажнунга ташбиҳ этилади. Шу боис ҳамд, наът ғазалларда шу тимсоллар тилга олинади. Бу “Лайли ва Мажнун” достони шу мавзуга хосланганлиги билан изоҳланади. Демак, эпик талқинда кўриладиган масала моҳияти лирик талқинда ҳам кузатилади. Алишер Навоий бир ғазалида лирик қаҳрамон ўзини “дард ичра Фарҳод”, ёрини “ширин жони Ширини” деб атайди. Шоир бошқа бир мисраларида “ишқ комил ошиқларни маъшуқаси армани ёки араб бўлса ҳам Фарҳод ёки Мажнун” мақомига кўтаришини айтади.

Ишқ комил элни ё Фарҳод, ё Мажнун қилур,
Гар эрур маъшуқи ёхуд армани, ёхуд араб[3.13].

Бундан кўринадики, Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун қиссалари комил ишқ таърифидаги достонлар ҳисобланади. Демак, “Хамса” достонлари мазмун моҳиятини чуқур англаш учун бу асарлар қаҳрамонлари лирик ифодаларини ҳам атрофлича таҳлил этиш талаб этилади. Шундагина мумтоз адабиётда Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Искандар каби образлар характер тийнатининг эпик ва лирик талқинлардаги моҳияти тўлиқроқ намоён бўлади. Шунга биноан ҳам Алишер Навоий бир байтида Вомиқ, Фарҳод, Мажнун достонлари – ишқ дарси, сабоғи эканлигини айтади. Гап шундаки, Алишер Навоий ижоди ва умуман ўзбек мумтоз адабиётида “Вомиқ ва Узро” ишқий достони ёзма варианти учрамаса-да, бу мавзу лирик талқини анчагина кенг қамровли саналади. Ҳатто, Алишер Навоий шеърияти орқали бу образ-тимсоллар ва улар ифодалаган эпик воқелик ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Чунки бир томондан ушбу қаҳрамонлар лирикада тавсиф этилганда, улар эпик талқини манзаралари, сюжет элементлари, детал-предметлар ҳам рамзий маъноларда тасвирга олинади. Масалан, оҳу, дашт, тоғ, қаср кабилар Мажнун ва Фарҳод образ-тимсоллари лирик талқинида келтирилади. Худди шунингдек Алишер Навоийнинг қуйидаги тавсифларидан Фарҳод, Мажнун сингари образ-тимсолларнинг типиклиги

аён бўлади. Унга кўра, Лайли ва Ширинлар ишқи дашт ва тоғда, уларнинг Мажнун ва Фарҳод сингари ошиқлари кўпдир. Бу ўринда Лайли, дашт, Мажнун бир томондан, Ширин, тоғ, Фарҳод иккинчи томондан лирик манзара учун ҳиссий воқелик ҳисобланади. Умумий мавзу эса комил ишқ ва ошиқлик барқарорлиги ҳақида боради.

Лайлию Ширинвашимнинг ишқи дашту тоғда,
Менча бир йўқ, гарчи бор Мажнун ила Фарҳод кўб[2.23].

Алишер Навоий шеъриятида “Хамса”нинг асосий қаҳрамонларидан Искандар тимсолига ҳам мурожаат кузатилади. Бироқ бу тимсол бошқа хамсачилик қаҳрамонлари сингари маҳсулдор эмас. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, мумтоз лирика туйғулари асосан ишқий-интим масалаларга қаратилади, Искандар сингари ижтимоий характерли муаммоларни ифодалаган тимсоллар мавзу эътиборига кўра кўп ҳам қаламга олинмайди. Шоир Искандар тимсолини тасвир этган ўринларда ҳам моддийлик, дунё мулки, ўткинчи тахт мавзуларида фикр юритади. Шу туфайли шоир бир ғазалида менга “ишқ мулки”, “шоми ғам” (ҳажр ғами) бўлса бўлди, жаҳон (дунё бойлиги) ва зулмат азми (зулматдан булоқ қидиргани) Искандарга бўлсин”, - дейди.

Скандарга жаҳону азми зулмат,
Ки, мулки ишқу шоми ғам манга бас[1.422].

Хуллас, хамсачилик ва Алишер Навоий буюк “Хамса”си, уларга кирувчи достонлар қаҳрамонлари Шарқ мумтоз адабиёти ва умуман бадиий тафаккур учун умрбоқий хазинадир. Бу ўлмас хазина мумтоз шеърият лирик туйғулар ифодаси учун ҳам илҳомбахш манба саналади. Бир томондан асарлар ва образ-тимсоллар асрлар давомида яшаётганлиги сабаби ҳам уларга мурожаат халқ онг ва бадиий ифодадан абадий ўрин олганлиги билан изоҳланади. Бунинг ёрқин мисоли хамсачилик анъанаси ва “Хамса” қаҳрамонлари эпик-лирик талқинларидир.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. МАТ. Фавойид ул-кибар. – Тошкент: Фан, 1990. 565-бет.
2. Алишер Навоий. МАТ. Наводир ун-ниҳоя. – Тошкент: Фан, 1987. 620-бет.
3. Алишер Навоий. МАТ. Бадойиъ ул-бидоя. – Тошкент: Фан, 1987. 722-бет.
4. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Hayrat ul-abror. Farhod va Shirin. – T.: G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. -812 b.
5. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Layli va Majnun. Sab’ai sayyor. – T.: G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. -696 b.
6. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Saddi Iskandariy. Tarixi anbiyo va hukamo. Tarixi mulki Ajam. – T.: G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 704 b.

ХАМСАНАВИСЛИКНИНГ НАЗАРИЙ МАЪЛУМОТЛАРИ

Файзуллоев Б.Б.
филология фанлари номзоди,
академик Бобожон Ғафуров номидаги
Хўжанд давлат университети доценти.

Resume. The article focuses on some theretical information in Alisher Navoi’s «Khamsa» and poems.

Key words and phrases: tatabbu, form and meaning, tradition, follower, influence, originality skill, text, interpretation, epic , hamsa,

Шарқ мумтоз адабиётидаги муҳим омиллардан бирини адабий анъаналар ташкил этади. Шунинг учун ҳам барча даврларда адабий анъаналарга алоҳида эътибор билан қаралган. Адабий анъаналар асосида адабиётни тараққий эттиришнинг муҳим воситаларидан бири татаббуънавислик ҳисобланади.

Анъанавийликнинг бир кўриниши ҳисобланган татаббунавислик бутун Шарқ мумтоз адабиётида кенг тарқалган бўлиб, у лирик турдан эпик тургача бўлган аксари жанрларда қўлланиб келинган. Буни Амир Алишер Навоий ижодида ҳам кузатиш мақсадга мувофиқ. Алишер Навоий “Хамса”сидан жой олган беш достоннинг ҳар биттаси салафларига эргашиб, уларга издошлик

қилиб, татаббуь усулида яратганини ўзининг "Муҳокамат ул- туғатайн" асарида алоҳида таъкидлайди.

Навоий улкан истеъдод эгаси сифатида умрининг катта қисмини бадиий ижодга сафарбар этиб, Ҳирот адабий муҳитига карвонбошилик қилиб келди. Шунингдек, у адабиётшунос, тилшунос, тарихшунос олим сифатида илмий асарлар яратиб, бу соҳаларда ҳам ўз иқтидорини тўла намоён эта олди.

Бу ижодий анъанани изчил давом эттириб, бадиий асарлари бағрида ҳам муҳим илмий - назарий фикрларини ўрни-ўрнида беришга эътибор қаратади. Жумладан, мумтоз шеъриятда ижодий мусобақанинг бир кўриниши ҳисобланган татаббуьнинг ўзига хос назарий аҳкомларини ҳам изчил баён этганки, у назарий қимматга эга бўлиб, ҳар қандай давр адабиётининг тараққиёти учун илмий асос бўлиб хизмат қилиши, шубҳасиз. Буни "Фарҳод ва Ширин" достонидаги қуйдаги байт мисолида янада аниқроқ кузатиш мумкин:

Ани назм этки тарҳинг тоза бўлғай,
Улусқа майли беандоза бўлғай [13, 44].

Мутафаккир шоирнинг эстетик принципига кўра, яратилган бадиий ижод намунаси ҳисобланган татаббуь асар ҳам мазмунан янги (тарҳи тоза) бўлиши шарт саналиб, иккинчидан, ўзидан олдин яратилган мавжуд асарларни қайта "муқаррар айламоқ" (такрор қилмас)лик олимона далилланган:

Йўқ эрса назм қилғонни халойиқ,
Муқаррар айламак сендан не лойиқ [13, 44].

"Хамса"нинг бир достонида олға сурган назарий фикрларини шоир бошқа достонларида ҳамда лирик жанрга доир асарларида ҳам изчил ривожлантириб борадики, бу ҳол унинг ўзига хос ижодий принципини кўрсатади. Бундай ўзига хосликни "Хамса"нинг тўртинчи достони "Сабъаи сайёр"да давом эттириб, қуйидаги назарий хулосани илгари суради:

Бир деганни ики демак хуш эмас,
Сўз чу такрор топти дилкаш эмас [13, 7344].

Учинчидан, татаббу асар яратишда ўзаро адабий таъсир ҳамда ижодий ҳамкорлик ҳам муҳим ўрин тутади. Таниқли адабиётшунос Иброҳим Ҳаққулов таъкидлаганидек "... қуруқ назирагўйлик кўчирмачилик билан баробардир. Таъсирланиш эса бошқа гап. Таъсирланиш жараёнида ижодкор ўзида мавжуд потенциал имкониятни ишга солиб, ижодда фавқулодда зўр натижаларга эришади"[29].

Ёки "Хамса"нинг биринчи достони "Ҳайрат ул-аброр"даги мазмун ва шаклга доир қуйидаги мухтасар ва аниқ назарий маълумотни эслаш ҳам ўринлидир:

Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсин анинг сурати ҳарне дурур [8, 64]

Мутафаккир шоирнинг фикрича, назмда ҳам асосий нарса маъно (мазмун) ҳисобланади. Унинг шакли эса ҳар хил бўлиши мумкин. Яхши мазмунга эга бўлмаган шеър одамлар томонидан яхши баҳоланмаслиги таъкидланиб, ҳақиқий шеър эса яхши шаклга эга бўлиши билан бирга гўзал маъноли бўлиши кераклиги назарий жиҳатдан асослаб берилганлиги билан аҳамият касб этади.

Бундай ижодий ўзига хослик Алишер Навоийнинг мумтоз лирик жанрлардаги бошқа асарларида ҳам кўзга ташланади. Хусусан, Амир Хусрав Деҳлавийнинг "Дарёйи аброр" ва унга жавобан яратилган Абдураҳмон Жомийнинг "Лужжат ул-асрор" қасидаларидан таъсирланган Навоий ўзининг "Туҳфат ул-афкор" ("Фикрлар туҳфаси") қасидасини яратиб, "зўр натижа"га эриша олганлиги қуйидагича баён қилинган:

Дар татаббу кардани ин назми озодам зи-таън,
Тобеъи суннат бувад ҳар к-у набиро чокар аст [30]

Мазмуни:

Бул назмга мен татаббуъ этдим озод таънадан,
Ким набийга чокару суннатга тобеъдур бешак.

(А.Ҳайитметов таржимаси)

[29] Ҳаққулов И.Анъана ва маҳорат //Навоий ва ижод сабоқлари. – Тошкент: 1981, 95-бет.
[6.] Навоий А.Асарлар. 15 жилдлик, 5-жилд. 2 –китоб. – Тошкент: Бадиий адабиё, 1965.

Ушбу қасиданинг ёзилиш тарихи ҳақида Навоий “Хамсат-ул мутаҳаййирин” асарида қуйидаги маълумотни беради: “От устида қасидани ўқиб (яъни бу ўринда устоз Жомий асари назарда тутилган – Б.Ф.), хушҳоллик била борурда хаёлга “Туҳфатул – афкор” қасидасининг матлаи келди. Манзилга тушгандин сўнгра битиб, бир бекдин ул ҳазрат хизматларига (Абдураҳмон Жомийга – Б.Ф.) йиборилдиким, тугатурга лойиқ бўлса ва ишорат бўлса машғуллуқ қилайин, йўқ эрса хайр. Ул ҳазрат руқаъларда таърифлар қилиб, муболағалар айтиб эрдиларким, “албатта тугатсун” деб”.

Бу муҳим воқеанинг эътиборга лойиқ томони шундаки, Алишер Навоий 99 байтдан иборат бўлган мазкур қасидасини Марв шаҳрига етгунча йўлма-йўл ёзиб тугатади. Асар устози Жомий ҳазратларига бағишланган эди. Бундай эътибор ва эъзоздан ғоят хушнуд бўлган Жомий ўзининг “Баҳористон” асарида шогирдига алоҳида эҳтиром билан жавоб берадики, бу икки халқ дўстлигидаги ибратли нуқталардан бири дейишга имкон беради.

Тўртинчидан, татаббуь асар яратиш ижодкордан мукаммал назарий билим ҳамда катта ҳаётий тажрибга эга бўлиши шу билан бирга салаф шоирларга ўз эҳтиромини кўрсата билмоғи зарур эканлигини Навоийнинг замондоши Зайниддин Восифийнинг хотираларида ибратли воқеани келтиради. Унинг гувоҳлик беришича, Навоий муршиди Жомийнинг машҳур ғазалларидан бирига татаббу ёзишни замондош шоирларга вазифа сифатида топширади. Бу ижодий мусобақанинг якунида татаббу ёзган шоирлар эмас, балки устоз Жомий асарига татаббу ёзишдан ўзини тийиб, андиша қилган икки шогирд - Ҳилолий ва Осафийга Навоий ҳазратлари томонидан алоҳида эҳтиром кўрсатилади.

Қисқача кузатишдан шундай хулосага келиш мумкинки, Алишер Навоийнинг бадиий асарларида келтирилган кўплаб адабий – назарий маълумотлар асар сюжети ва композитсиясида муҳим ўринга эга бўлиб, адабиёт илмига доир бир қатор адабий-назрий тушунчаларни аглашга, уларнинг моҳиятини тушуниб олишга бевосита ёрдам берадиган назарий дастур мақомига эга эканлиги билан шоир ижодида муҳим илмий қиммат касб этади.

Алишер Навоийнинг «Хамса» достонларида меърож ҳодисасининг бадиий талқини

Олимжон Давлатов [*]

Artistic interpretation of the miraj event in the epics of "Khamsa" by Alisher Navoi

Annotation: The article reveals the artistic interpretation of the miraj event in the introductory chapters of the epics "Khamsa" by Alisher Navoi based on ayats and hadiths. The degree of the use of ayats and hadiths in all epics as a source in the description of the miraj event has been scientifically investigated. The study of the religious and philosophical worldview of the poet is examined on the basis of the analysis of memories in "Hamsa".

Key words: epos, miraj, ayats and hadiths, munojot, art, image, interpretation.

“Навоий асарларининг изоҳли луғати”да “меърож” сўзининг биринчи маъноси шоти, нарвон, иккинчи маъноси юқорига (кўкка) кўтарилиш, учинчи маъноси Муҳаммад пайғамбарнинг Маккадан Қуддусга бориши ва Қуддусдан кўкка чиқиши, деб изоҳ берилган [АН. асарлари тили ИЛ., С. 432]. Меърожнинг биринчи маъносида ишлатилган байт ё мисрани Навоий асарларида учратмадик, аммо пайғамбаримизнинг самовий сайри – Аллоҳ таоло ҳузурига кўтарилган муқаддас кеча тасвирланган шеърлар талайгина. Айниқса, “Хамса” достонларининг муқаддимавий бобларда алоҳида боб ажратилиб, оят ва ҳадислар асосида ушбу мўъжизанинг бадиий талқини берилган. Мазкур мақолада асосий эътибор меърож ҳодисасининг тасвирида оят ва ҳадислар қай даражада манба вазифасини ўтаганига эътибор қаратилади.

“Ҳайрат ул-аброр”нинг муқаддима қисми басмала боби, ҳамд, тўртта муножот, тўртта наът ва меърожномадан иборат. Аллоҳ ҳамдига бешта боб бағишлангани, пайғамбар наътига ҳам

[*]Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Тошкент давлат Шарқшунослик университети ўқитувчиси

шунча миқдорда боб ажратилгани ҳисобга олинганда, “Ҳайрат ул-аброр”нинг муқаддима бобларини “Хамса”нинг барча достонларига оид, деб ҳисоблаш мумкин.

Меърож боби 53 байтдан иборат. Олти байти меърож кечасининг таърифига бағишланган. Шоир қоронғу кечани ҳаёт чашмасининг макони – зулмат мамлакатига ўхшатади. Сиртдан осуда кўринаётган бу кечада ҳузурбахш насим эсиб, улуғ бир хушхабардан нишон берарди. Жаннатдан келаётган роҳатбахш бир насим ер юзини фасод ва чиркиндан тозалаётганини тасвирлаш аслида Ибн Аббос (раз) ривоят қилган ушбу ҳадис мазмунига ишорадир: **Расулуллоҳ (с.а.в) дедилар : Мен сабо (шарқдан эсадирган шамол)бирлан ғолиб қилиндим ва Од қавми дабур (ғарбдан эсадирган шамол) бирлан ҳалок қилинди** [Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ, 3-жилд. С. 232]:

Тун қилибон гардини анбарсиришт
Бутратибон ерга насими биҳишт. [Ҳайрат ул-аброр, С. 35]

“Сойири улвиймақом” – Жабрайил (а) келиб, Ҳақ муждасини етказганидан сўнг шавқ асрори хазинаси– Муҳаммад пайғамбар жаннатдан келтирилган “маркаби фархундафол” – Буроқ отига миниб, коинот сайрига отланади. Бир қадамидаёқ фалакка чиқиб кета оладиган бу отнинг туёғи гардидан ақл кўзи “Ъимо”ни мушоҳада этарди:

Гарди била бораи суръатнамо,
Еткурубон ақл кўзига Ъимо. [Ҳайрат ул-аброр, С. 45]

“Расулуллоҳ (с.а.в)дан сўралди: Халқни яратишидан олдин Раббимиз қаерда эди? Бас, Расулуллоҳ (с.а.в) буюрдиларким, устида ҳам, остида ҳам ҳаво бўлмаган бир Ъимо– юпқа булут устида эди.” [Шарҳи ҳадиси Ъимо, С. 284**].** Кўк сайрига чиққан пайғамбар етти фалак ва ўн икки буржни бирма-бир босиб ўтади. Шундан сўнг арш сори азимат қилиб, Лавҳ ул-маҳфузни кўради. Рафраф маконида Жабрайил ва Буроқ билан хайрлашади:

Рафраф уза пўя қилиб чун кушод,
Ҳамраҳу раҳравға этиб хайрбод. [Ҳайрат ул-аброр, С. 37]

Бутун борлиқни сайр этиб чиққан пайғамбарнинг камолот йўли шу билан ниҳояланмайди. У энди Ломакон водийси сайрига чиқади. Бу олам ўзгарувчанлик хусусиятидан бегона, собит ва барқарор олам. Маълумки, моддий олам ҳаракат туфайли муайян вақт ва маконда миқдор ва сифат ўзгаришларга учрайди. Аммо Ломакон олами вақт ва фазо билан чегараланмаган жой. Унда модда оламига хос бўлган меъёрлар ўрнига руҳоният оламининг ўлчамлари мавжуд бўлганлиги ва бу меъёрлар фақат Аллоҳга маълум эканлиги сабабли, Ломакон оламидаги сафарни батафсил тасвирлаш имкони йўқ. Буроқ ва Жабрайил бу йўлда унга ҳамроҳ бўлолмагани сабаби, жаннат ва жаннатийлар ҳам, фаришталар ҳам азалийлик хусусиятига эга эмаслар. Демак, улар замон ва макондан ташқарида мавжуд бўлган Йўқлик оламига сафар қилолмайдилар. Бу ерда Йўқлик олами одатий тушунчадан анча кенгроқ талқин қилинади. Навоий талқинида Йўқлик олами, яъни Ломакон водийси фазо ва вақт, замон ва макон каби моддийлашган оламга хос бўлган хусусиятларга эга эмас. Ломакон – Илоҳий олам. Унинг борлиғига далолат қилувчи хусусиятларни инсон ақли англаёлмайди. Бошқача қилиб айтганда, Ломакон – биз унга қандай хусусият ва қандай таъриф бермайлик, ундан-да кенгроқ, инсон ақли учун мавҳум, ёлғиз Аллоҳга хос ва ёлғиз Унга маълум бўлган мақом. Бу мақомга тупроқдан яралган бадан ва моддий оламни идрок этиш учун берилган бешта ҳис билан етиб бўлмайди, чунки бу мақомда аслан йўл ҳам, қадам ҳам йўқ – у моддийликдан хориж бўлган олам. Пайғамбар ҳам тўрт унсур – сув, ҳаво, тупроқ ва оловдан хориж бўлиб, Аллоҳ йўлида фано бўлади:

Ўзлугидин нақшу намудор йўқ,
Нақшу намудоридин осор йўқ. [Ҳайрат ул-аброр, С. 38]

Меърож кечаси тўғрисида Шарқ фалсафий тафаккури тарихида турлича фикрлар билдирилган. Жумладан, Ибн Сино бу сайрни пайғамбар руҳониятига оид, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, пайғамбар Буроқ билан Байт ул-ҳарамдан Ақсо масжидигача бўлган сафари жисмоний бўлиб, осмонга уруж этишида руҳ баданни муайян вақтда тарк этиб, яна ўз ватани– бадан мулкига қайтган [Ўз ФАШИ, Р-2385]. Ғаззолий бошчилигидаги бошқа бир гуруҳ мутафаккирлар эса, Ибн Синонинг ушбу фикрини кескин рад этиб, меърожга оид саҳиҳ ҳадисларга таянган ҳолда, хотамуланбиёнинг меърож сафарини жисмоний, деб ҳисоблашади [Ўз ФАШИ, Р-2385]. Алишер Навоий ҳам бу сафарни жисмоний деб ҳисоблайди. Унинг ақидаси бўйича, пайғамбаримиз (с.а.в) жисмининг таркиби ҳисобланган тўрт унсур нурга қоришган эди. Оламдаги барча нарсалар нури муҳаммадийдан яралган бўлса, демак, ломакон мақомига етишгандан сўнг Муҳаммад (с.а.в)

жисми ҳам ўз асл моҳияти – нури муҳаммадийга айланган.Шу сабабдан унинг Ҳақ висолига етишган жисмини “қолаби хокийнасаб” деб атайди:

Ҳамраҳ анга ҳамраҳи хокийнасаб,
Гар десалар, бор эди, йўқтур ажаб.

[Ҳайрат ул-аброр, С. 38]

Умумий тарзда олганда, Навоий барча шеърларида тавҳид масаласида ислом шариати нуқтаи назаридан фикрлайди ва шариатдан айри бўлган барча нарса Аллоҳга ширк келтириш, деб ҳисоблайди:

Эйки дебсенким, билай тавҳид сирридин хабар,
Шаръдин неким тажовуз айлади, илҳод бил.

[Бадоеъ ул-бидоя, С. 324]

Хотамуланбиё фанога етишгандан сўнг “бақо кўзгуси”ни мушоҳада қилишга эришади. Ва Абадий Ҳақиқатга етишиб, ўзи ҳам Ҳақ дарёсига томган томчидек сингиб кетади. Шу сафарида икки олам раҳматини қозониб, Ерга барча оламдагиларга айни раҳмат бўлиб қайтади:

Икки жаҳон раҳматини қозғониб,
Ҳар нимаким қозғониб, олиб ёниб.

[Ҳайрат ул-аброр, С. 38]

“Фарҳод ва Ширин” достонида ҳам меърож кечаси шу йўсинда таърифланади. 68 байтдан иборат ушбу боб ҳам тун тасвири билан бошланади. Фарқи шундаки, шоир бу достонда “жаҳоннинг асру фаррухфол шоми”ни тасвирлашда достоннинг умумий мазмунига мос тушадиган тасвир воситаларини қўллайди. Тунни Чин санамига ўхшатишига сабаб достоннинг асосий қаҳрамони – Фарҳод Чин мулки хоқонининг ўғли эди. Тасвир воситалари ва сюжет деталларининг бир-бирига уйғунлигини достоннинг ҳар бир байтида учратиш мумкин. Жумладан, меърож кечасини қуйидагича таърифлайди: “Ул шаҳсувор васфидаким, қоронқу тунла тийра хокдондин Бурақ барқваш узра чиққони “Мин аз-зулумоти илан-нур”дин мухбир эрди, балки ул рокибнинг пок зоти остидағи пок оти била “нуран ало нур”дин хабар берди ва бу нурлар малакут шабистонини мунаввар ва малак бўстонини рашки сипеҳри ахзар қилди” [Фарҳод ва Ширин, С. 24]. Йигирма бешинчи бобда Фарҳоднинг Хизр билан мулоқот қилиб, унинг суҳбатидан ғам зулумотидан чиқиб, кўнгли жоми жаҳоннамога айланиб, маърифат майидан тўлганини тасвирлайди. Яъни, бу ерда пайғамбаримизнинг меърожи нодонлик, жаҳолат, ғазаб, ҳасад, макр... бир сўз билан айтганда ёвузлик ин қурган тупроқ оламидан чиқиб, Илоҳий нурга ғарқ малакут ва лоҳут оламларини сайр этгани ва оламдаги осий бандаларга айни шафоат, шафқат ва раҳмат бўлиб қайтгани Фарҳоддек Илоҳий Ҳақиқат ва Муҳаббат йўлидаги соликларга ибрат намунаси сифатида талқин қилинган. Қолаверса, пайғамбаримизнинг: “Балоларнинг энг каттаси пайғамбарларга ёғилади, ундан сўнг авлиёларга ва шунга ўхшашлари бошқа кишиларга”[31] мазмунидаги ҳадисига асосланиб, “Илоҳий раҳмат, мағфират ва муҳаббатларнинг энг улуғи ҳам энг аввало, пайғамбарларга насиб қилган”, деб айтиш мумкин.“Фарҳод ва Ширин” достонида ҳам “Ҳайрат ул-аброр”даги каби Жабройил ва Бурақ истиора санъати ёрдамида тавсифланган. Меърожнинг биринчи босқичи, яъни Ер куррасини сайр этгани бир байт билан тасвирланган:

Ҳам аввал ҳамла раҳши барқхўдин
Ўтуб туфроғу елу ўту сувдин.

[Фарҳод ва Ширин, С. 319]

Иккинчи босқичда етти фалакни бирма-бир кезиб чиқади. Фалак муваккиллари тартиби қуйидагича берилган: Қамар-Аторуд-Зуҳра- Қуёш- Баҳром-Муштарий:

Қолиб еттинчи қўрғон посбони,
Ўтуб чобуксавори осмоний.
Кириб чун секкизинчи торам ичра,
Топиб ҳардам ўзин бир олам ичра.

[Фарҳод ва Ширин, С. 22]

Саккизинчи фалак (25-32 байтлар)да ўн икки буржни айланиб чиқади. Бу ерда ҳам достоннинг кейинги бобларида Фарҳод бошидан ўтказган можароларни тасвирлашда қўлланган

[31] امام مسلم’ صحيح’ مصر: محمود توفيق الكتبي’ ١٣٤٩ ه. ق’ ص ٢٠١

тасвир воситалари талайгина. Арш, Курси, Лавҳ ул-маҳфуз ва Қалам макони бўлган тўққизинчи фалакни кезиб чиққандан сўнг ундан-да юқорироқ бўлган маконга от қўяди:

Юқорроқ кўргузуб чун рахши новард,
Чиқориб ломакон майдонидин гард.

[Фарҳод ва Ширин, С. 22]

“Имом Аҳмад Имом Масъуддан қилган ривоятларида Исро кечаси Пайғамбар алайҳиссалом тугаш дарахтига бориб етдилар, у еттинчи осмонда эди. Ердан чиққан нарсалар ҳам, юқоридан тушган нарсалар ҳам унга етиб тўхтайди” [Нубувват ва рисолат китоби, С. 194]. “Ҳайрат ул-аброр”даги меърожномада айтилганидек, ломакон оламини пайғамбар бир ўзи, йўлдошсиз кезиб чиқади. Бу ерда ломакон сайри анча батафсил берилган, яъни ломакон оламининг тугаш дарахти – Раф-раф мақоми ҳамда Буроқ ва Жабрайил (а) унга сафардошлик қилолмасликлари тасвирланган:

Тушуб андин бийик чун иттифоқи,
Бориб андоққи тебранмай Буроқи.
Самандин ташлагач ул маънавий ганж,
Самандидек тутуб пайкин доғи ранж.

[Фарҳод ва Ширин, С. 321]

Ўзлиги ва, ҳатто, ўзидан фард бўлган пайғамбар Ёри азал дийдорига ошиқади. Меърож кечаси тасвирига бағишланган бир қатор диний-ирфоний асарларда Аллоҳ билан Муҳаммад пайғамбар (с.а.в) мулоқоти чоғида ўрталарида етмишта нурли ҳижоб-парда бор эди, деб ёзилган. Улар бунга Муслим “Саҳиҳ”ида келтирилган қуйидаги ҳадисни асос қилиб олганлар: **Аллоҳнинг нур ва зулматдан етмишта ҳижоби бор, агар улар очилса, Унинг халқидан кимки назар солса, муҳаққақки, юзи ва кўзи куйиб кетгай.**[32] Навоий бу пардани “шодурвони ваҳдат” (ягоналик пардаси) деб атайди:

Чу қилди жилва шодурвони ваҳдат,
Насими васл очиб домони ваҳдат.

[Фарҳод ва Ширин, С. 24]

Тасаввуф фирқалари Ҳаққа етишишни турли хил таърифлаганлар. Кимдир иттиҳоддан сўз очса, кимдир ҳулул назариясининг тарафдори. Ҳанафия мазҳаби негизида шаклланган нақшбандийлик тариқати тарафдорлари эса бу ҳолатни ваҳдат – бирлик, деб атайдилар. Навоий ҳам шу тариқатнинг намояндаси сифатида меърожни ваҳдатнинг олий намунаси сифатида таърифлайди:

Иноят илги оламдин ниҳони,
Ҳарими ваҳдат ичра чекти они...
Вужуди кўрмади жуз Ҳақ вужуди,
Тузулди Ҳақ каломидин суруди.

[Фарҳод ва Ширин, С. 24]

Агар “Ҳайрат ул-аброр” ҳамда “Фарҳод ва Ширин” достонлари меърож кечаси тасвири билан бошланса, “**Лайли ва Мажнун**” достонининг меърож боби муаллифнинг руҳий кечинмалари ва достон ижод қилинаётган “ғам кечаси”нинг тасвири билан бошланади. Муаллиф саккиз байтда умрнинг бефойда ўтган лаҳзаларидан пушаймонлик, эртанги кун изтироби, руҳий тушкунлик ва умидсизликдан қутулмоқ йўлларини ахтариш каби ҳолатларни тасвирлаган. Тўққизинчи байтдан бошлаб эса, меърож кечаси таърифи бошланади:

Бу шомға истасанг ниҳоят,
Ул шомдин айлагил ҳикоят. [Лайли ва Мажнун, С. 19]

Ўн олти байтда башарият тарихидаги энг улуғ мўъжизалардан бирининг содир бўлиши арафасидаги ҳолат тасвирланади. Тун ранги мушки нобдек қоп-қора, аммо бу қоронғулик дилга сурур бағишлайди. Ишроқ назарияси асосчиси Шиҳобиддин Суҳравардий оламдаги барча ёруғликларнинг асоси қора нур, деб ҳисоблайди[33]. Меърож кечаси ҳам ана шундай нур билан ғарқ бўлган. Ер юзини ғам гардидан поклаган шабнам осмондаги юлдузлар каби шуъла таратади. Нур

[32] امام مسلم’ صحيح’ مصر: محمود توفيق الكتبي’ ١٣٤٩ ه.ق’ ص ٥١٩

[33] فرهنك مستلحات عرفا’ سيد جعفر سجادي’ ص ٣٠٩

сочаётган шудринглардан Ер ҳам осмоннинг кўзгусига айланган гўё. Бутун борлиқ Аллоҳ ҳамдида тасбиҳ айтмоқда. Жумладан, осмондаги юлдузлар “Вал-лайл” сурасини ўқимоққа машғул:

Атфоли нужум айлабон майл,
Ўқурғаву ўқумоғи “Вал-лайл”. [Лайли ва Мажнун, С. 22]

“Вал-лайл” ибораси Қуръоннинг шу номдаги сурасининг биринчи оятидан иқтибос қилинган бўлиб, мазкур бобнинг сарлавҳасида келтирилишича, Аллоҳ таоло Борлиқни ўз зулматига ўралиб келаётган кеча билан қасам ичаётганида меърож тунини назарда тутган: “Ул шоми висолнингким, “Вал-лайли изо яғшо” ояти бўла олғай анинг шони саводида ёзилмоғи...”

Пайғамбар (с.а.в) бу пайтда Уммаҳоний манзилида Маҳбуб васли орзусида барча олам ташвишларидан озод бўлиб, ибодат билан машғул эди. “Бариди нурбахш” – Жабройил келиб, пайғамбарга Ҳақ унинг васлига орзуманд экани хабарини етказади. Бу хушхабарни эшитган пайғамбар “барқи гармрав”, “нурдан яралган”, “жаннат фариштаси” дея сифатланган Бороққа миниб, меърожга кўтарилади. Бунда ҳам сафар Ердан бошланиб, тўққиз фалакни сайр этиш билан давом этади. Филология фанлари доктори И. Ҳаққулов таъкидлаганидек, “тасаввуф аҳли учун Бороқнинг саноқсизлиги қатъий ишончга айланган. Ва бу образ моддий оламдан маъно оламига ўтиш воситаси сифатида характерланган” [Ҳаққулов И., С. 258].

Имом ал-Бухорийнинг “Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ”ининг “Меърож ҳақида”ги бобида Молик ибн Саъсаа ривоят қилган ҳадисда келтирилишича, Муҳаммад пайғамбар осмоннинг ҳар бир қаватида бир ё бир неча пайғамбар билан кўришадилар. Фалакнинг биринчи қаватида Одам Сафияллоҳ, иккинчи қаватида Яҳё ва Исо Масиҳ, учинчи қаватида Юсуф пайғамбар, тўртинчи қаватида Идрис пайғамбар, бешинчи қаватида Ҳорун пайғамбар, олтинчи қаватида Мусо пайғамбар, еттинчи қаватида Иброҳим Халилуллоҳ билан мулоқот қиладилар **[**Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ, 2-жилд. С. 576]. Тасаввуф манбаларида эса, бу кетма-кетлик бирмунча бузилади. Жумладан, сўфиёна ривоятларда келтирилишича, Аллоҳ таоло Исо Масиҳни ўз ҳузурига чорлаганда, чўнтагида Биби Марямнинг игнаси қолганлиги сабабли тўртинчи осмонда қолади **[**Нурбахш Дж., С. 95]. Марям игнаси образи тасаввуфий адабиётда мол-дунёга кўнгил боғлаган одам тимсолида жуда кўп қўлланилади. Навоий меърожномаларида ҳам хотамуланбиёнинг салаф пайғамбарлар билан мулоқот қилгани тасвирланмаган. Фақат “Лайли ва Мажнун”даги меърожномада тўртинчи осмонга кўтарилганда Исо Масиҳ билан шу осмонда мулоқот қилганлигига ишора қилинган:

Исоға етиб чу кимиёси
Зарбафт бўлуб қуёш либоси. [Лайли ва Мажнун, С. 22]

Пайғамбаримиз (с.а.в) тўққиз оламни кезиб, Рафраф мақомига кўтарилганидан сўнг ўзидан фано бўлиб, ёлғиз Илоҳ ҳузурига “бехудона равона” бўлади:

Бир ерга етибки, ақл етмас,
Ул важҳ ила ақл бовар этмас. [Лайли ва Мажнун, С. 23]

“Ислом энциклопедияси”да мўъжиза– инсон ақли ва қудратидан хориж бўлган амаллар, дея таърифланади [Ислом энциклопедияси, С. 260]. Меърож мўъжизаси ҳам ана шундай инсон ақли қабул қилолмайдиган ҳодисалардан. Инсон ўз ақли билан англолмайдиган ҳодисани таърифлашга тил ҳам ожиз. Шу боис, Навоий Аллоҳ ва пайғамбарининг бевосита мулоқотларини тасвирлашда, одатда, Қуръон оятларидан иқтибос келтиради. Бу – Навоий қаламига мансуб бўлган барча меърожномаларнинг умумий хусусияти:

Поя топиб анда “қоба қавсайн”,
Дийдор ўлуб анга қуррат ул-ъайн.
Тун анбари зулфини қарортиб,
“Мозоғ” кўзига сурма тортиб.
Очқоч басарин бу тўтиёдин,
Равшан қилибон “ва мо тағо”дин.

[Лайли ва Мажнун, С. 23]

Ушбу меърожнома муаллифнинг руҳий кечинмалари тасвири билан бошланишини қайд қилиб ўтдик. Ҳақ висолига етишган пайғамбарнинг Ерга қайтишини тасвирлашда қўлланган тантанали ва шукуҳли оҳанг бобнинг охирида муножот ва тазарруга айланади. Навоий “улус нажоти” ҳуқуқини қозонган пайғамбарга мурожаат қилиб карам ва лутф ила уни ҳам ўз шафоатидан бенасиб этмаслигини сўраш билан сўзини тугатади:

Эй ғамзада қалблар давоси,

Мотамзада жисмлар шифоси...
Элга назаринг чу чорарасдур,
Мен хастаға бир кўз учи басдур. [Лайли ва Мажнун, С. 29]

“**Сабъаи сайёра**” достонидаги меърожнома сарлавҳасида юқоридаги уч достондан фарқли ўлароқ, Қуръон оятлари ёки ҳадисдан иқтибос қилинмаган. Бу боб ҳам туннинг таърифи билан бошланади. Навоийнинг тасвири бўйича, бу кечада “юз туман сабзпўши руҳоний”– фаришталар Ер юзига нузул қиладилар:

Ер юзига малак бўлуб нозил,
Чарх абвоби фатҳ ўлуб ҳосил. [Сабъаи сайёра, С. 289]

Меърож кечасига оид бўлган оятларда малакларнинг ерга нозил бўлиши ҳақида ҳеч қандай ишора йўқ. Фақат Қуръони карим нозил бўлган қадр кечаси таърифидаги сурада фаришталар ўз Рабблари амри билан ерга нузул этиши тўғрисида оят мавжуд [Қуръони карим, С. 642]. Навоий таъвил йўли билан бориб, меърож кечаси ҳам ўз аҳамияти ва мўъжизавийлиги билан қадр кечасидан кам эмаслигини ҳисобга олган ҳолда фаришталарнинг ерга тушишларини тасвир этган. Бундай гўзал ва файзли кечада пайғамбар аммаси Умму Ҳониънинг Каъба ёнидаги уйида хилват тутган эди:

Даҳр шўру шаридин осуда,
Кўнгли уйғоғу кўзи уйқуда. [Сабъаи сайёра, С. 290]

Имом ал-Бухорийнинг “Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ” тўпламида Шарик ибн Абдуллоҳдан ривоят қилинган меърож кечаси ҳақидаги ҳадисда, жумладан, шундай дейилган: “... Шунда Расулуллоҳ (с.а.в)нинг кўзлари уйқуда бўлса-да, қалблари уйғоқ эди. Пайғамбарлар ана шундай бўладилар, кўзлари ухлайди-ю, аммо қалблари ухламайди. Сўнг, Ҳазрат Жаброил Жаноб Расулуллоҳни осмонга олиб чиқиб кетдилар” **[**Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ, 2-жилд. С. 579]. Муҳаммад пайғамбар сиймосини гавдалантиришга бағишланган шеърларнинг муҳим хусусиятларидан бири – тавсиф ва талқинлар ҳамда шоирона ўхшатмаларнинг барчасига бевосита ёки билвосита муайян оят, ҳадис ёки тарихий воқеа асос қилиб олинган. Масалан, таҳлил қилинаётган меърож бобидаги ушбу байтни олайлик:

Топмайин ўзда хожайи сафарий,
Ўту туфроғу елу сув асари. [Сабъаи сайёра, С. 292]

“Хожайи сафарий”дан мурод – Муҳаммад расулуллоҳдир. Бу зотдан қуйидаги ҳадис ривоят қилинади:

من بشرني بخروج سفر فبشرته بجنة عدن

(Кимки менга сафар ойи чиққани хабарини етказса, мен унга жаннат хушхабарини етказаман)[34]. Мавлоно Жалолиддин Румий талқини бўйича, сафар ойини чиқишининг бунчалик интиқлик билан кутилишига сабаб, Аллоҳ дийдорига сафар ойи чиққандан сўнг мушарраф бўлган пайғамбар яна Дўст висоли яқинлашганини сезаётган эди. Шунинг учун ҳам сафар ойи чиққанидан сўнг, аниқроғи, рабиулаввал ойининг иккинчи кунида дорулбақога реҳлат қилган пайғамбар сафар ойи чиққани хушхабарини биринчи бўлиб етказган Уккоша исмли саҳобага жаннатий бўлгани ҳақида башорат берган[35].

“Сабъаи сайёра”даги меърожномани Навоийнинг бошқа достонларидаги меърожномалардан фарқ қиладиган яна бир жиҳати шундаки, унда пайғамбар (с.а.в)нинг Аллоҳ таоло билан дийдорлашганларидан сўнг яна Маккага қайтиб келиш жараёни батафсил тасвирланган. Рафраф мақомида пайғамбар(с.а.в)ни икки ҳамроҳи –Жаброил ва Буроқ кутиб олади, аммо расулуллоҳнинг сурат ва сийратида пайдо бўлган катта ўзгаришлар уларни ҳайратга солади. “Лайли ва Мажнун” достонида “Йўқ жисмиға кимса ҳамлидин дард” дея сифатланган Буроқ ул зотнинг Илоҳий ҳикмат ва раҳматдан тўла жисмини кўтарганида бели букилиб қолади:

Маркаби орқасини айлаб хам,
Ким, анга юкланиб ики олам. [Сабъаи сайёра, С. 293]

Мазкур байтда Борлиқнинг барча сир-асрорини ўзида мужассам этган “суғро олами” – Ҳазрати Инсоннинг шукуҳ ва жалоли ифода этилган. Ваҳдат оламидан касрат оламига қайтишда

[34] بديع الزمان فروزانفر’ احاديث مثنوي’ انتشارات دانشكاه تهران’ ص ۳۵۹

[35] بديع الزمان فروزانفر’ بحر در كوزه’ ص ٤٠٠

малаклар ҳар бир фалакда унинг истиқболига чиқиб, шоҳларни кутиб оладиган қўшиндек икки томонда саф тортиб, ер ўпишади:

Ҳар саф ул ергача бўлиб ҳамроҳ,
Ки қуйи амр қилмай андин Илоҳ. [Сабъаи сайёра, С. 294]

Меърож сайри Каъбанинг ёнида тугайди. Сафарда жисм ўзи билан бирга бўлгани билан лекин унинг туфроғи пок нурдан иборат эканлиги қуйидагича талқин қилинган:

Қайдаким, бўлди сайри афлоки
Ҳамраҳ эрди анга тани хоки.
Ким анга жисм гарчи хок эрди,
Лекин ул хок нури пок эрди. [Сабъаи сайёра, С. 29]

Мумтоз бадиъ илми талаблари бўйича, бир неча қисмдан иборат бўлган ва катта ҳажмдаги жанрларда мавзу ва оҳанг жиҳатидан турлича бўлган қисмларни бир-бирига мантиқий боғлаш ва янги мақсадга кўчиш учун бир ёки бир неча тахаллус байти ёзмоқ лозим бўлган. Масалан, қасиданинг биринчи қисми баҳор ёки гўзал ёр васфида бўлса, асосий қисм – мадҳ қисмига ўтишда бир ёки бир неча байт мантиқий кўприк вазифасини бажаради. Достонларнинг муқаддима бобларининг охирида ҳам келгуси боб учун дебоча вазифасини бажарувчи байтлар келтирилган. Меърож наът бобларидан кейин келгани сабабли, наътнинг сўнгги байтларини ҳам меърож ҳодисасига тааллуқли, деб ҳисоблаш мумкин. Жумладан, **“Садди Искандарий”** достонидаги наът боби қуйидаги байт билан якун топган:

Рикобингда човуш ўлуб Жабраил,
Бу маънига меърож шоми далил.

[Садди Искандарий, С. 22]

Маълумки, “Садди Искандарий” ҳажм жиҳатидан “Хамса” таркибидаги энг йирик достон ҳисобланади. Шу боис ундаги меърожнома ҳам бошқа меърож бобларига нисбатан анча йирик: у 122 байтдан иборат. Сарлавҳада “мо зоғал-басару ва мо тағо” ҳамда “қоба қавсайни ав адно” оятлари далил сифатида иқтибос қилинган. Воқеалар ривожи бу достонда ҳам “Сабъаи сайёра”га ўхшаш. 9-байтга келганда тун тасвирланади. Жабраил билан Буроқнинг келиши ва тавсифига 7 байт ажратилган. Агар “Сабъаи сайёра”да Буроқ оти кўз етар жойни бир қадамда билан боса олади, деб тавсифланса, “Садди Искандарий”да муболаға иғроққа айланиб, унинг тезлиги кўз назаридан юз маротаба тезроқ, дея талқин қилинади:

Қаёнким солиб гом пайки назар,
Юз онча қилиб гоми онинг гузар.

[Садди Искандарий, С. 23]

Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф “Ҳадис ва ҳаёт” туркумидаги “Нубувват ва рисолат китоби”да меърож ва исро ҳодисаси тўғрисида қуйидаги маълумотларни келтиради: **“Муҳаддислар ривоят қилишларича, Пайғамбаримиз соллаллоҳу васаллам хуфтон намозидан сўнг Умму Ҳониъ бинти Абу Толибнинг уйида ухлаб ётганларида Исро ҳодисаси бошланди. Ўша кечада Байтул Мақдисга Буроқ номли ҳайвонга миниб бордилар. Сўнгра у ердаги катта харсангтош устида турганларида Меърожга кўтарилдилар.”** [Нубувват ва рисолат китоби, С. 176] “Садди Искандарий” достонида ҳам самовий сафарнинг биринчи босқичи Байт ул-ҳарамдан Ақсо масжидигача бўлган масофани қамраб олади. [Садди Искандарий, С. 24]

Етти фалакни сайр этишда фалак муваккиллари– Қамар, Аторид, Зуҳра, Қуёш, Баҳром, Муштарий ва Зуҳал Муҳаммад пайғамбарнинг файз дарёсидан баҳраманд бўладилар. Жумладан, ой унинг абадий нури қувват олиб, даражаси Қуёшдан ҳам баланд бўлади. Бошқача қилиб айтганда, у Қуёш нурининг сарчашмасидан бевосита озиқланади. Асотирларда қалам аҳлининг ҳомийси саналадиган Аторид сайёраси илмлар хазинаси бўлган уммий – хотамуланбиёга дуч келганидан сўнг иктисобий – ақлий билимларни қўйиб, равон илми –руҳоният илми билан шуғуллана бошлайди:

Чу рахши икинчига урди қадам,
Аторидға синди давоту қалам.
Кўруб уммийи илмлар махзани,
Равон илми касб этмак ўлди фани.

[Садди Искандарий, С. 24]

Навоий коинот мушоҳадасига тўсиқ бўладиган ҳижоблар мажмуини “ваҳдат саропардаси” дея талқин қилади. Бу “ваҳдат саропардаси” етмиш минг зулмат ва нурга қоришган ҳижобдан иборат бўлиб, улар ҳам Аллоҳнинг иноятн билан бартараф бўлади:

Бўлуб рафъ ўзлук аро пардаси,
Падид ўлди ваҳдат саропардаси.

[Садди Искандарий, С. 27]

Тасаввуф адабиётида Ҳаққа етишиш, Унинг висолидан баҳраманд бўлиш ҳолати саҳв, Ҳаққа етган соликнинг Илоҳ висолидан кейинги ҳолати эса сукр, деб аталади. Навоий меърожномаларида Муҳаммад пайғамбарнинг Ҳақ сари қилган сафари ва Ҳақдан халққа қайтиш йўли ана шу икки ҳолатнинг олий намунаси сифатида тасвирланган. “Садди Искандарий” достонидаги меърож боби ҳам муножот оҳангидаги байтлар билан якунланади. Бу ҳам сабабсиз эмас, албатта. Ислом тарихидан маълумки, меърож ҳодисаси нубувватнинг 12-йилида содир бўлган. Бу йиллар ислом пайғамбари учун энг оғир йўқотишлар (Хадича онамиз ҳамда амакилари Абу Толибнинг вафоти) рўй берган, мушриклар таҳдиди кучайган давр эди. Ана шундай оғир пайтда умидсизлик кайфиятини сўндириш мақсадида “Исро ва Меърож орқали Аллоҳ таоло Муҳаммад мустафо соллаллоҳу алайҳи васаллам оддий йўлбошчи эмас, анбиёлар жамоасининг аъзоси эканларини эълон қилди. У киши баъзи давлат ёки баъзи халқ учун курашадиган бошлиқ эмас, самовий таълимот орқали бутун дунёни икки олам саодатига бошловчи хотимул анбиё эканликларини эълон қилди.

Исро ва Меърож Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васалламнинг маҳзунликдан чиқишлари учун туртки бўлди.” [Нубувват ва рисолат китоби, С. 197] Бу маҳзунликнинг шодлик ва сурурга айланганининг асосий сабабларидан бири – уммати шафоатини қозонгани ва бутун оламга айни раҳмат қилиб юборилганидир. Имон аҳли ҳамиша Аллоҳ раҳмати ва пайғамбар шафоатидан умидвор бўлиб яшайдилар. Навоий ҳам шафоати набавий ва раҳмати илоҳийдан умидвор эканлигини қуйидагича таърифлаган:

Навоийға бўлса гунаҳ беҳисоб,
Анга ҳам гуноҳиға ҳам неҳисоб.
Шафеъ ўлғон ўлса бу янглиғ расул,
Ҳақ ул навъ ани қилғон ўлса қабул.

[Садди Искандарий, С. 30]

“Хамса” достонларидаги меърожномаларнинг умумий ва ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

– меърож ҳодисаси Навоийни ҳамиша инсон камолотининг юксак намунаси сифатида ҳайратда қолдириб келган ва буни ҳар дафъа қалам тебратганида турли воситалар билан баён этган;

– меърож кечасини тасвирлашда шу ҳодисага оид бўлган барча оят ва ҳадислар Навоий учун бирламчи манба ва илҳом сарчашмаси сифатида хизмат қилган. Бошқача қилиб айтганда, меърож кечасига оид бирорта оят ё ҳадис йўққи, Навоий унга мурожаат этмаган бўлса;

– Навоий бу бобни ёзишда ўз салафлари – Низомий, Амир Хусрав ва Жомийга изидан боради. Яъни, меърож ҳодисасини сўфиёна талқинда беришга ҳаракат қилади;

– “Хамса”даги меърожномалар Навоийнинг диний-фалсафий дунёқарашини ўрганишда очқич вазифасини бажариши шубҳасиз. Чунки бу бобда ислом фалсафасининг асосий масаласи – Инсон ва Худонинг ўзаро муносабатлари таҳлил қилинган.

Юқоридаги фикрларни умумлаштирган тарзда айтадиган бўлсак, меърож ҳодисаси Алишер Навоийни ҳамиша инсон камолотининг юксак намунаси сифатида ҳайратда қолдириб келган ва шу мавзуда ҳар дафъа қалам тебратганида турли воситалар билан баён этган. Бу эса, комиллик оламининг турли ранг ва оҳангда жилваланишида Навоийнинг мўъжизакор қаламининг қудратини кўрсатади. Сўздаги бундай залвор ва мафтункорлик ҳамда дақиқлик билан меърож кечасини тасвирлашнинг асосий омили – шу ҳодисага оид бўлган барча оят ва ҳадислар Навоий учун бирламчи манба ва илҳом сарчашмаси сифатида хизмат қилган. Бошқача қилиб айтганда, Навоий мурожаат этмаган меърож кечасига оид бирорта оят ёки ҳадис йўқ. Шу сабабдан, “Хамса”даги меърожномалар, айниқса, “Ҳайрат ул-аброр”нинг меърож ҳодисасига бағишланган бобнинг таҳлили Ҳазрат Навоийнинг диний-фалсафий дунёқарашини ўрганишда очқич вазифасини бажариши шубҳасиз.

Исломий нуқтаи назардан олиб қараганда, барча пайғамбарларнинг салафи ва отаси бўлган хотамуланбиё учун бошқа пайғамбарлар томонидан одамларни Ҳақ йўлига ҳидоят қилиш мақсадида кўрсатган мўъжизалари ҳам унинг камолоти ва тенгсиз салоҳиятини кўрсатувчи

амаллар ҳисобланади. Қолаверса, бу зотнинг мартаба ва даҳоси бошқа пайғамбарлардан анча баланд туради. Мазкур мўъжизавий ҳодисалардан айнан меърож ҳодисаси адабиётда кенг ёритилиши сабабларини ўрганиш махсус тадқиқотни тақозо этади. Шу сабабли, ушбу мақолада “Хамса” достонларидаги меърожномаларнинг яратилишида айнан қайси оят ва ҳадис манба вазифасини ўтаганини кўрсатишимизни бу йўлдаги дастлабки қадам сифатида баҳоланишини истар эдик.

Адабиётлар:

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ.2-жилд. –Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992.-Б.576.
2. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ.2-жилд. –Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992.-Б.579.
3. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ.3-жилд. –Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992.-Б.232.
4. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4-томлик/ Э.Й. Фозилов таҳрири остида. 3-том. –Т.: Фан, 1984.-Б.432.
5. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж 6: Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
6. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж 6: Фарҳод ва Ширин. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011.- Б.319.
7. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж 7: Лайли ва Мажнун. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
8. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж 7: Сабъаи Сайёр. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011.- Б.289.
9. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж 8: Садди Искандарий. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
10. Ислом энциклопедияси. З.Ҳуснидинов умумий таҳрири остида. –Т.: ЎзМЭ, 2003.-Б. 260.
11. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима/ Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур.–Т.: Чўлпон, 1991. –Б.642.
12. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 1-том. Бадоеъ ул-бидоя. – Т.: Фан, 1987.-Б.324.
13. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 8-том. Фарҳод ва Ширин. – Т.: Фан, 1991.
14. Нурбахш Дж. Иисус глазами суфиев. –М.: Юрайт-М, 2002.
15. Сойиниддин Али бин Муҳаммад Тарака Исфаҳоний. “Шарҳи ҳадиси Ъимо”.Теҳрон, 1351 ҳ.ш.,
16. Ўз ФАШИ, Р-2385-рақамли қўлёзма.١٢٩ ص ابو علي ابن سينا' الرسالة المعراجية'
17. Ўз ФАШИ, Р-2485-рақамли қўлёзма. ٤ ص رسالة في النفخ و التسوية و الروح' الغزالي'
18. Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеъриятининг шаклланиши ва тараққиёти. Фил.ф.д. ... дис. Т.: 1993.-Б.258
19. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Нубувват ва рисолат китоби. Т.: Мовароуннаҳр, 2006.
20. امام مسلم' صحيح' مصر: محمود توفيق الكتبي' ١٣٤٩ ه. ق' ص ٢٠١
21. بديع الزمان فروزانفر' بحر در كوزه' ص ٤٠٠
22. بديع الزمان فروزانفر' احاديث مثنوي' انتشارات دانشكاه تهران' ص ٣٥٩
23. فرهنك مستلحات عرفا' سيد جعفر سجادي' ص ٣٠٩

“ХАМСА”ДА ШОИРНИНГ САХОВАТ ВА ҲИММАТ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ
The poet’s views on generosity in “Khamsa”

Каримова Ф.И.
филология фанлари номзоди, НамДУ доценти.

Annotation: The article reflects on the universal ideas put forward in Alisher Navoi’s “Khamsa”epiks. In particular, the poet’s views on generosity are analyzed.

Keywords: universal qualities, generosity and its criteria, story, ”Generous person”, ”King and poor”

Алишер Навоий “Ҳайрат ул-аброр” асарида карам ва саховат нима, унинг шартлари, меъёрлари нималардан иборат, сахийлик қандай қилинади, деган масалаларга батафсил тўхталади.

Навоий инсонларни карамли ва саховатли бўлишга чорлар экан, унинг ўз қоида ва меъёрлари борлигини таъкидлайди. Аввало, сахийлик мақтовга лойиқ фазилат бўлса ҳам, уни меъёридан орттириш исрофгарчиликдир. Шоирнинг фикрича, исрофгарчилик бахиллик билан тенгдир. Ном чиқариш учун гавҳарни ҳовучлаб сочиш, мақтаниш учун этаклаб пул беришни ақлли иш, деб ҳисоблаш тўғри эмас. Бундай саховатдан бахиллик яхшироқдир, яъни саховат билан исрофгарчиликни фарқлаш лозим.

Сочмоқ овуч бирла гуҳар от учун,
Нақд этак бирла мубоҳот учун.
Ақл ҳисобидан эрур бас йироқ,
Бухл бу жудунгдин эрур яхшироқ [Алишер Навоий,1989: 65].

Иккинчидан, саховат эҳтиёжманд одамларга қилиниши лозим. Баъзи одамлар исрофга йўл қўймайди, меъёрга эътибор беради, лекин эҳсон берилаётган одамнинг эҳсонга қанчалик муҳтож эканлигини ҳисобга олмайди. Бундай одамларни сахий дейиш мумкин эмас. Тўқ одамнинг олдига дастурхон ёзиш, эгнида зарбофт чопони бор одамга тўн кийдириш, юзта йилқиси бор одамга от тортиқ қилиш сахийлик эмас. Бундай одамлар қақраб ётган боғнинг устига тўкмай, ёмғирни тоғнинг устига тўккан булутга ўхшайди.

Ўйла булутдекки, қуруқ боғ уза,
Ёғмай ўтиб сувни тўкар тоғ уза [Алишер Навоий,1989: 66].

Шоирнинг эътирофича, қорни тўқнинг эмас, балки оч, муҳтожларнинг олдига дастурхон ёзиш саховатдир. Учинчидан, бировдан олиб бошқасига бериш саховат эмас. Тамагир кишиларни сахий деб бўлмайди, чунки уларнинг мақсади одамлардан нарса олиш, олган нарсалари ҳисобидан эҳсон қилиб, ўзини сахий кўрсатишдир. Лекин тортиб олиш зиёндан бошқа нарса бўлмаганлиги боис бериш ҳам фойдасиздир. Шоир таъкидлаганидек, бу ишдан йироқ бўлган маъқулроқдир:

Бергали олмоқ ишидин бўл йироқ,
Бермак учун олмоғонинг яхшироқ [Алишер Навоий,1989: 70].

Муҳтож одам сўрамагунча, унга ҳеч нарса бермайдиган одамлар борки, уларни ҳам сахий ҳисоблаб бўлмайди:

Они доғи дема сахийким, киши
То тиламас, бермак эмасдир иши [Алишер Навоий,1989: 67].

Навоийнинг фикрича, саховат, биринчидан, аҳволи яхши бўлса ҳам, ёмон бўлса ҳам, бошқалардан молу амал тамаъ этмаслик, борига қаноат қилишдадир, иккинчидан, муҳтож одамни учратганда, қўлида борини унга бағишлашдадир, учинчидан, берганини миннат қилмасликдадир.

Молу давлатни йиғиб ётиш эмас, балки уни оқилона, сахийлик билан сарфлаш керак. Олтин-кумушни гулдек совуриб ҳам, ғунчадек уни ўраб, тугиб қўйиб ҳам бўлмайди. Чунки бунинг оқибати яхшиликка олиб бормайди. Шоир фикрларини ҳаётий мисоллар орқали образли тарзда шундай ифодалайди:

Бухл ила чун ютти садаф дурри соф,
Қилдилар олмоғида кўксин шигоф [Алишер Навоий,1989: 69]

Яъни, бахиллик қилиб, соф дурни ютгани учун дурни олишда унинг кўксини тешадилар.

Бошқаларга саховат кўрсатиш имконияти инсонга ато этилган неъматлардан бири. Демак, унга бу имконият берилган экан, қўлида тўпланган бойликдан бахиллик қилмасдан эҳтиёжмандларга ўз вақтида ва ўрнида бермоғи, меҳру саховат кўрсатмоғи лозим:

Жонинг учун махзан эшигини оч,
Нақдин олиб сочу, ўз ўрниға соч [Алишер Навоий,1989: 69].

Чунки омборга босиб қўйилган дон чириб кетиши мумкин. Шоир инсонларга мурожаат қилар экан, донни эҳсон экинзорига сочки, унинг ҳар бир донасидан етти юзта бошоқ ўсиб чиқади. Бугун нима эксанг, эртага у ҳосил бериши тайин. Лекин экинларнинг ичида энг яхшиси хайру саховатдир. Тамани тарк этсанг, сахийлик шудир. Хайру эҳсон йўлида сарф этилган харажат ҳақиқий ҳадядир, дейди шоир. Бу фикр-мулоҳазаларнинг, ўгитларнинг бугунги кун учун беқиёс эканлиги ҳеч қандай изоҳсиз барчага маълумдир.

Ҳиммат – Навоий наздида инсонни буюклик поғоналарига элтувчи фазилатлардан бири. Шунинг учун шоир “Садди Искандарий” достонида шундай ёзади:

Бировким анга ҳиммат ўлди баланд,
Эрур олам аҳли аро аржуманд. [Алишер Навоий,1991: 87].

Шоир “Маҳбуб ул-қулуб” асарида шоир “Ҳимматнинг ихтисоси саховатдир”, [Алишер Навоий,1983:61], дейди. Демак, ҳимматнинг асосий жиҳати карам- саховатдир. Ҳимматли инсонгина саховат кўрсатишга қодир. Лекин ҳиммат нима, у саховатдангина иборатми? деган саволларга шоир “Хамса” достонларида ўрни-ўрни билан тўхталади, уларга муносабат билдиради. Чунки ҳиммат комилликнинг асосини ташкил этувчи фазилатлардан биридир.

“Ҳайрат ул- аброр”достонида карам-саховат ва унинг мезонлари ҳақида сўз юритар экан, сўзларини далиллаш учун “Ҳотам Тойи ҳикояти”ни келтиради. Ҳотам Тойидан “Ўзингдан ҳимматлироқ инсонни кўрганмисан?” деб сўрашганда, у ўтинчи чолнинг ҳиммати хусусида сўзлайди. Ҳотам Тойи тиканли ўтинни орқасига ортганча эгилиб, букчайиб кетаётган ўтинчи чолга мурожаат қилиб, Ҳотам Тойининг уйидаги зиёфатга боришга даъват қилади:

Даштда гўёки хабар билмадинг,
Ҳотам уйи сори гузар қилмадинг?
Ташла тикан, гулшани иззатга ет,
Чекма машаққат кўпу даъватга ет [Алишер Навоий,1989: 71].

Шунда ўтинчи чол Ҳотам Тойининг миннатли ошидан кўра меҳнат орқали бир дирам топиш биров берган хазинадан афзалроқ, дейди. Яъни, ҳалол меҳнат қилиш ва шу орқали ризқ-рўзини топиб ейишнинг ўзи ҳам, шоирнинг фикрича, ҳимматдир. Шунинг учун Ҳотам Тойи:

Улки бу янглиғ сўзи мавзун эди,
Мендин анинг ҳиммати афзун эди, - дейди.

[Алишер Навоий,1989: 71].

Шоир ижодининг ажойиб бир фазилати бор. У дастлабки асарларида қўйилган муҳим масалага кейинги асарларида ҳам қайта-қайта тўхталади, фикрларини тадрижий тарзда тўлдириб, ривожлантириб боради. Шоир “Фарҳод ва Ширин” достонида ҳимматнинг бир неча жиҳатлари хусусида фикр юритар экан, унинг бошқа инсоний фазилатлар билан узвий алоқада намоён бўлишига эътибор қаратади. Ҳоқон Фарҳодга тожу тахтини таклиф қилади. Лекин Фарҳод одоб билан уч-тўрт йил давлатни бошқариш сирларини ўрганишга изн сўрайди. Шоирнинг эътирофича, шоҳу шаҳзодалар ўртасида тожу тахт учун аёвсиз курашлар авж олган бир даврда Фарҳоднинг тожу тахтдан воз кечиши ҳам унинг ҳиммати туфайлидир. Шу ўринда Фарҳодга хос бўлган камтарлик, отага ҳурмат-эҳтиром каби фазилатлар ҳам бўй кўрсатган. Фарҳод Ширинни қидириб арман юртига йўл олади, тоғда қийналиб ариқ қазаётган халқни кўради ва :

Ҳунарни асрабон нетгумдир охир,
Олиб туфроққаму кетгумдир охир?! – [Алишер Навоий,1989: 161].

дея тоғ қазишга тушади. Шоирнинг наздида, ўз меҳнати билан муҳтож инсонларга ёрдам беришнинг, уларнинг оғирини енгил қилишнинг ўзи ҳам ҳимматдан дарак беради. Шу ўринда Фарҳоднинг жасоратида ҳиммат билан меҳнатсеварлик, олижаноблик, фидойилик каби фазилатлари омухта бўлиб кетганлигини кузатиш мумкин.

“Садди Искандарий” достонида эса ҳиммат масаласига алоҳида боб бағишлайди. Унда ҳиммат ва унинг моҳияти, ўзига хос жиҳатларини ҳаётий мисоллар, образли ифодалар, ўзига хос ташбеҳу тамсиллар орқали очиб беради. Шоир ҳиммат инсон вужудининг кимёсидир, саховат аҳли бу фазилат туфайли обрў- эътибор топади, дейди:

Чу ҳиммат эрур кимиёйи вужуд,
Ки андин топар эътибор аҳли жуд [Алишер Навоий,1991:88].

Давлатманд одамнинг ҳиммати бўлмаса, унинг ҳурмати ҳам йўқ. Шоир ҳаётий мисоллар келтириб, фикрларини асослашга ўтади. Агар пасткаш, хасис одамнинг пули, бойлиги бўлса, уйқусида ҳаловат бўлмайди. Топганини тугунга тугади, тугунни бошқаларга бериш учун эмас, балки тангасини қўшиб қўйиш учун очади. Тугун очилгудек бўлса, кўнглига ғашлик тушади. Шоир бундай одамларни қорни тўйгач, қолган овқатини лунжига тўплаган маймунга, дарахтнинг устида юз минг ёнғоқ бўлса ҳам, ўғирлаган ёнғоқларини ерга кўмадиган қарғага, уяси бўлгани ҳолда, яна ўнлаб уячалар қазиб ташлаган кўрсичқонга менгзайди.

Танга сарфлашни нуқсон деб билган хасис одам ҳамиша ташвишда яшайди, чунки қизил тулки ёки қора қундузнинг териси уларнинг ўлимига сабаб бўлади, садафнинг бағрини кўксида дурни яширгани учун ёрадилар:

Карамсизки бор уйда махзан анга,
Фалокат била фоқадур фан анга.
Қизил тулку ёхуд қаро киш киби,
Ки бўлғай туки қатлининг мужиби.
Садафдекки йиққон учун дурри пок,
Қилурлар олур чоғда кўксини чок [Алишер Навоий,1991: 89-90].

Сахийларда эҳсон қиладиган нарса бўлмаса ҳам, уларда ҳиммат деган олий хазина бор. Ана шу хазина инсонни юксакликка кўтаради.

Мазкур бобга илова тарзида машҳур “Шоҳ ва гадо” ҳикоятини келтиради. Искандар қайси мамлакатни ўз тасарруфига киритса, ўша ерда адолат билан иш кўришга, мамлакат тахтига адолатли бир инсонни ўтқазишга ҳаракат қиларди. Мағриб ерларини эгаллаган Искандар жангда мамлакат подшоҳи ҳалок бўлганидан хабар топгач, ҳукмдорлик қонун- қоидаларини биладиган шоҳ хонадонига мансуб подшоҳзодалардан топишни буюради.Унинг ҳузурига бир вақтлар бошидан тожини ташлаб, хилватни ватан тутган гадо қиёфасидаги бир подшоҳзодани олиб келадилар. У шоҳ ҳузурига икки қўлида икки бош чаноғи билан келади. Искандар бунинг боисини сўрайди. Гадо бу сўнгакларнинг қай бири шоҳники-ю, қай бири гадоники, билолмадим. Улар ўлганда бир экан, тирикликда нечун низо қиладилар, дея Искандарга юзланади. Шу ўринда шоир гадонинг саволи орқали катта бир ҳаёт ҳикматини эътироф этади. Инсонга ҳаёт бир марта берилади ва у капалак умридек ниҳоятда қисқа. Шундай экан, инсонлар ҳиммат камарини белга боғламоғи, бир-бирлари билан оёғининг тагига чуқур қазимасдан, низо-адоватларсиз, аҳил ва ҳамжиҳат яшамоғи лозим. Шоирнинг бу эътирофлари бугунги кунда нафақат миллий заминда, балки дунё миқёсида ҳайқириқ каби янграётгандек туюлади.

Искандар гадога мамлакат шоҳлигини таклиф қилади. Гадо менинг ҳимматим тўрт хил давлатга етмоқни тилайди, дея тўрт шартини баён қилади: интиҳоси йўқ абадий ҳаёт, қарилик билан алмашмайдиган йигитлик, камбағаллик юзини кўрмайдиган бойлик, орқасидан ғам келмайдиган шодлик. Искандар лол қолади. Чунки бу шартларни бажариш имконсиз эди. Искандар гадони тахтга ўтқазиб, унга катта ҳиммат кўрсатмоқчи эди. Лекин у Ҳотам Тойи каби ўзининг ҳимматидан гадонинг ҳиммати юксакроқ эканлигини тан олади:

Ки, бу дайр аро топсанг огоҳлиқ,
Санга фақр берди, манга шоҳлиқ.
Агарчи мени айлади аржуманд,
Сенга берди ҳимматни мендин баланд [Алишер Навоий,1991: 94].

Гадонинг тожу тахтдан, мансаб-мартабадан бош тортиши унинг буюк ҳимматидан нишона эди. Шоир таъкидлашича, ҳиммат бошқаларга инъом- эҳсон қилишдангина иборат эмас, балки ўз меҳнати билан атрофдагиларга ёрдам бериш ҳам, ҳалол меҳнати билан ризқ-рўзини топиш ҳам, мансаб- мартабага интилмаслик ҳам инсоннинг ҳиммати билан боғлиқ. Ҳатто бировларнинг дилига озор бермаслик, ёмонлик қилмаслик, ширин сўзлилик, каттаю- кичикка салом бериш, ота-онанинг ҳурматини ўрнига қўйиш, уларнинг олдида одоб сақлаш каби гўзал инсоний фазилатлар ҳам ҳиммат деган тушунча билан чамбарчас боғлиқ эканлиги “Хамса”нинг барча достонларида бўй кўрсатиб туради, десак муболаға бўлмайди. Шоирнинг саховатли ва ҳимматли бўлиш борасидаги талқину тарғиблари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган, деб бемалол айта оламиз.

Адабиётлар:
1. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.
2. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.
3.Алишер Навоий. Садди Искандарий. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт- матба бирлашмаси, 1991.
4. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
5. Алишер Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Фан, 1971.

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ «САДДИ ИСКАНДАРИЙ» ДОСТОНИ АРХИТЕКТОНИКАСИ ҲАҚИДА

Тоҳиров С.Қ.
Филология фанлари номзоди, СамДУ доценти.

Annotation: In this article are analysed particularity of the architectonics of Alisher Navoi's epic "Saddi Iskandari" (“Iskandar’s wall”). It illuminates the structure of the epic's sections and chapters as well as poetical importance of lyric petitions.

Key words: architectonics, composition, chapter, section, lyric petition, tradition and particularity.

Шарқ адабиётининг энг машҳур қаҳрамонларидан бири Искандар Зулқарнайн ёки Искандар Мақдунийдир. Мазкур қаҳрамон ҳақидаги сюжетларнинг иккита асосий манбаи мавжуд.

1. Тарихий Искандар (Александр Македонский) - эрамиздан олдинги IV асрда (356-323) яшаган машҳур фотеҳ саркарда ва «баҳру бар» (қуруқлик ва сув) шоҳи.

2. Қуръони Каримда («Каҳф» (18) сураси 83-99 оятлар) зикр этилган Зулқарнайн. Мазкур оятларда Зулқарнайнга ер юзида салтанат берилганлиги. Унинг ғарб (қуёш ботқоқликка ботадиган жойга) сафари, Шарққа (қуёш чиқадиган юрт) сафари, икки тоғ оралиғидаги жойга сафари ҳамда Яъжуж-Маъжуж қабиласидан ҳимоя қиладиган «садд» (улкан девор, тўғон) барпо этганлиги баён этилади.[36] Абу Райҳон Берунийнинг «Осор ул-боқия мин қурун ул-ҳолия» асарида «Зул-Қарнайн» шахси, у ҳақдаги ихтилофларга доир қимматли маълумот ва фикрлар баён этилган.[37]

Бироқ, олимларнинг қайд этишича, Шарқ адабиётидаги Искандар ўз тарихий «қолипини»гина сақлаб қолиб, адиб ва шоирлар асарларида бадиият қонуниятлари ҳамда ёзувчи адабий-эстетик ниятлари асосида яратилган бадиий образдир. Бу бадиий образ-Искандар қайси даврда яратилган бўлса, ана шу давр талаб ва эҳтиёжлари, қадриятлари асосида ўзига хос тарзда ишланди. Алишер Навоий ҳам Искандарни XV асрда яшаб ижод этган шоир нуқтаи назаридан қаламга олди ва талқин этди. Шарқда яратилган «Искандарнома»лар ҳақида адабиётшунослик ҳамда шарқшунослик илмида кўплаб тадқиқотлар яратилган. Бироқ «Садди искандарий» достонининг қиёсий архитектоникаси ва композицияси мукаммал ёритилмаган бўлиб, бу масалада бир қатор муаммолар мавжуд.

«Садди Искандарий»нинг муқаддима боблари бошқа достонлар билан муштарак жиҳатларга эга бўлганидек, ўзига хос мавзу ва мазмундаги бобларга ҳам эга. «Хамса» достонлари орасида энг катта ҳамд ва меърожнома айнан шу достон таркибидадир. Шунингдек, «Хамса такмили» ва «Иноят қуёши» ҳақидаги боблар умуман янги мавзулар бўлиб, алоҳида аҳамият касб этади.

[36] Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима (Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур). – Т.: Чўлпон, 1992. 213-бет.
[37] Бируни. Слово о разногласиях народов в том кто такой царь, которого называют Зу-ль-Карнейном // Избранные произведения. Том I. – Т.: Изд. АН УзбССР, 1957. Стр. 49-55.

Достон муқаддимасининг энг муҳим қисмларидан бири бешинчи бобдир. Навоийшуносликда бу боб, аниқроғи, унинг таркибидаги ушбу байтлар хамсанавис салафлари Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Деҳлавийга бағишланганлиги қайд этилади:

Ангоким етар иккингиздин мадад,
Мададкори ҳақдур, азал то абад... [5. 34]
Кичик эрконимдин бўлуб қошима,
Улуғ муддао солдингиз бошима [5. 34]

Бундай муносабатни биз етук навоийшунослар Иззат Султон[38] ҳамда Абдуқодир Ҳаитметов[39] тадқиқотларида, шунингдек «Навоийшунослик» дарслигида ҳам [6. 152-153] кўришимиз мумкин.

20 томлик Алишер Навоийнинг мукаммал асарлар тўпламида ҳам мазкур байтларнинг изоҳи келтирилган (изоҳлар муаллифи Т.Аҳмедов) бўлиб, унда қуйидагиларни ўқиймиз:

1. «Иккингиздин мадад» - Шарқда машҳур хамсанавислар Низомий ва Хусрав Деҳлавийлар кўзда тутилади (5. 587).

2. Ёшлигидан Низомий ва Хусрав Деҳлавий асарларини севиб ўқиган Навоийда улардан олинган таассурот катта-катта асарлар яратиш фикрини уйғотганлиги бу байтда эътироф этилмоқда (5. 588).

Мазкур 5-бобнинг мазмуни ва моҳиятини белгилашдан олдин унинг насрий сарлавҳа ёки муқаддимасини таҳлил қилиш лозим бўлади:

«Бу «Хамса» такмилидаким, салавоти хамса адосидек аввал фажр (бомдод) сажадотидин «Сиймоҳум фи вужуҳиҳим мин асариссужуд»[40] зумрасиға кирилди ва зуҳр (чошгоҳ, пешин) ракаотидин «Варкау маарракиин»[41] хайлиға қўшулулди ва аср қиёмидин «Ва ақимус-салавот»[42] жамоатиға юз қўюлди ва мағриб (шом) қироатидин «Иқроъ бисми Роббикаллази Холақ»[43] халқиға бош индурулди ва эмди ишо (тун, хуфтан) ниятидин отил таъбни ғафлат уйқусиға борғоли кўймайин адосиға тарғиб қилилди» [5. 34]. Табдили: *«Бу «Хамса»ни комил (бутун) қилиш ҳақидаким, беш маҳал намозни адо қилгандек, аввал саҳар (бомдод) саждаларидан «Уларнинг юзларида сажда изидан (қолган) белги аломатлари бордир» гуруҳига кирилди ва пешин рукуларидан «Руку қилгувчилар билан бирга руку қилинг» жамоасига қўшилилди ва аср қиёмидан «Намозларни ўз вақтида адо қилинг» жамоатига юзланилди ва кун ботиш (шом) қироатидан «Яратган зот бўлмиш Парвардигорингиз номи билан (бошлаб) ўқинг» халқига бош қўшилди ва энди тун (хуфтан) ниятидан жудо бўлган таъбни ғафлат уйқусига боришга қўймай (уни) адо этишга даъват қилинди».*

Бу матнда «Хамса»нинг 5 достони беш вақт намоз номларига қиёс қилинади ҳамда энди ишо (хуфтон) намози ўқилиши яъни «Садди Искандарий» достони ёзилиши кераклиги баён этилади. Кўриниб турибдики, бу насрий сарлавҳада Низомий Ганжавий ва Хусрав Деҳлавий ёки шоирнинг бошқа салафлари ҳақида ҳеч гап йўқ. Сарлавҳага таянадиган бўлсак, мазкур боб шоирнинг достонни бошлаш арафасидаги ўз руҳий ҳолати тавсифига бағишланган. Бобнинг илк байти қуйидагича:

Кел эй **толеъи саъду бахти баланд**,
Ки сиздин бўлур одамий аржуманд.

Келгин, эй, саодатли қисмат ва олий бахт. Зеро, сиз туфайли Одам фарзанди аржуманд бўлади.

Демакким, инсон, аввалambор, тангри инъом этган омад, бахт-саодат туфайли аржуманд (ажралиб, бир поғона баландда турадиган) бўлади.

Ангоким тушар қайсингиз сояси,
Қуёшдин бийикрак бўлур пояси.
Ангоким етар иккингиздин мадад,
Мададкори ҳақдур азал то абад.

---

[38] Султон И. Жаҳон адабиётининг нодир обидаси. Алишер Навоий «Хамса»си. Илмий моқолалар тўплами. – Т.: Фан, 1986. 6-бет.

[39] Ҳаитметов А. Навоий эстетикасининг юксак босқичи. Алишер Навоий «Хамса»си. Илмий моқолалар тўплами. – Т.: Фан, 1986. 33-бет.

[40] Юзларида сажда изидан (қолган) белги аломатлари бордир (Фатҳ сураси, 29-оят).

[41] Руку қилгувчилар билан бирга руку қилинг (Бақара, 43).

[42] «Ва ақимус солата» - Намозларни ўз вақтида адо қилинг (Бақара, 43).

[43] (Эй Муҳаммад, барча мавжудотни) яратган зот бўлмиш Парвардигорингиз номи билан (бошлаб) ўқинг (Алақ – 1).

Бахт - Аллоҳнинг назари ва саодат – иноятиниккисидан бири кимнинг бошига тушса, унинг қадри, даражаси осмондаги қуёшдан ҳам баландроқ бўлади. Кимга иккингиз мададкор бўлсангиз, унга азалдан то абадгача Ҳақ ҳам мададкордир. Саодатманд кишига Аллоҳ мададкор бўлади, аниқроғи Унинг назари тушган банда саодатманддир. Бу байтлардаги мурожаат объекти инсон эмаслиги аён. Навоий уларни биринчи байтда «толеъи саъд» ва «бахти баланд» деб тилга олади.

Карам айлаб икки қўлум қўлдангиз,
Сўз иқлими сори мени йўлдангиз.
Бу водий аро Хизри роҳим бўлунг,
Қаён юз кетурсам, паноҳим бўлунг.
Кичик эрканимдин бўлуб қошима,
Улуғ муддао солдингиз бошима. [5. 35]

Боб давомидаги қуйидаги байт ҳам шу фикрни тасдиқлайди:

Ки ҳақдин ато чун манго бор эди,
Яна бахт-у иқбол ҳам ёр эди. [5. 37]

«Садди Искандарий» достонининг мазкур бешинчи боби моҳиятан анъанавий кириш қисмлари: ҳамд, муножат, наът, меърож боблари билан дунёвий мавзу, яъни шеър ва шоирлик масалалари ўртасидаги кўприк. Чунки айни шу бобдан кейин Навоий сўз хусусида ҳамда салафлари Низомий, Амир Хусрав ва Абдураҳмон Жомий ҳақидаги бобларни келтиради.

Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Ойинаи Искандарий» достонида ҳам анъанавий кириш бобларидан сўнг «Гуфтор дар сифати офтоби давлат» сарлавҳаси билан бир боб киритилган бўлиб, Навоий достонидаги боб билан муштарак хусусиятларга эга. У қуйидаги байт билан бошланади:

Калиде деҳ, эй, давлати корсоз,
Ки сўйи ту битвон даре кард боз. [7. 25]

Мазмуни: *Эй барча ишларни юргизувчи «давлат», менга бир калит бер, токи сенинг даргоҳингга борувчи эшикни очайин.*

Алишер Навоий ва Амир Хусрав достонларидаги мазкур бобларнинг жойлашиш ўрни (анъанавий ҳамду наътлардан кейин ҳамда сўз ва ижод ҳақидаги боблардан олдин) моҳиятан лирик чекиниш хусусиятига эга эканлиги билан муштараклик касб этади. Бироқ Амир Хусравнинг «давлати нести» («фақирлик давлати») ҳақидаги фикрларини Навоий «толеъ» ва «бахт» ҳақидаги мулоҳазалар билан алмаштирган. Муҳими, иккаласи ҳам Тангрининг инсонга берган ёхуд бериши мумкин бўлган энг улуғ неъмати сифатида талқин этилган.

Навоийнинг кичик ёшлигидан бошига улуғ муддао солган, доимий мададкори бўлган нарсалар, илҳом, шоирлик иқтидори, ҳақиқатни англашга бўлган эҳтиёж, илоҳий маърифат, бахт, толеъ…, бир сўз билан айтганда Улуғ Тангри неъматидир ва бунга, аслида, Низомий ва Амир Хусравнинг алоқалари йўқ.

Достоннинг асосий қисмидаги «бўлим»лар композицияси масаласида икки хил фикр мавжуд. Е.Э.Бертельс ва А.Эркиновнинг фикрича, достондаги бўлимлар тартиби қуйидагича:

1. Бобнинг асосий фалсафий ғоясини ривожлантирувчи муқаддима.
2. Шу фикрни тасдиқловчи ҳикоят.
3. Искандарнинг Арасту билан шу мавзудаги савол-жавоби.
4. Искандар саргузаштининг бир эпизоди.

«Навоийшунослик» дарслиги муаллифларининг фикрларига кўра бу тартиб «Искандар саргузаштининг бир эпизоди»дан бошланади. Бошқача қилиб айтганда, Навоий аввал Искандар саргузаштидан бир эпизод келтириб, кейин шу эпизоддан келиб чиқадиган бирон бир мавзуни муҳокама қилади. Бу каби икки хил тартибнинг боиси нимада?

«Садди Искандарий» достонини бошлаш жараёнида Искандарнинг насл-насаби, икки Искандар ҳақидаги маълумотлар Алишер Навоийни мушкул аҳволда қолдирган. Навоий достоннинг 15-бобида бу ҳақда фикр билдириб, уч хил вариантни келтиради:

- Файлақус Искандарни ов пайтида кулбадан, жонсиз она танаси ёнидан топади;
- Искандар Доро (Дороб)нинг Файлақус қизидан туғилган ўғли;
- Тарихда икки Искандар – фотеҳ Искандар ва Қуръонда зикр этилган Искандар мавжуд.

Навоий шу мавзуда достон ёзаётган Абдураҳмон Жомий даргоҳига бориб маслаҳат сўрайди. Жомий бу борада Низомийнинг фикри тўғри эканлигини тасдиқлайди:

Анингдекки аслин Низомий деди,

Ҳамул навъ фарзона Жомий деди.

Низомий Ганжавийнинг «Шарафнома» достони муқаддимасида ҳам бу масала шу тарзда муҳокама қилинган. Шоирнинг хулосаси эса қуйидагича эди:

Зи тариххо чун гирифтам қиёс,
Ҳам аз номаи марди эзидшунос.
Дар он ҳар ду гуфтор жусти набуд,
Газофа суханро дурусти набуд.
Дуруст он шуд аз гуфтаи ҳар диёр,
Ки аз Файлақус омад он шаҳриёр. [8. 24]

Мазмуни: *Кўплаб тарихларни қиёс этдим ҳамда Аллоҳни танийдиган донишманднинг номаси (асари)дан фойдаландим. Маълум бўлдики, иккала фикр ҳам ҳақиқатдан узоқ эди, бу беҳуда сўзларда тўғрилик йўқ эди. Барча айтилганлардан энг тўғриси шуки,* ***у Файлақуснинг ўз фарзанди эди***.

Мадомики, Жомий ҳам Навоий ҳам Низомийнинг фикрига қўшилган экан, кулбадан топилган чақалоқ эпизоди Искандарнинг саргузашти эмас, афсона ёки мавжуд вариантлардан бири сифатида келтирилган. Уни Навоий достонидаги Искандар сюжетининг бошланиши сифатида талқин этиш тўғри эмас. Шунинг натижасида айтилган «Искандар шаҳзода эмас, у отаси ва онаси номаълум ташландиқ боладир» [2. 47], ёки «Искандар аслида шаҳзода эмас, балки вайронадан топилган чақалоқ» [6. 166] каби фикрлар ҳам асосли эмас. Умуман, «Садди Искандарий»нинг мазкур XV боби жузъий ўзгаришлар билан Низомийнинг достонидаги «Оғози достон ва насаби Искандар» бобининг таржимасидир. Бу бежиз эмас. Искандарнинг насл-насаби масаласи ноаниқ бўлганлиги туфайли, Алишер Навоий бу борада масъулиятни Низомий ва Жомийнинг бўйнига қўйиб уларнинг фикрларини келтириш билан чекланган. Бинобарин, бу боб Искандар саргузаштларининг бошланиши эмас, аннотациясидир. Шундай экан, «Ҳиммат ҳумойининг баландпарвозлиғи» ҳақидаги XVI назарий боб Искандарнинг қайси саргузашти билан боғлиқ, XV бобда берилган умумий аннотация биланми, ёхуд «Искандарнинг салтанат тожидин саркашлик» қилганлиги ҳақидаги XIX боб биланми? Албатта, иккинчиси билан. Суяк кўтарган дарвеш ёхуд Фарҳод тимсолларидаги бу детал (салтанатдан узоқлашиш) ҳиммат тушунчасининг юксак намунасидир. Демак бу боблар мазмунидан келиб чиқадиган бўлсак, Е.Бертельс ва А.Эркиновнинг фикри тўғри бўлиб чиқади.

Кейинги бўлим ҳам шу фикрни исботлайди:

XX боб: Адолат ҳақида;

XXI боб: Масъуд (Ғазнавий)нинг отаси Маҳмудни туш кўриши ва у адолат туфайли жаннатга мушарраф бўлганлигини айтгани ҳақида ҳикоят;

XXII боб: Адолатнинг натижаси ҳақида Искандарнинг саволи ва Арастунинг жавоби;

XXIII боб: Искандарнинг мамлакатда адолат ўрнатганлиги ва Дорога хирож тўлашдан бош тортганлиги (Бу ҳам аслида халққа нисбатан адолат эди).

Бироқ шу бобдан бошлаб Искандар саргузашти бир мавзудан бошқасига ўтадиган кўприк ваифасини бажаради. Доро билан хирож туфайли юзага келган қарама-қаршилик ўз-ўзидан «Мухолифат» (кейинги бўлим) мавзусини келтириб чиқаради. Шу бўлим охиридаги Искандар ва Доро тўқнашуви (мухолифат) ва Доро аъёнларининг хиёнати эса кейинги мавзу (XXVIII боб: Амалдор ва сипоҳийларга эътибор) учун замин яратади. Достоннинг ўрталарига бориб, Искандар сюжети энди кейинги назарий мавзу билан мазмунан боғланади. Жумладан:

XXXV боб: Искандарнинг Хуросон, Самарқанд ва Кашмирга сафари;

XXXVI боб: Аллоҳ яратиқларини тамошо қилиш фазилати (сафар);

XXXVII боб: Сафарга чиққан икки дўст ҳикояти;

XXXVIII боб: Сафар машаққатга боис бўлгани ҳолда, донишмандлар нима учун унга тарғиб қилиши ҳақида савол-жавоб.

Фақат бир ўринда сюжет воқеалари кетма-кет икки бобда ифодаланган:

XLVII боб: Искандарнинг Чинга сафари;

XLVIII боб: Хоқоннинг Искандар олдига элчи қиёфасида келиши.

Шу тариқа жами 65 та (аслида 64 та) боб (16-80) 16 та бўлимни ташкил этган.

Эслаб ўтиш жоизки, бундай архитектоника Алишер Навоийдан олдин Хусрав Деҳлавийнинг «Ойинаи Искандарий» достонида ҳам қўлланган эди. Бироқ унда савол-жавоб

унсури йўқ, шунингдек, бўлимлардаги боблар тартиби доимий эмас. Демак, Алишер Навоий Хусрав Деҳлавий яратган қурилмадан фойдаланиб, уни янада такомиллаштирган.

Маълумки, достонларнинг қўлёзма нусхаларида боблар фақат сарлавҳалар билан ажратилади. Замонавий нашрларда мутолаа қулайлиги, мундарижани тузиш ва статистик маълумотлар талабидан келиб чиқиб, боблар рақамланади. Бироқ бу рақамланиш бир томондан қулайлик туғдирса, бошқа томондан, баъзи бир нозик жиҳатларнинг назардан четда қолишига сабаб бўлади. Хамсаларнинг биринчи достонлари таркибидаги мақолат ва ҳикоятлар, Баҳром ҳақидаги достонларда қаср тасвири ва ундаги ҳикоят, Искандар ҳақидаги ҳикоятларда юқоридаги каби бўлимларнинг таркибий қисмлари алоҳида рақамлар билан ажратилади. Ваҳолонки, Хусрав Деҳлавий «Матлаъ ул-анвор»да:

Бист хазинест дар ў пур зи ганж,

Бист хазина зи саду бисту панж, - деб ёзганда 125 байтдан иборат бўлган мақолат ва ҳикоятни битта хазина – битта боб деб билган. Шу тарзда ҳисоблаганда, «Махзан ул-асрор» ва «Туҳфат ул-аҳрор» қирқ бобдан иборат бўладики, бунда, албатта, рамзий маъно бор.

Искандар ҳақидаги достонлар композициясида лирик чекиниш ёки мурожаатлар муҳим аҳамият касб этади. Низомий Ганжавийнинг «Шарафнома» достонида соқийга, «Иқболнома» достонида эса муғаннийга мурожаат этилган қўшбайтлар мавжуд эди. Амир Хусрав Деҳлавий ўзининг «Ойинаи Искандарий» достонида Низомийнинг иккала асаридаги поэтик воситани бирлаштириб, ҳар бир бўлимнинг хотимасида «соқийнома» ҳамда «муғаннийнома»ларни киритди. Алишер Навоий эса ҳар бир бўлим (аслида боб) хотимасини уч қисм қилиб, соқийга, муғаннийга ҳамда ўзига мурожаат этилган қўшбайтлар (Навоийга мурожаатлар баъзан уч ёки тўрт байтдан ҳам иборат) киритди. Бундай лирик чекинишлар Муаллифнинг бадиий маҳорати (ҳар сафар янгича мазмун, детал ва бадиий воситалар яратиш), муаллифнинг таҳлил этилаётган мавзуга муносабати, айни дамдаги руҳияти ва бошқа бир қатор ҳолатларни ойдинлаштириши билан бирга, боб ёки бўлимнинг якунланганлигини ҳам билдиради. «Навоий ана шу ғоят латиф назмий безакни асарнинг муҳим таркибий қисмига айлантирди ва ўзбек адабиётида шу гўзал анъанани бошлаб берди» [6. 192].

Шу нуқтаи назардан юқорида кетма-кет келган сюжет эпизодлари (XLVII - XLVIII боблар)га эътибор қаратсак, дастлабки боб охирида бундай мурожаатлар йўқ.

Чиқиб маркаб устиға Хоқони чин,
Ани қилди бир оз ишига амин. [5. 341]

Кейинги XLVIII боб қуйидаги байт билан бошланади:

Қоронғуда чиқди сипандин суруб,
Ўзин қалъа дарбандиға еткуруб.

Бу ерда мантиқий кетма-кетликда бўлган байтлар сарлавҳа туфайли узилиб қолганлигини сезиш мумкин. Бу бобнинг хотимасида эса аёқчига, муғаннийга ва муаллифнинг ўзига мурожаати мавжуд:

Аёқчи, тўла айла чиний аёқ,
Эрур бизга сўзнинг чини иштиёқ.
Лаболаб ту оники мен сипқорай,
Дағи лаҳза-лаҳза ўзумдин борай!
Муғанний, келу черт туркона соз,
Мақоми «Наво», йўқса «Турки ҳижоз».
Навоийнинг ашъоридин неча байт,
Менинг ҳасби ҳолим топиб турки айт!
Навоий, тутуб фол – девонни оч,
Ўқурда дуру лаъл оламға соч.
Муғаннийға ҳам айла таълим ани,
Ки қилсун суруд ичра тақсим ани! [5. 359]

Бинобарин, 47-бобни алоҳида ажратиш учун деярли асос йўқ. Бу маълумотлар бир томондан достон асосий қисмининг ҳар бири тўрт қисмга ажратилган 16 та бобдан иборат эканлигини тасдиқласа, иккинчи томондан Искандар воқеалари ифодаланган қисмлар бўлим ёки бобнинг бошланиши эмас, якуни эканлигини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, «Садди Искандарий» достони ҳам мазнун ва ғоявий мундарижаси ҳам архитектоника ва композициясига кўра «Хамса»ни якунловчи, умумлаштирувчи достондир. Агар «Хамса»нинг ҳар бир достонида Навоий узоқ йиллик ижодий тажрибалари, тафаккур хазиналарини намоён этишга бадиий гавдалантиришга интилган бўлса, «Садди Искандарий»да бу билан бирга икки йиллик – тўртта достонни ёзиш жараёнида орттирган тажрибаларини ҳам қўллаган. Бу достондаги ғоялар оламидан тортиб, композицион қурилмасига қадар масалаларни қамраб олади.

Адабиётлар:

1. Бертельс Е.Э. Роман об Александре и его главные версии на Востоке // Избранные труды. Навои и Джами. – М.: Наука, 1965.
2. Қаюмов А. «Садди Искандарий». - Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1975.
3. Комилов Н. Ҳикмат ва ибрат достони // «Тафаккур» ойномаси, 2003 йил, 2-3-сонлар.
4. Эркинов А. Алишер Навоий «Хамса»си талқини манбалари. – Т.: Tamaddun, 2018.
5. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. Ўн биринчи том. Садди Искандарий (Нашрга тайёрловчилар М.Ҳамидова, Т.Аҳмедов). – Т.: Фан, 1993.
6. Sirojiddinov Sh, Davlatov O., Yusupova D. Navoiyshunoslik. – T.: Tamaddun, 2019.
7. Амир Хусрави Деҳлави. Осори мунтахаб. Жилди дуйўм. Ойинаи Искандарий. Ҳашт биҳишт. – Душанбе: Ирфон, 1972.
8. Низомии Ганжави. Куллиёт. Жилди чаҳорум. Шарафнома. – Душанбе: Ирфон, 1984.

НАВОИЙ “САДДИ ИСКАНДАРИЙ” ДОСТОНИДАГИ АЙРИМ БАЙТЛАРНИНГ МОҲИЯТИ ХУСУСИДА

Хўжаев Т.Х.
Филология фанлари номзоди, Навоий ДПИ доценти.

On the essence of some bytes in Navoi’s epic “Saddi Iskandariy”

Annotation: In this article a few bytes are selected and analyzed from Navoi’s epic “Saddi Iskandariy”. These verses are related to Navoi’s wise thoughts about man, people’s concern, life, goodness, righteousness, greed and about oppression.

Key words: Navoi, “Saddi Iskandariy”, byte, wisdom, man, life, slander, goodness, truth, oppression.

Навоий “ Хамса”си ўзига хос ҳикматлар хазинаси. Унда ҳаёт, инсон, тириклик, умр билан боғлиқ бирор бир жиҳат йўққи, қаламга олинмаган бўлса. “Хамса” нинг бешинчи ва ҳажман энг катта достони ҳисобланган “Садди Искандарий” да бу нарса янада кенгроқ ва кўпроқ кўзга ташланади. Искандар ҳаёти, унинг саргузаштлари жараёнида буюк олим Арасту билан бўлган савол-жавоблар, достон воқеалари баёнида Шарқда машҳур ақлу дониш тимсоллари Афлотун, Суқрот, Балинос, Буқрот, Хурмус, Фарфунюс кабилар томонидан билдирилган фикрлар Навоийнинг ўзига хос ўгитлари, панду насиҳатларидир. Искандар атрофидаги бу етти ҳаким илму ҳикмат асосида ҳар қандай мушкулотларни еча оладиган олимлар сифатида намоён бўлади. Достоннинг охирида Навоий укаси Дарвешалига ҳам насиҳатлар қиладики, бу ҳам асардаги ҳикматли байтлар салмоғини янада оширган.

“Садди Искандарий” 7215 байт - 14430 мисрадан иборат. Ундаги ҳар бир байт, ҳар бир сўз ўзига хос ўрни, мавқеи, мазмунига эга. Аммо ана шу катта ҳажмли асардан Навоий фикрларининг мағзи, шоҳбайтлар деса бўладиган 15-20 байтлар саралаб олиндики, бу ҳар бир кишига ибрат, умр мазмунини англатувчи ҳикмат даражасидадир.

Навоий инсон ҳақида юксак мулоҳазаларни баён этади. Шоир талқинича, инсон барча мавжудотларнинг сарвари, “буким ашрафи халқ инсон эрур”, “бу оламда мақсуд анга одаме”. Инсон умри ғоятда қисқа. Бу дунёда ҳеч ким абадий қолмайди. Ҳамма охир-оқибат “адам” – йўқлик сари юз тутади. Узоқ умр кўриш яхши истак. Аммо бу ҳаёт ҳеч кимга абадий берилган эмас:

Кишига эрур гарчи уммид умр,
Бировга эшиттингму жовид умр? [Навоий, 1993: 279]

Шоир дунёнинг омонатлиги, у денгиз ичида турган улуғ кесакка ўхшашлиги, не-не улуғ зотлар: дунёни ларзага солган шоҳу саркардалар, битмас-туганмас хазина соҳиблари, олиму донишмандлар – ҳеч ким абадий умр топмаганини такрор-такрор қайд этади. Бу – тушкунлик, яшашдан воз кечиш, умрнинг арзимас нарса эканлигига чақириқ эмас. Аксинча, умрни қандай ўтказиш муҳимлигига ишора. Тириклик ғанимат, ҳаёт қадрли. Ҳамма бу оламда меҳмон. Биров келиб, бошқалар кетади. Шу сабаб умрни ғанимат билиб, ҳар дамни мазмунли ўтказиш муҳим:

Чу охир бўлурмиз адам, эй рафиқ,

Ғанимат тутоли бу дам, эй рафиқ. [Навоий, 1993: 468]

Инсон умрини яхши сифатлар безайди. Шоир яхшилик ва ёмонлик, ростлик ва ёлғончилик, меҳр ва зулм, сахийлик ва хасислик, тама ва тамасизлик, ҳиммат ва бахиллик, фойда ва зарар, яхши ва ёмон ном қолдириш каби тушунчаларни қиёслайди. Улардан келадиган мукофот ва офатларга доир мулоҳазаларини баён этади. Достонда Арасту томонидан Искандарга айтилган мана бу насиҳатлар бугуну эртанинг, ҳар бир инсофли инсоннинг шиори бўлса ажабмас:

Халойиққа кўрма қилиб бенаво,
Ўзунгга раво кўрмаганни раво. [Навоий, 1993: 48]

Халқимизда “Пичоқни олдин ўзингга ур, оғримаса бировга” деган ажойиб ҳикмат бор. Ушбу байтда ана шу мазмун сингдирилган. Одамзод ўзига ёмонликни, зулм ва ҳақоратни, ҳақсизлик ва хорликни – умуман вужуди ва руҳиятига озор берувчи ҳар қандай нарсаларни раво кўрмайди. Ана шу кечинмаларни ўзгаларга – бегоналарга ҳам муносиб кўрмаслик юксак инсонийлик белгиси. Мана бу байтда ҳам айнан шу фикрлар акс эттирилган:

Неким ўз қошингда эрур нораво,
Улусқа ани кўрма асло раво. [Навоий, 1993: 316]

Навоий инсон табиати, сифатлари, ундан келадиган оқибатларни теран шарҳлайди. Агар бировнинг табиатида ёмонлик бўлса, ўзгаларга озор етказиш доимий одати бўлса, ўзи ҳам ундан қочиб қутулолмайди. Халқимизда “Ёмонлик жазосиз қолмайди”, “Ёмоннинг жазосини худо беради”, “Нима қилсанг, шуни кўрасан”, “Нима эксанг, шуни ўрасан”, “Арпа экиб, буғдой ололмайсан” мазмунидаги ҳикматлар бор. Навоий шу руҳдаги фикрларнинг барчасини умумлаштириб, икки-уч байтда айтиб қўя қолган. Шоир фикрича, ҳар ким “ҳанзал” (итқовун) экса, шунга яраша бемаза ҳосил олади. Найшакар экса, шакар топади. Ёмон киши нимаики ёмонликлар қилса, шуни кўради:

Не феълеки келди бировдин ёмон,
Ёмонлиқ кўрардин анга йўқ омон. [Навоий, 1993: 322]

Аксинча, кимнинг табиатида яхши сифатлар жам бўлса, ўзгаларга фақат яхшилик қилиш билан умр ўтказса, ўзи ҳам шуларга сазовор бўлади:

Ки, ҳар ким аён этса яхши қилиғ,
Етар яхшиликдин анга яхшилиғ. [Навоий, 1993: 324]

Яхши хулқли одам “ганжу иқбол” – бойлик ва саодатга эришади.

Зулм, зулмкорлик – мумтоз шоирларимиз энг кўп қоралаган иллатлардан бири. Ноҳақ зулм, ғарибу бечораларга етказиладиган ситам жазосиз қолмайди. Кимки зулмкор бўлиб, бошқаларга озор етказишдан роҳатланса, у “мардуду бадномдур”, яъни номақбул, одамлар орасидан қувилган, ёмон отлиқ кишидир. Элга етказилган бесабаб зулм жазосиз қолмайди:

Неча зулмким элга золим қилур,
Ўз-ўзига кўпрак қилур – ҳақ билур. [Навоий, 1993: 118]

Золимнинг қилмиши, халққа етказадиган жабрлари яширин қолмайди. Оллоҳ шоҳидки, у жазосини олади.

Навоий бир ҳикматида кишиларни ўйлаб иш қилишга, унинг фойда-зарарини чуқур англашга эътиборни қаратади. Шоир эътирофича, агар одамзод бирор ишга киришар экан, унинг натижасини билиши керак. Қилинадиган ишда фойдадан кўра, зарар кўп бўлса, бу ишга киришмаган маъқул:

Ишеким зарар нафъидин бўлса кўп,
Эмас қилмоғи ақл олинда жўб. [Навоий, 1993: 138]

“ Жўб” - мос, муносиб дегани.

Инсонийликнинг юксак белгиларидан бири саховат, ҳиммат. Агар инсон ғаний – бой бўлсаю ҳимматдан йироқ бўлса, у ҳурматга сазовор бўлолмайди. Чунки бахил, хасис кимса, ҳеч қачон эътибор тополмайди:

Бировким, анинг ҳиммати йўқтурур,
Ғаний бўлса ҳам ҳурмати йўқтурур. [Навоий, 1993: 96]

Навоий барча асарларида тўғрилик, ростгўйликни инсондаги юксак сифат дея баҳолайди. ”Ҳайрат ул – аброр”да бу тушунчалар алоҳида бир мақолатда шарҳланса, “ Садди Искандарий”да бир неча байт ва ҳикоятларда кўзга ташланади. Достондаги ёлғончи киши, шу сабаб уйи ёниб кетгани, кампир ва тўғри ўсган дарахти билан боғлиқ ҳикоятни эсга олиш кифоя. Шоир талқинича,

кимки ёлғончилик билан ном чиқарса, Қуръони каримдан далил келтирса ҳам ҳеч ким унинг сўзларига ишонмайди. Навоийнинг бу борадаги қатъий ҳукми мана бу байтда ифодалангандек:

Бировким эрур ростлиқдин йироқ,
Анингдек киши бўлмағон яхшироқ. [Навоий, 1993: 361]

Ёлғончи одамнинг бўлганидан бўлмагани яхшироқ.

Тамаъ – Навоий асарларида энг кўп қораланган нуқсонлардан. Инсонни бебурд, субутсиз қиладиган, юзини қаро, ҳаётини зиндонга айлантирадиган бало – бу тамаъ. Шоир ажойиб бир фикрни баён этади: ким тамага улуғдан улуғ ружу қўйган, яъни ўта тамаъпараст бўлса, "кўпдин кўп қайғулуқ" - кўп азобларга дучор бўлади:

Нетонг бўлса кўпдин кўп ар қайғулуқ,
Тамаъ бўлса кимга улуғдин улуқ. [Навоий, 1993: 54]

Шоир бу хусусдаги фикрларини янада қатъийроқ тасвирлайди. Тамаъ –жазосиз қолмайди. Ким ўзгалардан "риштае " – қил ипчалик тамаъ қилса, у дорга айланади. Шу ришта дор бўлиб, бўғзидан осилади:

Бировким тамаъ риштае қилғуси,
Анинг бирла бўғзидин осилғуси. [Навоий, 1993: 251]

Инсон ўз қилмишини бошқалардан яшириши мумкин. Қилган, қилаётган ножоиз хатти-ҳаракатларини пинҳон сақлашга эришар ҳам. Бу билан хурсанд бўлиш нодонлик. Чунки ҳар бир ишимиз, қилаётган ҳаракату, гапираётган сўзимиз Оллоҳга аён. Одамзод бундай ишларга киришишдан олдин, шундай бир хилват, яшириниш мумкин бўлган жой топиши керак. Тангридан яширинса бўладиган ўрин бормикан?

Керак топса аввал бир андоқ ўрун
Ки, бўлғай иши Тенгридин ёшурун! [Навоий, 1993: 551]

Умуман, бундай байтларни кўплаб келтириш мумкин. Келтирилган мисралар ҳам "Садди Искандарий"даги ғояларнинг кенглиги, Навоийнинг инсон ва ҳаёт ҳақидаги мулоҳазаларининг теранлигини англатади.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Садди Искандарий. МАТ. Йигирма томлик. Ўн биринчи том. - Тошкент: Фан, 1993.

ALISHER NAVOIYNING "SAB`AYI SAYYOR" DOSTONIDA BAHROM TIMSOLI TALQINI

Sabitova Tadjixon, dotsent,
Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti,
sabitovatadjikhon0805@gmail. com

Annotation

Alisher Navoi, on the fourth dastan of his "Xamsa" called "Sab'ayi Sayyor" narrates about the events happened between the novice King Bakhrom and his lover Dilorom. Navoi clearly demonstrated in his lines that the King influenced by love with his positive features steps into the negative features, devotes his life for truly unimportant things, having punished by nature for his bad deeds and that these all should represent an example for others.

Keywords:Varaxran, Sosoniy, Mirrix, Sayd, kindness, knowledgeable person, skill

Sharqda yaratilgan Bahrom Go‘r haqidagi afsona va rivoyatlar, Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Ashraf, Alisher Navoiy asarlari bo‘yicha qadrli va hurmatli olimlarimizdan akademik Aziz Qayumov, akademik Botirxon Valixo‘jayev, professor Muslihiddin Muhiddinov, filologiya fanlari doktori Saidbek Xasanov, dotsent Omonulla Madayev va boshqalar o‘zlarining ilmiy tadqiqotlarida biz uchun qimmatli fikrlarni bayon etib berdilar. Alisher Navoiyning "Sab`ayi sayyor" asari "Xamsa" sining to‘rtinchi dostoni bo‘lib, 1484-yilda yozib tugallangan.

Asarning bosh qahramoni Bahrom Eronning sosoniy hukmdori Varaxran V (dariy tilida Varaxran Bahrom degani) (428-438-yillarda podsholik qilgan) qulon (yovvoyi kiyik)ni ov qilishga juda o‘ch

bo‘lgani uchun, xalq orasida uni Bahrom Go‘r (qulon) laqabi bilan shuhrat topgan, sharq mamalakatlarida Mars (Mirrix) yulduzi Bahrom deb atalib, jangu jadallar homiysi sifatida tasvirlanadi.

Alisher Navoiy o‘zining “Tarixi muluki Ajam” asarida Bahrom Go‘r laqabining kelib chiqish sababini quyidagicha ta’riflaydi: “Va ani Bahrom Go‘r dedilar. Muning jihatin ba’zi dedilarkim, go‘rni sher sayd qilg‘anda, aning o‘qi ikisidin o‘tub, yerga tegdi. Ba’zi debturlarkim, go‘r ovig‘a ko‘p moyil erdi. ” [Navoiy, 2000:235]

Bahrom Go‘r haqidagi afsona va rivoyatlar hind, eron, gruzin, arman, ozarbayjon xalqlari orasida yaratilgan bo‘lib, u shijoatli, mard, olijanob shuningdek tanti, maishatparast, ammo mohir ovchi sifatida tasvirlangan. Bu ajoyib afsonani birinchi marta yozma adabiyotga olib kirgan Firdavsiy bo‘ldi.

Firdavsiy o‘zining mashhur “Shohnoma” asarida Bahrom haqidagi syujetni bir faslidagina beradi. Unda Bahromning tug‘ulishi, taxtga chiqishi, mamlakatni idora qilish to‘g‘risidagi tadbirlari, o‘z davlatiga qarshi bosh ko‘targanlar bilan kurashishi va boshqa epizodlardan iborat. Ovda o‘z kanizagi Ozoda bilan to‘qnashuvi asarning eng qiziqarli tasvirlaridan bo‘lib, ko‘p shoirlar diqqatini tortadi va asar markazida Bahrom Go‘rning sarguzashti turgan mustaqil dostonlar yaratiladi.

Bahrom Go‘r haqida birinchi bo‘lib maxsus doston yaratgan shoir Nizomiy Ganjaviy bo‘ldi. U Bahrom Go‘r haqidagi syujetni “Haft paykar”(“Yetti go‘zal”) dostonida qoliplovchi hikoya sifatida qayta ishlab 7 hikoyat kiritadi. Nizomiy Bahrom timsolini chuqur ma’rifiy mazmun bilan boyitdi va u orqali o‘z davridagi ijtimoiy hayotdan kelib chiqib muhim masalalarni ilgari surdi.

200 yil o‘tgach Xusrav Dehlaviy unga javob tarzida “Hasht behisht” (“Sakkiz jannat”) dostonini yaratib, “Bahrom Go‘r” timsoli bilan bog‘liq hind eposidan olib 8ta hikoyatni kiritadi.

Oldingi salaflar forsiyda yozgan bo‘lsalar, Alisher Navoiy turkiy tilda birinchi bo‘lib, 1484-yilda “Sab`ayi sayyor” (“Yetti sayyoh”) dostonini to‘rt oy davomida yozdi. Doston 38 bob, 50009 baytdan iborat bo‘lib shundan 11 bobni muqaddima tashkil qiladi.

Navoiy Sharqda keng tarqalgan og‘zaki ijoddagi afsona va rivoyatlar;

- “Bahrom Gulandom”, “Bahromnoma”, ”Haft manzari Bahrom” va Ashrafning “Haft paykar” dostonidan o‘z asarini yaratishda foydalangan. Bu haqda shoirning o‘zi “Muhokamatul-lug‘atayn” asarida shunday yozadi:

“Yana chun “Sab`ayi sayyor” rasadin zamirim bog‘labtur. Ashraf “Haft paykar”ining yeti hurvashni peshkashimga yarog‘labtur”, deydi. [Navoiy, 2000:26].

“Sabayi sayyor” dostoni Navoiyning boshqa asarlaridan farqli bo‘lib, buni yaratishda shoir Sharq adabiyotida qo‘llanilgan murakkab badiiy usullardan biri “Hikoya ichida hikoyadan“ foydalangan.

Bahrom va Dilorom voqeasi dostonning qoliplovchi hikoyasi bo‘lib, uning ichida shoir yettita hikoyat keltiradi. Navoiy hikoyatlarida Bahromni g‘ayriinsoniylik yo‘lidan qaytarib, uni to‘g‘ri ijtimoiy foydali faoliyatga yo‘llash, uning ko‘zini ochish maqsadini ko‘zlaydi. Shu ma’nodagi hikoyatlar “Sab`ayi sayyor” ning markaziy g‘oyasi, uning asosiy syujet chizig‘i, Bahrom hodisasi bilan uzviy bog‘liqdir. Ularning har biri mustaqil, tamomlangan hikoyat hisoblanadi. Ularda Navoiy o‘zinining yuksak badiiy so‘z ustodi ekanligini, olijanob insonparvarlik va taraqqiyparvarlik fikrlarini yorqin didaktik tushunchalarni namoyish qiladi.

Shoirning maqsadi Bahrom va Diloromning sevgi sarguzashtidan bir vosita sifatida yetti hikoyatni berish edi:

Lutf bu nazm aro bag‘oyatdur,
G‘araz ammo yetti hikoyatdur, -

deydi Navoiy. [Navoiy, 1992:133]

“Sab`ayi sayyor” dostoning bosh qahramoni Bahrom Go‘r bir-biriga nihoyatda qarshi xarakterdagi murakkab timsoldir.

U otasi Yazdajurdga nisbatan ancha insofli, muruvvatli, saxiy bo‘lib, mamlakatni adolatli boshqargan. Navoiy otasi haqida o‘zining “Tarixi muluki Ajam” asarida shunday degan:

“…Chun mamlakat egasi bo‘ldi, go‘yoki mulk egasiz qoldikim, ul zolim nodon kishi erdi”. [Navoiy, 2000:234]

Bahrom otasi o‘lgandan keyin taxtga o‘tirib, o‘zining dastlabki podshohlik davrida adolat yo‘lini tutadi. Uning qudrati qarshisida tojvarlar bosh egdilar. [Qayumov, 2009:322] Zolimlarga jazo berib, mazlumlarni himoya qiladi, yurtining obodonligi yo‘lida juda ko‘p yaxshi ishlar qiladi. Yuqorida ko‘rsatilgan asarda shoir shunday yozadi:”Bahrom binni Yazdajurd chun atosidin so‘ngra saltanat taxtiga o‘turdi, otasi buzg‘onlarini tuzdi va oning zulmi o‘rniga adolat ko‘rguzdi” [Navoiy, 2000:235] Buyuk

mutaffakkir Navoiy podshohning adolatli bo‘lishi kerakli ekanligini tasvirlash bilan birga xalqning ham bunday zamonda yaxshi yashashini ko‘rsatadi. Bu bilan shoir Navoiy o‘z zamonasi podshosi Husayn Boyqaro va temuriy shahzodalarga o‘git (nasihat) bergan. Zero, boshqa dostonlarida ham adolatli podshohlar haqida fikr yuritgan. Lekin o‘rtaga maishat, oshiqlik, dabdababozlik aralashdimi, u yurtda vaziyat o‘zgaradi. Har xil noqulayliklar, jaholatlar kelib chiqadi.

Bahrom Go‘r bu o‘rinda shoirga namuna bo‘lib xizmat qiladi. U ovda yurgan paytida tasodifan Moniy ismli rassom bilan uchrashib qolib, Diloromning suratini oladi va ishq dardiga mubtalo bo‘ladi. Chin davlatida tengi yo‘q go‘zal Diloromni bir yillik mulk hiroji evaziga sotib oladi. Shundan keyin Bahrom davlat ishlarini, xalqini butunlay unutib, har kuni bazm qurishga, maishatga, ovga beriladi. Natijada, mamlakatda tartibsizlik boshlanadi, xalq hayoti yana og‘irlashib, obod bo‘lgan shaharlar vayron bo‘la boshlaydi. Navoiy Bahromning bu qilmishini juda qoralaydi, ya’ni shoh adolati yo‘qoldi. Mulk, el, xalq shoh adolatidan ajralib qoldi, natijada , yomon , buzg‘unchi, zolim, o‘g‘ri, qaroqchi kimsalar xohlagan ishi bilan shug‘ullandi. Shoir qaysi yurtda boshqaruvchi bevosita o‘ziga yuklatilgan vazifa bilan ya’ni mamlakatni adolatli boshqarish bilan shug‘ullanmasa, shaxsiy qiziqishlariga berilib ketsa, unday yurtda yomonlik hukm suradi, el qismati og‘irlashadi demoqchidir. Bu asarda Bahrom harakati shunday tasvirlanadi:

Mulk chun shoh adlidin qoldi,
Qildi harkim nekim qila oldi.
Ham qalamzan tushub havola aro,
Bo‘lubon xalq ro‘zg‘ori qaro…
Ishq ila shohlig‘ muvofiq emas,
Ishq lofida shoh sodiq emas. [Navoiy, 1992:106]

Bahrom kayf-safo va ovga haddan tashqari berilishi oqibatida sevgida ham beqarorlik qiladi. Yurtga podshohlik qilish bilan oshiqlik bir-birini inkor qiladi. Haqiqiy shoh hech qachon o‘zining shaxsiy hayoti bo‘lmish ishqqa sodiq bo‘lolmaydi. Chunki uning zimmasida yurt tashvishi bilan yashash qismati bor. Agar kimdakim ham shoh, ham oshiq bo‘laman deb ikki bir-biriga mos kelmaydigan vazifani bajarishga kirishsa, muz parchasidan sham yasashga uringan bo‘ladi.

Ulug‘ shoir bu bilan o‘zining pand-nasihat, o‘git tarzidagi mulohazalari bilan Vatan hayotida mas’ul ishlarga javob beradigan shaxslarni ogohlantirmoqchi bo‘ladi.

Bahrom oshiq bo‘lib Diloromni sevdi, lekin shohlik qilib sevgilisining arzimagan aybi uchun uni jazoga hukm qiladi. Demak, Bahrom oshiqlikni ham chin oshiq darajasida eplay olmadi. Ovga chiqishgan paytida kiyikka o‘q otish mahoratini ko‘rsatgan Bahrom Diloromdan maqtov eshitmoqchi bo‘ldi. Axir podshohlar har doim maqtov eshitishni xohlaydilarku. Dilorom bo‘lsa: “Bu mahorat mashqlarning matijasi, xolos”, deb qo‘ya qoldi va shoh g‘azabini qo‘zg‘adi. Bahromning xudbinligi shu darajaga borib , hatto, o‘zini yo‘qotish darajasida darg‘azab bo‘lgan shohning shohligi tutib, merganlik mahoratini maqtamagani uchun haq so‘zlari evaziga sevikli yori Diloromni o‘zining sochlariga qo‘l-oyoqlarini bog‘lab, kimsasiz dasht-u biyobonga tashlab ketishni buyuradi. Ana shu lavhadan boshlab shoh Diloromdan ajraldi. Ammo Bahrom Diloromsiz yashay olmas edi. Ertasigayoq Diloromni qidirtiradi. Uni topa olmagach, ruhiy azoblanib, o‘z qilmishidan pushaymon bo‘ladi va kasalga chalinadi. Davlat ishlaridan yanada cheklanadi. Tabiblar shifo topishga harakat qiladi-yu , kor qilmaydi. Navoiy bu o‘rinda Bahromning haqiqiy oshiqlik sifatini ochishga ko‘p o‘rin beradi. Dostonning hamma qismlarini bu oshiqlik ip sifatida bog‘lab turadi. Oxiri yetti kunga atab yetti qasr qurilganini iztirob bilan bayon qiladi. Bahromga yetti mamlakatning podshohlari o‘z qizlarini nikohlab, qasrlarini qurib beradilar. Bahrom yetti xil rangdagi qasrlar qurib bitirilgandan so‘ng, shanbadan boshlab har safar bir malika bilan haftaning bir kunida qasr yonida o‘tayotgan , so‘zga usta bir musofir darveshning hikoyasini eshitishga odat qiladi. Shanba qora qasrda Farrux va Axiy , Yakshanba - sariq qasrda Zayd, Dushanba - yashil qasrda Sa’d , Seshanba - qizil qasrda Mas’ud va shoh Jo‘na , Chorshanba - moviy osmon (nilufar) qasrida Mehr va Suhayl, Payshanba – sandal (yashil va pushti aralashgan) rangdagi qasrda Muqbil va Mudbir, Juma – oq rangdagi qasrda Xorazmlik mashshoq hikoyalarini eshitadi. Bahrom yetti kunda yetti hikoya eshitadi. Ularda Bahromga ibrat bo‘la oladigan Suhayl, Axiy, Mas’ud, Muqbil, Jo‘na va Farrux kabi ijobiy fazilatlarga ega bo‘lgan kishilarning sarguzashtlari hikoya qilinadi. Albatta, yetti hikoyaning har birida adolat, rostgo‘ylik, sabr, iroda kabi fazilatlar bilan bog‘liq juda ko‘p o‘git-nasihatlar bayon qilingan. Agar oltinchi hikoyaga e’tibor beradigan bo‘lsak, hikoyaning zaminini Alisher Navoiy bildirmoqchi bo‘lgan eng asosiy o‘git odamlarning iymonli bo‘lishlari kerak. Shoir fikricha, inson iymoni bilan haqiqiy insondir, Zero, iymon esa – ishonch, sadoqat, sabr va rostlik birligidan iborat.

Odamlar musibatidan aziyat chekish hech qanday gunohsiz haq so‘zga amal qilish, hayot mushkulotlarini iroda bilan kutib olish, sabrli bo‘lish va tabiiy ilm olish kabi fazilatlar insondagi iymonni chiniqtiradi. Bu o‘gitlarning hammasi avvalo, doston o‘quvchisiga qolaversa, Husayn Boyqaro, uning o‘g‘li Badiuzzamonga qaratilgan edi. Bu hikoyaning doston oxirlanayotganiga kelib Bahrom va Dilorom voqeasini belgilovchi qoliplovchi hikoyadan oldin berilishi ham bejiz emas. Oltinchi darvesh aytib bergan tarixda shoir eng oddiy odamlarni asariga qahramon qilib kiritgan. Bu bilan Yaratgan – Alloh oldida shoh ham, oddiy banda ham teng ekaniga urg‘u berilgan. Faqat kelajakka umid bilan qarash, yaxshi kunlarni orzu qilish, birovning fojeasiga befarq bo‘lmaslik fazilatlari baxt tomon eltishini, yomonlik esa jazosiz qolmasligini ta’kidlash ulug‘ Navoiyning asosiy maqsadi edi.

Yettinchi - Juma kuni Bahrom oq qasrda mehmon bo‘ladi. Oqshom tushganida Xorzamlik mashshoq darveshlik qilib qasr yonidan o‘tayotgan bo‘ladi. Uni shoh huzuriga taklif qiladilar. Darvesh o‘z boshidan o‘tkazgan voqealarni hikoya qilar ekan, Xorazmda uning san’atini yo‘qqa chiqargan kaniz Dilorom bilan uchrashganini, Dilorom mamlakatdan chiqib ketish sharti bilan o‘z hayotini batafsil aytib berganini ma’lum qiladi. Bahrom sevgan yori Dilorom haqida xabar olgani zahoti Xorazmshohga maktub yozib, Diloromni huzuriga jo‘natishni buyuradi. Xorazmshoh ham, kanizakning hojasi ham buyruqni zudlik bilan bajarishga kirishadilar. Karvon yo‘lini poylab Bahrom bir manzil Diloromini kutib olishga chiqadi va chinor tagida yori bilan uchrashadi. Mana shu voqea-hodisalar bilan asar boshlarida ajralgan ikki qahramon yana birga bo‘lishadi. Qoliplash usulida bayon qilingan hikoyalar dostonda o‘z vazifasini to‘la bajargan.

Bahrom shuncha voqealar, hikoyatlardan keyin ham o‘ziga xulosa chiqara olmaydi. U Diloromning visoliga qayta muyassar bo‘lgandan keyin yana xalq va mamlakat ishlarini unutib, kayf-u, safoga beriladi, har kuni qasrdan qasrga o‘tib, mayxo‘rlik bilan shug‘ullanadi. Faqat u avvalgidek kuchsiz va holsiz emas edi . Dilorom bilan topishish uni qaytadan baquvvat qilgan edi. Shoh endi ovga chiqishni niyat qiladi. Ko‘p minglik askari bilan ovga otlanadi. Bechora hayvonlar qochish uchun joy topa olmaydilar. Chunki askarlar qator-qator bo‘lib ular tomon bostirib kelishar edi. Hammayoq qon bilan qoplanib, ariqdagi kabi qon oqa boshladi. Ammo qonga to‘ymas ovchilar o‘z xunrezliklarini to‘xtadmadilar. Qon to‘kish nihoyatda avj oldi, ovchilarning kiyimlarigacha qip-qizil, alvon rang bo‘lib ketdi. Bahrom va uning odamlari ov qilayotgan yer aslida eski botqoqlik bo‘lgan edi. Nam ustini tuproq bosib, o‘t- giyohlar ko‘kargan edi. Keyinchalik botqoqlik ustida daraxtlar ham o‘sgan edi. O‘qqa uchragan, otilgan hayvonlarning qonlari botqoqlik ustini ivitib, tuproq ostidagi namlik yer yuziga ko‘tariladi. Ariq-ariq qon yer yuzini loylatib, balchiqqa aylantiradi. Otlarnin yugurishi oqibatida tuyoqlarining osti botqoqqa yetib bordi. Og‘ir yukni ko‘tara olmagan botqoqlik, oxiri butun askarlar-u, shoh va uning kanizi Diloromni bir zumda yer yutadi. Bahrom Go‘r imonini yo‘qotgan kimsadek go‘rga kirdi:

Go‘rdir barcha olam ahliga qism,
Anga Bahrom Go‘r edi xud ism. [Navoiy, 1992:380]

Alisher Navoiy buyuk olim, faylasuf sifatida har bir bayti mazmuniga tarbiyaviy o‘git bulog‘ini singdirishga urinadi. Nima uchun Bahromni yer yutdi. Chunki Bahrom taqdir tomonidan unga berilgan mas’uliyatni pisand qilmadi, turli voqealardan saboq olmadi. Hayotini befoyda ishlarga bag‘ishladi. ”Sayoq yurgan tayoq yer” deganlaridek, qilmishiga yarasha jazosini oldi.

Ulug‘ shoir Navoiy o‘z zamonidagi shoh va shahzodalarga, badavlat, xudbin kimsalarga insonning yer yuzidagi hayoti vaqtinchaligini, cheklanganligini uqtirmoqchi va eslatmoqchi. Shunday ekan, har bir inson o‘zidan yaxshi nom qoldirishga harakat qilmog‘i lozimligini ta’kidlamoqchi. Albatta bundan hamma o‘ziga xulosa chiqarib oladi. Xullas, dostonda insonlarga ibrat bo‘ladigan voqea va lavhalar yetarli aksini topgandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muhiddinov M. Nurli qalblar gulshani. -T. "Fan", 2007.
2. Madayev O. Navoiy suhbatlari. -T. "O‘qituvchi", , 2018. -B. , 203
3. Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami. Tarixi muluki Ajam, 10-tom, 1992, -T. , "Fan", -B. , 106; 133; 380.
4. Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami. Muhokamatul lug`atayn, 16-tom, 2000, -T. , "Fan", -B. , 26.
5. . Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami, 16-tom, . -T. "Fan", 2000.
6. Qayumov A. Asarlar, 3-jild, -T., "Mumtoz so‘z", 2009. - B. , 322.

“ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР”ДАГИ БИР ОБРАЗ ТАЛҚИНИ

Шарипова Н.
Навоий давлат педагогика институти таянч докторанти.

AN IMAGE INTERPRETATION IN “HAYRAT UL-ABROR”

Annotation: The article tells about xikoyat about the Hotami Toy in the poem “Hayrat ul-abror” by Alisher Navoi, its content is the essence and starting point.

Key words: Hotami Toy, honesty, hardworking, pride, story, tradition, originality, innovation.

Алишер Навоий “Хамса”сининг илк достони “Ҳайрат ул-аброр” – турфа мавзудаги ҳикоятларга ва ранг-баранг образлар оламига эга бетакрор обида. “Хамса”нинг муқаддимавий достони бўлган мазкур асарда шоир жамиятидаги деярли барча табақа вакилларини бирдек қаламга олади. Профессор Н.Маллаевнинг ёзишича, “Ҳайрат ул-аброр”нинг жанр хусусиятлари унда катта эпик образлар яратиш имкониятини бермайди. Лекин шунга қарамай, “Ҳайрат ул-аброр”да жуда кўп ва хилма-хил образлар, турли ижтимоий табақаларга мансуб, турли характердаги ижобий ва салбий, ҳажвий ва мажозий образлар бор” [Маллаев, 2015: 151]. Достон композициясидан келиб чиққан ҳолда, шунингдек, навоийшунос Н.Маллаев тадқиқотларига таяниб, асардаги образларни достондаги масалаларнинг ривожланишида ва асарнинг қурилишида қандай рол ўйнашига қараб уч гуруҳга ажратиш мумкин:

Биринчиси – достоннинг бош қаҳрамони Навоийнинг ўзи;

Иккинчиси – мақолатлардаги тавсифий образлар – портрет ва характерлар;

Учинчиси – ҳикоя ва масаллардаги эпик образлар.

Достонда ҳикоя ва масаллардаги эпик образлар каттагина гуруҳни ташкил этади. Шулардан бири Шарқ халқлари адабиётида кенг тарқалган Ҳотами Той образидир. Тарихдан маълумки, Шарқ адабиётида мавжуд бўлган ва Навоий ўз достонида ҳам тилга олган Ҳотами Той “Тахм. 6-а. охири 7-а. бошида яшаб ўтган Ямандаги Той қабиласининг бошлиғи, машҳур лашкарбоши ва шоир. Арабистон ва Шарқ халқлари орасида Ҳотами Той - Той қабиласидан бўлган Ҳотам номи билан шуҳрат қозонган” [Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 11/378].

Алишер Навоий “Ҳайрат ул-аброр” достонининг бешинчи мақолатини карам ва саховат мавзусига бағишлайди ҳамда мазкур мақолатга Ҳотами Той ҳақидаги ҳикоятни илова қилади. Бу ҳикоятда сахийлик ва бахилликни бир-бирига қарама-қарши тасвирлаган шоир китобхонни бевосита саховат водийси томон етаклайди. Инсонларнинг саховатига умид қилгандан кўра ўз меҳнати билан умр кечириш олижаноблик эканлигини уқтиради. Ҳикоятнинг қисқача мазмуни шундай: “Бир куни ўз саховати билан элу юртда овоза бўлган Ҳотамдан сўрадилар: Сиз ўзингиздан ҳам ҳимматли инсонни учратганмисиз? Шунда Ҳотам жавоб берди: Кунларнинг бирида катта зиёфат олдидан сайр қилиб юрганимда ўтин йиғиб юрган букчайган мўйсафидга дуч келдим. Унга Ҳотамнинг уйига бориб, унинг нозу неъматидан баҳраманд бўлишни сўраганимда у шундай жавоб берди:

Бир дирам олмоқ чекибон дастранж,
Яхшироқ андинки биров берса ганж. [Навоий, 2013: 133]

Чолнинг сўзларига қулоқ тутган Ҳотам ўз ҳикоясини шундай ниҳоялайди:

Улки бу янглиғ сўзи мавзун эди,
Мендин анинг ҳиммати афзун эди. [Навоий, 2013: 133]

Низомий “Махзан ул-асрор”ида ҳам шу мазмундаги мақолат мавжуд бўлиб, бу ҳикоят мавзу ва йўналиш нуқтаи назаридан Навоий ҳикоятига ҳамоҳанг. “Махзан ул-асрор”нинг бешинчи мақолати “Кексалик васфида” деб номланиб, Низомий мақолатга “Ғиштчи чол достони” номли ҳикоятни илова қилган. Ҳикоятнинг қисқача мазмуни шундай: Шом томонда бир қари киши ғишт қуйиб, рўзғор тебратар эди. Бир куни унинг ёнида ёш йигит келиб, қарилик гаштини суриш кераклигини, лою-сомон иши ёшлар зиммасида эканлигини маломат қилиб сўзлади. Шунда қария йигитга шундай жавоб қилди:

Касбу ҳунар айлаганим бор буни,

То сенга қўл чўзмайино бир куни.
Ганж учун касга эмасман асир,
Меҳнат ила нон егайман, басир [Ганжавий, 2013: 106]

Кўриниб турибдики, икки ҳикоят ғояси ўзаро муштарак. “Низомий ва Навоий ўз ишига берилган, турмушини ҳалол меҳнат билан ўтказувчи, шу йўл билан топган оз даромадига тирикчилик қилувчи соф ва поктийнат кишиларни улуғлайдилар”. [Рашидова, 2015: 65]

Саъдий “Гулистон” асарининг учинчи боби “Қаноатнинг фазилати баёни” деб номланиб, муаллиф унга сюжети жиҳатидан Навоийникига ўхшаш Ҳотами Той ҳақидаги бир неча ҳикоятни киритади.

“Эшитдимки, бир дарвеш фақирлик ўтида куяр, жандасидаги ямоқ устига ямоқ уяр ва ўз кўнглига тасалли бериш учун ушбу байтни такрорларди:

Биз розимиз бўлса агар оддий чакмон, қотган нон,
Бизга меҳнат заҳматидан ўзга миннати ёмон” [Саъдий, 2014: 78]

Саъдий ҳикоятидаги дарвеш ҳам худди ўтинчи ва ғиштчи чол сингари эҳсон сўраб, бировдан тамаъ қилгандан кўра ўзининг оз топганига қаноат қилади.

Саъдий ҳикоятида чол:

“Ўз меҳнатидан нон еган киши,
Ҳотам миннатидан озод ёз-қиши” - дейиш билан кифояланса, Навоийда бу тасвир кўп жиҳатдан мукаммал. Ўтинчи чолнинг Ҳотамга жавоби ва мурожаатидан ташқари муаллифнинг ўзи ҳам ҳикоятга

Ҳиммат агар бўлса Навоий санга,
Банда дурур Ҳотами Тоий санга, - сингари хулосавий фикр келтиради ва ҳар жиҳатдан китобхонни зимдан мўйсафид сингари қаноатга даъват этади.

Адабиётшунос Н.Ғаффоров “Ҳотами Той” ҳикоятидаги ўтинчи чол образини жамиятнинг оддий фуқароси эмаслигини, бу образ авлиётабиат, авлиёсифат, “ҳалол меҳнат билан топилган дирҳамни миннатли садақадан устун қўйиб, фоний дунё лаззатларидан воз кечиб, фақат Ҳақ ризоси учун яшайдиган зот” эканлигини эътироф этади [Ғаффоров, 1999: 21].

Саъдий ва Навоий ҳикоятларини ғоя ва мазмун жиҳатдан таҳлил қилган навоийшунос Н.Ғанихўжаева Навоий салафларидан фарқли равишда психологик тасвирдан маҳорат билан фойдаланганини, асарда Ҳотам қаршисида муҳаббат қўйган олижаноб бир шахснинг сержило руҳий оламини маҳорат билан жонлантирганини таъкидлайди [Ғанихўжаева, 1986: 18].

Навоийдаги ҳикоят ғояси ва мазмуни жиҳатидан Саъдий ва Низомий ҳикоятига бирмунча яқин. Бироқ, Навоий ҳикоятида ижтимоий руҳ, психологик тасвир бирмунча мукаммалроқ. “Ҳайрат ул-аброр”даги мўйсафид Ҳотамни қаттиқ койийди, уни аёвсиз танқид қилади, уни меҳнатдан бўйин товлаганлар қаторига қўшади, олижанобликнинг энг муҳим белгиси- ҳалол меҳнат билан кун кўришда эканлигини уқтиради:

Сен доғи чеккил бу тикан меҳнатин,
Тортмағил Ҳотами Той миннатин [Навоий, 2013: 133].

Кўриниб турибдики, Навоий “Ҳайрат ул-аброр” достонидаги ҳар бир ҳикоя ва образ ўзининг чуқур генезисига эга бўлиб, унда шоир халқнинг бой маданий мероси ва ўзидан олдин ўтган ижодкорлар анъаналаридан ташқари китобхонни мушоҳадага чорлайдиган долзарб дидактик фикр ҳамда хулосалардан маҳорат билан фойдаланган.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 11-жилд. Тошкент. “Ўзбек миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти.
2. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. Ўн жилдлик. Олтинчи жилд. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013.
3. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015.
4. Низомий Ганжавий. Махзан ул-асрор. - Т.: CHASHMA PRINT, 2013. (Аслиятдан Олимжон Бўриев таржимаси).
5. Рашидова М. Дурдоналар хазинаси. Тошкент, 2015.
6. Саъдий. Гулистон. - Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2014.
7. Ғаффоров Н. Алишер Навоий “Хамса”сида сўфийлар тимсоли. Фил. фан. ном.автореферати. - Т., 1999.

8. Ғанихўжаева Н. “Хамса” ҳикоятлари. - Тошкент: Фан, 1986.

“SADDI ISKANDARIY” DOSTONIDA SOQIY OBRAZI

Avaznazarov Odiljon Rahmatulloyevich,
tayanch doktorant,
Qarshi davlat universiteti

THE IMAGE OF SAKI IN THE POEM “SADDI ISKANDARI”

RESUME

“Saddi Iskandariy”(“The wall of Alexandr”) is an invaluable pearl not only of Navoi, but also of Turkish literature. It is one of the works that has made Turkish literature an integral part of world literature. At the same time, the poem is a monumental work that defines Navoi’s worldview, the main ideological and artistic direction of his work. For this reason, some of the aspects of the poem that have not yet been explored in literary criticism – the role of the image of Saki (a person who serves wine, especially in a royal or noble household) in the poem – are included in this thesis.

Key words*: “Saddi Iskandari”, Saki, wine, Sakinoma, the lyrical preface, the lyrical ending, goblet.*

“Saddi Iskandariy”da soqiyning ishtiroki bir qancha o‘ziga xosliklarga ega. Xususan, “Xamsa” dostonlari orasida ilk bor ayni shu dostonda uning sof turkiycha muqobili hisoblangan *ayoqchi* lafzi ishlatiladi. Demak, Navoiy “Saddi Iskandariy”da nafaqat an’naviy obrazlarga tayandi, balki ularni ifoda etishda turkiy til imkoniyatlaridan ham oqilona foydalandi. Dostonning 13 bobidagi soqiynoma baytlarda soqiyga murojaat qilgani holda, aynan shuncha bobda ayoqchiga yuzlanadi. Bu ham shoirning o‘z ona tiliga munosabati yuksak ekaniga bir ishoradir.

Soqiy va ayoqchi birgalikda jami 28 bobda 34 marotaba qo‘llangan. Ushbu obraz 89 bobdan iborat bo‘lgan dostonning quyidagi o‘rinlarida ishtirok etadi:

a) Nasriy muqaddima qismlarda bir marta (LXXVII bob);

b) 26 bobning so‘nggi qismida ikki baytli soqiynomalar tarkibida (13 o‘rinda soqiy, 13 o‘rinda ayoqchi shaklida);

v) 7 holatda esa boblarning boshqa o‘rinlarida.

Mazkur obrazning turli o‘rinlarda kelishi, albatta, ma’lum bir o‘ziga xos jihatlarni namoyon qiladi. Xususan, soqiy obrazi nasriy muqaddimadagi *“Jahon bazmi soqiylari hayosizlig‘idakim, umr sog‘arig‘a ajal zahri quyarda g‘ofil bila ogoh aro tafovut ko‘rmaslar”* jumlasi tarkibida keladi. Ko‘rinadiki, soqiy har doim ham shodlik ulashuvchi obraz emas, ba’zan hayotning insonga vafosizligi, tiriklikning omonatligi, ajal soqiysidan may yetganda ogoh va g‘ofilning barobar ekani to‘g‘risidagi qarashlarni ifodalovchi obraz sifatida gavdalanadi.

Soqiy obrazi mohiyatini to‘la ochish uchun dostondagi soqiynoma baytlarni shoirning lirik janrga oid boshqa bir asari – “Soqiynoma”si bilan qiyosan tahlilga tortish maqsadga muvofiq. Chunki “Soqiynoma” maxsus janr bo‘lgani sababli uning tarkibida keluvchi soqiy obrazi o‘ziga xos poetikasi bilan kichik lirik janrlar yoki yirik dostonlardagidan farq qiladi. Shu sababli ushbu obrazning “Xamsa” dostonlarida tutgan o‘rnini aniqlash uchun uning kichik lirik janrlarda, soqiynoma janrida va dostonlarda qo‘llanish holatlarini o‘zaro qiyoslash lozim.

Barcha turdagi soqiynomalarning mushtarak xususiyatlaridan biri lirik qahramonning soqiyga murojaat qilishidir. Dostonlardagi soqiynoma baytlarni professor Shafe aytganidek, “tizma tarzidagi soqiynoma” deb atash mumkin [Is’hoqov, 1983:88]. “Soqiynoma” esa tugal bir janr.

Alisher Navoiyning 32 bobdan iborat yagona “Soqiynoma”si turkiy adabiyotda bu janrdagi ilk asar bo‘lishiga qaramay, o‘ziga xos tizimlilikka ega. Fors she’riyatidagi soqiynomalardan farqli o‘laroq, boblarning faqatgina ilk bayti soqiyga murojaat shaklida. “Har bir bob oldidan lirik muqaddima tarzida berilgan soqiyga murojaat o‘quvchini o‘sha bobdagi voqea yoki masalalar doirasiga olib kirish uchun xizmat qiladi” [Is’hoqov, 1983:87]. Yoki murojaat qismlarda Suhayliy, Jomiy, Badiuzzamon kabi o‘nlab tarixiy shaxslarga ishora qilinadi. Masalan, “Soqiynoma”ning ilk bobi shunday boshlanadi:

Soqiyo, tut qadahi shohona,

Qatrasi la'l vale yakdona [Navoiy, 2012:681].

Ushbu baytda shoir soqiydan "shohona qadah" so‘rash orqali butun bir bob sulton Husayn Boyqaro haqida bo‘lishiga ishora qiladi. Boshqa lirik janrlar va dostonlarda esa soqiyga murojaat turli o‘rinlarda kelishi mumkin. Jumladan, kichik lirik janrlarda soqiynoma baytlar lirik chekinish vazifasini bajarsa, "Xamsa" dostonlarida nafaqat lirik muqaddima, balki bobni xulosalash, yoki keyingi bob voqealariga ishora vazifasini o‘taydi.

"Saddi Iskandariy"da boblarning birortasi soqiyga murojaat bilan boshlanmaydi. Aksincha, dostonning bir qancha boblari soqiynoma baytlar bilan tugaydi. Shunday bo‘lsa-da, bunday baytlarda o‘sha bob yoki keyingi bobning mazmuniy mundarijasi aks etgan. Masalan, dostonning XIX bobi so‘ngida shunday soqiynoma keladi:

Ketur soqiyo, to‘ldurub jomi adl
Ki, ko‘rguzdi Iskandar ayyomi adl!
Taodul bila tut ani behamol,
Icharda manga garchi yo‘q e'tidol [Navoiy, 2012:105].

Ushbu baytlarga bobning lirik xulosasi sifatida baho berish mumkin. Chunki shoirning soqiydan "adolat jomi"ni so‘rashi bejizga emas. Mazkur bob Iskandarning hokimiyatga kelishi va xalq bilan adolatli muloqot o‘rnatishi haqida. Qolaversa, navbatdagi – XX bob ham adolat ta'rifida bo‘lib, unda shoirning ushbu mezonga oid qarashlari o‘rin olgan.

"Soqiynoma"da soqiyga murojaat qism hisoblanuvchi har bir lirik parchaning mohiyati u taalluqli bo‘lgan bobning mazmuni bilan chambarchas bog‘langan. Dostonlarda ham bu holatni kuzatiladi. Ammo kichik lirik janrlarda, xususan, g‘azallarda soqiynomalar, asosan, begona baytga to‘g‘ri keladi va lirik chekinish vazifasini bajaradi.

O‘rni kelganda, adabiyot tarixida soqiynoma janri uchun tanlangan vaznga ham e'tibor qaratmoq joiz. "Manbalarda soqiynomaning qat'iy shakliy belgilari sifatida mutaqorib bahrida yozilishi va har bir bandning soqiyga murojaat bilan boshlanishi ko‘rsatiladi" [Quronov v.b., 2013:284]. Adabiyotshunos Y.Ishoqovning ta'kidlashicha, hindistonlik olim professor Muhammad Shafe ham soqiynomani mutaqorib bahrida yoziladigan she'r sifatida ta'riflaydi [Is'hoqov, 2014:171]. Lekin hech bir manbada soqiynoma janri uchun aynan mutaqorib bahri tanlanganiga biror bir sabab ko‘rsatilmaydi. Bu jihatga Y.Is'hoqov ham e'tibor qaratgan. Bizningcha, bu soqiynoma janrining genezisi bilan bog‘liq. Ma'lumki, badiiy adabiyotdagi ba'zi obrazlar ma'lum bir janrning yaratilishida asos vazifasini bajaradi. Masalan, may ta'rifidagi she'rlar "xamriya" janrini yuzaga keltirgan. Shu kabi soqiy obrazi, avvalo, yirik dostonlar tarkibida maxsus soqiynoma baytlarni hosil qilgan bo‘lsa, keyinchalik bunday baytlar soqiynoma janrining paydo bo‘lishiga zamin yaratdi. Xususan, soqiynoma janrining tarixiy takomil tadrijidagi boshlang‘ich nuqta hisoblangan "Soqiynoma tipidagi baytlar Nizomiy, Xisrav va Jomiy "Xamsa"larining Iskandar haqidagi dostonidagina qo‘llangan" [Is'hoqov, 1983:89]. Ma'lumki, mumtoz adabiyotda "Shohnoma", "Qutadg‘u bilig" kabi shohlar to‘g‘risidagi asarlar, jumladan, Iskandarga bag‘ishlangan asarlar ham mutaqorib bahrida yozilgan. Demak, Soqiynoma janri uchun bu bahrning tanlanishini uning mustaqil janr sifatida dastlab ana shunday yirik liro-epik asarlar tarkibidan o‘sib chiqqani to‘g‘risidagi xulosaga olib keladi. Shunday bo‘lsa-da, Navoiy o‘z "Soqiynoma"si uchun ramal bahrini tanladi. Bu ayni bahrning turkiy til xususiyatlariga ko‘proq mos kelishi bilan izohlanadi.

Xamsanavislarda soqiy obrazining qo‘llanish uslubi o‘ziga xos. "Nizomiyda faqat soqiyga murojaat qilinsa, Xusrav va Jomiyda boblar oxirida 2 bayt soqiyga va ikki bayt mutribga qaratilgan murojaat tarzida keltiriladi. Navoiy "Saddi Iskandariy"sida ham soqiy (ayoqchi) bilan mug‘anniy doimo yonma-yon keladi. Lekin muhimi shundaki, Navoiy boshqa dostonlarida ham bu usulni ("Sab'ai sayyor"dan tashqari) turlicha aspektda ishlatgan" [Is'hoqov, 1983:89]. Alisher Navoiy dostoni qurilmasining o‘ziga xos xususiyatlaridan yana biri, unda boblar oxiridagi lirik xotima yanada takomillashadi. Shoir soqiy va mutribga murojaat qilish bilan birga, o‘z-o‘ziga ham murojaat bilan bobni yakunlaydi. Bu bilan shoir o‘zini soqiy, mutrib kabilar ishtirokida o‘tuvchi may bazmlari qatnashchisi sifatida his qiladi. Nizomiy Ganjaviyda "Iskandarnoma"ning "Sharafnoma" qismida soqiyga, "Iqbolnoma" qismida mutribga murojaat qilingan bo‘lsa, Xusrav Dehlaviy har bir bob oxiridagi lirik xotimada soqiy va mutribga yuzlanadi [Navoiy, 2012:661].

Yuqoridagi tasnifda keltirilganidek, soqiy obrazi "Saddi Iskandariy"ning nafaqat nasriy muqaddimasi yoki soqiynoma baytlar tarkibida, balki dostonning boshqa bir qancha o‘rinlarda ham ishtirok etadi. Ushbu obraz qator tashbehlar bilan kengaygan holda, *soqiyi shang, gulchehra soqiy, soqiyi mahjabin, soqiyi mohvash* kabi turli shakllarda qo‘llanadi. Bunday hollarda ijodkorning g‘oyaviy

pozitsiyasi hamda badiiy tafakkuri bilan bog‘liq jihatlar, shuningdek, uning ushbu obrazga nisbatan munosabati yaqqol ko‘zga tashlanadi. Qolaversa, soqiy obrazining ba’zi zohiriy xossalari namoyon bo‘ladi hamda bu obraz ijodkorning o‘ziga xos falsafiy konsepsiyalarini ilgari surishiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, Navoiy “Saddi Iskandariy”da soqiy obrazidan boshqa asarlaridagi kabi mahorat bilan foydalanadi. Uning poetik imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Ushbu obraz Navoiygacha bo‘lgan turkiy va forsiy adabiyotda ayrim mavzuga doir dostonlardagina poetik xulosalarning ifodasi uchun qo‘llangan soqiynoma baytlarni vujudga keltirgan bo‘lsa, Navoiy uni muntazam badiiy usul darajasiga ko‘tardi.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Садди Искандарий. Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик. 8-жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2012. – 704 б.
2. Адабиётшунослик луғати / Д.Қуронов, З.Мамажонов, М.Шералиева. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 408 б.
3. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: “Фан”, 1983. – 168 б.
4. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2014. – 320 б.

АЛИШЕР НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН ТИМСОЛЛАРИ ТАЛҚИНИ

Санақулов У.К.
илмий тадқиқотчи

Abstract: This scientific article is devoted to the problem of interpreting the images of Leyli and Mejnun in the poetry of Alisher Navoi. In it, for the study of the topic, the sofas of the poet "Badoe ul-bidoya" and "Navodir un-nihoya" were chosen as the basis. Consequently, artistic images of these images are scientifically investigated.

Key words: Lyrics, tradition, Leyli and Mejnun, image and sign, epic action, lyrical image, love theme, symbolism, interpretation.

Алишер Навоий “Хамса”си хамсачилик анъанасининг юқори босқичи, катта адабий-ижодий жараён ҳамда фавқулодда бадиий-эстетик ҳодиса ҳисобланади. Жаҳон бадиий тафаккури чўққиси бўлган бу асар мавзуси, ғояси, образлар олами жиҳатидан ниҳоятда кенг қамровли ва ранг-барангдир. Унда илм-маърифат, одоб-ахлоқ, дўстлик, ишқ ва дард, меҳр-мурувват, сахийлик, дин-диёнат, поклик ва комиллик каби мавзулар ўзаро умумий боғликда тасвирланган. Айниқса, асарда мадҳ этилган ва куйланган ишқ моҳият эътибори билан башарий ва илоҳий маъноларга эгалиги билан ажралиб туради. Алишер Навоий ушбу анъанавий мавзуга қўл урар экан, нафақат унинг ҳаётий-ижтимоий, балки ахлоқий-маънавий жиҳатларига ҳам диққат қаратади. Шоир назарида ишқ шунчаки қалб туйғуси ёки кўнгил малҳами эмас, балки том маънода инсоннинг инсонийлик даражасини белгилаб берадиган, комиллик сари элтадиган юксак фазилатдир. Шоир “Хамса”нинг учинчи достони “Лайли ва Мажнун”да ишқни: *Эй ишқ ғариб кимиёсен, Бал оинаи жаҳоннамосен* [Алишер Навоий, 9-жилд, 1992: 308] – деб таъриф этади. Шоир умри давомида мавзудан йироқлашмайди, баракали ижодида ишқни юқори босқичларга олиб чиқади, ишқий мавзуда алоҳида достонлар яратади. Буюк қалам соҳиби ўзининг абадий қаҳрамонлари Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Баҳром ва Дилором образ-тимсоллари орқали инсоният мангу кечинмаларини ифодалаб беради. Ушбу мақолада Алишер Навоий “Хамса”сига кирган мунгли ишқ достони “Лайли ва Мажнун” билан боғлиқ масалалар устида фикр юритишдан мақсад, мутафаккир асарларини тизимли ўрганиш, уларнинг бир-бири билан боғлиқ эканлигини аниқлашдан иборатдир.

Маълумки, “Лайли ва Мажнун” “Хамса” достонларининг ҳажм жиҳатдан кичиги бўлса ҳам, ғоявий-фалсафий мазмунига кўра йирик эпик асар саналади. Муаллиф асар оддий ишқ таърифи эмас, балки “руҳ майли”, афсона эмас, балки афсонага ўралган ҳақиқат эканлигини асар сўнгида алоҳида таъкидлаб ўтади:

Мазмунига бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли.
Лекин чу рақамга келди мазмун,
Афсона анга либоси мавзун [Навоий, 9-жилд,1992: 327].

Аслида “ишқ ҳақида яратилган бу достон бир томондан Лайли ва Мажнун ҳақидаги сайёр сюжет анъанасининг давоми бўлса-да, аммо мазкур мавзудаги яратилган “Лайли ва Мажнун”лардан тамоман фарқ қилади” [Аҳмедов, 1970: 24]. Достон Алишер Навоий бадиий-ижодий кашфиёти маҳсулидир. Достон сюжетида қаҳрамонлар ва уларнинг тақдири, руҳий ҳолатлари бениҳоя чексиз уммон мисол тасвирланади, ишқнинг оташин кучи ўзига хос шавқ ва эҳтирос билан очиб берилади. Шу ўринда Алишер Навоий шеъриятидаги Лайли ва Мажнун тимсолларининг “Лайли ва Мажнун» достонига қандай боғлиқлиги бор? – деган савол туғилади. Катта дарёлар кичик-кичик ирмоқлардан ҳосил бўлгани каби улкан бадиий асарлар ҳам мўъжаз лирика таъсирида яратилиши мумкин. Бу бир томондан бадиий ижод қонунияти ҳамдир. Ҳар бир ижодкор муайян асар яратгунга қадар унга маълум даражада тайёргарлик кўради, асар воқеаларини таҳлил қилади, қаҳрамонлар ҳаёти, тақдири, руҳиятига кириб боради. “Навоийгача муаллифлар “Лайли ва Мажнун” достонларини яратаётганда ўзлари ишқ даштига сафар қилган эмаслар. Улар юз берган воқеаларни эшитгач, воқеалар тасвирини шеърга солганлар…Ўшанда ҳам улар бу ишқ қиссасини ё авомдан тинглаганлар, ё тўла хабардор бўлмаган ҳикоячидан эшитганлар. Навоий улардан фарқли равишда ўзи бу ишқ даштида тентираган, ўзи бу ўтда ёнган, ишқ андуҳу малолини ҳис этиб кўрган” [Қаюмов, 1985: 11]. Шу маънода Алишер Навоий “Лайли ва Мажнун” достони яратилишининг ҳам маълум бир тарққиёт даври бор деса бўлади. Бу достон қаҳрамонлари бўлган Лайли ва Мажнун шоир бадиий тимсоллари оламида кўлами нуқтаи назаридан энг юқорида туради.

Достон яратилгунга қадар шоир шеърларида Лайли ва Мажнун тимсолларига такрор-такрор мурожаат этган. Хусусан, биргина “Бадойиъ ул-бидоя” девонидаги 777 ғазалнинг 80 тасида (83 байтда) айнан Лайли ва Мажнун тимсолларига мурожаат қилинган. Яъни, Мажнун алоҳида 82 марта, Лайли 1 марта ҳамда улар биргаликда 21 марта қўлланган. Айрим ғазалларда кетма-кет 2 ва баъзан 3 марта тасвирланган ҳолатлари ҳам учрайди. Албатта, шоир шеъриятида сон жиҳатдан Мажнун тимсоли кўп бора тилга олинади, у шу сингари образ-тимсоллар ичида энг сермаҳсулидир. Ушбу девонда ғазалдан бошқа жанрлар, жумладан, мустазод, мухаммас, мусаддас, таржиъбандларда ҳам 1 мартадан (жами 4 марта) Мажнун тимсоли учрайди. Бу кузатишларни “Наводир ун-ниҳоя” девони мисолида қарайдиган бўлсак, ундаги 862 ғазалнинг 97 тасида (105 байтда) шоир Лайли ва Мажнун тимсолларини турли ўринларда келтириб ўтади. Жумладан, алоҳида ўринларда Мажнун 103 марта, Лайли 20 марта ҳамда биргаликда 18 маротаба қўлланганлиги кўринади. Мазкур девонда ҳам айрим ғазалларда Мажнун сиймоси бир ғазалда кетма-кет 2 марта тасвирланган ҳолатлар учрайди. Бундан кўринадики, Алишер Навоий шеъриятида Лайли ва Мажнун тимсоллари катта мавқега эгадир.

Буюк шоирнинг ўз шеърларида Лайли ва Мажнун тимсолларига бунчалик кўп бор мурожаат этишининг сабабини қандай изоҳлаш мумкин? Бу тимсоллар мисолида шоир нимага эришган ёки қандай бадиий-эстетик воқеликларни юзага чиқарган? Мажнун тимсолида ким(нима)ни тасаввур этган? Лайли тимсолида-чи? Ҳазрат Навоий ўз ижодида, хусусан, шеъриятида ишқ хақидаги фикр-мулоҳазаларини дард-кечинмаларини илгари сурар экан, бу борада Фарҳод ва Ширин, Вомиқ ва Узролар қатори Лайли ва Мажнун тимсолларини ҳам турли рамзий-мажозий талқинларда тазмин-талмиҳ сифатида келтириб ўтади. Улар шоирнинг ҳар бир ғазалида алоҳида поэтик вазифа ўтайди. Масалан, “Бадойиъ ул-бидоя” девонидаги ғазаллардан бирида машҳур ишқ достони қаҳрамонлари лирик қаҳрамонга ёшлигидан маънавий устоз бўлганлиги айтилади:

То ўқубмен ишқ ҳарфин дарсу такрору сабақ,
Вомиқу Фарҳоду Мажнун достонидур манга.

[Навоий, 1-жилд,1987: 50].

Ёки мазкур девоннинг яна бир ғазалида шоир Лайли ва Мажнун сиймоларининг бир тану бир жон эканлиги, уларнинг ошиқ ва маъшуқага айланиб бўлганлигини таъкидлайди, уларни айро англашдан ҳеч қандай мантиқ йўқлиги айтилади:

Зиндадил Мажнуннинг ўлмиш кўнгли чун Лайлиға ҳай,
Бас, не осиғ они ҳайдин қовламоғлиқ, эй араб?!

[Навоий, 1-жилд,1987: 80].

Ғазалда шоир “ҳай” сўзи мисолида тажнис ва ийҳом санъатини юзага чиқарган. Биринчи мисрада Мажнуннинг “зиндадил” - ўлган кўнгли Лайли билан тирик эканлиги, иккинчи мисрада “ҳай” сўзи қабила маъноларини англатади. Яъни “Мажнуннинг ўлган кўнгли Лайли билан тирик, эй араб, Мажнунни Лайли қабиласидан ҳайдашинг фойдасиздир” - дейилган.

Алишер Навоий ҳазратлари ўз шеъриятида ишқни оташин руҳ билан куйлаганда лирик қаҳрамонни Мажнунга маъшуқасини эса Лайлига қиёслайди. Мисол учун шоир айни шундай бир ғазалида:

Эй мусаввир, топмасанг Мажнуну Лайли чеҳрасин,
Дилбаримни бил мунга ўхшаш, мени имсол анга
[Навоий, 2-жилд,1987: 23].

Бошқа бир ғазалида:

Қилсангиз тасвири Лайло ҳуснин ул ойдек сизинг,
Лек Мажнунни Навоий бирла монанд айлангиз
[Навоий, 1-жилд,1987: 214].

– дея мурожаат этади. Яъни “агар Лайли ҳуснини тассаввур қила олмаётган бўлсангиз, менинг маҳбубамдек қилиб чизинг, Мажнунни эса Навоийга ўхшатаверинг, уларнинг ҳар иккаласи ҳам ишқ дардидаги ошиқлардир”, - дейди. Шуни айтиш лозимки, Навоий ғазалларида Мажнун ва Лайли ишқи билан боғлиқ лавҳалар орқали ўз қалб кечинмаларини очишга эътиборини қаратади. Жумладан, унинг мана бу ғазалида айнан шу ҳолат акс эттирилганлиги кўринади:

Қон ёшим йўлунгда томмайдур кўзум гирён бўлуб,
Ким аёғингға тушубтур кўз қароси қон бўлуб.
Ғунчадек кўнглум чекар ул ғарқ ўлуб хуноб аро,
Сўз деганда оғзинг икки лаъл аро пинҳон бўлуб.
Сўрса Мажнун ишқ даштида мени, айт, эй рафиқ,
Ким қуюндек итти бу водийда саргардон бўлуб
[Навоий, 1-жилд,1987: 84].

Бунда шоир ишқ даштидаги овворалигини Мажнун билан яна бир бор тенглаштириб: “қон ёшим гирён бўлиб йўлларингда томаётгани йўқ, балки кўзим қораси қонга айланиб оёғинг остига тушяпти. Сўзлаётганда оғзинг икки лаъл(лабинг)га яширинади, ғунчадек кўнглим қон ёшига ғарқ бўлди. Эй дўстим, Мажнун мени ишқ даштида сўраб қолса, бу водийда қуюндек саргардон кезиб йўқ бўлиб кетганлигимни айт”, деб мурожаат этади. Яна бир ғазалида шоир ҳатто ошиқи девона – Мажнуннинг ўзига аҳволини изҳор этади:

Оҳким, ул ошно бегона бўлди оқибат,
Ҳажридин беҳудлуғум афсона бўлди оқибат.
Ақлу дониш лофини урғон кўнгул йиғлай юруй,
Ул париваш ҳажридин девона бўлди оқибат…
Чекма ун, оҳим кўр, эй Мажнунки, булбул кўп фиғон
Чекти, ўртанган вале парвона бўлди оқибат
[Навоий, 1-жилд,1987: 90].

Яъни, “оҳки, у ошно (маҳбуба) оқибатда (бизга) бегона бўлди, Ёр ҳажрида девоналигим оқибатда афсонага айланди. Ақл билан донишдан лоф урган кўнглим эндиликда йиғлаб юрибди, ҳа, у ўша паримисол гўзалдан айрилгани оқибатида девона бўлиб қолди. Эй Мажнун, фарёд қилмай менинг оҳимни кўргин, булбул кўп фиғон чекадию, оқибатда куюб ўртанувчи парвонага айланди”. Демак, юқоридаги ғазаллардан шуни айтиш мумкинки, Алишер Навоий Мажнун тимсоли орқали лирик қаҳрамоннинг ёр жамоли олдидаги ҳолатини ҳамда ҳижрон азобидан дардга тўлган қалбини яққол ифода эта олган. Бу ерда - Мажнун шоир қалбидир. Таниқли олим Нажмиддин Комилов “Лайли ва Мажнун” достони юзасидан, хусусан, Мажнун ҳақида “Қайснинг ошиқлик дардига гирифторлиги, юз бало-офатларга дучор бўлиши, “мажнун” жинни номини олиб, маломатларга қолиши унга тақдири азалдир, унинг лойи ишқ олови билан қорилган. Ғам хайли, Бало, Дард, Фироқ унинг доимий ҳамроҳи…” деган эди [Комилов, 2009: 196].

Шундай қилиб, шоир ишқ дардида ўз ҳолатининг сабабини Лайли ва Мажнун сиймосидан излайди, унинг хаёлида бу тимсоллар қайта-қайта гавдаланаверади:

Мени худ ул пари ҳажри қилиб саҳрода саргардон,
Чекиб бечора Лайли оҳу Мажнун эътиқод айлаб
[Навоий, 1-жилд,1987: 86].

Биламизки, Лайли ва Мажнун қиссалари Шарқда энг машҳур бўлиб, улар билан боғлиқ ишқий воқеалар халқ орасида афсона бўлган. Шоир бу афсонани ўз ижодий ниятига мослаган ҳолда шеърларида, қолаверса, достонида идеал қаҳрамонлар сифатида тасвирлайди. Шоирнинг ишқ тушунчаси шу эътиқодга асосланади, яъни пок муҳаббат покиза инсонлар қалбидан жой олади. Мажнун ишқи бу борада намуна, чунки у бутун вужуди, жону дили ила Илоҳни севади, айни вақтда эса шафқат-мурувватни, нажиб ахлоқи-ю беқиёс истеъдоди билан энг гўзал инсондир [Комилов, 2009: 193]. Шу ўринда "Бадойиъ ул-бидоя" девонида келтирилган қуйидаги ҳамд ғазалига эътибор қаратайлик:

Зиҳи ҳуснунг зуҳуридин тушуб ҳар кимга бир савдо,
Бу савдолар била кавнайн бозорида юз ғавғо.
Сени топмоқ басе мушкилдурур, топмаслиғ осонким,
Эрур пайдолиғинг пинҳон, вале пинҳонлиғинг пайдо.
Чаман оташгаҳига оташин гулдин чу ўт солдинг,
Самандардек ул ўтдин кулга ботти булбули шайдо.
Не ишка бўлди беором кўзгу аксидек Мажнун,
Юзи кўзгусида аксингни гар кўргузмади Лайло
[Навоий, 1-жилд,1987:28].

Ғазалда Лайли ва Мажнун алоҳида тарзда илк бор тилга олинади. Бунда шоир илоҳий гўзалликнинг аён бўлиши ва унинг шарафи хусусида фикр юритади. Лайли ишқида тинч ҳолини йўқотган беором Мажнун ҳолати ва унинг сабаби акс эттирилади. Энди келтирилган байтларни "Лайли ва Мажнун" достони дастлабки ҳамд бобидаги байтларга қиёслайдиган бўлсак, унда ўша илоҳий гўзалликнинг аён бўлиши, ишқ ва ошиқлик, ошиқ ва маъшуқа ўртасидаги тушунчалар ойдинлашади:

Эй кимники айлабон париваш,
Мажнун анга юз асири ғамкаш,
Эй кимни қилиб париға Мажнун,
Ашки суйин оқизиб жигаргун.
Эй ҳар сориким қилиб тажалли,
Ул мазҳар ўлуб жаҳонда Лайли.
Эй оники Лайли айлаб отин,
Мажнун қилмоқ қилиб сифотин [Навоий, 9-жилд,1992: 3].

Бу мисраларда оламнинг яратувчиси ва унда ўз жамолини яширган ягона вужуди мутлақ ва унга бўлган ишқ ҳақида сўз боряпти. Муаллиф бизни секин оҳисталик билан Лайли ва Мажнун тимсолларининг моҳиятига юксак дид ва шоирона асос билан олиб киради ва фикр юритишга ундайди. Бу эса юқоридаги ғазалнинг шарҳи сифатида янграйди гўё. Шоир ҳар иккала ҳолатда ҳам ишқдан сўз очар экан, унинг маъно-моҳиятига, куч-кудрати ва таъсир кучига диққатимизни қаратади, ишқнинг фалсафий манбаига назар солади. Азалий ва абадий ишқнинг сабабчиси тилга олинади. Қаердаки гўзаллик жилва этса, у Лайли бўлади. Лайли номини тилга олганларнинг қисмати Мажнун бўлмоқлик эканлиги таъкидланади. Шоир буни бир неча мисоллар орқали асослашга киришади. Чунки ўша гўзаллик манбаининг сирига бу оламда ҳали ҳеч ким етмаган. *Эл ичра кўпдурур афсона Лайли ҳуснидин, лекин, Сенинг ҳуснунгға ташбиҳ этмак они не ҳикоятдур?*[Навоий, 1-жилд,1987: 201] – дейди шоир бир ғазалида. Шундай экан, бу ерда Лайли мутлақ жамол ва гўзаллик соҳиби, Мажнун ошиқликнинг умумлашма образи, унда ошиққа хос жамики хусусият: хокисорлик, камтаринлик, беозорлик, ниёзманд бўлиш, маломатларга чидаш хислатлари мавжуд чин ошиқлар рамзи қилиб олинган дейиш мумкин [Комилов, 2009: 202].

Хулоса қилиб айтилганда Алишер Навоий шеъриятида Лайли ва Мажнун тимсоллари шоир фикр-туйғуларининг, ички ҳолат ва кечинмаларининг бадиий ифодаси бўлиб келади. Шоир ушбу тимсоллар орқали ўз руҳиятининг пўртанавор ҳолатларини акс эттириши билан биргаликда китобхонга ишқ-муҳаббат сирларидан сабоқ беради.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – 689 б.
2. Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – 622 б.
3. Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1989. – 560 б.
4. Алишер Навоий. МАТ. Йигирма жилдлик. 9-жилд. – Тошкент: Фан, 1992. – 377 б.

5. Аҳмедов Т. Алишер Навоийнинг Лайли ва Мажнун достони. – Тошкент: Фан, 1970.
6. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Моваройуннаҳр – Ўзбекистон, 2009. – 448 б.
7. Қаюмов А. Ишқ водийси чечаклари. – Тошкент: Фан, 1985. – 256 б.

НАВОИЙНИНГ “САДДИ ИСКАНДАРИЙ” ДОСТОНИДА ПЕШДОДИЙЛАР СУЛОЛАСИ ҲАҚИДА

Норқулова И.
НавДПИ 2 курс магистранти.

Annotation: In this article, Navoi`s epic “Saddi Iskandariy” seeks to shed light on the science of history, the dynasties of the Iranian kingdoms, the history of the Peshdadi class**.**

Калит сўзлар: Навоий, “Хамса”, “Садди Искандарий”, байт, тарих, сулола, пешдодийлар.
Keywords: Navoi, “Khamsa”, “Saddi Iskandariy”, byte, history, dynasty, peshdadis.

Навоий “Хамса”сининг охирги – бешинчи достони бўлмиш “Садди Искандарий”да кўп масалалар ёритилган. Достонда оламнинг яратилишидан тортиб, хамсалар такмили, сўз, устозлар таърифи, тириклик, умр мазмуни, адолат, зулм, яхшилик, ёлғончилик, севги – муҳаббат, мардлик, хиёнат, яшаш моҳиятигача мулоҳаза юритилади.

Бу достонда Навоийнинг тарихга оид фикрлари ҳам мавжуд. Эрон подшолари, Искандар тарихи ҳақида боблар беради. Навоийнинг тарихий асарлари, тарихга оид қарашларини ўрганиш ҳам муҳим вазифалардан. Шоирнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Тарихи мулуки Ажам” асарлари тарихга оид бўлса, “Хамса”, “Соқийнома” кабиларда тарихга тааллуқли фикрлар ҳам кўзга ташланади.

“Садди Искандарий” бадиий асар бўлса-да, унда Искандар, эроний подшолар ва бошқа турли шахслар тарихига оид мулоҳазалар берилган. “Навоий Искандар образини яратишга киришар экан, жуда кўп манбаларни, тарих китоблари ва ривоятларни, афсона ва бадиий асарларни, хамсанавис салафларининг достонларини синчковлик билан ўрганиб чиқади” [Маллаев Н. 1974: 176-177]

Навоий Искандар тарихини ёритмайди. Адабиётшунос Ф.Сулаймонова таъкидлаганидек: “Шоир учун Искандар тарихий лашкарбоши эмас, балки идеал ҳоким, саркарда, ҳақиқий изловчи олим, табиат, жаҳондаги баҳру бар (ҳўллик ва қуруқлик) тадқиқотчиси. Достонни китобхон қўлланма сифатида қабул қилиши лозим бўлган ўгитлар тўплами ҳам дейиш мумкин” [Сулаймонова Ф. 1997: 146].

Навоий Искандар ҳақида гапирар экан, достоннинг муқаддима қисмида Ажам мулкининг подшолари тарихини келтиради. Достоннинг ўн биринчи бобида тарих илми, Ажам шоҳлари, тўрт табақа ҳақида гапиради. Навоий “Ажам мулукиким, тўрт табақа воқеъдурлар”, дейди. Эрон шоҳлари тарихини пешдодийлар, каёнийлар, ашконийлар, сосонийлар тарзида тилга олади. Шоирнинг “Тарихи мулуки Ажам” асарида ҳам бу ҳақда кенгроқ маълумот берилган. Профессор Ҳ.Ҳомидовнинг фикрича, Навоий улар ҳақидаги тарихни бир неча манба орқали ўрганган. “Тарихи мулуки Ажам” асарини ёзишда шоир “Тарихи Табарий”, “Тарихи соҳиби гузида”, “Тарихи Банокатий”, “Жомеъ ут-таворих”, “Низом ут-таворих”, “Тарихи Жалили” каби асарлар билан бирга, Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сидан ҳам кенг фойдаланган” [Ҳомидов Ҳ, 1986: 33]. Бу таъсирни “Садди Искандарий” достонида ҳам кўриш мумкин. Достонда Султон Бадиуззамон мадҳидан сўнг Ажам шоҳлари табақалари тарихи келтирилади. Навоий достоннинг ўн биринчи бобида келтирилган насрий сарлавҳада Ажам мулуки, тўрт табақа, “аввалғи табақаким пешдодийлардурур” деган қайдларни ёзади. Ушбу мақолада ана шу пешдодийлар ҳақида мулоҳаза юритилади.

“Пешдодийлар – қад. Эрондаги афсонавий шоҳлар сулоласи. “Бундахишн”, ”Денкард”, “Шоҳнома” каби манбаларга кўра, Пешдодийлар сулоласи 2441 й. ҳукм сурган”. [ЎзМЭ, 2004: 61]

Навоийнинг “Садди Искандарий” достонида 46 байтда пешдодийлар ҳақида гапирилади. Биз бу байтларни мазмун жиҳатдан уч қисмга ажратишни маъқул топдик:

1. Қисқача кириш. Дастлабки 13 байтда тарих, унинг Одам а.с.дан бошланиши, пайғамбаримиз Муҳаммад а.с. ҳақида, шоирнинг тарих илмини ўргангани, тўрт табақанинг тарихини “ Тарихи мулуки Ажам”да бергани, бу тарихга оид ихтилофлар борлиги, уларни ўрганиб достонида ёзганини баён этади.

2. Эрон подшолари тарихи - 27 байт. Унда тўрт табақа, “Пешдодий”, “Каёний”, “Ашконий”, “Сосоний” эканлиги, пешдодийлар тарихи берилади.

3. Ўзига хос якун, хулоса - 6 байт. Бу қисм соқийга мурожаат билан бошланади. Шоир кечинмалари баён қилинади.

Навоий “Тарихи мулуки Ажам”да шундай ёзади: “Ажам тарихида форс салотинини тўрт табақа қилибдурлар. Бурунғи табақа пешдодийлардур ва алар ўн бир кишидурларким, салтанат қилибдурлар” [Навоий, 2000: 197]. “Садди Искандарий”да ҳам улар ўн бир ҳукмдорлиги айтилади:

Вале Пешдод ўлди ўн бир киши,
Бурун салтанат келди бу қавм иши. [Навоий, 1993: 75]

Ана шу таъкиддан сўнг, ўн бир ҳукмдор номи келтирилади ва уларга хос жиҳатлар кўрсатилади. Каюмарс, Ҳушанг, Таҳмурас, Жамшид, Заҳҳок, Фаридун, Манучеҳр, Нувдар, Афросиёб, Таҳмосп, Гаршосблар бир-бир тилга олиниб, уларга хос ишлар баён қилинади.

Каюмарс ҳақида гапирар экан, у пешдодийларнинг пешвоси, биринчи шоҳлиги, адолат ўрнатганини айтади.

Алар пешвоси Каюмарси род
Ким, ул қўйди тахт узра ойини дод. [Навоий, 2000: 75]

Ҳушанг донишмандлиги, Таҳмурас Нишопур, Марв, Исфаҳонни бино қилгани, Жамшид тахтгир, халққа “кўп еткуриб интифоъ” (фойда, наф)лиги,
Заҳҳок эл қонини тўккани, Фаридун офоқгирлиги, Манучеҳр Фурот ариғини очгани, дарахт экиб, бўстон яратгани, Нувдар жаҳон мулкини бошқаргани, аммо дунё унга ҳам вафо қилмагани, Афросиёб Эронни зулми билан хароб қилгани, Таҳмоспнинг бахти фалакдан ошгани, навбат Гаршосбга етгани, лекин фалак уни ҳам қолдирмаганини тасвирлайди. Навоий умрнинг ўткинчилиги, ҳеч кимга вафо қилмаслиги, ана шундай улуғ ҳукмдорлар ҳам абадий қолмаганлигини таъкидлайди:

Бари даҳрнинг сарфарози эди,
Вале даҳрдин бирча бози еди. [Навоий, 1993: 75]

Бобнинг охирида Навоий анъанавий тарзда соқийга мурожаат қилади, ўз кўнгил ҳиссиётлари билдиради.

Умуман, Навоийнинг тарихий асарлари, бадиий асарларидаги тарихга оид жиҳатларни ўрганиш муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.
2. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. - Тошкент: Ўзбекистон, 1997.
3. Ҳомидов Ҳ. Боқий бўстон таровати. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
4. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-том. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004.
5. Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. МАТ. 20 томлик. 16 том. - Тошкент: Фан, 2000.
6. Алишер Навоий. Садди Искандарий. МАТ. 20 томлик. 11 том. - Тошкент: Фан, 1993.

“МУЛКИ ҚАНОАТ БИЛА БЎЛ САРБАЛАНД”

Одилова Хуршида Юсуфжон қизи,
НамДУ талабаси, Ўзбекистон
xurshida.odilova9813@ mail.ru

Annotation: This article analyzes the issue concerning patience and its role in the person and society's life in Alisher Navoi's "Khayrat ul-abror".

Key words: patience, king and the poor, hanger-on, patient.

Алишер Навоий «Хамса»сининг биринчи достони «Ҳайрат ул – аброр»дан 20 та мақолат ўрин олган бўлиб, ушбу мақолатларнинг еттинчиси қаноат ва унинг инсон ҳамда жамият ҳаётидаги ўрни масаласига бағишланган.

Шоир муҳим инсоний фазилатлардан бири сифатида қаноатга юксак таъриф беради. Унинг эътироф этишича, қаноат инсонни бой қилади. Олтин, кумуш билан зебу- зийнатлар аслида бойлик эмас, балки ҳақиқий бойлик қаноат гўшасидир. Қаноат олтини ҳеч қачон йўқолмайди. Ана шу олтинни қўлга киритиб, шу орқали бойиш инсоннинг мақсади бўлмоғи лозим:

Кимки иши бўлди қаноат фани,
Билки, ани қилди қаноат ғани.
Ганжу тажаммулни ғино билмагил,
Балки ғино ганжи қаноатни бил.
Нақди қаноатқа чу йўқтур фано,
Жаҳд эт-у бу нақд ила топғил ғино[Алишер Навоий, 1989:80].

Навоий сўзида давом этар экан, шоҳ ва дарвеш образларидаги фазилатлар орқали қаноатнинг моҳиятини чуқурроқ очишга интилади:

Шаҳ чу тамаъ қилди эрур луқмахоҳ,
Қонеи дарвеш эрур подшоҳ.
Шоҳ, ул эмаским, бошиға қўйди тож,
Шоҳ ани билким, йўқ анга эҳтиёж.

Яъни, шоҳ тамагирлик қилса, у луқмахўр бўлади; қаноат қилган дарвеш эса подшоҳдир. Ҳеч нарсага эҳтиёж билдирмаган, яъни Оллоҳнинг берганига, унинг мурувватига шукр қилувчи инсонларни шоҳ, деб билиш лозим.

Қушларнинг ичида анқо шоҳ ҳисобланади ва ҳар қандай вазиятда қаноат билан иш кўради. Эътибор қиладиган бўлсак, унинг номи ҳам қаноат сўзига яқиндир. Ҳудҳуд бўлса, овқатга ўчлиги ва қаноатсиз бўлганлигидан, гарчи бошида тожи бўлса ҳам қушлар ичида элчилигича қолаверади. Шу ўринда Навоий, «муҳтож» сўзига ҳам эътибор қаратиб, унинг ўзагида «тож» борлигини, тож кийган ҳар қандай инсон шоҳ бўлавермаслигини таъкидлаб ўтади:

Қушлар аро шоҳки, анқо дурур,
Нуктае бу амрда пайдо дурур:
Бордур агар фикр ила топсанг вуқуф,
Қонеу анқоға мувофиқ ҳуруф.
Туъмаға ҳудҳуд неки муҳтож эрур,
Пайк бил, арчи бошида тож эрур [Алишер Навоий, 1989:81].

Кимки Қорун хазинасига эга бўлиб, Жамшид мамлакати, Фаридун тожи уники бўлиб, хайр учун хазинасининг эшигини очмаса, унинг учун икки дунё эшиги беркдир. Очга овқат, яланғочга тўн берган, қанча бойлиги бўлса, шунга қаноат қилган кишининг Тангри олдида ҳам, халқ олдида ҳам айблари доим кечирилади:

Кимки эрур махзани Қорун анинг,
Мулки Жаму тожи Фаридун анинг,

Базл дебон ганж эшигин очмаса,
Фоидасиз дурру гуҳар сочмаса,
Очга емак берса, яланғочга тўн,
Юз тилаганларга мингу бирга тўн.
Қонеъ эса ончаки мақдур эрур,
Тенгрию халқ олдида маъзур эрур [Алишер Навоий, 1989:84].

Шундай одамлар ҳам борки, ўзининг ҳеч қандай бойлиги йўқ бўла туриб қилаётган сарфи билан қаноатланмайди. Бундай одамлар ўринсиз сарф – харажат қилишга ўрганган кишини кўриб, ўшанинг қилганини қилишни орзу этади. Унинг хазинасига қўли етмай туриб, ўшанинг эҳсон ва исрофгарчиликларини ҳавас қилади. Ўзининг оддий хашагини сарв билан ёнма – ён қўяди. Ўзи кийиш учун устига палос топа олмайди, лекин бировларга нақшли либослар бергиси келади. Бунинг учун бировлардан қарз олади-ю, лекин қайтариб бергани танини топа олмайди:

Кимгаки андеша бу сурат бўлур,
Аввал анга бурч зарурат бўлур.

Бурч ишидин ўзига чу фан топмади,
Олди, вале бергали тан топмади [Алишер Навоий, 1989:84].

Шундан кейин у одамлар орасида шарманда бўлади. Кимки қаноатни маҳкам ушлаган бўлса, унинг аҳволида бу хилдаги қийинчиликлар юз бермайди. Меҳнат қилиб, икки чақа пул топиш шоҳ инъом этган хазинадан яхшироқдир. Навоий юқоридаги сўзларини далиллаган ҳолда, ибратли бир ҳикоя келтиради:

Форс ўлкасидан икки дўст Чин мамлакати томон йўл оладилар. Бири азалдан берилганига қаноат қилувчи, иккинчиси тамагир ва қаноатсиз эди. Йўл юришар экан, икки дўстнинг кўзлари, йўл бўйидаги тошга тушди. Тошнинг ярми ерга кирган, ярми ташқарига чиққан бўлиб, ташқаридаги қисмига шундай ёзув битилган эди: «Кимки қийинчиликка бардош бериб, тошнинг орқа томонини ағдарса, унда афсона ёзилган. Афсонага кўра, атрофда вайрона бўлиб, унинг ичидаги хазинага фақат унинг машаққатига чидаган инсон эга бўлади». Тамагир буни ўқигач, тошнинг тагини қазишга тушиб кетади. Қаноат қилувчи эса унинг бу ишини кўриб, парво ҳам қилмасдан: «Қаноат хазинаси – менинг ҳамроҳимдир. Кимга тангри эҳсон бермоқчи бўлса, тош ўз-ўзидан ёрилиб, унинг остидаги эҳсон ўз эгасини топиши мумкин», [Алишер Навоий, 1989:270] – дея йўлида давом этади. У йўл юриб, тонг саҳарда Чин мамлакатига етиб келади. У ернинг подшоҳи вафот этган бўлиб, бу халқ томонидан сир тутилар эди. Ушбу халқнинг шундай одати ҳам бор эдики, вафот этган подшоҳ ўрнига, кимда ким биринчи бўлиб, саҳарда мамлакат ҳудудига кирса, уни тахтга ўтқазиб, бошига тож кийдиришар, қўлига узук тақишар эди. Бундай эҳтиромга ўз-ўзидан қаноат қилувчи сазовор бўлади.

Тамагир эса тошнинг бошқа томонига ағдариб, ундаги ҳикматли сўзларга кўзи тушди. «Ким хомтама бўлса, у дунёда доим азобда» – деб ёзилган экан:

Ранж била етти чу ўз жониға,
Тошни эвурди яна бир ёниға,

Хатға боқиб кўрди бу мастур эрур:
«Хом тамаъ даҳрда ранжур эрур» [Алишер Навоий, 1989:89].

Кимки қаноатни тарк этишни шиор қилган бўлса, бу тамаъ уни эл ичида хор қилади. Иззат тилар экансан, қаноатни тамаъ қил. Қаноат қилганнинг жойи иззат тахтидадир, дея хулоса чиқарилади.

Навоийнинг фикрича, қаноат олтину кумушлардан ҳам афзалроқдир. У шундай хазинаки, уни ҳеч ким ўғирлаб ҳам, тортиб ҳам ололмайди. Инсонни юксак мартабаларга олиб чиқувчи ҳам қаноатдир. Зеро:

Мулк ила ўзни демагил аржуманд,
Мулки қаноат била бўл сарбаланд[Алишер Навоий, 1989:81].

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Ўзбек адабиёти бўстони. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – Б. 80.
2. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ, 20 жилдлик, 7-жилд. – Тошкент: Фан, 1991.
3. Алишер Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Фан, 1971.

V. АДАБИЙ МАТНШУНОСЛИК: НАШР, ТАРЖИМА, ИЛМИЙ ТАҲЛИЛ ВА ТАЛҚИН. “ХАМСА”ЛАРДА ТАСАВВУФИЙ ОҲАНГЛАР

ПРОФЕССОР Е.Э.БЕРТЕЛЬСНИНГ “САДДИ ИСКАНДАРИЙ” РИСОЛАСИ ҲАҚИДА

Мирзаев Ибодулла Камолович[44]

ABOUT PROFESSOR E.E. BERTELS'S "SADDI ISKANDARIY"

Mirzaev Ibodulla Kamolovich

Annotation: There is talk of "Saddi Alexandria", which is part 2 of prof. E.E. Bertels's "The Epic of Alexander and Its Basic Versions in the East" in the article . This six-chapter pamphlet reveals the history of the writing of "Saddi Iskandariy", the attitude and composition of Hazrat Jami to it, the differences of Navoi Iskandar from other Iskandar of "Khamsa" on the basis of factual materials.

Keywords: lithography, great and serious poet, text errors, epic, verse, comparison of manuscripts, reason for writing the epic, pir, "Khamsa" editions, modernization.

Петербурглик шарқшунос олим Е.Э.Бертельснинг (1890-1957) “Александр ҳақида достон ва унинг шарқдаги асосий версиялари” номли фундаменталь асари икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда Алишер Навоийгача Искандар ҳақида ёзилган достонлар қиёслаб ўрганилган. Иккинчи қисмда Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” достони таҳлил қилинган. Биз ушбу мақолада мазкур асарнинг иккинчи қисми ҳақида сўз юритамиз. У 6 фасл ва хулосадан иборат.

Е.Э.Бертельс Навоийнинг “Садди Искандарий” достони таҳлилига киришар экан, унинг қўлёзмалари ҳақида гапиради, тадқиқотчилар ҳамон шайх Мурод котиб тошбосма нашридан фойдаланиб келишаётгани, шоирнинг 500 йиллик юбилейи муносабати билан 1941 йилда чоп этилган матндан ҳам тадқиқот ишларида фойдаланиш мумкин эмаслигини, чунки, биринчидан, ҳар иккала нашр ҳам тўлиқ эмаслиги, айрим байт ва боблар тушириб қолдирилганлиги, бинобарин, улар Алишер Навоийдек улкан ва жиддий шоирнинг асари ҳақида тўлиқ маълумот берилмаслигини, иккинчидан, ҳар иккала нашрда ҳам кўплаб хато ва камчиликлар борлигини мисоллар билан кўрсатиб беради ва Алишер Навоий асарлари устида жиддий текстологик тадқиқотлар олиб бориш лозимлигини уқтиради.

Муаллиф рисоланинг иккинчи фаслида Алишер Навоий ўзининг мазкур достонининг юзага келиши ҳақида нима деганини аниқлашга ҳаракат қилган. Маълум бўлишича, шоир бироз танаффус олишга мажбур бўлган. Бу ҳақда Е.Э. Бертельс шундай ёзади: “Навоийни танаффус олишга мажбур қилган ҳолатни, албатта, ҳозир айтиш қийин. Бу катта ҳажмдаги ишни бажариш билан боғлиқ оддий чарчоқ ҳам бўлиши мумкин. Бешинчи, сўнгги достоннинг номланишига келсак, бу ҳақда Навоийда иккиланиш бўлмаганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. «Хамса» яратилаётган экан, бешинчи достон фақат Искандар ҳақида бўлиши мумкин. Бироқ бу қиссанинг қандай шаклда бўлиши кераклиги масаласи шоирни жиддий ўйлантиргани, шубҳасиз. Унинг кўз ўнгида бу йўлга кирганларнинг муваффақиятсиз уринишлари турган” [Бертельс, 107].

Алишер Навоий ўзигача ёзилган “Хамса” достонларини яхши билгани боис ўқувчига маълум нарсаларни такрорлашни истамаган ва бутун эътиборини Искандарнинг арбоб ва донишманд бўлганини исботлашга, унинг нутқини ҳар сафар қилган ишларига мос равишда

[44] Филология фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети, mirzayev46@inbox.ru

бериш йўли билан бу чизиқларни қўшиб юборишга қарор қилган ва бу ҳақда фикр алмашиниш учун пири Абдураҳмон Жомий ҳузурига борган. Пир унинг режасини қўллаб-қувватлаган ва достон жуда қисқа муддатда якунланган. Навоий ёзиб тугатган достонни Абдураҳмон Жомийга кўрсатади. Абдураҳмон Жомий асарни диққат билан ўқиб чиқади. Бу ҳақда Навоий шундай ёзади:

Назар олди очиб варақ-барварақ,
Бўлуб мултафит чун очиб ҳар варақ. [Бертельс, с. 375].

Е.Э. Бертельс бу байтни шарҳлар экан, Жомий эски ўзбек тилини яхши билганлиги, акс ҳолда, уни ўқимаган бўлишини тайин этади.

Шундан кейин Е.Э. Бертельс пир ва мурид орасида содир бўлган ва кейинчалик жуда оммалашиб кетган қизиқ бир ҳолатни, яъни Жомий Навоийнинг елкасига қўлини қўйгани ва у шу заҳоти ҳушидан кетиб қолгани ва ўзини гўзал бир боғда хис этгани, у ерда Амир Хусравнинг содиқ дўсти Ҳасан Санжарий, ўртада Низомий, унинг ўнг томонида Ҳусрав, чап томонида Жомий, атрофда Саъдий, Фирдавсий, Анворий, Саноий, Ҳоқоний, Унсурийлар тургани ҳақида ёзади.

Е.Э.Бертельс мазкур фаслнинг сўнгида шарқ мумтоз адабиётини замонавийлаштириш мутлақо нотўғри эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Рисоланинг учинчи фаслида Навоий Искандар ҳақидаги достоннинг қурилиши ҳақида ўйлагани, Амир Ҳусрав Низомий қурилмасини бир оз ўзгартиргани, Жомий Низомий қурилмасидан бош тортиб, ўз достонини икки қисмда ёзганини, Навоий бу борада янги қурилмани кашф этиб, катта муваффақиятга эришганини алоҳида таъкидланади. Агар Низомий соқий ва мутрибга, Амир Хусрав ўзининг “Ойнаи Искандарий”ида бу мурожаатларни бирлаштирган бўлса, Навоий ҳар бир фаслни соқийга ва ўзига мурожаат билан якунлайди.

Е.Э.Бертельс Навоий достони асосий боблари тизими қуйидагича бўлганлигини мисоллар билан кўрсатиб беради:

а) бирор назарий фикрни ривожлантирувчи кириш;

б) шу фикр ёки кириш сўнгида айтилган фикрни далилловчи ҳикоят;

в) Искандарнинг Арастуга саволи ва донишманднинг унга жавоби;

г) Искандар ҳақидаги ривоятлардан олинган парча.

Шундан кейин тадқиқотчи Навоийнинг мазкур достони биринчи, иккинчи ва учинчи қисмлари мазмун-мундарижасини баён қилади ва шу тарзда Навоий ўз достонини қуйидаги икки чизиқ асосида қурганини асослаб беради:

1. Искандар – арбоб (жаҳонгир).

2. Искандар – донишманд.

Рисоланинг 4-5-фаслларида Навоий “Садди Искандарий” достонининг мазмун-мундарижаси ўрганилган.

Олтинчи, якунловчи фаслда Навоийнинг “Садди Искандарий” достони мутлақо форсий аслиятнинг таржимаси эмаслигини, агар у таржима бўлса, у ҳолда Гётенинг “Фауст” асарини ҳам “таржима” дея эътироф этишга тўғри келиши ҳақида асосли фикрлар билдирилган.

Хулоса ўрнида Алишер Навоийнинг “Саддий Искандарий” асари ҳақида кўплаб мақола, рисола ва диссертациялар ёзилани, фундаментал характердаги тадқиқотлар олиб борилгани, бироқ уларнинг аксариятида мазкур достонни биринчи марта мақомига етказиб таҳлил қилган заҳматкаш, мумтоз адабиётимиз ҳамда Алишер Навоий ҳаёти ва ижодининг бетимсол тадқиқотчиси, собиқ иттифоқ Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси, филология фанлари доктори, профессор Е.Э.Бертельснинг номи ва хизматлари тилга олинмай келаётгани илмий ахлоқ тамойилларига зид эканлигини афсус билан таъкидлашни лозим топдик. Илмий навоийшуносликнинг шаклланиши бевосита Е.Э.Бертельс номи билан боғлиқлигини зинҳор унутмаслигимиз керак.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бертельс Е.Э. Навои и Джами. – М., 1965. С. 498.

АЛИШЕР НАВОИЙ “ХАМСА”СИНИ ЎРГАНИШДА ПРОФЕССОР НАЖМИДДИН КОМИЛОВНИНГ РОЛИ

Муллахўжаева Каромат Тошхўжаевна
филология фанлари номзоди,
ТошДЎТАУ доценти
kmullahodjayeva@gmail.com

THE ROLE OF PROFESSOR NAJMIDDIN KAMILOV ON THE STUDY OF ALISHE NAVOI'S "KHAMSA"

Annotation. The article is devoted to the study of Professor Najmiddin Kamilov's contribution to the development of the study of "Khamsa". The author examines the scholar's research on the "Khamsa" epics, pointed out that they ushered in a new era in the study of "Khamsa", and noted that these studies serve as the basis for the research conducted by "Khamsa" scholars.

Keywords: " Khamsa", poem, analysis, interpretation, interpretation, metaphor, symbol, image**.**

Алишер Навоий “Хамса”си том маънода бошқа асарлари каби XX асрда ўрганилди. “Хамса”ни ўрганишни икки гуруҳга, жумладан, рус ва Европа олимларининг илмий тадқиқотлари ҳамда миллий хамсашуносликка ажратиб ўрганиш ҳам мумкин эди. Бироқ шўъролар ҳукмронлиги даврида нисбатан кенгроқ ўрганилган хамсашуносликда рус олимлари ва ўзбек олимларининг қарашларида умумийлик кучли.

Навоий “Хамса”си дастлаб ўрганилганда достонларнинг айрим Европа олимлари томонидан таржима асар сифатида, яъни форсий “Хамса”лар таржимаси сифатида баҳоланиши ва бунинг кейинчалик рус олимлари, жумладан, М.Никитский, В.Бартольднинг қарашларига ҳам таъсир этиши, аслида, уларнинг Шарқ адабиётидаги анъан ва ўзига хослик деган ғоят нозик ва мураккаб масалани тушуниб етмаганликларида эди. Ваҳоланки, Навоий “Хамса”си, унинг ҳар бир достони янги асар сифатида шоирнинг концептуал қарашларини ўзида мужассам этган – ўз даври учун муҳим бўлган масалаларни акс эттирган ноёб асардир. Буни тушуниш учун эса мумтоз адабиётимиз озиқланган манбаларни билиш ва Навоий уларни қандай маҳорат билан талқин этганининг моҳиятига етиш зарур эди. Е. Бертельс қисман шу йўлдан борди.

Миллий адабиётшунослигимизда Навоий ижодининг, хусусан, “Хамса”нинг муайян изчилликда ўрганилганлиги кузатилади. Дастлаб шоирнинг достонлари топилди, жамланди ва тавсифланди. Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган тадқиқотларда умумий планда ўрганила бошланди. Кейинроқ “Хамса”достонларининг илмий-танқидий матни яратилди. Порсо Шамсиев тузган бу илмий-танқидий матн бугунги кунда ҳам қимматли ва деярли барча нашрларга таянч манба ҳисобланади.

“Хамса” достонлари тилининг қийинлиги, оддий китобхонга тушунарли бўлиши учун достонларни насрийлаштириш анъанаси ҳам бошланди. Бу борада Садриддин Айний, Ғафур Ғулом, Абдуқодир Ҳайитметов бошқа олимларнинг хизмати катта.

“Хамса” бу йиллари достонлари зоҳирий маънолари асосида ўрганилди ва янги-янги шарҳ ва талқинлар дунёга келди. Бу шарҳ ва талқинлар давр талаблари нуқтаи назаридан амалга оширилар, шу боис уларда дунёвий масалаларга асосий эътибор қаратилган эди.

Буларнинг ҳаммаси хамсашуносликдаги, гарчи бир ёқлама бўлса-да, муҳим босқич эди. Уларда ғояни мафкурага боғлаб талқин этиш билан бирга достонлар бадииятига оид нозик кузатишлар, муҳим фикрлар бор эди. Хамсашуносликдаги бу босқич – давр кўпроқ “Хамса” бадииятига оид тадқиқотлари билан эътиборлидир.

XX асрнинг 80-йиллари охирига келиб, жамиятда бошланган ошкоралик ва қайта қуриш даври хамсашуносликда ҳам бошланди. Нафақат “Хамса”, балки шоирнинг лирик асарлари, айниқса, ғазалларининг янгича шарҳлари ва нозик талқинлари даврий матбуотда эълон қилина бошлади. 1988 йили “Муштум” журналининг 4-сонида чоп этилган Нажмиддин Комиловнинг “Навоий нафрати” мақоласи “Хамса”ни ўрганишда янгича ёндашув бошланаётганини кўрсатарди. Мақолада “Ҳайрат ул-аброр” достонининг 4-мақолоти таҳлил қилинган. Бу мақолот риёкор шайхлар танқидига бағишланган эди. Ушбу мақоланинг кучи муаллифнинг масалага кенг қараши, аниқроғи, ушбу масаланинг Навоий ижодида ва умуман, Навоийгача яшаган муаллифлар асарларидаги талқинининг назарда тутилиши, уларга мурожаатлар ва уларнинг талқинлари ёки шарҳлари асносида ёритилишидир. Айниқса, масала тасаввуфий адабиётнинг баъзи масалаларига уйғун тарзда кўриб чиқилади, Навоийнинг умуман шайхларга эмас, балки риёкор шайхларга нисбатан нафратда эканлигини достондаги байтлару “Маҳбуб ул-қулуб”, “Вақфия” каби асарларидан ўринли мисоллар ёрдамида изоҳлайди. Риёкор шайхлар аҳволини, аслида, уларнинг нафсига қул эканлиги билан асослаб берган мақола муаллифи бу қуллик инсонни, жамиятни, дунёни не кўйларга

солиши хусусида ибратли фикрларни тақдим этади. Тасаввуфга қизиқиш кучайиб бораётган бир пайтда айнан бу мавзунинг олиб чиқилиши тасаввуфда муҳим саналган шайхлар ва шайхлик масаласига муносабатни тўғри шакллантириш, Навоийнинг бу борадаги фикрларини англаш учун ҳам муайян даражада хизмат қилди.

Ҳар бир давр (муайян соҳада) ўз тадқиқотчиларга муайян вазифаларни юклайди. Ўтган аср охирида мумтоз адабиётшунослигимизда пайдо бўлган масалалар ва шароит адабиётшунослар зиммасига катта вазифаларни қўйдики, уни бажариш учун тадқиқотчи фундаментал билимга, концептуал тафаккур тарзига эга бўлиши керак эди. Навоийшуносликда, хусусан, хамсашуносликда бу Шарқ мумтоз адабиётини, тасаввуф фалсафасини ҳамда Навоий ўқиган-ўрганган асарларни ҳамда Навоий асарларини яхши билишни талаб қиларди. Бундай фундаментал тадқиқотларнинг юзага келишида олимнинг концептуал фикрлаш тарзи муҳим ўрин тутади.

Н. Комилов Навоий ижодини ўрганишдан ўз концепциясига эга олим эди. Бу Навоий дунёқарашининг яхлитлигини [Комилов, 2005;7], шоирнинг ўз асарларида олам ягоналиги, жисм ва руҳнинг ўзаро вобасталигини ифодалаб беришини [Комилов, 2005;7] чуқур идрок этганлигида кўринади. Шу боис шоир ижодини тушунтиришда янги – ҳамма учун тушунарли ва айни пайтда чуқур ва мукаммал шарҳ, таҳлил ва талқинлар юзага келди. Албатта, Нажмиддин Комилов ўзигача бўлган илмий-назарий ва адабиётга оид манбаларни ўрганиб, улар устида нуктадонлик билан фикр юритди. Ислом динига оид, тасаввуфга оид манбалар ва тадқиқотлар ва айни пайтда форсий адабиётнинг улкан вакиллари ижоди юзасидан олиб борилган дунё олимларининг (халқимиздан чиққан олимларнинг) тадқиқотлари ҳам олим назаридан четда қолмадики, булар Навоий ижодини теран идрок этиш, шарҳлаш ва тушунтиришда муайян аҳамиятга эга. Олим Навоий ўқиган асарларни ҳам назардан четда қолдирмаган эди. Шу боис бир масала-муаммони ҳал этишда уларга мурожаат қилиб, асослар топиб беради, тўғри хулосаларга келади.

Нажмиддин Комилов “Фарҳод ва Ширин” достони таҳлилига бағишланган “Суқрот – комил инсон тимсоли” ҳамда “Лайли ва Мажнун” достонига бағишланган “Ишқ оташининг самандари” тадқиқот-мақолалалари билан Навоий ижодини ўрганишда янги ўзанни очиб берди. Тадқиқотларда Навоий асарларини яхши билиш, уларни дин ва тасаввуфнинг бадиий ижодга таъсири натижасида Шарқ адабиётида узоқ йиллар давомида шаклланган бадиий ғоялар ва тимсоллар таносубида ўрганиш биринчидан, шоир асарлари моҳиятига чуқурроқ кириб боришга ёрдам беради ва достонлар маъно қатламларининг кўплигини англатади. Китобхоннинг айни шу жиҳатлар Навоий ижоди ўлмаслигини таъминлайдиган куч эканлиги ҳақидаги хулосага келишига ёрдам беради. Навоий қўллаган тимсолларнинг маъно қатламларига ишора қилади, зоҳирий ва ботиний мазмунни тушунтиради, изоҳлайди, шарҳлаб беради. Энг муҳими, бу шарҳларда, талқинларда шоирнинг шу асарнинг ўзига мурожаат қилади. Айтмоқчи бўлган фикрларининг калити ҳам асарларнинг ўзида. Жумладан, “Фарҳод ва Ширин” достони бўйича фикр юритар экан, Фарҳод исмининг маъносини тушунтириб, нима сабабдан достон муаллифи уни ўзгача изоҳлаши сабабларини кўрсатиш билан асарда кўзда тутилган масалалар моҳиятини тўғри тушуниш учун йўл кўрсатади. Жумладан: “*Фарҳод” сўзининг асл маъноси нурли сиймо, бахти ўзига йўлбошчи демак, Аммо Навоий бу номнинг арвб ёзувидаги ҳарфларига рамзий тус бериб, у* ***фироқ, рашк, ҳажр, оҳ ва дард****дан иборат деб айтади. Чунки илоҳий ишқ юрагига олов солган одамнинг насибаси ҳижрон қийноқлари; у ўзи билан Илоҳ орасида тўсиқ бўлиб турган дунё ва жисмдан қутулиш изтиробларини чекиши шарт. Тақдири азал бу боланинг пешонасига шуни битган ва бундан қочиб қутулолмайди…*” [Комилов, 2005; 89].

Фарҳоднинг Юнонистонга сафари, Суҳайло билан учрашуви, Суҳайлонинг Фарҳодга Суқрот ҳузурига боришнигина кўрсата олиши ҳамда йўлда аждарҳо, дев темир пайкарларни енгиши.... каби бадиий воқелик узоқ йиллар мобайнида Фарҳоднинг қаҳрамонлиги, унинг жасоратини кўрсатувчи эпизодлар сифатида тушунтирилар эди. Самандар ёғи, Жамшид жоми, оби ҳайвон каби тимсоллар эса ушбу воқелар ривожидаги (эртакларда бўлгани каби) сеҳрли элементлар ҳисобланарди. Бу хато эмас, албатта. Аммо Навоий достонини бундай идрок этиш асарни тўлиқ – бутун моҳияти билан тушунмаслик оқибати эди. Нажмиддин Комилов тасаввуфий тимсоллар ва умуман, бадиий тимсолларга оид кўплаб манбаларга таяниб, уларнинг ҳар бирини изоҳлайди ва асарнинг ботиний мазмунини тушунишга йўл очади. Жумаладан, “аждар – нафс тимсоли, дев – салтанат тимсоли (ҳокимлик)... самандар – олов ичида яшайдиган жонивор. У – ишқ рамзи...” [Комилов, 2005; 90] Ушбу тимсолларнинг рамзий маънолари ойдинлашгач, Фарҳоднинг Суқрот ҳузурига етиб бориши учун ҳам кўп тўсиқларни енгиб ўтиши зарурлиги китобхонни Суқрот тимсолига эътибор қаратишга мажбур қилади. Нега Фарҳод тилсимни ечишни Суҳайлонинг ўзидан эмас, Суқротдан ўрганиши керак? Суҳайло ким? Суқрот-чи? Бу каби саволларга асарнинг зимнидаги ишораларни тушунмай туриб жавоб топиш мушкул эди. Нажмиддин Комилов буларнинг барчасига асарнинг ўзига таяниб, ундан мисоллар келтириб, китобхонни асарнинг ботиний маъносини илғаши учун асосли шарҳ ва талқинларни келтиради. Суқротнинг тилидан Фарҳодга келтирилган ишқ таърифини, яъни мажозий ишқ тонг нури, ҳақиқий ишқ эса тонг қуёшининг ўзи эканлиги билан мазҳар масаласига ўтади... шоирнинг бошқа асарлари, жумладан “Ҳайрат ул-аброр”, “Лайли ва Мажнун”, “Маҳбуб ул-қулуб”да ишққа берилган таърифлар билан

уйғунлаштириб тушунтиради. Достонни мана шундай – зоҳирий ва ботиний маъноларда уйғунлаштириб тушунтириш “Лайли ва Мажнун” достонига бағишланган “Ишқ оташининг самандари” мақоласида ҳам кузатилади. Эътиборлиси, бу икки мақола моҳиятан бир-бирига жуда яқин бўлса-да, уларнинг ҳар бирида масалага бир хил ёндашилган эмас. Олим бу икки достоннинг бош қаҳрамонлари – Фарҳод ва Мажнун тимсоллари воситасида мақсади бир хил,яъни Ҳаққа етиш муродида бўлган икки ошиқнинг йўлларини кўрсатади. Агар Фарҳод тарбия йўли билан (Суҳайло, Суқротдан ўрганиб) топиб мажзубликка, яъни Мажнун даражасига етган бўлса, Мажнун туғилганидаёқ жазбадор эди. Айнан мана шу жиҳатлар чуқур тадқиқ этилган икки мақолада яккаю ягона зот –Ҳаққа олиб борадиган йўлларнинг турли-туманлиги, бу йўлнинг машаққатлари ва Унга фақат ишқ орқалигина эришиш мумкинлиги ҳақидаги фикрлар хамсашуносликда илк бор айтилган эди.

“Садди Искандарий” достонига бағишланган “Ҳикмат ва ибрат достони”ни эса олимнинг монографик пландаги тадқиқоти деб айтиш мумкин. “Садди Искандарий”ни тушунишда бу тадқиқот ёзилгунига қадар тўпланиб қолган муаммолар ўз ечимини топган. Достоннинг ижтимоий, сиёсий, фалсафий аспектлардаги талқини орқали унинг нафақат Навоий замони, балки бугунги кун учун ҳам муҳим асар эканлигини, чиндан ҳикмат ва ибрат достони эканлигини кўрсатади.

Бугунги кунда ҳам “Хамса” достонлари юзасидан тадқиқотлар олиб борилмоқда. Уларнинг барчаси Нажмиддин Комилов талқинларига суянади. Олим хамсашуносликда ўз мактабини яратди, ўзининг таҳлил ва талқинлари билан навоийшуносликда янги ўзаннинг пайдо бўлишига ва албатта, навоийшуносликнинг илгарилашига муҳим ҳисса қўшди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Йигирма жилдлик. 7-жилд. –Тошкент: Фан, 1991. –392 б.
2. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Йигирма жилдлик. 8-жилд. –Тошкент: Фан, 1991. –544 б.
3. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Йигирма жилдлик. 9-жилд. –Тошкент: Фан, 1992. –356 б.
4. Алишер Навоий. Садди Искандарий. Йигирма жилдлик. 11-жилд. –Тошкент: Фан, 1993. –640 б.
5. Комилов Н. Хизр чашмаси. –Тошкент: Маънавият, 2005. –320 б.
6. Комилов Н. Тасаввуф. –Тошкент: “Movaraunnahr” – “O‘zbekiston”, 2009. –448 б.

ИЗУЧЕНИЕ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ПО НАУЧНЫМ ПРИНЦИПАМ МУХАММАДА КАЗВИНИ

Шарипова Муътабар Захибуллоевна-*кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой таджикского языка и литературы факультета восточных языков ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафуров»*

Номер тел: +992927821445

E-mail: mutabar-1977@mail.ru

STUDY OF ANCIENT MANUSCRIPTS ACCORDING TO THE SCIENTIFIC PRINCIPLES OF MUHAMMAD QAZVINI

Annotation: Muhammad Qazvini's merits are also great in writing the prefaces. His prefaces to the books he prepared for publication are of great scientific importance. Muhammad Qazvini for his prefaces draws information from literary sources. Starting with information about the author of the book, the scientist continues to research about this work, discusses the place and meaning of the book, about existing lists and other problems associated with it. All this confirms the seriousness of the scientific principles that guided him in his research.

Key words: Muhammad Qazviniy, ancient manuscripts, author,

Персидско-таджикская литература XX века приобрела мировую славу благодаря таким ученым как Шибли Ну’мони, Эдвард Браун, Евгений Эдуардович Бертельс, Саид Нафиси, Садриддин Айни, внесшим огромный вклад в решении ключевых литературоведческих проблем.

Наряду с этими всемирно известными учеными есть и другие исследователи, заслуги которых неимоверно велики в истории персидской литературы, литературной критики и

текстологии, в изучении литературного наследия и выявлении научно-эстетической значимости литературных и исторических источников. При всей значительности их деятельности, их научная и текстологическая работа до сих пор остается вне поля зрения литературоведов. Одним из таких ярких деятелей современной персидской литературы является Мирзо Мухаммадхон ибн Абдулваххоб Казвини, написавший поистине ценные труды и по праву завоевавший славу ученого-энциклопедиста.

По мнению друга и соратника Мухаммада Казвини Владимира Минорского, «исторические детали для Казвини были на правах двигателя и маховика машины для того, чтобы ткать историю Ирана»(13). Косим Гани в своей статье «Действующий ученый – пчела, приносящая мед», размещенной в книге «Воспоминания д-ра Косима Гани» (5,131-143) называет его «избранным в науке, знаниях и литературе» и добавляет, что «Мирзо Мухаммадхон Казвини является величайшим ученым и знатоком. Появление таких общепризнанных гениев, вбирающих столь много достоинства, чрезвычайно редкое явление» (5, 131)

Научно-теоретические сочинения Мухаммада Казвини среди ученых и литераторов пользуются особой популярностью и авторитетом. Свое мнение об их ценности высказывали Эдвард Браун, Шибли Ну’мони, Косим Гани, Ризо Анзобинажод, Мухаммад Дехкони, Мехди Бурхони и другие ученые.

В самом начале своей научной и творческой деятельности Мухаммад Казвини в сотрудничестве с известными востоковедами работал в основном в двух направлениях: 1.Подготовка к изданию и редактирование; 2. Литературоведческое исследование.

Особенно плодотворным было сотрудничество Мухаммада Казвини с всемирно известным востоковедом Э. Брауном. В 1906 году на основе сопоставления рукописных списков они совместно издали «Лубоб-ул-албоб» Мухаммада Авфи Бухорои (1, 92-112). По просьбе Э. Брауна Мухаммад Казвини написал к нему примечения на 75 страницах. Кроме того, именно по предложению Эдварда Брауна Мухаммад Казвини подготовил критическое издание «Чахор макола» Низоми Арузи Самарканди, который был опубликован в Лейдене (1910).

Активное участие принимал он и в подготовке к изданию ряда других сочинений, в том числе «Истории персидской литературы» Э. Брауна. С другой стороны, Э. Браун перевел на английский язык монографию Мухаммада Казвини «Тахкики хаёт ва фаъолияти Масъуди Саъди Салмон» («Исследование о жизни и деятельности Мас’уда Са’да Салмона».

Такое же плодотворное сотрудничество было между Мухаммадом Казвини и другими известными учеными Европы, число которых превышает более 15 человек. Его творческие и литературные взаимосвязи как с отечественными, так и с зарубежными учеными могут раскрыть одно из важнейших направлений научной деятельности Мухаммада Казвини. Именно на основе его научно-литературного сотрудничества с учеными-востоковедами можно исследовать и выявить значение этого направления его литературного наследия.

Размышления Мухаммада Казвини о проблемах суфийской литературы и исторических сочинениях», анализируются работы Казвини о представителях суфийской литературы, их личности, семейном положении, датах рождения и смерти, причинах смерти и местах, где они захоронены. Так, о Шейхе Аминуддине Мухаммаде Козаруни пишет: «Шейх Мухаммад Козаруни Булёни … ибн Исмоил Абуали Даккок является одним из известных шейхов тариката Персии восьмого века» (6, 1331). Таким образом, выясняется, что Аминуддин Мухаммад Козаруни происходил из рода шейха Абуали Даккока.

Сообщая об Атторе Нишопури, Казвини пишет: «Автор книги (имеется в виду «Тазкират-ул-авлиё» - Ш.М.) Абухомид или Абутолиб Мухаммад ибн Абубакр Иброхим ибн Мустафо ибн Ша’бон под псевдонимом Фаридуддин, известен как Аттор» (6, 1297). Ученый приводит здесь оба варианта куния поэта - Абухомид и Абутолиб и тем самым снимает с себя ответственность за точность сведения. Бадеъуззамон Фурузонфар же в своем исследовании отдает предпочтение сведениям Авфи:

«Его куния, по сведениям Мухаммада Авфи, был Абухомид и поскольку он был современником шейха, его слова в отличие других, названных его куния Абутолибом, более достоверны» (10, 2).

Мухаммад Казвини, несмотря на то, что был знаком со всеми литературными источниками, опирался на сведения самого Фаридуддина Аттора. Возможно, одной из причин того, что ученый не дает окончательного варианта относительно куния Аттора, было то, что в

сочинениях поэта нигде нет и намека на эту тему. Позже Баде'уззамони Фурузонфар на основе «Лубоб-ул-албоб» высказал окончательную версию. Однако, для нас важно, что Казвини при высказывании своих научных доводов основывался, прежде всего, на сведения самих поэтов.

Вопросы издания Мухаммадом Казвини рукописей и научные изыскания, атрибуция, принципы исследования, исправления, сопоставления, опыт и знания ученого-текстолога стали предметом исследования научные принципы Мухаммада Казвини по редактированию текста**.** Основные принципы литературоведческой деятельности Казвини определены в пяти пунктах. Критический анализ и корректирование текста рукописей Хафиза, Са'дуддина Варовини, Мухаммада Авфи Бухорои, Шамса Кайса Рози считается главным научным достижением Мухаммада Казвини. При подготовке к изданию книги «Марзбоннома» он определяет, кому принадлежит это произведение. Мухаммад Казвини научно аргументирует, что диван поэта Кухи, писавший стихи также и под псевдонимом Инсон, не относится перу великого суфия Бобо Кухи. Он же впервые называет «приложениями» 105 газелей дивана Хафиза, вошедших в его издания. Казвини научно доказывает, что диван, который, по мнению Германа Эте, принадлежит Зухуриддину, фактически не относится его перу, а «Синдбоднома», которую приписывали Дакоику Марвази, фактически написана Захиром Самарканди. Им же высказаны важные мысли о стиле письма, правописании, контекстах употребления слов, соотношении орфографии древних рукописей с современным персидским правописанием.

Одним из наиболее значительных работ Мухаммада Казвини, выполненной совместно с Косимом Гани, является издание дивана Хафиза, которое профессор Абдулманнон Насриддин считает «самым достоверным изданием».

Вклад Мухаммада Казвини в подготовке к изданию дивана Хафиза, древние списки, изданные источники, принципы исследования, количество газелей поэта, использование комментариев, исправление ошибок, допущенных в издании Халхоли, и другие подобные вопросы находятся в центре внимания при подготовке дивана. К изданию исследователь внимательно изучает все существующие варианты рукописи и исправляет оригинал текста. Так, обращая внимание на следующий бейт, отмечает:

«Сӯзи дил бин, ки зи бас оташи ашкам чун шамъ,
Дӯш бар ман зи сари меҳр чу парвона бисӯхт».
Посмотри на муки сердца, поскольку огонь моих слез, как свеча,
Вчера из-за любви была сожжена, как мотылек.
(Подстрочный перевод)

«Согласно многим спискам правильный вариант должен быть: «Сӯзи дил бин, ки зи бас оташи ашкам дили шамъ» (11, буквы «мим» и «хои хутти»).

На наш взгляд, второй вариант близок стилю Хафиза, ибо сочетание «сӯзи дил» (горение сердца, переносное значение - муки сердца) логически подходит к «дили шамъ» (т.е. к огню, который горит в сердце свечи). То есть, душевные муки подобны огню в сердце свечи, которая протекая по каплям, медленно исчезает. Анализируя списки «Дивана Хафиза», Мухаммад Казвини выявляет ошибки переписчиков и предлагает исправленные варианты бейтов. Так, о газели, начинающейся со следующего бейта, пишет:

Марҳабо, эй пайки муштқон, бидеҳ пайғоми дӯст,
То кунам хон аз сари рағбат фидои номи дӯст.

Пожалуйста, принеси мне весть о друге, о, вестник влюбленных,
Чтобы я охотно пожертвовал жизнью во имя друга.
(Подстрочный перевод)

«в других списках (имеются в виду древние списки дивана Хафиза.-А.Р) рифму составляют: «бе доми дӯст», «дар доми дӯст», «аз хоми дӯст» «игдоми дӯст»… , т.е. после буквы «алиф» значится буква «мим», лишь в одном списке встречаемся с другим вариантом последнего бейта:

Хофиз андар дарди ӯ месӯзу бедармон бисоз,
З-он, ки дармоне надорад дарди бедармони дӯст.

То есть один раз рифма меняется и после «алифа» приходит буква «нун» и явно, что слово «бедармон»…является следствием волнения переписчика, из-за чего слово «дармон» повторяется дважды в этом бейте, а правильный вариант согласно всем спискам следующий:

З-он ки дармоне надорад дарди беороми дӯст» (11, буквы «мим», «то»).

Именно благодаря такой скрупулезной работе «Диван Хафиза», изданный этим великим ученым, пользуется особым авторитетом. Однако его заслуги этим не исчерпываются. Кроме дивана Хафиза им подготовлено критическое издание ряда других исторических и литературных источников, среди которых важное место занимает «Чахор макола» Низоми Арузи Самарканди.

«Мухаммад Казвини и «Чахор макола» Низоми Арузи Самарканди» к издание, подготовленное Мухаммадом Казвини по предложению Эдуарда Брауна, основано на трех рукописных списках и одном опубликованном варианте данной книги. Оно серьёзно отличается от издания 1899 года, осуществленного Эдуардом Брауном в Европе. Во введении книги ученый излагает принципы своей работы. Он исправляет ошибки, имеющиеся в издании Брауна и, тем самым доказывает, что работа по исправлению текста связана с его исследованием. Ряд вопросов, исследованных Мухаммадом Казвини и приведенных в примечаниях к «Чахор макола», представляет собой самостоятельное научное исследование. Так, параграф примечания относительно Омара Хайяма на страницах 292-364 может быть приравнен к отдельному научному труду. Ценную информацию можно найти в примечаниях Казвини и о других известных лицах, в том числе об Абуали ибн Сино, Абуубайде Джузджони, Абуабдуллохе Ансори и других. Сведения о Сино классифицированы им следующим образом:

1) Список произведений Абуали ибн Сино;

2) Автобиографическое сочинение Ибн Сино, часть которого написано им самим, а другая часть – Абуубайдом Джузджони;

3) Математический трактат Донишномаи Алои (Хикмати Алои) с его собственными исправлениями в предисловии к книге, переведенного Джузджони с арабского сочинения Ибн Сино;

4) Трактат об астрономии и астрологии Донишномаи Алои, также переведенного Джузджони на фарси с арабского сочинения Ибн Сино;

5) Трактат о музыке Донишномаи Алои, также исправленного им и переведенного на фарси с одного из арабских сочинений Ибн Сино.

6) Предисловие к «Китоб-уш-шифо» (каталог арабских рукописей) (9, 451).

В заключении подведены основные итоги исследования, которые сводятся к следующему:

1. Значение научного и литературного наследия Мухаммада Казвини прежде всего отражается в его текстологической работе. Сам Мухаммад Казвини признается, что по приглашению брата он поехал в Лондон и там занялся чтением рукописей и после знакомства с Э.Брауном по его наставлению начал готовить к изданию «Та’рихи чахонкушои» Атомалика Джувайни. Выработанные при выполнении этой работы принципы, в дальнейшем им были использованы при подготовке критических изданий «Чахор макола» Низоми Арузи Самарканди, «Лубоб-ул-албоб» Мухаммада Авфи Бухорои и других сочинений.

2.Велика заслуга Мухаммада Казвини в редактировании и исправлении научного и литературного текста. Результатами этой работы ученого пользуются как в Иране, так и за его пределами. Ярким примером тому может быть издание «Дивана Хафиза», подготовленного Мухаммадом Казвини. Принципами его работы по подготовке этого текста широко пользуются в современной текстологии. Большое познавательное значение имеют и его примечания, написанные к подготовленным им критическим изданиям. Каждое из пунктов этих примечаний равноценно самостоятельному исследованию, имеющему большое значение для литературоведения.

3. Мухаммад Казвини, несмотря на то, что был знаком со всеми литературными источниками, опирался на сведения самого Фаридуддина Аттора. Возможно, одной из причин того, что ученый не дает окончательного варианта относительно куния Аттора, было то, что в сочинениях поэта нигде нет и намека на эту тему. Позже Баде’уззамони Фурузонфар на основе «Лубоб-ул-албоб» высказал окончательную версию. Однако, для нас важно, что Казвини при высказывании своих научных доводов основывался, прежде всего, на сведения самих поэтов.

4. Заслуги Мухаммада Казвини велики и в написании предисловий. Его предисловия к книгам, которые подготовлены им к изданию, имеют большое научное значение. Мухаммад

Казвини для своих предисловий черпает сведения из литературных источников. Начиная работу со сведений об авторе книги, ученый продолжает изыскания о данном произведении, рассуждает о месте и значении книги, о существующих списках и других проблемах, связанных с ней. Все это подтверждает серьёзность научных принципов, которыми он руководствовался в своих исследованиях.

5. В начале XX века благодаря комментариям и исправлениям литературных источников Мухаммад Казвини был признан «основоположником текстологической школы» (14, 308-310; 21;) и это послужило поводом изучения принципов его работы всеми последующими текстологами. При этом его последователи использовали не только подготовленные им издания, но и примечания к книгам. Принципы текстологической работы ученого особенно ярко наблюдаются в исследованиях Мухаммада Муина, в частности в подготовленном им издании «Чахор макола» на основе работы Мухаммада Казвини.

Значение издания «Чахор макола», являющимся одним из первых текстологических работ Мухаммада Казвини, заключается в следующем:

а). Благодаря этому изданию появился достоверный вариант «Чахор макола», на основе которого позже появились и другие издания;

б). Введение и примечания этого издания придают данному труду особую научную ценность;

в). Благодаря текстологической работе Мухаммада Казвини можно получить сведения не только о конкретном изданном литературном произведении, но и других важных научных, литературных и исторических источниках.

Цитированная литература:

1. Авфий, Муҳаммад. Лубоб-ул-албоб. - Х.1-2. / Таҳия ва тасҳеҳи Эдвард Браун ва Муҳаммади Қазвиний. - Лейден, 1906. - 369 с.

2. Ба ёди Муҳаммади Қазвиний / Ба кешиши Эрах Афшор. -Теҳрон: Бунёди мавқуфоти дуктур Муҳаммад Афшор, 1386. - 402 с.

3. Деҳхудо, Алиакбар. Луғатнома. - Жилди 8. - Теҳрон, 1336. -500 с.

4. Ёддоштҳои Қазвиний. Китоби аввал. – Жилди 1, 2. / Ба кўшиши Эрах Афшор . - Теҳрон: Интишороти илмий, 1363. - 216 с.

5. Ёддоштҳои дуктур Қосим Ғаний / Ба кўшиши дуктур Сируси Ғаний. - Жилди 8. - Теҳрон, 1368. -328 с.

6. Мақолоти аллома Муҳаммади Қазвиний. - Жилди 5. / Гирдоваранда Абдулкарими Хурбузадор, чопи аввал. - Теҳрон: Асотир, 1362. –1400 с.

7. Насриддин, Абдулманнон. Матншиносии осори адабий. – Хўжанд, 2009. – 391 с.

8. Нўъмоний, Шиблий. Шеър-ул-Ажам ё таърихи шуаро ва адабиёти Эрон / Таржумаи Саид Фахрдоии Гелоний. - Жилди 1. - Теҳрон, 1348. - 264 с.

9. Арўзии Самарқандий. Чаҳор мақола / Аз рўи тасҳеҳи аллома Қазвиний ва шарҳу тавзеҳи Саид Қарабеклу ва Ризо Анзобинажод. – Теҳрон, 1382. – 238 с.

10. Фурезонфар, Бадеъуззамон. Шарҳи аҳвол ва нақду таҳлили осори шайх Фариддудин Аттори Нишопурий. - Теҳрон, 1374. - 567 с.

11. Ҳофизшиносий аз дидгоҳи аллома Муҳаммад Қазвиний / Гирдоваранда Исмоили Сорамий. - Теҳрон: Нашриёти илмий, 1367. – 317 с.

12. Шерозий, Саъдий. Гулистон / Бо муқаддимаи Муҳаммадалии Фуребий. - Теҳрон, 1381. - 205 с.

13. www. allamehqhazvini.ac.ir

AFG‘ONISTONDA NAVOIYSHUNOSLIK
(Navoiy asarlarining nashr etilishi)

Hussamuddin Tuyg‘un,
SamDU magistri

NAVOIYOLOGY IN AFGHANISTAN
(Publication of works of Navoi)

Annotation: In this article, we will focus on the publication of Navoi books by the Uzbeks of Afghanistan and issues of Navoi studies, and try to point out the shortcomings in the published books.

Keywords: Afghanistan, Navoi, Royin, edition, Uzbek, new generation books, Kabul

Turkiston madaniyatining beshiklaridan bo‘lgan hozirgi Afg‘onistonning shimoliy viloyatlarida istiqomat qiluvchi turk – o‘zbek xalqi azal-azaldan o‘z tillarida o‘lmas yodgorliklar yaratganlar. Atoiy, Homid Balxiy, Lutfiy, Hiravi kabi o‘nlab yetuk mumtoz shoirlar ijodining asosiy qismi aynan mana shu hududlarda yaratilganligini hech kim inkor qila olmaydi. Zahriddin Muhammad Bobur hazratlari hayotining katta qismi Afg‘onistonda o‘tgan. Bulardan tashqari, o‘zbek ulug‘ mutafakkiri, buyuk dahosi, amir-ul-kalom mir Nizomiddin Alisher Navoiy hazratlarining hayoti va ijodi, aynan, Afg‘onistonga qarashli Hirotda gullab yashnagan. Bu bilan o‘zbek tili va adabiyoti dunyo bo‘ylab bo‘y cho‘zdi. Bugungi Afg‘oniston o‘zbeklari bilan O‘zbekiston o‘zbeklari orasidagi azaldan bino bo‘lgan qarindoshlik va tildoshlik munosabatlari asosida aloqalar davom etgan va bugungi kunda ham davom etmoqda. O‘zbek tilining buyuk dahosi Nizomiddin Alisher Navoiy hazratlarining ijodi O‘zbekistonda qanchlik sevilib, ulug‘lanib o‘qilsa, Afg‘onistonda ham shunchalik sevib ardoqlanadi.

Necha yil avval, hozirgi rasmiy maktab va madrasalar bo‘lmagan sharoitlarda xalq Navoiy va Mashrablar bilan savod chiqarganlar. Navoiyni bilmagan va tushunmagan din olimi bo‘lmagan edi, desak ham, mubolag‘a bo‘lmaydi. Chunki Qur’on va hadisi sharifdan keyin Navoiy devonlarini o‘qish tolibi ilmlarga qo‘yilgan asosiy shartlardan bo‘lgan. Biroq yaqin o‘tmishga kelib, afg‘on hukumatining o‘zbek tiliga yomon munosabatda bo‘lgani va bu tilni yo‘qotish uchun amalga oshirayotgan siyosiy harakatlari, bizni o‘zligimizdan ancha uzoqlashtirib qo‘ygan edi. Xudoga ming marta shukurki, keyingi yillarda xalqni o‘zligi hamda o‘z tilini sevib va bu haqda bo‘lgan bir qator kurashlar natijasida, o‘zbek tili rasmiy til sifatida tan olinishi o‘zbek tili uchun katta yutuq bo‘ldi desak, yanglishmagan bo‘lamiz. O‘zbek tili ravnaqi uchun ish boshlanarkan bu, shubhasiz, Navoiy hazratlarining asralarini nashr etish va ularni xalqqa tanishtirish bilan amlga oshiriladi. Biz kichik maqolada, Afg‘onistonda navoiyshunoslik bosqichlari hamda, Navoiy hazratlari asarlarining nashr etilishi va mazkur asarlar nashrida yo‘l qo‘yilgan ba’zi kamchiliklar xususida fikr yuritmoqchimiz.

Navoiy asarlariga qiziqish

Afg‘onistonda Navoiy haqida to‘liq ma’lumotga ega bo‘lgan shaxslar barmoq bilan sanarli desak, mubolag‘a emas. Chunki bizning maktablarda o‘zbek tili hozirgacha o‘tilmaydi. Bu tilga qiziqqanlar uni mustaqil o‘rganishga harakat qiladilar. Bizda keyingi 20 yil jarayonida bir qator davlat bilim yurtlarida o‘zbek tili bo‘limlari ta’sis etilib, bu tilni qiziqib o‘rganadiganlar soni oshib bormoqda. Ana shu uchun bo‘lsa kerak Navoiy asarlarini nashrga berib, bosib chiqarish keyingi yillarda sezilarli darajada yaxshilalanganligiga shohid bo‘lib turibmiz. Navoiy asarlarini xalqqa yetkazish uchun bundan chamasi 40 yil oldin (1981 – 1991-yillar orasi) “Dahayi tahqiqi Navoiy” (Navoiyni o‘rganishga o‘n yil) deb Afg‘oniston hukumati tomonidan targ‘ib qilingan edi. Bu yillarda Afg‘oniston bilimlar akademiyasi tomonidan “Xamsa” (Toshkent toshbosmasi asosida G‘affor Bayoniy tomonidan), “Mahbub ul-qulub”, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, va Barto‘ld ning “Zindagoni siyosi Navoiy” nomli asarlari forschaga tarjima qilinib, xalqqa yetkazish uchun chop qilingan edi. Aynan shu yilda “Makorim ul-axloq” G‘affor Bayoniy tomonidan nashrga berilgan edi.

So‘nggi yigirma yil orasida o‘zbek tiliga bo‘lgan munosabat yaxshilanarkan, Navoiy asarlari keng ko‘lamda bir qator olimlar tomonidan nashr etilib, uning asarlariga qiziqish kun sayin oshib bormoqda. Har yili Afg‘oniston markazi Kobul va bir qator o‘zbeklar yashayotgan hududlarda Navoiy hazratlarining tug‘ilgan kuni tantanali tarzda nishonlanadi. Bunday tadbirlarda xalq o‘zgacha qiziqish bilan qatnashadilar. Ilmiy ma’ruzalar qilinadi, she’rlar kuyga solinadi.

Holbuki, bundan 30 yillar oldin xalq Navoiyni butunlay esdan chiqargan edi va bir nasl Navoiy kim ekanligini bilmay yashashga majbur etilgan edi desak, yolg‘on aytmagan bo‘lamiz. Afg‘oniston o‘zbeklari shunaday kunlarga ham guvoh bo‘lganlarki, markazdan tashrif buyurgan hukumat odamlariga “Xush keldingiz” so‘zini o‘zbekcha yozib, mehmonlarni qarshi olgan maktab mudirlaridan biri bir umr yurtidan junubiy viloyatlardan biriga surgun qilinadi.

Keyingi yigirma yil jarayonida Navoiy hazratlarning bir qator asarlari, jumladan, “Muhokamat ul-lug‘atayn” Sayed Tojuddin Toshqin Bahoyi tomonidan (2009-yilda), “G‘aroyib ul-sig‘ar” devoni Nurulla Oltoy tomonidan (2006-yilda), “Boqiy satrlar” Olim Ko‘hkan tomonidan, turkiyalik Yusuf Chetindog‘ning “Alisher Navoiy” asari Muhammad Hasan To‘lqin tomonidan (2016-yilda) lotin alifbosidan arab alifbosiga o‘girilib nashir etildi. Shular qatorida doktor Sayed Muhammad Olim Labibning yetti ilmiy maqolani o‘z ichiga olgan “Sayri dar simohoyi Navoiy” (Navoiy obrazlariga sayohat) nomli to‘plam (2011-yili) hamda Rahim Ibrohimning “Navoiy siyosat mador peshgom dar difo az huquqi bashar” (Navoiy insoniyat manfaatlarini himoya qiluvchi ilg‘or siyosatchi) (2012-yili) nomli asarlarning nashr etilishi navoiyshunoslikka bo‘lgan qiziqishlarni oshirib yubordi, desak xato qilmagan bo‘lamiz. Mazkur shaxslarning qilgan ishlari va asarlari imkon qadar xatoliklardan xoli bo‘lib, juda sinchkovlik bilan O‘zbekistonda nashr bo‘lgan eng ishonchli olimlar asarlari asosida yaratilganlar. Yuqorida ismlari zikir etilgan navoiyshunos olimlar, jumladan, Olim Labib, Toshqin Bahoyi, Rahim Ibrohim, Ishonch To‘ra, Nurulla Oltoylar kabilar Navoiy hazratlari haqida muntazam shaklda ilmiy maqolalarni gazetalarda nashr qilib kelganlar.

Aynan amir Nizomiddin Alisher Navoiy hazratlarining asarlarini to‘liq shaklda nashr qilishga muvaffaq bo‘lgan afg‘onistonlik o‘zbeklardan Abdulla Ro‘yin janoblari hisoblanadilar. Bu asarlar to‘liq nashr etilib, xalqqa yetgazilishi, biz uchun bobomiz merosiga ega chiqishda katta yutuq bo‘lishi bilan birga, unda ayrim xatoliklarga yo‘l qo‘yilganligi, ushbu nashr ahamiyatini, nihoyatda kamaytirib qo‘ygan. Bu maqolaning asosiy qismi ana shu kishining qilgan ishlari haqidadir. Chunki bu kishi mening shaxsiy nazarimda, qilgan buyuk savob ishlari yonida katta kamchiliklarga ham yo‘l qo‘yganlar. Bu kamchiliklarning hammasi bu maqolada sig‘maganligi uchun qisqa suratda eng mashhur va har saviyadagi o‘quvchi biladigan xatoliklar haqida to‘xtalib o‘taman.

Ro‘yin janoblarining birinchi ishi “Majolis ul-nafois” bilan boshlanadi. Bu asar milodiy 2008-yilda nashr bo‘lgan. Asarning katta kamchiliklaridan biri bu Afg‘oniston o‘zbeklari amalda qo‘llab keladigan arab-o‘zbek alifbosida yangidan yaratilgan alifbo hisoblanadi. Afg‘oniston o‘zbeklari arab alifbosida bo‘lmagan ikkita “o‘, e” unlilari o‘rnida ikkita “او، اې” harflarini 2005-yildan beri qo‘llab kelmoqdalar. Ro‘yin janoblari “Majolis un-nafois” asrining boshidan so‘ngiga qadar bu tovushlarni qo‘llamagan. Bu tovushlarni qo‘llamaslik, biz uchun katta qiyinchilik tug‘dirishi aniq. Qiyoslab ko‘ring:

Misol uchun:

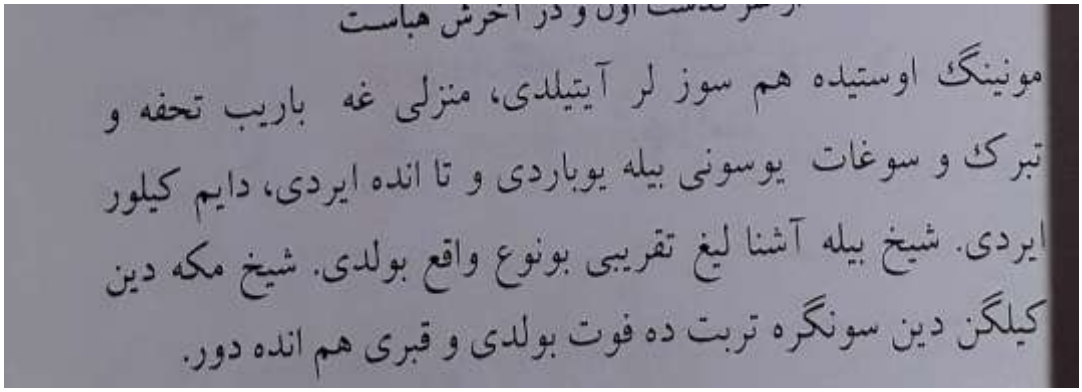

Lotincha alifboda o‘qib ko‘ramiz: “Muning ustida ham suzlar aytildi, manzilig‘a borib tuhfa va tabaruk va sugo‘t yusuni bila yubordi va to anda irdi, doyim kilur irdi, shayx bila oshunolig‘ taqribi bu nav’ voqi’ buldi. Shayx Makkadin kelgandin so‘ngra Turbatda favt bo‘ldi va qabri ham andadur” [Alisher Navoi.1387: 51].

Ana shunaqa qilib kitobning bosh so‘zidan tutib, adog‘igacha “o‘” bilan “e” hammasi “u” bilan “i” shaklida berilgan. Demak, bu asarlarni o‘qigan har bir shaxs o‘zbek tilida 4 ta unli tovush bor deb o‘ylaydi.

Na yolg‘iz bu asarda, balki barcha asarlarda mazkur kamchilikni bartaraf qilmaganlar. Bunga o‘xshgan kamchiliklar har bir asarda to‘lib-toshib yotgan, so‘zimiz isboti uchun bu yerda “Muhokamat ul-lug‘atayn”dan rasm keltiramiz:

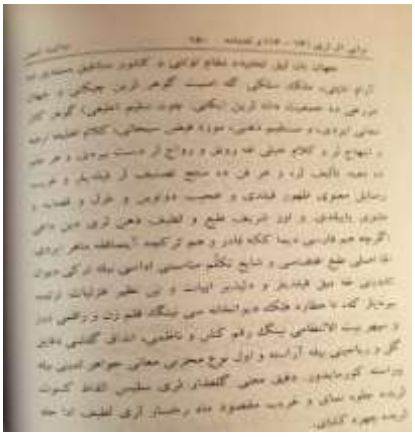

Bilamizki, har bir asarni o‘quvchi uning muqovasidan nimaligini bilishi kerak. Ro‘yin janoblari bitta muqovada Navoiy hazratlarining “Nazm ul-javohir”, “Holoti Pahlavon Muhammad”, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, “Mezon ul-avzon” asarlarini to‘plam shaklida sig‘dirib, nashr qilgan. Kitob yuzida faqatgina “Navoiy asarlaridan, amir Nizomiddin Alisher Navoiy, 13 - 16 lug‘atnoma (2)” shaklida yozilgandir, xolos. O‘quvchi kitobni ochib mundarijalariga boqmay turib, qaysi asarlar ekanligini hargiz bilishi mumkin emas.

Bu kamchiliklardan tashqari, yozish va imloga ham unchalik e’tibor berilm agani shundayligicha ayon. Ko‘plik qo‘shimchasi -lar va boshqa barcha qo‘shimchalar asos so‘zlardan ayri shaklda yozilgan. Misol uchun

Shuningdek, imlo xatolari ham ko‘p uchraydi. Qiyoslab ko‘ramiz: ***ko‘ngil – kungl [Alisher Navoiy. 1388: 24], so‘rdum- surdun [Alisher Navoiy. 1388: 120], bermas - birmas, bo‘lg‘on – bulg‘on, ko‘k – kuk, o‘zin – uzun, o‘lturub – ulturub, ko‘z – kuz, bo‘lmay – bulmay, el – il, kelib- kilib, ermas – irmas [Alisher Navoiy. 1388: 121] deb – dib, bo‘lsa – bulsa, mening – mining, yo‘q – yuq, ko‘rdum – kurdum, bo‘lur erdi – bulur irdi [Alisher Navoiy. 1388: 78], dek- dik, keldi – kildi, bo‘lub – bulub, erdi – irdi, biti gay, ruq’a g‘a muqobila da, alfozi ning, kiltur gan [Alisher Navoiy. 1388: 188]*** kabi yuzlab hal qilishi sodda bo‘lgan xatoliklar oldini olish uchun hech qanday harakat bo‘lmagan shekilli. Kichik harakat bo‘lgan taqdirda, bu kabi xatoliklarga yo‘l qo‘yilmasligi mumkin edi.

Buncha xatoliklar bilan nashr bo‘lgan asarlar uchun shuncha mablag‘lar havoga ketganligiga har bir o‘quvchi qayg‘ulanishi ko‘rinib turgan gap. Ro‘yin janoblari hech shoshmasdan qunt bilan ish qilganliklarida edi, biz Afg‘onistonda Navoiy asarlari to‘liq shaklda nashr bo‘lganligini bayram qilsak ham bo‘lardi va shubhasiz, bayram ham tutilardi. Afsuski, shunchalik ezgu ish puchga chiqib qolgan.

Xulosa

Afg‘onistonda navoiyshunoslik va Navoiy asarlari bilan qiziqish endigina kurtak otib kelmoqda. Yangi tizim kelishi va demokratiya shabadalari esishi bilan o‘zbek tili va adabiyoti yelkasiga shamol tegdi. Xudoga shukur, 7 bilim yurtda (uneversitet)da o‘zbek tili va adabiyoti bo‘limlari mavjud. Mazkur bo‘limlardan har yili yuzlab kishi o‘zbek tilini o‘rganib chiqadi. Bu bilan Navoiy asarlariga qiziqish va Navoiyni sevib o‘qish kun sayin jonlanib bormoqda.

Shuningdek, biz yuqorida eslab o‘tgan asarlar nashr bo‘lishi bilan, bir qator yoshlarning bilimi oshib borishi ko‘rinib turgan gap. Biz, Xudo xohlasa, kelajakda Navoiy asarlarini yangidan to‘g‘irlab, kamchiliklarini yo‘qotib ularni yangi avlod ixtiyoriga qo‘ygan taqdirda, Navoiy bosib o‘tgan ko‘chalardan minglab yetuk navoiyshunoslar chiqishiga ishonchimiz komil.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Navoiy Nizomiddin Alisher. G‘aroyib-ul-sig‘ar. Nashrga tayyorlovchi: Nurullo Oltoy, Shibirg‘on, Afg‘oniston.1385.h.sh.
2. Navoiy Nizomiddin Alisher. Muhokamat ul-lug‘atayn. Nashrga tayyorlovchi: Toshqin Bahoyi Kobul, Afg‘oniston. 1388.h.sh.
3. Navoiy Nizomiddin Alisher. Navoiy asarlaridan, Abdullo Ro‘yin ihtimomi bilan. Mazorisharif, Afg‘oniston. 1388.h.sh.
4. Navoiy Nizomiddin Alisher. Nasoyim ul-muhabbat. Abdullo Ro‘yin ihtimomi bilan. Mazorisharif. Afg‘oniston. 1391.h.sh.
5. Navoiy Nizomiddin Alisher. Majolis ul-nafois. Abdullo Ro‘yin ihtimomi bilan. Mazorisharif, Afg‘oniston. 1387.h.sh.
6. Yusuf Chetindog. Alisher Navoiy. Tarjimon: Alimardon Hayit. Alifbo o‘giruvchisi: Muhammad Hasan To‘lqin. Kobul, Afg‘oniston. 1395.h.sh.
7. Labib Sayed Muhammadolim. Sayri dar simohoyi Navoiy. Kobul. Afg‘oniston. 2011.
8. Ibrohim, Rahim. Navoiy siyosat mador peshgom dar difo az huquqi bashar. Kobul, Afg‘oniston. 1390.h.sh.

AZƏRBAYCANDA SUFİZMİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ SEYİD İMADƏDDİN NƏSİMİ

Şahanə ŞAHBAZOVA
Doktorant, AMEA Akademik Ziya Bünyadov adina Şərkşunaslik Institutu
Baki, Azerbaycan

CHARACTERISTICS OF DEVELOPMENT OF SUFISM IN AZERBAIJAN AND İMADADDİN NASİMİ

Annotation: The Islamic trend called Sufism is one of the realities that play an important role in the socio-political and cultural history of Azerbaijan. The study of the national-spiritual heritage of Azerbaijan, which has a rich past, the study of great personalities and their works from the point of view of literature, history, philosophy and culture are very important for the present and future of the country. In this article, we will talk about the Sufi sects that left a deep imprint in the philosophical and cultural history of Azerbaijan, about an outstanding representative of one of these sects Hurufism and about the great Azerbaijani poet Nasimi. In the research, the works from Nasimi's divan was taken as the main source and basing on the poems analyzed poet's philosophy and outlook.

Key words: Nasimi, sufism, hurufism, sufi orders, Azerbaijani literature

Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda VII əsrdən qabaq mövcud olmuş dini-fəlsəfi cərəyanların ideyaları uzun müddət yaşamış, hətta islamın qərarlaşdığı ərazidə bəzən bu və ya digər şəkildə təzahür edərək ümumislam mədəniyyəti ilə birlikdə inkişaf etmişdir. Və bu təlimlərdən çoxu öz inkişafını davam etdirərək sonrakı fikir cərəyanlarına təsir göstərmiş, sonrakı dövrlərin fəlsəfi fikrinin təməli olmuşdur.

Şərq ölkələrində mövcud olan bir sıra dini-fəlsəfi cərəyanların, təlimlərin İslama göstərdiyi təsir nəticəsində İslam mədəniyyətinin mühüm bir qolunu təşkil edən sufizm meydana gəlmişdir.

Təsəvvüf dərvişlik və sufi məktəbidir. Təsəvvüf - Quranın və Hz. Məhəmmədin göstərdiyi yolda (şəriət) ibadət, zikr, təfəkkür, pəhriz ilə nəfsani arzularını cilovlayaraq ruhu saflaşdırmaq (təriqət) və nəticədə öz mənliyindən və dünyadan qəlbən keçərək sadəcə Allaha bağlanmaqdır(həqiqət). Təsəvvüf yolu isə pis xislətdən uzaqlaşaraq bəyənilmiş əxlaqa yiyələnmək, nəfs ilə mücadilə, hər kəsin yükünü çəkmək, kimsəyə yük və dərd verməmək, heç bir irqi, dini, milli və başqa ayrı-seçkiliyə yol vermədən ümumbəşəri birlik məktəbi, həmişə Haqq ilə, Haqqın hüzurunda olmaq, nəfsdən qurtuluş və insanlığın kamal mərtəbəsinə yüksəlmək, Haqqa qovuşmaq yoludur.[2, 179]

Sufilər kimdir? Sufilər Allah yanında bəqa (əbədilik) mərhələsinə çatmaq üçün hər zaman öz nəfslərini saflaşdırmağa, özlərini daxili natəmizlikdən, məkr və hiylədən təmizləməyə cəhd edən kəslərdir. Sadə tərifl: sufilər bəyənilən xüsusiyyəti mənimsəməyə, bəyənilməyən xüsusiyyətlərdən uzaq durmağa çalışan kəslərdir. *"Yun paltar geyinən, sadə həyat tərzi keçirməklə öz nəfsini və batini aləmini saflaşdıraraq təriqət şəklində təşkilatlanan, seyr və süluk mənzilləri keçərək Haqq və həqiqətə doğru mənəvi yüksəliş və ruhi kamillik yolu seçən ariflər sufi və dərviş adlanır."*[2, 170] Bu adın zəngin və çeşidli açıqlamaları vardır.

Sührəverdi "Əvariful-məarif" əsərində yazır [11,1] :

و اقوال المشايخ في ماهية التصوف تزيد علي الف قول
فان الفاظ و ان اختلفت متقاربة المعاني

Yəni: *Təsəvvüfün mahiyyəti barədə şeyxlərin deyimləri mindən çoxdur,*
Fikirlərdə ixtilaf olsa da mənaları yaxındır.

Təsəvvüfün təfəkkür sisteminin ən mühüm ifadə vasitəsi ədəbiyyat olmuşdur. İslam təsəvvüfü sahəsindəki ilk nəsr əsərləri ərəb dilində, daha sonra fars dilində yazılmışdır. Fars dilində ilk əsər yazanın Əbu Səid Əbül-Xeyr olduğu qəbul edilir. Sonra Hucviri "Kəşfül-məhcub" u yazmışdır. [5, 31]

Hicrətin III əsrindən etibarən (miladdan sonra IX-X əsrlər) etibarən sufilik Azərbaycanda da yayılır. "Orta əsrlərin mötəbər mənbələrində IX-X əsrlərdə yaşamış çoxlu Azərbaycan sufilərinə rast gəlinir. Sərrac Tusinin (ö. 988), Əbu Əbdurrəhman Suləmənin (940-1021), Əbulqasim Quşeyrinin (986-1072), Abdullah Ənsarinin (1006-1088) sufizmə dair traktatlarında, Xətib Bağdadinin, Əbusəd Səmaninin, İbn əl-Əsirin, Yaqut Həməvinin və başqalarının tarixə, coğrafiyaya və geneologiyaya dair kitablarında Hüseyn ibn Cibril Mərəndi, Əbulfərəc Əbdulvahid Vərsani, Səid ibn Qasim Bərdəi, Əbu Əli

Hüseyn ibn Səfvai Bərdəi, Əbdülhüseyn Zəncani, Əbu Abdullah Məhəmməd Bakuvi və digər Azərbaycan sufiləri haqqında məlumat verilir, onların sözlərindən misallar gətirilir". [4, 28]

IX-X (hicri III-IV) əsrlərdə Azərbaycanda yaşadığı məlum olan ilk sufilərdən biri Əbu Bəkr Şamiidir. Onun qəbri xalq arasında Baba Sultan piri kimi tanınır və Dəvəçi rayonunun Ugah kəndindədir. Əsas və əhəmiyyətli təkyələr Pirsaat çayı yanındakı Pir Hüseyn xanəgahı, Astara-Pənsərdə şeyx Cəmaləddin və Lənkəran Şıxakəranda şeyx Zahid xanəgahı, Ərdəbildə Şeyx Səfi xanəgahı, Şamaxı-Kələxanada Xəlvətilər xanəgahı və türbələri, Bakıda Şirvanşahlar sarayı yanında Seyid Yəhya Bakuvi xanəgahı, Qarabağ-Cicimlidə Mir Həmzə Nigari xanəgahı bunlardan bir neçəsidir. Bəzilərinin indi də ayağda olduğu bu xanəgah və təkyələr Azərbaycan sufi mədəniyyətinin zəngin və rəngli keçmişinin şahidləri olan dəyərli memarlıq abidələridir. [5, 31]

İlk vaxtlarda xırda qrup halında, bəzən də tənha şəkildə fəaliyyət göstərən sufilər təşkilatlarda-təriqətlərdə birləşdilər. Bir təşkilat kimi sufizm iki əsr inkişaf mərhələsi keçdi və yalnız IX yüzildə təriqətlərdə təmsil olundu. Sufizmin təlim və tədris strukturu da həmin təriqətlərdə gerçəkləşdi.

Məşhur bir hədisdə deyilir: الطرق الی الله بعدد انفاس الخلائق *"Allaha doğru gedən yollar insanların (nəfslərin) sayı qədər çoxdur"*. Bu mənada, müxtəlif təriqətlər yaranmışdır.

Ərəbcə mənası yol, üsul olan Təriqət məfhumu dərviş və salikin həqiqətə və Haqqa qovuşmaq üçün keçdiyi sınaq və yollara deyilir. Təriqət, daha geniş mənada "metod, hal, cizgi, məzhəb" və s. mənalarını ifadə edir. Təriqətlər özünəməxsus ədəb-ərkanı, yolu, zikr şəkli, sosial funksiyaları və dissiplini olan təşkilatlardır.

Təsəvvüfün ən sistemli və formalaşmış dönəmi təriqətlərin meydana gəldiyi vaxta təsadüf edir. Təriqətlərin əsas məqsədi kəsbi-kəmal və seyri-camaldır. Yəni bəlli bir təlimdən keçdikdən sonra Allaha yaxınlaşmaq və onun didarını görmək sufilərin ən böyük arzuları, istəkləri və əməlləridir. Nəfslə mübarizə, riyazət, qəlbi təmizləmək, vüslətə qovuşmaq qısacası, vasili-illah olmaq təriqətlərin gedəcəkləri son mənzildir.[1,129]

Sufi təriqətləri Misir, İran, Türkiyə, Hindistan, Pakistan, Əfqanıstan və böyük islam ölkələrinin çoxunda kök salmışdır və onlardan da çoxlu şaxə törənmişdir. Azərbaycanda da XI-XII əsrdən başlayan sufi hərəkatı bəzi təriqətlərin yaranması ilə nəticələnir.

Azərbaycanda meydana gəlmiş ilk təriqət XII əsrdə yaranmış Sührəverdiyyə sufi ordeni olmuşdur. Banisi Şihabəddin Ömər Sührəverdidir. Sonralar, XIII əsrdə yaranmış, piri Zahir Gilani olan Zahidiyyə təriqəti, zahidiyyə təriqətindən bir qədər sonra Şeyx Səfiəddin Ərdəbili tərəfindən yaradılmış səfəviyyə təriqəti, qurucusu Qütbəddin Əbhəri olan Əbhəriyyə təriqəti, Yəsəviyyə şeyxi Loğman Pərəndənin müridi Xorasan ərənlərindən olan Hacı Bəktaş Vəli (ö.1270) tərəfindən qurulmuş, bir qolu Baba Samit vasitəsiylə Azərbaycana gətirilmiş Bəktaşiyyə təriqəti, XV əsrdə Xacə Ubeydullah Əhrar vasitəsiylə geniş intişar tapmış Nəqşibəndiyyə təriqəti var olmuşdur.

Hurufiyyə təriqəti. Azərbaycanda yaranma vaxtına görə xəlvətiyyə və səfəviyyədən sonra, daha dəqiq desək, XIV əsrin sonlarında qurulmuş üçüncü böyük ələvi yönlü təriqət hurufiyyədir. Əsası, təqribən, 1340-cı ildə Xorasanın Astrabad şəhərində doğulan Şihabəddin Fəzlullah Nəimi tərəfindən qoyulan batini bir təriqət olan hurufiyyə xəlvətiyyə və səfəviyyədən fərqli olaraq sonradan bir çox ideyalarına görə, hətta şiələrin özləri tərəfindən də təqib olunmuşdur. [1, 157]

Kainatın yaranması, sistemindəki ardıcıllıq və yaranışın səbəbi barədə sufi və hürufilərin düşüncələri fərqlənir. Təsəvvüfdə ilahi eşq, ruhların Allaha məhəbbəti yaranışın səbəbi sayılmışdırsa, hürufilikdə aləmin yaranması səs, söz və son nəticə etibarilə hərflə əlaqələndirilmişdi. Qeyd edək ki, hərfləri müqəddəs sayan hurufilikdən sonradan Nöqtəviyyə təriqəti meydana gəlmişdir. Fəzlullah Nəiminin yaxın müridlərindən olan Mahmud Gilaninin (ö.1327) əsasını qoyduğu Nöqtəviliyə görə hərflər ilahi mahiyyətdə deyil, nöqtə ilahi mənşəlidir və hər şeyin əsası və başlanğıcı da nöqtədir.

Təsəvvüfdə insanın ruhunun onun cismi ilə müqayisədə çox dəyərli, cismin isə, əksinə, fani və müvəqqəti sayılması məlumdur. Çünki ruh imkanlarına görə xüsusi dəyərə malikdir. Hürufilər bu mülahizələri qəbul etməklə yanaşı, insanın cisminə də dəyər verirdilər. Bu təfəkkür tərzi də təbiidir: onların əqidəsincə, insanın üzündə Allahın adı, Quran ayələri yazılmışdır və buna görə də, hürufilər insanın cismini dəyərsiz saya bilməzdilər.[12 - 240, 241]

Hürufiliyin nəzəri əsaslarını və düşüncələrini Fəzlullah Nəimi "Cavidannamə" adlı əsərində izah etmişdir. *Nəiminin ölümüylə hurufilik ölməmiş, bu təriqət İslam dünyasında yayılan bir çox müridlərinin könüllərində yaşamışdır*. Fəzlullahın fikirlərini İmadəddin Nəsimi, Əbül-Həsən, Əliyyüləla və digər xəlifələri davam etdirmişdir.

Seyid İmadəddin Nəsimi.

Nəiminin doqquz xəlifəsindən biri olan Nəsimi, bu təriqəti qəsidələri, incə şeirləriylə yeniləşdirərək diriltmişdir.

İslam dünyasında, ustadı Fəzlullahdan daha böyük bir şöhrət qazanan Nəsimi, qiymətli şeirləri ilə mənimsədiyi fəlsəfəni insanların fikirlərində yerləşdirməyi bacarmışdır.

Ey Gülgül haqqın adısan, səndə zühur eylədi haqq
Bəhri-mühit oldu adın, həddi-güzarın yox imiş

Buldu Nəsimi çün səni, neyçün "ənəlhəq" deməsin
Ey bu sözə münkir olan dövləti darın yox imiş

Nəsiminin yazdığı şeirlərdən məlum olur ki, şair, Fəzlullah əl-Hurufidən öncə, X əsrdə Bağdadda öldürülən, "Ənəlhəq" deyən Hüseyn Mənsur əl-Həllacın təsiri altında qalmışdır. Və ona sevgisindən dolayı şeirlərində "Hüseyni" təxəllüsünü işlətmişdir.

Bulmuşam Haqqı Ənəlhəq söylərəm
Haqq mənəm, haqq məndədir Haqq söylərəm
Gör bu əsrarı nə müğləq söylərəm,
Sadiqəm qövlümdə, səddəq söylərəm

Azərbaycanlı professor Z.Quluzadənin yazdığına görə sufizm təsirinin ən bariz ifadəsini Nəsiminin hələ hurufiliyi qəbul etmədən öncə Hüseyni təxəllüsü ilə yazdığı məşhur bir qəsidəsindən görmək olur.

Bu cism evinə, taliba, seyr edərək çün can gəlir
Bu evdə baqi sanma, kim bir-iki gün mehman gəlir

Sufilərin Allah yanında bəqa (əbədilik) mərhələsinə çatmaq üçün öz nəfsini saflaşdırmaq ideyasını şair bu şerində gözəl təşbehlə ifadə etmişdir (-Sən gövhərin sərrafısan). Təsəvvüfi yolla nəfsdən qurtularaq, insanlığın kamal mərtəbəsinə yüksələn, Haqqa qovuşan bəndəni Nəsimi artıq səcdə obyekti edir, səcdəyə layiq bilir:

Hər kim ki, adəmzadədir, etməzsə insana sücud,
Surətdə adəm, mə'nidə şeytan gedər, şeytan gəlir.

Zər kimi qəlbin safi et, sən gövhərin sərrafısan,
Ol adilin fəzli ilə çün ortaya mizan gəlir.

Bu mənada Seyid Nəsiminin yaradıcılığını tədqiqatçılar iki yerə bölürlər. Z.Quluzadə Nəsiminin yaradıcılığını iki dövrə ayırarkən, birinci dövrün 1395-ci illərədək sürdüyünü və bu dövrdə onun "Hüseyni" təxəllüsü ilə şeirlər yazdığını və şeirlərində şiəlik görüşlərini yansıtdığını bildirmişdir.

"Bir sıra rəvayətlərə görə, şairin, Fəzlullah Nəimi ilə tanışması isə 1396-cı ilə rastlanır. Hurufilik təriqətinin banisi Nəimi, bu təriqəti təbliğ etmək üçün səyahət etdiyi zaman 1396-cı ildə Şirvana gələrək Nəsimi ilə görüşmüşdü. Nəsimi hurufiliyi qəbul etmişdir. Buradan anlaşılır ki, Nəsiminin, ustadı Fəzlullah Nəimi ilə əlaqəsi sadəcə bir il sürmüşdür. Zira, tanışdığı ildə Fəzlullah Teymurləngin əmriylə həbs edilərək, Naxçıvana sürülür, orada civarındakı Əlincə şəhərində Teymurun oğlu Miran şahın əmriylə vəhşicəsinə edam edilir." [3, 9]

Nəsimi, *Fəzlullah Nəimini* şeirlərində də yad edərək ustadına olan ehtiramını belə qeyd edir:

فضل الله یار شد, یار د گر چه میکنم
قوت دلم بحر غمش, خون جگر چه میکنم
بر سر کوی وحدتش گنج نهان چو یافتم
تا به ابد غنی شدم گنج و گهر چه میکنم

(Fəzlullah mənə yar oldu, digər yarı neyləyirəm
Ürək qəmiylə doludur, xuni-cigər neyləyirəm
Onun vəhdəti-küyində çün gənci-nəhanı bulmuşam
Ta əbəd zəngin olmuşam, gənco-gövhər neyləyirəm)

Beləliklə XIV əsrdə, İslam məmləkətlərində "Sufizm ideaları"nı özünə məxsus tərzdə təbliğ edən hurufilik təriqəti Azərbaycan ərazisində də geniş intişar tapmışdır. Seyid Nəsimi isə, bu hurufilik

idealarını şeirlərində yansıtaraq xalq arasında sevilməsinə nail olmuşdur. Çünki, hurufilik o dövrdə siyasi vəziyyətlə maraqlanan ölməz bir əqidə olaraq xalqın bütün amalını göstərirdi. Şair Nəsimi də, hümanist bir insan, millətin azadlıq carçısı kimi xalqın dərin sevgisini qazanmış, onlarına qəlbinə daxil olmuşdur. Çünki o birlik ideyasını, bütün xalqların dinindən asılı olmayaraq bərabərliyini təbliğ edirdi. Elə bu səbəbdəndir ki, onun şerilərinin ictimai-estetik dəyəri zaman keçdikcə azalmamış, əksinə daha da artaraq bu günümüzədək bir çox xalqların araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

Nəsiminin əsərləri dövrünün ən gözəl şeirləri hesab olunur. Şairin üç dildə divanı olması məlumdur. Lakin günümüzə qədər iki divanı gəlib çatmışdır. Nəsiminin türk(azəri) dilindəki şeirləri daha geniş intişar tapmışdısa da, onun fars dilində qələmə aldığı qəzəlləri də həm mövzu, həm dil üslubu və axıcılığı ilə qəlb oxşayır:

رخ لیلی شنیدستم, که مجنون را کند مجنون
چه حسن است این تعالی الله, که مجنون کرد لیلی را

(Leylanın rüxu, eşitmişəm, məcnun edir Məcnunu
Allahın hüsnünə bax ki, Məcnun edir Leylanı da)

Nəsiminin ərəb dilində yazdığı divanı əlimizdə olmasa da, fars dilli divanında beytin birini ərəb, digərini fars dilində qələmə aldığı bir qəzəlindən görmək olar ki, ərəb lisanını da, türk və fars dili kimi gözəl bilən şairin bu dildəki şeirləri də mükəmməl olmuşdur:

بلای عشق تو خوشتر ز جان ماست ندانم
چه آفتی چه عزایی چه فتنه ای چه بلایی
ان انسقمت من الحب لا ابالی فیه
لان فیه مرادی و مقصدی و رجائی

(Canımızda eşqindən daha xoş bir bəla yoxdur
Necə afət, necə əzab, necə fitnə, nə bəladır
Gər bəlayi eşqindən bimar olsam, nə istərəm
Çün arzum da, istəyim də, məqsədim də bundadır)

Hurufilik, insanda olan gücü ortaya çıxarmaq üçün, o dövrdə yayılmış olan önəmli fikirlər arasında yer almışdır. Hurufilik, insanı böyük bir yaradıcı olaraq qəbullanaraq inkişaf prosesində təsirli rolunu göstərməklə inqilabçı bir güc olduğunu açıqlamışdır. Bu cəhətdən Nəsimi, insanlara qarşı bəslədiyi sevgini və hörməti bütün şeirlərində ifadə etmişdir:

Ey dəşavü-türabə deyən qiymətli gövhər
İnsan bu hüsnü-lütf iylə gövhər deyilmidir?

Şair, insanı ucaldaraq insan şəxsiyyətini öz gözündə qaldırmağa çalışırdı. Nəiminin "İnsan Allahın ərşi deyil, elə Allahın özüdür" fikri, onun fəlsəfəsi, Allaha və insana münasibəti Seyid Nəsiminin şeirlərində bədii formada öz əksini tapmışdır.

Hər kim səni bildi, buldu həqqi
Hər kim həqqi bildi, Adəm oldu

İnsanın din ilə və ya namaz ilə heç bir üstünlüyə sahib olmadığını ifadə edən şair, imanın əsasını qəlb təmizliyində görmüşdür:

طهارتی که نسازي به خون دل, می دان
که در شریعت صاحبدلان نمازی نیست

(Qəlb qanına siraət etməyən təmizlik
Mömin şəriətində namaz sayılmaz)

Eyni zamanda bərabərlik ideyalarını təbliğ edən şair, həqiqət yolunu tutmuş insanın hansı dinə mənsub olmasının heç bir fərqi olmadığını qeyd edir:

در عالم توحید چه پستی و چه بالا
در راه حقیقت چه مسلمان و چه ترسا

(Tövhid aləmində ucalıq nədir, alçaqlıq nədir?
Həqiqət yolunda müsəlman nədir, məsihi nədir?)

Carçısı olduğu yüksək iddialarını qəzəl, qəsidə, məsnəvi, müstəzad və tərcibəndlərində sənətkarlıqla ifadə edən şair azərbaycan dilində fəlsəfi rübailərin banisi kimi də şöhrətlənmişdir.

Elm içində bəhri-payan olmuşam
Laməkan gəncinə viran olmuşam
Eşq içində gör nə heyran olmuşam
Cism içində can olmuşam

Vəhdətin şəhrində seyran eylərəm,
Mən səni cismimdə heyran eylərəm,
Gəncimi adəmdə pünhan eylərəm,
Adəmi həm həq, həm insan eylərəm.

Sufizmin öz inkişafında şiəliyin ezoterik təlimindən istifadə etmələri danılmaz həqiqətdir. Hurufilik də Azərbaycanda mövcud olmuş ələvi yönlü təriqətlərindən biri olmuşdur. Əhli-beyt aşiqi olan Nəsiminin divanında İmam Əliyə(ə) və İmam Hüseynə (ə) həsr olunmuş onlarla qəzəl yer alır. Bu fəlsəfi şeirlər axıcı dilə sahib şairin diliylə daha da rəvan səslənir:

Möminin qəlbində ruhu, cismiylə candır Əli
Kəbətüllahdır camalı, vəche-yeksandır Əli
Həm şəriətlə təriqət, həm həqiqət, mərifət
Ayətü-elmülyəqin, elm ilə Qurandır Əli

Yaxud:

Mənim canımda cananım Əlidir
Tənimdə zati-sübhanım Əlidir
Zühur edir eşit gər aşinasan
Mənim küfrümdə imanım Əlidir

Hurufilik şiəliyin digər xüsusiyyəti ilə yanaşı cihad prinsipini də əxz etmişdir. Məsələn, Nəimi bunu öz nəsr əsərlərində təbliğ etmişdirsə, "Mən qulame xandanəm padişahımdır Əli, ehtiyacım onadır poştepənahımdır Əli" deyən Nəsimi də Əli ibn Əbu Talibin və Hüseyn ibn Əlinin yolunu özünə örnək seçmiş və beyinlərə sirayət edən inqilabi ruhlu şeirlər qələmə almışdır.

Ömrünün sonlarını Hələbdə yaşayan şair, burada bir tərəfdən sənət və elm tərəfdarları arasında böyük hörmət və nüfuz qazanmış, digər tərəfdən cəsarətli və haqq sevər şeirlərinə görə ruhanilər və hakim təbəqə arasında düşmən qazanmışdır.

Rəvayətə görə, Hələb şəhərində Nəsiminin müridlərindən olan bir gəncin hurufi şairin farsca yazdığı:

حق بین نظری باید تا روی مرا بیند
چشمی که بود خودبین کي روی خدا بیند؟

(Haqqı görən bir göz lazımdır ki, mənim üzümü görə
O göz ki, tək özünü görür Allahın üzünü hardan görə?)

şeirini söyləməsi şairin tutulmasında ruhanilərə kömək olmuş, şair özünü nişan verərək gənci qurtarmışdır. Və ruhanilərin fitvasıyla dərisi diri-diri soyulmuşdur.

Böyük sufi şairi Nəsimi, Şərq fəlsəfəsinin mistik cərəyanı olan sufizmin və ondan qaynaqlananan hürufizmin təsiri ilə fəhm etdiyi mövzularla, Şirvan torpağından qaynaqlanan poetik istedadı ilə klassik ədəbiyyatımızın ölməz şah əsərlərini yaradaraq həm özünə, həm klassik Azərbaycan ədəbiyyatına əbədilik qazandırmışdır. Özü demişkən – əbədiyyət üfüqlərində doğan eşq günəşinə çevrilmişdir:

آن دم که اجل موکل مرد شود
آهم چو دم سحرگهی زرد شود
خورشید که پردل تر از آن چیزی نیست
در وقت فرو شدن رخش زرد شون

(O dəm ki, əcəl ölümə müvəkkil olur
Ahım o an şəfəq kimi zərd(sarı) olur
Günəş ki, ondan cəsuru yoxdur
Qürub edən zaman rəngi zərd olur)

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bünyadov Z.M., Məmmədəliyev V.M. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi. – Bakı: Elm, 1997.
2. Göyüşov N. Təsəvvüf anlamları və dərvişlik rəmzləri. – Bakı: "Tural-Ə", 2001. 240 səh.
3. İmadəddin Nəsimi. Əsərləri (Üç cilddə). – Bakı: "Elm nəşriyyatı", 1923 (Red.Həmid Araslı).
4. Mehmet R. Seyid Yəhya əş-Şirvani əl-Bakuvi və Şəfa əl-Əsrar. – Bakı: Elm, 2010. 609 səh.
5. Paşazadə A. Qafqazda islam. – Bakı: Azərnəşr, 1991. 224 səh.
6. *Имадеддин Насими: сборник статей. – Баку, 1973.*
7. خورشید در بند. دیوان عماد الدین نسیمی.
8. دیوان نسیمی. "سئچیلمیش اثرلر" حسین فیض الهی وحید, تربیز- سازمان چاپ هادی,
9. بندر اوغلو, عماد الدین نسیمی البغدادی, بغداد, 1973
10. سید ضیا الدین سجادی .مقدمه ای بر مبانی عرفان و تصوف . انتشارات سمت . چاپ ششم. ۱۳۷٦. ۳۳۷ ص.
11. عماد الدین نسیمی, رباعیلر, باکو, 1973
12. عوارف المعارف عمر سهروردی حاشیة احیاء غزالي ۳۲۳ ص
13. فاطمه مدرسی - دکتر محبوب طالی . تجلی عرفان در سخن سخنوران آذربیجان ارومیه.۱۳۸۵ ۲۲ ص

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИЁТИДА ТАСАВВУФИЙ ОҲАНГЛАР

Исҳоқ Носиров
Сирдарё вилояти
ХТХҚТУМОҲМ Тиллар ўқитиш
мededикаси кафедраси доценти

Annotation. This article is devoted to the study and interpretation of mystical melodies in the works of Alisher Navoi. The royal bytes in the poet's poetry have been ideologically and artistically analyzed. The goals and objectives of the mystical-mystical approach in Navoi studies today are defined.

Keywords: poetry, idea, art, mysticism, content and form, emblem.

Алишер Навоий ҳазратларининг ҳар бир асари ифодаси улкан ижод намунаси сифатида ул зоти шарифнинг маънавий-маърифий ва мушоҳада оламининг нақадар юксак мартабасидан гувоҳлик беради. Китобхон бир нафас тин олиб, бу уммон тубида яноқ садаф қобиғида яширилган мана-ман дея дурахшон дурларнинг оройишига мафтун бўлиб, инжу топган ғаввосдек шодланиб, мўъжиза соҳибига истиғфор келтириши табиий.

Хусусан, Алишер Навоий ижодиётида ғазал салмоқли ўринни ташкил этади. Ғазал жанри тузилиши нуқтаи назаридан турли сюжет силсилалардан иборат. У орифона, сўфиёна, фаласафий, ишқий, ижтимоий, маиший, шунингдек наботот-табиат оламининг гўзал яратқилари тасвирига бағишланган турли жанрларга ажратиши мумкин. Ғазалда тасвирланмиш воқелик ифодаси танланган мавзунинг талаб ва табиатига мувофиқ ўзига хос лисоний ранг-баранглиқни шакллантиради. Ғазал ишқий бўлса, маҳбубнинг сурати тасвирига оид: қош, зулф, дудоқ, жабин, руҳ, ораз, ҳусн, хол, ҳинду, хат, ўқ, пайкон, сарв, қомат, ашк, гулоб, селоб, хуноб каби сўзлар билан; сўфиёна бўлса, солик, пир, муршид, тариқат, ҳақиқат, фано, бақо, даҳр, ишқ, май, дарвиш ва ҳоказо сўзлар воситасида ифодаланади. Ғазал мазмун ва шакл жиҳатидан бир бутун бадиий поэтик яхлитлик, арузий қоидага солинган, тугал ғоявий жиҳатдан мукаммал иморат. Том маънода ғазал нозик ҳис-туйғуларнинг ноёб ифодаси ёхуд ички тўфоннинг ташқи манзараси, тасвири. Бизнингча, ғазал бир шода гавҳарга сайқал берилган дур, айни чоқда тазҳиб қилинган сўзларнинг зар қутиси.

Ғазал – муъаттар ифор, уни ҳис этиш, ундан завқланиш, шавқ ўтида парвонадек куйиш, шамъдек ёниш, илоҳий гўзалликни қалб кўзи билан идрок этиш демакдир. Ғазал минглаб нақишли зарбўёқларда мавжланган, нигоришу оройиш топган жозибали қасри уло (علا). Шунингдек, унинг таровати латофат, маъниси руҳи мутлақ, ўқилиши сазоворлик, хулосаси мушоҳада, меваси тамкин, камингоҳи саодат, зовияси комиллик, қароргоҳи ҳикмат, мартабаси шараф, мақоми ҳижрон, кўйик жонларга малҳам, дардмандлар дардига шифо ва лаззат, ошиқларга

сафо-майи ноб, муҳаббатда қудрат ва сахо, ишқ саҳросида Лайли ва Мажнун, вафо бўстонида Фарҳоду Ширин, васл бўстонида Вомиқу Узро, ғариблар учун марғубу матлуб.

Навоий ҳазратлари: “Лаъли майи ақлни маст айласа, Маст неким, бодапараст айласа” нафосат, фасоҳат билан йўғирилган бу орифона ҳикмат шеърият шайдолари, ғазал бодапарастлари қалбида ечилмаган тугунларни калити, очқичи, муфтоҳ ул-қулуб ҳамдир. Адабиёт нуктадонлари академик Азиз Қаюмов, академик Алибек Рустамов, профессор олимларимиздан Ҳамид Сулаймонов, Абдулқодир Ҳайитметав, Анвар Ҳожиаҳмедов, Нажмиддин Комилов, Ёқубжон Исҳоқов, Шуҳрат Сирожиддинов, Муслиҳиддин Муҳиддинов, Иброҳим Ҳаққулов, Дилором Салоҳий, Султонмурод Олим, Нусратхўжа Жумаев, Олимжон Давлат ва етук шориҳларнинг тавсиф, талқин ва таҳлиллари ҳазрат Навоий тафаккур олами тадқиқига бағишланган. Адабиёт илмида, навоийшуносликда яратилган фундаментал тадқиқотлар даражасидаги етук илмий-амалий манба ҳисобланади.

Кўнгилга таскин ва тасалли бериш мақсадида ҳазратнинг “Фонийи мутлақ ўлмайин солик, Анга йўқтур умиди мақсади кулл” қитъа байтида ифодаланган ҳикматга амал қилган ҳолда баъзан устозларнинг иншоларига пайравлик эҳтиёжи пайдо бўлиши матлабимиз мақсуди. Қуйида пайравлик натижаси ўлароқ биз “Ғаройиб ус-сиғар” девонининг “шин” баҳри сирасига кирган “бинафш” лафзи билан битилган ғазал тавсифига эътиборингизни қаратишга жазм қилдик:

Қилғали кийган либосин ул бути зебо бинафш,
Ваҳки, ёқмас хотиримға ҳеч ранг илло бинафш.
Сарви раъно ҳулламу киймиш бинафша рангидин,
Ё либосин айламиш ул чобуки раъно бинафш?
Хуштурур гар хилъатин қилса қаро ё савсаний ,
Ким қуёш мушкин булутдин хуш кўринур ё бинафш.
Эзди жаннат гулларидин ранг наққоши қазо,
Сен киярдек чунки бўлмас даҳр аро пайдо бинафш.
То бинафш этмиш тўнин ул гул, борурмен ҳушдин,
Боғ аро ҳар гулниким кўрсам мени шайдо бинафш.
Гул бинафшазор аро тушган киби ул шўхнинг
Кўнглаки воло бинафшу тўни ҳам кимхо бинафш.
Сабзада савсан ярашқандек мулойимдур басе,
Шўхи сабзорангларнинг рангига дебо бинафш.
Жуз бинафша боғ аро гул экмагил, эй боғбон,
Ким либоси рангини истар бизинг Мирзо бинафш.
Бўйлаким, соқий тўнин қилмиш бинафш эрмас ажаб,
Аксидин бўлса билурин соғари саҳбо бинафш.
Чарх рангомиз эрур, кўрма тафовут зинҳор,
Эй Навоий, ул бинафшапўш гулнинг васфида,
Бўлмасун ҳар не ёзарсен коғази илло бинафш [Навоий, 2011: 288].

Ҳақиқатдан мўъжизкалом бу сатрлар ҳазрат Навоийга хос яратқи бўлиб, ҳеч бир ўзга ғазалсарой шоирлар девонида назм силкига тортилгани маълум эмас. Илло, оташин сўзлар таровати ила музайян этилган бу ғазал тафти Исо дамидек жонбахш илоҳий ишқ сифатида ошиқлар руҳига мадад, дил торига шавқу завқ, хаста кўнгиларга қувват, беморларга муҳаббат ато этиб келаётгани айни далил, ҳақиқат. Ҳазрат Навоий хаёлот чархида сарсон, жиловсиз, ҳеч бир макон ва замонга сиғмайдиган ишқ тўфони суратини латиф бадиий-мажозий лисоний воситаларда жонлантиради ва ҳақиқий борлиқ билан боғлаб, гўзал табассуми, яшноқ чеҳраси ила бўстонда бўй таратган ҳусн, малоҳатда ягона бинафша сийрати васфи орқали ишқ шайдолари дийдор сайлига чорлайди.

Эътибор беринг: шоир биринчи байтнинг аввалги мисрасидаёқ соҳибжамол гўзал кийган кийим бинафш, яшилдан ораста қилганига диққатни қаратади ва кейинги мисрада хитоб, ҳайрат билан ажабо, не ҳолки, хотиримга бинафша рангидан ўзга ранг, илло ёқмайди, деб изҳор қилади. Иккинчи байтда сарви раъно кийган либос бинафша баргидан эканидан таажжубга тушиб, “чобуки раъно”га хос феъл-атворини, бўртириб, сифатлаб, у атайлаб либосини бинафш қилганидан деб ажабланади. Бу ўринда бўямоқ маъно ҳам англашади. Ўхшатиш. Учинчи байтда унинг хилъати, яъни пошоҳана либоси гар қора ёки савсаний рангидан бўлса ажаб яхши бўларди, чунки қуёш юзини қора булут тўсишидан ҳосил бўлган ранг яхшими ё бинафша рангими, хулосада чиройда

бинафшага эътиборни қаратди. Иҳом, аносуб. Таққослаш [Рустамов, 1979: 30-72]. қўлланган. Бу тасвирда фалсафий мантиқ ҳам бор, бизнингча. Булут қуёш тўсиши нисбий ҳолат, аммо бинафша ранги азалиятдан, эгасидан. Тўртинчи байтда наққоши қазо, яъни павардигори олам тақдир, қисматни яратувчиси жаннат гулларидан ўз ижоди билан ранг тайёрлаган, чунки маҳбуб кийган либос бу даҳрки эмас, у азалият яратқиси. Киноя. Бешинчи байтда ул гул, маҳбуб тўнини бошдан-оёқ бинафш қилибди, уни кўриб ҳушимни юқотдим, боғ аро қайси бир гулни кўрсам худди бинафшага ўхшатаман ва улар мени шайдо қилади дейди. Истиора. Олтинчи шоир гул бинафшазорда қандай мос бўлса, “ул шўх”нинг кўйлаги “воло”си қиммат баҳоли бинафша рангли нафис матодан, тўни эса бинафша гулли “кимхо”дан дейди. Бу ўринда кўнглак ва тўн, воло ва кимхо синоним бўлиб, бинафша нисбатан мажозий маънода қўлланган. Таносуб, тамсил, қиёс, ташбиҳ [Ҳожиаҳмедов, 1999: 70-150]. Еттинчи байтда сабза сўзи аслида янги унган ёш гиёҳ ,аммо бу ўринда гулзор маъносида қўлланган. Шоир сабзада, гулзорда савсан таровати басе, ниҳоят мулойим, ёқимли тушганидек, шўхи сабзоранглар(кўчма маънода гўзаллар)нинг ранггига дебо-қиммат баҳоли кийим, ипак юзли сулувга ўта мос, лойиқ кўриниш беради, деб тасвирлайди. Бу ўринда шоир сўз қўллашда маҳорат кўрсатган. Сабз-ёш гиёҳ, о-нидо, ранг-хат, лаб устидаги майин тук ва “шўхи сабзоранг” изофали бирикма эса байтда поэтик руҳ, бўртириқ компонент, маъно бирлиги. Бу байтда икки манзара мавжуд, бири чаманда гулларнинг ёқимли тебраниши, кейингиси шўх гўзал ёр, маҳбубларнинг сабзоранг кийган либосига нисбат. “Ранг” сўз юз, кўриниш, “кимхо бинафш” кийим, либос, тўн маъносида. Санъатлар: жонлантириш, тамсил, ташхис, ружуъ. Саккизинчи байтда боғбон-ошиққа мурожаат қилиб, боғда бинафшадан ўзга гул экмагил, чунки бизнинг Мизо ҳам кийимини бинафша рангидан бўлишини исташи мумкин. Мирзога нисбатан киноя, рашк маъносида. Ҳусни таълил. Тўққизинчи байтда шоир ошиққа, тингловчига қарата: соқий тўнини бинафш, кўк қилганидан ажабланиш керак эмас, чунки соқийнинг бинафшадек қўк, нилий тўни акси биллур қадаҳга қуйилган субҳ майининг жимирлашига, тонгнинг оқаримроқ, кўкимтир ҳолати бинафшанинг симобий рангига қиёс бу ўринда. Мумтоз адабиётда соқий ва соғар каби сўзлар детал сифатида доим ёнма-ён келади. Жумладан, бу байтда ҳам. Соқий – майхона соҳиби, яратқувчидан киноя. Соғар моддий дунёнинг кўриниши, ундаги майнинг кўкариб қалқиб кўриниши субҳ, тонг, баробарида воқелик. Субҳ ҳаётнинг бошлани, хушнудлик, Аллоҳнинг марҳаматига сазоворлик, истиғфор, ҳамд. Ҳаётнинг бошланиши, давомилиги. Ўнинчи байт юқоридадек мурожаат ва ҳам тасдиқ мавжуд. Чарх сўзининг остида кўп моъно яширилган. Шоир чархни рангомиз дейди. Нега? Ҳақиқатда ўз номи билан чарх, яъни доим ҳаракатдаги жараён у, демак унинг турли ранглар бўлиши, рангларда ўзгариши табиий. Чунки тонгда, тушда, шомда, оқшомда рангини ўзгариб туриши яратувчисидан. Илоҳий қонуният. Инсон табиати, ўсимлик олами, ҳайвонот дунё анашу чарх ранги билан уйғун деган маъно ҳам англашади [Комилов, 2012: 3-145]. Охирги байтдаги мақтаъ ғазал [Деҳхудо, 1340: 207-209] қонунияти талабига мувофиқ шоир дилбандини тафаккур ва хулоса қилишга чақиради ва ўзига қарата эй Навоий, бинафшапўш гул(ёр, санам, маҳбуба)нинг васфида “Бўлмасун ҳар не ёзарсен коғази илло бинафш”, нимаки ёзсанг коғазда сиёҳ рангидек қолиб кетмасин, аксинча бинафшадек бўй таратиб, оламни яшнатсин дея умид қилади.

Бинафша образи Навоий ҳазратлари томонидан “Хамса” достонларида ҳам зўр бадиий маҳорат тасвирга тортилган.

Бинафша ўта уятчан гул. Доим боши эгик, бардошли. Рашк ўтида туғилганмиш... Чиройда гуллар сарвари, чаманлар ичра якто. Ишқ сарчашмаси. МирАлишер Навоий ҳазратлари “Фарҳод ва Ширин”да:

Бинафша андаким гардун кўкартиб,

Гажак янлиғ хирад бўйнини тортиб.

Маснавий байтига ички бир сезим билан диққат қилинса, ўзгача бир руҳий оламга кириб боради китобхон. Бинафша “андаким”, яъни гулзорда гардун каби ўзини намойиш этиши ва гажак янлиғ хирад бўйни ибо билан тортиб туриши кўкдаги юлдузлар чиройига монандлиги қиёс қилинади. Бу ҳазратнинг тахаюлоти. Аслида ифоданинг ўзгача ташбиҳи ҳам мавжуд. Бинафша эпитет ва у шоир ардоғидаги гулларнинг энг фахрлиси. Шоир бинафшани инсонга хос хирад: ақл, зеҳн, ҳуш каби сифатлар билан жонлантириб, воқеликка олиб киради. Шоирнинг бинафшага бунчалик меҳр қўйишининг сабаби нимада? Бизнингча, провард натижа бинафшанинг бу ноёб ҳайратли хислатлари воситасида Ширин образини сифатлаш ва Ширин билан бинафша орасида уйғун мутаносиб чизмаларни ўқувчига етказишга қаратилган. Чунки Ширин исоният боғида

бинафшадек танҳо, фасоҳат боғида камолатда етук, тенгсиз. Демак, шоирнинг матлаби наботот олами билан инсоният олами бир-бири билан ажраламас бир уйғунлик асосида яратилган деган хулосага келади, бу ибрат. Инкорсиз ҳақиқат. Диалектив тушунча. Яна бир жиҳат шуки, келин бўлмиш қизнинг ёри олдида уялинқираб, бошини қуйи тортиб, хижолат тортиб туриши бинафша ҳолатига ўхшатиш мумкин. Ҳаётий лавҳа.

"Садди Искандарий"да:

Бинафша бошин андин айлаб қуйи,
Ки, остиға анинг кириб мул суйи.

Бинафша гул косасига мул (шудринг) шабнам сувини эниши ва унинг қоматини қуйи эгилиши мажоз. Оқибат тонг пайтида мулнинг ялтироқ жилоланиши ташбиҳ. Мул суйи-юк, кўчма маънода ғам-ташвиш; мажозан ҳижрон; ашк, кўз ёши. Бадиий адабиётда бинафшанинг бу ҳолати қиз боланинг келинлик либосини кийишидаги хушнудлик билан тўккан нозли кўз ёшига ўхшатилади ҳам. Истиғно. Бошқа бир ўринда:

Бинафшаки ўз қаддини айлаб нигун,
Қалинликда чодиршаби нилгун.

Эътибор қилинг: бинафша ўз қаддини букиши, эгиши қорамтир ложувард нилий осмонда сатрачқи каби сочилган юлдузларнинг яшноқ шуъласи гулли чойшабга ўхшатлади. Дилбар, жозибали чизмаларда зуҳурланган воқелик, ҳолат шоир кайфиятининг ғоят эмоционал, ҳиссий туйғуларидан далолат. Қиёс - ийҳом. Тасвирда ишора мазмуни ҳам мавжуд. Халқимиз урфида келинни тушуришда тўйида келиннинг боши узра ёпилган чиройли чойшаб айни чордиршаби нилгунга монанд деб, талқин қилиш ҳам мумкин. Биз томондан тортилган тавсиф ва таҳлил нисбий характерга эга. Чунки ғазалдаги қўлланган сўзларнинг маъно, семантик хусусиялари, синоним, омоним, антоним сўзларнинг бадиий санъат ҳосил қилишдаги роли алоҳида тадқиқот мавзуси. Изҳоримиз таҳлилида қўйилган камчиликларни авфу этган ҳолда каминани дуода йўқлашингизни сўраймиз. Кейинги ёзишмаларда ислоҳ этишда ҳаракат қиламиз. Иншааллоҳ.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Биринчи жилд, "Хазойин ул-маоний", "Ғаройи ус-сиғар". –Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашрёт-матбаа ижодий уйи, 2011.
2. Алибек Рустамов. Навоийнинг бадий маҳорати. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрёти, 1979.
3. Анвар Ҳожиаҳмедов. Мумтоз бадият малоҳати. –Т.: Шарқ нашрёт-матбаа концерни бош таҳририяти. 1999.
4. Нажмиддин Комилов. Маънолар оламига сафар. –Т.: "Тамаддун" 2012.
5. Луғатнома. Таълифи Али Акбар Деҳхудо. – Теҳрон, 1340 ҳ.ш.

ARUZ VAZNI VA XALQ QO'SHIQCHILIGI

D.Z.Rajabov
Filologiya fanlari doktori
(O'zbekiston. BuxDU)

Annotation: *The rules of aruz weight are studied on the example of folk singing. In folk songs there is a talk about the importance of the weight of desire. Examples of this are analyzed through some songs. Examples of songs are taken in the oasis.*

Keywords: *Aruz weight, rules and patterns, folk songs, folklore, melody, ghazal, poem, poet, seas.*

Alisher Navoiyning xalq aruzi haqidagi fikrlari, aruz vazni xalq kuylari, musiqasi ohanglari bilan bog'liq. Hali aruz vazni ilm sifatida shakllanib etmagan davrlarda ham she'rlar yaratilgan. Bunda shoirning bolalikdan (ona allasidan) boshlab eshitgan ohanglari, to'y-tomoshalarda o'zi ham ishtirok etib aytgan qo'shiqlari, mohir sozandalarning turli musiqa asboblarida ijro etgan qo'shiqlari, mashhur hofizlar aytgan va shoir qulog'ida iz qoldirgan navolari ham muhim ahamiyatga ega. Mana shu musiqiylik she'r yozayotganda shoir uchun andoza (tosh-tarozi) rolini bajaradi.

Alisher Navoiy "Mezon ul-avzon" asarida aruzning qonun-qoidalari, taqte', rukn va shunga o'xshash masalalarni sharhlash bilan birga, yozma va xalq og'zaki ijodi o'rtasidagi aloqalarni birinchi marta yoritdi. U o'zbek og'zaki va yozma adabiyot hamkorligi tufayli rivojlangan (tuyuq), xalq og'zaki

ijodidagi janrlarning yozma adabiyotga kirib borishi (changi yoki yor-yor) masalalariga alohida to‘xtalib, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini belgilaydi.

Alisher Navoiy “Mezon ul-avzon” asarida xalq aruzi haqida shunday misollar keltiradi: “Yana “chinga”durkim, turk ulusi zufof va qiz ko‘chiruv to‘ylarida ani ayturlar, ul surudedur bag‘oyat mutassir va ikki nav’dir. Bu nav’i hech vazn bila rost kelmas va bir nav’ida bir bayt aytilurkim, munsarihi matviyi mahzuf bahridur va yor-yor lafzini radif o‘rnig‘a mazkur qilurlar, andog‘kim:

Qay-si cha-man-/din e-sib/ **kel-di**/sa-bo/yo-r(i) yor,
Kim da-mi din/tush-ti o‘t/jo-ni-ma ro/ yo-r(i) yor.
─ V ─/─ V ─ / ─ VV ─/─ V ─
Muf-ta-i-lun fo-i-lun muf-ta-i-lun fo-i-lun
Munsarihi musammani matviyi marfu’i muzoll.

Alisher Navoiy turk xalqini maqtab, qiz ko‘chiruv to‘ylarida yor-yorni aytishlarini e’tirof etgan va ikki turdan iborat ekanligini, bir turi esa aruz qoidalariga to‘g‘ri kelmacligini, ya’ni u barmoq vaznida ekanligini aytadi.

“Alisher Navoiy o‘zbek xalq qo‘shiqlari “chinga”, ”mustazod”, ”aruzvoriy”, “turkiy” kabilar bilan yozma adabiyotdagi aruz vazni o‘rtasida mushtaraklik borligi haqida birinchi bo‘lib yozadi. Oyoq va qo‘l harakatlari ritmida yaratilgan bu folklor materiallarining vazni aruz vazniga mos kelishini alohida ta’kidlaydi. Bu esa aruz vazni turkiy tillarga to‘g‘ri kelmaydi deguvchilarning da’volari asossiz ekanligini ko‘rsatadi”[45].

Alisher Navoiy xalqqa mashhur bo‘lgan to‘qqizta yangi vazn va she’riy shaklni qayd etadi. “Navoiyning she’riy shakllar va vaznlar haqidagi fikrlarining yana bir muhim tomoni bor. Vaznlar bobida Navoiy folklor poeziyasining metrikasiga ham to‘xtaydi. Birinchidan, Navoiy turkiy xalqlarda aruzdan boshqa yana mustaqil poetik vazn, metrik forma borligini bir necha marta qayd etadi”[46].

Bobur yozadi: “Atrok orasida bir surud borkim, “o‘lan” derlar, aksar to‘ylarda ayturlar, bu vazn anga mavsumdur. Avval surudga taqsim qilurda har misradin so‘ng “yor-yor” lafzin keltirurlar”[47].

Masti mudom, ey ko‘ngil ko‘zi e-kin,
Nuti Masio degan so‘zi ekin.
Qadr kechasi shikan zulfi aning,
Ne kishiga, ey ko‘ngil, ro‘zi ekin.

“Bobur bu to‘rtlikni misol tariqasida keltiradi va har bir misraning oxirida agar “yor-yor” so‘zini qo‘shadigan bo‘lsak, munsarehi musammani matviyi makshuf hosil bo‘ladi, deb e’tirof etadi”.[48]

Bobur aytgan “o‘lan” Navoiyning “chinga”siga rost keladi. Binobarin, ular to‘y marosimi qo‘shiqlari bo‘lsa-da, to‘yning ikki marosimida ijro etilib, ayru-ayru vazifa ado etishi bilan farqlanadi. Bobur shu farqqa “o‘lanning” ayolg‘u-aytishuv ruhidaligini ta’kidlash bilan ishora qilgan. Shu bilan birga, “yor-yor” radifi bilan kelishini ham ta’kidlaydi.

Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Boburning turkiy, tarxoniy, o‘langchiyqo‘shiq haqida yozganlari har jihatdan diqqatga sazovordir. Chunki ularning hammasi XV-XVI asrlarda shaklan g‘azal bo‘lib hisoblanadi. Demak, turkiy, tarxoniy, o‘lan qo‘shiqlarning XV-XVI asrlarda g‘azal shakli asosida yaratilishi turkiy tilli xalqlar ijodidagi adabiy janrlar xususiyatining g‘azal shakliga kirib, an’anaviy g‘azalning o‘zgarishlarga uchraganini ochiq-oydin namoyish etadi. Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur bu fikrlarni ilmiy asoslab berdiki, bu adbiyotshunoslik yutug‘i edi.

O‘tgan asrning 20-30-yillarida aruzga munosabatdagi murakkablik shundan iboratki, “u o‘zbek tilining tabiatiga zid hozirgi o‘zbek adabiyotiga noqobildir. Chunki u chetdan, arablardan kirib kelgan[49]”, degan fikrni ilgari surdilar. Bir guruh adabiyotshunoslar esa bu fikrga jiddiy e’tiroz bildirdilar.

Abdurauf Fitrat: “Aruz vazni o‘zbek xalqi uchun xos emas, u o‘zbek tiliga mos kelmaydi”, deb fikr yuritmaydi. U aruz vazni o‘zbeklarga xos degan fikrga tish-tirnog‘i bilan qarshi edi. O‘zbek xalqining she’riyati barmoq vazniga xos, aruz vazni esa arab va forslarga xos ekanligini ta’kidlab o‘tdi. Keyin u o‘zining “Adabiyot qoidalari” deb nomlangan risolasida aruz vazni haqida fikr yuritib yozadi: “Bizning tilimizga qiyun kelaturg‘an vazn, albatta, milliy vaznimiz bo‘lgan barmoq vaznidir. Biroq eron-arab

[45] Алиев С. Аруз илми. – Бухоро, 1995. – Б.13.
[46]Навоий Алишер. Мезонул-авзон. Асарлар XV томлик, XIV том. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1967. – Б.268.
[47]Бобур З.М. Мухтасар, – Т.: Фан, 1971. – Б.89.
[48]Олимов М. Рисолаи аруз. – Тошкент: Ёзувчи, 2002. – Б.13.
[49]Бобоев Т. Шеър илми таълими. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – Б.68.

ta’siri ostida aruz vazni ham adabiyotimizga kirgan, muhim o‘rin olgan muvaffaqiyatsiz bir shaklda keng sur’atda bu kungacha davom etib kelgan”[50], deb o‘z qarashlarini bildiradi.

Abdurauf Fitrat arab aruzi bilan o‘zbek aruzi orasidagi farqqa to‘xtalib, arab aruzi uchun “madd” (unli tovushlarni talaffuz qilish) xos, o‘zbek tili uchun esa xos emas, “aruz vaznida she’r yozish… so‘zlardagi cho‘zgilarni haddan tashqari cho‘zishga olib boradi”, deb fikr yuritadi. Shuning uchun u “cho‘ziq hijo” o‘rniga “to‘liq hijo” atamasini qabul qiladi. Keyin: “To‘liq hijo yopiq bo‘g‘in va to‘rt, ir, sirt kabi so‘z bo‘g‘inlarini qamrab oladi”[51], deb talqin qiladi. So‘ngra bu dolzarb muammolarni Ummat To‘ychiev o‘zining ilmiy maqolasida batafsil yoritib, bu talqin noto‘g‘ri ekanligini isbotlab beradi.

Abdurauf Fitrat aruz vaznini isloh qilishga urinadi – “fa’ulun”, “mafo‘ilun” kabi shartli alomatlar o‘rniga musiqa asbobi childirma zarbi “bakka baka bak”ni qabul qilishni tavsiya qiladi. Biroq o‘zi baytlar tahliliga o‘tganda, bu belgilardan foydalanmaydi.

Abdurauf Fitrat “Aruz haqida” deb nomlangan risolasida xalq aruzi haqida fikr yuritib: “Bizning feo‘dalizm davri adabiyotida aruz vazni bilan yozuvchi saroy, madrasa shoirlari orasida barmoq vaznida yozadigan shoirlar bo‘lgani kabi aksariyat barmoq vaznida bo‘lgan xalq ashulalari va manzumalarida ham aruzning ba’zi qulay vaznlari kirgan. Yana ilgariroq borib aytsak bo‘ladiki, barmoq vazni bilan aytilgan va yozilgan she’rlarning ba’zi ayrim bayt va yarim misralarida aruz vazninig ohangini uchratish ham mumkin va bor”, – deb yozadi.[52]

Abdurauf Fitrat fikricha: “Xalq yaratgan qo‘shiqlar barmoq vazniga tegishlidir”. Lekin olim aruzga tushadigan xalq qo‘shiqlari borligini ham qayd etib o‘tadi. Darhaqiqat, xalq qo‘shiqlaridan olingan ayrim misollar bu fikrni tasdiqlay oladi. Masalan:

Be-va-fo-yu / be-va-fo dun /yo-da o-lib/ ne-ta-yin,
O-na-jo-nim /ul be-us-tun /uy-ga ki-rib /yo-ta-man.
— V — — /— V ——/— V— —/ — V —
Fo- i- lo- tun fo-i-lo-tun fo- i- lo- tun fo-i-lun

Ushbu qo‘shiq aruzning ramali musammani mahzuf vazniga mos keladi.

A-ziz do‘st-lar / ne-ga bax-tim / qa-ro bo‘l-gan-/ga yig‘-lay-man,
Ki man yo-ri / a-zi-zim-dan / ju-do bo‘l-gan / ga yig‘-lay-man[53].
V — — —/ V — — —/ V — — —/ V — — —
Ma-fo-iy-lun ma-fo-iy-lun ma-fo-iy-lun ma-fo-iy-lun

Bu qo‘shiq misralari aruzning hazaji musammani solim vazniga tushadi.

Demak, xalq yaratgan qo‘shiqlar aruz vazniga tushar ekan. Lekin bu xalq qo‘shiqlari barmoq vazniga tushmaydi degani emas, kichik qismi aruz vazniga tushsa, katta qismi barmoq vazniga tushadi.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodiyotida barmoq vaznidagi she’rlar bilan birgalikda aruz vaznidagi she’rlarni ham ko‘proq uchratish mumkin. Jumladan, Buxoro, Xorazm, Farg‘ona va boshqa hududlarda og‘izdan-og‘izga ko‘chib kelgan xalq qo‘shiqlaridan laparlar, o‘lanlar, yor-yorlar, allalar aruz vazniga tushushining guvohi bo‘lish mumkin. Kuzatishimizcha, xalqda mashhur bo‘lgan bahrlar soni uchtani tashkil etadi. Bular: ramal, hazaj va rajaz bahrlaridir. “Ramal” so‘zi “tuyaning lo‘kkillashi” degan ma’noni bildiradi. Ramal bahri “foilotun” ruknidan hosil bo‘ladi.[54] “Foilotun” rukni zihofga uchramasa, solim shaklini, agar zihofga uchrasa, mahzuf yoki maqsur shaklini yuzaga keltiradi. Qiziqarlisi shundaki, xalq qo‘shiqlarida aruz vaznidagi ruknlar soni sakkizta, ya’ni musamman shaklini ko‘proq uchratamiz. Ba’zi-ba’zida esa ruknlar soni to‘rtta yoki oltita, ya’ni murabba’ va musaddas shaklini uchratib qolish mumkin. Fikrimizni isbotlash uchun Farg‘ona xalq qo‘shiqlaridan misollar keltiramiz. Negaki, a**ruzning o‘zbek folklorida qo‘llangan tarmoqlaridan biri Farg‘ona xalq qo‘shiqlari misolida namoyon bo‘ladi.**

O –la-pak-kim / xo-na-zod-dir,
Qo –ra-ba-yir/as-li ot-dir,
Ki-ra-kash-lik / un-ga yot-dir,
Ko‘z-la-ga-nim /Qo‘sh-ra-bot-dir.
— V — — /— V — —

[50]Фитрат А. Адабиёт қоидалари. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – Б.38.
[51]Тўйчиев У. Ўзбек арузини экспрементал-фонетик усули билан текшириш. – Ўзбек тили ва адабиёти. – 1993. – 4-сон. – Б.14.
[52]Фитрат А. Аруз ҳақида. / Танланган асарлар. 5-жилд. Илмий рисолалар. – Т.: Маънавият, 2010. – Б.208-282.
[53]Бўзлардан учган ғазал-ай, 51-бет
[54]Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998. – Б.110.

Fo- i- lo- tun fo-i-lo-tun

Mazkur qo‘shiq misralari ramali murabbayi solim bahriga to‘g‘ri kelayotir. Ushbu satrlarda “foilotun” ruknini zihofga uchramaganligi uchun solim shakli yuzaga kelgan.

Farg‘ona xalq qo‘shiqlarida ramal bahrining solim shaklini kamdan-kam uchratamiz. Ularda ko‘pincha mahzuf va maqsur zihof shakllari uchraydi. Quyidagi qo‘shiq matni fikrimizga dalil bo‘la oladi:

Ze –bi-jon hay-/ da qo‘-ying-ni / bo-qa-man,
Lab-la-ring-dan / pis-ta bo-dom /cha-qa-man[55].
— V — — /— V —— / — V —
Fo- i- lo- tun fo-i-lo-tun fo-i-lun

Bu bayt yuqoridagi kabi xalqimizning mehnat jarayonida aytiladigan qo‘shiqlaridan biri bo‘lib, vazniga ko‘ra ramali musaddasi mahzufda yaratilgan.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek folklorida xalq aruzining juda ko‘p tarmoqlari qo‘llangan. Xalq yaratgan qo‘shiqlarning hamma turlarida yuksak olijanob insoniy g‘oyalar ixcham va sodda badiiy shakllarda, o‘ziga xos vazn va ohangda ifodalangan.

АЛИШЕР НАВОИЙ ТАСАВВУФИЙ ҚАРАШЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ МУҲИМ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

Раззоқов Алишер Абдузоҳидович[56]
СамДУ, Ўзбекистон

Annotation: In this article the methodological basis of investigation of the creative heritage of Alisher Navai is studied. Historical and denominating personality of the poet, his religious and mystical views are defined as methodological basis.

Key words: Alisher Navai, artistic creation, methodology, islam, The Holy Koran, mysticism.

Бугун Алишер Навоийнинг деярли барча асарлари фанга маълум. Навоийшуносликнинг бугунги долзарб вазифаси эса шоир ижодини асл ҳолида, унинг ғоялари, шахсияти, эътиқоди, бадиий нияти ва дунёқарашидан келиб чиққан ҳолда таҳлил ва талқин этишдир. Бу учун, аввало, ҳозирги кун кун учун аҳамиятли тадқиқот методологияларини тўғри белгилаб олиш зарурдир. Кўп замонлар Алишер Навоий ижоди холисликдан узоқ бўлган бирёқлама методлар орқали тадқиқ этилди. Аслини олганда, Навоий ижодининг тадқиқ методини энг аввало шоир асарлариниг ўзидан қидириш ва шу асосда уни тадқиқотга жалб қилиш мақсадга мувофиқ эди. Адабиётшунос М.Имомназаров тўғрий таъкидлаганидек, “Аслида биз ечишга қийналаётган муаммо аждодларимиз томонидан аллақачон ҳал қилинган. Бу илм ва иймон бирлиги, аниқроғи, ақлий ва нақлий билимлар уйғунлиги, яъни илоҳий китоблар ва аждодларимиз меросида баён қилинган, тарихий тажрибага асосланган билимлар билан рационал (мантиқий) тафаккурга асосланган хулосаларнинг ўзаро мувофиқлигидир. Бу методологик асос Қуръони карим ва Ҳадиси шарифлардан сарчашма олиб... Алишер Навоий сингари мутафаккир ижодкорлар асарларида юксак бадиий тафаккур билан мукаммаллаштирилган” [Имомназаров, 2019: 19].

Шунингдек Алишер Навоий асарларининг мавзу-мундарижасини белгилашда унинг шахсияти энг муҳим омил ҳисобланади, албатта. Афсуски, миллий адабиётшунослигимиз собиқ тузум мафкурасига қарам бўлган узоқ йиллар мобайнида шоир шахсиятининг фақат бир томони – унинг етук ижодкорлиги, давлат ва халқ ҳаётида тутган ўрнига алоҳида урғу берилгани ҳолда унинг дину диёнат ҳомийси сифатидаги исломий шахсияти шу давр тадқиқотларида деярли акс эттирилмади. Шоир асарлари нашрларида ҳам шу тамойилга амал қилинди – асарлардаги эътиқодий дунёқараш ифодаланган боблар қирқиб ташланди. Навоийнинг исломий жамиятда тутган ўрни ва қарашлари тамоман бузиб талқин этилди. Шоир асарларининг қўлёзма матнлари устидаги ишлар ҳам фақат бир томонлама бўлиб, ўша замонлардаги “...кўринмас тазйиқ

[55]Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Бадиий адабиёт нашриёти, 1967. – Б.34.

[56] Филология фанлари бўйича фалсафа доктори, Самарқанд давлат университети, alisherrazzoqov@mail.ru

олимларни кўпроқ манба-қўлёзма тавсифи ва баёни билан чекланишга, матн тубига киришдан онгли равишда қочишга олиб келди” [Сирожиддинов, 2019: 6].

Алишер Навоий асарларига нохолис муносабат, унинг ижодини ҳар тарафлама чуқур ўрганмасдан, текширмасдан қилинган ишларнинг ғайриилмий, зарарли жиҳатларини академик Ойбек ҳақли равишда шундай баҳолаган: “Навоий – демократ, Навоий – меҳнаткаш оммалар манфаатининг ҳимоячиси, Навоий – атеист, подшолар, султонларнинг ашаддий душмани, Навоий революционер ва ҳоказо нотўғри тасдиқлашлар улуғ шоирнинг меросини ўрганишга зарар беради... Унинг асарларини атрофлича, чуқур текширмасдан, текширувчи олдиндан белгилаб қўйган мақсадларини исбот қилиш учун атайлаб мисралар қидирса, ёки тасодифий юлиб олинган жойларга восита қилинса, шоирдан хоҳлаган фигурани – ...атеист, революционер ва ҳоказони ясаш қийин эмас. Бу – жуда зарарли. Шоир идеаллаштириш ёки асрлаштириш (модернизация)га мутлақо муҳтож эмас” [Ойбек, 1979: 227 – 228]. Айтиш лозимки, бу ўша замондаги талқинлар юзасидан билдирилган энг инсофли фикрлардан биридир. Ҳолбуки, “...илмийлик икки асосга таянади: мантиқийлик ва амалиётга мувофиқлик. Энг асосийси, муаммога ёндашувда холислик. Яъни турли мафкуравий тазйиқларга берилмасдан, масалага холис ёндаша олиш” [Имомназаров, 2019: 13].

Масалага холис ёндашиш учун Навоий асарларининг ирфоний моҳиятини холис баҳолашнинг бирламчи асоси шоирнинг исломий шахсияти ва дунёқараши бўлмоғи лозим. Айни соҳадаги энг муҳим манба бу – Навоийнинг ўз асарларидаги эътиқодий қарашлари ҳақидаги чизгиларидир. Бу, айниқса, Навоийнинг насрий асарларида яққол кўзга ташланади. Жумладан, “Вақфия” асарида шоир шундай дейди: “...чун кишига абадий давлат ва саромади саодат ва ҳаёт чашмасининг навиди ва нажот манзилининг умиди исломнинг беш сутунлиқ зотул модиға кирмагунча мумкин эрмас ва бу хамс-ул-муборак панжасига илик урмағунча ҳеч иш натижа бермас. Аввал ул калимаи тавҳиддур. Шукрким они алифдек жоним орасида нақш этибмен. Иккинчи салавоти хамсадур. Биҳамдиллоҳким, они найдек зеҳн аро сабт қилибмен. Учунчи рамазоннинг ўттуз кунининг рўзасидур. Шукруллоҳким, они ломдек қалбимда ёшурубмен. Тўртинчи закотдур. Жоним нақди ул тенгрига закотим...” [Навоий. 6, 2011: 653]. Академик А.Рустамийнинг қуйидаги фикрларини ҳам Навоий диёнатига берилган холис баҳо деб ҳисоблаш мумкин: “Ҳазрат-и Навойийнинг диёнати ҳамма замон, ҳамма маконнинг ҳамма халқлари, айниқса мусулмонлари учун яхши ўрнакдир. У ислом ибодатию муомаласи, ахлоқу одобига аъло даражада амал қилди” [Рустамий, 2014: 127].

Шундай экан, шоир ижодидаги тасаввуфий мавзулар талқинига киришишдан олдин тадқиқотчи, аввало, Навоийнинг ислом дини ва шариатига бўлган муносабатини ойдинлаштириб олиши керак. Бунда ижодкорнинг ўз асарларидаги эътирофлари муаммонинг энг тўғри ечимини кўрсатадиган маёқ вазифасини бажаради. Навоий қитъаларидан бирида шундай дейди:

Бу йўлда кимки наби шаръидин чиқарди қадам,
Йўл озди чунки мутеъ ўлди ақли жоҳилиға.
Таваккул аҳлики чиқмас сафарда жодадин,
Яқиндурурки, етар гом бирла манзилиға [Навоий. 2, 2011: 684].

Бунда шоир айтадики, кимки пайғамбар (с.а.в.) шариатидан ташқарига қадам қўяр экан, у йўлидан адашади, чунки шариатга эмас, жоҳил ақлига эргашди. Аллоҳга таваккул қиладиган кишилар эса сафар қоидасига риоя қилганлари туфайли кўзлаган мақсадларига етадилар. Навоий назарда тутган “йўл”, “сафар” инсоннинг умр йўли, туғилгандан ўлимга қадар сафаридир. Бу сафарнинг йўл қоидаси шариатдир, демоқчи шоир. Сафардан кўзланган мақсад эса Ҳақ ризолигини топишдир. Зеро, тасаввуф берилган таърифлардан бирида шундай дейилади: “Тасаввуф покланишдир, лекин ҳар қандай покланиш ҳам тасаввуф эмасдир. Бу жиҳатдан тасаввуф амр этадиган покланиш шариат ҳукмларига уйғун покланишдир, бу эса тобе бўлиш ва эргашиш билан бўлади. Яъни Аллоҳ Расулига мувофиқ бўлиш ва ундан ўрнак олиш билан юзага чиқади” [Kamil Yilmaz, 2004: 36].

Навоий шахсияти, унинг ислом дини, шариатига доир тутган маслаги ойдинлаштирилгандан сўнг навбатдаги эътибор шоир ирфоний фикрларининг исломий манбаларига қаратилади. Навоий шеъриятидаги тасаввуфий ғояларнинг асосини исломий манбалар, хусусан, Ислом динининг биринчи асос китоби Қуръони Карим ташкил этади. Чунки тасаввуф таълимотининг ўзи Ислом дини негизида шаклланганидек, ундаги илмий-маърифий қарашлар ҳам Қуръон ғоялари асосида ривожланган.

Баъзи тадқиқотларда тасаввуф таълимотининг ривожида қадимги ҳинд, юнон фалсафаси ва исломиятдан олдинги диний таълимотларнинг ҳам таъсири ва улар билан тасаввуфий ғоялар ўртасидаги муштаракликлар мавжудлиги исботлашга ҳаракат қилинади. Тасаввуфга бу каби ёндашув, асосан, исломий тасаввуфий ҳаётда яшамаган, бу мавзуга четдан туриб муносабат билдирадиган айрим ғарб шарқшуносларининг таъсирида пайдо бўлган. Мусулмон муаллифлар эса бу каби муносабатларни кескин рад этадилар: "...Ислом тасаввуфи исломга мувофиқдир, шу боисдан у бошқа тасаввуфларга: Ҳинд тасаввуфига, Юнон тасаввуфига, Яҳудий тасаввуфига ва Исломдан аввалги маданиятларнинг тасаввуфига ўхшамайди, улар ўртасида катта фарқлар бор. Чунки ислом тасаввуфининг асосини Қуръони карим ва Пайғамбар (с.а.в.) ҳазратимизнинг ҳаёти, сийрати, суннати ташкил қилади" [Жўшон, 2001: 8]. "...тасаввуфни ботил эътиқодларга ўхшатиш ва қиёслаш хато бўлади. Катта бир ҳақсизлик саналади" [Жазарий, 2004: 76]. Шу сабаб ислом тасаввуфи ва Алишер Навоий ижодининг бу қиррасини ёритишда мусулмон муаллифларнинг фикрларига таяниш ўринлидир.

Алишер Навоийнинг ирфоний қарашларини талқин этишда ҳам Қуръони Каримни асосий манба қилиб белгилаш шоир асарларидаги тасаввуф ва кўплаб ёндош мавзуларнинг ёритилишига замин яратади. Шу ўринда айтиш лозимки, адабиётшунос олим Б.Акрамов ҳам "...улуғ шоир ва ориф ўз асарлари учун Қуръон сўзларини ҳам руҳий-фалсафий ҳам бадиий-мантиқий "асос" қилиб олган"лигини тўғри таъкидлаган ҳолда Навоийнинг

Навоий сеҳр эмас, гўё *Калимуллоҳ* асосидур,
Бу мўъжизларки, зоҳир бўлди килки нуктапошимда [Навоий. 3, 2011: 570] – байтини янглиш тарзда

Навоий сеҳр эмас, гўё *Каломуллоҳ* асосидур,
Бу мўъжизларки, зоҳир бўлди килки нуктапошимда –

деб келтиради [Акрам, 1991: 18 – 19]. Шундай экан, айтилаётган фикрни бу байт билан асослаб бўлмайди. Чунки шоир аслида Қуръонни эмас, "Калимулло" – Мусо а.с.ни, "асо" деганда унинг таёғи – мўъжизакор ҳассасини назарда тутиб, ўзининг қаламини ҳам шунга ўхшаш мўъжизакор эканлигини таъкидламоқда.

Қуръони карим инсониятга юборилган буюк низом, Аллоҳнинг буюк мўъжизаси, инсон ҳаётининг асосий дастурул амали сифатида қадимдан мусулмон ижодкорларнинг асосий эътиборида бўлиб келган. Ҳазрат Алишер Навоий ҳам ўзининг "Муншаот" асарида Аллоҳ ва унинг Каломига бўлган муҳаббатини шундай баён қилган: "Ҳамди мавфур ул сониъғаким илми муншиси сунъ қалами бирла каломи мажид иншосин офариниш авроқиға рақам қилди, то офариниш аҳли анинг аҳкоми билан амал қилғайлар ва яхшини ёмондину қилурни қилмасдин билгайлар" [Навоий. 6, 2011: 549].

"Ҳайрат ул-аброр" достонининг 1-мақолатида иймоннинг учинчи шарти сифатида самовий китобларни тан олиш тўғрисида сўзланиб, Қуръоннинг бошқа самовий китобларга нисбатан тутган мавқеи ҳақида шундай дейилади:

Англа учунчи кутуби осмон,
Тенгри сўзи бил бориси бегумон.
Қайси кутуб, ҳар бири дарёйи жарф,
Ҳар сўзи бу баҳрда дурри шигарф.
Баҳр дема, ҳар бири бир турфа кон,
Лаъл ила гавҳарға саросар макон.
Гар учи уч шамъи мунаввар бўлуб,
Лек бири машъали ховар бўлуб [Навоий. 4, 2011: 88 – 89].

Яъни, Навоий инсон Аллоҳни таниши билан бирга осмоний китобларни ҳам Унинг каломи деб билиши лозимлигини уқдиради ва Таврот, Забур, Инжилни мунаввар шамъга қиёсласа, Қуръонни шарқ қуёшига ўхшатади. Бу орқали шоир Қуръонинг ўз мукаммал низоми билан ўзидан олдинги китобларнинг шариатини амалдан қолдирганлигига ва қиёматга қадар ҳукмлари ўзгармаслигига нозик ишора қилади. Негаки, қуёш чиққач, тун зулматини ёритиб турувчи шаъмларга эҳтиёж қолмайди.

Шоир ижодидаги ирфоний мавзуларнинг қуръоний талқинларини "Ҳайрат ул-аброр" достонининг "Сўз таърифида..." бобида ҳам кузатиш мумкин. Мазкур бобда сўзнинг мўъжизакор қудрати Ҳақ илмининг, яратишининг бир кўриниши сифатида талқин этилади. Дунёдаги барча

нарсаларнинг йўқлик оламидан жисм оламига келишига икки ҳарф – коф (ك) ва нун (ن) восита экани тасвирланади:

Катми адам гулшани ичра нуҳуфт,
Ғунчалар эрди бориси ношукуфт.
Чун бу насим эсди азал тоғидин,
Мунча гул очилди жаҳон боғидин.
Қайси насим улки эрур гулфишон,
Барги гулу настарин андин нишон.
Бу ики яфроғни қачон зуфунун,
Бир-бирига қўйса бўлур "кофу нун".
Даҳр муқаяйд била озодаси,
Борча эрур "коф" ила "нун" зодаси [Навоий. 4, 2011: 47].

Мазкур парчада таърифланган "кофу нун" ҳарфлари бирлашувидан "кун" сўзи пайдо бўлиб, "бўл" деган маънони англатади. Бу сўз Қуръони каримнинг бир қатор оятларида зикр этилиб, Ҳақ таоло илмининг, қудратининг бир воситаси сифатида кўрсатилади.

Кўринадики, Навоий мазкур қуръоний лафзни мисралар қатига санъаткорона сингдириш билан бирга асар бадииятини, таъсирчанлигини сезиларли даражада орттиришга эришган. Албатта, мисралардаги бу каби теранликни англаш учун ўқувчидан ҳам нуктадонлик талаб этилади. Мумтоз асарларда Қуръон оятларининг маъноси ўқувчига изоҳлаб берилмаган, шеър таркибида оятлар тўлиқ келтирилмасдан, унинг бир қисми ёҳуд маъносига ишора қилиш билан кифояланилган. Негаки "...ўзбек китобхони Қуръони карим маъноларининг таржимасига муҳтож бўлмаган ва илоҳий матнларни тўғридан-тўғри ёки тафсирлар ёрдамида тушунган. Ҳар бир ибора ва мавзу таниш бўлиб, улар асосида яратилган адабий асарлар инсон таҳаййулини теранлаштирган" [Карoматов, 1993: 17].

Маълумки, Аллоҳ таолонинг гўзал исмларидан бири бўлган "Ан-Нур" "ўз-ўзидан борлиги аён ва борлиқни ҳам аён этувчи" [Ислом, 2017: 48] деган маънони англатиб, Қуръондаги 24-сура ҳам шу ном билан аталади ва унинг 35-оятида: "Аллоҳ осмонлар ва Ернинг нуридир..." дея марҳамат этилади. Яъни Аллоҳ таоло осмонлар ва Ернинг борлигига сабабчи бўлган, аён этадиган Зот. Бу оятни баъзи олимлар "Аллоҳ осмонлар ва ерни мунаввар қилгувчидир", деб тушунтирганлар. Яна бошқалари, Аллоҳ таоло осмонлар ва ерни, яъни борлиқни ўз нуридан яратгандир, деган маънода тафсир қилганлар" [Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, 2019: 160]. Бошқа тафсирларда ёзилишича, мазкур оятдадаги "Нур" Асмои-Ҳуснадандир. Шу сабаб нур Аллоҳга мажозий маънода эмас, балки асл маънода нисбат берилади. Бунга кўра оятдаги "Нур" "нурлантирувчи" маъносидадир. Аллоҳ Ўз борлиғининг нури билан нарсаларни лутфи ила йўқдан бор қилгандир [Ismail Hakki Bursevi, 2012: 518 – 519]. Ушбу оят ҳам Алишер Навоийнинг қуйидаги ирфоний фикрлари учун манба вазифасини ўтаган:

Сенсен ул меҳри беадилу бебадал
Ким, санга матлаъ ўлди субҳи азал.
Чунки ул субҳ нурунг этти зуҳур,
Уйлаким, тийра шом жабҳаи ҳур.
Ҳарне катми адамда эрди ниҳон,
Хоҳ аҳли жаҳону хоҳ жаҳон.
Бориси кийдилар либоси вужуд,
Буд хайлиға кирди ҳар нобуд [Навоий. 5, 2011: 277 – 278].

Аллоҳ ҳамдига бағишланган мазкур байтларда ҳам Унинг нури азалийси ҳақида гап бормоқдаки, унинг зуҳуридан яширинлик пардасида ниҳон бўлган жаҳон ва жаҳон аҳли йўқликдан борликка ўтиб, вужуд либосини кийдилар, дейилмоқда.

Яна "Ҳайрат ул-аброр" достонининг "Аввалғи ҳайрат" бобида кўнгил жисм мамлакатига сайр қилиб, унда турфа ажойиботларни кузатади. Кўнгилга қилинган

Сирри ҳақиқатдин ўлуб баҳравар,
Айла басират кўзи бирла назар –

хитобига эргашиб, унга буюрилганидек "басират кўзи" билан мавжудотларни кузатар экан, қуйидаги синоатга гувоҳ бўлади:

Фохтадин қумрию булбулгача,
Балки шажар яфроғидин гулгача,

Барчаси қайюмиға зокир эди,
Ҳар бир анинг шукрига шокир эди.

Яъни жисм оламидаги жонлию жонсиз барча нарса – қушлару дарахт япроғидан гулгача ҳаммаси Ҳақ таолонинг зикри ва шукри билан машғул эди. Навоийдаги ушбу фикрнинг ҳам манбаи Қуръони карим оятларида ўз аксини топган. Бунинг далили сифатида “Жумъа” сурасининг 1-оятида марҳамат қилинади: “Осмонлардаги ва Ердаги (бор) нарса (мутлақ) Подшоҳ, (нуқсонлардан) Пок, Қудратли ва Ҳикматли бўлмиш Аллоҳга тасбеҳ айтур”. Абу Ҳомид Ғаззолий “Исро” сурасида худди шу мазмундаги “Мавжуд бўлган барча нарса ҳамд билан Унга тасбеҳ айтади” (44-оят) оятини шундай тушунтиради: “Фаҳми ноқис кимса: “Жамодотлар “субҳоноллоҳ” деб тасбеҳ айтишлари учун улар тирик, ақлли бўлишлари, овоз ва ҳарфлар билан гапира оладиган нутққа эга бўлишлари керак”, - деб ўйлайди. Ақлли кимса тушунадики, бундан тилнинг нутқи ирода қилинмаган. Балки у нарсаларнинг бутун вужуди билан тасбеҳ айтишлари, борлиғи билан улуғлашлари ва Аллоҳ таолонинг ваҳдониятига гувоҳлик беришлари ирода қилинган... Аллоҳ таолони улуғлаш ва поклаш борасида ҳар бир нарсанинг ўзига мос турлича гувоҳлиги бор. Ҳар бир инсон ақли ва басирати даражасига мувофиқ идрок қилади” [Ғаззолий, 2014: 242 – 243]. Демак, жамодот оламидаги бундай синоатни басират эгаларигина англайдиларки, бу ҳам Навоий ижодида ирфоний фикрларнинг Қуръони карим билан узвий боғлиқ эканини кўрсатади.

Алишер Навоийнинг ирфоний қарашларида инсон муаммоси ҳам етакчи мавзу бўлиб, унинг бу масаладаги фикрларининг манбаини ҳам Қуръони карим ғоялари ташкил этади. Тангри таоло инсонни шунчаки яратиб, ўз ҳолига ташлаб қўймаган. Бу ҳақда “Қоф” сурасининг 16-оятида шундай марҳамат қилинади: “Инсонни (Биз) яратганмиз (демак) унинг нафси васваса қиладиган (кўнглидан ўтадиган) нарсаларни ҳам билурмиз. Биз унга бўйин томиридан ҳам яқинроқдирмиз”. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонида қушлар йўлбошчиси Ҳудҳуд Симурғ (Аллоҳ)ни таърифлаб шундай дейди:

Они аъзонгизда қон янглиғ билинг,
Жисм эҳёсида жон янглиғ билинг.
Тан ичинда сизга ул жондин яқин,
Ҳар не йўқ ондин яқин, ондин яқин [Навоий. 6, 2011: 34].

Мазкур мисраларда юқоридаги ояти карималарнинг мазмуни сингдирилган бўлса, оятнинг وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ
қисми қуйидаги байт таркибида икки мисрага бўлиб айнан келтирилган:

Дўст чун жон ичрадур, қўй “наҳну ақраб” сўзини,
Тут бўюн баским, яқинроқ келди “мин ҳаблил-варид” [Навоий. 1, 2011: 148].

Тангрининг инсон ҳатти-ҳаракатларидан, ҳаттоки кўнглида кечаётган ҳар қандай ўй-фикрларидан ҳам огоҳ бўлиб туриши Қуръони каримда бир неча бор таъкидланган. Бу тўғрисида “Бақара” сурасида шундай оятлар мавжуд: “Аллоҳ уларнинг яширган ва ошкора қилган нарсаларини билиб турувчи зот эканини билмайдиларми?!” (77-оят). Албатта Аллоҳ қилаётган амалларингизни кўриб турувчидир” (110-оят). “Оли Имрон” сурасида эса шундай дейилади: “Албатта, Аллоҳ дилларингиз қаъридаги гапларни (ҳам) билувчи зотдир” (119-оят). Алишер Навоийнинг қуйидаги байти эса юқоридаги каби ояти карималар таъсирида битилгандир:

Ёр чун барча замон нозир эрур ҳолинга, бўлғил
Бори ҳолатда мушоҳид, бори эл бирла муаддаб [Навоий. 1, 2011: 67].

Мазмуни: “Ҳар ҳолатингда мушоҳадакор ва барча кишилар билан одоб доирасида бўлки, Ёр ҳамма вақт ҳолатингни кузатиб турибди”. Яъни банданинг қайси замон, макон ҳолатида бўлишидан қатъи назар илоҳий кузатувдан четда қолмаслиги қуръоний ғояларга уйғун ҳолда Навоий шеъриятида ҳам ўз ифодасини топган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Алишер Навоий ижодининг тасаввуфий моҳиятини ёритиш кенг кўламли, бир неча соҳаларни қамраб оладиган тизимли ёндашувни тақозо этадиган мураккаб жараёндир.

Навоий шеъриятининг ирфоний мавзуларини таҳлил этишда унинг Ислом дини ва шариатига бўлган муносабатини энг аввало унинг ўз асарлари воситасида ўрганиш, бунда асосан мусулмон муаллифларнинг тадқиқотлари, фикрлари асосий манба бўлиб хизмат қилиши лозим. Шундай экан, Навоий ижодининг ирфоний масалаларига баҳо беришда Қуръон ва қуръоний мавзулар, ҳадиси шарифлар шоир асарларидаги бу мавзуларнинг бадиий талқинини ўрганишнинг муҳим методологик асоси бўлиб хизмат қилади. Қолаверса, шарқ бадиият илмида оятлар ва

ҳадислар асосида юзага келадиган шеърий санъатларнинг ҳам мавжудлиги мумтоз адабиётнинг илоҳий манбалар билан нақадар узвий боғлиқлигини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 1-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2011. – 804 б.
2. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 3-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2011. – 764 б.
3. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 4-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2011. – 840 б.
4. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 6-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2011. – 808 б.
5. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 7-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2011. – 696 б.
6. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 9-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2011. – 768 б.
7. Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий. Иҳё улум ад-дин. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2014. – 512 б.
8. Акрам Б. Фасоҳат мулкининг соҳибқирони. – Тошкент: Ўзбекистон, 1991. – 244 б.
9. Имомназаров М. XXI аср навоийшунослиги: методология муаммолари // Алишер Навоий ва XXI аср. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2019. – Б: 13 – 19.
10. Ислом. Энциклопедия. – Тошкент: ЎзМЭ, 2017. – 672 б.
11. Ismail Hakki Bursevi. Ruhul-beyan tefsiri. Cild: 5. – Istanbul: Damla Yayinevi, 2012. – 546 s.
12. Hasan Kamil Yilmaz. Tasavvuf ve Tarikatlar. – Istanbul: Ensar, 2004. – 339 s.
13. Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1993. – 93 б.
14. Маҳмуд Асъад Жўшон. Юнус Эмро ва тасаввуф. Юнус Эмро. Шеърлар. – Тошкент: Фан, 2001. – 128 б.
15. Ойбек М.Т. Мукаммал асарлар тўплами 19 томлик: 13-том. – Тошкент: Фан, 1979. – 512 б.
16. Рустамий А. Ҳазрат-и Навойийнинг маънавий олами. – Тошкент: Navro’z nashriyoti, 2013. – 248 б.
17. Сирожиддинов Ш. Матншунослик сабоқлари. – Тошкент: Navoiy universiteti, 2019. – 128 б.
18. Умар Форуқ Сайдо ал-Жазарий. Тасаввуф сирлари. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – 152 б.
19. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 4-жуз. – Тошкент: Hilol-Nashr, 2019. – 616 б.

AMIR TEMUR'S ARMY METHODS OF INVESTIGATION

Ikromov Nodirbek Temurxon ugli

(Samarkand State Institute Foregin Language (linguistic german) master's degree 2 st student. Qilichev Boburbek Temurxon ugli (Samarkand State Institute of Foreign Languages (foreign language and literature English) 2 st student

Annotation: *This article discusses the famous warriors of Amir Temur's military battles and the methods of warfare created by Sahibkiran. At the same time, the article reveals the tactical movement of Sahibkiran's troops in various combat situations, as well as their skillful actions against enemy troops.*

Keywords: *advanced - hiravul, buzurg, manglay, amir, beks, Tipratikan method of warfare, Markaz - hand, victory flag.*

Military history rightly recognizes Amir Temur as one of the greatest commanders in the world. His military talent is manifested in two main ways: as a skilled military organizer and a famous commander.

As a great military leader and innovative military organizer, Amir Temur was able to create a highly disciplined army, to lead the troops in an artistic manner during the war, to send troops to the places where the fate of the battle was decided in a timely manner. Amir Temur was able to overcome obstacles and obstacles in an entrepreneurial way, to keep the fighting spirit in the army at the required level. If we look at the battles of Amir Temur, he saw the number of enemy troops in each battle. used new fighting methods accordingly. Twelve thousand armies - "Tuzuklari Temur" and other historical sources give a brief description of the tactical course of this brutal battle in which Timur's army and the army of Tokhtamysh took part.

The army was divided into 40 regiments and was under the direct command of Sahibkiran. Twelve units of these units, consisting of selected soldiers, are in the first row, and the remaining 28 units

are in the second and third rows. On the right side of the forty divisions are the sons and grandsons of Sahibkiran, and on the left are the relatives and allies of the Supreme Commander-in-Chief. These units were ready to help at any time. In the second row, there were 6 divisions in the barracks and a barracks. In front of the second row barangari and juvangari are the parts of the first row in the above order. In front of the first row there was a big forward or a big forehead. Two units of light cavalry - the guards were engaged in the protection of the army from sudden attacks, monitoring the movement of enemy forces.

In this battle, the famous fighting methods of the Sahibkiran army were used. These methods are historically called "Archery and Tipratikan". In the hedgehog method, the army is initially defensive, and when a favorable situation arises, it strikes a heavy blow at the center of the enemy army. In this battle, Tokhtamishkhan's army was completely annihilated.

The decisive battle between Amir Temur and Boyazid took place on July 25, 1402. According to sources, the Turkish Sultan's army consisted of about 160,000 soldiers. It is not clear how many soldiers Amir Temur took part in the battle. but based on the assumptions of some historians that nearly half a million men from both sides took part in the battle on the threshold of Ankara, it may be inferred that the number of Movaraunnahrs was no less than that of the enemy forces. Sarkash Rum makes tactical blunders at the beginning of a stubborn military operation. Due to the inconvenient location of the army on the battlefield, the gap in military discipline between the warriors and the generals, the very slow preparation before the upcoming heavy conflict, the greed of the sultan, the salaries of the soldiers are always the same. Negative factors, such as failure to deliver on time, had predetermined, to a certain extent, the failure of the Turks in the battle with Sahibkiran. As the sun rose, the battle began. Drums and drums sounded on both sides, trumpets and horns sounded, the whole camp was filled with the noise of soldiers, the earth trembled, and the surroundings began to shake.

Sahibkiran's army operates in its traditional fighting mode-yasol 1. Sahibkiran is the center of the Humayun center, which consists of forty armies of the army, and in each capture his princes are assigned as unit commanders. appoints. Shahrukh Mirza and Khalil Sultan will be assigned to the army, Mirza Sultan Hussein, Ali Sultan Tavachi and Musa will be appointed to the army. The storm's troops are led by Amir Shah Mirza. Abdurang Bakr Mirza, Amir Jahanshah, Amir Qara Usman Turkmen, Tavakkal Barlos, and Pir Ali Sulduz were among the leaders of Burangar. In the center, on the right hand side, there is a boy named Toshtemur, a son of Umarshaikh Mirza, Ahmar Mirza, Shohsuvor, Jalal Bavurchi, Tobtuk, Yusuf Mongol, Haji Bobo Suvchi, Iskandar, Hindubuga and Khoja Yusuf. There will be side ashfars and commanders. On the left are Jalal Islam, Tavakkal Qarqara, Ali Muhammad, Shohvali, Janibek, Tangribermish Khoja, Muhammad Khalil, Sheikh Hussein. These forces were tasked with supporting other units. The main flag of the army was hoisted in the center. Thirty war elephants, which had been captured during the Indian march, lined up in front of the army, and the snipers and archers sitting on them were ready to shoot at the enemy at any moment.

On the other side, Boyazid Yildirim intended to strike at Sahibkiran, commanding his most trusted men, by ordering an infinite number of troops from the Greek and Farang countries. At the front of the Roman army, the sultan's brother-in-law lined up with an army of twenty thousand Frenchmen dressed in black. The soldiers were dressed in iron armor from head to toe, with no visible members. The armor on them was locked, and the armor and helmet could not be removed until the lock was unlocked. Serbian troops under the command of Prince Stepan were stationed in the army. At the center of Cherik's heart is Boyazid himself. He places his sons Moses, Jesus, and Mustafa in the cave. Other prominent representatives of the Roman Umrah, along with other emirs and kings, settled in the places inevitably assigned to them. The prelude to the battle began with a powerful blow from the barangay under the command of Mironshah Mirza to the enemy's army. This wing of the Romans, made up of Serbs, resolutely resisted the Movarounnahrs. One of Boyazid's unit commanders, Amir Jahanshah and Amir Kara, could not withstand the attack by 'Uthman and turned their backs on the battlefield. The brave cavalrymen gathered under the banner of Sultan Hussein Mirza will also bring destruction to the enemy. With permission from Amir Temur to enter the battle, Muhammad Sultan Mirza rushed to the aid of the left wing and came face to face with a group rushing to the aid of the Romans. The war between the two sides will be fierce. In the end, the prince's army wins. Umarshaikh Mirza's son Pir Muhammad Mirza, Iskandar Mirza, Sultan Ahmad Mirza and Amir Shahmalik marched forward with the fighting soldiers and killed many of the Roman soldiers. After that, the verdict of Sahibkiran to attack Boyazid, showing courage and bravery of all the nobles, umars and noyans together, was spread in parts. Mironshah Mirza,

Amir Jahanshah, Sultan Sanjar, son of Amir Haji Sayfuddin, as well as Shahrukh Mirza, Khalil Sultan Mirza, Amir Suleiman Shah, Rustam Togaybuga and other famous amirs and beys, war the lion's share of heroes are thrown at the Romans as an alliance. Muhammad Sultan Mirza manages to occupy the land of the enemy. Fearing that the situation would worsen in this way, Boyazid came to the rescue and pushed the mirza out of his position and settled there himself. Cherik's wounded right and left wingers begin to gather around the sultan. Sahibkiran, who was closely monitoring and analyzing the situation, and Shahrukh Mirza, who was an official of his father Buzrukvori, headed for Boyazid Yildirim. Mironshah Mirza, Sultan Husayn Mirza, the captains and nobles of Barangar and Juvangar also rode in that direction and took the sultan and his parts in the ring. The rain of bullets fired by skilled snipers inflicted heavy casualties on the Romans. Violent clashes are sharp and long-lasting. Eventually, the Sultan's troops, unable to withstand the pressure of Amir Temur's forces, began to retreat. The fighters under Boyazid's command will continue to resist until their last breath. After the Yanichars were exterminated, Boyazid and his second son, Musa Temur, were taken prisoner by Sahibkiran in 1388 by Sultan ibn Suyurgatmishkhan, who had risen to the khanate of the Chigatay ulus.

In addition to these battles, Amir Temur won a number of battles. He strengthened the state he had built militarily to the extent that it could withstand any external enemy.

Meanwhile, Amir Temur ruled the country for 35 years. led many military campaigns and battles. Occupying large areas, he created a single centralized country, developed science, education and culture in the country.

Amir Temur played an important role in the development of statehood in Uzbekistan as a famous statesman, a skilful commander. In historical sources, along with the name of Amir Temur Sahibkiran, he is honored with the names "Owner of the world" and "Owner of justice" - "Owner of justice".

In conclusion, it should be noted that Amir Temur's words "I did nine percent of the state affairs through councils, events and consultations, and the rest with the sword", "Power is justice" testifies that he ruled with intelligence and justice. Thus, Sahibkiran Amir Temur created a unique method of governing the state and the military, which was extremely perfect and unique for the martial arts of that time. On this basis, Amir Temur amazed the whole world with his state.

We have tried to provide information about the martial art of the incomparable commander, just ruler Sahibkiran Amir Temur. Now, if the life and activity of our great ancestor, his services, undiscovered aspects of martial arts are studied in depth, scientific conferences are organized, students are introduced to the youth, if they learn about such great figures of ours, Respect for ancestors and patriotism would be stronger, and the interest in studying the scientific heritage of our ancestors would grow.

References

1. X. Dadaboyev. Amir Temur's Military Skills. Tashkent-1996
2. A.Muhammadjonov. History of Uzbekistan. Tashkent- 2009
3. Karomatov H. Temur tuzuklari, T,. 1991, 1996
4. www.ziyo.uz,
5. www.kitob.uz.

VI. ЖАҲОН АДАБИЁТИДА “ХАМСА” МОТИВЛАРИ. ЯНГИ ДАВР ХАМСАШУНОСЛИГИ: ЮТУҚЛАР, МУАММО ВА ВАЗИФАЛАР

“Хамса” тумори, хитой “Беш китоби” ва Лайли–Лилит тимсоли бўлганлиги талқинлари

Мусурмонов Эркин
СамДУ доценти

“Хамса”нинг асл илдизлари қаерда?

Гарчи хамсанавислик анъанасини буюк озарбойжон шоири Низомий Ганжавий (1141-1209) бошлаб берган бўлсада, бу атама ва тушунчанинг генезиси жуда қадимги даврларга бориб етади. Атаманинг қадимги варианти оромий тилида “хамша” тарзида учраса, “Лайли ва Мажнун” достонидаги Лайлининг энг қадимги прототипи шумер мифологиясидаги Лилит (Лолита) тимсолида кўринади. Лилит (тун) шумер мифологиясида Одам Атонинг Момо Ҳаводан олдинги биринчи аёли бўлиб, у Одам Ато билан бир кунда яралган, деб талқин қилианади.

1-расм. Хамса-бармоқли олақон.

Хамса арабча - **خمسة** ва иврит тилида - חמסה сўз бўлиб “беш” маъносини англатади. У нафақат адабий жанр, балки яҳудий ва араб халқлари мифологиясида беш бармоқли олақон шаклидаги тумор бўлиб **(1-расм)**, “Мириам олақони”, “Фотима олақони”, шунингдек, “Илоҳ олақони” деб номланади.

Яҳудийлар тушунчасида “Хамса” - Довуд пайғамбарнинг олти қиррали юлдузидан кейин энг машҳур бўлган яҳудийлик белгиси саналади. Уларнинг талқинида “Хамса” моҳиятида қуйидагилар тушунилган:

1. **Мириям панжаси (олақони).** Яқин Шарқ мамлакатлари орасида Фотима олақони ибора ва тушунчаси кенг ёйилгани сингари Мусо пайғамбар ва унинг акаси Ҳоруннинг синглиси бўлган Мириямнинг панжаси билан боғлиқ тушунча ҳам шунчалик кенг танилган. Яҳудийлар орасида исроил қавми денгизнинг нарига томонига ўтишганда Мириям оломон орасидан чиқиб Яратганга ҳамдлар айтган ва исроил халқи ҳалоскори бўлган, деб талқин қилинган.
2. **Яд ха-хамеш.** Шу тимсолнинг “Бешлар Қўли” маъносидаги иккинчи номи.
3. **Тавротнинг беш китоби.** Беш бармоқ Тавротнинг беш китобини ёки худони англаш учун мусовийлар ҳис қилиши керак бўлган беш ҳиссиётни билдиради.

Археологик маълумотларга кўра, ерга йўналтирилган хамса тумор шаклида монотеистик динларга амал қилинишидан олдин ҳам қўлланилган. Кўз тегишидан сақловчи мазкур тимсол - ўнг очиқ кафт дастлаб Месопатамия туморларидаги “Инанна қўли” (ёки “Иштар қўли”), Mano Pantea ва Будда туморларида мавжуд бўлган.

Араб мифологиясидаги “Хамса” - беш бармоқли олақон “Фотима қўли” деб ҳам аталган. Унинг ҳар бармоғи пайғамбар оиласига мансуб бўлганларнинг бирини ҳам англатган: бош бармоқ Мауҳаммад (с.а.в.) ни, иккинчи бармоқ пайғамбарнинг Фотима қизини, учинчиси Имом Алини, тўртинчиси Имом Ҳасанни, бешинчи бармоқ Имом Ҳусайнни билдирган, дейилади.

Шунингдек, ровийлари келтиришларича, беш бармоқ диннинг беш устунини - биринчиси – иймон, иккинчиси – рўза, учинчиси – ҳаж, тўртинчиси – намоз ва бешинчиси – закотни ҳам англатган.

Алишер Навоий:

“Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,

Низомий панжасига панжа урмоқ.” деганларида шу каби сокрал маъноларни ҳам назарда тутган бўлиши мумкин.

Қизиқ томони, Алишер Навоий ижодида муҳим ўрин тутган қадимги хитойда ҳам шунга ўхшаш тушунча ва адабий анъана бўлган. Хитойда вужудга келган “Бешлик” (五经, Wǔjīng; Беш китоб; сўзма-сўз - «беш асос») фалсафий-адабий тушунчаси конгфутзилик таълимотида, кейинчалик беш мумтоз роман моҳиятида маълум маънода акс этди.

Конгфутзилик қонун-қоидаларининг “Бешлик” туркуми - «Вужинг»га қуйидагилар мансубдир:

Ижинг - эврилишлар китоби, каромат қилишнинг ўзига хос тизими талқинига бағишланган китоб. Кейинчалик “10 қанот” асари сирасидаги тафсирлар билан бойитилган;

Шижинг - қўшиқлар китоби;

Шужинг - тарих китоби. Хитой элининг вужудга келиши ва унинг қадимги тарихи ҳақидаги сажъ шаклида ёзилган эпик асар;

Лицзи - маросимлар китоби. Ҳукмронлик ва бошқарувнинг мукаммал тизимига оид қайдлар –ижтимоий муносабатларни, урф-одат маросимларини тартибга солиш, конгфутзилик талабларидаги энг мукаммал деб билинган қадимги хонлар бошқарув тизими, қадимги тақвим ҳақидаги йўриқнома;

Ч*уньцю* - Баҳор ва куз. Лу амирлигининг солномаси. Гарчи асар шахсан Конгфутзи маълумотлари асосида ёзилган дейилса-да, манбанинг сўнгидаги ҳодисалар алломанинг ўлимидан кейин юз берган. Асар воқеалар тафсилоти баёнидан кўра, кўпроқ уларга конгфутзилик ахлоқ сиёсати томонидан берилган баҳо, муносабатга бағишланган.

Хитой мумтоз фалсафасидаги беш унсур тушунчасига мувофиқ Конгфутзи эътиқодли инсоннинг қуйидаги беш қоидасини ишлаб чиққан эди:

1. ***Жэнь*** （仁） - “инсон аввали”, “инсонсеварлик”, “раҳмдиллик”. Жэньга амал қилиш - инсонларга меҳрибонлик ва муҳаббатда бўлишликни англатади. Бу хусусиятлар ҳайвонга хос сифатлар – ёввойилик, ифлослик ва шафқатсизликка терс бўлиб, шу билан инсонни ҳайвондан мукаррам қилади. Жэнь тимсоли – **Дарахт**.
2. ***И*** (义 [義]) - “ҳақиқат”, “адолат”. Ҳар қандай яхшилик мутаносиб ҳолда яхшиликни яратади. Инсон улғайтиргани учун ота-онасини эъзозлаши, қадрлаши керак. И нинг тескариси эгоизмдир. “Комил инсон Ини излайди, тубан киши – фойдани” ҳикмати бежизга яратилмаган. И нинг тимсоли – **Темир**.
3. ***Ли*** (礼 [禮]) - “анъана”, “одат”. Аждодлар анъанасига садоқат, ота-онага ҳурмат. Кенг маънода Ли жамиятдаги эзгу одатларни (биздаги “оқсоқоллар”, “маҳалла” институтлари фаолиятлари сингари) сақлаш ва уларга амал қилиш. Лининг тимсоли – **Олов.**
4. ***Чжи*** (智) - соғлом ақл, тиниқ тафаккур – маълум фаолиятнинг оқибатларини тўғри илғай билиш ва уларга четдан назар солиш. Аҳмоқликнинг тескариси. Чжининг тимсоли – **Сув**.
5. ***Синь*** (信) - самимийлик, “яхши тилак”, инсофлилик. Синьнинг тимсоли – **Ер**.

Конгфутзининг бу беш қоидаси ва у бошлаб берган “Беш китоб” («Вужинг”) анъанаси хитой адабиётига сингдирилди.

Хитой фалсафасида муҳим ўрин тутган, оқ ва қора балиқча шаклидаги Янг ва Ин таълимоти ўртасидаги муносабат ва кураш беш ўзак: **сув, олов, ёғоч, металл ва тупроқни** ҳосил қилади[2,9]. Хитой адабиёти ва умуман санъати, маданиятида муҳим ўрин тутган беш ўзак доимий ҳаракатда ва муносабатда бўлади: сув - дарахтни, ёғоч – оловни, ўт – тупроқни, ер – метални, темир – сувни пайдо қилади ва аксинча, сув оловни ўчиради, олов металлни эритади, металл дарахтни емиради, тупроқ сувни кўмади **(2-расм).**

2-расм. Беш унсур ва уларнинг муносабатлари

Беш ўзак ва уч доира: биринчи айлана тўсиқни енгиш йўналиши, иккинчи айлана яратувчилик ҳаракати, учинчиси сўндириш ҳаракати.

Эътиборли жиҳати, хитой адабиётида буюк романлар сирасида одатда бешта машҳур роман келтирилади: «Уч хонлик» (三国演义, Sānguó yǎnyì, XIV аср); «Ўзан ороллари» (水浒传, shuǐ hǔ zhuàn, XV аср); «Ғарбга саёҳат» (西游记, Xīyóujì, XVI аср); «Қизил кўшкдаги туш» (红楼梦,hónglóumèng, XVIII аср); “Кўзгудаги чечаклар” (镜花, jìng huā,1825)

Беш унсур, ранг, сезги, инсон беш ташқи аъзоси (бош, икки қўл, оёқлар) кабилар билан боғлиқ фалсафий тушунчалар нафақат хитой мумтоз адабиётига, балки кишиларнинг турмуш тарзига, медицина ва санъатига, ци – ҳаёт энергиясидан инсон камолоти учун максимал фойдаланишга асосланган фэншуй[1,256] тушунчасига сингдирилган.

Юқорида келтирилган хитой ва семит фольклоридаги “Бешлик”лар қисман “Хамса” жанридаги асарлар шакли ва мазмунида, қаҳрамонлар моҳиятида ҳам кўринган.

Алишер Навоий ўзининг “Хамса” асарида Хитой (Чин) мавзусига алоҳида эътибор қаратади. “Хамса”нинг айрим достонлари бош қаҳрамонлари – Фарҳод, Дилором, уларнинг тақдирида муҳим ўрин тутган Моний ва турли тоифадаги Чин гўзаллари ватани бежиз Хитой деб келтирилмайди. Моний Алишер Навоийнинг “Хамса” сига кирган “Фарҳод ва Ширин”[3], “Сабъаи сайёр”[4] достонларидаги хитой санъаткорлари билан боғлиқ бадиий лавҳаларда талқин қилинади.

Алишер Навоий лирик девонларида ҳам Хитой - Чин билан боғлиқ “наққоши Чин”, “мушки Чин”, “нигорхонайи Чин”, “Чин луъбати”, “Чин кийиги”, “Чини зулф” каби кўплаб ибора ва ташбиҳларни келтирганлиги маълум.

“Ҳайрат ул-аброр” достонида “Чин” (“Хитой”) билан боғлиқ сўзлар **18 марта**[5], “Фарҳод ва Ширин” достонида “Хитой” (Хито) - 18, “Чин”– 86 марта, “Хўтан” – 4 марта, **жами 108 марта ишлатилган**[6] .

Алишер Навоий хамсанавислик анъанасига ўзгартириш киритиб, асар бош қаҳрамонини Хитой ўлкасидан танлайди ва бу юртга муносабати яқинлигини кўрсатгандек бўлади. Хитой фалсафасидан Турон маданиятига ўзлашган айрим тушунчалар аста-секин исломий шакл шамойилга кира бошлади. Жумладан, “Бешлик” адабий-фалсафий тушунчасида ҳам.

Алишер Навоий “Хамса”сига кирган ҳар бир достон ўзида ниҳоятда қадимги ва мураккаб мазмун-моҳиятни ташийди. “Лайли ва Мажнун” достонидаги бош қаҳрамонлар генезиси асли араб фольклоридан ҳам кенг ва қадимги тушунча, дарвларга алоқадордир. Текширишларимиз Лайли образининг энг қадимги прототипи шумер мифологиясидаги Лилит (тун) образи билан боғлиқлигини кўрсатди. Лилит қандай образ?

Келтирганимиздек, қадимги Месопотамия мифологиясида Лилит Одам Атонинг Момо Ҳаводан олдинги, у билан бир кунда яралган илк умр йўлдоши сифатида талқин қилинган. Айрим манбаларда “Гилгамиш” ҳақидаги достон” асаридаги Лилиту образининг ўзгарган варианти деб билинаётган бу образ кейинчалик симит ҳалқлари мифологиясидан муқим жой олди. Яҳудийлар миллий этимологиясига кўра Лилитнинг исми ивритча לִילָה (ла́йла) — «тун» билан боғланади. Гоҳида Лилитни этрусклар мабудаси Лейнт билан боғлиқ деб ҳам билишади.

Бундай мифологик тасаввурларда келтирилишича, Одам Атода инсон зотига мойиллик пайдо бўлгач, Лилитни ўз никоҳига олади. Бироқ ишқий муносабатлардаги номунатосиблик сабабли Лилит эрини тарк қилади. Худо уни ортига қайтармоқ учун кетидан икки фариштани юборади. Лилит қайтишга рози бўлмайди ва бу ҳам етмагандек, у худонинг айтиш манъ қилинган яширин исмини айтади ва қарғишга учраб шундан эътиборан тун алвастисига айланади. Худо Одам Атони ёлғиз қуймаслик учун унга иккинчи хотин бўлган Момо Ҳавони яратади.

Лилит тимсоли кўплаб асарлар учун мавзу бўлган. Уни қаламга олган ижодкорлар сирасига “Лилит” романини ёзиб Европада улкан шуҳрат қозонган шотландиялик романнавис Жон Мак-Дональдс (1824-1905 йй.) мансуб. Шунингдек, Француз ёзувчиси Анатоль Франс "Лилит қизи" ҳикоясида Лилитни оддий, “содда” Момо Ҳаво образига қарши қуйган, шундай қаршилантириш санъатини Марина Цветаева ўзининг “рашк имконияти” шеърида қўллаб, Лилитнинг таваккалга мойил, бироқ ижобий ҳислатларини ёритишга ҳаракат қилган.

Фикримизга хулоса қилиб айтсак, “Хамса” атамаси нафақат бадиий жанр, балки жуда қадимги фольклор маҳсули, фетишистик моҳият ташувчи тушунча бўлганлиги маълум бўлди. Қизиқ томони, унда беш рақамидаги сокрал тушунчалар хитой мумтоз асари “Беш китоб” да ҳам ўзига хос тарзда кўринган. Фикримизча, “Хамса” генезисини кенг ёритиш, эволюцион такомилини миллий ва адабий жанр талаблари асосида кузатиш адабиётшуносликда олдинлари эътибор берилмаган янгича талқинларни майдонга келтиради. Жумладан, беш унсур - сув, олов, ёғоч, металл ва тупроқ ёки комил инсон учун Конгфутзи ишлаб чиққан беш тушунча билан “Хамса” достонлари моҳиятини ўрганиш шундай талқинларни яратади.

Одатда Лайли образи нари борса араб фольклорида ёридан ажралиб фалокатга учраган жафокаш бир образ сифатида билинади. Бироқ адабиётшуносликдаги анъанавий мавжуд

қолиплардан чиқиб, бу образнинг қадимги дунё фольклори персонажлари билан қиёслаганда унинг прототипи шумерлар мифологиясида бўлганлиги ойдинлашди.

Тадқиқотимиз натижасида қизиқ бир мантиқий фикр пайдо бўлди: агар Лайли ҳақиқатда ҳам Лилитнинг эволюцияга учраган варианти бўлса, унда Лайлининг севгилиси Мажнун Лилитнинг ошиғи бўлган Одам Ато тимсоли бўлиши мумкинми? Эътибор берилса, мифологик талқинларга кўра ҳар икки тимсол ҳам дастлабки муҳаббатлари билан бахтли бўла олмайдилар. Ёридан айрилган Одам Ато Момо Ҳаво, мажнунга айланган Қайс эса Навфал қизи, яъни иккинчи муҳаббатлари билан никоҳ қуришади.

Демак, "Хамса" ва унинг таркибидаги Лайли ва Мажнун сингари қаҳрамонларнинг генезиси ва эволюцион тараққиётини кенг қамровда фольклоршунослик, дин, фалсафашунослик каби соҳалар мезонлари асосида ҳам ўрганиш ҳар жиҳатдан тўғри ва мукаммал бўлар эди.

Фойланилган адабиётлар

7. Лилиан Ту. Основы Фэн-шуй. М.: Изд-во АСТ, Астрель, 2007, - 256 с.
8. Graham A.C. Yin-Yang and the Nature of Correlative Thinking. –Singapore, 1986. - P.9.
9. Алишер Навоий, Фарҳод ва Ширин. МАТ, 20 томлик, 8-том. [Электрон ресурс]: URL http://navoi.natlib.uz:8101/uz/xamsa_farhod_ va_shirin_sakkizinchi_tom/1_10/ (мурожаат вақти: 04.02.2019).
10. Алишер Навоий, Сабъаи Сайёр. МАТ, 20 томлик, 10-том. [Электрон ресурс]: URL http://navoi.natlib.uz:8101 (мурожаат вақти: 08.02.2019).
11. Алишер Навоий, Ҳайрат ул-аброр. МАТ, 20 томлик, 7-том [Электрон ресурс]: URL http://navoi.natlib.uz:8101/uz/xamsa_hayratul abror_ettinchi_tom/hayratul_abror/1-10/ (мурожаат вақти: 02.02.2019).
12. Алишер Навоий, Фарҳод ва Ширин. МАТ, 20 томлик, 8-том. [Электрон ресурс]: URL http://navoi.natlib.uz:8101/uz/xamsa_farhod_ va_shirin_sakkizinchi_tom/1_10/ (мурожаат вақти: 04.02.2019).

ALMAZ ÜLVİNİN NƏVAİŞÜNASLIĞA TÖHFƏSİ

("Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri)" monoqrafiyası haqqında)

Şəbnəm BABAYEVA

AMEA Nizomiy Ganjaviy nomidagi Adabiyot instituti "Ozarbayjon-Turkmaniston-O'zbekiston adabiy aloqalari" shubasining ilmiy xodimi, ssebnembabyeva@gmail.com, Ozorbayjon, Baku

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri araşdırılmışdır. Türk xalqları arasında mövcud olan qardaşlıq əlaqələrinin tarixi kökü qədim dövrlərə əsaslanır. Bu qardaşlıq əlaqələri müasir dövrdə daima diqqət mərkəzindədir. Tarixən aparılmış tədqiqatlar bu əlaqələrin müxtəlif aspektlərinə təsirsiz ötüşməmiş, ədəbiyyat sahəsində də mühüm addımlar atılmış, yeni ədəbi-mədəni əlaqələrin qurulmasında, müasir dövrdə bu əlaqələrin davamlı şəkildə inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Müasir dövrdə türk xalqlarının qardaşlıq mövqeyinin ən bariz nümunəsi kimi Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin inkişaf dinamikasına nəzər salmaq məqsədəuyğundur. Məqalədə ədəbi-əlaqələrin yaranmasında və inkişafında əsaslı şəkildə xidmət göstərən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun, "Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri" şöbəsi və həmin şöbənin nəzdində fəaliyyət göstərən "Əlişir Nəvai Ədəbiyyatşünaslıq Mərkəzi"nin xidmətlərindən bəhs olunmuşdur. 2020-ci ildə Bakıda çap olunmuş "Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri)" monoqrafiyası ilə iki xalq arasında mövcud olan ədəbi əlaqələrin möhkəmliyini bir daha sübut olunmuşdur. İki xalq arasındakı ədəbi və mədəni əlaqələrin önündə dayanan əsas qüvvə - Əlişir Nəvai şəxsiyyətidir. Məqalədə "Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi

əsərləri)” monoqrafiyası geniş şəkildə təhlil olunmuş, kitaba daxil olan bölmələr araşdırılmış, burada yer alan Ə.Nəvai əsərlərinin hər birinin şərhi, məzmununu, analitik təhlili aspektləri işıqlandırılmışdır. “Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri)” monoqrafiyasının təhlilində Nəvainin dil və ədəbiyyata dair qələmə aldığı əsərlər, sənədlər, bioqrafik əsərlər, təzkirələr, tarixi əsərlər, dini əsərlər yer almışdır. Bu monoqrafiya iki xalq arasında mövcud olan ədəbi əlaqələrin tarixi mövqeyininin araşdırılması baxımından dəyərlidir.

Açar sözlər: *Əlişir Nəvai, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri, dövr, ədəbi və elmi irs, dini-təsəvvüfi əsərlər*

ALMAZ ULVI'S CONTRIBUTION TO NAVAISHINAS

("Alisher Navoi century and prose (scientific-philological and religious-mystical works) ”about monograph)

Shabnam BABAYEVA

Summary

The article examines Azerbaijani-Uzbek literary relations. The historical roots of the fraternal relations between the Turkic peoples are based on ancient times. These fraternal relations are always in the center of attention in modern times. Historical research has not passed unnoticed in various aspects of these relations, important steps have been taken in the field of literature, played an exceptional role in the establishment of new literary and cultural relations, the sustainable development of these relations in modern times. It is expedient to look at the dynamics of development of Azerbaijan-Uzbekistan literary relations as the most obvious example of the fraternal position of the Turkic peoples in modern times. The article discusses the services of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of the Azerbaijan National Academy of Sciences, the department of "Azerbaijan-Turkmenistan-Uzbekistan literary relations" and the "Alisher Navai Literary Studies Center" operating under this department, which have played a significant role in the establishment and development of literary relations.

The monography "Century and Prose of Alisher Navoi (scientific-philological and religious-mystical works)" published in Baku in 2020 once again proved the strength of the literary ties between the two peoples. The main force behind the literary and cultural ties between the two peoples is the personality of Alisher Navai. The article comprehensively analyzes the monography "Century and prose of Alisher Navoi (scientific-philological and religious-mystical works)", examines the sections included in the book, highlights the interpretation, content, analytical aspects of each of A.Navai's works. The analysis of the monography "Century and prose of Alisher Navoi (scientific-philological and religious-mystical works)" includes works, documents, biographical works, commentaries, historical works, religious works written by Navoi on language and literature. This monograph is valuable in terms of studying the historical position of literary relations between the two peoples.

Шабнам БАБАЕВА

ВКЛАД НАВОИВЕДЕНИЕ АЛМАЗА УЛЬВИ

(«Эпоха и проза Алишера Навои (научно-филологические и религиозно-мистические сочинения) »о монографии)

Резюме:

В статье исследуются азербайджано-узбекские литературные отно-шения. Исторические корни братских отношений тюркских народов уходят в глубь веков. Эти братские отношения всегда находятся в центре внимания в наше время. Исторические исследования не остались незамеченными в различных аспектах этих отношений, важные шаги были предприняты в области литературы, сыграли исключительную роль в установлении новых литературных и культурных связей, устойчивом развитии этих отношений в Новое время. Целесообразно рассматривать динамику развития азербайджано-узбекских литературных связей как наиболее очевидный пример

братской позиции тюркских народов в современное время. В статье рассматриваются услуги Института литературы имени Низами Гянджеви Национальной академии наук Азербайджана, отдела “Литературные отношения Азербайджан-Туркменистан-Узбекистан” и действующего при этом отделе “Литературоведческого центра Алишера Навая”. Монография “Век и проза Алишера Навои (научно-филологические и религиозно-мистические произведения)”, изданная в Баку в 2020 году, еще раз подтвердила прочность литературных связей между двумя народами. Главной силой литературных и культурных связей двух народов является личность Алишера Навая. В статье всесторонне проанализирована монография “Век и проза Алишера Навои (научно-филологические и религиозно-мистические сочинения)”, рассмотрены разделы, включенные в книгу, выделены интерпретация, содержание, аналитические аспекты каждого из произведений А.Наваи. В анализ монографии “Век и проза Алишера Навои (научно-филологические и религиозно-мистические сочинения)” включены произведения, документы, биографические произведения, комментарии, исторические произведения, религиозные произведения, написанные Навои на языке и литературе. Эта монография ценна с точки зрения изучения исторического положения сложившихся литературных отношений двух народов.

Öz qədim tarixi və genişmiqyasda yayılmış ənənələri ilə seçilən türk xalqları qardaşlıq mövqeyini əsrlərdir ki, ədəbiyyat aləminə aşılamışdır. Dili bir, dini bir türk xalqlarının bir-biri ilə geniş şəkildə yayılmış əlaqələri daima diqqət mərkəzindədir. Müxtəlif məsələləri əhatə edən bu əlaqələr ədəbiyyat sahəsində daha geniş mövqe qazanmış, əsrlərcə yazıb-yaradan, fəaliyyət göstərən dahi sənətkarlar – şairlər, yazıçılar, ədəbiyyatşünaslar, alimlər, tədqiqatçılar sayəsində bugünümüzə qədər gəlib çatmışdır. Tarixən mövcud olan bu araşdırmalar qardaş xalqlar və ədəbiyyatlar arasındakı əlaqəni qüvvətləndirmişdir. XXI əsrdə elm və texnikanın inkişafı ədəbiyyatdan yan keçməmiş və bu əlaqələrin davamlı şəkildə gedişhatını tənzimləmişdir.

Müasir dövrdə türk xalqlarının qardaşlıq mövqeyinin ən bariz nümunəsi kimi Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin genişliyini göstərmək məqsədə-uyğundur. Bu ədəbi əlaqələrin davamlı inkişafı xalqımızın ortaq ədəbiyyatından, mədəniyyətindən, incəsənətindən asılı olaraq yaranmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri” şöbəsi və həmin şöbənin nəzdində fəaliyyət göstərən “Əlişir Nəvai Ədəbiyyatşünaslıq Mərkəzi” iki ölkə, iki xalq arasında mövcud olan bütün ədəbi əlaqələrin inkişafı və işıqlandırılması fonunda daima tədqiqatlar aparır və müasir gəncliyi iki qardaş xalqın yetişdirdiyi sənətkarlarla, onların yaşayıb-yaratdığı dövrlə, ərsəyə gətirdikləri əsərlərlə tanış edir. “Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri” şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru Almaz Ülvi Binnətovanın Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri sahəsində gördüyü işlər onun apardığı tədqiqatlarda, yazdığı kitablarda əks olunmuşdur. Özbək ədəbiyyatının dahi mütəfəkkiri, şair, alim, ictimai xadim Nizaməddin Mir Əlişir Nəvai (1441-1501) şəxsiyyəti və yaradıcılığının aşiqi olan Almaz Ülvi öz yaradıcılığında daima Nəvai irsini araşdırmış, yaşadığı dövrün, qələmə aldığı əsərlərin müxtəlif aspektlərini tədqiqata cəlb etmişdir. Əlişir Nəvai iki qardaş xalqın - Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin davamlı inkişafında körpü rolunu oynamaqdadır. Hər iki xalq XV əsrin dahi mütəfəkkiri olan Əlişir Nəvai irsini qoruyur və yaşadır. Məhz bu səbəbdən XXI əsrdə də Nəvai şəxsiyyəti öyrənilir və araşdırılır, haqqında yeni tədqiqat əsərləri yazılır, kitablar çap olunur. Yenicə nəşr olunmuş “Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri)” monoqrafiyası Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin, Azərbaycan nəvaişünaslığının inkişafına öz töhfəsini verən dəyərli kitabdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunan “Əlişir Nəvainin əsri və nəsri” monoqrafiyası özündə Ə.Nəvai əsərlərinin şərhini, məzmununu, analitik təhlilini cəmləşdirmişdir. “Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri” şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru Almaz Ülvi Binnətovanın “Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri)” monoqrafiyası 2020-ci ildə Bakıda “Elm və təhsil” nəşriyyatında çap

olunmuşdur. Kitabın elmi redaktorları akademik, AMEA-nın I vitse-prezidenti İsa Həbibbəyli və nəvaişünas, filologiya elmləri doktoru, professor Şöhrət Siracəddinovdur. Kitaba filologiya üzrə elmlər doktoru Ataəmi Mirzəyev, filologiya üzrə elmlər doktoru Yaşar Qasımbəyli, nəvaişünas, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Akif Azalp kimi dəyərli alimlər rəy yazmışlar. Kitaba akademik, AMEA-nın I vitse-prezidenti İsa Həbibbəyli tərəfindən "Azərbaycan nəvaişünaslığının yeni səhifəsi" adlı ön söz yazılmışdır. Ön sözdə tədqiqatçı Almaz Ülvi Binnətovanın Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin inkişafındakı böyük rolu və bu iki xalqın dəyərli sənətkarı Əlişir Nəvai və onun şəxsiyyəti haqqında məlumatlara yer verilmişdir. 570 səhifədən ibarət olan bu monoqrafiya ümumilikdə Əlişir Nəvainin elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərlərini əhatə etməsi baxımından dəyərlidir.

"Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri)" monoqrafiyası "Əlişir Nəvainin dövrü, həyatı və yaradıcılığından səhifələr" adlı hissə ilə başlayır. Burada tədqiqatçı əvvəlcə Nəvainin dövrünü, daha sonra isə keçdiyi həyat yolunu və zəngin yaradıcılığını işıqlandırmışdır. Bu hissədə diqqəti cəlb edən əsas amil dövrün araşdırılması zamanı paralel olaraq Əmir Əlişir Nəvai dövrünə qədər özbək dilinin – cığatay türkcəsinin keçdiyi yola nəzər salınması faktıdır. Cığatay-türk ədəbiyyatı türk xalqları ədəbiyyatının nəhəng bir qolunu təşkil edir. Tarixi daha qədimlərə aid olan cığatay türk ədəbiyyatı ənənələri dövrümüzə qədər yaşamış və hal-hazırda da diqqət mərkəzindədir. Cığatay türk ədəbiyyatının islamdan sonrakı dövrünün yeni bir səhifəsi Xarəzm və Altınordu ədəbiyyatı hesab olunmaqdadır. Teymurilər dövrünün ilk bədii əsəri isə Əmirin 1381-ci ildə qələmə aldığı "Kitabəsi"dir. Burada deyilir: "Yeddi yüz... Qara Toxmaq" ölkəsinə qoyun ili baharının orta ayında Turanın sultanı Teymur bəy iki yüz min əsgəri ilə adsanı üçün Toxtamış xanın üzərinə hücum etdi. Bu yerə gəlişi tarixə düşsün deyə müharibə etdi. Tanrı bunu ədalətə yazsın, inşallah. Tanrı xalqa rəhm eyləyə və bizi dua ilə yad edələr" [Ülvi, 2020: 8].

Monoqrafiyada ilk növbədə, cığatay sözünün anlamı araşdırılmış, bu sözün açıqlaması verilmiş və cığatay türk ədəbiyyatı tarixi bir bölgüdə verilmişdir. Tarixi mənbələrə nəzər saldıqda, cığatay sözünün monqol şahzadəsi və Çingiz xanın ikinci oğlunun adından götürüldüyünün şahidi oluruq. Belə ki, monqol istilası zamanı Çingiz xanın fəth etdiyi yerlərin bir hissəsi onun kiçik oğlu Cığataya məxsus oldu və o dövrün ənənələrindən biri də dövlətlərin, onların dilinin başçılarının adı ilə səslənməsi məsələsi idi. Məhz bu səbəbdən, kiçik oğul mənasını verən Cığatay sözü ərazi ilə yanaşı dilə də təsir göstərmiş və cığatay türkcəsi, ləhcəsi meydana gəlmişdir. Cığatay türkcəsi ilə yaradılan cığatay türk ədəbiyyatı Fuad Köprülü tərəfindən tarixi bölgüdə təqdim edilmişdir: 1. İlk cığatay dövrü (XIII və XIV əsrlər) 2. Klassik cığatay dövrünün başlanğıcı (XIV və XV əsrlər) 3. Klassik cığatay dövrü (XV əsrin ikinci yarısı). 4. Klassik dövrün davamı (XVI əsr). 5. Geriləmə və tənəzzül dövrü (XVII və XIX əsrlər) [Ülvi, 2020: 8].

Müasir dövrdə mövcud olan özbək dilinin inkişafında cığatay türcəsinin təsiri böyükdür. Əsrlərcə dəyişikliklərə məruz qalan cığatay türkcəsi müxtəlif dövrlərdə müxtəlif adlarla (əski özbək dili, uyğur dili və s) öz varlığını və tarixiliyini qoruyub saxlamışdır.

Əmir Əlişir Nəvai şəxsiyyəti – istər Azərbaycan, istərsə də özbək ədəbiyyatı üçün böyük bir zirvə sayılır. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus iz qoyan, bütövlükdə böyük bir əsrə təsir göstərən Nəvai şəxsiyyəti və yaradıcılığı tədqiqat işinin əsasını təşkil edir. Monoqrafiyada "Əmir Əlişir Nəvainin ədəbi xəzinəsinin inciləri" yarımbaşlığı altında Nəvaininin elmi filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri sadalanmış və bu əsərlərdə nədən bəhs olunduğu qısa şəkildə verilmişdir.

Ə.Nəvai nadir şəxsiyyətlərdəndir ki, onun əsərlərini oxuyub təhlil edərkən, eyni zamanda onun yaşadığı həyatı, dövrü, tarixi də tədqiq etmiş olursan. Bütün həyatı yuxarıda adlarını çəkdiyimiz əsərlərdə əks olunan Nəvai yaradıcılığı bunlarla kifayətlənmir. Nəvai həyatını və yaradıcılığını "bütöv bir memuar tablosu" adlandıran Almaz Ülvi monoqrafiyasının növbəti səhifələrində Nəvainin həyat yoluna nəzər salmış və bir-biri ilə ahəng təşkil edən, bir-birinə bağlı olan Nəvai həyatı ilə irsini, dövrü ilə yaradıcılığını geniş şəkildə araşdırmışdır. 1441-ci il fevral ayının 9-da Xorasan əyalətinin qədim Herat şəhərində zadəgan ailəsində anadan olan Əlişir Nəvainin həyat yolu olduqca maraqlıdır. Atası və babasının Teymurilər sarayında xidmət etməsi sonralar Nəvainin həyatına da təsir etmiş, o da Teymurilər sarayında

tanınmış ictimai xadim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Əlişir Nəvainin uşaqlıq və gənclik illəri Hüseyn Bayqara ilə birlikdə keçmişdir. Ölkədə baş verən bir sıra taxt-tac çəkişmələri zamanı Nəvai ailəsi ilə İraqa səfər etmiş, 1452-ci ildə yenidən Herata qayıtmış və təhsilini burada davam etmişdir. Nəvai kimi sənətkarın yetişməsində təhsilin, mühitin rolu böyü olsa da, ən başlıca amil bu şəxsiyyətin hələ uşaq yaşlarında böyük istedada malik olması idi. Şeir yazmağa uşaqlıq illərindən başlamış Nəvai 15 yaşında tanınmış şair kimi ad qazanmağı bacarmışdır. Ədəbiyyata, şeirə, sənətə olan həvəsi və həyat eşqi bir-birindən qiymətli Nəvai əsərlərinin meydana gəlməsində, müasir dövrdə də sevilməsində və tədqiq olunmasında əsas rol oynamışdır. Belə şəxsiyyətin yetişməsində, iki qardaş xalqın ədəbiyyatında silinməz izlər buraxmasında Nəvainin atası və dayılarının, daha sonralar isə onun himayədarı olan, türkcə şeirlər yazan Sultan Əbul-Qasım Baburun və "Qələndər" təxəllüslü şeirlər yazan, Lütfini oxuyub onu özünə örnək almasını tələqin edən Həsən Ərdəşirin də rolları danılmaz faktdır. Bütöv bir ömrü saraylarda keçən şairin zaman-zaman dünyagörüşü dəyişir, saray həyatında şahidi olduğu hadisələr onun şəxsi həyatına da təsir göstərir. "Şah saraylarının pozğun və qarışıq bir zamanında yetişən bu şair dərəbəyliyin ən iyrənc və mənfur mənzərələrini görmüş, tac-taxt mübarizəsinə qalxmış oğulların babalarına qarşı yürüyən vəhşi orduları sırasında dəxi bulunmuşdur. Atanın oğullarını tac-taxt namına qurban etməsi, qadınların sürülər kimi əsir aparılması, Şərqin müdhiş baş kəsmək, dara çəkmək, zəhər içirmək kimi cəzalarını Əlişir Nəvai dəfələrlə görmüş, nəhayət, olduğu mənsəbdən iyrənməyə başlamışdı" [Ülvi, 2009: 20].

Lirik romantik, realist-tarixi, ədəbi-bədii, fəlsəfi-irfani və elmi-nəzəri əhəmiyyəti olan əsərlər müəllifi olan dahi mütəfəkkir Əlişir Nəvai öz yaradıcılığı, irsi ilə dünya klassikləri arasında özünəməxsus yer tutmuşdur. Nəvai yaradıcılığında əsas yer tutan məsələlərdən biri də Nizami Gəncəvi yaradıcılığına müraciət etməsi olmuşdur. Öz "Xəmsə"si ilə XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirən ölməz ustad Nizami Gəncəvinin özündən sonra yaratdığı ədəbi məktəbin bir çox ardıcılları, nümayəndələri bu sahədə - "Xəmsə" yaratmaq sahəsində özünü sınamış, lakin bu məqsədə çox az şair nail ola bilmişdir. Nizami ilə Nəvaini üç əsr ayırsa da, Nəvai XII əsrdə qələmə alınan Nizami "Xəmsə"sini yenidən işləmiş və XV əsrdə ona yeni nəfəs qatmağı bacarmışdır. Qələmə aldığı lirik şeirləri "Xəzainul-məani" adlı divanında cəmləşdirən Nəvai bu divanı dörd hissəyə ayırmışdır. "Çahar divan" adlandırılan bu divana daxil olan əsərlərdə Nəvai insan ömrünün uşaqlıq, gənclik, orta yaş və qocalıq dövrünü təhlil etmişdir: 1."Ğəraibus-siğər" ("Uşaqlığın qəribəlikləri", 837 şeir); 2."Nəvadiruş-şəbab" ("Gəncliyin nadirlikləri", 759 şeir); 3."Bədayəul-vəsət" ("Orta yaşın gözəllikləri", 740 şeir); 4."Fəvaidul-kibar" ("Böyüklüyün faydaları", 793 şeir) [Ülvi, 2020: 28].

"Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri)" monoqrafiyasının növbəti səhifələrində dahi mütəfəkkir Əlişir Nəvainin dil və ədəbiyyata dair əsərlərinin, sənədlərinin, bioqrafik əsərlərinin, təzkirələrinin, tarixi əsərlərinin, dini əsərlərinin hər biri ayrıca yarımbaşlıqlar şəklində tədqiq olunmuşdur. Monoqrafiyada bütün bölgülərin cədvəllərdə verilməsi əsərlərin daha rahat qavranılmasına kömək edir. Nəvainin dil və ədəbiyyata dair qələmə aldığı əsərlər sırasına "Mühakimətul-lüğəteyn" ("İki dilin müqayisəsi" nəsr, 1499), "Mizanul-əvzan" ("Vəznlərin mizanı", nəsr, 1490-1499) və "Səb´at əbhur" ("Yeddi dəniz" nəsr) daxildir. Sənədlər yarımbaşlığında "Münşəat", "Vəqfiyyə"; bioqrafik əsərlər hissəsində "Haləti-Seyyid Həsən Ərdəşir", "Xəmsətul-mütəhəyyirin", "Haləti-Pəhləvan Məhəmməd"; təzkirələr sırasında "Məcalisun-nəfais", "Nəsaimul-məhəbbət"; tarixi əsərlər bölməsində "Zubdətut-təvarix", Tarixi-ənbiya və hükəma", Tarixi-müluki əcəm"; dini əsərlərində isə "Hədisi-ərbəin", "Nəzmul-cəvahir", "Lisanut-teyr", "Qisseyi-Şeyx Sənan", "Siracul-muslimin", "Məhbubul-qülub", "Risaleyi-tiyr andoxtan", "Minacat" kimi elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri yer almışdır. "Haləti-Seyyid Həsən Ərdəşir" və "Haləti-Pəhləvan Məhəmməd" əsərlərində uşaqlıq və gənclik illəri; "Mizanul-əvzan" əsərində onun ədəbiyyat nəzəriyyəçisi – əruzşünas alim kimi xidmətləri ilə tanış oluruq; "Səb´at-abhur"da "Qurani-Kərim"in yazıldığı ərəb dili lüğətçiliyini anlatmaqla yanaşı, onun ərəb dilini də gözəl bildiyi haqda məlumat əldə edirik; "Münşəat" əsərində türk dilində rəsmi dövlət yazışmalarının – məktublaşmaların örnəkləri sənədləşmə tarixi haqqında aydın təsəvvür yaradır; "Vəqfiyyə" əsərində bu dahi və imanlı şəxsiyyətin nəhayətsiz miqyasda olan xeyriyyəçilik işləri ilə tanış oluruq; "Zubdətut-təvarix" başlığı ilə təqdim etdiyi iki tarixi əsər – "Tarixi-ənbiya və hükəma" və "Tarixi-müluki əcəm" əsərlərində onu tarixçi alim kimi tanıyırıq; "Nəzmul-cəvahir", "Hədisi-ərbəin", "Məhbubul-qülub", "Siracul-müslimin", "Risaleyi-tiyr andoxtan" və "Minacat" əsərləri ilə islam dininin xalq arasında türkcə

anladılması sahəsindəki tarixi xidmətləri ilə tanış oluruq; "Lisanut-teyr" əsərində, ömrünün sonuna yaxın yazdığı bu əsəri ilə dahi insanın kamillik dövrünə dolduğuna şahid oluruq" [Ülvi, 2020: 13-14].

"Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri)" monoqrafiyasında "Əlişir Nəvainin əldə edilməyən və yazılmayan əsərləri", "Əlişir Nəvainin ədəbi təxəllüsləri", "Ulu Herat", "Əlişir Nəvai və Azərbaycan", "Əlişir Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı" kimi yarımbaşlıqlar verilmiş və bu yarımbaşlıqlar haqqında qısa məlumatlar əks olunmuşdur. "Əlişir Nəvainin əldə edilməyən və yazılmayan əsərləri" bölməsində Nəvai yaradıcılığının bizə bəlli olmayan tərəflərinin araşdırılması olduqca dəyərlidir. Tədqiqatçı burada Əlişir Nəvainin bu günə qədər əldə edilməyən əsərlərini mühüm faktlara əsaslanaraq sadalamışdır: 1. İlk iki "Divan"ı - "Bədayəul-bidayə" (1466-1482), "Nəvadirun-nihayə" (1482- 1492); 2. "Zubdətut-təvarix"; 3. "Risaleyi müəmma" (farsca); 4. "Vəqfiyyə" (farsca); 5. "Münşəat" (farsca); 6. "Yusif və Züleyxa"; 7. "Şeyx Sənan məhəbbəti"; 8. "Siyərul-müluk"....

"Əlişir Nəvainin ədəbi təxəllüsləri" hissəsində tədqiqatçı dahi Əlişir Nəvainin yaradıcılığı boyu istifadə etdiyi hər iki təxəllüsdən bəhs açır və ilk növbədə Nəvai sözünün mənasını izah edir: "Nəvai – çoxmənalı sözdür. Daha çox – avaz, ahəng, nəğmə, səs, melodiya, təravətli mənalarında işlənir. Əlişirə bülbülün dilindən çıxan "nəva" sözü daha doğma gəlir və özünə Nəvai sözünü təxəllüs götürür. Erqaş Açilovun təbirincə desək, Nəvai sözünün ahəng, səs, nəğmə, melodiyadan başqa, bu söz azuqə, nemət, qida; bəylik, dövlət; ehtiyat; qismət, bəhrə; tədbir tökən, məsləhətçi, xeyirxah, problem həll edən, bir iş görən; nizam-intizamlı, sifariş, rifah; zamin olan, girov qoyulmuş əmlak; səs-səda; yaşayış imkanları yaradan, yaşamaq lazım olan şeyləri həll edən və s. kimi mənaları da ifadə edir" [Ülvi, 2020: 440-441]. Nəticə olaraq, qeyd etməliyik ki, şair türkcə qələmə aldığı əsərlərində "Nəvai" təxəllüsündən istifadə etmişdir.

Boş, ötəri, keçici, müvəqqəti, yox olma, həmişəlik olmayan, puç və s. mənaları ifadə edən "Fani" təxəllüsündən farsca yazdığı əsərlərində istifadə etmiş, Nəvainin bu təxəllüsü seçməsi daha çox təriqətlərlə bağlı olmuş, o, təsəvvüf əhlindən sayılmış, hətta özü tamamilə dərvişlik yoluna qədəm qoyaraq nəqşibəndilik təriqətinə meyl etmişdir.

Daha sonra tədqiqatçı Almaz Ülvi Binnətova "Ulu Herat" başlığı altında yazdığı məqalədə Əlişir Nəvai şəxsiyyətinin doğulub, boya-başa çatdığı, yazıb-yaratdığı Herat şəhəri ilə bağlı təəssüratlarını oxucularla bölüşmüşdür: "Herat! Qədim Herat! Dahilər yetişdirən Herat! Ulu Herat – dahi Əlişir Nəvainin doğulduğu, fəaliyyət göstərdiyi və vəfat etdiyi şəhər! Ulu Herat – dahi Əlişir Nəvaiyə qol-qanad verən, ona zirvənin yollarını taybatay açan, türkcənin elmini, ədəbi dilini, sənətkarlığını cahanda yer almasına, tarixin yaddaşına, söz-sənət meydanında yer tutmasına səbəbkar olan şair təbli Sultan Hüseyn Bayqaranın doğulduğu və vəfat etdiyi şəhər! Ulu Herat – Nəvai kimi dahilərin ustadım, pirim, şeyxim, qibləgahım – deyə ətəyində namaz qıldıqları Əbdürrəhman Caminin səcdə etdiyi şəhər! Ulu Herat – Şah Qasım Ənvarın sığındığı və bir qarış torpağında ona cənnət məkanın qapılarını açan şəhər!" [Ülvi, 2020: 445].

Onu da qeyd edək ki, monoqrafiyanın sonunda 2 əlavə cədvəl verilmişdir. Bu cədvəllərdə Ə.Nəvainin təzkirələri - "Məcalisün-nəfais" və "Nəsaimul-məhəbbət" əsərlərində bəhs edilən şairlərin, övliyaların, şeyxlərin siyahısı verilmişdir. Bununla da, oxucu təzkirələr haqqında məlumat alarkən bu cədvəllər sayəsində orada yer alan 459 və 770 şair, şeyx və övliyalar ilə tanış olur.

Ədəbiyyat siyahısı hissəsində kitabda istifadə olunmuş mətn və mənbələrlə yanaşı, müəllif Almaz Ülvi Binnətovanın Özbək ədəbiyyatı və Əlişir Nəvai ilə bağlı müxtəlif illərdə nəşr etdirdiyi kitab və məqalələrin siyahısı (285) verilmişdir.

"Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri)" monoqrafiyası müasir dövrdə Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin möhkəmliyini, bağlılığını göstərmək baxımından dahi mütəfəkkir Əlişir Nəvai şəxsiyyətini və yaradıcılığını XXI əsr gəncliyinə təqdim edən olduqca dəyərli bir mənbədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Almaz Ülvi. Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında (məqalələr toplusu). – Bakı, "Qartal", 2009. – 360 s.

2. Almaz Ülvi . Əlişir Nəvainin əsri və nəsri" (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri (monoqrafiya)). – Bakı, "Elm və Təhsil", 2020. – 570 s.

“ФУРСАТ ҒАНИМАТДИР…”

Ҳасанов Шавкат Аҳадович
филология фанлари доктори
Самарқанд давлат университети
hasanovshavkat724@gmail.com
Эрназарова Гулбаҳор Исаковна
СамДУ тадқиқотчиси
bahoriso@inbox.ru

“THE MOMENT IS TEMPORARY”

Annotation. This article uses an example of the analysis of some of the poet's poems to illustrate the continuation of the traditions of oriental poetry in his work and some aspects of his poetic mastery.

Калит сўзлар: Вақт поэтикаси, лирик қаҳрамон, поэтик фикр, замон категорияси, фалсафий аспект.

Мумтоз шарқ адабиётида алоҳида эътиборда бўлган, қайта-қайта мурожаат қилинган масалалардан бири *ВАҚТ* фалсафасидир. Ҳазрат Навоий девон тартиб берганларида уни инсон умрига қиёслаб тўрт фаслга ажратадилар. Ҳар бир фасл муайян вақт доирасида ўзлигини намоён этади ва ўзидан кейинги фаслга йўл очиб беради. Шу боис ёшликда эгалланиши зарур бўлган илм-маърифатни, касб-ҳунарни бошқа фаслга кўчириб бўлмайди. Шоир айтганидек, на баҳона, на кўзёш, на пушаймон ўтган фурсатни ортга қайтаролмайди. Чунки инсон фалакнинг айланиши, замонларнинг ўтиши, табиат қонунларига қаршилик қилолмайди. Шундай экан, фурсат ғаниматлигини англамоқ сўз санъатида кўп бор таъкидланган.

“Мен Шарқ шоириман. Шунинг учун Шарқ классикларининг ҳаммаси менинг хеш-ақраболарим”, – дея эътироф этган Ғафур Ғулом мумтоз шеъриятда сайқал топган Вақт поэтикасидан яхши хабардор бўлган ва бир қатор шеърларида бу тушунчанинг мукаммал образини яратди. “Боқийлик”, “мангулик”, “абадият” каби мавҳум тушунчаларни Ғафур Ғулом “ой”, “ҳафта”, “кун”, “мавсум”, “фурсат”, “дам”, “минут”, “секунд” сингари вақт лаҳзалари тарзида конкретлаштириб, ҳаётий тасвирлайди.

Зўр карвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш.

Шарқ шеъриятида лирик қаҳрамоннинг ички кечинмаларини, соғинч, интизорлик, дарду армонларини ифодалашда “карвон”, “сарбон”, “туя”, “бўталоқ” кабилар рамзий-мажозий характер касб этади. Шу шеърий тарбия руҳида камол топган Ғафур Ғулом ҳам буни теран англайди. Шайх Саъдийнинг “Эй, сарбон…” деб бошланувчи ғазали, Гулханийнинг “Туя билан бўталоқ” ҳикояти каби асарларнинг хотира қатларидаги ёғдуси ғайри шуурий тахлит ана шундай самимий ва ҳароратли сатрларга кўчади.

Диққат қилинса, “Зўр карвон” – бу ҳаёт карвони, уни тўхтата оладиган куч йўқ, шу боис у “зўр”. Бўта ҳам шунчаки бўта эмас, “етим бўта” оддий бўтадан кўра унинг етимлиги соғинч азобини янада чуқурроқ, таъсирдорроқ ифода этади. Кўзлар ҳам ҳар галгидек қора эмас, “интизор кўзлар”, кўзёш эса шошқатор эмас, “ҳалқа-ҳалқа”. Негаки, қора сўзи интизор сўзининг маъно кўламини ифода этолмайди, фақат миллий белги сифатида тушунилиши мумкин. Кўзёшнинг “шашқатор” ё “дув-дув” тўкилиши фожеа англангандан кейин юз берадиган руҳий ҳолат ифодаси, интизорликда эса умидворлик туйғуси яширин, ёш “ҳалқа-ҳалқа” бўлганда ҳам ич-ичдан йиғлаш мумкин, ҳам теваракни кўриш мумкин. “Кутаман узоқдан кўринса бир от //Келаяпти дейман кўринса ғубор”.

Ғафур Ғуломнинг бадиий маҳорати шундаки, у қўмсаш ҳиссига, соғинч туйғусига тўла ҳаёт лаҳзаларини вақтнинг шафқатсиз ҳаракатидан тўхтатиб, гўёки уни турли ракурслардан суратга олаётгандек бўлади.

Узилган бир киприк абад йўқолмас,
Шунчалар мустаҳкам хонаи хуршид.
Бугун сабза бўлди қишдаги нафас,
Ҳозир қонда кезар эртаги умид.

Шоирнинг наздида “хонаи хуршид”, яъни қуёш тизимидаги сайёраларнинг ҳаракати коинот қонуниятлари билан шунчалар мустаҳкам тузилганки, ҳатто қаттиқ соғиниш, ичикиш белгиси ҳисобланган киприк узилиши ҳам беҳуда эмас, сабаб ва оқибат бирлиги қонуниятларига асосланади. Шу боис қишдаги нафас бугун сабза бўлди, эртаги умиднинг рўёбга чиқиши эса ҳозирги ҳатти-ҳаракатга боғлиқ.

“Соғиниш” шеърини шоирнинг узлуксиз ва парчаланмас вақт оқимидан ажратиб олинган соғинч изтироби тасвири десак, тўғрироқ бўлади. Чунки вақт кечиши билан табиатда кечаётган ўзгаришлар силсиласи лирик қаҳрамон қалбидаги соғинч ҳиссини янада кучайтиради, – баъзан дилини васвасаларга солади.

Кечқурун ош сузсак бир насиба кам –

Ғафур Ғулом вақт бўлакларини шундай маҳорат билан қўллайдики, уни бошқа бир синоними билан ўзгартиришнинг иложи йўқ. Мабодо “кечқурун” ўрнида “туш чоғи” десак, биринчидан ҳаётий ҳақиқатга тўғри келмайди: уруш даври туш чоғида ошни орзу қилинишини ўзи хомхаёллик, иккинчидан, дилнинг хуфтон бўлишига қоронғуликнинг ҳам ҳиссаси бор.

Балки бир ғалат ўқ, ё хавфу хатар
Хазинаи умриндан йўқотди олмос…

Ўғлини урушга жўнатган отанинг соғинч туйғуси гўёки вақтнинг чиғириқларига солингандек таассурот қолдиради.

Тонг отар чоғида жуда соғиниб.
Бедил ўқир эдим, чиқди офтоб.
Лойқа хаёлотлар чашмадай тинди,
Пок-покиза юрак бир қатра симоб.

Нега шоир айнан Бедилни ўқияпти? Ё қўлига шунчаки Бедилнинг китоби тушиб қолганми? Бизнингча, Ғафур Ғулом ўзининг айни ҳолатига руҳий яқинликни “Абул Маоний”да, яъни Бедилда ҳис қилган. Чунки Бедил бошқа сўфий шоирлардан фарқли ўлароқ тасаввуф масалаларини инсон кечинмалари, қалби, турмуш тарзи, оддий ҳаётий масалалари билан боғлаб тасвирлаган.

Шоир бир шеър доирасида асосий поэтик фикрни ривожлантирар экан, гоҳ ҳикоя, гоҳ мурожаат услубига ўтиб туради, айни пайтда лирик чекинмалар қилиб, ўз шахсияти, биографиясига оид гапларни ҳам сингдириб юборади. Бунда ҳам вақт тушунчаси (тонг отар чоғда)ни муайян фаолият тури билан боғлиқ тарзда конкретлаштиради, эрта тонгда туриб китоб ўқийди, ўроғу гулқайчи кўтариб миллий воқеликка хос иш билан машғул бўлади. “Лойқа хаёлотлар”ни бундан ўзгача йўллар билан тиндириш мумкинмикан?!

Ғафур Ғулом шеърларида вақт фалсафаси гўёки миллий об-ҳаводан нафас олади, шарқона либос кияди:

…Хоки анжир тугаб, қовун ғарқ пишган
Бахтли тонг отар чоғ уни кузатдим…

“Вақт” шеъри Ғафур Ғуломнинг замон категорияси билан боғлиқ мулоҳаза ва мушоҳадаларини умумлаштирувчи мукаммал асарлардан бири.

Ғунча очилгунча ўтган фурсатни
Капалак умрига қиёс этгулик.

Капалак бор-йўғи уч кун ҳаёт кечирар экан. Мана шу қисқа фурсатда туғилади, табиатнинг бир узвига айланади, гулдан гулга қўнади, парвоз қилади, кўзларни яшнатади ва ўлади. Шуларни ўйлаганда, кунлар, ҳафталар, ойлар, баъзан йилларнинг беҳуда ўтаётганлигидан, умрнинг бебаҳо лаҳзаларини арзимас нарсаларга, майда ҳою-ҳавасларга сарфланаётганидан изтиробга тушади киши.

…Ярим соат ичида туғилиб, ўсиб,
Яшаб умр кўриб, ўтгувчилар бор.
Кўз очиб юмгунча ўтган дам – қиммат,
Бир лаҳза мазмуни бир бутун баҳор.

“Вақт” шеъридаги ҳар бир сўз, ҳар бир деталь, гап, поэтик ғояни очишга йўналтирилаётган ҳар бир мушоҳада вақт тушунчасига, уни беҳуда сарфламаслик масаласига боғланаверади, ўзининг янгидан янги қирралари билан намоён бўлаверади.

Баъзида бир нафас олгулик муддат
Минг юлдуз сўниши учун етгулик.
(1-банд)
Яшаш соатининг олтин кафтгири
Ҳар бориб келиши бир олам замон.
(2-банд)
Бир оннинг баҳосин ўлчамоқ учун
Олтиндан тарозу олмосдан тош оз.
(4-банд)
Тириклик кўркидур меҳнат, муҳаббат,
Фурсатдир қилгувчи азиз, мукаррам.
(6-банд)

Бундай мисолларни яна давом эттириш мумкин. Муҳими шундаки, мисрадан мисрага, банддан бандга ўтган сари дақиқа, сонияларнинг бетакрорлиги ва аҳамияти очила боради ва шеър сўнгида умрбоқийлик мазмуни фурсатни ғанимат билиб, ундан унумли фойдаланишда деган теран хулоса чиқарилади.

Ғафур Ғулом қайси мавзуда шеър ёзмасин, энг аввало, масаланинг моҳиятига фалсафий аспектда ёндошади. Табиат ва жамият тарққиёти қонуниятлари ҳамда тарихий воқеликдан олинган мисоллар билан поэтик фикрини қувватлаб, асослаб боради. Бироқ ёшларга бағишлаб ёзган ўнлаб шеърларида услуби ўзгаради, ўқувчининг савиясига мослашади, мураккаброқдек туюлган фалсафийлик ўрнини халқона соддалик эгаллайди. ”Олтин медал” шеъри 10-синфни тугатаётган ўқил-қизларга бағишланган. Унда қизларга мурожаат этиб, кўнгил муддоасини қуйидагича аниқ, равшан ва образли қилиб ифодалайди:

Бахтимиз чароғи. қизлар, жанонлар,
Ўхшашсиз чаманда кўргузинг жамол.
Ҳусннинг умри оз, аммо гўзаллик –

Илму маърифатда топади камол, – дея гўзалликни ҳуснда эмас, илм маърифатда эканлигини таъкидлайди.

“Фарҳод ва Ширин” достонида Ширин Фарҳод шарафига мажлис тузганида ўнта дилором ҳам иштирок этади. Навоий уларни таъриф-тавсиф этар экан, ҳар бирини маълум бир илм-фан, соҳанинг ягонаси дейди:

Бири – ашъор бағри ичра ғоввос,
Бири – адвор даври ичра раққос.
Бири – мантиқ русумида рақамкаш,
Бири – ҳайъат рукумига қаламкаш…

Ғафур Ғулом “Қуёшни қутлаб” мақоласида “Фарҳод ва Ширин”дан олинган ана шу шеърий парчани шарҳлаб шундай ёзади:

“Кўрдингизми, бу қизлар – ҳар бири бир фаннинг мутахассиси эди, дейди Навоий. – Духоба паранжиси бор эди, эрининг учинчи “хотини эди, мушкулкушоддан қолмас эди”, – дейилаётгани йўқ…”

Ғафур Ғулом “Олтин медал” шеърида замона қизларининг беш юз йил олдин Навоий тасвирлаган қизлардек илмли, маърифатли бўлишини орзу қилади, ўзи айтганидек, пирининг анъаналарини давом эттиради. Шоир “Аввал ўқи” шеърида ўғлига насиҳат қилар экан, ёшлар психологиясини яхши билгани боис фикрини баъзан мутойиба оҳангида баён этади:

Қўшнидан келарса жаранглаган сас,
Ҳушингни элитар ишқнинг ғаммози.
Тентагим, бу қизнинг кулгуси эмас,
Жонон пиёланинг янгроқ овози.

Кичик ёшли болаларга атаб ёзган шеърларида эса янада соддароқ тасвирий-ифодавий услубни қўллайди, поэтик фикрнинг ихчам ва оддий, тушунарли бўлишига эришади.

„Аввал ўқи”, “Билиб қўйки, сени Ватан кутади”, „Қуёшчалар шеъри”, “Самарқанд учун”, “Сизга”, “Ёз”, “Орзу”, “Диплом” каби ўнлаб шеърларида миллий ғурур, миллий ифтихор, ўзликни англаш туйғулари баробарида улуғ аждодларнинг анъаналарига муносиб ворис бўлиш истаги устуворлик қилади.

Ўткинчи ҳою ҳаваслар йўлида умрни зое кетказмаклик, унинг ҳар бир дақиқасини ғанимат билмоқ, ҳақиқий гўзаллик- инсон маънавий оламининг бойлиги эканлигини англаш, инсон руҳий камолоти каби ирфоний ва ҳаётий ғоялар Ғафур Ғулом поэтикасининг ўзагини тайин этади.

Қуйидаги сатрлар эса файласуф шоиримизнинг сизу бизга, келажак авлодларга меҳру муҳаббат билан битилган қалб даъватидек жаранглайди:

Азиз умримизнинг азиз онлари
Азиз одамлардан сўрайди қадрин.
Фурсат ғаниматдир шоҳ сатрларла
Безамоқ чоғидир умр дафтарин.

ЯНГИ ДАВР ХАМСАШУНОСЛИГИ ВА КОМИЛЛИК ТАРБИЯСИ

Ҳулкар Ҳамроева,
филология фанлари номзоди,
Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси
“Ўзбекистон” телерадиоканали катта муҳаррири

NEW AGE HAMSHOLOGY AND PERFECTION EDUCATION

Annotation. This article examines the topic of education for perfection in the monograph "The perfect man - the ideal of literature" by the famous Navoi scholar, Doctor of Philology, Professor M. Muhiddinov.

Keywords. Patriotic work, artistic symbolism, humanity, perfection, heart, divine love.

Муҳтарам Президентимизнинг “Бизнинг ёшлар, албатта, бошқа тилни билиш учун саъй-ҳаракат қилсинлар, лекин аввал ўз она тилини кўзларига тўтиё қилиб, эҳтиром кўрсатсинлар. Зеро, ўз тилига садоқат – бу ватаний ишдир”[1;1], деган сўзлари бизнинг зиммамизга катта масъулият юклайди.Дарҳақиқат, ўзбек адабий тилининг асосчиси Низомиддин Амир Алишер Навоий ижодларини ўрганиш ва ёшларга ўргатиш ҳам ватаний ҳамда иймоний эътиқоддир.

Мутафаккир шоиримиз назмий ва насрий асарларида мукаммал жамиятни, Ватан равнақи, унинг порлоқ истиқболини комил инсон шахсининг шаклланиши билан,илм-фан ва тафаккурнинг тараққиёти билан боғлайди. Бу қарашлар унинг ижодида ўзининг яққол ифодасини топган. Қомусий “Хамса” достонларида Бадиуззамон Мирзо, Шоҳ Ғариб Мирзо, Султон Масъуд Мирзо каби темурий шаҳзодаларнинг бадиий тимсолларини маҳорат билан яратади. Ҳазратнинг

уқтиришича, Ватан фаровонлиги, халқнинг заковати ва кўнгил ободлиги миллий ўзлик тушунчасини англашдан бошланади. “Фарҳод ва Ширин” достонида улуғ шоиримиз шундай дейди:

Демонким кўнгли поку ҳам кўзи пок,
Тили поку, сўзи поку, ўзи пок.
Деди: Ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.[2;77]

Комиллик саодатига эришмоқ қадим Шарқ адабиётининг азалий орзуси. Улуғ шоирнинг илм ва тафаккур ҳақидаги қарашлари энг аввало инсон моҳиятини ҳар томонлама теран англашга – инсоншуносликка асосланади.

Истиқлол шарофати билан навоийшуносликда ҳам янги давр бошланди. Айнан комиллик тарбияси ва тасаввуфий ишқнинг маъно-моҳиятига оид қатор тадқиқотлар яратилмоқда. Атоқли навоийшунос олим Муслиҳиддин Муҳиддиновнинг “Комил инсон – адабиёт идеали” монографияси янги давр хамсашунослигида алоҳида аҳамият касб этади. Олим ўз тадқиқотларида Шарқ шеъриятининг бош ғояси – ёшларимиз кўзларига тўтиё қилишлари шарт бўлган инсонпарварлик ва комиллик тарбияси ҳақидаги тамойилларни тўрт буюк аллома – Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий ва Мир Алишер Навоий бетакрор “Хамса”ларининг илк достонлари мисолида қийсий таҳлил қилади. Ҳазрат бобомиз ижодиётининг асосий мавзуси ҳақида сўз юритар экан, шундай дейди: “Навоий фикрича, Тангри таоло дунёни инсон туфайли бино этган, чунки дунёни яратишдан мақсад Инсонни яратиш эди.Чунки инсон Аллоҳнинг ердаги халифаси, инсон қалбида илоҳий ирфон хазинаси тилсим қилинган. Инсон шу хазинага посбон. Агар киши ана шу тилсимотни очолса, ўзлигини англаса, у буюклик сари қадам қўяди. Шундай қилиб, комиллик – ўзлигини ва ўз раббини англашдан иборат”[3;20-21]. Унинг талқинича, ҳазратнинг комиллик назарияси, руҳоний эътиқоди руҳни завқлантиради, эзгуликларга қанотлантиради. Шаҳзода Фарҳод тимсолида ўзи орзу қилган комил инсоннинг маънавий қиёфасини чизар экан, комилликни қалб гўзаллиги ва поклигида, эътиқод ва иймонда кўради. Гўзалликка рағбат инсонни Оллоҳга ва унинг расулига яқинлаштиришига ишонади. Оллоҳ, олам ва одам қалбининг гўзаллигини уйғунликда мушоҳада этади.

Мир Алишер Навоий ҳазратларининг комиллик эътиқодини англаш, у яратган камолот оламига кириш учун алоҳида идрок ва илм, қунт ва заковат керак. Мутафаккир шоир ижодининг янги қирраларини очиш борасида қатор аҳамиятли илмий тадқиқот ишларини олиб бораётган заҳматкаш олимнинг мазкур рисоласи кўтарилган масалалар кўлами ва аҳамияти билан замонавий хамсашуносликка янги йўналиш берди. “Чунончи, Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида тасвирланган Суқрот ҳаким комил инсон тимсоли бўла олади. Чунки бу одам ўтмиш ва келажакдан огоҳ, Фарҳоднинг саргузашт тақдирини олдиндан ҳикоя қилиб беради, унинг истиқоматгоҳи бўлган ғор нурафшон бир маскандир. Комил инсонда Ҳизр, Исонинг, Жаброилнинг, Мекоил ва Азроилнинг хусусият ва сифатлари, қудрати жамланган дейишади. Бу бир идеал. Инсон камолотининг олий намунаси”[3;19], дейди олим. Зотан, тамаддуннинг тадрижий тараққиётида айнан комиллик тарбияси устувор эканлигини хамсашунослик нуқтаи назаридан тадқиқ қилиш ҳамма замонларда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Албатта, инсон фақат тафаккур ва англаш эмас, балки руҳий олами, ҳиссиётлар ва туйғулари билан ҳам бошқа мавжудотлардан ажралиб туради. Ички туғёнлар теран тафаккур билан уйғунлашган сатрларда аллома шоиримизнинг тасаввуфий дунёқараши янада ёрқинроқ намоён бўлади.Инсоннинг ижодий куч ва қобилиятлари, имкониятлари камол топиши, қадр-қиммати, моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учун юртининг бахт-саодати йўлида фидокорона меҳнат қилиши умуминсоний қадриятлар мазмунини ифода этади. Шоирнинг қалб асрорлари, руҳоният сирларини кашф этаётиб, профессор М.Муҳиддинов Мир Алишер Навоий ҳазратларининг бетакрор шеърияти ва санъаткор сифатидаги тарихий хизматлари, ибрат ва намунага айланиб қолган энг улуғ хислатлари ҳам комилликка интилиш эканлигини, ҳақ ишқи халқ ишқи билан муштараклигини шундай асослайди: “илоҳ – кўнгил – расул – пир - сўфий - шоир бир силсила, бир-бирига яқин.Буларнинг бари Комил инсон сифати ва қиёфасини, ботиний оламини белгилайди. Кўнгил – илоҳ макони экан, Аллоҳнинг барча мўъжизалари шу ерда содир бўлади, шу тариқа кўнгил поклиги инсонни инсон қилади.Кўнгил қанча тозаланса, одам шунча Аллоҳга яқинлашади, дейди Алишер Навоий”[3;64]. Бу каби муҳим хулосалар билан олим хамсашуносликнинг долзарб йўналишларини ривожлантиради, комиллик тарбиясининг асосий

тамойилларини изчил ва методологик таҳлил қилади, ўз мулоҳазаларини теран ва илмий асослайди.

Дарҳақиқат, мутафаккир шоир ижодида инсонпарварлик маъно ва туйғуларининг кўлами ҳам, миқёси ҳам ниҳоятда кенг, юки залварли.У энг юксак ҳиссиёт ва тафаккур ила комиллик тарбиясини тарғиб қилади. Борлиқ оламдаги гўзалликнинг илоҳий сирлари эзгуликка мойил кўнгилда албатта акс этади. Ҳазрат ижодида талқин қилинган ишқ комилликка интилишда, комилинсонга муҳаббатда янада ёрқин намоён бўладики, бу ишқ замирида орифлик, донишмандлик, қалб хотиржамлиги мужассамдир. Бинобарин, ”Алишер Навоий шунга аминки, кўнглида ишқ ўти аланга олган одам ёмонликка юрмайди ва ўзгаларга ҳам ёмонликни раво кўрмайди.Зеро, ишқ – саховат чашмаси.У кўнгилда ёқилган чироқ, кўнгилни ёритиб, илм-маърифатга макон этади.Ишқ аввало инсонни гўзалликка ошно этади, гўзаллик сиру асрорини кашф этишга ундайди, дидини, фаросатини, зеҳни ва қобилиятини оширади, ошиқ киши зукко, тезфаҳм бўлиб қолади” [3;161]. Атоқли адабиётшунос олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийи, профессор Муслиҳиддин Муҳиддинов тўғри таъкидлаганидек, Амир Алишер Навоий ҳазратлари инсоният тафаккури тараққиёти ва комиллик тарбиясида ислом ва тасаввуф маърифати уйғунлигига асосланиб, фавқулодда юксак босқичга кўтарилган. Унинг асарларида комил инсон фазилатлари ва комиллик йўллари юксак санъаткорлик билан тасвирланган.Улуғ шоир Шарқ шеъриятида мавжуд анъанавий камолот босқичларини руҳий турғунликдан халос қилди, шеъриятга бутунлай янги руҳ, янги қувват бағишлади.

Тириклик моҳияти ва ҳақиқатларини теран англашга интилган инсон аввало ҳаётни меҳнат ва қизғин фаолият орқали севади. Комиллик тарбияси турмуш қийинчиликларини енгиш, кутилмаган зарбаларга, синовларга бардош беришда, машаққатлардан сабоқ олишда тобланади.Мир Алишер Навоий ҳазратлари Оллоҳни севиш билан инсонни севишни улуғлайди. Олимнинг фикрича, “Навоий ота-онадан кейин қариндош-уруғ, ака-ука ва “силаи раҳм” - опа-сингилларга яхши муносабат борасида ҳам тўхтаб ўтган.Умуман, инсон ўз яқинларига раҳмдил бўлиши лозим.Ўз яқинларига раҳмдил бўлмаган одам бошқа бегоналарга ҳам раҳм-шафқатли бўлмайди – Навоийнинг тушунчаси шунақа” [3;180].

Атоқли навоийшунос олим, филология фанлари доктори, профессор М.Муҳиддинов “Комил инсон – адабиёт идеали” монографиясида мутафаккир шоирнинг комиллик тарбияси ҳақидаги қарашларини Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий “Хамса”ларидаги фикрлар билан қиёслаб, изчил таҳлил қилади. Фарқли томонларини аниқ кўрсатади.Жумладан, “Навоийнинг салафлари Низомий, Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз, Саъдий ижодларида ҳам май ва майхўрлик ҳақида гап кетса-да, лекин уларда бу нарса муҳокама мавзусига айланмаган ва қаттиқ қораланмаган.Алишер Навоий эса Баҳром Гўр образи орқали майпараст шоҳнинг фожиасини кўрсатиб, Султон Ҳусайн Бойқарони ундан сабоқ олишга чақирган.Бунинг сабаби шуки, майхўрлик, айшу ишратга берилиш XV асрда Ҳиротда кенг авж олади, фақат султон саройидагина эмас, бошқа жойларда ҳам ҳоким-амалдорлар, сипоҳийлар, ҳатто дин арбоблари, шайху қозилар бўш вақтларини базми жамшидлар уюштириб, майхўрлик қилиш билан ўтказганлар. Чоғир ичиш бора-бора аҳолининг қуйи табақалари ҳаётига ҳам кириб келган, хонақо, мадрасаларда тунни бедор ўтказган мастларнинг шовқин-сурони, бебошликлари кўнгилсиз воқеаларга олиб келган.Бу улуғ гуманист Алишер Навоийни ташвишга солмасдан қолмасди, шунинг учун ўз асарларида бу бемаъни одатга қарши чиқиб, бадмастликнинг хунук оқибатларини кўрсатиш билан фалокатнинг олдини олмоқчи бўлади” [3;108].

Олим ўсиб келаётган ёш авлодни кўнгли поклик, кўзи поклик, тили поклик, сўзи поклик, ўзи поклик илмини, комиллик саодатини айнан мутафаккир шоирнинг ижодидаги башарий ва илоҳий сифатларнинг уйғунлигидан ўрганишга даъват этади. Зеро, комиллик тарбияси исломий ахлоқнинг туб негизи бўлиб, ирфоний тамойилларга, мустаҳкам тарихий илдизларга эгалиги, мудом илгарилаб, юксалиб бориши билан қудратли ва умидбахшдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Президент Шавкат Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи//Ўзбекистон овози газетаси. 21.10.2019; https://uza.uz
2. Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” “Фан”,Т.1992.77-б.
3. М.Муҳиддинов Комил инсон – адабиёт идеали.”Маънавият” Т.2005.

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА ОИЛАВИЙ МУҲИТ ВА ИЖТИМОИЙ МУНОСАБАТ МАСАЛАЛАРИ

Ҳабибулло Жўраев **,**
профессор,Фарғона ДУ
Саидакбарова Муқаддас Муҳаммадраҳимовна,
ўқитувчи, Қўқон ДПИ
muqaddassaidakbarova@gmail.com

Annotation: The article discusses the interpretation of family relations, the relationship between father and child in the crisis of socio-political processes of public administration in Alisher Navoi's epic "Khamsa".

Keywords: Educational and moral advice, father's consent, patriarch, historical truth, socio-political crisis, Sheruya, Abdullatif, Farkhod.

Алишер Навоийнинг маънавий-маърифий, ижтимоий-фалсафий ғоялар устувор бўлган асарлари нафақат ўзбек халқи, балки жаҳон ижтимоий-сиёсий, адабий-маърифий тарихида муҳим манбалардан биридир. Ўрта асрлар давлатчилигининг асослари ҳамда жамиятни бошқарув тизимига доир айрим ҳаётий хулосалар, оилавий муносабатлар, тарбиявий-ахлоқий ўгитлар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмасдан келмоқда.

Эрур чун олам ичра жоҳ фоний, яхши от боқий,
Бас, эл комин раво айла ўзунгни комрон кўргач.

Яъни, шоир айтмоқчики, бу оламда амал, мартаба ўткинчидир, яхши ном эса боқийдир. Шундоқ бўлгач, ўзингни катта ишларга қодир билсанг, элнинг оғирини енгил қил, мақсадга етишишига кўмаклаш. Айниқса, Навоий ижодида ота-онага муносабат масаласи алоҳида ўринлардан бирини эгаллайди. Шоир ота ризосини Оллоҳ ризосига тенглаштириб, шундай дейди:

“... Отанг парвардигорингдур, бу жиҳатдинким, Тенгри таоло сени йўқдин бор қилмоққа восила улдур ва туфулиятдин шабоб синниғача парвариш бергувчи ул”.

Минг афсуски, барча даврларда ҳам бу ўгитларга амал қилмаган кимсалар учрайди. Навоий баъзи фарзандлардаги ноқобилликларнинг илдизи нотўғри тарбия, покликка ва тўғриликка асосланмаган оилавий ҳамда ижтимоий муҳитда эканлигини кўрсатади. Ҳақиқатдан ҳам, бундай камчиликлар ва иллатлар мавжуд муҳитда ўсган болаларда худбинлик, мол-мулк ҳамда мансабга ўчлик, ўзини бошқалардан устун қўйиш ва шахсий манфаати йўлида ҳеч нарсадан қайтмаслик сингари салбий хусусиятлар шаклланади. Натижада, бундай фарзандлар бошқаларгагина эмас, ҳатто ўз ота-онасига нисбатан ҳам ёмонлик ва ёвузлик қилишдан тоймайдиган бўлишади. Навоий бунга далиллар ҳам келтиради. Масалан, шундай ноқобил феъл-атвори туфайли Шеруя отаси Хисравни, Абдуллатиф эса Мирзо Улуғбекни қатл этиш даражасига етдилар. Гарчи Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонида Хисравни Фарҳодга қарама-қарши қўйиб, унинг ножўя ҳаракатларини қаттиқ қоралаб тасвирлаган бўлса- да, бироқ унинг ўз ўғли Шеруя томонидан ўлдирилишини маъқулламайди. Шу сабабли ўзи гувоҳ бўлган воқеа, яъни Абдуллатифнинг падарқушлик фожеасини эслаб, саккиз ёшлигида кўрганлари асосида қуйидагиларни ёзган: “Абдуллатиф Мирзо савдои мижоз ва васвасий табъ ва девонасор киши эрди... Ўтар дунё маслаҳати учун донишманд ва подшоҳ отасини ўлтурди. Ҳар ойинаким, салтанат Шеруяга вафо қилганча анга қилди” [4,172]

Абдуллатиф отасини ўлдириб, ҳеч нарсага эришмаганидек, Шеруя ҳам ҳаётда ўз мақсадларини амалга ошира олмади. Абдуллатифнинг номи тарихда бадном бўлиб қолди, чунки у нафақат отаси, балки ўзбек халқининг Улуғбекдай даҳосига тиғ кўтарди. Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонида соҳибқирон Амир Темур авлодида Улуғбекка тенглашадиган султон етишмаганини таъкидласа, “Мажолисун-нафоис”да унинг юксак фазилатларини батафсил ёритади: “Улуғбек Мирзо донишманд подшоҳ эрди. Камолоти бағоят кўп эрди. Етти қироат била Қуръони мажид ёдида эрди. (Буюк Қуръонни етти хил қироатда ёддан ўқий олар эди). Ҳайъат (юлдузшунослик илми ва риёзий (математика) ни хўб билур эди. Андоқким, зиж битиди (юлдузлар ҳақида жадвал тузди) ва расад боғлади. (сайёралар ҳисоби, ҳаракат ҳолати ва масофалари ҳақида тақвим тузди) .... Бовужуди бу камолот гоҳи назмға майл қилур эрди” [3,413].

Алишер Навоийнинг тарихий асарларида ҳам юқорида тилга олинган шахслар ва уларнинг фаолияти ҳақидаги махсус тўталиб ўтилган. Бу қайдлар орқали улуғ шоирнинг тарихий воқеликка муносабати ҳамда уни бадиий қайта ишлаши жараёнлари янада равшанлашади. “Тарихи мулуки Ажам” да Хисрав ва Шеруя ҳақидаги маълумотлар, улар ўртасидаги муносабатларнинг падаркушликкача етиб борганлиги қуйидагича ифодаланган: ”Хисравнинг Ширинdек маҳбуби бор эрдиким, оламда анингдек ҳусну латофат ва жамолу малоҳат ҳеч кимда йўқ эрди. Ва фақир барча муарриҳлар нақизи тарафидин икки сўз топибменким, анга даст бердики, ҳеч кишиға даст бермайдур, ўткон борчадин куллийракдур. Бири улким, агарчи Ширинdек оламда нодираси бор эрди, вале Фарҳоддек ҳам олам ажубаси рақиби бор эрдиким, ишқ ва ниёз ифротидин бовужуди Хисравдек подшоҳ кўнгли Фарҳодқа майл қилиб, илтифот ва тараҳҳумлар зоҳир қилди. Ва ани билиб Хисрав рашкдин макр била Фарҳод қатлиға боис бўлдиким, андин машҳурроқдурким, битмак ҳожат бўлғай. Яна бири Ҳазрат Рисолат саллоллоҳу алайҳи васаллам биъсатиким анинг замонида воқеъ бўлдиким, бу ўткон барча тажаммул ва макнатни бу давлатнинг минг улушидан бир улуши тутса бўлмаски, ул ҳазрат анга дин ва ислом даъватиға нгма битиб, киши йиборди.....

Шеър:

Чу Хисрав бўлуб мулк ила сар фароз,
Мулук ичра топти бу нав имтиёз.
Вале чарх айлаб ситамсозлиқ,
Заволида ҳам берди мумтозлиқ. [2, 638]

Бу воқеа-ҳодисалар “Тарихи мулуки Ажам”дан олдинроқ яратилган “Хамса”нинг “Фарҳод ва Ширин” достонида ҳам батафсил ифодасини топган. Хусравнинг ўз ўғли Шеруя қўлида ҳалок бўлишини шоир давроннинг Фарҳод қони учун интиқом олиши сифатида бадиий талқин этади:

...Ўғул қатл этгали оҳанг қилди,
Ато қонига тигин ранг қилди.

Ўғул қилмади онинг қасди жони
Ки, даврон истади Фарҳод қони.

Агар Фарҳодга зулм этти Хисрав,
Иваз бот айлади чархи сабукрав. [1,693]

“Фарҳод ва Ширин” достонида Алишер Навоий Шеруянинг падаркушгина эмас, маънавий тубан, худбин кимса эканлигини ҳам намойиш этмоқ учун ижодий тахайюлга эрк беради ва унинг тилидан Ширинга қилинган “дил изҳори” таркибида қуйидаги мисраларни келтиради:

...Манга андоққи ул ўт солди партав,
Не Фарҳод ул сифат куйди, не Хисрав.

Далил истар эсанг, даъво сурубмен
Ки, ишқингда атомни ўлтурубмен... [1,697]

Шеруяга бағишланган воқеаларда ҳам муаллиф тарихий ҳақиқатдан узоқлашмайди. У ҳам кўп ўтмай ўз ажалини топади. Бу ерда Навоий Фирдавсий “Шоҳнома” сида башорат қилинган “Падаркуш подшоҳ бўлолмайди, бўлса ҳам олти ойдан ошмайди” иборасини ривожлантиради ва тасдиқлайди.

Ҳануз айламай тахт узра мақом,
Юруди фалак тахта сори хиром

мисраларида буни яққол кўришимиз мумкин.

Гап шундаки, Алишер Навоий ижтимоий-сиёсий инқирозларнинг туб илдизини ҳам оилавий ҳамда айрим шахслар қисматидаги фожеалардан излайди. Улуғ шоир ва мутафаккир ўзининг бадиий асарларидагина эмас, илмий-филологик ҳамда тарихга оид асарларида ҳам эзгу ном қолдириш даъваткори ҳамда комил ахлоқ тарғиботчиси сифатида намоён бўлади. Айниқса, Навоий ижодида соғлом оила муҳити, оилада, фарзанд тарбиясида ота-онанинг бурчига муносабат масаласи алоҳида ўрин эгаллайди. Хулоса қилиб айтганда, “Хамса ” сингари асарлар халқимизнинг миллий менталитети, руҳияти, маънавий қирралари, орзу-умидларини, бир сўз

билан айтганда, реал воқелик билан боғлиқ тушунчаларни юксак бадиий-эстетик тасвирлаб берган сўз санъати намуналаридир.

Адабиётлар рўйхати:

1. Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. O'n jildik. 6-jild, Toshkent, G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013.
2. Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. O'n jildik. 8-jild, Toshkent, G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013.
3. Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. O'n jildik. 9-jild, Toshkent, G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013.
4. Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилдлик, 12-жилд, Тошкент, Бадиий адабиёт, 1966. Б.172
5. Фирдавсий "Шоҳнома". Тошкент, "Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти",1975
6. Ҳайитметов Р. Навоийхонлик суҳбатлари. Тошкент, "Ўқитувчи", 1993.

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ АЛИШЕРА НАВОИ И ЕЕ РОЛЬ В ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ

Шарифиён Муқаддас Холиқзода *– кандидат педагогических наук, доцент кафедры теория и методика дошкольного воспитания*
Кодирова Мухайё Абдуджабаровна *– преподаватель кафедры теории и методика обучения родного языка*
ГОУ «Худжандский государственный Университет имени академика Бободжона Гафурова»
Республика Таджикистан, город Худжанд

Alisher Navoi's literary heritage and its role in the education of youth

Resume

The article is devoted to the pedagogical thoughts of one of the eastern thinkers, the founder of Uzbek literature, Alisher Navoi. In the article, the author notes the merits of Alisher Navoi and the high importance of his great advanced ideas in the upbringing of the younger generation. Navoi's pedagogical ideas are distinguished by great humanism. The authors note that the formation of the ideas of a humanistic pedagogical culture contributed to the creativity and scientific activity of this largest educator of the East.

Keywords: wisdom, thought, humanism, education, knowledge

«Знание и мудрость – украшение человека»

Алишер Навои

Образование представляет собой социальный институт, непосредственно разрабатывающий, закрепляющий и реализующий нормы человеческой культуры и через них – определенную систему отношений педагога с учеником. Вот почему так важно четко определить исторические корни этого процесса. Идеи гуманизма издавна питали отечественную педагогическую культуру, становясь историко-культурной традицией. В развитии этих идей выдающуюся роль сыграли научные труды ученых и мыслителей средневекового Востока.

Ретроспективный анализ истории педагогической мысли на Востоке показывает, что самоценность человека, восхождение к ценностям, формируемым в детстве, бережное отношение к детям являются неотъемлемой частью историко-культурной педагогической традиции.

Изучение, осмысление исторического развития культурно-педагогической традиции помогает глубже осознать проблемы современности. Пониманию объединительной сущности культуры в педагогической деятельности значительно помогло знакомство с историко-

культурными традициями, рассматривающими личность человека как высшую ценность, развитие такой личности как цель, а демократическую педагогическую культуру как средство реального существования индивидуума.

Значительный вклад в развитие этих гуманистических идей внесли Аль- Фараби, Беруни, Насир ад-Дина Туси, Ибн Сина, Алишер Навои и другие. Они утверждали, что без научного знания человек становится сомнительным в своей сущности. Наука – это признак превосходства человека над живыми существами, а также принцип существования на протяжении всей жизни. По мнению Беруни, главный критерий ценности человека, - дело, труд.

Становлению идей гуманистической педагогической культуры способствовало творчество и научная деятельность крупнейшего просветителя Востока Алишера Навои. Его прогрессивная деятельность в области отечественной культуры весьма разнопланова: основоположник узбекской литературы, мыслитель, ученый, художник, музыкант, государственный деятель.

Педагогические идеи Навои отличаются большим гуманизмом. Он считает человека самым высшим, благородным существом мира, а ребенка – светилом, которое освещает дом и приносит в семью радость и счастье. Мало любить собственных детей, человек должен любить всех детей – «будущее поколение». По мнению Навои, цель воспитания – подготовить подрастающих людей хорошо образованными, овладевшими лучшими человеческими качествами и борющимися за счастье народа.

Он высоко ценил человеческий разум и науку. «Знания и мудрость – украшение человека», - писал он. Ребенку, говорил Навои, с малых лет необходимо дать правильное воспитание, сообразуясь с возрастом, а к изучению наук надо приступать как можно раньше. Овладение науками и ремеслами, по мнению Навои, не самоцель: они должны быть полезными народу, ибо тот, кто получил знания и не сумел их применить, похож на крестьянина, вспахавшего поле, но не засеявшего его. Навои считал: «Кто посвятит свою жизнь служению науке, того имя и после смерти останется бессмертным». И то, что память о Навои как о прекрасном многогранном ученом и незаурядном государственном деятеле прошла сквозь века, обессмертив его имя, на мой взгляд, очень красноречиво свидетельствует о правдивости сказанных слов.

Критикуя мактаб, с ее схоластической системой обучения, он выступал за светское образование, настаивал на том, чтобы школа дала многосторонние знания. Навои осуждал принуждающие методы воспитания как в школе, так и дома, выступал против телесных наказаний. По убеждению Навои, главное - это любовь к детям. Учитель должен не только в совершенстве знать свой предмет и обладать глубокими знаниями, но и понимать нужды народа, показывать во всем пример. Говоря о роли и значении учителя в обществе, Навои подчеркивал, что его (учителя) необходимо уважать.

Подвергая резкой критике феодальную мораль, поэт осуждал тщеславие, жадность, обман и двуличие придворных чиновников-казнокрадов. Навои призывал прививать молодому поколению любовь к Родине, уважение к человеку – самому высокому и ценному дару Вселенной. Значительное место в произведениях Навои занимают вопросы нравственного и трудового воспитания.

… И честь семьи, во-первых, честь,
Коль можешь ты свершить благое дело
Коль у тебя семья и дети есть
Смотри, чтоб время зря не пролетало…

Алишер Навоий подчеркивал, что стремление в получения знания является самым необходимым средством при воспитании всесторонне развитого человека. Он определяет, что знание является фактором спасения человечества и народа от невежества и гнева. С помощью идей, выдвинутых в своих произведениях, ученый призывает людей быть умными и образованными. Мыслитель утверждает, что получение знания каждого человека является обязанностью. Причиной всякого дискомфорта является не гармоничность, наиболее важная вещь, которую нужно сообщать сейчас при обучении это чувство гармонии.

Целью получения знания является формирование народа и общества, приобретение счастливой жизни, создание благоустроенной страны. Он верит, что каждый умный и мудрый человек в развитии государства и для пользы народа готов ко всему и всегда сможет оказать помощь на этой сфере. Мыслитель считает, что Мирзо Улугбек является одним из таких людей и его имя всегда остается в памяти узбекского народа и в истории. Всесторонне развитый человек,

который мечтал Алишер Навои, не ограничивается только получением знания. По мнению Навои, цель воспитания – подготовка подрастающего поколения к дальнейшей созидательной жизни, что невозможно без хорошего образования, овладения лучшими человеческими качествами и борьбы за счастье народа. он пламенно призывал молодежь к изучению науки и развитию интеллекта. «Знание и мудрость – украшение человека».

Одним из самых ценных качеств настоящего человека Навои считал трудолюбие. Труд, утверждал он, украшает человека, благодаря труду человек совершенствуется и достигает определенных высот. Ретроспективный анализ истории педагогической мысли на Востоке показывает, что самоценность человека, восхождение к ценностям, формируемым в детстве, бережное отношение к детям являются неотъемлемой частью историко-культурной педагогической традиции.

Изучение, осмысление исторического развития культурно-педагогической традиции помогает глубже осознать проблемы современности. Пониманию объединительной сущности культуры в педагогической деятельности значительно помогло знакомство с историко-культурными традициями, рассматривающими личность человека как высшую ценность, развитие такой личности как цель, а демократическую педагогическую культуру как средство реального существования индивидуума.

Педагогические идеи Навои отличаются большим гуманизмом. В его представлении человек – самое высшее, благородное существо в мире, а ребенок – это светило, которое освещает дом, приносит радость в семью. Мало любить собственных детей, человек обязан любить всех детей – поколение будущего. Он отмечал, что ребенок не может отличить хорошее от плохого и поэтому велика роль учителя, который будет благотворно на него влиять. Учитель должен не только в совершенстве владеть знаниями, но и показывать всем пример.

Алишер Навои так возвеличивший Человека, все свое творчества посвятивший Человеку и всю жизнь служивший ему, перед ним тоже ставит большие требования. В поэме «Смятение праведных» целые главы посвящаются благородству, честности, щедрости, верности и другим человеческим качествам. Для Навои самым высшим критерием является гуманизм.

Не назовется человеком тот,
Кого людское горе не гнетет.
А радуется гибели людей
Палач, или могильщик, иль злодей.

В «Смятении праведных» Навои много внимание уделяет теме любви, которая является одной из основных тем в восточной поэзии.

Любовь для Навои — не слепая страсть или любование внешней красотой возлюбленной, а сближение родственных душ. Истинной любви свойственны верность, преданность, благородство и человечность. Навои создает образы прекрасных женщин, наделяя их высокими человеческими качествами. Они во многом стоят выше мужчин, что было противоестественно в эпоху феодализма и безраздельного господства ислама. В любви, по мнению Навои, шах и нищий равны, в мире истинной любви не должно быть места ни насилию, ни эгоизму, ни корысти и тому подобным низменным качествам.

Таким образом, Алишер Навои развивая великие педагогические идеалы своих предшественников, внес большой вклад в просвещение умов подрастающего поколения, стараясь пробудить в нем чувство любви к Родине, стремление к знаниям, борьбе за торжество высоких человеческих идеалов, искоренение несправедливости и улучшение жизни людей.

Литература:

1. Айбек. Гули и Навои. (Из народных легенд). – Ташкент, 1971.
2. Бертельс Е.Э. Навои: опыт творческой биографии. – М. -Л., 1948.
3. История узбекской литературы. В 2-х томах. Т. 1. (С древнейших времен до XVI в.) – Ташкент, 1987.
4. Навои А. Избранные произведения. / Под ред. Дейча А., Пеньковского Л. – Л.: Советский писатель, 1948.
5. Навои А. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1983.

АЛИШЕР НАВОИЙ “ХАМСА”СИ ОЛИМ ШАРАФИДДИНОВ ТАЛҚИНИДА

М.А.Атаниязова
Қорақалпоқ давлат университети
илмий тадқиқотчиси

Abstract: This article is devoted to the analysis of the research of Olim Sharafiddinov in the field of creativity of Alisher Navoi. It examines the views of the scientist about the work of "Hamsa" by Alisher Navoi.

Key words: Literary criticism, literary-critical view, "Hamsa" work, research, comparative analysis

Ўзбек адабиётшунослиги тараққиётида Олим Шарафиддинов алоҳида ўрин эгаллайди. Таниқли адабиётшунос олим Абдуғафур Расулов таъкидлаганидек, “... ҳозирча Олим Шарафиддинов ҳаёти ва ижоди ҳақида жуда кам ёзилган. Шоир Миртемирнинг олим ҳақидаги хотираси, Ҳайдарали Узоқовнинг “Муҳрланган лаҳзалар” бадиаси, Элёр Каримовнинг “У жанг майдонидан қайтмади (1986)” мақоласи, Тошкент университети битирувчиси К.Эшноровнинг диплом иши (1976) бор, холос”[4.10]. Олим Шарафиддинов 1903 йилда Тошкентда туғилади. Маълумотларга кўра, у 1943 йилда Белоруссия фронтидан уйига хат ёзади ва бу хат олимнинг охирги номаси ҳисобланади. Олим (Саидолим) Шарафиддинов атиги 40 йил умр кўради. Унга умрининг 13 йилинигина илмий-ижодий ишлар билан ўтказиш насиб қилади. Шундай бўлса-да, Олим Шарафиддинов Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги даражасигача эришади. Бироқ бу академиклик гувоҳномасини ўзи кўрмасдан, қўлига олмасдан оламдан ўтиб кетади. Олим Шарафиддинов зиёли, ўқимишли оилада вояга етганлиги учун ҳаётини илм-фан йўлига бағишлайди. Айниқса, адабиёт ва адабиётшунослик соҳасида тинимсиз изланади. Бунда Олим Шарафиддинов оиладан олган таълим-тарбия ҳамда у яшаган муҳит, илмий-адабий жараён муҳим рол ўйнайди. Унинг онги ва дунёқараши ҳаётга, оламга бадиий тафаккур нуқтаи назари билан қараш асосида шаклланади. Қисқа қилиб айтилганда, Олим Шарафиддинов ҳаёти янги даврнинг олимлари, шоирлари, ёзувчилари даврасида ўтади. У илмий ижодини навоийшуносликка бағишлаганлиги ҳам бежиз эмас.

Маълумки, XX аср 30-йилларида Шарқ ва ўзбек классик адабиётини ўрганиш масалаларида қалтис вазият, ҳатто бу соҳа вакиллари ҳаётига хавф солиш даражасида оғир ҳолат ҳукм сураётган эди. Бу даврдаги бадиий адабиёт ривожини ҳукмрон мафкура измига бўйсиндириш сиёсати, сўзсиз, адабиётшуносликни ҳам қамраб олган эди. Энди сўз санъати “совет воқелиги”, “инқилоб тонги”, “меҳнаткаш халқ”, “пролетариат”, “октябрь” каби ҳодисаларни мадҳ этиши талаб этилар эди. Натижада адабиёт илми – адабиётшунослик ҳам асардан айни мотивларни топишга қаратилди. Ушбу сунъий ҳатти-ҳаракатлар, айниқса, кўп асрлик ўзбек классик адабиётини холис ўрганиш учун жуда катта тўсиқ қўйди. Бироқ иккинчи томондан адабиёт тарихини ўрганмасдан на янги давр адабиёти, на адабиётшунослиги ривож топар эди. Айниқса, Алишер Навоий ижоди ўзигача бўлган барча анъаналарни мужассамлаштирган ва ўзидан кейинги адабий ҳаёт тараққиёти учун сарчашма бўлиб хизмат қилган эди. Бир сўз билан айтганда Алишер Навоий феномени бадиий ижод ва адабиётшунослик учун том маънода илҳом манбаи саналар эди. Шунинг учун олимлар мутафаккир ижодини ўрганишнинг мақбул усули сифатида мажоздан келиб чиқувчи ҳақиқатларни эмас, балки бадиий матнлар сиртқи оламини ёки талқинларни собиқ мафкура талабига мослаштириб бўлса-да тадқиқ этишга жазм қилдилар. Мумтоз адабиёт ва Алишер Навоий мероси замон қарашларига уйғунлаштирилди.

Эътиборли томони шундаки, XX аср 30-йиллари янги давр адабиётшунослиги навоийшунослик билан бошланди ва айнан унинг замирида шаклланди, деб айтиш мумкин. Даврнинг забардаст олимлари Э.Е.Бертельс, Садриддин Айнийлар навоийшунослик ва демакки, адабиётшунослик борасида жиддий илмий тадқиқотларни юзага келтирдилар. Улар орасида Олим Шарафиддиновнинг хизматларини алоҳида қайд этиш керак бўлади. Шунинг ўзиёқ Олим Шарафиддинов номи ўзбек адабиётшунослик илми тарихида муҳим ўрин тутишини исботлайди. Олим “Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди” монографияси билан янги давр ўзбек навоийшунослиги илмига асос солди, деб айтишимиз мумкин. Бу асар беш марта ҳар саккиз-тўққиз йилда бир

мартадан нашр юзини кўрди. Алишер Навоий ихлосмандлари қарийиб ярим аср мобайнида айнан шу нашрлардан фойдаландилар. Биз мазкур монографияда олимнинг хамсачилик тарихи ва Алишер Навоий “Хамса”си ҳақидаги қарашларига эътибор қаратамиз. Монографияда Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига доир қарашлар илк манбалар асосида ифодаланади. Олим тадқиқотнинг катта қисмини “Хамса” таҳлилига бағишлайди. Бу таҳлиллардан кўринадики, Олим Шарафиддинов мумтоз адабий анъаналар тарихини ниҳоятда чуқур билган ва ҳис қилган. Шу билан бирга мумтоз адабиёт поэтик тили, матн бадиий оламини нозик идрок этганлиги сезилади. Дастлаб хамсачилик анъанасига эътибор қаратилиб Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий ва Абдураҳмон Жомийларнинг хамсачиликда бадиий маҳорати ҳақида фикр юритилади. “Панж ганж”, “Ҳашт беҳишт”, “Ҳафт авранг” хамсачиликнинг юксак намуналари ва маснавий жанрининг нодир кўриниши сифатида баҳоланади. Олим Шарафиддинов Навоий поэтикаси бўйича илк тадқиқот яратганлиги боис шоир ижодий олами ва умуман классик адабиёт моҳиятини тўғри илғайди.

Олим тадқиқотига эътибор қаратилса, кейинги йиллар навоийшунослигига нисбатан холислик, объективлик яққолроқ намоён бўлади. Бу бир томондан 30-йилларда собиқ шўро сиёсати тўлиқ ғалаба учун қатъий курашга бел боғлаган давр эди. Шунга қарамасдан Олим Шарафиддинов имкон қадар сохталикка йўл қўймасликка ҳаракат қилади. Масалан, собиқ совет навоийшунослигида Шарқ мумтоз адабиёти учун хос анъана бўлган ҳамд, наът, мадҳ, васф, муножоот, меърож талқинлари асар ибтидосидан ўрин олиши ҳодисаси атайлаб четлаб, қолдирилиб кетилар эди. Олим Шарафиддинов эса хамсачиликдаги бу адабий ҳодисани четлаб ўтмайди, балки ўзига хос анъана эканлигини алоҳида таъкидлайди. Шу туфайли маснавий достонлар бошқа халқлар адабиётидан фарқланиб туришига урғу беради. Адабиётшунос араб, форсий ва туркий тилларни яхши билганлиги учун илк манбаларга таяниб фикр юритади, ҳаққоний хулосалар чиқаради, илмий ҳақиқатларни холис баён этади. Олим хамсачиликка оид умумий қарашларини айтиб, Алишер Навоий “Хамса”си биринчи достони “Ҳайрат ул-аброр” бадиий таҳлили бўйича мулоҳаза юритади.

Олим Шарафиддинов у ёки бу асар ҳақида фикр билдирганида шу тип асарлар тарихига назар ташлайди. Хусусан, “Ҳайрат ул-аброр” ҳақида гапириб, “Бу типдаги достон шарқда жуда машҳур эди. Саноийнинг “Хадиқатул-ҳақиқат”и, Низомийнинг “Махзанул-асрор”и, Хусрав Деҳлавийнинг “Матлаул-анвор”и, Жомийнинг “Туҳфатул-аҳрор”и шундай фалсафий-дидактик достонлардан эдилар”, - дейди[5.102]. Олим типологик-қиёсий таҳлилда асарни ўрганиши унинг билим ва фикр диапазони кенглигидан, асар моҳиятини чуқур англашидан дарак беради. Бир ўринда Олим Шарафиддинов “Ҳайрат ул-аброр” достони ғоявий-бадиий оламида тасаввуф таълимоти ва адабиёти муҳим ўрин тутишини айтиб ўтади. Шу ўринда айтиш керакки, “Хамса” ва умуман эпик асарлар тасаввуф фалсафаси ва моҳияти талқинида асосий манбалардан эканлиги ҳозирги тасаввуфшунослик, адабиётшунослик эътиборида ҳам чуқур таҳлил этилган эмас. Шу маънода олимнинг бу борадаги фикри янги адабиёт илми учун ҳам қўл келади, деб ўйлаймиз. Олим Шарафиддинов “Ҳайрат ул-аброр” муқаддимасида “вужуди мутлақ”, “ҳусни мутлақ”, “адам”, “фано” истилоҳлари мазмуни шоирона образларда очиб берилишини айтади. Тасаввуф “концепциясига биноан, - дейди олим, олами ҳодисот йўқ экан, “вужуди мутлақ” мавжуд эди. У айни замонда ҳусни мутлоқ ҳам эди. Ҳусн жилваланишни истади, адами мутлоқ унинг ҳуснига ойина бўлди. Сон-саноқсиз жилваси бўлган ҳусннинг акси – бу олами ҳодисотни юзага чиқаради. Шунинг учун бу ашёлар оламнинг ҳар бири илоҳнинг кўзгуси ва ундан ҳиссадирлар. Булар орасида инсон энг юқори ва мукаммал бўлиб, у ўзининг ақли ва идрок қобиляти билан ажралади”[5.103].

Ҳозирги кунда барчага маълумки, Олим Шарафиддиновнинг муқаддима таҳлилидан чиқарган бу хулосаси тасаввуф фалсафаси асосий моҳиятини ташкил қилади. Олим бу фикрларни шунчаки келтирмайди, балки бутун “Хамса” достонлари ўзак моҳияти айни масала атрофида кечишини таъкидлайди. Кўринадики, манфур шўро сиёсати туфайли мумтоз меросимиз сунъий равишда ўрганилиши талаб этилаётган бир вақтда Олим Шарафиддинов ҳақиқатдан кўз юмаолмайди. Бунга Алишер Навоий даҳоси йўл бермайди. Олим имкон қадар бадиий матн ҳақиқатларини юзага чиқаради.

Адабиётшунос Қ.Йўлдошев таҳлилда асар мазмуни қайта сўзлаб берилмайди, бу йўсин таҳлил танқидчи нўноқлигини билдиради – дейди[6.24]. Шу нуқтаи назардан Олим Шарафиддинов асар таҳлили чоғида бадиий-эстетика қонуниятларига амал қилади. Бу ҳодиса

олимнинг асарга ёндашишдаги ўзига хослигини кўрсатади. Олим “Ҳайратул-аброр” адабиётшунослигимиз учун ҳам манба эканлигини унда бадиий сўз таърифи, шакл ва мазмун масаласи, Низомий, Деҳлавий, Жомий, Ҳусайн Байқаро ижодига берилган баҳолар билан изоҳлайди. Айниқса, достон мақолотлари таҳлилида Олим Шарафиддиновнинг зукко адабиётшунос ва сўзшунослиги яққол намоён бўлади. Албатта, олим қарашларининг баъзи ўринларида давр мафкураси нафаси сезилади, шўро ҳаёт тарзининг нуқси учрайди. Шунда ҳам олим матн моҳиятидан жуда узоқлашиб кетмайди. Олим Шарафиддинов “Фарҳод ва Ширин” достони таҳлилида ҳам ибратомуз, ҳатто ҳозирги навоийшунослик учун тажриба бўладиган фикрларни ўртага ташлайди. Бунда олим аввало мавзунинг Шарқ халқлари орасида чуқур илдиз отганлигига эътибор қаратади. Олим мавзу анъанаси сифатида “Умар Боқийнинг “Қиссаси Фарҳод ва Ширин”и, Маҳзуннинг “Фарҳод-Ширин”ини, “Хамсаи беназир”даги “Насри Фарҳод-Ширин”ни” кўрсатиб ўтади. Энг асосийси Алишер Навоий бу анъаналарни янгича талқин ва оригинал суратда давом эттириб, юксак чўққига чиқарганлигини қайд этади. Олим “Фарҳод ва Ширин” достони сюжети, композицияси, образлар олами ҳақида атрофлича мулоҳаза юритади, ҳар бир характер ва типни мукаммал таҳлил этади, асар таҳлилини содда, тушунарли тилда олиб боради. Шунинг учун ҳам достон ярим асрдан ортиқ давр мобайнида халққа яқин бўлиб келди. Олим Шарафиддинов достон тўғрисидаги фикрларини якунлаб, “Улуғ шоирнинг мазмунан бой бу гўзал асари, бадиий ижод соҳасида ўзбек халқининг дунё адабиётига қўшган қимматбаҳо дурдоналаридан бўлди”, - дейди. Олим Шарафиддинов “Лайли ва Мажнун” достонини “мотомнамо”, “энг ғамгин асар” сифатида баҳолайди. Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, достондаги ғам-андуҳ мотиви буюк бир шодлик учун замин эканлиги бугунги адабиётшунослик учун маълум. Олим буни англайди, аммо матн доирасидан четга чиқмасликка ҳаракат қилади. Достон таҳлилида олим қисса анъанасига ҳам тўхталиб ўтирмайди, балки таҳлилни тўғридан-тўғри асар мазмунидан бошлаб кетади, фикрларни матн асосида далиллайди. Масалан, Алишер Навоийнинг қуйидаги достон моҳиятини акс эттирувчи сатрларини келтиради ва шу асос асарга баҳо беради:

Ёзмоқта бу ишқи жовидона,
Мақсудим эмас эди фасона,
Мазмунига бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли,
Лекин чу рақамга келди мазмун,
Афсона анга либоси мавзун...

Яъни, шоир бунда Лайли ва Мажнун афсонаси моҳият ифодаси учун либос бўлганлигини таъкидлайди. Олим бу мисраларни бежизга келтирмайди. Шундан ҳам билиш мумкинки, Олим Шарафиддинов ниҳоятда чуқур илм ва маърифат соҳиби сифатида баъзи масалаларни таҳлил ичида яшириб айтишга қарор қилган. Эътиборни мана шу “либос” таърифига қаратиб қўйган, холос. Моҳиятни эса доно китобхоннинг ўз ҳукмига ҳавола этган кўринади. Ҳатто достонда битилган қуйидаги сатрларни келтиришдан мақсад ҳам вужуд ўткинчилиги, руҳ абадийлигига ишора тарзида эшитилади:

Бир наъшка солдилар икковини,
Жонсиз келину, ўлик куёвни.

Олим Шарафиддинов “Сабъаи сайёр” достонига “Баҳром Гўр” афсонаси асос қилиб олинганлигини қайд этади. Шу ўринда айтишимиз мумкинки, хамсачилик ва “Хамса” достонларининг деярли барчаси учун маълум қисса ва афсоналар пойдевор бўлиб хизмат қилганлиги кўринади. Фикримизча, мана шу бадиий қонуният муаммоси адабиётшунослигимизда ҳали чуқур тадқиқ этилган эмас. Бу нафақат хамсачилик, балки умуман бадиий адабиётга хос бир қонуният ҳисобланади. Олим Шарафиддинов ҳам бошқа адабиётшунослар қатори уни “ижодий анъана” сифатида баҳолайди. Айни масала ҳақида келгусида алоҳида тадқиқотлар олиб бориш талаб этилади. Яна бир фикрни айтиб ўтиш лозим. Алишер Навоий достонлари кейинги йилларда хилма-хил талқинларга сабаб бўлмоқда. Хусусан, “Сабъаи сайёр” достони ҳам турлича таҳлил этилди. Яқинда Ҳ.Болтабоев достонни тасаввуф адабиётининг нодир намунаси сифатида кўрсатиб берди. Олим Шарафиддинов “Сабъаи сайёр” достонини атрофлича таҳлил қилиб, образлар оламига холис баҳо беради, рамз-тимсоллар бағрида яширинган ҳақиқатларни очиб беришга интилади ва хулоса қилиб “Сабъаи сайёр”нинг кенг, ранг-баранг мазмуни, темаси, фикр-туйғуси билан узвий боғланиб, Навоий поэзиясининг одатдан ташқари жонлилик, ҳаяжон билан” суғорилганлигини эътироф этади.

Монографияда “Садди Искандарий” достони чуқур таҳлил қилинади. Унга “Искандарнома”, “Хирадномаи Искандарий”лар асос бўлганлиги айтилади. Маълумки, Шарқ адабиётида шоҳнома туркуми алоҳида ҳодисадир. Форсий адабиётда ҳам, туркий адабиётда ҳам бу туркумнинг нодир намуналари яратилган. Шу маънода Алишер Навоий “Садди Искандарий” достони айни туркумни ҳам ифодалаб беради. Маълумки, асар ҳақидаги кўпгина тадқиқотларда одил шоҳ масаласига эътибор қаратилади. Олим Шарафиддинов фикрича, достонда илм ва олимлик билан одил шоҳ мавзуси ёнма-ён тасвирланади. У асарга шу нуқтаи назардан баҳо берган. Бу ҳам бир ўзига хос ёндашув ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтилганда, Олим Шарафиддинов қаламига мансуб янги давр навоийшунослиги илк намунаси “Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди” монографияси ўз даври учун қимматли манба вазифасини бажарди, бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Алишер Навоий “Хамса”си жаҳон адабиётининг буюк намунаси сифатида олимлар эътиборини доимий равишда тортиб келмоқда. Бу асар ҳақида кўплаб тадқиқотлар яратилган ва яратилади. Бунда ҳам Олим Шарафиддинов тадқиқоти манба бўлиб хизмат қилиши, шубҳасиз.

Адабиётлар:

7. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Hayrat ul-abror. Farhod va Shirin. – T.: G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. -812 b.
8. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Layli va Majnun. Sab’ai sayyor. – T.: G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. -696 b.
9. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Saddi Iskandariy. – T.: G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 704 b.
10. Абдуғофур Расулов. Шарафли шарафиддиновлар. – Тошкент: “Маънавият”, 2006 йил, 80 бет
11. Олим Шарафиддинов. Алишер Навоий (Ҳаёти ва ижоди). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1971 йил, 187 бет
12. Қозоқбой Йўлдош, Муҳайё Йўлдош. Бадиий таҳлил асослари. – Тошкент: “Камалак”, 2016 йил

НАВОИЙНИНГ “САДДИ ИСКАНДАРИЙ” ДОСТОНИДА НОВЕЛЛИСТИК ҲИКОЯТЛАР ҲАҚИДА

СамДУ филология фанлари бўйича фалсафа доктори ***Акрам Тошўлатов***

Annotation

The article examines the features of the novel genre using the example of the literature of the East. In particular, a comprehensive analysis of the novelistic aspects of the stories given in the "Five" ("Hamsa") by Alisher Navoi allows us to put forward the idea that the Eastern story (hikoyat) is at the origins of the Western European short story.

Key words: short story, story, mutual influence, West, East, "Hamsa", "Iskander's Wall", parable, specificity

Ғарб адабиётида, Уйғониш даврида юзага келган новелла жанрининг назариясига оид айрим хусусиятлар Алишер Навоий ҳикоятларида мужассам эканлиги мазкур жанрнинг тарихини фақат Италия ва Олмон адабиётидан эмас, балки Шарқ адабиёти, жумладан ўзбек адабиётининг шоҳ асарларидан бири “Хамса” достонидан ҳам излашга тўғри келади. Ўзбек ҳикоялари тадқиқотчиси Н. Владимирова Алишер Навоий “Хамса”сига киритган ҳикоятларининг композициясини “Декамерон”га ўхшаш жиҳатларини айтади: “Навоий “шеъриятнинг шубҳасиз устунлигини” эътироф этса-да, ўзининг “Хамса”си поэтик материалига ягона мазмуний стержен билан боғлиқ туркум ҳикоятларни киритган. Айтиш керакки, изоҳ-сарлавҳали Навоий ҳикоятлари машҳур Флоренциялик Бокаччо новеллалари архитектоникасини ҳам эслатади. Унинг устига нафақат сарлавҳалар, балки хотималари – ҳикоянинг мазмунини якунловчи ва баъзида панд-насиҳат оттенкасига эга бўлган хотимаси ҳам ўхшайди. Мана шу қурилишнинг ўзи ўз илдизлари

билан халқ оғзаки ижоди анъаналарига бориб тақалади ва шу билан бирга реалистик тенденциялар ривожланиши йўлидан бораётган бадиий ижоддаги янги изланишлар билан ҳам чамбарчас(узвий) алоқадорлик касб этиб бормоқда",[1]- деб ёзса, Н. Комилов "Тафаккур карвонлари" асарида: "Ғарбнинг дастлабки ёзма обидаларидан ҳисобланган "Декамерон" Шарқ халқлари орасида, жумладан Марказий Осиёда ҳам кенг тарқалган ("Калила ва Димна", "Минг бир кеча", "Тўтинома" каби) ҳикоятлар ва афсоналар таъсирида бунёд этилгандир"[2], деб ёзади. Кўринадики, Навоийни айнан Бокаччо усулидан фойдаланган дейиш ўзини оқламайди. Навоий Бокаччони ўқимаган ҳам деган тахмин кўпроқ тарози босади. Навоийнинг "Хамса" достонларидаги ҳикоятлар сюжетида Уйғониш даври новеллаларига хос хусусиятлар мавжудлигини изоҳлашида Н. Владимирова (олима Навоий айнан Бокаччодан таъсирланган демаса-да, шунга ўхшаш маъно англашилмоқда)қарашларида мафкуравий ёндашувлар таъсири бор деб ўйлаймиз. Чунончи, Ғарб новеллаларидаги шарқона услуб ва хусусиятлар Н.Комилов таъкидлаганидек, Шарқнинг Ғарбга таъсири натижасидир. Ҳикоятлардаги кутилмаган ечимлар, композицион тажриба – кескинлик, бурилиш, кутилмаган қарор каби новеллистик хусусиятлар Навоий асарларида бутунисича намаён бўлади; улардаги мазкур назарий кўринишлар ғарб новеллаларидан кўра кучлироқ, ишончлироқ ифодаланган.

Мумтоз адабиётда ҳикоятлар асосан дидактик йўналишда бўлиб, ахлоқ-одоб, панд-насиҳат, ўгитлардан иборат бўлган. Аммо баъзан шундай ҳикоятлар ҳам ёзилганки, уларда юқоридаги хусусиятлар бўлиши билан бир қаторда тамоман янгича фикрлар ўртага ташланган. Мавжуд тузум, подшолик тартиботи ҳақида исёнкорона хулосалар берилган. Жангу жадалларда "кўз кўриб қулоқ эшитмаган" тадбирлар қўлланган. Ҳақ гапни айтишдан тап тортишмаган. Бундай ҳикоятлар кишиларга панд-насиҳат бериб ўтирмайди. Уларнинг кўнгил кўзларини очади. Қалбини жунбушга келтиради. Ҳалол, покиза яшаш кераклигидан сабоқ беради. Тушунтирмайди, кўрсатади. Шундай ҳикоятлар турига "Икки вафоли ёр", "Машриқда ганж топган киши", Луқмон ҳақидаги ва шу ҳикоядаги фикрни гўё тасдиқлаш мақсадида келтирилган Искандарнинг дунёдан бўш қўл билан кетганлиги ҳақидаги ҳикоятлар ўзининг новеллистик жиҳатлари билан алоҳида ажралиб туради.

Масалан, А. Навоийнинг "Хамса"сида, жумладан, "Садди Искандарий" достонида Европада Уйғониш даври новеллалари кўтарган муаммоларни, улар қўллаган бетакрор услуб ва усулларни ўзида намоён қила оладиган, ҳеч бир жиҳати билан Бокаччо қаҳрамонлари фаолликларидан қолишмайдиган ҳикоятлар мавжуд: "Подшо Ардашер бошқа бир шоҳ Ардавон билан ёвлашиб қолиб, уруш хавфи туғилади. Ардавоннинг кучи кўплиги, Ардашерни уни даф этишга қурби этмаслиги аён бўлиб қолади. Таслим бўлай деса орияти йўл қўймайди. Жанг майдонига чиқай деса ўз заифлигидан ташвишда.

Ҳамонаки кучлук эди Ардавон,
Мунга йўқ эди онча тобу тавон.
Ёнарға ризо бермайин ғайрати,
Юрурға вале заъфдин ҳайрати.
Яраш истаю озим этти расул,
Адув қилмади ажани англаб қабул.[2]

Ярашайлик деб юборган таклифини Ардавон қабул қилмайди. Ардашер қўшини ичда бир сотқин бўлиб, унинг яширинча қиладиган ишларини душманга етказиб турарди. Ардашер ўйлай-ўйлай бир тадбир топади. Барча сарой аъёнларини олдига йиғиб: - Ҳеч ким қочишни ихтиёр этмасин, душман шавкатидан ваҳимага тушмасин. Ҳозиргина менга Ҳақ таолодан иноят етишди, шунинг учун ҳам кўнгил сирларимни сизга очай, лекин зинҳор-базинҳор бошқаларга ошкор қилмағайсиз! – деди. Душман томондаги бир қанча фалончи – писмадончи паҳлавонлар(маълумки урушнинг бориши шуларга боғлиқ) Ардавонга нисбатан қора ниятда эканлар. Менга эса, афтидан ўзларини зулмкор кўрсатсалар-да сидқидилликлари бор эмиш. Юборган хатларига кўра уруш бошлангач, қилган зулми эвазига Ардавоннинг бошини менга олиб келиб беришармиш.

Ки: "Ногаҳ киши истирор этмасун,
Адув шавкатидин фирор этмасун,
Ки ҳақдин етишди иноят манга,
Эрур шодлиғ бениҳоят манга,
Ани сизга дермен, вале зинҳор,
Киши қошида қилмангиз ошкор".

Анжуман иштирокчилари ичида ҳалиги сотқин ҳам бор эди. Махфий суҳбат мазмунини тезда Ардавонга ёзиб жўнатди. Зўр душман бу сўзни эшитгач, юрагига қаттиқ қўрқув тушиб, не қиларини билмай, ўз ихтиёри билан ярашишга розилик берди. Сулҳ тузилди. Ҳикоят матнини деярли тўлиқ келтирдик. Ушбу ҳикоятда Ардашернинг донолиги халқнинг ҳам қон тўкилишидан, ҳам душман томонидан таланишдан сақлаб қолди. Ҳикоятда кутилмаган воқеаларни ифода этилиши, Сюжетнинг ўткирлиги, қизиқарлилиги китобхонхаёлини ҳайрат кўчасига етаклайди. Инсон зотининг тушига ҳам кирмаган тезкор тадбир(ҳайратланарли, ақлбовар қилмас ҳодиса) ифодаси “Декамерон” қаҳрамонлари бошидан кечирган саргузаштлардан ҳам ошиб тушади.

Новелланинг моҳиятини жанр сифатида аниқлашга уринишлар кўп бўлган. Назариётчилар кўпинча Гётенинг фикрини келтирадилар. “Немис эмигрантларининг суҳбатларида персонажлардан бири: воқеанинг қизиқарлилиги унинг янгилигида... Одатда фақат янги нарсагина муҳим туюлади, зеро бошқа нарсаларга боғлиқ бўлмаган ҳолатда кишини ҳайрон қолдиради ва ҳиссиётларимизни енгил қитиқлаб онгимизни тинч қўйиб, тасаввуримизни бир лаҳза ҳаракатга келтиради”[3] деб айтади. Баён этилган фикрлар новелланинг асосий белгиси – унинг янгилик, яъни янги нарсани ифода этишига ишора қиляпти. Албатта, Ардашер тутган йўл, қабул қилган қарор янгилик, у шундай қарорки, ҳали ҳеч ким уни қўлламаган,ҳеч бир китобда қайд этилмаган. Шунинг учун ҳам Ардашер подшоҳ. “Агар огоҳсен сен - шоҳсен”. Унинг қарорлари ҳайратланарли. Ҳар қандай назария каби новелла назарияси ҳам ўзбек адабиётида ҳал қилиниши мумкин бўлган зарурат деб ҳисоблаймиз. Жанрнинг назарий ўзига хос жиҳатларини ўзида тўла намоён этадиган намуналар айнан адабиётимизда учраши тадқиқот ишлари олиб боришга янада кучлироқ рағбат уйғотади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Н. Владимирова. От слова к книге. Ташкент, 1983, 255-бет
2. Н. Комилов. Тафаккур карвонлари. Т., Шарқ. 2011. 125-б.
3. А. Навоий. Садди Искандарий. Т., Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.1991. 320-322 бетлар.
4. Мелетинский Е. М. Историческая поэтика новеллы. Москва, 1990. ст. 7.

VII. “ХАМСА”ЛАРДА ТИЛ ВА УСЛУБ МАСАЛАЛАРИ

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ

Ж.Д.Элтазаров*

ALISHER NAVOI AND UZBEK LANGUAGE

Annotations

This article analyzes the linguistic views of the great poet and thinker Alisher Navoi, an unprecedented representative of the second Renaissance (14-15 centuries) in Uzbek history. In particular, Navoi separated language and speech from each other; he was well aware of the mechanism of word formation in the Türkic language, well understood that the Türkic noun and verb have very strong alıshersemantics and combinatorial features. In the paradigm of the parts of speech of the Uzbek language, the issue of the special position of these two parts of speech is deeply covered.

Key words: Alisher Navoi, Renaissance, Turkic language, parts of speech, name, verb.

Ўзбек тилшунослиги тарихидаги сўз туркумларини ўрганиш масаласида Алишер Навоий ва унинг “Муҳокаматул луғатайн” асарининг муҳим ўрни бор. Маълумки, Навоийнинг бу асари 15-асрда, Темурийлар цивилизацияси даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда амалда бўлган икки адабий тил – эски ўзбек (туркий) тили ва форс тилининг лексик-грамматик тарафлари ва ифода воситаларининг муқоясасига бағишланган эди. Навоий бу асарни ёзиш билан туркий тилнинг ўзининг бой ифода-тасвир воситалари ва лексик қатламлари билан ўша даврдаги етакчи адабий тил - форсий тилдан ҳеч ҳам қолишмаслигини ҳамда унинг устун тарафларини кўрсатиб берди (3, *28-45; 5; 8)*. Асарда туркий ва форсий тилларнинг муқоясаси 100 феъл ва 100 исм (от)га асосланган ҳолда амалга оширилгани диққатга сазовордир.

Маълумки, Алишер Навоий Темурийлар давлатининг йирик фан ва маданият марказлари бўлган Ҳирот, Самарқанд ва Машҳад каби шаҳарлардаги мадрасаларда таълим олган эди. Темурийлар даврида, ва ундан кейин ҳам - то 19-асрнинг охирларигача, юртимиздаги мадрасаларда тил таълими, айниқса, араб тили грамматикаси чуқур ўргатилган (17, 11-24; 2, 135-149), шу сабабли Алишер Навоий араб-ислом тилшунослиги анъаналари билан яқиндан таниш бўлганлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин*.

Алишер Навоий ўз асарида аввало сўз устида тўхталади ва сўзнинг маъно ва шакли айрилмас эканлигини айтади, унинг маъно ва мазмуни сўзловчининг (“кўнгул”) инон-ихтиёри ва интеллектуал савиясига кўра нутқий воқеланишига ишора қилади: “<…> сўз дурредурким, анинг дарёси кўнгулдур ва кўнгул мазҳаредурким, жомии маонийи жузв ва куллдур. Андоқки, дарёдин гавҳар ғаввос воситаси била жилва намойиш қилур ва анинг қиймати жавҳариға кўра зоҳир бўлур. Кўнгулдин доғи сўз дурри нутқ шарафиға соҳиби ихтисос василаси била гузориш ва оройиш кўргузур ва анинг қиймати ҳам мартабаси нисбатиға боқа интишор ва иштишор топар <…>” (9,105). Навоийнинг сўзга таърифида анъанавий Шарқ мантиқ ва тилшунослик фанларидаги “жавҳар – тазоҳир” (субстанция ва белгилар) тамойилининг таъсири сезилади. Аммо “Муҳокаматул

---

* филология фанлари доктори, профессор, “Ипак Йўли” Туризм халқаро университети, Самарқанд, Ўзбекистон

* Бу сатрлар ёзилар экан, 2020 йилнинг октябрь ойида Туркия Республикасининг мамлакатимиздаги элчиси Меҳмет Сурейя Эр жаноблиридан бир гўзал хабар келди: қардош Туркиянинг 1992 йилдан бери дунёнинг 60 дан зиёд мамлакатида 30 мингдан зиёд лойиҳаларни амалга оширган ҳамкорлик ташкилоти – ТИКА Афғонистан Ҳиротнинг тарихий Гузаргоҳ мавқеидаги Алишер Навоий қурган жоме масжидини тўла таъмирдан чиқариб, халққа очди. Алишер Навоий ўзи мадраса тизимида олган билим ва тарбияси натижасида ўзбек тарахидаги иккинчи Уйғониш даврининг буюк вакили сифатида майдонга чиққан эди. Унинг Ҳирот, Марв, Машҳад каби темурийлар давлати шаҳарларида 60 дан зиёд мадраса, масжид, шифохона (тиббий мадраса)лар қурдиргани маълум.

луғатайн”да Алишер Навоий туркий тилни таъриф ва тавсиф этиш учун бу тилдаги феъл ва исм туркумининг ўзига хос хусусиятларини таъриф этиш йўлидан боради. Алишер Навоий туркий тилнинг луғат таркиби ва ифода–тасвир воситаларининг бойлиги ва гўзаллигини кўрсатиб бериш учун араб грамматикасининг анъанавий таъриф-тавсиф усулларига бош урмаганининг сабаби ҳам шунда, чунки, туркий тилларда айни феъл ва исмдаги маъновий теранлик, ясалиш усуллари ва шаклларидаги ҳайратланарли ранг-баранглик энг аввало ҳис этиладиган ва кўзга ташланадиган тарафдир.

Чунончи, Навоий туркий тилнинг феъл туркуми тушунча англатадиган энг нозик маъно қирраларигача очиб кўрсатишини қайд этади: “<…> турк алфози возии асру кўп вақтда муболағa изҳори қилиб, жузвий мафҳумот учун алфоз вазъ қилибдурки, соҳиб вуқуф киши то зоҳир қилмас, инонса ҳам бўлмас. Андоққи*:* қувормоқ ва қуруғшамоқ ва ушармак ва жийжаймоқ ва ўнгдаймоқ ва чекримак ва дўмсаймоқ ва умонмоқ ва санмоқ ва игирмак ва эгармак ва ўхранмак ва ториқмоқ ва алдамоқ ва аргадамоқ ва ишанмак ва игланмак ва айланмоқ ва эрикмак ва игранмак ва овунмоқ ва қистамоқ ва қийнамоқ ва қўзғалмоқ ва соврулмоқ ва чайқалмоқ ва девдашимоқ ва қийманмоқ ва қизғанмоқ ва никамак ва сийланмоқ ва танламоқ ва қимирдамоқ ва серпмак ва сирмамак ва ганоргамак ва сигриғмоқ ва сиғинмоқ ва қилимоқ ва ёлинмоқ ва мунгланмоқ ва индамак ва тергамак ва теврамак ва қингғаймоқ ва шиғалдамоқ ва синграмоқ ва яшқамоқ ва исқармоқ ва кўнгранмак ва сухранмоқ ва сийпамоқ ва қораламоқ ва сурканмоқ ...

Бу юз лафздурки, ғариб мақосид адосида таъйин қилибдурларки, ҳеч қайси учун сорт тилида лафз ясамайдурларки, барчаси муҳтожун илайҳдурки, такаллум чоғида киши анга муқтож бўлур <…>” (9, 108-109). Ҳақиқатан ҳам, туркий тилдаги феъл асосларининг кўплиги ва ясалиш усулларининг хилма-хиллиги бу тилларда феъл комбинаторикаси жуда катта кўламда намоён бўлишини кўрсатади. Туркий тилдаги феълнинг ана шундай ўзига хос тарафига кейинчалик А.Фитрат, А.Исмоилий каби тадқиқотчилар ҳам ўз эътиборини қаратган эдилар (4; 7).

Исм (от) туркумининг ўзига хос тарафлари хусусида тўхталганда Навоий туркий тилда отларнинг маъно ва шакл муносабатида “<…> тажнисомиз лафз ва ийҳомангиз нукта борки, назмға мужиби зеб ва зийнат ва боиси такаллуф ва санъатдур <…>”, деб кўрсатади (9, 112). Эски ўзбек тилидаги омонимик қаторлар ва бу омонимик қаторлар ёрдамида фақат туркий шеъриятда мавжуд бўлган туюқ санъати майдонга келганини (“от”,“ит”, “соғин”, “туз”, “кўк”, “тер” ... каби сўзлари мисолида, табиийки, бу омонимлардан бири феъл ёки сифат тушунчасини англатиши мумкин) англатган Навоий бу билан исм туркумидаги сўзларнинг тилдаги мақоми юксак эканлигига урғу беради (9, 112-114). Шунингдек, Навоийнинг исм ва феълга муносабатида классик Шарқ фалсафасидаги “нарса ва ҳаракатнинг бирлашуви – ҳаёт, исм ва феълнинг уйғунлашуви – нутқдир”, деган онтологик ақиданинг таъсири ҳам кўзга ташланади. Хуллас, Алишер Навоийнинг сўз ва сўз туркумларига ёндашувларида туркий тилдаги феъл ва исм туркумининг роли мантиқли баҳоланади.

5. Хулоса.

Жаҳон ва ўзбек тилшунослигидаги сўз туркумлари ҳақидаги таълимот ва қарашларнинг ривожини, шунингдек, дунё лингвистика фанидаги тенденцияларнинг ўзбек тилшунослигидаги сўз туркумлари хусусидаги тадқиқотларга таъсирини чизма тарзида қуйидаги жадвалдаги каби ифодалаш мумкин. Чизмада келтирилган маълумотлар ўзбек тилшунослигининг Ғарб ва Шарқ тамаддунлариаро ўзаро алоқа ва таъсир натижасида ва Шарқ (Марказий Осиё) тамаддунининг бир бўлими сифатида тараққий этиб келганлигини яққол ифодалаб беради.

Ўзбек тилшунослиги	*Жаҳон тилшунослиги*
Давр, олим, оқим	*Тилшунослик мактаби, цивилизация типи, давр*

1. Маҳмуд Кошғарийнинг СТ ҳақидаги таълимоти, XI аср, туркологиянинг асосчиси	● Антик тилшунослик; Ғарб цивилизацияси, антик давр ● Ҳинд, Хитой тилшунослиги; классик Шарқ цивилизацияси; қадимги давр ● Араб тилшунослиги - Ислом цивилизацияси (Ғарб Шарқ цивилизациясининг квинтэссенцияси); илк ўр асрлар
2. Алишер Навоийнинг исм ва феъл ҳақидаги фикрлари, 15-асрнинг охири	● Мусулмон-араб тилшунослиги; Шарқ-Ислом цивилизацияси; ўрта асрлар
3. Абдурауф Фитратнинг сўз туркумлари ҳақидаги қарашлари, 20-аср	● Усмонли турк тилшунослиги; Шарқ-Ислом цивилизацияси;19-аср ● 19-аср рус тилшунослиги; Европа цивилизацияси; 19-аср
4. 1960-йилларгача бўлган ўзбек тилшунослигидаги СТ ҳақидаги қарашлар	● 19-аср рус тилшунослиги (Қозон, Москва, Петербург, Харьков тилшунослик мактаблари) ва Н.Я. Марр таълимоти; Европа цивилизацияси; 19-аср – 20-асрнинг 1-ярми
4. 1960-1980 йиллар орасидаги ўзбек тилшунослигидаги СТ ҳақидаги қарашлар	● Анъанавий рус тилшунослиги, рус (совет) тилшунослиги; Европа цивилизацияси; 19-20 асрлар
5. 1980-90 йиллар боши ўзбек гилшунослигидаги СТ ҳақидаги қарашлар	● Рус (совет) тилшунослиги; Европа цивилизацияси; 20-асрнинг иккинчи ярми ● Европа ва Америка тилшунослиги, де Соссюр таълимоти, Европа ва Америка структурализми; хорижий туркология; Европа цивилизацияси; 20-аср
6. Мустақиллик даври ўзбек тилшунослиги. Ўзбек тилшунослигида СТ ҳақида янгича қарашларнинг шаклланиши	● Рус тилшунослиги; Европа ва Америка тилшунослиги; хорижий туркология; Европа цивилизацияси; 20-аср

АДАБИЁТ:

1. Шавкат Мирзиёев: «Ўзбекистонда янги бир уйғониш – Учинчи Ренессанс даврига пойдевор қўйилмоқда» > https://kun.uz/news/2020/08/31/shavkat-mirziyoyev-ozbekistonda-yangi-bir-uygonish-uchinchi-renessans-davriga-poydevor-qoyilmoqda (август, 2020)

2. Bıçakçı, Ahmet Salih. Bukharan Madrassahs: Usul-i Kadim // Reform Movements and Revolutsions in Turkistan: 1900-1924. –Amsterdam, SOTA, 2006.

3. Devereux, Robert (tr.). Judgment of Two Languages; Muhakamat Al-Lughatain By Mir 'Ali Shir Nawai; Introduction, Translation and Notes// The Muslim World,Volume 55, Issue 1, 1965.

4. Fitrat. Özbek tili qaьdalarь toğrusьda bir tacriba. Kitəb 1. Sarf. 6-inci basma. - Səmərqand-Taşkent, 1930.

5. Hoberman, Barry. Chaucer of the Turks - http://www.saudiaramcoworld.com/issue/198501/chaucer.of.the.turks.htm 32302 (March, 2008).

6. Ҳакимжонов М.Ю. Маҳмуд Замахшарийнинг "Муқаддимат-ул-адаб" асаридаги арабча-туркийча сўзликнинг лексикографик таҳлили (Исмлар). Филол. фанлари номзоди диссертацияси. - Т.,1994.

7. Исмоили А. О философии узбекского языка (эссе) - http://turkolog.narod.ru/info/I407.htm (March, 2008).

8. *Наджафов А. Не досказанное об Алишере Навои - http://www.russian-globe.com/N13/Nadzhafov.PerevodNavoi.htm* (March, 2008).

9. Навоий, Алишер. Муҳокаматул луғатайн / Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев // Асарлар. 15 томлик. Т. 14. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967.

10. Newmeyer, Frederick J. Historical Linguistics - http://www.lsadc.org/info/ling-fields-history.cfm (March, 2008).

11. *Носирова М. Маҳмуд Замахшарийнинг "ал-Унмузаж фи-н-наҳв" рисоласи-араб тили грамматикасига оид асар. Филол.фанлари номзоди диссертацияси. -Т., 2003.*

12. Нурмонов, Абдуҳамид. Ўзбек тилшунослиги тарихи. -Т., 2002.

13. Korkmaz, Zeynep. Kaşgarli Mahmud kimdir? > http://www.kasgarlimahmud.org/zeynep_korkmaz.htm (April, 2009).

14. Кошғарий М. Девону луғотит турк, I т. - Тошкент: Фан, 1960.

15. Муталлибов С. XI асрнинг буюк филологлари ва уларнинг ноёб асарлари // Девону луғотит турк, I т. - Тошкент: Фан, 1960.

16. Сусов И. П. История языкознания: Учебное пособие для студентов старших курсов и аспирантов. - Тверь: Тверский гос. ун-т, 1999 - http://www.lib.ru/TEXTBOOKS/yazykoznanie.txt (March, 2008).

17. Valihocayev B. Uluğ Bey devri medreseleri. –Istanbul: Feza, 2004.

18. Юсупова, Дилнавоз. Алишер Навоийнинг адабиётшунослик ва тилшуносликка доир асарлари >http://e-adabiyot.uz/uzbek/mumoz/navoiy/1057-maqola.html (March, 2016).

ҲАЗРАТИ АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ КОМИЛЛИК ЙЎЛИ

Пардаев Азамат Бахронович,
Филология фанлари доктори,
Самарқанд давлат университети.
a_pardayev@mail.ru

Annotation: This article discusses the epistemological views of Alisher Navoi.
Keywords: dialectical methodology, epistemology, nominalist approach

Бугунги замонавий ўзбек тилшунослигининг энг ютуқли жиҳатларидан бири – исталган тадқиқ манбайининг серқирралигини тан олинганлигидир. Яъни бирор лисоний ҳодиса ёки восита турли хил томонидан, алоҳида меъёрлар билан ўлчанади. Ушбу тадқиқ манбайининг маълум бир қиррасини ўрганишга хосланган усуллар, йўл-йўриқлар, мезонлар, яъни тадқиқ методлари бугунги кунда тилмизда бисёр. Шунинг учун битта тадқиқ манбайи минглаб қирраларга эга бўлганлиги сабабли минглаб методлар билан ўрганилаётганлиги ҳеч кимни ажаблантирмайди.

Шу ўринда собиқ совет давридаги иллатли бир ҳолатни эслаб ўтсак. Ана шундай иллатлардан, сунъий тўсиқлардан бири – тадқиқотлар мавзуси билан боғлиқ илм аҳлига таниш бўлган ҳолатни мисол тариқасида келтиришимиз мумкин. Айтайлик, бирор тадқиқотчи бир мавзуни танладими ёки бирор муаммо бўйича диссертация ҳимоя қилиндими, тамом, у ўрганилган ёки ишланган масала ҳисобланиб, бу борада бошқа тадқиқот олиб борилишига деярли йўл қўйилмасди. Бу ўзига хос усуллар орқали қаттиқ назорат қилинарди. Натижада фанда деярли бирор мавзу доирасида жиддий қизғин баҳс-мунозара кузатилмасди ёки бунга йўл қўйилмасди. Агар бирор тадқиқотчи шу мавзу атрофида изланиш олиб бориш ниятида бўлса, «эски, ишланган мавзу» тамғаси остида у бу йўлдан қайтариларди. Яъни, ушбу мавзунинг мингдан бир қирраси ўрганилса, қолган тўққиз юз тўқсон тўққиз қирраси қолиб кетарди.

Истиқлол фанда бахс-мунозарага кенг йўл очди. Бугунги кунда диалектик тафаккур методологияси ҳар бир тушунчада минглаб қирра мавжуд эканлигини, ундаги ҳар бир қирра бир тадқиқот мавзуси бўлиши мумкинлигини кўрсатмоқда. Бугунга келиб юқоридаги каби тушуниш қанчалик нотўғри эканлигини замон кўрсатмоқда. Бугун фанда вазият бошқача, тадқиқ манбайининг серқирралиги деярли барча томонидан эътироф этилмоқда.

Бугунги кунда ўзбек илм-фанида хилма-хил метод ва талқинларнинг мавжудлиги, уларнинг янада кўпаяётганлиги унинг ривожланганлик белгиси ҳисобланади.

Шу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, фанда ҳам номиналистик ёндашишнинг мутлақлаштирилиши унинг тараққиётини бўғади, унга "ақл бовар қилмас ғояларнинг кириб келиши ва ривожланишига монелик қилади. Мутлақлаштирилган номиналистик ёндашиш фанда м е т а ф и з и к а, м е т а ф и з и к ё н д а ш и ш деб аталади ва бунда у *қолоқлик, таназзул* сўзларига яқин маънога эга. Ваҳоланки, «Метафизика» дастлаб Арасту асарининг «Физика» бўлимидан кейинги бобларининг номидир. Арастуда номиналистик ёндашиш жуда кучли. Бу бўлимда амалда бўлган талқин усули - мутлақлаштирилган номинлистик ёндашишнинг салбий бўёқ билан шундай - м е т а ф и з и к а деб аталишига шу асос бўлди.

Тадқиқотчи манбаига метафизикчасига ёндашиб, унинг серқирралигини ҳисобга олмайди ва ўзининг хусусий тадқиқ мақсади, усули, материали асосида объектнинг маълум бир қирраси ҳақида қўлга киритган маълумотларини мутлақлаштириб, уни бутун манбага тегишли мутлақ ҳукм деб шакллантиради. Гносеологияда *фетишизация* (мутлақлаштириш) деб аталадиган бу ҳодиса ҳам нарса моҳиятини очиш йўлидаги тўсиқлардан биридир.

Мир Алишер Навоий буни мунҳасирлик (чегаралаш) деб атаб, манбага олиб бороладиган сон-саноқсиз йўлларни билмаслик, тўғри йўл деб ўз йўлинигина тушунишни маърифатсизлик деб баҳолайди. Бу ҳақда «Лисонут тайр»да шундай шарҳни ўқиймиз:

Водиедур юз туман минг онда йўл,
Ул бу бир келмай онингдекким бу ул…
Юз туман раҳрав кўрарсан беқарор,
Ҳар бири бир йўлни айлаб ихтиёр.
Ўз борур йўлида ҳар бир муфтахир,
Йўлни айлаб ўз йўлига мунҳасир.
Бу они тутмай мусаллам, ул буни,
Ҳар бир ўздин ўзга кўрмай ул буни [Навоий,1991:198].

Шарҳи: Бу (нарса моҳиятини уқиш) босқичда бир-бирига мутлақо ўхшамайдиган сон-саноқсиз йўллар мавжуддир. Бунда ҳар бири бир йўлдан бораётган сон-саноқсиз олимларни (йўловчиларни) кўрасан. Улардан ҳар бири ўз бораётган йўли билан фахрланади ва (умуман) йўлни фақат ўз йўли билан чеклайди – униси бунисининг йўлини, буниси унисининг йўлини инкор этади.

Ёки ҳазрат Алишер Навоий "Ҳақиқатга (Ҳаққа) олиб борувчи йўллар нечта?" деган саволга:

"Истасанг йўл касратига адду ҳад
Халқанфоси била тенг бил адад[Навоий,1991:153].

Шарҳи: Йўллар кўплиги, сон-у саноғини биламан десанг, билки, йўллар сони йўловчилар (халқ, ҳақиқатга интилувчилар сони билан тенгдир)," - деб жавоб берганлар. Қиссадан ҳисса шуки, ҳар қандай тадқиқотчи ўзи учун мувофиқ йўл (методологик асос)ни танлаши лозим.

Алишер Навоий "Лисонут тайр" достонидаги «Кўрлар ва фил ҳикояти»да кўрларнинг фил ҳақида тасаввур ҳосил қилишига бағишланган ҳикоятда "кўр"лар жоҳил, диалетик методология билан қуролланмаган тадқиқотчилар тимсолидир. Ориф эса диалектик методология билан иш тутувчи ва ҳукм чиқарувчи ориф - комил инсондир. У "кўр"лар бир-бирини инкор қилишга интилиб мунозара қилсалар-да ("Бир бирининг сўзига айлаб хилоф, гар жадал қилдилар"), уларни кечиради ("эрдилар маоф"), чунки "кўр"лар нарсани яхлит, серқирра сифатида қабул қила олмас эдилар ("Солмағон эрди бири пил узра кўз").

Шу нуқтаи назардан, ҳар бир илмий масалани ўрганишни мақсад қилган тадқиқотчи биринчи навбатда диалектик методология билан қуролланиши лозим. Диалектик методология билан қуролланган тадқиқотчи Алишер Навоий ҳикоятидаги ориф сингари тушунчаларни яхлитлаштира олади ва хилма хил йўллар ва талқинлар олдида довдираб қолмайди. Яъни, Ҳаққи мутлақ ва умуман материя моҳиятини англаш сари дадил одимлайверади.

Фойдаланилган адабиёт
1. Алишер Навоий. Лисонут тайр (Қуш тили). – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ “ХАМСА” АСАРИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН ТИББИЙ АТАМАЛАРНИНГ ЛЕКСИК-ГРАММАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Хидиров Ражаб Гулматович,
филология фанлари номзоди,
С.Айний номидаги Тожикистон давлат
педагогика университети, назария ва амалия
тилшунослиги кафедраси доценти,
(Тожикистон)
Email: rajabhidirov@mail.ru

Аннотация:
Мақолада Алишер Навоийнинг “Хамса” асарида қўлланилган тиббиётга оид баъзи атамаларнинг лексик-грамматик хусусиятлари ва уларнинг ўзбек тилшунослигида тутган ўрни ҳақида маълумот берилади. Тиббий атамаларнинг мазмун ва моҳиятлари, ўзига хос белгилари тасниф этилади.

Калит сўзлар: лексик-грамматик, семантик, атама, ясовчи аффикс, вариант, дублет.

Алишер Навоий буюк аллома, жаҳоннинг илм‑маърифат хазинасига улкан ҳисса қўшган, зуллисонайн шоирдир. Алишер Навоий яратган асарлар жаҳоннинг нуфузли тилларига таржима қилиниб, кўп асрлардан буён олам аҳлига зиё бағишлаб келмоқда.

Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомий узоқ асрлар биргаликда яшаб келаётган икки қўшни, жондош-қондош ўзбек ва тожик халқлари дўстлигига тамал тошини қўйишди. Уларнинг сиймолари орзу ҳаваси, интилиши, қувонч ва ташвишлари муштарак бўлган ўзбек ва тожик халқларининг дўстлик-биродарлик рамзи сифатида тарих саҳифаларида битилди. Атоқли маданият арбоби, ҳозирги замон тожик шеъриятининг йирик намояндаси, таниқли жамоат ва сиёсат арбоби, ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги маданий ва сиёсий муносабатлар ривожига катта ҳисса қўшган буюк шоиримиз Мирзо Турсунзода дўстлик манбаларини кўрсатиб: “Зулол сувли сойлар баланд тоғлардан бошланади. Юксак ва мусаффо ақл-идрок халқларнинг энг яхши муддаоларини ифода этади. Алишер Навоий билан Абдураҳмон Жомий дўстлигимизнинг зилол сойлари ўзанини қазиб берганлар. Мана бу икки улуғ зот ўзларининг самимий дўстлиги ва маънавий бирлиги намунаси билан кўп асрлар аввал халқларимизга тинчликда, биродар бўлиб яшашни васият қилганлар. Жомий ва Навоий бир-бирлари билан ҳамдам бўлганларидек, халқларимиз ҳам бир-бирлари билан ҳамнафас ва мададкор бўлиб келмоқдалар. Сизларга ҳам, бизларга нур сочиб турган юлдузлар муштарак бўлганидек, маънавий бойликларимиз ҳам муштаракдир...”- деб ёзган эди [Газ.‑4].

Мақолада Алишер Навоийнинг “Хамса” асарида қўлланилган туркий-ўзбекча, форсий-тожикча ва арабча баъзи тиббий атамаларнинг илмий‑назарий аҳамияти, лексик-грамматик ва семантик хусусиятлари ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз. “Хамса” асарларида қўлланилган ***газак, букрак//буйрак, тоб (иситма), дамсардлиқ, илик-чаёғ, исиғлиғ, мартуб, масруъ, фасд, нўшдори, яра, тарёк//тарёқ, қўтир, тоун, туган, узв, аъзо, хала, хариф,, хаста//хасталиғ, азм, амроз, атиббо, аҳвал, учуқ, фалаж, хабт*** каби атамаларни фаол қўллаганки, бугунги кунда ҳам тиббиёт илмида бу луғавий бирликларнинг анчаси лексик ва семантик хусусиятларини йўқотмай қўлланилиб келинмоқда. Буларга қуйидаги мисолларни келтириш мумкин:

Газак ‑ яранинг совуқ тегиб қизариши, газак олиши; яранинг шикастланган жойининг яллиғланган, йиринг олган ҳолати. ***Газак*** олмоқ. Қулоқ ярасининг ***газак*** олиши. [475‑3]. Бундан ташқари ***газак*** ‑ форсча, мусаллас, шароб очилгандан кейин ейиладиган енгил овқат, егулик, иштаҳа очар овқат маъносини ҳам англатади; *тож*. он чи баъд аз нўшидани шароб барои фурў нишондани тезиву талхии он хўрда мешавад. ***Газак*** **кардан.** [294‑2]. *Ҳамул уч‑тўрт кунда гўё бир узвиға туган қўпиб, ул жароҳат* ***газак*** *бўлиб, охир бўлди.* [XV,61‑6].

Емакка улус майли бўлғонда фош,

Газак *ўртадин чиқди, тортилди ош*. [С.И.294а-6].

Букрак//буйрак - одам ва умуртқали ҳайвонларда сийдик ҳосил қилувчи ва уни ажратувчи, ловия шаклидаги жуфт аъзо. *Ўнг* ***буйрак****.Чап* ***буйрак****.* ***Буйрак*** *тоши.*[366]; тож. ***гурда*** (буйрак) узвҳои даруни бадан, ки пешоб аз он таровиш карда, дар пешобдон жамъ мешавад. *Дилу гурда*. [348-2].

Туган - доғ, из; яра ва жароҳатнинг доғи (изи) маъноларини билдиради.

Жисмимда ***туган****ларни айб айлама, эй зоҳид,*

Ким сабр илики тиккан хирқамда юрунлардур. [XV, IIб, 109-6].

Учуқ -бетобликдан, шамоллаш туфайли лабларга тошадиган тошма. Лабига ***учуқ*** тошмоқ.

Ҳам рамад теккан кўзунгга чашми бедорим фидо,

Ҳам ***учуқ*** *чиққан лабингга жони афгорим фидо*. [XV,Ia 90-6].

Хала - форсча сўз, *санчиқ*, ички дард, қаттиқ оғриқ. ***Хала*** бўлмоқ. Бу сўз тожик тилида - дарди сахти халандаи даруни, дар палхў, шикам. ***Хала*** задан**.** [420-2].

Баґрида юз ***халау****, ваҳ, демакка йўқ заҳрам,*

Кўнглуда қон тўлау йўқ дам урмоқ имконим. [XV,Iб-6].

Тоун -атамаси араб тилидан олинган*;* ***ўлат, вабо, касаллик*** маъноларини билдиради. Масалан, *Беш йилдин сўнгра бани Исроилга* ***тоун*** *заҳмати воқеъ бўлиб, кўп халқ зойеъ бўлди*. [XV,207-6]. *Тенгри таоло аларни* ***тоун*** *марази била камрак қилди.* [XV,224-6].

Азм – арабча бўлиб, *суяк, устухон*; *чириган, эски суяк* маъноларини билдиради. [С. И.,32-6]. Тожик тилида ҳам ***азм*** - *устухон*; *устухони пўсида, кўҳна* маъноларида. [42-2].

Рўзи этти елга рухосо шамим,

Ким шажарга топти жон ***азм****и рамим.*

Эрур лек бу бирда дурри ятим,

Яна бирда бир неча ***азм****и рамим.* [XV,224-6].

Амроз – арабча бўлиб, касалликлар, иллатлар; хасталик маъноларини англатади: *Қалоб* ***амроз****ининг моддаси кўп емакдур ва қалб* ***амроз****ининг моддаси кўп демакдур.* [XV, 73-6].

Атиббо – арабча, табиблар, шифокорлар, даволовчилар маъносида*:*

Боши уза жамъ ўлуб аҳиббо,

Ҳозир қилур эрдилар ***атиббо.*** [Л. ва М.105-Т]*;*

Узв, аъзо - арабча бўлиб, *тана аъзолари, гавда* маъноларини англатади*:*

Айириб бир-биридин ***узв-узв****ин, Демаким* ***узв-узв****ин, жузв-жузвин.* [Ф.ва Ш. 217-6]. *Ишқдин йўқ ким совуґдин оташин гул истабан, Топмаґандин булбул* ***аъзо****сида пар синжоб эрур.* [XV,102-6].

Бадан - бу сўз ҳам арабча бўлиб, *тана, жисм*, *вужуд*, яъни тананинг ташқи, сиртқи қисми маъноларини билдиради; *тож.****бадан*** - жисми ҳайвон, инсон ба ғайр аз дастҳо, пойҳо ва сар; тан, андом.[110-2].

Бадан ичра жон жавҳарин солғучи,

Я на охир ўз берганин олгучи. [С.И.,480Т-6].

Аҳвал– араб тилидан олинган бўлиб*, ґилай, ґилай кўз* маъноларини билдиради*: Бирав ки кўзи* ***аҳвал****дур чун хилқати холиқдиндур анга не мадхалдур.* [XV,102-6].

Тоб – атамаси форсча: *таб, ҳарорат, бетоблик* маъноларида қўлланади, яъни киши танаси ҳарорати кўтарилганда намоён бўладиган, касалликни қўзғатувчи омилларга нисбатан ҳимоя мослашуви, унинг натижасида юзага келувчи ***ҳарорат, иссиқлик*** тушунилади. Баданда *ҳарорат* билан ўтадиган баъзи касалликларнинг (масалан: безгак, тифнинг) халқ орсидаги умумий номи ***тоб*** ёки ***иситмадир*** [126- 3]. Масалан: *Зулоли тилаб кўнглининг* ***тоб****иға, Табиби сўраб дарди ноёбиға*. [С. И. 275а-6].

Тоб ёки ***иситма*** атамасининг тожик тилидаги дублети ***таб***; тож. *табу тоб*, *таб гирифтан* бўлиб, ўзбек ва тожик тилларида уларнинг маъно қамрови тенг. Шуни ҳам айтиш лозимки, тожик тилидаги ***таб*** шакли ва ўзбек тилидаги ***иситма*** варианти иккала тилнинг сўзлашув нутқида фаол бўлиб, *тоб, таб, тафт*, *ҳарорат - тафтидан, ҳовуридан туширмоқ; таскин, тасалли бериш* каби маъноларда ҳам қўлланади. [126-3].

Алишер Навоийнинг асарларида баъзан ***иситма*** атамасининг арабча варианти ҳам учрайди. Масалан: ***ҳуммо*** шакли - *Гар Навоий оҳидин тан ўртанур, юз чурканур, Етти ҳам* ***ҳуммо*** *ҳароратдин бўлур ҳам мошаро***.** [XV,IIб2-6]. Мазкур шеърий парчада тожикча тиббий атамалардан

мошаро (ўзб. *қонли шиш* – тож. *варами хунин*) бирлиги ҳам учрайдики, тана тўқималарининг ташқи таъсир ёки касаллик туфайли *бўртиб чиқиши; қонли шишлар* маъносида қўлланилади.

Иллатноклиғ атамаси *иллатлилик, нуқсонлилик* деган маънони билдиради. ***Иллатноклиғ*** – бу иллатли; дарди ёки айби, камчилиги бор; нуқсонли каби маъноларда қўлланади. ***Иллат*** сўзи арабча сўз бўлиб, касал, хасталик, беморлик, жисмоний ёки руҳий камчилик, нуқсон, айб маъносида ишлатилади. ***Иллат*** сўзидан ***иллатноклиғ*** сўзи ясалган: ***иллат + нок + лиғ.*** Бу атаманинг ўзаги ***иллат; -нок*** тожикча сифат ясовчи аффикс; ***-лиғ (-лик)*** ўзбекча от ясовчи аффикс ёрдамида ***иллатноклиғ*** янги сўз (атама) ясалган. Навоий асарларида *иллат* варианти ҳам кўзга ташланади. Масалан: *Турлук-турлук* ***иллат*** *бадани уйида ўкилиб, ажаб-ажаб мараз касратидин ҳаётдин тўнгулуб.* [XIV,149‑ 6]. *Мавлоно Фиғоний ... ани аксар авқот хуштаъблик* ***иллати*** *паришон тутар.* [XIV,121‑6].

Қароғ атамаси *кўз қорачиғи* маъносида ишлатилган. *Қарамоқ* феъли *қароғ*; *сўрамоқ* феъли *сўроғ – сўроқ*; *ўрмоқ* феъли *ўроғ – ўроқ*; *тарамоқ* феъли *тароғ– тароқ* кабилар сингари). Масалан: *Ғам тирноғидин қилиб* ***қароғимни*** *харош, Яшурғай эдим ани кўзум уйида кош.* [I б 754‑6].

Қабурға//қавурға ‑луғавий бирлиги туркча сўз: ён, бағир суяклари маъносини билдиради. Масалан: *Ва* ***қабурға****ни ва илкни ва ўрта илик ва бўғузлағуни туркча айтурлар.* [XIV 116‑6].

Қулоқ атамасининг лексик маъноси: одам, умуртқали ҳайвонларнинг эшитиш ҳамда мувозанат аъзоси, унинг ташқи қисми. [371‑3]. Масалан: *Дур киби етғач* ***қулоғи****га бу сўз, Нури ҳидоят била очти чу* ***кўз.*** [Ҳ.А. 47-6].

Қўл атамасининг маъноси: одамнинг бармоқ учларидан елкасигача бўлган қисми, аъзоси. Масалан: *Жунун таъвизиға кўрганда мойил,* ***Қўл*** *этсам эрди бўйнунғға ҳамойил*. [Ф.ва Ш., 174].

Обила – тожикча***,*** бош шакли ***обила***; қавариқ, яъни узоқ ишлаш, ишқаланиш ва бошқа сабабларга кўра терида кўпчиб чиққан шиш, пуфак; бўрсилдоқ. Масалан: *Гўёки куяр оғзи ул ой ҳирқатидинким, Анжумдин ўлур* ***обилалар*** *гардида пайдо.* [XIV,I б-23].

Қўтур–маъноси баданда пуфакчалар ҳосил қилиб, қаттиқ қичиштирадиган юқумли тери касаллиги номи: адабий тил варианти ***қўтир.*** Масалан: *Ичимда ҳижр ўқи солғанға ёра,* ***Қўтур****дин анга захми ошкора.* [Ф.ва Ш., 178].

Нўшдори–тожикча (*нўшдору*), ***нўш+дори*** (дору) сўзларининг бирикиши орқали ясалган, заҳарга қарши дори маъносида қўлланилган [948‑2]. Масалан: *Гуликим сепмиш эрди* ***нўшдору****, Ғалат шарҳ айладим бехуш дору.* [Ф.ва Ш., 150].

Алишер Навоийнинг “Хамса” асарида қўлланилган тиббий атамалар шарҳи бўйича шундай таснифот келтиришимиз мумкин:

1) тарихий илдизларга эга бўлган соф туркий-ўзбекча тиббий атамалар;

2) арабча, форсий-тожикча атамаларнинг туркий-ўзбекча сўз ясовчи шакллар ёрдамида ясалган тиббий атамалари;

3) туркий-ўзбекча ва форсий-тожикча муштарак тиббий атамалар;

4) туркий-ўзбек ва форсий-тожик тилларига муштарак бўлган соф арабча тиббий атамалар.

Келтирилган хулоса тарзидаги таснифни яна анча кенгайтириш мумкин. Бу ерда фақат мавзу доирасидан чиқмаган ҳолда баъзи мисоллар келтира олдик, мақола кенгайтирилиб янгидан-янги хусусиятлари ўрганилса, нур устига ало нур бўларди.

Хулоса, Алишер Навоийнинг “Хамса” асари адабий ва илмий мерос сифатида ҳали ҳам тўлиқ тадқиқ этилмаган. Унинг янгидан-янги инжулари, моҳиятини белгиловчи хусусиятлари туганмасдир дея оламиз. Алишер Навоий ижодиётида тиббиётга оид атамаларнинг ўрганилишига бағишланган бу кичик мақола, бўлажак илмий асарлар учун дебоча вазифасини бажаради деган умиддамиз.

АДАБИЁТЛАР

1.Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. -Тошкент, 1979.-216 б.

2.Фаҳанги забони тоҷикӣ. II ҷил., зери таҳ. С. Назарзода ва ғ.-Душанбе,2008.

3.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдлик, А.Мадвалиев таҳрири остида.
-Тошкент, 2006-2008.

4.Ўзбекистон адабиёти ва санъати. Газета, 1981 йил, 18 сентябрь.

5. Қосимов А. Тиббий терминлар изоҳли луғати. IV жилдлик.-Тошкент,
2003-2008.

6.Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, IV жилдлик, I-IV

жилдлар. –Тошкент, 1983-1985.

Қисқарма сўзлар:

Л. ва М.-*Лайли ва Мажнун* Ф. ва Ш.-*Фарҳод ва Ширин*

С. И. - *Садди Искандарий* Ҳ. А. - *Ҳайратул-аброр*

ТИЛ, НУТҚ, СЎЗ ХУСУСИДА НАВОИЙ СЎЗИ

Юсупова Орзибони Суннатовна
филология фанлари номзоди, доцент, СамДУ
Умирова Светлана Маъмуржоновна
PhD.,СамДУ

NAVOIY'S WORD ABOUT LANGUAGE, SPEECH, WORD

Annotation: Alisher Navoiy, the great thinker used with skillfully from word, with its beautiful meaning he created not only great works, but also he was able to open advantages . Given article, there are A .Navoiy`s views on language, speech, word, opinions of word, the difference between language and speech, language etiquette, speech culture, oratory, art language are explained by special chapter which devoting for definition of word from "Khamsa" .

Key words: Alisher Navoiy, "Khamsa", unit of language, communicative, art language, aesthetics of language, speech culture, structure and meaning, prose and poetry.

Ҳазрат Алишер Навоий ўзбек тилининг ниҳоятда бой тил эканини "Муҳокамат ул-луғатайн" асари орқали назарий жиҳатдан исботлаган, ўзбек адабий тилининг тараққий этишига улкан ҳисса қўшган буюк сиймодир. Аммо ул зот бу билан қониқмаганлар. Ўзларининг барча насрий ва назмий асарларида тил, лисон, нутқ, тил бирликлари хусусида фикр юритиб, тилнинг барча вазифаларини кўрсатиб беришга ҳаракат қилганлар. Хусусан, "Хамса" нинг бешта достонида ҳам сўз таърифига махсус боблар ажратилган ва ҳар бирида тилнинг маълум бир вазифаси, қирраси очиб берилган.

Алишер Навоий тилнинг пайдо бўлишини олам пайдо бўлишининг аввали деб билади ва нафақат инсоният такомилида, балки олам шаклланишида тилнинг ўз ўрни борлигини қуйидагича изоҳлайди: *"Кун" амри зоҳир бўлган чоғда, фаякун шовқини ҳам пайдо бўлди. Демак, биринчи садо сўз экан, ҳар қандай товушнинг ҳам бошланиши сўздир.* ("Лайли ва Мажнун"); *Сўз аввал, жаҳон эса сўнгра. Жаҳон, борлиқ ва макон сўнгра пайдо бўлдилар.*("Сабъаи сайёр"); *Сўз борлиқ денгизидан биринчи чиққан бебаҳо гавҳардир ва яратилиш осмонидан бошлаб тулуъ қилган равшан юлдуздир*("Садди Искандарий").

Улуғ мутафаккир инсоннинг ҳайвонот оламидан ажралиб чиқиш сабаби унинг тафаккур қилиши ва тушунча, тасаввурларини тил орқали ўзгага баён қилиш қобилиятида деб, ўз қарашларини қуйидагича асослайди: *Ҳақ инсонни ҳайвондан мумтоз айлаб, уни ўзига маҳрам қилди* ("Сабъаи сайёр"). Айнан инсонни бундай имтиёзга эга бўлиши сабабкори, нажоткори унинг тилидир, деб баҳолайди.Тил бирликларининг мулоқот жараёнидаги асосий бирлик эканлигига, таъсир этувчи кучига аҳамият беради: *Ҳар бир инсон дунёга келгач, у сўз билан нажот топади* ("Сабъаи сайёр").

Тил фақат алоқа воситаси эмас, балки замонлар оша улкан билимларни тўпловчи, уни дунёга тарқатувчи, билим эгасини улуғловчи эканлиги синчков олим нигоҳидан четда қолмайди: *Сўз ўз аҳамияти билан фалакдан ҳам юқори мақомдадир Сўз ўз борлиғи билан оламнинг ҳамма бурчагига етиб борувчи, ўз шарафи билан эса одамни энг юксак мартабаларга кўтарувчидир* ("Садди Искандарий").

Буюк шоир тилнинг таъсир кўрсатиш вазифасини алоҳида тавсифлайди: *Сўз ўлган одамнинг танасига пок руҳ бағишлайди. Сўздан тандаги тирик руҳ ҳалок бўлиши мумкин. Яхши сўз билан ўлганни тирилтира олгани учун Исо пайғамбар ўзини "Жонбахш" деган лақаб билан атаган* ("Ҳайрат ул-аброр")*; Инсоннинг жисми гулшан бўлса, нутқ ундаги хушовоз булбуллардир. Булбулнинг навоси сўздир, жонга роҳат берувчи нағмаси ҳам сўздир.* ("Сабъаи Сайёр")*; Инсон*

вужудида жоннинг жавоҳир тоши ҳам сўз, унинг ўликдек жисмини жонлантириб турган оби ҳаёт ҳам сўздир (“Садди Искандарий”).

Тилнинг чексиз, битмас-туганмас ифода имкониятларига эгалиги А.Навоий қаламида қуйидагича изоҳланади: *Сўзнинг тавсифини қилишдан мурод эса унинг тўла маънода қандай мавқеъи ва камолга эгалигини таърифлаш демакдирким, буни васф этиб, адосига етказиш мумкин эмас* (“Садди Искандарий”). Тилнинг сир-у синоатга бойлиги, бу сиру асрорлар эшигини очиш учун сўз санъаткорлари-ю, тил тадқиқчилари мунтазам изланиши, бироқ унинг мингдан бир жумбоғини ечиш осон эмаслигини А.Навоий қуйидагича уқтиради: *Гўзал маъно унсиз бежилва, ялангочдир. У қалб ҳужрасида таъзим қилиб, ўзининг ўша ҳужранинг хазинасига яширади ва ҳеч ким унинг изини ҳам сезмайди, эл унинг маъносидан хабар топмайди. Идрок аҳлига бу сирлар номаълум бўлиб, ундан бехабардирлар. Агар камолотли хоҳиш билдириб, маъно дуррига интилиб, сўз либосини кийса, ул товланиб турган ипак матодай туюлади. Чунки у сўзнинг нозик ипагини кийиб, гўзалнинг жамолини ўзига ёқимли қилади. Бодадан юзини лаъл тоши тусига киргизиб, кўнгил айвонидан жилва қилган бўлади. Тан саройидан ҳалқум йўли орқали ташқарига чиққудай бўлса, жаҳонда шундай ғавғо кўтариладики, бутун коинотда қий-чув, унинг дарагидан халойиқ лол бўлиб хушзабон бўлади. Буларнинг бариси сўздаги мўъжиза, унинг ҳикматлари эса элни ожиз қолдиради.* (“Сабъаи сайёр”); *Сўз чархи фалакнинг кўксида дурдона бўлгани каби денгиз ва ундаги гавҳарларни ҳам ўз мўъжизакорлиги билан ҳайратлантирувчидир*(“Садди Искандарий”); *Жон гулшанида сўз кўнгил денгизидаги дурри ятимдай, унинг васфига тил ожиздир* (“Сабъаи сайёр”). Ва яна унинг васфини келтиришни шарт деб билади: *Сўзнинг соф майини ичишга ният қилган одам учун сўзнинг таъриф-тавсифини қилиш ҳам фарз, ҳам қарздир* (“Садди Искандарий”). Шоир аҳдида қатъий туриб, тил, тил бирликлари, хусусан сўз хусусиятларини таърифлашда давом этади: *Сени дур дейдилар. Бу –маъқул гап эмас. Сен руҳ жавҳарисан, дур – қуруқ сувнинг ўзи-ку. Демак, сени дурга ўхшатиш, худди дурни шудрингга ўхшатишдир. Айтиб совумайдиган қўшиқ сенсан. Сарфлайверса ҳам бўшамайдиган хазина сенсан* (“Лайли ва Мажнун”).

Тилнинг гўзалликни ифодалаш вазифаси шоир учун энг асосий сифатлардан ҳисобланади ва шоир унинг ўзини ишвагар дилбар, парисифат нозанин деб таърифлайди: *Сўз – инсон табиатининг ишвагар дилбари, у кўзга кўринмайдиган парисифат бир нозаниндир. Сўз – жаҳон-жаҳон дилоролиққа эга, гўзаллик ва латофат уни кўзга кўринмас қилиб қўйган* (“Садди Искандарий”). Ғазал мулкининг султони – А.Навоийнинг ушбу таърифларига қуйидаги фикрлар ҳамоҳангдир: Тилнинг ўзидан ҳам гўзаллик моддаси сифатида, хусусан, қаламу сўз аҳли ва умуман халқ фойдаланади. Чунки тил етук ҳодисалардан бўлиб, унда гўзаллик учун зарур бўлган ҳамма сифатлар мавжуддир. Биринчидан, табиат ва инсондаги мавжуд гўзалликни акс эттириш воситаси бўлса, иккинчидан, тилнинг ўзи гўзалликни вужудга келтиради[Рустамий, 2003:17-20].Тилнинг ушбу гўзалликларидан фойдаланиб, ижодкорлар инсон қалбини асир этадиган машҳур асарлар яратадилар. Бу масалани ҳам мутафаккир қуйидагича тасвирлайди: *Танимга сўзнинг зирҳли совути-ю, ўқ ўтмас темир кийимларини кийиб, бошимга эса шеъриятнинг пок тожини қўяй-да, тезда саъй-ҳаракат отига миниб, сўз қўшинини зийнатлашга киришай. Сўз сафини шундай ораста тузайликки, ўзининг гўзаллиги билан худди навниҳол сарвни-ю, янги очилган чаманни эслатсин* (“Садди Искандарий”). Ҳақиқатан, сўзнинг ички образлилиги назмда яққол кўринади, тўғрироғи сўзга жон киради, хилма-хил маънога эга бўлади. Шунинг учун А.Навоий шеърият оламида шоҳона базм тузмоқчи бўлади: *Сўнгра кўнглимга ёзиш ниятини жо-бажо қилган ҳолда эгнимга яна сўз жомакорини кийиб, сўз санъатининг асбобларини созлаб, назм дурларини соча бошлардим. Шеърият оламида шоҳона базм тузардим-да, мазкур базмга қайта-қайта ташриф буюрар эдим*(“Садди Искандарий”). Бундан ташқари шоир тил ўз гўзаллигини назмда ёрқинроқ акс этишини қуйидагича изоҳлайди: *Гулшанда гулларнинг саф тортиб очилиб туриши, бу – назм; уларнинг ерда сочилиб-тўкилиб ётиши эса насрдир. Назм бу қадар юксак эъзозланмаса, тангри сўзида шеър бўлмас эди* (“Ҳайрат ул-аброр”). В.Григорьев “Поэтика слова” китобида Бетховен ва Шчербадан “Гўзал ифода учун бузилмайдиган қоиданинг ўзи йўқ” ва “Меъёрдан асосли чекиниш гўзаллиги – мана нима муҳим!” сингари иқтибосларни келтиради ва муайян бадиий-эстетик мақсадни кўзлаб адабий меъёрнинг бузилиши поэтик асарлар учун меъёрий ҳолат бўлиши мумкинлигини қайд этади [Григорьев, 1979: 43-44]. Ушбу қарашлар А.Навоийда қуйидагича ифодаланган: *Оддий сўзлашувда ёлғондан эътиборсиз нарса йўқ. Лекин назмдаги ёлғон (муболаға)ни донолар ҳам маъқул кўради*(“Ҳайрат ул-аброр”).

А.Навоий шакл ва маъно мутаносиблиги хусусида фикр юритиб, маънони биринчи ўринга қўяди, бироқ яхши шаклли, маъноли нутқ кўринишларини эътиборга сазовор деб билади: *Назмда ҳам асосий нарса маънодир, унинг шакли эса ҳар хил бўлиши мумкин. Яхши мазмунга эга бўлмаган шеър тушунган одамларнинг яхши баҳосини ололмайди. Ҳам яхши шаклга эга бўлган, ҳам гўзал маъно асосига қурилган шеър – ҳақиқий шеър* (“Ҳайрат ул-аброр”). Буюк сўз устаси сўзнинг маъноли, нутқнинг мазмунли бўлишига катта эътибор берар экан, нутқнинг сифатларига, нутқ маданияти талабларига жавоб бериш сўзловчининг мақсадига айланиши кераклигини такрор ва такрор уқтиради: *Агар маъноли сўзи бўлмаса, ичида гавҳари йўқ*

садаф сингари, инсоннинг ҳеч қандай обрў-эътибори йўқдир(“Садди Искандарий”); *Сўзнинг маъноси унинг жонидир, усиз сўз қолипи жонсиз қолипдир... Кимда маъно гавҳари бўлса, ўша одам сўз дарёсининг ғаввосидир* (“Ҳайрат ул-аброр”). Сўзга кўп маъно юклаш, нотиқлик санъатини чуқур ўрганиш илм соҳибқиронларининг фазилатларидан бири эканлиги ҳам А.Навоий алоҳида қайд этади:*Сўзларида тўла маъно; гапни сирли безакларга ўраб гапиради* (“Ҳайрат ул-аброр”).

Хуллас, буюк сўз соҳибқирони Алишер Навоий асарларида тил ва нутқ, тил бирликлари ва нутқ бирликларининг мазмун-моҳияти очиб берилган бўлиб, бу фикр-мулоҳазалар социолингвистика, психолингвистика, прагмалингвистика, лингвопоэтика, тил фалсафаси, нутқ маданияти фанлари нуқтаи назаридан ўз тадқиқини кутмоқда.

Адабиётлар

1.Григорьев В.П. Поэтика слова. – Москва: Наука, 1979.

2.Исломов Ў. Алишер Навоий асарларида нутқ маданияти талқини: Филол.фан.н-ди …дисс.автореф. – Тошкент, 2011.

3.Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби. – Самарқанд: Зарафшон, 1992.

4.Рустамий А. Адиблар одобидан адаблар. –Тошкент: Маънавият, 2003.

УЛКАН АНЪАНА
(Хулоса ўрнида)

Шарқ мумтоз адабиётининг энг гўзал ва бой анъаналаридан бири бу хамсанавислик, аниқроғи, «Хамсатайн»га назира ёзиш анъанасидир. Бу улкан адабий анъанани озар халқининг форсийзабон шоири Низомий Ганжавий бошлаб берган эди. Низомий турли сабаб ва таклифлар асосида маснавий-достон жанрининг беш буюк намунасини яратиб, кейинчалик Шарқда «Панж ганж» номи билан шуҳрат қозонган достонлар туркумини инсониятга ҳадя этди.

«Хамса» сўзи беш қисмдан иборат бутунлик деган маънони ифодалайди. Мумтоз адабиётда «хамса» сўзи кўплаб маъноларда (Исломнинг бешта рукни - «хамси муборак», «салоти хамса», бешта сезги, беш панжа ва ҳоказо) ишлатилганлигини кўриш мумкин.

Алишер Навоийнинг «Хазойин ул-маъоний» куллиётидаги наът ғазалда ҳам “Хамса” ўзига хос тарзда тилга олинади:

Бўлмағай эрди муяссар «Хамса», яъни панж ганж,
Қилмаса эрди мадад ҳолимға беш оли або.

Манбаларда «беш оли або» жумласи Муҳаммад (а.с.), қизлари Фотима, куёвлари Али ҳамда икки набиралари Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайнга нисбатан қўлланиши қайд этилади.

Адабиётшунослик атамаси сифатида «хамса» бешта достонни ўз ичига оладиган бир бутун яхлит асар маъносини ифода этади. Инсоният маданияти тарихида беш қисмдан иборат маданий ва адабий обидалар қадимдан мавжуд. Илк осмоний китоб бўлган Тавротнинг асоси беш қисмдан иборат эканлиги қайд этилади. Жаҳон адабиётида бундай туркумнинг илк намунаси қадимги Ҳинд эпоси бўлган «Панчатантра» асаридир. Форсийзабон ва туркий халқлар орасида «Калила ва Димна» номи билан шуҳрат қозонган ушбу асарда ҳам Барзуя ҳаким тилидан баён қилинадиган асосий сюжетлар миқдори бешта бўлиб, улар ўз навбатида кўплаб бошқа сюжетларни қамраб олган. Бироқ мазкур асарнинг хамсанавислик анъанасига муносабати шу билан чегараланади. “Бешлик” маърифати қадимги Хитой маданиятида ҳам муҳим аҳамият касб этганлиги ушбу тўпламга киритилган Э.Мусурмоновнинг мақоласида анча батафсил ёритилган.

Мусулмон шарқи адабиётидаги улкан адабий анъана сифатида хамсанавислик озарбойжон шоири Низомий Ганжавий (1141-1209)дан бошланган эди. У кейинчалик «Панж ганж» деб номланган «Махзан ул-асрор» (1176), «Хусрав ва Ширин» (1181-82), «Лайли ва Мажнун» (1188), «Ҳафт пайкар» (1196), «Искандарнома» (1206) каби достонлар туркумини яратди.

Низомий ўз достонларини узоқ вақт давомида ёзган. Унинг ўзи бу маснавийларни умумий ном билан атамаган. Бироқ унинг асарларида (нисба-тахаллуси билан боғлиқ ҳолда) «ганж» сўзи кўп қўлланади. Жумладан, достонларига нисбатан бу сўзни мунтазам равишда ишлатади:

Басе ганчҳои кўҳан сохтам,
Дар ў нуктаҳои нав андохтам.

Мазмуни: *эски хазиналарни (қайта) жонлантириб, уларга янги маъноларни жойлаштирдим.*

Шу сабабдан бўлса керак, Низомийдан сўнг унинг достонлари яхлит китоб ҳолида кўчирилиб, дастлаб «Панж ганж», кейинчалик «Хамса» тарзида умумий бир ном билан аталган.

Низомий ўзининг илк достони «Махзан ул-асрор»ни яратиш жараёнидаёқ, улкан анъанага асос солаётганлигини ҳис этиб, унга эргашувчилар бўлишини башорат қилган эди:

Ман, ки дар ин манзилашон мондаам,
Марҳалае пештарак рондаам.
Теғ зи алмоси забон сохтам,
Ҳар ки пас омад, сараш андохтам.
Теғи Низомий, ки сарандоз шуд,
Кунд нашуд, гарчи куҳансоз шуд.

Мазмуни: Менки бу манзилга ҳаммадан олдин қадам қўйдим, сўз олмосидан ўткир тиғ ясадим. Бу тиғ ортдан келувчиларнинг бошини танасидан жудо қилади. Низомийнинг кескир қиличи қанча эскирса ҳам, ўткирлигича қолаверади.

Низомий анъаналарини биринчи бўлиб изчил тарзда давом эттирган сўз санъаткори XIII аср охири XIV аср бошларида Ҳиндистонда яшаган шоир Амир Хусрав Деҳлавий бўлди. У 1299-

1302 йилларда Низомий достонларига жавоб тарзида «Матлаъ ул-анвор» (1299), «Ширин ва Хусрав» (1299), «Лайли ва Мажнун» (1299), «Ойинаи Искандарий» (1300) ва «Ҳашт биҳишт» (1302) достонларини яратди:

Ки аз он нақди қиммате ба се сол,
Кардам ин «Панч ганч» моломол…
Як-як ин «Панч ганч» то поён,
Арз кардам ба чашми доноён.

Мазмуни: *Уч йил ичида қимматбаҳо (дуру гавҳарлар) билан бу «Панж ганж»ни лиммолим қилдим. Бирма-бир бу беш хазинани донолар ҳукмига ҳавола этдим.*

Ана шу тариқа хамсанавислик шарқ халқлари адабий ҳаётида мустаҳкам анъанага айлана бошлади.

Хусрав Деҳлавий ўз салафи Низомийга буюк ҳурмат билан қаради. Уни ўзига устоз деб билди. Низомий достонларидаги мавзу, мазмун ва композиция унсурларини асос сифатида қабул қилиб, ундаги асосий ғоялар, одамсеварлик хислатларини ўз даври қадриятлари, ғоялари билан ҳамоҳанг тарзда ривожлантирди.

Низомий Ганжавий ва Хусрав Деҳлавий хамсалари XIV-XV асрларда «Хамсатайн» – икки хамса номи билан шуҳрат қозонди. Улар Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си каби зиёли доираларда асосий мутолаа манбаи бўлиш билан бирга, ижод аҳли, маснавий усталари учун чинакам синов майдонига ҳам айланди. Шу билан бирга, хамсанавислик анъанасининг умумий қонуниятлари, шунингдек ҳар бир достонга тегишли бўлган поэтик қонуниятлар шаклланди. Жумладан:

- бешта мустақил маснавий-достондан иборат бўлиши;
- илк достоннинг ягона сюжетга эга бўлмаслиги, турли мавзиларга бағишланган йигирмата мақолат ва илова-ҳикоятдан иборат бўлиши;
- қолган достонларнинг мавзуси (Хусрав-Ширин-Фарҳод, Лайли-Мажнун, Шоҳ Баҳром, Искандар Зулқарнайн) белгиланганлиги;
- ҳар бир достон арузнинг муайян вазнларида ёзилиши;
- «Хамса»нинг Қуръони Каримдаги илк оят «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм» билан бошланиши;
- тўртинчи достонда асосий сюжетдан ташқари еттита мустақил ҳикоятнинг мавжуд бўлиши ваҳоказо.

Хамсанавислик анъанаси тараққиёти давомида мазкур қонуниятларга муносабат турли даражада намоён бўлади. Хусусан, Хусрав Деҳлавийдан кейин “Хамса” яратган Хожу Кирмоний бутунлай бошқа йўлдан бориб, юқоридаги қоидаларнинг аксарият қисмини ўзгартирди. У «Равзат ул-анвор», «Гулу Наврўз», «Гавҳарнома», «Камолнома», «Ҳумай ва Ҳумоюн» каби достонлардан иборат ўз «Хамса»сининг илк байтидаёқ Низомий яратган қоидалардан четлашди:

Зайянат ар-равзата фил аввали,
Бисмиллаҳис самадил муъзали.

Мазмуни: Жаннат боғини аввалдан безаган [57] *азалий ва абадий Аллоҳ номи билан бошлайман.*

Форс-тожик мумтоз шоири Салмон Соважий (1291-1372) эса ўзининг «Жамшид ва Хуршид» достонида Низомий мавзуларидан четлашганлигини очиқ-ойдин тан олиб, буни даврнинг талаби сифатида изоҳлади:

Низомийро сияҳ шуд дурри шаҳвор,
Ривоже нест он сийми кўҳанро.[58]

Мазмуни: *Низомий (шеърлари)нинг шоҳона гавҳари қорайди (рангини йўқотди), (бу) эски кумушнинг истиқболи йўқ.*

Бинобарин, хамсанавислик анъанасининг илк даврларидан бошлаб унга икки хил муносабат – Низомий ва Амир Хусрав («Хамсатайн») анъаналарининг давоми ҳамда анъаналардан қатъи назар бадиий ижоднинг алоҳида бир ҳодисаси (адабий жанр) сифатида ёндашиш кузатилади. Хамсанавислик тарихида юқоридаги иккала йўналишни бирлаштиришга, бир нечта “Хамса” яратишга интилган шоирлар ҳам бор. Хусусан, Шоҳ Таҳмасп даврида яшаб, Абдий ва Навидий тахаллуслари билан ижод этган форсийзабош шоир Абдибек Шерозий жами ўн бешта

[57] زيّن (зайяна) сўзи ниҳоятда безамоқ (приукрашивать) деган маънони ифодалайди. Арабско-русский словарь (составитель Х.К.Баранов). – М.: Гос. издат. иностранных и национальных словарей, 1962. Стр. 427

[58] Стариков А.А. К вопросу о традитсии поетической “Пятерицы” в литературах восточного средневековя // “Взаимосвязи литератур Востока и Запада”. – М., 1961. с. 64.

маснавийни ўз ичига оладиган учта «Хамса» яратган. Эътиборли томони шундаки, ўзининг дастлабки икки «Хамса»сини алоҳида китоб ҳолида «Хамсатайн» номи билан кўчиртирган.

Агар Низомийга эргашган ҳолда турли шакл ва мазмунда, турли ҳажмда «Хамса» ёзган шоирларни маълум бир тартибда тасниф қиладиган бўлсак, уларни шартли равишда учта гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Тўлиқ беш досондан иборат «Хамса» ёзганлар: Амир Хусрав Деҳлавий, Хожу Кирмоний (XIII-XIV асрлар), Жамолий, Ашраф Мароғавий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий (XV аср), Абдибек Шерозий, Синон ибн Сулаймон (XVI аср), Ҳасан ибн Сайид Фатҳуллоҳ, Исмоил Биниш, Мирмуҳаммад Маъсумхон, Ҳамидулла Ҳамдий, Яҳё Наргисий, Муҳаммад Амин Шаҳристоний (XVII аср), Мир Савбадархон (XIX аср) ва бошқалар.

2. Сабъанавислар. Бу гуруҳдаги шоирлар етти достондан иборат туркум ёзганлар: Абдураҳмон Жомий (XV аср), Али ибн Носир ибн Абулқосим ал-Ҳусайний Табризий Гунободий, Бадриддин Кашмирий, Зулолий (XVI-XVII асрлар).

3. Тўлиқ ёзиб тугата олмаган шоирлар: Салмон Соважий (XIV аср), Мир Муҳаммад Мурод Лойиқ, Котибий Туршизий, Мавлоно Ҳайдар Хоразмий, Хожа Алоуддин, Абдуллоҳ Ҳотифий (XV аср), Ломеий, Хожа, Амир Ҳошим Кирмоний, Раҳойи Марвий, Хожа Имомудин Лоҳурий (XVI аср), Абулфайз Файзий (XVII аср) ва бошқалар.

Жумладан, Салмон Соважий «Жамшед ва Хуршед», «Фироқнома»; Абдураҳмон Жомийнинг жияни Абдуллоҳ Ҳотифий «Лайли ва Мажнун», «Хусраву Ширин», «Ҳафт манзар», «Зафарнома» («Темурнома»); Котибий Туршизий «Гулшан ул-аброр», «Лайли ва Мажнун», «Баҳром ва Гуландом»; Бадриддин Ҳилолий «Сифат ул-ошиқин», «Лайли ва Мажнун»; Хожа «Мақсад ул-атвор», «Лайли ва Мажнун» достонларини ёзганлар.

Низомий достонларининг фақат биттасига назира ёзиш анъанаси ҳам мавжуд. Айрим шоирлар буни онгли равишда қилган бўлсалар, айримлари турли сабабларга кўра давом эттира олмаганлар. Жумладан, XV аср шоирлари Шайхим Суҳайлий, Али Оҳий, Хожа Имод Лорий, Хожа Ҳасан Хизршоҳ ва Мактабий Шерозий, шунингдек, XVI аср озар шоири Фузулий ва яна бир қатор шоирлар фақат «Лайли ва Мажнун» достонига назира боғлаганлар. Суҳайлий адабий меъроси ва «Лайли ва Мажнун» достони бўйича номзодлик диссертатсиясини ёқлаган Р.Воҳидов мазкур достоннинг кўп жиҳатларига кўра ўзига хослигини қайд этса, таниқли эрон адабиётшуноси В.Дастгирдийнинг фикрича, Низомий «Лайли ва Мажнунига ёзилган барча назиралар орасида «фақат Мактабийнинг «Лайли ва Мажнун» достонини ўқиш мумкин» [83. 288]. Е.Бертельс эса «Лайли ва Мажнун» мавзусида ёзилган достонлар орасида Фузулуй достони ҳақли равишда энг кўп китобхонларга эга бўлганлигини қайд этган.

Хамсачилик адбий ҳодисасига нисбатан икки хил ёндашув нафақат бадиий ижодда, балки адабиётшунослик, аниқроғи, хамсашуносликда ҳам кузатилади. Хамсанавислик анъанаси тарихи ва назариясига оид бир қатор йирик фундоментал тадқиқотлар яратган академик Б.Валихўжаевнинг 1981 йилда нашр эттирилган “Хамсачилик анъанасининг айрим хусусиятлари” номли мақолаларида[59] хамсага нисбатан «жавобия», «назира», “адабий жанр”, “адабий ҳодиса”, “адабий анъана” атамалари бир-бирини алмашган ҳолда ишлатилади. Буни бошқа олимларнинг тадқиқотларида ҳам кузатиш мумкин. Кейинги йилларда бунга қўшимча тарзда «мураккаб жанр», «синтетик жанр», «олий жанр», «супержанр», «универсал жанр» каби тавсифий истилоҳлар ҳам қўлланмоқда.[60] Бу истилоҳлар қайсидир нуқталарда ўзаро туташиши, умумийлик касб этиши, шубҳасиз. Зеро ҳар қандай жанр муайян адабий анъананинг ҳосиласи. Бироқ ўз тарихий тараққиёти давомида у адабий анъаналардан узилиб, бадиий ижоднинг муайян назарий қонуниятига айланади. Бинобарин, ушбу истилоҳларнинг (адабий анъана ва жанр) маълум бир чегараси ҳам мавжуд. Адабий жанр доимо ҳам у ёки бу адабий анъананинг давоми бўлавермаганидек, адабий анъана доимо ҳам жанр кўринишини касб этавермайди. Муайян анъана бир неча жанрларни қамраб олганидек, бир жанр доирасида кўплаб адабий анъаналар мавжуд бўлиши ҳам мумкин. Бинобарин, бу масалада қандайдир тўхтамга келиш лозим бўлади.

Бизнингча, Хожу Кирмоний ва Салмон Соважий каби шоирлар томонидан бошланган ҳаракат айнан хамсани жанрга айлантириш, ҳар қандай беш достондан иборат тўплам деб

[59] Валихўжаев Б. “Хамсачилик анъанасининг айрим хусусиятлари” // Навоий ва ижод сабоқлари. – Т.: Фан, 1981. 29-37.

[60] Жўрақулов У. “Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси”. Докторлик диссертатсияси автореферати. - Тошкент, 2017; Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқини манбалари. – Т.: Тамаддун, 2018.

тушуниш натижасидир. Ғоя ва мазмунан боғланмаган, композицион яхлитликдан йироқ бўлиб қолган достонларнинг оддий тўпламидан иборат бўлиб қолган бундай хамсаларни Алишер Навоий ниҳоятда чиройли таърифлаганлар:

Кўп киши ҳам қилди татаббуъ ҳавас,
Сарву гул ўтрусиға келтурди хас.

Шу сабабли бу достонлар халқ орасида Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Деҳлавий «Хамса»лари, яъни «хамсатайн» (икки хамса) каби катта шуҳрат қозона олмаган. Алишер Навоий бунинг хавфли йўл эканлигини ҳис қилган ҳолда айнан "хамсатайн"га жавоб ёзишни ният қилганлигини қайта-ыайта таъкидлайдилар:

Бу андешадин эрди кўнглумда шайн,
Ки бўлди кўнгул мойили **хамсатайн**.
Чу машғул бўлдум тамошосиға.
Ўтиб водию тоғу дарёсиға.
Ёримчуқ кўруб, сайр тарк этмадим,
Ери қолмади ангаким этмадим.

Бироқ Алишер Навоий туркий тилда хамса яратишнигина эмас, бу адабий жараённи ҳар томонлама камолот чўққисига олиб чиқишни мақсад қилди. Бунинг учун у анъанага содиқ қолган ҳолда ўз «Хамса»сидаги ҳар бир достон, образ, боб, эпизод ва детални мукаммаллаштиришга ҳаракат қилди. «Хамса такмили» деганда улуғ шоир шуни назарда тутган эдилар:

Манга «Хамса» такмили бир ён эди,
Бу мақсуд таҳсили бир ён эди.
Не тил бирла дей шукр маъбудума,
Ки эткурди охир бу мақсудума.

Демак, Навоий «хамса такмили» деганда хар бир достонни мазмун, ғоя ва композиция жиҳатидан ислоҳ қилиш билан бирга, уларни бирлаштириш, бир силсиланинг бўғинлари, бир бутунликнинг таркибий қисмлари даражасига келтириш, ягона мақсад учун хизмат қилдиришни ҳам назарда тутган. Бинобарин, Навоий «Хамса»си туркум асар бўлибгина қолмай, бу адабий анъананинг янги тараққиёт чўққиси сифатида майдонга келди. Бироқ бу хамсананг адабий жанрга айланганлигини эмас, анъананинг камолот даражасига кўтарилганлигини ифодалайди. Хамсанавислик анъанасини жанр деб ҳисоблаш унинг монилитлик, яхлитлик назариясини таъкидлаш билан бирга, жаҳон адабиётида аналогияга эга бўлмаган феномен ҳодиса эканлигини инкор этиши мумкин.

Хамсанавислик анъанаси тарихида темурийлар даври адабиёти айниқса, XV аср Ҳирот адабий муҳити алоҳида ўрин эгаллайди. Бу давр маданий ва адабий муҳитининг энг муҳим ва характерли жиҳатларидан бири хамсанавислик анъанаси ҳамда буюк хамсаларга нисбатан юксак эҳтиромдир. Бу эҳтиром Низомий Ганжавий ва Хусрав Деҳлавий хамсаларини кўчириш, мутолаа қилиш, илмий тадқиқ этиш, мунозара ва мубоҳасалар ташкил қилиш ҳамда уларга назира боғлаш шаклларида намоён бўлади. Мазкур фаолият, нафақат, тарих ва адабиётшунослик илмлари билан, китобат ва бадиий ижод билан машғул бўлган зиёли қатлам, балки, ҳукмдор доиралар ва умуман жамиятнинг турли қатламлари орасида кузатилганлиги эътиборга молик. Бу даврда йигирмадан ортиқ ижод аҳли хамсанавислик анъанаси таъсирида қалам тебратган бўлса, бу анъананинг икки буюк мўъжизаси – Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий "Хамса"лари, шунингдек, яна ўнга яқин тугалланган ва тугалланмаган хамсалар майдонга келди. Улар инсоният маънавий хазинасиинг нодир дурдоналаридир.

Шуни инобатга олиб 2016-2020 йилларга мўлжалланган ОТ-Ф1-138 "Темурийлар даврида яратилган "Хамса"ларнинг компаративистик тадқиқи» мавзусидаги фундаментал лойиҳа тасдиқланган эди. Мазкур лойиҳада СамДУнинг бир қатор малакали мутахассислари билан бирга, мамлакатимизнинг нуфузли таълим муассасалари ва илмий марказларида фаолият олиб бораётган етакчи мутахассислар ҳам иштирок этишди. Ушбу тўпламда лойиҳа доирасида бажарилган илмий тадқиқотларнинг айрим натижалари, шунингдек, мамлакатимиз ва хорижий навоийшунослик ҳамда шарқшунослик марказларида сўнгги йиллар давомида хамсанавислик анъанаси, хусусан, темурийлар даврида яратилган хамсалар ва шу муаммо атрофидаги адабий ҳодисаларни тадқиқ этишга доир илмий изланишларнинг натижалари ўз ифодасини топган. Ўйлаймизки, мазкур тўплам «Филология ва тилларни ўқитиш» йўналиши талабалари, «Адабиётшунослик»

мутахассислиги магистрантлари ҳамда шу соҳа юзасидан илмий изланишлар олиб бораётган тадқиқотчилар учун илмий материалларга бой беминнат ёрдамчи бўлиб хизмат қилади.

Муҳиддинов М.Қ. – СамДУ мумтоз адабиёт тарихи кафедраси профессори, филология фанлари доктори;

Тоҳиров С.Қ. – СамДУ мумтоз адабиёт тарихи кафедраси доценти, филология фанлари номзоди.

МУНДАРИЖА

Сўз боши……..... 4

I. Темурийлар даврида яратилган “Хамса”ларнинг компаративистик тадқиқи

Валихўжаев Б. “Хамса” ёзиш анъанасига Алишер Навоийнинг муносабати…… **6**

Муҳиддинов М. “Хамса”ларнинг биринчи достонларида Ҳазрати Пайғамбар сиймоси тасвири..... **10**
Абдуқодиров А. Абдуллоҳ Ҳотифий “Хамса”си..... **18**
Жабборов Н. Низомий Ганжавий ва Алишер Навоий “Хамса”ларида ижод концепциясининг ўзига хослиги..... **22**
Khan Hasnain Aaqib. Khamsa-e-Khusrow and Khamsa-e-Nizami: a comparison. …….. **28**
Almaz Ülvi (Binnatova), Ruhşanə Vasiyeva. Əbdürrəhman Caminin “Xirədnameyi–Iskəndəri” əsəri……..... **38**
Сулаймонов М. Қиссайи .Фарҳод шўрангиз эрур…… **45**
Султанов Т., Рузманова Р. Низомийнинг «Махзан ул-асрор» ва Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонларида муножотлар таҳлили..... **48**
Исмоилов И. «Садди Искандарий» композициясининг компаративистик таҳлили..... **51**
Qahhorova Sh. “Mantiq ut-tayr” va “Lison ut-tayr” dostonlarida ISHQ talqini..... **57**
Otayorova U. Iskandar haqidagi sujetning paydo bo‘lishi..... **59**

II. Шарқ маснавийнавислиги тарихи ва тараққиёти адабий таъсир ва типология масалалари.

Олимов С. Тасаввуфий тавба типологияси (“Лайли ва Мажнун” ҳамда “Лисон ут-тайр” қиёси асосида)…… **62**
Ҳамроев Ж. Мир Алишер Навоий ва форс-тожик адабиёти……..... **65**
Шарипов Ш., Калонова М. Низомий Ганжавийнинг “Хамса” ижод қилишдаги адабий маҳорати **68**
Сулаймонов И. Қорий Хўқандийнинг Алишер Навоий ғазалига мухаммаси таҳлили …… **71**
Akhmedova S. Traditions of Fizuli in creativityof members "Mejmeush-shuara"…… **75**
Муҳиддинова Б. Алишер Навоий ва Саидаҳмад Васлий ижодида маърифий ғоя ҳамда бадиий муштараклик……..... **78**
Muhammadiyev A. Traditions of the naqshbandi sect in the works of Alisher Navoi..... **81**
Холиқулова Г. Мирий маснавийлари……..... **84**
Сувонова Ж. Мумтоз достончилик анъаналарининг ўзбек шеъриятидаги бадиий талқини. **87**
Тожибоева О. Таржеъбанди хомиса” “Хамса”га издошлик маҳсули **92**
Мухитдинова Н. Алишер Навоий “Хамса” достонлари мумтоз анъаналарининг Мирҳасан Садоий ижодидаги бадиий талқини……... **96**
Хасанова М. Мумтоз эпик поэзия таркибида учровчи мадҳларнинг туркий қасидалар тараққиётида тутган ўрни……..... **97**
Қосимова Г. Бобур ва мумтоз достоннавислик..... **101**
Шукуров Ф. Амир Темурнинг адабиёт аҳлига муносабати..... **102**
Муминова Д. Мумтоз адабиётимизда маснавийнавислик ва номанависликнинг ўрни…… **106**

III. XV аср Хуросон адабий муҳити ва унда Жомий ҳамда Навоийнинг мавқеи. Абдураҳмон Жомий адабий мероси.

Homidov D. Abdurrahmon Jomiydan Alisher Navoiyga yozgan maktublar tilining ayrim xususiyatlari……..... **109**
Холмуродов А. Икки миллатнинг улуғ сиймолари…… **112**
Юсупова Д. Усмонли турклар хамсанавислигида абдураҳмон жомий анъаналари……... **116**

Элбоев В. Суфийские мотивы в поэме «Юсуф и Зулейха» АбдуррахманаДжами…… **122**
Самадов А. Ижодий ҳамкорликнинг гўзал ва ибратли тимсоли…….. **131**
Sobirjonov S. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy javobiya g`azallarida tavsif va maqtovlar ifodasi……..... **135**

Джураева С. Характеризация имени Зулейха и его контекстуальные синонимы в «Юсуф и Зулайха» Абдурахмана Джами…….. **140**
Рахмонова Д. Педагогическое мировоззрение абдурахмана джами…… **144**
Олимов Ф. Навоий асарларида Абдураҳмон Жомий……..... **146**
Мажитова С. Абдураҳмон Жомийнинг бир ғазалида “ишқ” тимсолининг талқини….. **147**
Турсунов Б. Алишер Навоийнинг жамият равнақи йўлидаги ижтимоий-сиёсий фаолияти хусусида……..... **152**
Ҳалимов С. Темурий ижодкорлар Навоий тавсифида……. **156**

IV. Алишер Навоий "Хамса"си: архитектоника ва композиция, образлар бадийяти, мазмун ва ғоялар олами.

Тоҳиров Қ. “Хамса”даги романтик эпизодларнинг ҳаётий моҳияти……... **159**
Шодмонов Н. “Лайли ва Мажнун” достони сюжети ва ғоясини шакллантирган баъзи омиллар хусусида……... **163**
Эркинов А. Навоий “Сабъаи сайёр” достонининг ов лавҳасидаги рамзийлик…… **166**
Қобилов У. Алишер Навоий шеъриятида “Хамса” қаҳрамонлари талқини…… **169**
Файзуллоев Б. Хамсанависликнинг назарий маълумотлари…… **172**
Давлатов О. Алишер Навоийнинг «Хамса» достонларида меърож ҳодисасининг бадиий талқини…… **174**
Каримова Ф. “Хамса”да шоирнинг саховат ва ҳиммат ҳақидаги қарашлари…… **183**
Тоҳиров С. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони архитектоникаси ҳақида.. **186**
Хўжаев Т. Навоий “Садди Искандарий” достонидаги айрим байтларнинг моҳияти хусусида..... **191**
Sabitova T. Alisher Navoiyning “Sab`ayi sayyor” dostonida Bahrom timsoli talqini..... **193**
Шарипова Н. “Ҳайрат ул-аброр”даги бир образ талқини..... **197**
Avaznazarov O. “Saddi Iskandariy” dostonida soqiy obrazi…… **199**
Санақулов У. Алишер Навоий шеъриятида Лайли ва Мажнун тимсоллари талқини..... **201**
Норқулова И. Навоийнинг “Садди Искандарий” достонида Пешдодийлар сулоласи..... **205**
Одилова Х. “Мулки қаноат била бўл сарбаланд”..... **207**

V.Адабий матншунослик: нашр, таржима, илмий таҳлил ва талқин. “Хамса”ларда тасаввуфий оҳанглар.

Мирзаев И. Профессор Е.Э.Бертельснинг “Садди Искандарий” рисоласи ҳақида..... **210**
Муллахўжаева К. Алишер Навоий “Хамса”сини ўрганишда профессор Нажмиддин Комиловнинг роли..... **212**
Шарипова М. Изучение древних рукописей по научным принципам Мухаммада Казвини..... **214**
Hussamuddin Tuyg’un. Afg‘onistonda Navoiyshunoslik..... **219**
Şahanə Ş. Azərbaycanda sufizmin inkişaf xüsusiyyətləri və Seyid Imadəddin Nəsimi..... **223**
Носиров И. Алишер Навоий ижодиётида тасаввуфий оҳанглар..... **228**
D.Z.Rajabov. Aruz vazni va xalq qo‘shiqchiligi..... **231**
Раззоқов А. Алишер Навоий тасаввуфий қарашларини ўрганишнинг муҳим методологик асослари..... **234**
Ikromov N. Amir Temur's army methods of investigation..... **239**

VI. Жаҳон адабиётида “Хамса” мотивлари. Янги давр хамсашунослиги: ютуқлар, муаммо ва вазифалар.

Мусурмонов Э. “Хамса” тумори, хитой “Беш китоби” ва Лайли–Лилит тимсоли бўлганлиги талқинлари..... **242**

Babayeva Ş. Almaz Ülvininnəvaişünasliğa töhfəsi..... **245**
Ҳасанов Ш. “Фурсат ғаниматдир…”..... **251**
Ҳамроева Ҳ. Янги давр хамсашунослиги ва комиллик тарбияси..... **254**
Жўраев Ҳ. Алишер Навоий ижодида оилавий муҳит ва ижтимоий муносабат масалалари. **257**
Шарифиён М. Литературное наследие Алишера Навои и ее роль в воспитании молодежи…… **259**
Атаниязова М. Алишер Навоий “Хамса”си Олим Шарафиддинов талқинида..... **262**
Тошпўлатов А. Навоийнинг “Садди Искандарий” достонида новеллистик ҳикоятлар ҳақида..... **265**

VII.“Хамса”ларда тил ва услуб масалалари.

Элтазаров Ж. Алишер Навоий ва ўзбек тилшунослиги..... **268**
Пардаев А. Ҳазрати Алишер Навоийнинг комиллик йўли..... **271**
Хидиров Р. Алишер Навоийнинг “Хамса” асарида қўлланилган тиббий атамаларнинг лексик-грамматик хусусиятлари..... **273**
Юсупова О. Умирова С. Тил, нутқ, сўз хусусида Навоий сўзи..... **276**
Улкан анъана (Хулоса ўрнида)…… **279**

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ЯРАТИЛГАН “ХАМСА”ЛАРНИНГ КОМПАРАТИВИСТИК ТАДҚИҚИ ВА УЛАРНИНГ ШАРҚ АДАБИЁТИ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ

мавзуидаги халқаро илмий-назарий анжуман

(6-7 ноябрь 2020 й)

СамДУ нашри, 2020 йил

Мухаррир Ж. Бозорова
Мусаҳҳиҳ Л. Хошимов
Техник муҳаррир Н. Исроилов

2020-йил 30-октябрьда таҳририй-нашриёт бўлимига қабул қилинди.
2020-йил 2-ноябрьда оргинал-макетдан босишга рухсат этилди.
Қоғоз бичими 60x84.1/16. “Times New Roman” гарнитураси.
Оффсет қоғози. Шартли босма табоғи – 17,25.
Адади 25 нусха. Буюртма № 361.

СамДУ таҳририй-нашриёт бўлимида чоп этилди.
140104, Самарқанд ш., Университет хиёбони, 15.